

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

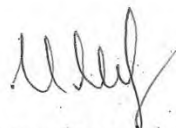
“FALSAFA va O'DJQNA” kafedrası

**“FALSAFA”
O'QUV-USLUBIY
MAJMUA**

TOSHKENT-2014

“Falsafa” fanidan tayyorlangan o’quv-uslubiy majmuada kafedra professor-o’qituvchilarining yig’ilishida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan (2014 yil 30-maydagi № 19- sonli bayonnoma)

Kafedra mudiri v.v.b.

dost. I.B. Masharipov

“Falsafa” fanidan tayyorlangan o’quv-uslubiy majmua “Sug’urta” fakulteti Ilmiy-uslubiy kengashida muhokama etilgan hamda nashrga tavsiya qilingan (2014 yil _____ sonli bayonnoma)

Fakultet dekani:

D. Rustamov

“Falsafa” fanidan tayyorlangan o’quv-uslubiy kompleks Toshkent moliya instituti Ilmiy-uslubiy kengashida muhokama etilgan va ma’qullandi (2014 yil _____ sonli bayonnoma)

Kengash raisi:

A. Karimov

“Falsafa” fani bo’yicha o’quv-uslubiy majmuadagi ma’lumotlar
RO’YXATI

1. O’quv dasturi.....	1-18
2. Ishchi dasturi.....	19-40
3. Ta’lim texnologiyasi.....	41-174
4. Masalalar va mashqlar to’plami ----	
5. Testlar.....	175-185
6. Nazorat uchun savollar (JN, ON, YaN).....	186-195
7. Umumiy savollar.....	196-201
8. Tarqatma materiallar.....	202-272
9. Glossariy.....	274-281
10. Referat mavzulari.....	282-286
11. Adabiyotlar ro’yxati.....	287-288
12. Tayanch kanspekt.....	289-319
13. O’quv materiallari (Ma’ruzalar to’plami).....	320-500
14. Xorijiy manbalar.....	501
15. Kurs ishi manbalari----	
16. Annotatsiyalar.....	502-503
17. Muallif haqida ma’lumot.....	504
18. Foydali maslahat.....	505-508
19. Normativ hujjatlar.....	509-510
20. Baholash mezonlari.....	511-515

«Falsafa (etika, estetika, mantiq)” fanidan tayyorlangan o’quv-uslubiy majmuada redra professor-o’qituvchilarining yig’ilishida muhokama qilingan va nashrga tavsiya lean (2014 yil &P-_____ QI-_____ sonli bayonnoma)

Kafedra mudiri:

dotc.I. Masharipov

«Falsafa (etika, estetika, mantiq)” fanidan tayyorlangan o’quv-uslubiy majmua ioliq va sug’urta ishi” fakulteti Ilmiy-uslubiy kengashida muhokama etilgan hamda ■aeshiga tavsiya qilingan (2014 yil _____ sonli bayonnoma)

Fakultet
dekani:

D. Rustamov

«Falsafa (etika, estetika, mantiq)” fanidai^^^Dr^^^df o’quv-uslubiy kompleks Γ shkent moliya instituti Ilmiy-uslubiy kengashiat' muTOkama etilgan va ma’qullandi b» - vil _____ sonli bayonnoma)

Kengash raisi:

A. Kanmov

«Falsafa (etika, estetika, mantiq)” fani bo’yicha o’quv-uslubiy majmuadagi ma’lumotlar RO’YXATI

H I' JUV dasturi H
srchi dasturi

Γa⁷ --in texnologiyasi -(
Msalalar va mashqlar to’plami
£ Fesdar

ft. S' izorat uchun savollar (JN, ON, YaN)
. rrrty savollar .

~irqatmamateriallar ft I ;ssariy,,
81 :. -feral mavzulari

■L -.ubiyotlar ro’yxati

■1. 7 -yanch kanspekt

-'quv materiallari (Ma’ruzalar to’plami) I - -
: rijiy manbalar If '-ors ishi manbalari Hist

Imotatsiyalar

tuallif haqida ma’ lumot

fit. i: ydali maslahat ; —ia(jv

hujjatlar SL E iliolash

mezonlari

“Falsafa” fanidan tayyorlangan o’quv-uslubiy majmuada kafedra professor-o’qituvchilarining yig’ilishida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan (2014 yil _____sonli bayonnoma)

Kafedra mudiri v.v.b.

dost. I.B.Masharipov

“Falsafa” fanidan tayyorlangan o’quv-uslubiy majmua “Sug’urta” fakulteti Ilmiy-uslubiy kengashida muhokama etilgan hamda nashrga tavsiya qilingan (2014 yil _____sonli bayonnoma)

Fakultet dekani:

D.Rustamov

“Falsafa” fanidan tayyorlangan o’quv-uslubiy kompleks Toshkent moliya instituti Ilmiy-uslubiy kengashida muhokama etilgan va ma’qullandi (2014 yil _____sonli bayonnoma)

Kengash raisi:

A.Karimov

**“Falsafa” fani bo’yicha o’quv-uslubiy
majmuadagi ma’lumotlar
RO’YXATI**

1. O’quv dasturi.....	1-18
2. Ishchi dasturi.....	19-40
3. Ta’lim texnologiyasi.....	41-174
4. Masalalar va mashqlar to’plami ----	
5. Testlar.....	175-185
6. Nazorat uchun savollar (JN, ON, YaN).....	186-195
7. Umumiy savollar.....	196-201
8. Tarqatma materiallar.....	202-272
9. Glossariy.....	274-281
10. Referat mavzulari.....	282-286
11. Adabiyotlar ro’yxati.....	287-288
12. Tayanch kanspekt.....	289-319
13. O’quv materiallari (Ma’ruzalar to’plami).....	320-500
14. Xorijiy manbalar.....	501
15. Kurs ishi manbalari----	
16. Annotatsiyalar.....	502-503
17. Muallif haqida ma’lumot.....	504
18. Foydali maslahat.....	505-508
19. Normativ hujjatlar.....	509-510
20. Baholash mezonlari.....	511-515

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

**“FALSAFA”
fanidan**

Namunaviy o'quv dasturi

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Ishchi o'quv dasturi

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Ta'lim texnologiyasi

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan
savolnomalar

Toshkent – 2014

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

**“FALSAFA”
fanidan**

Testlar

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Nazorat uchun variantlar (JN, ON, YaN)

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Umumiy savollar

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Tarqatma materiallar

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Glossariy

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

referat mavzulari

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Adabiyotlar ro'yxati

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Tayanch kanspekt

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”

fanidan

O'quv materiallari (Ma'ruzalar to'plami)

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Yakuniy nazorat variantlari

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan seminar mashg'ulotlari mavzulari

Toshkent – 2013
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Annotatsiya

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Muallif haqida ma'lumot

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrasi

“FALSAFA”
fanidan

Foydali maslahat

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”

fanidan

Normativ hujjatlar

Toshkent – 2014
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

“FALSAFA”
fanidan

Baholash mezonlari

Toshkent – 2014

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“Falsafa va O'DJQNA” kafedrası

**“FALSAFA”
fanidan**

Xorijiy manbalar

Toshkent – 2014

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

«Руйхатга олинди»
№ В-5000000-1.03
2010 йил «21» октябрь

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг
2010 йил «21» октябрдаги
«396»- сонли буйруғи билан
тасдиқланган

Ф А Л С А Ф А

ФАНИДАН НАМУНАВИЙ ДАСТУР

(бакалавр йўналиши учун)

ТОШКЕНТ-2010

Фаннинг ўқув дастури Олий ва ўрта махсус, касб–ҳунар таълими ўқув методик бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 2010 йил «9» октябрдаги «2»- сонли мажлис баёни билан маъқулланган.

Фаннинг ўқув дастури Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университетида ишлаб чиқилди.

Тузувчи:

Шермухамедова Нигинахон Арслоновна – Ўзбекистон Миллий университети “Фалсафа ва фан методологияси” кафедраси мудири, фалсафа фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Ачилдиев А.С. – Тошкент Ислом университети “Фалсафа” кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори.

Аюпов А.Т. - Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети “Фалсафа ва фан методологияси” кафедраси профессори, фалсафа фанлар номзоди.

Фаннинг ўқув дастури Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети илмий-методик кенгашида тавсия қилинган.
(2010 йил «___» _____даги ___ сонли мажлис баённомаси)

КИРИШ

Мустақилликнинг тараққиёт йўли мамлакатимизда фан ривожини учун кенг имкониятлар яратди. Фаннинг барча соҳаларидаги каби фалсафада туб ўзгаришлар содир бўлди. Зеро, энг қадимий ривожланиш тарихига эга бўлган фалсафа ўзида турли даврларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини мужассамлаштириб, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини англашни, нафақат англаш, балки уларга муносабат билдиришни шакллантиради. Модомики шундай экан, бугунги кунда фалсафани янада ривожлантириш, ёш авлодни фалсафий дунёқараш, замонавий фан ютуқларига асосланган фалсафий билимлар билан қуроллантириш муҳим аҳамият касб этади. Чунки, И.А. Каримов айтганларидек, “Бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга”¹.

Фалсафий тафаккурнинг ижтимоий-сиёсий асослари ҳар қандай жамият ҳалқининг ижтимоий онгини ўзгартиришга, унинг пировард мақсадларига хизмат қилишга қаратилган.

Бугунги кунда фалсафий тафаккурнинг янгиланиши нафақат умумий маънавий муҳитнинг, балки ҳар бир жамият аъзосининг ижтимоий қиёфаси, руҳий дунёси, мақсад ва эҳтиёжларининг ўзгариши ҳамдир. И.А. Каримов айтганларидек, “Фалсафа барча фанларнинг отаси. Фалсафани билмайдиган одам - медицина ёки таълим, санъат ёки маданият соҳаси вакили бўладими, бундан қатъий назар - ҳаётнинг, ўз касбининг маъно мазмунини яхши тушунмайди. Мисол учун, тарихни таҳлил қилиш учун ҳар бир воқеа ва жараёнга фалсафий қараш, уларни умумлаштирган ҳолда зарур ҳулосалар чиқара олиш керак. Шу боис тарихчи бўлиш учун фалсафий тафаккур қобилиятига эга бўлиш даркор”². Шундагина инсон буюк алломалар орзу қилган фозил одамларнинг комил фазилатларини шакллантириш ва такомиллаштиришга муносиб ҳисса қўша олади.

Дарҳақиқат, фалсафани ўрганишга илк бор киришаётган деярли ҳар бир одам у ҳақда ниманидир у ёки бу даражада билади ёки ҳеч бўлмаса у ҳақда нимадир эшитган бўлади, чунки одамлар ҳатто кундалик ҳаётда ҳам бу кенг тарқалган тушунча билан кўп тўкнаш келади. Мактаб дастурига кўра ёки ўзининг қизиқувчанлиги туфайли фалсафага доир дарсликлар ва бошқа адабиётлар, балки таъсири деярли ҳар бир ҳалқнинг маданий меросида чуқур из қолдирган буюк файласуфларнинг асарлари билан танишишга улгурганлар ҳам анчагина.

Шунга қарамай, фалсафа нималиги, у нима билан шуғулланиши ва қандай вазифаларни ҳал қилиши ҳақида мустақил тарзда, махсус билимларсиз аниқ тасаввур ҳосил қилиш осон иш эмас. Ҳатто фалсафа соҳасида профессионал иш олиб борувчилар орасида ҳам қўйилган саволларга жавобларда яқдиллик мавжуд эмас. Кимдир фалсафани фан деб, кимдир – ақл

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмаскуч. -Т.: Маънавият, 2008. –Б.113.

² Каримов И.А. Ёшларга ишонч билдириш, уларнинг ташаббус ва саҳиятини рўёбга чиқариш-бугунги куннинг устувор вазифасидир.//Инсон, унинг ҳуку ва эркинликлари- олий қадрият.-Т.: Ўзбекистон, 2006.-Б. 117

ўйини деб ҳисоблайди, айримлар эса, бу фикрларга қўшилмай, одамлар дунёқараши, руҳий ҳолати, ақли, шахсий тажрибаси ва шу кабиларнинг турли шаклларига эътиборни қаратиб, бошқача таърифлар беради. Кимдир фалсафада мақсадни, кимдир воситани, инсон ўз-ўзини ва ўзини қуршаган дунёни оқилона, иррационал ёки интуитив англаб етиш усулини кўради.

Бунда ҳар ким у ҳар бир инсон учун оламшумул аҳамиятга эга бўлган саволларга қандай жавоб беришига қараб ўз мулоҳазалар мантиғини тузади. Турли одамлар ушбу масалалар юзасидан бир фикрга кела олмагани ва келиши мумкин ҳам эмаслиги нима учун фалсафа ўз мавжудлигининг икки ярим минг йили мобайнида кўпгина оламшумул муаммоларнинг узил-кесил ва шак-шубҳасиз ечимларини топмаган, боқий фалсафий муаммолар хусусида бир тўхтамга келмаган, деган фикр саволга қисман жавоб бўлади.

- Инсон нима ва унинг моҳияти нимада?
- Материя, онг нима ва уларнинг ўзаро нисбати қандай?
- Ҳақиқатни қандай тушуниш мумкин ва унинг мезонлари қандай?
- Жон нима?
- Ниҳоят, эркинлик, тенглик, адолат, нафрат, муҳаббат нимани англатади?, каби саволлар инсоният тараққиётининг барча даврларида такрорланиб келинган.

Бироқ, фалсафа тушунчасининг умумий эътироф этилган таърифи мавжуд эмаслигига, шунингдек унинг предмети, моҳияти, мақсад, вазифаларини тушунишга нисбатан ёндашувлар, нуқтаи назарларнинг ранг-баранглигига қарамай, у барча замонларда ва мамлакатларда ҳамма университетлар ва бошқа олий ўқув юртларида ўрганиш учун мажбурий саналган фундаментал фанлардан бири бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Юқорида айтилганларга яна шуни ҳам қўшимча қилиш лозимки, фалсафа умумий қабул қилинган, ягона тилга, шак-шубҳасиз белгиланган қонунларга ва ҳар қандай фалсафий таълимотлар учун умумий бўлган категорияларнинг муайян мажмуига эга эмас. Шунингдек, у билимлар ягона тизимини тузишга ҳаракат қилмайди ва пировард натижада, масалан, фан каби аниқ натижалар олишга умуман қаратилмаган.

Мадомики шундай экан, нима учун фалсафа мавжудлигининг кўп асрлик тарихи мобайнида унга бундай кучли қизиқиш сақланиб қолмоқда? Бир қарашда, бу тушунтириб бўлмайдиган жумбоқдек бўлиб туюлиши мумкин. Аммо мазкур фан моҳиятини англашимиз, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашимиз ва фалсафа инсон ўз-ўзини ва ўзини қуршаган дунёни англаб етишида қандай рол ўйнашини тушуна бошлашимиз билан юқорида зикр этилган зиддият йўқолиб боради. Зеро И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади”¹. Шу боис фалсафага яхлит муносабат, унда кўтарилган масалаларнинг теранроқ ва тўлиқроқ талқини, мазкур китоб мазмуни билан танишишимиз, уни тушунишимиз ва

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008. –Б.83

фалсафий муаммоларнинг сирли ва жозибали дунёсига кириб боришимизга қараб пайдо бўлади. “Бир сўз билан айтганда, ёшларимизни фалсафий тафаккур билан қуроллантириш - давр талаби. Нега деганда, бугунги замонда ҳар қандай рақиб ва муҳолиф билан баҳсга киришиш учун унинг қарашлари ва ҳояси, фалсафасини кўпроқ билишимиз, керак бўлса, унинг ўзидан ҳам пухтароқ эгаллашимиз лозим”¹.

Дастурда фалсафанинг моҳияти, ривожланишининг асосий босқичлари ва йўналиши ҳақидаги масалалар таҳлилига бағишланган. Иккинчи бўлимдан онтология-борлиқ фалсафаси, фалсафада субстанция ва материя муаммоси, ҳаракат ва ривожланиш, макон ва вақт, табиат фалсафаси ва инсон борлиғи муаммолари ўрин олган.

Дастурнинг учинчи бўлими ривожланиш фалсафасига бағишланган бўлиб, унда ўзаро алоқадорлик ва тараққиёт масалалари, фалсафа қонун ва категорияларининг энг умумий жиҳатлари кўрсатилган. Тўртинчи бўлим “Гносеология – билиш ҳақидаги таълимот” деб номланган ва бўлимдан билиш фалсафаси, ҳиссий, эмпирик, назарий, мантиқий ва интуитив билиш даражалари, фалсафада ҳақиқат муаммоси, назария ва амалиётнинг бирлиги, метод ва методология каби масалалар ўрин олган. Бешинчи бўлим жамият фалсафасининг муҳим муаммолари – тарих фалсафаси, фалсафий антропология, фаолият фалсафаси, ижтимоий прогнозлаштириш ва глобаллашувнинг фалсафий масалаларининг таҳлили берилган.

Дастурда азалий фалсафий муаммоларга янгича фалсафий тафаккур нуқтаи назаридан ёндашилган, назария ва амалиёт уйғунлигига эътибор қаратилган.

Хуллас, дастур ёш авлодни замонавий фан ютуқларига асосланган фалсафий билимлар билан қуроллантириш воситаси бўлишига умид қиламиз.

Фаннинг мақсади – талабаларда ўз—ўзини англаш ва тўғри фикрлаш маҳоратини ўргатишдан иборат.

Фаннинг вазифалари- фалсафий билимлар, қонунлар ва категорияларни ўрганиш орқали ҳаётда ўз ўрнини топишга,

-ўзининг энг олий мақсадини топиш ва унга эришиш йулида мақсадли фаолият олиб бориш,

-жамият ҳаётидаги ижтимоий жараёнларга фалсафий тафаккур нуқтаи назаридан ёндошиш, воқеаларга шахсий, ижодий танқидий баҳо бериш,

-ўз-ўзини маънавий ахлоқий тарбиялаш,

-билим ва малакаларини жамиятни демократлаштириш ва модернизациялаш жараёнида тўлиқ намоён қилиш масъулиятини ҳис қилишга ўргатишдан иборат.

Фан бўйича билим малака ва кўникмага қўйиладиган талаблар.

¹ Каримов И.А. Ёшларга ишонч билдириш, уларнинг ташаббус ва салоҳиятини рўёбга чиқариш -бугунги куннинг устувор вазифасидир.// Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркиликлари - олий қадрият. -Т.: Ўзбекистон, 2006. Б.118

Бакалавр:

дунёқараш тавсифидаги билимлар тизимини эгаллаган бўлиши, гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар асосини, давлат сиёсатининг долзарб масалаларини билиши; ижтимоий муаммолар ва жараёнларни мустақил таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлиши;

фалсафа тарихини билиши; миллий ва умуминсоний қадриятлар бўйича ўз нуқтаи назарини баён этиши ҳамда илмий асослай олиши, миллий фалсафани англаган ҳолда Ватан туйғуси шаклланган бўлиши;

табиат ва жамиятда юз бераётган жараён ва ҳодисалар ҳақида яхлит тасаввурга эга бўлиши, инсоннинг маънавий қиёфаси ҳақида билимларга эга бўлиши, улардан ҳаётда ва касбий фаолиятда замонавий илмий тадқиқотларда фойдалана олиши;

инсоннинг инсон, жамият, атроф муҳитга бўлган муносабатини тартибга солувчи ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларни касбий фаолиятда жорий қилиши;

ахборотни тўплаш, сақлаш, уларга ишлов бериш ва улардан фойдаланиш усуллари эгаллаши; ўзининг касбий фаолиятида асосли мустақил қарорлар қабул қила билиши;

бакалавриятнинг мос йўналиши бўйича рақобатбардош умумкасбий тайёргарликка эга бўлиши;

янги билимларни мустақил ўзлаштира олиши, такомиллаштириши ва ўз меҳнатини илмий асосда ташкил қила билиши;

дунёнинг глобал муаммоларидан хабардор бўлиши, фундаментал глобаллашувни, глобаллашувнинг бошқа жиҳатларидан фарқлай олиши, хусусий, миллий, минтақавий муаммоларни ўрганиши, ижтимоий жараёнларни прогнозлаштира олиши,

соғлом турмуш тарзи ҳақида илмий тасаввурга ва эътиқодга эга бўлиши, ўзини жисмонан такомиллаштириш малакаси ва кўникмаларига эга бўлиши керак.

Фаннинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги:

Фалсафа ўқув режадаги инсон ва жамият ҳаёти ҳамда фаолиятини ўрғанувчи ижтимоий гуманитар фанлар - тарих, психология социология, педагогика каби фанлар, шунингдек, табиий жараёнлар диалектикасини ўрғанувчи физика, математика, биология, астронимия, кимё каби табиий илмий фанлар билан алоқадор. Умуман фалсафа табиий ва ижтимоий фан билимларини ўзида мужассамлаштирувчи олам ва одам ҳақидаги энг умумий билимлар мажмуи.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялардан фойдаланиш тавсия этилади:

фалсафа фанини ўқитиш жараёнида илмийлик тарихийлик, мантиқийлик, объективлик тамойилларга амал қилинган ҳолда анъанавий усуллар, давра суҳбати, кластер, баҳс-мунозара, ақлий ҳужум, презентация каби замонавий педагогик технология воситаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Маъруза, амалий машғулот мавзулари

№	Маъруза ва амалий машғулот мавзулари	Маъруза	Амалий машғулотлар	Мустак ил таълим
1-бўлим. Фалсафанинг моҳияти, ривожланишининг асосий босқичлари ва йўналиши				
1.	Фалсафа: унинг предмети, мазмуни ва жамиятдаги роли	4	2	4
2	Қадимги ва ўрта аср фалсафаси		2	2
3	Янги ва энг янги давр фалсафаси		2	2
2 бўлим. Онтология – борлиқ фалсафаси				
4	Борлиқ - фалсафа категорияси	2	2	4
5	Фалсафада субстанция ва материя муаммоси		2	2
6	Макон ва вақт	2	2	4
7	Ҳаракат ва ривожланиш		2	2
8	Табиат фалсафаси		2	2
9	Инсон борлиғи	2	2	2
3 бўлим. Ривожланиш фалсафаси				
10	Ўзаро алоқадорлик ва ривожланиш қонунлари	2	2	2
11	Фалсафа категориялари	2	4	2
4 бўлим. Гносеология- билиш фалсафаси				
12	Билишнинг мазмун ва моҳияти	2	2	4
13	Ҳиссий , эмпирик, назарий, мантикий ва интуитив билиш даражалари	2	4	4
14	Фалсафада ҳақиқат муаммоси	2	2	2
15	Назария ва амалиёт бирлиги.		2	2
16	Билиш методологияси: асосий тушунчалар	2	4	4
17	Ахборотлашувнинг фалсафий асослари	2	2	4
18	Тушуниш ва тушунтириш		2	2
5 бўлим. Ижтимоий фалсафа				
19	Жамиятнинг фалсафий таҳлили	2	2	4
20	Тарих фалсафаси		2	4

21	Фалсафий антропология (Инсон ҳақидаги таълимот)	2	2	2
22	Аксиология-қадриятлар фалсафаси	2	2	2
23	Фаолият фалсафаси (праксеология)	2	2	2
24	Ижтимоий прогнозлаштириш муаммоси		2	2
25	Глобаллашувнинг фалсафий муаммолари	2	2	2
	Жами	34	56	68

51 СОАТ

АСОСИЙ ҚИСМ

1-бўлим. ФАЛСАФАНИНГ МОҲИЯТИ, РИВОЖЛАНИШИНING АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

Фалсафа: унинг предмети, мазмуни ва жамиятдаги роли

Фалсафа тушунчасининг келиб чиқиши. Фалсафа шаклланишининг асосий босқичлари. Дунёқарашнинг моҳияти. Дунёқарашнинг интеллектуал, эмоционал ва руҳий асослари. Дунёқарашнинг тузилиши: дунёни сезиш, дунёни идрок этиш, дунёни тушуниш. Дунёқарашнинг шаклланишида ижтимоий муҳитнинг роли.

Дунёқарашнинг тарихий шакллари. Миф дастлабки дунёқараш сифатида. Диний дунёқараш. Диннинг асосий функциялари. Диннинг психологик, гносеологик, ижтимоий ва сиёсий илдизлари. Динга нисбатан социологик ёндошув. Диний эътиқоднинг тарихий шакллари (фетешизм, анимизм, тотемизм, магия).

Фалсафа дунёқараш шакли сифатида. Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти. Фалсафанинг предмети ва унинг ўзгарувчан характери. Фалсафий билимнинг тузилиши. Фалсафанинг янги соҳалари. Фалсафанинг асосий масалалари. Фалсафани сиёсийлаштиришнинг оқибатлари. Фалсафада шубҳанинг роли. Фалсафанинг функциялари. Фалсафанинг жамиятдаги роли ёки амалий фалсафа. Фалсафанинг ижодий роли.

Фан дунёқараш шакли сифатида. Фалсафа ва фаннинг мутаносиблиги, фарқи. Сциентизм ва антисциентизм. ФТТ ривожланишининг асосий босқичлари. Ҳозирги даврда фалсафага муносабат.

Қадимги ва ўрта аср фалсафаси

Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафасининг вужудга келиши ва ривожланишининг умумий қонуниятлари. Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафасининг ўзига хослиги, бетакрорлиги, умумий жиҳатлари ва фарқи. Ҳиндистон фалсафасининг вужудга келиши. Хитой фалсафасининг ўзига хослиги. Қадимги Юнонистон фалсафаси. Қадимги Марказий Осиёда фалсафий қарашлар. Шарқ ва Ғарб фалсафасидаги идеализм. Платоннинг ғоялар дунёси. Аристотель таълимоти. Зардушт таълимотидаги зиддиятлар ғояси. Қадимги Ғарб ва Шарқ фалсафасининг муаммоларидаги фарқлар.

Ўрта аср Ғарб ва Шарқ фалсафа ривожланишининг умумий белгилари. Ғарб ва Шарқ фалсафасида диннинг ҳукмронлиги. Теоцентризм ғоясининг устуворлиги. Ўрта асрлар Европасида фалсафий тафаккурнинг ривожланиш хусусиятлари. Илк ўрта асрларда фалсафий тафаккур ривожини: аполлогетика ва патристика. Авлиё Августин ғоялари. Схоластика. Номинализм ва реализм. Фома Аквинский таълимоти.

Ўрта аср Шарқ фалсафаси. Марказий Осиёда фалсафий фикрлар ривожланишидаги ижтимоий-сиёсий шароит. Марказий Осиё фалсафасининг

ўзига хос хусусиятлари. Форобий ижоди. А.Берунийнинг фалсафий қарашлари. Ибн-Сино қомусий аллома. Сўфизм фалсафаси. Ибн Арабий философемаси. Б. Нақшбанднинг фалсафий қарашлари. Ғарб ва Шарқ тафаккур услубининг ўзига хос хусусиятлари.

Янги ва энг янги давр фалсафаси

Янги давр фалсафасининг ривожланишидаги ижтимоий-сиёсий шароит. Ижтимоий фанларда табиий, ижтимоий, ҳуқуқ назариясининг ишлаб чиқилиши. Янги давр Ғарб ва Шарқ фалсафасидаги асосий муаммолар. Ф.Бэкон ва Т. Гоббснинг фалсафий қарашлари. Р. Декарт ва . Б.Спиноза таълимоти. Г. Лейбниц монадалар ҳақида. Ж.Локк бирламчи ва иккиламчи сифатлар ҳақида. XVIII аср Европа фалсафасининг маърифий хусусиятлари. И.Кант. Ф. Шеллинг ва Г. Гегель фалсафаси. XX-XXI аср Ғарб фалсафаси. Позитивизм ва неопозитивизм. Постпозитивизмнинг ўзига хос хусусиятлари. Структурализм ва постструктурализм.

XX аср ўзбек фалсафаси. И.Мўминов ўзбек фалсафаси асосчиси. М.Хайруллаев, М.Баратов, А.Валиев ижодида ижтимоий фалсафа муаммолари. Ж.Туленовнинг диалектика қонунлари ва категориялари ҳақидаги қарашлари. Э.Юсупов, С.Шермухамедов ижодида маданият назарияси.

2-бўлим. ОНТОЛОГИЯ - БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИ

Борлиқ - фалсафа категорияси

Борлиқ фалсафанинг предмети. Онтология тушунчаси. Борлиқ категорияси. Фалсафа тарихида борлиқ муаммоси. Борлиқ масаласида фалсафа ва фан синтези. Борлиқ тушунчасининг этимологияси. Борлиқ ва йўқлик диалектикаси. Борлиқ шакллари. Виртуал борлиқ. Оламнинг пайдо бўлиши ва эволюцияси. Ер тарихи. Инсоннинг пайдо бўлиши ва эволюцияси. Бирламчи ва иккиламчи табиатнинг ўзаро муштараклиги. Тирик табиат ёки ҳаётнинг пайдо бўлиши. Ҳаётнинг пайдо бўлиши ҳақидаги фалсафий оптимизм. Жонли нарсаларнинг жонсиз нарсаларга боғлиқлиги. Жонли нарсаларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Фалсафада субстанция ва материя муаммоси

Субстанция муаммоси. Субстанция ва субстрат тушунчаси. Фалсафа тарихида субстанцияга монистик, дуалистик, плюралистик ёндошувлар. Материалистик ва идеалистик монизм. Субстанциянинг хусусиятлари: - Ўз-ўзини белгилаш (ўз-ўзининг сабабчиси ҳисобланади, уни яратиш ва йўқ қилиб бўлмайди); - универсаллик (ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган, барқарор, ўзгармас ва мутлақ биринчи негизни ифодалайди);- каузаллик (барча ҳодисаларнинг умумий сабабий боғлиқлигини ўз ичига олади);- ягоналик (биринчи негизнинг

ягоналигини назарда тутди);- яхлитлик (моҳият ва мавжудликнинг бирлигини кўрсатади).

Материя шаклларининг турли туманлиги. Материянинг ташкил топиш даражалари. Геоцентрик ва ногеоцентрик моддий тизимлар. Атрибутларнинг умумий мазмуни. Органик, ноорганик ва ижтимоий тизимлар. Дунёнинг яхлитлиги ва ранг баранглиги. Дунё бирлигининг фундаментал асослари. Дунёнинг бирлиги ҳақидаги фан далиллари. Релятивистик космология. Оламнинг биринчи релятивистик модели. Кенгаювчи олам гипотезаси. Ҳаракатдаги олам гипотезаси. Дунёнинг чеклилиги ва чексизлиги. Экстенсив ва интенсив чексизлик. Чеклилик ва чексизликнинг зиддияти.

Макон ва вақт

Макон ва вақт борлиқнинг фундаментал шакллари. Фалсафа тарихида макон ва вақт талқини. Макон ва вақтга субстанционал ва реляцион ёндошувлар. Макон ва вақтнинг динамик ва статик концепциялари.

Нисбийлик назарияси. Маконнинг кўп ўлчовлиги. Ижтимоий макон. Ижтимоий вақт. Макон ва вақтнинг ҳаракатдаги материяга боғлиқлиги. Макон ва вақтнинг умумий хоссалари: объективлик, абадийлик, чексизлик ва ички зиддиятчилик. Макон – вақт континуумининг тўрт ўлчовчилиги. Макон ва вақтнинг метрик ва топологик хоссалари. Макон ва вақтнинг изотроплиги ва бир хиллиги.

Ҳаракат ва ривожланиш

Ҳаракат тушунчаси. Фалсафа тарихида ҳаракатнинг талқини. Ўзгаришларнинг умумий хусусияти. Ҳаракат ва ҳаракатсизликнинг ўзаро нисбати. Ҳаракат типлари. Ҳаракат шакллари. Материя ҳаракатининг геологик шакли. Ҳаракатнинг комплекс шакли. Ҳаракатнинг техник, кибернетик, информатик шакллари. Ҳаракатнинг абадийлиги. Ҳаракат мутлақлиги ва сокинликнинг нисбийлиги. Объектларнинг барқарорлиги ва беқарорлиги диалектикаси. Нарсанинг сифатини сақлаш билан боғлиқ ҳаракат, нарсанинг сифатини ўзгартирувчи ҳаракат.

Табиат фалсафаси

Табиат тушунчаси. Табиат тушунчасининг кенг ва тор маъноси. Фалсафа тарихида табиатга муносабат. Табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқадорлиги. XX аср воқеалиги: Экологик танглик. Географик муҳит тушунчаси. Географик муҳит параметрлари. Ижтимоий ривожланиш ва

географик мухитнинг ўзаро алоқадорлиги. Географик мактаблар. Табиий қонунлар концепцияси. Географик детерминизм. Ижтимоий детерминизм. Геосиёсат. Ижтимоий экология. Экологик фалокатлар тарихи. Экологиянинг келиб чиқиши. Ижтимоий экология муаммолари. Экологик муаммонинг фалсафий маъноси. Биосфера. Ноосфера – инсоният геологик куч сифатида. Янги борлиқнинг шаклланиши. Инсон ва ноосфера. Коэволюция.

Инсон борлиғи

Инсон борлиғининг ўзига хос хусусиятлари. Фалсафа тарихида инсон борлиғига муносабат. Жон ҳақидаги фалсафа. Индивидуаллик борлиғи. Онгнинг табиати. Онг ва жоннинг тенглаштирилиши. Онг ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши. Ижтимоий жараёнларда Онглилик ва онгсизликнинг намоён бўлиши. Онгсизлик табиати. Индивидуал онг борлиғи. Ижтимоий онг борлиғи. Иррационализм онг ҳақида. Онг бош мия функцияси сифатида. Онг фалсафий муаммо сифатида. Онгнинг материалистик концепцияси. Тил ва онг. Ўзликни англаш.

3-бўлим. РИВОЖЛАНИШ ФАЛСАФАСИ **Ўзаро алоқадорлик ва ривожланиш қонунлари**

Фалсафа тарихида ривожланиш ҳақидаги қарашлар эволюцияси. Ривожланиш ва ўзгариш тушунчаси. Тараққиёт тушунчаси. Тараққиётнинг турлари. Қонун тушунчаси. Қонунларнинг турлари: воқелик қонунлари, фан қонунлари, базис ва локал қонунлар, фалсафа қонунлари. Фалсафий қонунларининг асосий шакллари. Қарама-қаршилик ва зиддият. Қарама-қаршиликларнинг таснифи. Зиддиятларнинг таснифи. Айният ва тафовут. Зиддиятларнинг турлари. Микдор ўзгаришлари ва сифат ўзгаришлари диалектикаси. Сифат, микдор, меъёр, хосса, сакраш, сакрашнинг турлари. Инкорни-инкор. Инкорни инкорда ворисийлик.

Фалсафа категориялари

Категория тушунчаси ва уларнинг турлар: фан категориялари. хусусий илмий категориялар, фалсафа категориялари. Фалсафа тарихида категорияларга турли муносабатлар. Априор тушунчаси. Диалектиканинг асосий тушунчалари – нарса, алоқа. Боғланишларнинг таснифи. Боғланиш учун асос. Фалсафа категорияларининг таснифи.

Система, элемент, структура. Системаларнинг ўзига хос хусусиятлари. Айримлик, яккалик, хусусийлик, умумийлик. Бутун ва қисм. Яхлитлик антиномиялари. Яхлитлик типлари.

Мазмун ва шакл. Шакл нарсанинг ғояси сифатида. Формализм. Моҳият ва ҳодиса. Моҳият ва мавжудлик. Моҳият ва ҳодиса диалектикаси.

Сабаб ва оқибат. Сабаб тушунчаси. Сабаб ва оқибат диалектикаси. Баҳона ва шарт. Синергетика сабабият ҳақида. Зарурият ва тасодиф. Зарурият ва тасодиф диалектикаси. Имконият ва воқелик. Имкониятларнинг турлари.

4-бўлим. ГНОСЕОЛОГИЯ- БИЛИШ ФАЛСАФАСИ **Билишнинг мазмун ва моҳияти**

Билиш назариясининг предмети ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Рационализм. Эмпиризм. Перцепция ва аперцепция. Гносеологиянинг мазмуни ва моҳияти. Оптимизм, скептицизм, агностицизм. Гносеологик релятивизм. Билимнинг асосий турлари. Билимнинг асосий шакллари: кундалик амалий билим, ўйин воситасидаги билим, мифологик билим, бадий билим, диний билим, фалсафий билим, илмий билим, шахсий билим ижтимоий билим. Билишда субъект ва объектнинг ўзаро алоқаси. Билиш фаолият тури сифатида. Билишдаги қарама-қаршиликлар.

Ҳиссий, эмпирик, назарий, мантикий ва интуитив билиш даражалари

Ҳиссий даражадаги билим ва унинг шакллари: сезги ва идрок, хотира, ҳаёл ва тасаввур. Эмпирик билим ва унинг шакллари: кузатиш, эксперимент, илмий далиллар. Фикрнинг ҳиссийликдан рационалликка ҳаракати.

Назарий билим ва унинг шакллари: илмий муаммо, муаммо ва масала. Муаммоли вазиятнинг билиш жараёнидаги роли, гипотеза, тамойиллар, категориялар, парадигмалар.

Тафаккур ва унинг моҳияти. Тафаккур ва борлиқнинг бирлиги. Тафаккурнинг асосий шакллари: тушунча, мулоҳоза, ҳулоса.

Ҳиссий эмпирик ва рационал билиш бирлиги. Билишнинг эмпирик ва назарий даражаларини фарқлаш мезонлари.

Интуиция ва ижод. Фалсафа тарихида интуицияга муносабат. Интуициянинг билишдаги роли.

Фалсафада ҳақиқат муаммоси

Ҳақиқат тушунчаси. Фалсафа тарихида ҳақиқатга муносабат. Ҳақиқатнинг фалсафий асослари. Ҳақиқатнинг асосий шакллари. Обьектив ҳақиқат, мутлақ ҳақиқат, нисбий ҳақиқат. Ҳақиқатнинг корреспондент, когерент ва назарий концепцияси. Исботлаш ва рад этиш. Ҳақиқатни англашда эмоция, идеал, ирода, ишонч ва шубҳанинг роли. Верификация тамойили. Ҳақиқат ва янглишиш, ёлғон ва дезинформация (ёлғон ахборот). Ҳақиқатни

амалий текширишнинг йўллари. Амалиёт ҳақиқат мезони. Ҳақиқатнинг зиддиятли характери. Ҳақиқатни баҳолаш мезонлари.

Назария ва амалиёт бирлиги

Амалиёт тушунчаси. Амалиёт фалсафаси. Фалсафа тарихида амалиётга турли муносабатлар. Билиш ва амалиётнинг ўзаро нисбати. Амалиётнинг таркибий қисмлари: мақсад, мақсадга мувофиқ фаолият, амалиёт воситалари, амалий ҳаракат объектлари, ҳаракат натижаси. Амалиётнинг ижтимоий характери. Ижтимоий жараёнларда амалиётнинг ўзгарувчан характери. Амалиёт ва фаолиятнинг мутаносиблиги.

Билиш методологияси: асосий тушунчалар

Метод ва методология тушунчаси. Метод ва методика. Методларнинг таснифи: Фан методлари: формал, эмпирик, назарий тадқиқот, изоҳлаш. Фалсафа методлари: диалектика, метафизика, софистика, эклектика, синергетика. Объектив ва субъектив диалектика. Янги метефизика ва эски метафизика. Синергетиканинг асосий тамойиллари: бифуркация, флуктуация, диссипатив тизим, аттрактор. Умумилмий методлар, хусусий илмий методлар, фанлараро тадқиқот методлари. Ижтимоий гуманитар фанлар методларининг ўзига хос хусусиятлари. Ҳозирги замон методологияси: куматоид, кейс стадис, абдукция. Эвристика янги методологик тамойил.

Ахборотлашувнинг фалсафий асослари

Ахборот, ахборотлашган жамият, ахборот технологиялари тушунчаси. Ахборот ва информацион вазият. Информацион вазият элементлари. Ахборот субъекти ва объекти. Информациянинг бошқарув жараён билан алоқаси.

Ижтимоий ахборот ижтимоий –коммуникатив жараённинг асосий омили. Илмий ахборот янги билим қабул қилиш шакли. Маънавий билиш фаолиятида билимнинг информативлиги хусусиятлари.

Фанлар интеграциясининг илмий билиш информатив даражаси ўсишидаги роли. Илмий ахборот интеграциясининг хусусиятлари. Ижтимоий жараёнлар ахборотлашувининг ўзига хос жиҳатлари.

Тушуниш ва тушунтириш

Тушуниш ва унинг билиш билан ўзаро нисбати. Фалсафа тарихида тушуниш масаласи. Герменевтик доиранинг моҳияти. Тушунишда маънони англашнинг аҳамияти. Тушунишда символнинг ўрни. Диалог тушуниш воситаси. Семиотика тушуниш воситаси. Мазмунни тушуниш ва интерпретация. Тушуниш тушунмасликни бартараф қилувчи жараён сифатида. Онгли тушуниш ва онгсиз тушуниш. Тушуниш имконияти ва имкониятни

тушуниш. Билиш ва тушунишда феномен муаммоси. Тушуниш феноменининг кўпқирралиги. Тушуниш рационалликнинг символик элементи.

Тушуниш ва тушунтиришнинг мутаносиблиги. Тушунтириш илмий билимни тушуниш шакли сифатида. Тушунтиришда субъект билимининг аҳамияти.

5-бўлим. ИЖТИМОЙ ФАЛСАФА

Жамиятнинг фалсафий таҳлили

Жамият ҳақидаги асосий парадигмалар. Жамият ҳақидаги фалсафий таълимотлар тарихи. Жамият пайдо бўлишининг илмий асослари.

Жамиятнинг иқтисодий асослари. Ижтимоий ишлаб чиқариш тушунчаси. Моддий ишлаб чиқариш. Ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий иқтисодий муносабатлар. Мулк ва мулкчилик масаласи.

Жамиятнинг маънавий асослари. Информация ва коммуникация. Индивидуал ижтимоий онг. Ижтимоий онгнинг структураси. Ижтимоий психология. Мафкура ижтимоий онг элементи.

Жамиятнинг ижтимоий асослари. Ижтимоий жамоа ва гуруҳлар. Этник гуруҳлар. Табақалар ва синфлар. Ижтимоий ва сиёсий институтлар. Ҳудудий гуруҳлар. Ижтимоий макон.

Жамиятнинг сиёсий асослари. Жамиятнинг сиёсий тизими. Парламент республикаси. Президент республикаси. Федерация. Сиёсий тизимдаги партиялар, ташкилотлар, жамоа ташкилотлари. Сиёсат ва сиёсий онг.

Фуқаролик жамияти, сиёсий эркинлик, демократия, фуқаролик уюшмалари, ижтимоий тартиб, фуқаролик жамиятида барқарорлик.

Жамият ҳаётига цивилизация таъсири. Цивилизация тушунчаси. Цивилизацияга турли ёндошувлар. Цивилизация типлари: европа ва шарқ цивилизацияси, либерал ва анъанавий цивилизация.

Маданият, унинг тузилиши ва функциялари. Маданиятлардаги умумийлик. Маданиятнинг субъекти. Маданий фаолият. Маданий коммуникация.

Тарих фалсафаси

Тарих фалсафасининг предмети. Тарих фалсафасига оид қарашлар эволюцияси. Тарих фалсафасининг тузилиши: тарих фалсафаси онтологияси, тарих фалсафаси гносеологияси, тарих фалсафаси тарихи. Тарих фалсафаси функциялари: дунёқарашга доир функцияси, назарий функцияси, прогностик функцияси. Тарих фалсафасининг ҳозирги концепциялари. Тарих фалсафасининг гносеологик йўналиши. Онтологик ва аксиологик концепциялар. Тарихий жараён мазмуни ва унинг йўналиши. Тарихга формацион ва цивилизацион ёндошувлар. Тарих фалсафасида тарихий тараққиёт ғояси. Тарихий тараққиёт мезонлари. Тарихий жараёнда зарурият ва

эркинлик. Тарихий зарурият. Зарурият ва эркинлик диалектикаси. Тарихда шахснинг роли.

Фалсафий антропология (Инсон ҳақидаги таълимот)

Инсон фалсафий муаммо сифатида. Фалсафа тарихида инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимотлар. Инсонни фалсафий тушунишнинг ўзига хос хусусияти. Инсоннинг кўп ўлчовлиги. Шарқ фалсафасида инсон муаммоси. Инсон масаласида Ғарб анъанаси. Фалсафий антропологиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Инсоннинг биоижтимоий моҳияти. Инсонни тушунишда дуализм ва монизм. Инсонга интровертив ва экстровертив ёндашувлар. Инсонга оид социоцентрик концепциялар. Инсон масаласига теоцентрик ёндашувлар. Инсонга нисбатан биологизаторлик ва социологизаторлик концепциялари. Ҳаётнинг мазмуни ва унда инсоннинг вазифаси. Ҳаётда инсоннинг вазифаси ва унинг моҳияти. Ҳаётни тарқ этиш босқичлари: ижтимоий, руҳий, биологик ўлим, миянинг ўлими. Инсонни фалсафий нуқтаи назардан ўрганишнинг зарурати.

Аксиология-қадриятлар фалсафаси

Қадрият тушунчаси ва унинг умумий тавсифи. Қадриятларнинг табиати ва моҳиятини тушунишга нисбатан ёндашувлар: натуралистик психологизм, персоналистик оптимизм, аксиологик трансцендентализм, маданий тарихий релятивизм, қадриятларнинг социологик концепцияси. Қадрият категориясининг мазмуни: қадриятнинг ижтимоий моҳияти. Қадриятнинг функционал аҳамияти. Қадриятнинг шахсга доир мазмуни. Қадриятлар ва баҳолар. Баҳолашнинг моҳияти. Баҳолаш структураси. Баҳолаш предмети. Баҳолаш субъекти. Баҳолаш асоси. Эҳтиёжлар ва қадриятлар. Қадриятларнинг турлари: моддий қадриятлар, маънавий қадриятлар, ижтимоий сиёсий қадриятлар, индивидуал ёки шахсга доир қадриятлар. Жамият ва инсон ҳаётида қадриятларнинг роли. Олий қадриятлар. Соғлиқ ва эркинлик қадрият сифатида. Билим қадрият сифатида. Шахснинг қадриятларга муносабати. Қадриятлар иерархияси.

Фаолият фалсафаси (праксеология)

Фаолият тушунчаси. Фаолиятнинг социологик жиҳатлари. Психологияда фаолиятга муносабат. Фаолиятнинг тузилиши: эҳтиёжлар, мотивлар, мақсадлар, воситалар. Фаолият атрибутлари: моддийлик ва субъектлик. Фаолиятни моддийлаштириш ва моддийлаштиришдан чиқариш. Фаолиятда онглик ва мақсадга мувофиқлик. Фаолиятнинг унумлилиги. Моддий ва маънавий фаолият. Инсон фаолиятининг рамзий жиҳати. Мулоқот фаолият сифатида. Инсоннинг шаклланиши ва ривожланишида фаолиятнинг роли. Интериоризация тушунчаси. Интериоризация механизми.

Интериоризация назариясининг танқиди. Бегоналашув. Меҳнат ва ўйин фаолият бирлиги сифатида. Ўйин моделининг шартлилиги ва реаллиги. Ўйиннинг маъноси. Ижод ва ижод натижаларининг янгилиги. Ижодий ва ноижодий фаолият. Ижодкор шахс. Ижод меҳнат ва ўйин сифатида. Инсон фаолиятини тартибга солишнинг аҳамияти. Фаолиятни тартибга солиш механизмлари.

Ижтимоий прогнозлаштириш муаммоси

Ижтимоий башорат тушунчаси: унинг типлари, методлари. Башоратнинг турлари: кундалик башорат, илмий башорат, ижтимоий башорат қилиш, интуитив башорат. Ижтимоий башоратнинг субъектив ва объектив асоси. Прогнозлаштиришнинг методлари: экстрополяция методи, тарихий аналогия, моделлаштириш методи, экспертиза усулида баҳолаш, келажакни прогнозлаштириш. Норматив прогноз, аналитик прогноз, прогноз огоҳлантириш. Прогнозлаштиришнинг ижтимоий жараёнларга таъсири. Келажакни прогнозлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.

Глобаллашувнинг фалсафий муаммолари

Глобаллашув – янги фалсафий мавзу. Глобаллашув ходисаси. Глобалистика. Глобал жараёнларнинг куртаклари. Фундаментал глобаллашув. Глобал муаммоларнинг кўпжиҳатлилиги. Глобал муаммолар - глобаллашувнинг оқибати сифатида. Ижтимоий ривожланишнинг жадаллашувида глобал тенденцияларни англашнинг аҳамияти. Технооптимизм. Технопессимизм. Экопессимизм. Глобал муаммоларни ҳал қилишда фалсафанинг роли. Глобал муаммоларнинг моҳияти. Муаммоларнинг турли даражалари: хусусий, миллий, маҳаллий, минтақавий муаммолар. Глобаллик мезонлари. Ҳозирги даврнинг асосий глобал муаммолари: демографик тизим, таълим муаммоси, соғлиқни сақлаш муаммоси, озиқ овқат муаммоси, иқтисодий ривожланишнинг нотекислиги, энергетика ва хом ашё ресурслари, уруш ва тинчлик муаммоси. Глобал онгни шакллантириш зарурати. Глобал муаммоларни ҳал қилишда халқаро кучларнинг бирлашуви. Глобал муаммоларни ҳал қилишда хусусий ва умумий манфаатлар. Ахборот инқилоби. Нанотехнологияларнинг глобал жараёнларга таъсири.

Фалсафа фанини ўқитишда қўлланадиган методлар

Фалсафани ўқитишда замонавий методлар: ахборот коммуникация (медиа таълим, амалий дастур пакетлар, презентацион, электрон дидактик) технологияси, теледисклар ва кўргазмали куроллардан, интерфаол методлардан фойдаланиш кўзда тутилган.

Амалий ишлар бўйича тавсия этиладиган мавзулар

Фалсафа: унинг предмети, мазмуни ва жамиятдаги роли. Қадимги ва ўрта аср фалсафаси. Янги ва энг янги давр фалсафаси. Борлиқ - фалсафа категорияси. Фалсафада субстанция ва материя муаммоси. Макон ва вақт. Ҳаракат ва ривожланиш. Табиат фалсафаси. Инсон борлиғи. Ўзаро алоқадорлик ва ривожланиш қонунлари. Фалсафа категориялари. Билишнинг мазмун ва моҳияти. Ҳиссий, эмпирик, назарий, мантикий ва интуитив билиш даражалари. Фалсафада ҳақиқат муаммоси. Назария ва амалиёт бирлиги. Билиш методологияси: асосий тушунчалар. Ахборотлашувнинг фалсафий асослари. Тушуниш ва тушунтириш. Жамиятнинг фалсафий таҳлили. Тарих фалсафаси. Фалсафий антропология (Инсон ҳақидаги таълим). Аксиология-қадриятлар фалсафаси. Фаолият фалсафаси (праксеология). Ижтимоий прогнозлаштириш муаммоси. Глобаллашувнинг фалсафий муаммолари.

Мустақил ишларни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

1. Дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг боблари ва мавзуларини ўрганиш.

Бундай ташкилий шакл иккинчи курс талабалари бўлганлигидан ўтилган мавзулар бўйича мустақил билим олишда конспект усулидан фойдаланилади.

2. Тарқатма материаллар бўйича маъруза қисмини ўзлаштириш.

Бунда ўқитувчи асосий материалнинг баён қилинишига алоҳида аҳамият бериши лозим бўлади. Тарқатма материаллар ҳажми ҳар бир маъруза учун 5-6 саҳифа бўлишига эришиш керак. Бундай иш натижалари рейтинг назоратининг мувофиқ босқичларида текширилади.

3. Фаннинг боблари ва маърузалари устида ишлаш. Бу махсус ва илмий адабиёт (монография ва мақолалар), рефератлар, битирув малакавий ишларини бажариш чоғида амалга оширилади. Унинг натижалари ҳам рейтинг назоратида акс этади.

4. Фанлар бўйича адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилиш, қўшимча адабиётлар устида ишлаш ҳамда уларни ўрганиш. Бу иш барча семестрларда амалга оширилади ва рейтинг тизимида баҳоланади.

5. Талабаларнинг илмий тадқиқот ишларини бажариш билан боғлиқ ҳолда фаннинг муайян боблари ва мавзуларини чуқур ўрганиш. Мустақил ишнинг бу шакли талабалар томонидан ўқув жараёнида ўзлаштириб борилиши тавсия этилади.

6. Фаол ўқитиш методидан фойдаланиладиган ўқув машғулоти. Талабалар томонидан таълим, фан ва технологияларнинг долзарб муаммолари бўйича тайёрланган фаол ўқитиш методларини (мунозара, ақлни чархлаш, бумеранг, кластер в.б.) қўллаган дарс машғулоти назарда тутилади.

7. Автоматлаштирилган ўрганувчи назорат қилувчи тизимлар билан ишлаш. Бу маъруза машғулоти доирасида ҳам амалий машғулотларга тайёргарлик доирасида ҳам олиб борилиши мумкин.

8. Ўқув режасидаги айрим фанлар бўйича экстернат.

9. Масофавий таълим. Электрон дарсликдан фойдаланиш.

Информацион-услубий таъминот

Фалсафа фанини ўқитишда замонавий (хусусан интерфаол) методлар, ахборот коммуникация (медиа таълим, амалий дастур пакетлари, презентацион, электрон-дидактик) технологияларининг қўлланиши назарда тутилади. Фалсафа фани курсида электрон дарсликдан, мавзуга оид теледисклардан ва бошқа кўргазмалардан фойдаланилади.

“Фалсафа” фани бўйича талабалар билимини баҳолаш мезонлари қуйидагича:

86-100 балл билан баҳоланади:

- Фалсафа фанининг чуқур ва кенг билса, унинг жамият ва инсон ҳаётидаги ролини тушунтирсан;
- Дунёқарашнинг тарихий шакллари билса ва фалсафий дунёқарашнинг устиворлигини тушунсан;
- Фалсафа ва фаннинг ўзаро алоқаси ва фарқини назарий асослай олсан;
- Борлиқ билишнинг манбаи эканлигини тушунсан;
- Фалсафа қонунлари ва категорияларининг ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ жиҳатларини тушунтирсан;
- Билишнинг ҳиссий, эмперик, назарий, мантикий, интуитив даражаларини таърифласан ва уларнинг фарқли ва умумий жиҳатларини тушунсан;
- Қадриятлар ҳақида кенг билимга эга бўлсан ва соғлиқ олий қадрият эканлигини назарий асослай олсан;
- Жамиятнинг ижтимоий иқтисодий асослари тарих фалсафаси билан мутаносиб эканлигини тушунтирсан;
- Фалсафанинг ишонтириш маҳоратини эмас, балки тўғри фикрлаш маҳоратини ўргатувчи фан эканлигини тушунсан ва буни назарий асослай олсан;
- Глобаллик, глобалистика, фундаментал глобализм ва серқирра глобализмни бир-биридан фарқлай олсан;
- Ахборот инқилобининг жамият ҳаётига таъсирини назарий асосласан ва анологиялар ҳақида умумий тушунчага эга бўлсан;
- маъруза, амалий машғулоти ва мустақил топшириқларни ўз вақтида бажарсан ва тўплаган маълумотларида биринчи манбаларга мурожаат этган бўлсан.

71-85 балл билан баҳоланади:

- Фалсаф фани ҳақида кенг маълумотга эга бўлса;
- Фалсафанинг функцияларини элементларидан фарқлай олса;
- Фалсафанинг жамият ҳаётидаги ролини тушунса
- Дунёқарашнинг тарихий шакллари тушунтирсан;
- Диний дунёқарашнинг илдизлари ва функциялари ҳақида тасаввурга эга бўлса;
- Фаолиятнинг амалиёт билан уйғунлигини тушунса ва назарий асослай олса;
- Инсон борлигининг асоси онг эканлигини билса ва онгсилиқнинг онгилик билан мутаносиблигини тушунса;
- Табиат борлигида географик муҳит ва географик муҳит параметрларининг ўзаро алоқадорлигини билса;
- Глобалл муаммоларни таснифлай олса;
- Прогнозлаштириш турлари ва методларини фарқлай олса

55-70 балл билан баҳоланади;

- фалсафа фани ҳақида умумий тушунчага эга бўлса;
- жамият ахборотлашувининг ижтимоий эҳтиёж эканлигини асосласа;
- фалсафа тарихида ривожланиш ҳақидаги қарашларнинг илмий аҳамиятини тушунса;
- фалсафа категорияларининг амалий аҳамиятини билса
- тарих фалсафаси ҳақида тасаввурга эга бўлса;
- фаолиятнинг эҳтиёж ва мақсад билан уйғунлигини асосласа
- маъруза, семинар машғулотлари ва мустақил ишларни ёзган ва бажарган бўлса;
- машғулотларда ўз мулоҳазаси билан иштирок этиб турса.

0-55 балл билан баҳоланади:

- фан ҳақида тасаввурга эга бўлмаса, уларнинг моҳиятини тушунмаса;
- ЖН ва ОН ларни топшира олмаган бўлса;
- маъруза, амалий машғулот ва мустақил топшириқларни ёзмаган ва бажармаган бўлса;
- дарсларни сабабсиз қолдирган бўлса;
- дарсда фаол бўлмасдан ва интизомсизлик қилса.

Дарслик ва ўқув қўлланмалар рўйхати

Асосий:

1. Каримов И.А. Инсон мафаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари олий кадрият. 14-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2006

2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. –Т.: Ўзбекистон, 2009. -24 б.
4. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шаротида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009
5. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Т.: Ўзбекистон, 2010. -78 б.
6. Falsafa. Ахмедова М. таҳрири остида. -Т.: УФМЖ, 2006
7. Falsafa. Мамашокиров С. таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005
8. Фалсафа қомусий луғат. –Т.: Шарқ, 2004.
9. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. –Т.: Маънавият, 2008.
10. Соифназаров И. Курс лекций по философии. -Т.: 2004
11. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. Назаров Қ. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2004
12. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005.
13. Ғарб фалсафаси. Назаров Қ. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005.
14. Назаров Қ. Аксиология – қадриятлар фалсафаси. –Т.: УФМЖ, 2004.
15. Назаров Қ.Н. Билиш фалсафаси. –Т.: Университет, 2005.
16. Шермухамедова Н.А. Гносеология -Т.: УФМЖ, 2007.
17. Шермухамедова Н.А. Фалсафа ва фан методологияси -Т.: Университет, 2005.
18. Хайитов Ш., Хайитова К., Зияутдинова Х. Фалсафа асослари. Альбом схема. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009.
19. Тўйчиев Б. Т. Социальная философия. Альбом схема –Т.: 2009
20. Эмирова Е., Стрельцова А. Введение в философию. –Т.: Университет, 2008

Қўшимча:

21. Абилов Ў. Ўзбекистон тараққиётининг оптимистик руҳи. –Т.: Истиклол, 2003
22. Аристотель. Сочинения В 4-х томах. -М.: 1975. ч.1.
23. Асмус Античная философия. -М.: 1999.
24. Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. - М.: 1991.
25. Аллаярова С.Н. Фалсафий герменевтиканинг методологик жиҳатлари. Фалс.фан. номз. Дисс. –Т.: Университет, 2010
26. Бозаров Д. Синергетик парадигма. –Т.: Тафаккур, 2010
27. Босенко В.А. Всеобщая теория развития. –Киев: 2001

28. Ёқубова М. Жамият ахборотлашувнинг фалсафий асослари. Фалс.фан. номз. Дисс. –Т.: Университет, 2007
29. Ёқубова М. Ахборот технологияларининг фалсафий асослари. –Т.: Университет, 2008
30. Каримов Б.Р. Диалектика объективного и субъективного в методе восхождения от абстрактного к конкретному. -Т.: 1998.
31. Карпенко М. Вселенная разумная -М.: 1992
32. Каххарова Ш. Глобал маънавият глобаллашувнинг ғоявий асоси. –Т.: Тафаккур, 2009
33. Мадаева Ш. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.
34. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий ҳуқуқий асослари. –Т.: Ўзбекистон, 2007
35. Мамашокиров С., Усманов Э. Барқарор тараққиётнинг экологик ҳавфсизлик масалалари. –Т.: Фан, 2009
36. Очилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. –Т.: Ўзбекистон, 2004.
37. Отамуродав С. Глобаллашув ва миллат. –Т.: Янги аср авлоди. 2008
38. Очилова Б. Миллий-маънавий юксалишда мерос, қадриятлар ва вориёилик. –Т.: Истиқлол, 2009.
39. Юнусов А. Ҳуқуқ маънавияти. –Т.: Адолат, 2008.
40. С.М. Хотамий Ислом тафаккури тарихида. -Т.: Минхож 2003 287 бет
41. Choriev A. Inson falsafasi. –Toshkent.: O'FMJ, 2006.
42. Философия в контексте глобализации. Под.ред. Нысанбаев. – Алматы: Институт философии и политологии, 2009
43. Новейший философский энциклопедический словарь, -М.: 2001.
44. Шпенглер О. Закат Европы. Ростов на-Дону. 1998.
45. П.С.Гуревич Основы философии -М.: 2002.
46. Философия курс лекций. Под редакцией Калашникова. -М.: 1999.
47. Фрагменты ранних греческих философов -М.: 1989. ч.І.
48. Қурбонова Л. Ижодий тафаккурнинг фалсафий методологик таҳлили. Фалс.фан. номз. Дисс. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007
49. Қурбонова Л. Борлиқ фалсафаси. –Андижон: АДУ, 2009
50. Қурбонова Л. Инсон фалсафаси. –Андижон: АДУ, 2009
51. Ҳақиқат манзаралари. С.Жўраева таржимаси. –Т.: Янги аср авлоди, 2007
52. Плутарх. Сайланма. 3.Аълам ва Урфон Отажон таржимаси. –Т.: Янги аср авлоди, 2006
53. Цицерон. Нотиклик санъати ҳақида икки рисола. Таржимон Урфон Отажон. –Т.: Янги аср авлоди, 2007

- 54.Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизацияпод редакцией О. Файзуллаева -Т.: Шарк, 2000.
- 55.<http://www.mgimo.ru/fileserver>
- 56.<http://www.pacademy.edu.b>
- 57.<http://www.rags.ru/kaf/fi...>
- 58.<http://www.ssu.runnet.ru/...>

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ**

**Ўқув-услубий бошқарма
томонидан рўйхатга олинди
№ _____
2014 йил 20 июн**

**Ректорнинг _____-сонли
буйруғи билан
ТАСДИҚЛАНГАН
(2014 йил 21 июн)**

**ФАЛСАФА
(ЭТИКА, ЕСТЕТИКА,
МАНТИҚ**

ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ

Олий таълимнинг

Билим соҳаси:	100000- Таълим; 200000—Гуманитар соҳа.
Таълим соҳаси:	110000 –Педагогика; 230000 –Иқтисод.
Таълим йўналиши:	Институтда таёрланаётган барча таълим йўналишлари учун

ТОШКЕНТ – 2014

Фаннинг ишчи Ққув дастури ўқув ва ишчи ўқув режа ҳамда ўқув дастурига мувофиқлаб чиқилган.

Тузувчилар:

Султонова А. - ТМИ, “Фалсафа ва О`ДЖҚНА” кафедраси катта ўқитувчиси

Парпийева Н. - ТМИ, “Фалсафа ва О`ДЖҚНА” кафедраси катта ўқитувчиси

Окюлов Х. - ТМИ, “Фалсафа ва О`ДЖҚНА” кафедраси ўқитувчиси

Такризчилар:

Қаххарова М. – Низомий номли ТДПУ “Фалсафа” кафедраси профессори, ф.ф.д. (ташки)

Давронов З. – “Фалсафа ва О`ДЖҚНА” кафедраси профессори, ф.ф.д. (ички)

Фаннинг ишчи ўқув дастури кафедранинг 2014 йил “__” июндаги № __ – сонли йиғилиши муҳокамасидан ўтказилган ва факултет Кенгашида кўриб чиқиш учун тавсия етилган.

Кафедра мудири

И.Машарипов

Фаннинг ишчи ўқув дастури “Суғурта” факултети Кенгашида муҳокама қилинган ва тавсия етилган. (2014 – йил “__” _____ даги __-сонли қарори)

Факултет декани

Д.Рустамов

Келишилди:

**О`қув ишлари бўйича
проректор**

А.Каримов

Кириш

1.1. Фаннинг мақсади ва вазифалари

Етика фаннинг асосий мақсади – талабаларни ахлоқий жихатдан тарбиялаш, ахлоқнинг етимологияси, ахлоқий фикрларнинг тараққиёти, ахлоқнинг категориал аппаратини ўрганиш, шунингдек, ёшларда мукаммал ахлоққа комил инсон фазилатларини шакллантиришдир. Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг бош мезони маънавий – маърифий соҳадаги янгиликларнинг асосий йўналишлари замонавий дунёқарашни шакллантиришда ахлоқнинг маънавият тизимида муҳим ўрин тутганлигидан далолат беради. Ахлоққа одоб меъёрлари ижтимоий тараққиёт жараёнида ижтимоий муносабатлар ва таълим тарбия тизимида шаклланади.

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан бошлаб халқимиз еришган ютуқлар ёшларда миллий қадриятларимизни естетик идрок этиш, оламни естетик моҳиятини чуқур англаш каби вазифалар туради. Естетика фаннинг моҳияти нафосат ва гўзаллик қонунларини ўрганиш, естетик тафаккурни шакллантириш, шунингдек, санъат, адабиёт, экология, техника ва дизайнни естетик мазмунини ёритишдир. Бугунги кунда глобаллашув жараёнида ёшларимизда атроф-муҳит естетикаси, соғлом турмуш тарзи естетикаси каби янги йўналишларни илмий – назарий асосларини очиб бериш муҳимдир. Естетик билимлар ёшлар тафаккурини турли ғайриестетик ғоялар таъсиридан химоя қилиши, турли хил ахборот коммуникация воситалари орқали кириб келаётган турли кўринишдаги ғояларни естетик мазмунини тўла қонли англаш ҳозирги даврда муҳимдир.

Ҳозирги даврда олий таълимнинг муҳим вазифаларидан бири талабаларни мантиқий фикрлашга ўргатиш, ижодий фикрлаш қобилиятини мукаммаллаштиришдир.

Мантиқфанининг мақсади инсоният тарихида ривожланган мантиқий фикрлар, илмий тафаккур методларини ўрганиш, хусусан, дедукция, индукция, мавҳумлаштириш каби услубларини янгича ёндашув асосида ўрганишдир.

Фаннинг вазифаси-талабаларга:

- ахлоқий категорияларни ўрганиш орқали ҳаётда ўз ўрнини топиш;
- ўзининг энг олий мақсадини топиш ва унга еришиш йўлида мақсадли фаолият олиб бориш;
- жамият ҳаётидаги ижтимоий жараёнларга мантиқий тафаккур нуктаи назаридан ёндашиш, воқеаларга шахсий, ижодий танқидий баҳо бериш;
- ўз-ўзини маънавий ахлоқий тарбиялаш;
- жамиятни демократлаштириш ва модернизациялаш жараёнида фаол иштирок этиш хиссини тарбиялаш ҳақида назарий-амалий билимларни ўргатишдан иборат;
- Естетик дид ва естетик туйғуни тарбиялаш;
- Санъат асарларида гуманизм ғояларини идрок этиш;
- Ёшларда воқеликни естетик идрок этишни ўргатиш.

Ҳар бир мавзу якунида таълим технологиялари келтирилган ва уларни қўллаш юзасидан аниқтавсиялар мазкур фандан ишлаб чиқилган ўқув услубий мажмуа (ЎУМда баён етилган)

1.2. Фанни ўзлаштирган талабанинг малакавий даражаси:

Дунёқараш тавсифидаги билимлар тизимини егаллаган бўлиши, гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар асосини, давлат сиёсатининг долзарб масалаларини билиши; ижтимоий муаммолар ва жараёнларни мустақил таҳлил қилиш қобилиятиги ега бўлиши;

Фалсафа (этика, эстетика, мантиқ) тарихини билиши, миллий ва умуминсоний қадриятлар бўйича ўз нуқтаи назарини баён етиши ҳамда илмий асослай олиши, миллий ахлоқни англаган ҳолда Ватан туйғуси шаклланган бўлиши;

табиат ва жамиятда юз бераётган жараён ва ҳодисалар ҳақида яхлит тасаввурга ега бўлиши, инсоннинг маънавий қиёфаси ҳақида билимларга ега бўлиши, улардан ҳаётда ва касбий фаолиятда замонавий илмий тадқиқотларда фойдалана олиши;

инсоннинг инсон, жамият, атроф муҳитга бўлган муносабатини тартибга солувчи ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларни касбий фаолиятида жорий қилиш;

ахборотни тўплаш, сақлаш, уларга ишлов бериш ва улардан фойдаланиш усуллари егаллаши;

ўзининг касбий фаолиятида асосли мустақил қарорлар қабул қила билиши;

бакалавриятнинг мос йўналиши бўйича рақобатбардош умумкасбий тайёргарликка ега бўлиши;

янги билимларни мустақил ўзлаштира олиши, такомиллаштириши ва ўз меҳнатини илмий асосда ташкил қила билиши;

дунёнинг глобал муаммоларидан хабардор бўлиши, фундаментал глобаллашувни бошқа жиҳатларидан фарқлай олиши, хусусий, миллий, минтақавий муаммоларни ўрганиши, ижтимоий жараёнларни прогнозлаштира олиши;

соғлом турмуш тарзи ҳақида илмий тасаввурга ва еътиқодга ега бўлиши, ўзини жисмонан такомиллаштириш малакасига ва кўникмаларига ега бўлиши керак.

1.3. Фаннинг ўқув режасидаги фанлар билан боғлиқлиги.

Фалсафа (этика, эстетика, мантиқ) фани ўқув режадаги инсон ва жамият ҳаёти ва фаолияти ҳамда дунёқарашини ўрганувчи - фалсафа, тарих, психология, социология, педагогика каби ижтимоий гуманитар фанлар, шунингдек табиий жараёнлар диалектикасини ўрганувчи физика, математика, биология, астрономия, кимё каби табиий илмий фанлар билан алоқадор.

1.4. Фанни ўқитишда қўлланиладиган янги педагогик технологиялар ва уларнинг мазмун моҳияти.

Фалсафа (этика, естетика, мантиқ) фаннини ўқитиш жараёнида илмийлик, тарихийлик, мантиқийлик, объективлик, гуманизм тамойилларга амал қилинган ҳолда анъанавий усуллар:

Давра суҳбати

Кластер

Баҳс мунозара

Ақлий ҳужум

Презентация каби замонавий педагогик технология воситаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Фалсафа (этика, естетика, мантиқ) фаннинг маъруза машғулотларида маълумотларни кўргазмали тақдим этиш усуллари ва воситалари:

1. Инсерт жадвали:

- мустақил ўқиш маъруза тинглаш жараёнида олинadиган маълумотларни яхлит бир тизимга келтиришга имконият яратади. Олдиндан олинган маълумотни янгиси билан ўзаро боғлаш қобилиятини шакллантиришга имкон беради.

2. Кластер (кластер-тутам, боғлаш)

Маълумот харитасини тузиш ва воситаси барча фикр конституциясини фокуслаш ва аниқлаш учун асосий омил атрофида ғояларни йиғиш.

3. Тоифали жадвал

Тоифа – мавжуд ҳолат ва муносабатларни акс еттирадиган белги (умумий) ажратилган белгиларга кўра олинган маълумотларни бирлаштиришни таъминлайди;

Тизимли мушоҳада қилиш, маълумотларни таркиблаштириш ва тизимлаштириш кўникмасини ривожлантиради:

4. Концептуал жадвал:

Ўрганилаётган ходиса, тушунча, қараш, мавзу ва шу кабиларни икки ва ундан ортиқжihat бўйича таққослаш имконини беради.

тизимли мушоҳада қилиш, маълумотларни таркиблаштириш ва тизимлаштириш кўникмасини ривожлантиради.

Этика естетика мантиқ фаннинг амалиёт машғулотларида муаммони жамоали тарзда ҳал этишнинг усуллари ва воситалари.

5. БББ жадвали;

Биламан. Билишни хоҳлайман. Билдим.

- матн (мавзу, бўлим) бўйича тадқиқот ишлари олиб бориш имконини беради:

- тизимли мулоҳаза қилиш, таркибга ажратиш кўникмаларини беради

6. Т-жадвал:

Битта концепция (маълумот) нинг жихати ўзаро солиштириш (ха/йўқ, ха/қарши)

Танқидий мушоҳада ривожлантиради.

7. БЛОТ-тахлил жадвали

Етика,естетика, мантик тарихидаги муттафакирларнинг қарашлари ва ҳозирги замон олимларининг фаннинг асосий муаммолари тўғрисидаги тушунчага ега бўлиш.

8. Ақлий ҳужум.

Бу услубда қўйилган савол, муаммо, масалани бутун гуруҳ билан биргаликда муҳокама қилинади. У талабаларни ўқув жараёнида машғулотларда фаол қатнашишларини топиш ва баён қилиш чоғида бошқаларни ҳам фикрини жалб қилиш ўз фикрларини айтишга йўналтирувчи методдир.

9. Баҳс:

Ўз фикрини ифода этишни хоҳловчилар орасида бирон бир мунозарали масалани муҳокама қилиш, ҳақиқатни аниқлаш ва тўғри қарорни қабул қилиш.

10. Музокаралар.

Ешитиш аниқташқил етилган икки томон фикрлари алмашинуви

11. Пинборд техникаси.

Пинборд муаммони ҳал этиш бўйича ғояларни тизимлаштириш ва гуруҳлаштириш ва ягона нуқтаи назарни ишлаб чиқиш имконини беради.

1.1. Институтда ўқитилаётган барча таълим йўналишлари учун

Т/р	Фан мавзуларининг номи	Маъруза	Семинар	Мустақил	Жами соатлар
1-бўлим.					
1	Етика фанининг предмети ва ахлоқий қарашлар тарихи	2	2	2	6
2	Етика фанининг асосий категориялари	2	2	2	6
3	Шахс ахлоқий тарбияси. Етиканинг замонавий муммолари.	2	2	2	6
2-бўлим.					
4	Естетика фанининг предмети, мақсад ва вазифалари	2	2	2	6
5	Естетиканинг асосий категориялари	2	2	2	6
6	Санъат ва естетиканинг замонавий муаммолари	2	2	2	6
3-бўлим.					
7	Мантиқилмининг предмети, тили ва қонунлари	2	2	2	6
8	Тушунча ва ҳукм	2	2	2	6
9	Хулоса чиқариш. Далиллашнинг мантиқий	2	2	2	6

	асослари				
	1-оралиқназорат				
	2-оралиқназорат				
	Якуний назорат				
	Жами	18	18	18	54

Таълим йўналишлари: 5230200- Менежмент, 5230300- Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ташкил етиш

T/p	Фан мавзуларининг номи	Маъруза	Семинар	Мустақил таълим	Жами соатлар
1	Етика фанининг предмети ва ахлоқий қарқшлар тарихи.	2	4	2	8
2	Етика фанининг асосий категориялари	2	4	2	8
3	Шахс ахлоқий тарбияси.Етиканинг замонавий муммолари.	2	4	2	8
4	Естетика фанининг предмети, мақсад ва вазифалари	2	4	2	8
5	Естетиканинг асосий категориялари	2	4	2	8
6	Санъат ва естетиканинг замонавий муаммолари	2	4	2	8
7	Мантиқилмининг предмети, тили ва қонунлари	2	4	2	8
8	Тушунча ва ҳукм	2	4	4	10
9	Хулоса чиқариш. Далиллашнинг мантиқий асослари	2	4	4	10
	Жами	18	36	22	76

Таълим йўналишли: 5230800- Солиқлар ва солиққа тортиш

T/p	Фан мавзуларининг номи	Маъруза	Семинар	Мустақил таълим	Жами соатлар
1	Етика фанининг предмети ва ахлоқий қарқшлар тарихи	2	2	2	6
2	Етика фанининг асосий категориялари	2	2	4	8
3	Шахс ахлоқий тарбияси.Етиканинг замонавий муммолари.	2	2	4	8
4	Естетика фанининг предмети, мақсад ва вазифалари	2	2	2	6
5	Естетиканинг асосий категориялари	2	2	4	8
6	Санъат ва естетиканинг замонавий муаммолари	2	2	4	8
7	Мантиқилмининг предмети, тили ва қонунлари	2	2	4	8

8	Тушунча ва ҳукм	2	2	4	8
9	Хулоса чиқариш. Далиллашнинг мантикий асослари	2	2	4	8
	Жами	18	18	32	68

2. Ўқув материаллари мазмуни.

2.1. “Естетика, етика, мантик” фанидан ма`руза машг`улотлари мавзулари

ЕТИКА

2.1.1. Етика фанининг предмети ва ахлоқий қарашлар тарихи.

“Етика” фанининг предмети, моҳияти, унинг асосий белгилари ва тузилмаси. Етика - ахлоқнинг келиб чиқиши, моҳияти, тараққиёти ҳамда инсоннинг оила ва жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрганадиган қадимий фалсафий фан экани. Ахлоқнинг пайдо бўлиши. Унинг уч ахлоқий ходиса - одоб, ҳуқуқ ахлоқни узвий маънавий босқичлар сифатида ўрганиши. Гедонизм ва евдемонизм тушунчаларининг ахлоқий ахамийти. Қадимги дунё, Ўрта аср, янги ва энг янги давр ахлоқшунослиги. Мустақиллик даврида янги ахлоқий тафаккурнинг шаклланиши. Етиканинг фан сифатида тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий, мезоний-меъёрий хусусиятларга егалиги.

Етиканинг замонавий фанлар билан алоқаси. Миллий мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида ахлоқшуносликнинг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётидаги ўрни. ХХИ асрда глобал етосфера (ахлоқий муҳит) яратишнинг зарурияти. Инсон ва унинг инсоният олдидаги бурчи ва масъулияти.

Қўлланиладиган та`лим технологиялари: ақлий ҳужум, баҳс.

(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 12, А 15, А 18, А 19, Қ 24, Қ 25, Қ 28, Қ 29, Қ 32, Қ 31, Қ 35)

2.1.2. Етика фанининг асосий категориялари.

Етиканинг асосий категориялари ва улар ўртасидаги муносабат. Муҳаббат ахлоқшуносликнинг энг асосий категорияси. Яхшилик ва ёмонлик категорияларининг ахлоқий онгни шакллантиришдаги, ахлоқий ҳуқуқни функционаллаштиришдаги роли. Адолат, бурч, виждон, номус, идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт тушунчалари ва уларнинг комил инсонни шакллантиришдаги ўрни. Ахлоқий маданиятнинг моҳияти ва кўринишлари. Ахлоқий маданиятнинг ижтимоий ҳаётдаги ахамияти. Ахлоқий маданиятда миллийлик ва умуминсонийлик бирлиги. Ахлоқий онг, унинг моҳияти ва ижтимоий табиати. Ахлоқий онг ва ижтимоий муҳит. Ахлоқий онгнинг ижодийлик табиати. Ахлоқий онг ва шахс, ижтимоий гуруҳ ва миллат. Ижтимоий онгнинг конкретлиги. Мустақилликни мустаҳкамлашда ахлоқий онгнинг ўрни ва роли. Ахлоқий тамойиллар ва ме`ёрлар. Ихтиёр еркинлиги ва ахлоқий танлов. Дунё халқларининг ахлоқий минталитети. Йевопа ва Осиё халқлари ахлоқидаги умумийлик ва фарқлилик жихатлар. Шарқмамлакатлари халқларининг ахлоқи: ўазро ҳурмат, сабр-тоқат, андишалилик, мурувватлилик, саховатпешалик. ғарб халқлари ахлоқидаги хусусиятлар: индивидуализм, егосентризм, космополитизм.

Қўлланиладиган та'лим технологиялари: ақлий хужум, бахс, музокаралар.
(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 12, А 15, А 18, А 19, Қ 22 , Қ 28, Қ 30, Қ 32, Қ 31)

2.1.3. Шахс ахлоқий тарбияси. Етиканинг замонавий муммолари.

Шахс ахлоқий тарбияси. Шахс ахлоқий камолотида та'лим-тарбиянинг ўрни. Шахс тарбиясига ижтимоий муҳитнинг та'сири. Ахлоқий маданиятнинг моҳияти ва кўринишлари. Ахлоқий маданиятда миллийлик ва умуминсонийлик бирлиги. Никох, оила ва давлатнинг ахлоқий асослари. Никохнинг қонуний ва диний асослари. Оиладаги ижтимоий маънавий муҳитнинг ўрни. Оила шаънини сақлашда ота-она ва фарзандлар маъсулияти ва бурчлари; ажралиш ва унинг оқибатлари. Оилавий муносабатларга ноанъанавий ёндошувлар: бир жинсли никохлар, никохсиз оилалар ва уларнинг оқибатлари. Давлатнинг оила тинчлиги ва барқарорлигини таъминлашдаги ўрни. Давлат томонидан ёш оилаларни ижтимоий муҳофаза қилишнинг аҳамияти. Оила шартномасининг ахлоқий жиҳатлари.

Миллий ғояни ёшлар онги ва қалбига сингдиришда ахлоқий маданиятнинг роли. Муомала маданияти ва замонавий ахлоқ. Касбий одобнинг ахлоқий маданият билан уйғунлиги. Тадбиркорлик етикасининг мазмуни. Тадбиркор шахси ва унинг ахлоқий қиёфаси. Банк, молия, солиқ, суғурта ва бухгалтерия ходимлари етикасининг ўзига хос хусусиятлари. Молия ходимларида ахлоқий маданиятни такомиллаштиришнинг воситалари.

“Оммавий маданият”нинг ёшлар дунёқарашидаги таъсири.

Глобал жараёнларнинг шахс ахлоқий камолотига таъсири. Инсоннинг ҳаёт мазмунига ва ўлимга муносабати. Биоэтика амалий етиканинг назарий асоси. Евтоназия, клонлаштириш, трансплантасия, ксенотрансплантасия (инсонга хайвон органи ва тўқималарини ўтказилиши). Етиканинг замонавий муаммоларига диний ва илмий ёндошувлар.

Қўлланиладиган та'лим технологиялари: ақлий хужум, бахс.
(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 12, А 15, А 18, А 19, Қ 22 , Қ 28 , Қ 29, Қ 31)

ЕСТЕТИКА

2.1.4. Эстетика фанининг предмети, мақсад ва вазифалари.

Эстетика - нафосатнинг моҳиятини ўрганувчи фалсафий фан. Эстетикада олам ва бадиий образ ҳамда олам ва санъат муносабатининг талқини. Эстетик дунёқараш тараққиётининг асосий босқичлари. Эстетик англаш, эстетик муносабат ва эстетик фаолият. Эстетик англашнинг асосий элементлари: эстетик ехтиёж, эстетик муносабат, эстетик туйғу, эстетик дид, эстетик баҳо, эстетик идеал, эстетик қарашлар, эстетик назариялар. Эстетиканинг фалсафа, миллий ғоя, ахлоқшунослик, рухшунослик, диншунослик, педагогика, ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги. Эстетиканинг

асосий функциялари. Мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида эстетик билимга талабнинг ортиб бораётганлиги.

Қўлланиладиган та'лим технологиялари: ақлий хужум, бахс, музокаралар.

(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 13, А16, А17, А20, А21, Қ27)

2.1.5. Эстетиканинг асосий категориялари.

Эстетика категорияларининг фалсафий мазмуни ва моҳияти. Фалсафа тарихида эстетика категориялари ҳақидаги тасаввурланинг хилма-хиллиги. Эстетика категорияларнинг ўзаро алоқадорлиги. Эстетика категориялари - оламни билишнинг муҳим омили сифатида. Эстетика категорияларининг тизими. Гўзаллик – хунуклик, улуғворлик - тубанлик, фожиавийлик., кулгулилик категорияларнинг моҳияти ва уларнинг билишдаги ижтимоий ҳаётдаги аҳамияти. Ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашда эстетик категорияларни ўзлаштиришнинг аҳамияти.

Қўлланиладиган та'лим технологиялари: ақлий хужум, бахс.

(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 13, А16, А17, А20, А21, Қ27, Қ 30)

2.1.6. Санъат ва эстетиканинг замонавий муаммолари.

Санъатнинг вужудга келиши ва унинг эстетик моҳияти; санъатнинг фандан фарқи ва уларнинг умумий жихатлари, санъатнинг ҳаётни инъикос еттириш ва баҳолаш хусусияти.

Санъатда миллий рух ва умуминсоний қадриятларнинг ўрни.

Бадий адабиёт, меъморчилик, ҳайкалтарошлик, театр, мусиқа, бадий сураткашлик, хаттотлик, естрада, сирк, кино, халқамалий санъати, рақс, нотиклик санъат турлари сифатида.

Бадий тарбия, эстетик тарбия ва уларнинг замонавий йўналишлари ва воситалари. Адабиёт ва санъат - эстетик тарбиянинг асосий воситаси сифатида. Оммавий маданият ходисаси ва унинг ёшлар эстетик тарбиясига салбий таъсири. Эстетиканинг замонавий муаммолари.

Табиат ва техноген сивилизация эстетикаси. Инсоният тафаккури тарихида табиатга эстетик муносабатнинг зарурияти ҳақидаги қарашлар. Замонавий шаҳарсозлик эстетикаси. Техноген сивилизациясининг ишлаб чиқариш эстетикаси ва фан тараққиётининг таъсири.

Соғлом турмуш тарзи эстетикаси, спорт ва унинг маънавий эстетик жихатлари. Эстетиканинг замонавий муаммолари. “Дунёни гўзаллик қутқаради” шиорининг глобал аҳамияти. Оламни эстетик англашда жамият ахборотлашувининг роли. Рекламанинг эстетик хусусиятлари. Рекламанинг эстетик ғоясида миллийлик ва умумбашарийлик диалектикаси.

Қўлланиладиган та'лим технологиялари: ақлий хужум, бахс, музокаралар.

(P 1, P 2, P 3, P 4, P 5, P 11, A 13, A16, A17, A20, A21, Қ24, Қ26, Қ27, Қ30)

МАНТИҚ

2.1.7. Мантиқилмининг предмети, тили ва қонунлари.

Мантиқ— тафаккур шакллари ва қонунларини ўрганувчи фан. Тафаккур — мантиқилмининг ўрганиш объекти. Мантиқилмининг вужудга келиши ва тараққиёт босқичлари. Тафаккур шакллари ва қонунлари. Мантиқтили ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Тил ахборот (информация белгилри тизими сифатида) Мантиқилмининг миллий ва умуминсоний қадриятларни англаш. Мустақил тафаккурни шакллантиришда мантиқнинг ўрни ва роли. Формал мантиқнинг асосий қонунлари.

Қўлланиладиган та`лим технологиялари: ақлий хужум, ба
(P1, P2, P3 ,P4, P5 ,P11, A12, A14, Қ33, Қ34, Қ36, Қ37)

2.1.8. Тушунча ва ҳукм.

Тушунча – тафаккур шакли сифатида. Тушунчанинг мазмуни, хажми. Тушунчанинг мазмуни ва хажми ўртасидаги тескари нисбат қонуни. Якка ва умумий тушунчалар. Таққосланадиган ва таққосланмайдиган тушунчалар. Сиғишадиган ва сиғишмайдиган тушунчалар.

Тушунчаларни таърифлаш. Тушунчаларни бўлиш, туркумлаш.

Ҳукм тафаккур шакли сифатида. Оддий ва мураккаб ҳукмлар. Модаллик турлари ва модаллик ҳукмлари. Ҳукмлар ўртасидаги муносабатлар. Сиғишадиган ва сиғишмайдиган ҳукмлар. Илмий тадқиқотда ҳуқумнинг методологик аҳамияти.

Қўлланиладиган та`лим технологиялари: ақлий хужум, бахс, музокаралар.

(P1, P2, P3 ,P4, P5 ,P11, A12, A14, Қ33, Қ34, Қ36, Қ37)

2.1.9. Хулоса чиқариш. Далиллашнинг мантиқий асослари.

Хулоса чиқаришнинг умумий мантиқий тавсифи. Дедуктив хулоса чиқариш ва унинг турлари. Қатъий силлогизм таркиби. Предикатлар мантиғи.

Индуктив хулоса чиқариш. Тўлиқиндукциянинг хусусиятлари. Оммабоп индукциянинг моҳияти. Илмий индуксия ва сабабий алоқадорлик.

Аналогия. Далиллаш ва ишонч-ётиқоднинг шаклланиши жараёни. Ишонтиришнинг мантиқий омиллари. Асосли муҳокама юритиш – илмий ишонч-ётиқод шаклланишининг мантиқий негизи. Исботлаш, рад етиш тушунчаси. Исботлаш ва рад етиш қоидалари. Бахс юритишнинг моҳияти ва шакллари.

Мантиқфанининг илмий билмларини тараққий еттириш, тизимга солиш ва асослашдаги аҳамияти.

Қўлланиладиган та`лим технологиялари: ақлий хужум, бахс.
(P1, P2, P3 ,P4, P5 ,P11, A12, A14, Қ33, Қ34, Қ36, Қ37)

2.2. Амалий машғулотларни ташкил етиш бўйича тавсиялар

2.2.1. Етика фанининг предмети ва ахлоқий қарашлар тарихи.

1. Етика фанининг предмети, моҳияти.
2. Ахлоқнинг пайдо бўлиши
3. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ва ахлоқшунослигининг асосий йўналишлари.
4. Имом аз-Заволиддин Румий асарларида комил инсон концепсияси.
5. Янги давр ахлоқшунослигидаги қарашлар.
6. Хозирги замон ахлоқфалсафасининг асосий вакиллари ва уларнинг таълимотлари.

Қўлланиладиган таълим технологиялари: ақлий хужум, баҳс.

(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 12, А 15, А 18, А 19, Қ 24, Қ 25, Қ 28, Қ 29, Қ 32, Қ 31, Қ 35)

2.2.2. Етика фанининг асосий категориялари.

1. Ёзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат ва бурч. Виждон категориялари
2. Ахлоқий идеал, бахт ва ҳаётнинг мазмуни тушунчалари.
3. Муҳаббат – ахлоқшуносликнинг энг асосий категорияси. Муҳаббатнинг турлари.
4. Ахлоқий тамойиллар : ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнацеварлик.

Қўлланиладиган таълим технологиялари: ақлий хужум, баҳс, музокара.

(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 12, А 15, А 18, А 19, Қ 22, Қ 28, Қ 30, Қ 32, Қ 31)

2.2.3. Шахс ахлоқий тарбияси. Етиканинг замонавий муммолари.

1. Шахс ахлоқий тарбияси: комил инсон концепциясининг ахлоқий маънавий негизлари.
2. Муомала одоби ва ахлоқий маданият. Ахлоқий маданиятнинг ривожланишида интернетнинг ўрни.
3. Касбий одобнинг ахлоқий маданият билан уйғунлиги.
4. Етиканинг замонавий муаммолари.

Қўлланиладиган таълим технологиялари: ақлий хужум, баҳс.

(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 12, А 15, А 18, А 19, Қ 22, Қ 28, Қ 29, Қ 31)

2.2.4. Естетика фанининг предмети, мақсад ва вазифалари.

1. Естетика фанининг предмети.

2. Естетика ҳақидаги қарашлар тарихи.
3. Естетик англашнинг асосий элементлари : естетик муносабат, естетик туйғу, естетик дид, естетик баҳо, естетик идеал.
4. Естетик фаолият, унинг турлари.

Қўлланиладиган та`лим технологиялари: ақлий хужум, баҳс, музокаралар.
(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 13, А16, А17, А20, А21, Қ27)

2.2.5. Естетиканинг асосий категориялари.

1. Гўзаллик ва хунуклик естетиканинг асосий категорияси.
2. Улуғворлик ва тубанлик категориясининг фалсафий моҳияти.
3. Фожиавийлик ва кулгулилик категорияси. Буюк мутафаккирлар фожиавийлик ҳақида.

Қўлланиладиган та`лим технологиялари: ақлий хужум, баҳс.
(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 13, А16, А17, А20, А21, Қ27, Қ 30)

2.2.6. Санъат ва естетиканинг замонавий муаммолари.

1. Санъатнинг предмети, мақсади ва вазифалари.
2. Санъатнинг турларга бўлиниши.
3. Естетик ва бадиий тарбия тушунчаси.
4. Естетик дидга оммавий маданиятнинг таъсири.

Қўлланиладиган та`лим технологиялари: ақлий хужум, баҳс, музокаралар.

(Р 1, Р 2, Р 3, Р 4, Р 5, Р 11, А 13, А16, А17, А20, А21, Қ24, Қ26, Қ27, Қ 30)

2.2.7. Мантиқилмининг предмети, тили ва қонунлари.

1. Мантиқ фанининг предмети.
2. Мантиқфани ривожланишининг асосий тарихий босқичлари.
3. Мантиқтили ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Мантиққонунлари.

Қўлланиладиган та`лим технологиялари: ақлий хужум, баҳс.
(Р1, Р2, Р3 ,Р4, Р5 ,Р11, А12, А14, Қ33, Қ34, Қ36, Қ37)

2.2.8. Тушунча ва ҳукм.

1. Тушунча тафаккур шакли сифатида. Тушунча турлари.
2. Тушунчалар ўртасидаги муносабатлар. Тушунчанинг мазмуни ва ҳажми.
3. Ҳукм. Ақлий ва мураккаб ҳукм.
4. Ҳукмлар ўртасидаги муносабатлар.

Қўлланиладиган та`лим технологиялари: ақлий хужум, баҳс, музокаралар.
(Р1, Р2, Р3 ,Р4, Р5 ,Р11, А12, А14, Қ33, Қ34, Қ36, Қ37)

2.2.9. Хулоса чиқариш. Далиллашнинг мантикий асослари.

1. Хулоса чиқаришнинг умумий мантикий механизми.
2. Дедуктив хулоса чиқариш ва унинг турлари. Шартли ва айирувчи хулоса чиқаришлар.
3. Индуктив хулоса чиқариш. Тўлиқиндукциянинг хусусиятлари.
4. Аналогия. Аналогия бўйича хулоса чиқаришнинг моҳияти. Илмий ижодда аналогиянинг аҳамияти.

Қўлланиладиган та'лим технологиялари: ақлий хужум, баҳс.

(P1, P2, P3 ,P4, P5 ,P11, A12, A14, Қ33, Қ34, Қ36, Қ37)

3.1. Мустақил таълимни ташкил етиш мазмуни ва шакли

Мустақил иш учун ажратилган соатларни талаба ўзлаштириши учун уларга реферат ёки мустақил иш шаклида мавзулар тақсимлаб берилади. Мустақил таълимнинг мавзулари талабалар учун мустақил ўрганишлари шарт бўлган маърузалар ва амалий машғулотлардан ташкил топган. У талабаларнинг назарий билимларини мустаҳкамлаш ва кенгайтиришга, ўқитилаётган ва ўтилган мавзуларни кенгроқва чуқурроқўрганишга ҳамда дунёқарашини яна ҳам кенгайтиришга ёрдам беради. Шунингдек, мустақил таълимга мўлжалланган топшириқлар маъруза, амалий, семинар машғулотларига тайёргарлик кўришга қаратилган. Бундан ташқари талабалар, айрим назарий мавзуларни ўқув адабиётлари ёрдамида мустақил ўзлаштиришлари натижасида илмий мақолалар тайёрлашлари мумкин, ҳамда илмий – амалий конференцияларда илмий маърузалар қилишлари мумкун. Реферат, тақдимот, маърузалар кафедра тамонидан белгилаб берилган хажмда бўлиши керак.

“Фалсафа (этика, эстетика, мантик) ” фани бўйича мустақил таълимнинг мазмуни ва хажми тақсимооти

№	Ишчи ўқув дастурининг мустақил таълимга оид бўлим ва мавзулари	Мустақил таълимга оид топ. ва тавсиялар	Бажариш муддатлари
1.	Этика фанининг предмети ва ахлоқий қарашлар тарихи.	Тақдимот ва слайд тайёрлаш	Амалий машғулот давомида
2.	Этика фанининг асосий категориялари	Реферат ёзиш, тақдимот ва слайд тайёрлаш	Мавзу якунида
3.	Шахс ахлоқий тарбияси. Этиканинг замонавий муммолари.	Тақдимот ва слайд тайёрлаш	Амалий машғулот давомида
4.	Эстетика фанининг предмети, мақсад ва вазифалари.	Реферат ёзиш, тақдимот тайёрлаш	Мавзу якунида

5.	Естетиканинг асосий категориялари	Реферат ёзиш, ва кейс стади тайёрлаш	Мавзу якунида
6.	Санъат ва естетиканинг замонавий муаммолари	Реферат ва кейс стади тайёрлаш	Амалий машғулот давомида
7.	Мантиқилмининг предмети, тили ва қонунлари	Реферат ёзиш, тақдимот ва кейс стади тайёрлаш	Оралиқбах олашда
8.	Тушунча ва ҳукм	Реферат ёзиш, тақдимот тайёрлаш	Мавзу жараёнида
9.	Хулоса чиқариш. Далиллашнинг мантиқий асослари	Реферат тайёрлаш	Мавзу якунида

3.2. Дастурнинг информацион-услубий таъминоти

Фалсафа (этика, эстетика, мантиқ) фанлари ўқитишда мультимедиа жихозларидан фойдаланиб, мавзулар бўйича ишлаб чиқилган Power Поинт форматидаги жадваллардан, компьютердан, аудио ва видео жихозлардан, диопроектор ва кодоскоплардан фойдаланилади. Шунингдек, маъруза ва амалий машғулотлар давомида турли хил фалсафий тушунчалар ва уларнинг характеристикаларини тавсифловчи тарқатма материаллар, тахлилий жадваллар, слайдлар ҳамда кўргазмали куруллар қўлланилади.

Бундан ташқари қуйидагилар ҳам қўлланилади:

- дидактик материаллар тайёрлаш;
- делфа методини қўллаш орқали кўникмалар шакллантириш;
- вербал ифодалаш;
- “Б/Б/Б” методи;
- инсерт методи;
- концептуал метод;
- “CASE СТУДЙ (кейс)” методи ва бошқалар.

“Фалсафа (этика, эстетика, мантиқ)” фанини ўрганишда талабалар дастурий ахборот тизимлари орқали фалсафанинг долзарб янгиликларидан хабардор бўлишлари ва ўқиш жараёнида улардан фойдаланишлари мумкин.

5. Рейтинг баҳолаш тизими.

4.1. Рейтинг назорати жадвали

Институтда ўқитилаётган барча таълим йўналишлари учун

Рейтинг назорати турлари	Семестр ҳафталари																			баллар	Саралаш баллари
	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	Аттеатаси я 41-42		
ЖН	4		4		4		4		4		4		4		4		3		X	35	39
ОН	0-18									0-17									X	35	
Σ (ЖН+ОН)	70																			X	
ЯН																				30	0
Жами:	100																				55

Таълим йўналишлари: 5230200- Менежмент

Рейтинг назорати турлари	Семестр ҳафталари																				баллар	Саралаш баллари	
	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	Аттегаси я 43-44			
ЖН	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	X	35	39	
ОН	0-18									0-17										x	35		
Σ (ЖН+ОН)	70																				x		70
ЯН																					0-30		0
Жами:	100																					55	

Таълим йўналишли: 5230800- Солиқлар ва солиққа тортиш

Рейтинг назорати турлари	Семестр ҳафталари																				баллар	Саралаш баллари	
	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	Аттегасия 43-44			
ЖН	2		4		4		4		4		4		4		4		5			X	35	39	
ОН	0-18										0-17										x		35
Σ (ЖН+ОН)	70																				x		70
ЯН																					0-30	0	
Жами:	100																					55	

5.2. ЖН бўйича баҳолаш мезони

ЖН амалий машғулотлар ўзлаштирилиши бўйича юқоридаги жадвалда келтирилган семестр ҳафталари кесимида ҳар бир машғулотда талабанинг ўзлаштирилишига мос равишда мезон асосида жами 0-35 баллгача жамланиши белгиланган.

5.3. ОН бўйича баҳолаш мезонлари

ОН маъруза машғулотлари материаллари асосида бир семестр давомида 2 марта ўтказилади. ОН бўйича талаба жами 0-35 баллгача жамлаши мумкин.

Фаннинг ўқитилган мавзулари бўйича ўзлаштириш назорати турли шаклларда ўтказилиши мумкин. Мазкур фандан ОН тест синови шаклида ўтказилганда тестлар сони ва уларга мос равишдаги мезон 0-35 балл кесимида кафедра томонидан алоҳида белгиланади.

5.4. Σ (ЖН+ОН) бўйича баҳолаш мезонлари

Σ (ЖН+ОН) 0-70 гача бўлган рейтинг баллари қуйидаги мезонларга мувофиқумумлаштирилиши белгиланган:

Фалсафа (этика, эстетика, логика) фани учун ўқув режада бакалавриятнинг барча йўналишининг 2 курсларида ИВ-семестрда ўқитилади. Фан учун жами 54 соат, шундан 18 соат маъруза, 18 соат семинар аудитория соати ва 18 соат мустақил таълим учун ажратилган.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги қонунларига ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирининг 2010 йил 25 августидagi “Олий таълим муассасаларидаги талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисидаги низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги 333-сонли буйруғи ва Тошкент молия институти 2010 йил 20 сентябр № 236 сонли “Институтда талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисидаги буйруғи талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг тизимини тартибга солади. Низомда кўрсатилганидек, талабанинг фан бўйича ўзлаштирилиши баҳолаш мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги турлар орқали (иловага мувофиқ) амалга оширилади:

- Жорий назорат (Ж.Н.);
- Ораликназорат (О.Н.);
- Якуний назорат (Я.Н.).

Фалсафа (этика, эстетика, логика) фани бўйича талабаларнинг семестр давомидаги ўзлаштириш кўрсаткичи 100 баллик тизимда баҳоланади. У 100 баллик баҳолаш турлари бўйича қуйидагича тақсимланади:

Я.Н.-30 балл, қолган 70 балл еса ўзаро мувофиқлаштирилган ҳолда Ж.Н. – 35 балл, ва О.Н. – (И-ОН-18, ИИ-ОН-17) 35 балл қилиб тақсимланади.

Фан бўйича жорий ва ораликназоратларга ажратилган умумий балнинг 55 % (39 балл) саралаш балл ҳисобланиб, ушбу фоиздан кам бал тўплаган талаба якуний назоратга киритилмайди.

Фалсафа (этика, эстетика, мантик) фанидан талаба билимини назорат қилиш қуйидаги тартибда ўтказилади: (1-илова).

Жорий назоратда фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича талабанинг билими ва амалий кўникмаларини аниқлаб бориш, долзарб мавзулардан назорат иши ёзиш, янги адабиётлар билан ишлаш, конспект қилиш, мустақил иш топшириш назарда тутилади ва у семинар машғулотларида узлуксиз амалга оширилади.

Ораликназоратда фаннинг бир неча мавзуларини қамраб олган қисми бўйича назарий машғулотлар ўтиб бўлинганидан сўнг, талабанинг назарий билимлари тест йечиш ва ораликёзма иш ёзиш орқали баҳоланади, яъни унинг муайян саволга жавоб бериши ёки муаммони йечишдаги маҳорати ва қобилияти аниқланади. О.Н. маъруза дарслари бўйича амалга оширилади.

Якуний назоратда семестр якунида муайян фан бўйича назарий билим ва амалий кўникмаларни талабалар томонидан ўзлаштириш даражасини баҳолаш усули. Якуний назорат асосан таянч тушунча ва ибораларга асосланган “Ёзма иш” шаклида ўтказилади.

Жорий ва ораликназоратларида саралаш баллидан кам балл тўплаган узурли сабабларга кўра назоратларда қатнаша олмаган талабага қайта топшириш учун шу назорат туригача, сўнгги жорий ва ораликназоратлари учун якуний назоратгача муддат берилади.

Мазкур фан бўйича Я.Н. ёзма иш шаклида ўтказилади. Унда талабанинг фанни ўзлаштириши 0-30 баллгача бўлган мезон асосида баҳоланади.

Талабанинг фан бўйича назорат турларида тўплаган баллари семестр якунида рейтинг қайдномасига бутун сонлар билан қайд қилинади. Рейтинг дафтарчасининг «Ўқув режасида ажратилган соат» устунига семестр учун фанга ажратилган умумий ўқув юклама соатлари, «фандан олинган баҳо» устунига еса, талабанинг 100 баллик тизимдаги ўзлаштирилиши қўйилади.

Фан бўйича саралаш бали 55 баллни ташкил этади. Талабанинг саралаш балидан паст бўлган ўзлаштириши рейтинг дафтарчасида қайд етилмайди..

Фалсафа (этика, эстетика, мантик) фани бўйича талабаларнинг билимларини баҳолашда қуйидаги намунавий мезонлар инобатга олинади

Балл	Баҳо	Талабаларнинг билим даражаси
86-100	Аъло	Фалсафа (этика, эстетика, мантик) ҳақида тасаввурга ега бўлиш. Ахлоқий, эстетик, мантиктушунчалари ҳақида ижодий фикрлай олиш. Фалсафа (этика, эстетика, мантик) ҳақида мустақил мушоҳада юритиш. Фалсафа (этика, эстетика, мантик) нинг қонун ва категориялари моҳиятини

71-85	Яхши	Фалсафа (етика, эстетика, мантик) категориялари хақида тасаввурга ега бўлиш. Ахлоқий, эстетик, мантиқтушунчалари хақида ижодий фикрлай олиш. Етика ва эстетиканинг мохиятини тушунтириб бериш.
55-70	Қониқарли	Фалсафа (етика, эстетика, мантик) хақида тўлиқтасаввурга ега емаслик. Ахлоқий тушунчалар хақида қисман фикрлай олиш. Фалсафа (етика, эстетика, мантик) хақида паст даражада
0-54	Қониқарсиз	Фалсафа (етика, эстетика, мантик) хақида аниқтасаввурга ега емаслик, билмаслик.

Саралаш бали 55 баллни ташкил этади.

Фалсафа (етика, эстетика, мантик) фанидан жорий ва оралиқназоратларида талабанинг билимини рейтинг тизими асосида баҳолаш

№	Кўрсаткичлар	ЖН баллари*	ОН Баллари* *	Жами
1	Дарсга қатнашганлик даражаси Маъруза дарси жараёнидаги фаоллиги (масалан: конспект юритиши ва шу каби)	9	9	18
2	Фан мавзулари бўйича ёзма иш ёзиш ёки тест йечиш	X	20	20
3	Амалий машғулотларидаги фаоллиги (мавзу долзарблиги ва қўйилган мақсадга еришганлигининг мазмуни очиқ берилиши, ҳуқуқий-меъёрий актлардан фойдаланилган, мавзу бўйича берилган ситуацияларни тўғри хал етиши ва бошқалар)	18	X	18
4	Мустақил таълим топшириқларини бажариш, уларнинг мазмунини ўзлаштириш даражаси	8	6	14
	Жами:	35	35	70

4.5 Якуний назоратни ёзма ёки оғзаки тарзда ўтказиш М Е З О Н И

Талабалар “Фалсафа (етика, эстетика, мантик)” фанидан якуний назоратни тест топшириқлари ёки “Ёзма иш” усулида топширадилар ва уларни ўзлаштириш кўрсаткичи 0 дан 30 баллгача баҳоланади.

Агар якуний назорат “Тест топшириқлари” асосида амалга оширилса, синов кўп вариантли усулда компьютер синфларида ўтказилади. Хар бир вариантда 30 тадан тест топшириғи бўлиб, талабага саволларнинг жавобини белгилаш учун 30 дақиқа вақт берилади. Хар бир тест топшириғига талаба томонидан берилган жавоблар 1 балл билан баҳоланади.

Берилган тест топшириқларининг 26-30 тасига тўғри жавоб белгилаган талаба 26-30 балл оралиғида баҳоланади.

Берилган тест топшириқларининг 22-25 тасига тўғри жавоб белгилаган талаба 22-25 балл оралиғида баҳоланади.

Берилган тест топшириқларининг 17-21 тасига тўғри жавоб белгилаган талаба 17-21 балл оралиғида баҳоланади.

Берилган тест топшириқларининг 16 ва ундан камига тўғри жавоб белгилаган талаба 0-16 балл оралиғида баҳоланади.

5. Дастурнинг информсион – коммуникацион ва услубий та`миноти

Тавсия етилатган мавзулар бўйича таълимнинг замонавий, хусусан, интерфаол методлари, педагогик ва информсион-коммуникацион (медиатаълим, амалий дастур пакетлари, такдимот, электрон-дидактик) технологиялари мажмуали тарзда қўлланилиши назарда тутилган.

5.1. Фойдаланиладиган адабиётлари рўйхати: Рахбарий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.:, “Ўзбекистон”, 2012.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014-йил 19-февралдаги ПҚ-2133-сонли қарори билан “Соғлом бола йили” Давлат дастури
3. Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамити қуриш – ёруғ келажагимизнинг асосий омилидир. – ўқув-услубий қўлланма Т.:, “Ўқитувчи”, 2014
4. 2014-йил 17-январ Вазирлар Махкамасининг 2013-йил якунлари 2014-йил режаларига бағишланган йиғилишидаги маърузаси
5. Каримов И.А. “Ўзбекистон мустақилликка еришиш остонасида”. Т-2011.
6. Каримов И. А. “Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади” 2010-йилда мамлакатимизни ижтимоий иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган енг мухим устувор йўналишларга бағишланган ЎзР Вазирлар Махкамасининг мажлисидаги маъруза-Т.: “Ўзбекистон”, 2011.-48 б.
7. Каримов И. А “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза- Т.: “Ўзбекистон”, 2010-56 б.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. «Баркамол авлод йили» Давлат дастури тўғрисида. 2010 йил 27 январ, П.-1271-сон.
9. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тарақиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Президент Ислом Каримовнинг 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг енг мухим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Махкамасининг мажлисидаги маърузаси // Халқсўзи, 2010 йил 30 январ.
10. Каримов И.А “Жахон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон

шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” -Т.:Ўзбекистон, 2009.-56 б.

11.Каримов И.А. Юксак маънавият- йенгилмас куч. Т-2008.

Асосий адабиётлар:

12.Фалсафа. (Ахмедова М бошчилигида, лотин ёзувида). Т.:2006.

13.Абдулла Шер. Естетика. –Т.: 2008.

14.Шарипов М, Д. Файзиходжайева. Мантиқ. –Т. 2004.

15.Абдулла Шер. Етика. - Т. 2010.

16.Абдулла Шер, Баходир Хусанов. Естетика. – Т.2010.

17. Абдулла Шер. Естетика. – Т. 2009

18.Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. 2004

19.Этика. Б.Загритдинова, Э.Умаров. т.:2005

20.Умаров Е. Естетика. Дарслик Т.Ўзбекистон. 1995

21. Эстетика. А.Радугина. М.2002

Қўшимча адабиётлар:

22.Г.Абдуллаева. «О`збекистон ёшларининг ижтимоий ҳаётида сан`атнинг ўрни ва роли»./ Тафаккур- №1. 2011.

23.А. Султонова. «Қадриятлар диалектикаси»./ Тафаккур, №3. - 2011.

24.Маънавият асосий тушунчалар изохли луғати. Ғофур Ғулом. Т.:2010.

25.Шайхива Х. Маънавият камолот кўзгуси. // Т.2009.

26.Қурбонова Л. Инсон фалсафаси. –Андижон:АДУ,2009.

27.Мавлянова Л, Игошин В. Естетика. Т.ТМИ.:2004.

28.Қаххорова М. Ма`навий идеал. Т-2008.

29.Қаххорова М. Мафкуравий муҳит ва ахлоқ. Фан 2009.

30.Абдуллаев М. Бадий–эстетик маданият. –Т.:2007

31.Хаитов Ш. Ўзбекистон фалсафа тарихи “Нашр”. 2011

32.Назаров Қ. Аксеология қадриятлар фалсафаси. Т. ОФМЖ. 2004

33.Хайруллайев. М. Мантиқ1993.

34.Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан. Фан 1994

35.Арутюнова Л.М. Этические воззрения мыслителей Центральной Азии. Т.:2006

36.Маматов Н ва бошқалар. Мантиқ. ТМИ.:2004

37.Жўраев ва бошқалар. Мантиқ. ТМИ 2010.

35.Интернет сайтлари:

www.tfi.uz

www.ziynet.uz

www.mgimo.ru/филесервер

www.ragc.ru/каф/фи

www.csu.ru/руннет.ru/

www.fgcn.rudn.ru

www.пхилос.мсу.ру
www.пхилосоппхй.пу.ру
www.либертариум.ру

1 Mavzu	Falsafa: uning predmeti, mazmun va mohiyati, jamiyatlardagi roli

**Falsafa: uning predmeti, mazmun va mohiyati, jamiyatlardagi roli mavzusi
bo'yicha ma'ruzani o'qitish texnologiyasi**

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt: 2 soat.</i>

<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Kirish – mavzu bo'yicha vizuallashgan ma'ruza
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Falsafa tushunchasining kelib chiqishi. Falsafaning predmeti va asosiy mazmuni. 2. Dunyoqarashning mohiyati. Dunyoqarashning tarixiy shakllari (mifologik, diniy, falsafiy). 3. Falsafaning funksiyalari. 4. Falsafaning boshqa fanlar tizimidagi o'rni. 5. Falsafaning jamiyatdagi roli. I.A.Karimovning "Bu muqaddas Vatanda – azizdir inson" g'oyasining falsafiy amaliy ahamiyati.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Talabaga falsafaning mohiyati, uning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyati bilan tanishuv kuzda tutiladi. Bunda falsafaning ma'naviy hodisa ekanligi, uning mohiyati va mazmuning ochilishi, dunyoqarashning tarixiy shakllari: afsonaviy, diniy va falsafiy. Shu o'rinda falsafiy dunyoqarash milliy g'oya va milliy mafkurani shakllantirish va rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - «Falsafa» atamasining mohiyati va mazmuni, uning tarixiy va zamonaviy tal-qinlarini tanishtirish; - Falsafaning baxs mavzulari va ularning maqsadlarini mohiyatini ochib berish; -Dunyoqarash tushunchasi, uning mohiyati va mazmunini yoritib berish; Dunyoqarash tushunchasining tarixiy turlarini va mazmun mohiyatini	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • «Falsafa» atamasiga G'arb va Sharqda berilgan talqinlarining mohiyati, ular o'rtasidagi umumiylik va yakka; • Falsafaning tarkibiy qismi: falsafa tarixi, ontologiya, gnoseologiya, aksiologiya, metodologiya, etika, estetika, mantiq, fan falsafasi ularning mazmuni. • Dunyoqarash strukturasi: dunyoni xis qilish, idrok etish, anglash, tushunish, o'z-o'zini anglash, abstrakt tafakkur, til. Dunyoqarash elementlarining o'zaro aloqadorligi. • Dunyoqarash insonning tub mohiyatini xarakterlovchi tushuncha ekanligi, bilim qadriyat haqidagi tasavvurlar va faoliyat dunyoqarash mazmunining muhim qismlari sifatida ekanligi bilan tanishadi. • Mifologik, diniy va falsafiy dunyoqarashlarning o'ziga xos xususiyatlari va inson tafakkur rivojlanishining tarixiy bosqichlari; • Dunyoqarash shakllari o'rtasida mifologiya o'ziga xosligi: ta'sirchanlik, sirlik, vositaviylik, mif shakllari: badiiy-estetik, ijtimoiy falsafiy va x.k. tanishadi.

ochib berish;	• Diniy dunyoqarash markazida xudo haqidagi g'oyaning yotishi, diniy ongning shakl va darajalari, diniy xurfiylik. • Falsafa dunyoni aqliy (ratsional) bilishning oliy darajasi ekanligi, ilmiy bilim taraqqiyotida dunyoni yaxlit tashkil manzarasini yaratish tamoyilining vujudga kelishi haqida bilim oladi.
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, namoyish, blits-so'rov, pinbord texnikasi, aqliy xujum.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matni, kompyuter texnologiyasi («Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua), slaydlar, tarqatma materiallar, proektor
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruhlarda ishlash.
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Og'zaki nazorat, yozma nazorat, test nazorati, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash

Falsafa: uning predmeti, mazmun va mohiyati, jamiyatdagi roli mavzusidagi ma'ruzaning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1-bosqich. Kirish (15 daqiqa)	1.1. O'quv fanining nomini aytadi, predmetning dastlabki umumiy tasavvurini beradi. Uslubiy va tashkiliy tomonlari, talabalar bilimlarini baxolash mezonlarini va fan strukturasini tanishtiradi. 1.2. Mazkur fanning o'rganiladigan mavzulari bo'yicha nazariy va amaliy mashg'ulotlar, ularning uzviyligi xaqida qisqacha ma'lumot beradi. Asosiy adabiyotlarning ro'yxati bilan tanishtiradi. O'quv dasturini talabalarga tanishtiradi. 1.3. Ma'ruza darsining maqsadi va o'quv faoliyati natijalarini aytadi. Talabalarni aqliy xujumga tortish uchun jonlantiruvchi savollar beradi.	Tinglaydi va yozadi Mavzu nomini yozib oladilar Savollarga javob beradi

2-bosqich. Asosiy jarayon (55 daqiqa)	2.1. Ma'ruza rejasining barcha savollari bo'yicha vizual materialni namoyish qiladi. Mavzuning asosiy joylarini yozib olishlarini so'raydi. Tayanch bilimlarini tekshirish maqsadida faollashtiruvchi savol-javob o'tkazadi. Javoblarni to'g'rilaydi va xulosalaydi. 2.2. Mavzuning tayanch iboralari 2.3. To'g'ri javob bergan talabalarni rag'batlantiradi.	Tinglaydi, o'rganadi, Yozadi, aniqlaydi, savollar beradi. Asosiy joylarini yozadi Savollarga javob beradi Har bir tayanch tushuncha va iboralarni muhokama kiladi. Yozadi.
3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha umumiy xulosa qiladi. 3.2. Faol ishtirok etgan talabalarining bilim va ko'nikmalarini baxolaydi. 3.3. Navbatdagi mashg'ulotda ko'rildigan masalani e'lon qiladi, va mustaqil tayyorgarlik ko'rishlarini so'raydi. 3.4. Talabalarga uyga vazifa qilib: (1). "Falsafa va fikr" mavzusida esse yozib kelish; (2). Ma'ruza anjuman darsining dokladlar mavzusi beriladi. (3). Kelgusi mavzu e'lon kili-nadi va seminarga tayyorlanib kelishni aytadi. (4). O'z-o'zini nazorat yuzasidan savollar bilan tanishadi. (5). Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishadi.	tinglaydi faol talabalar baholanadi Mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib oladi Dokladlar mavzusiga tayyorlanadi. O'UMga qarang O'UMga qarang

2.Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (15 daqiqa)	1.1. O'quv fanining nomini aytadi, predmetning dastlabki umumiy tasavvurini beradi. Uslubiy va tashkiliy tomonlari, talabalar bilimlarini baxolash mezonlarini va fan strukturasini tanishtiradi. Mavzuni o'rganishdan maqsadni tavsiflaydi	Tinglaydilar, mavzu nomini yozib oladilar
	1.2. Mavzuning mohiyati bilan	Tinglaydilar

	tanishtiradi, uning boshqa mavzular bilan uzviyligi haqida qisqacha ma'lumot beradi	
	1.3. Mashg'ulot yakunida talabalar reyting nazorati mezonlari asosida baholanadi	O'UMga qaraydilar
	1.4. Fanni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi	O'UMga qaraydilar
	1.5. Mavzu yuzasidan aqliy hujum qoidasi asosida dars o'tkazishni taklif etadi. Doskaga "Falsafa nima?", "Diniy dunyoqarashning funktsiyalari" deb yozadi. Talabalar tomonidan aytilgan fikrlarni yozib boradi va umumlashtiradi. Klaster usulida	Tushunchalarni erkin fikr orqali bildiradi
	2.1. Mavzu rejasi va tayanch tushunchalar bilan tanishtiradi	Tinglaydilar
	2.2. Mavzuni reja bo'yicha tahlil qiladi, har bir savolning muhokamasi nihoyasida umumlashtiradi. Jarayon kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olib boriladi	Tinglaydilar. Slaydga e'tibor qaratadi, uni o'ziga yozib oladi va savollar beradi.
II bosqich asosiy (60 min)	2.3. Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagi savollar beradi. 1. Falsafa tushunchasi nima, falsafaning predmeti va asosiy mazmunini izohlab bering? 2. Dunyoqarashning mohiyatini ochib bering. Dunyoqarashning shakllarini tushuntiring?. 3. Falsafiy dunyoqarashning mifologik va diniy dunyoqarashdan asosiy farqi nimada? 4. Qanday muammolar falsafiy muammolar deb ataladi?	Savollarga javob beradilar, erkin bahs-munozara yuritadilar

	5. Falsafaning asosiy funksiyalari?	
	6. Hozirgi dunyoda falsafa qanday vazifalarni hal qilmoqda?	
	2.4. Tayanch iboralarga qaytiladi. Talabalar ishtirokida ular yana bir bor takrorlanadi	Har bir tayanch tushuncha va iboralarni muhokama qiladilar, kantspekt qiladilar
III bosqich yakuniy bosqich	3.1. Talabalarning faoliyatiga baho qo'yiladi va rag'batlantiriladi	Eshitadi
	3.2. Kelgusi amaliy mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rish uchun mavzu, mavzu nomi, mavzu rejasi va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati beriladi	Eshitadi

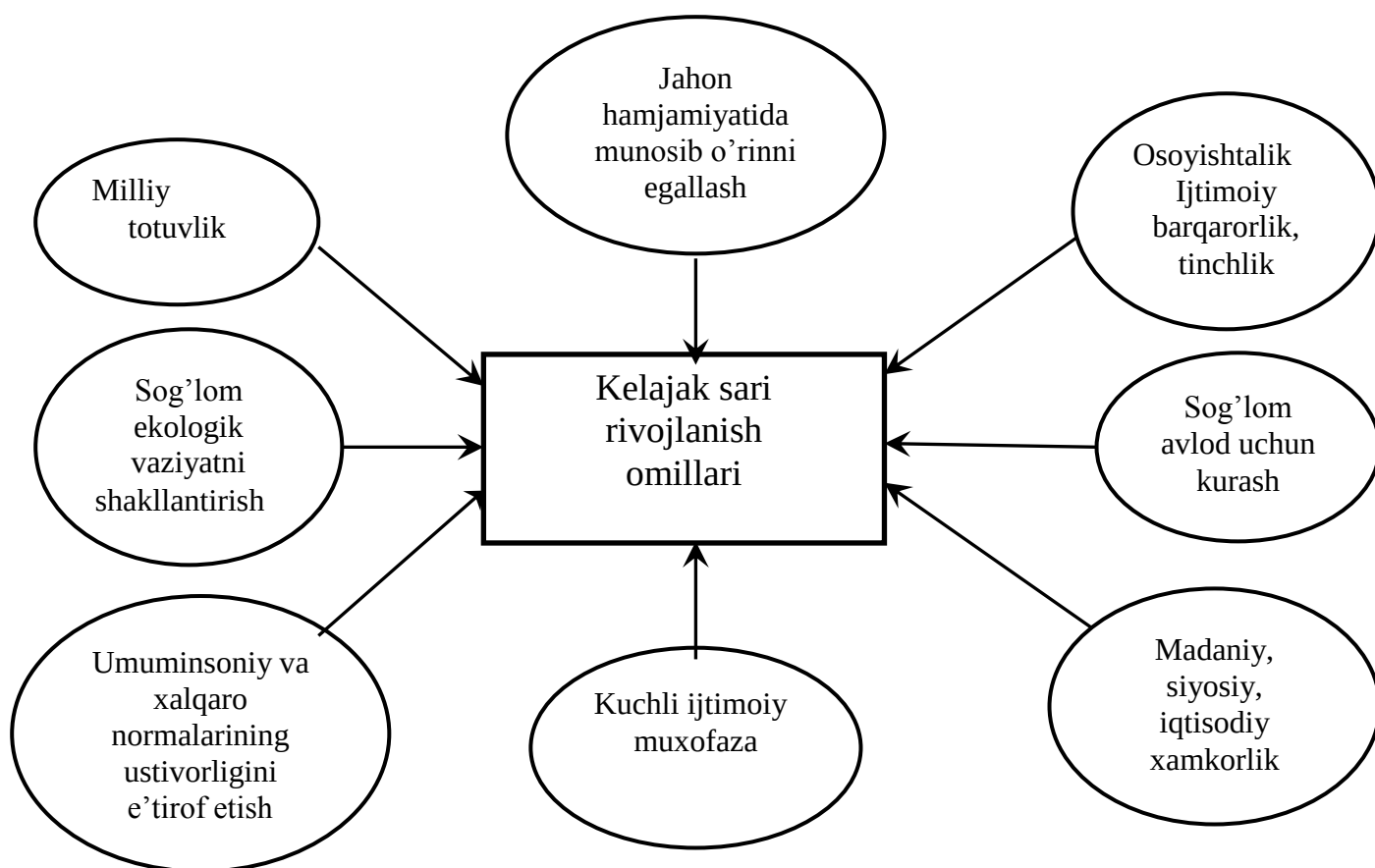
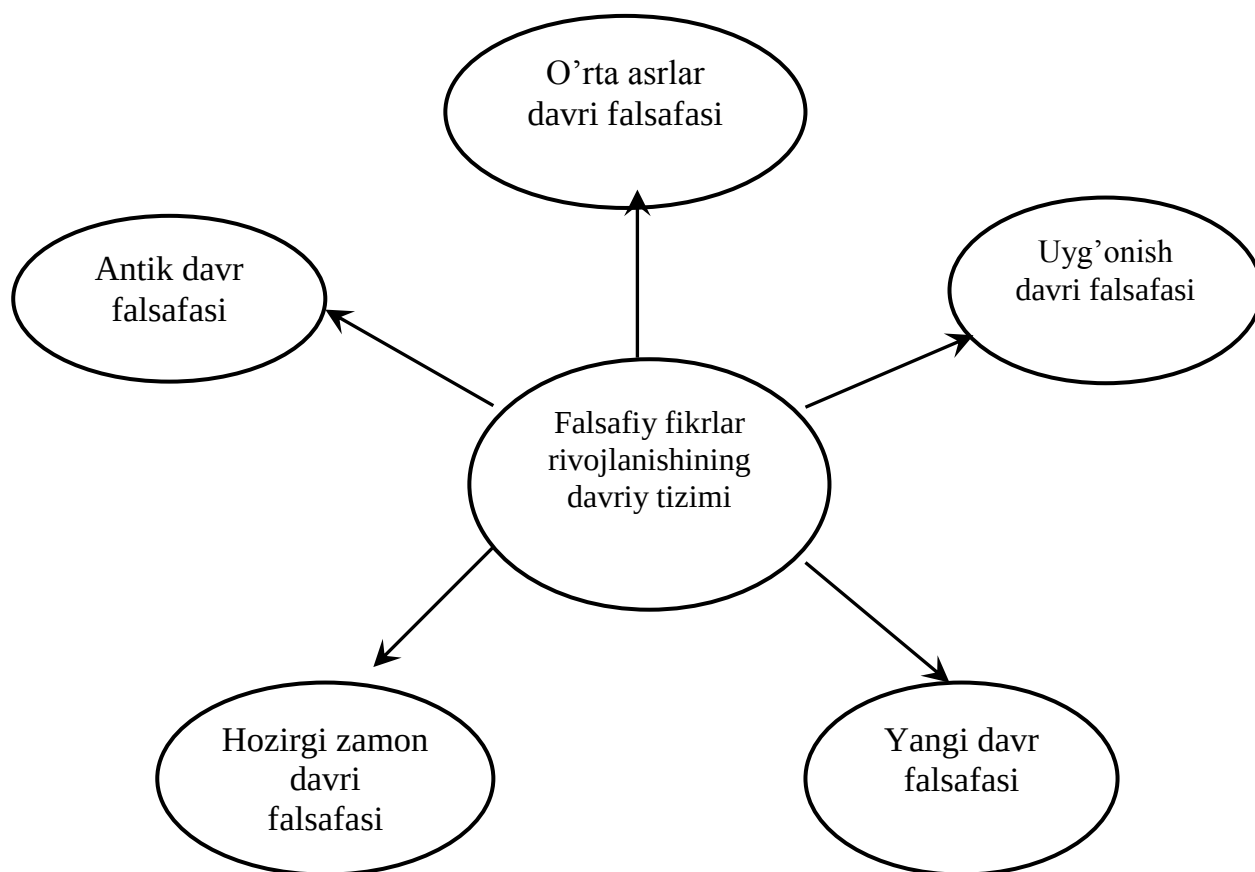
3-ilova (1.1)

Mavzuni jonlantirish uchun savollar

- 1.«Falsafa» tushunchasi bilan tanishmisiz?
- 2.Falsafa nimani o'rgatadi?
- 3.Falsafa va umuminsoniylik tushunchalari o'zaro bog'liqmi?
- 4.Dunyoqarash nima?
- 5.Falsafiy dunyoqarash nima?
- 6.Falsafa manbalarini ayta olasizmi?
- 7.Din va diniy dunyoqarash nima?
- 8.Mifologik dunyoqarash nima?

- “Aqliy xujum”ni o'tkazish vaqti aniqlanadi va unga rioya qilinishi shart;
- aytilgan fikr yoki g'oya baxolanmaydi va tanqidga olinmaydi;
- ish sifatiga emas, soniga qaratiladi, fikr yoki g'oyalar qancha ko'p bo'lsa shuncha yaxshi;
- istalgan fikr yoki g'oyani mumkin qadar kengaytirish va rivojlantirishga xarakat qilinadi;
- barcha fikr yoki g'oyalar qayd etish yo'li bilan yozib olinadi;
- beriladigan savollarga qisqa, asosli javob berish ko'zda

2-savol. Falsafaning baxs mavzulari va ularning xima-xim tarqinlari.

5 – ilova (1.1)

**Tayanch bilimlarini tekshirish uchun
faollashtiruvchi savollar:**

Birinchi reja savoli bo'yicha:

1. «Falsafa» deganda nimani tushunasiz?

Ikkinchi reja savoli bo'yicha:

2. «Falsafa» fanini o'rganish bo'yicha fikringiz?

Uchinchi reja savoli bo'yicha:

3. Dunyoqarash nima?

To'rtinchi reja savoli bo'yicha:

4. Mifologik, diniy, falsafiy dunyoqarash deganda nimani tushunasiz?

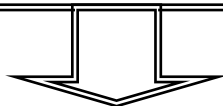
Pinbord texnikasi

Pinbord texnikasi

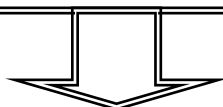
(inglizchadan: pin – maxkamlash, board – doska)
muammoni xal qilishga oid fikrlarni tizimlashtirish va guruxlashni amalga oshirishga, kollektiv tarzda yagona yoki aksincha qarama-qarshi pozitsiyani shakllantirishga imkon beradi

o'qituvchi taklif etilgan muammo bo'yicha o'z nuqtai nazarlarini bayon qilishni so'raydi. To'g'ridan-to'g'ri yoki ommaviy aqliy xujumning boshlanishini tashkil qiladi (rag'batlantiradi).

Fikrlarni taklif qiladilar, muxokama qiladilar, baholaydilar va eng optimal (samarali) fikrni tanlaydilar. Ularni tayanch xulosaviy fikr (2 ta so'zdan ko'p bo'lmagan) sifatida alohida qog'ozlarga yozadilar va doskaga maxkamlaydilar.

Guruh namoyondalari doskaga chiqadilar va maslaxatlashgan xolda:

- (1) yaqqol xato bo'lgan yoki takrorlanayotgan fikrlarni olib tashlaydilar;
- (2) baxsli bo'lgan fikrlarni oydinlashtiradilar;
- (3) fikrlarni tizimlashtirish mumkin bo'lgan belgilarini aniqlaydilar;
- (4) shu belgilar asosida doskadagi barcha fikrlarni (qog'oz varaqlaridagi) guruxlarga ajratadilar;
- (5) ularning o'zaro munosabatlarini chiziqlar yoki boshqa belgilar yordamida ko'rsatadilar: kollektivning yagona yoki qarama-qarshi pozitsiyalari ishlab chiqiladi.

1.1. Kirish - ma'ruzani o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	Vahti: 4 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Kirish – mavzu bo'yicha vizuallashgan ma'ruza
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Falsafiy tafakkurning qadimiy ildizlari. Misr va Bobilda falsafiy fikrlar. 2. Qadimgi Hindiston, Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy ta'limotlar va maktablar. 3. Qadimni Yunon falsafasi, o'ziga xos xususiyatlari (Suqrot, Aflotun, Arastu). 4. Sharq va G'arb falsafasidagi uyg'unlik va hozirgi zamon sivilizatsiyasining taqdiri.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Qadimgi Sharq va G'arbda shakllangan falsafiy fikrlarning bog'liqligi hamda o'ziga xos tomonlarini aniqlash, falsafiy qarashlar, ta'limotlar, muammolar haqida tushuncha berish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Mustaqil fikrlash - falsafiy bilimlarni egallash; - Jahon sivilizatsiyasining bir butunligi va rang-barangligini ochib berishdan iborat; - Qadimgi Sharq va qadimgi dunyo falsafiy qarashlarini umumiy jihatlarini va o'ziga xosligini o'rganish. Sharq-jahon sivilizatsiyasining markazlaridan biri tushunchasini izohlash; -Antik davr falsafasining vujudga kelishi va rivojlanishining umumiy qonuniyatlari, insoniyatning ilm, fan, ma'naviy taraqqiyotining debochasi, o'ziga xosligi, betakrorligi haqida izoh berish	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • Jahon tsivilizatsiyasi, uning mutanosibligi, umumiyliigi va farqi haqida ma'lumotlarga ega bo'linadi • Qadimgi Sharq va Qadimgi dunyo falsafiy qarashlari bilan tanishilib, hozirgi davrda Antik davr falsafasiga bo'lgan munosabat aniqlanadi, tushuncha hosil qilinadi • Qadimgi Yunonistonda vujudga kelgan falsafiy maktablar, mutafakkirlar, ularning falsafiy qarashlari, G'arb falsafasining metodologik ahamiyat kasb etuvchi haqiqiy ilmiy bilimga erishish yo'lida ilmiy izlanishlar haqida ma'lumotlarga ega bo'ladi.
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, namoyish, blits-so'rov, pinbord texnikasi, aqliy hujum.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matni, kompyuter texnologiyasi («Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua), slaydlar.
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruhlarda ishlash

<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Og'zaki nazorat, yozma nazorat.

Ma'ruzaning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv fanining nomini aytadi, predmetning dastlabki umumiy tasavvurini beradi. Uslubiy va tashkiliy tomonlari, talabalar bilimlarini baxolash mezonlarini va fan strukturasi tanishtiradi. Mavzuning ilmiy ahamiyati va uning oldingi mavzu bilan bog'liqligi yoritiladi. Mavzuni o'rganishdan maqsadni tavsiflaydi. 1.2. Mavzuni o'rganishning falsafiy bilim takomilidagi ahamiyati tahlil qilinadi 1.3. Mashg'ulot bo'yicha reyting baholash mezonlari bilan tanishtiradi. 1.4. Mavzu yuzasidan aqliy hujum qoidasi asosida dars o'tkazishni taklif etadi. Duskaga "Sharq va G'arb falsafasining farqlari" deb yozadi. Talabalar tomonidan aytilgan fikrlarni yozib boradi va umumlashtiradi	Tinglaydi va yozadi O'UM ga qaraydilar Tushunchalarni erkin fikr orqali bildiradi

2 bosqich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1. Ma'ruza rejasi va tayanch tushunchalar bilan tanishtiradi 2.2.Ma'ruzani reja bo'yicha talabalar bilan tahlil qiladi va har bir reja savolining muhokamasi nihoyasida umumlashtiradi, jarayon kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olib boriladi 2.3.Tayanch bilimlarini tekshirish maqsadida faollashtiruvchi savol-javob o'tkazadi. 1.Jahon tsivilizatsiyasi barcha jamiyat a'zolari uchun yagona bo'la oladimi? 2.Qadimgi Sharq va G'arb falsafasi o'rtasidagi tafovut nimadan iborat? 3.Qadimgi Sharq va G'arb falsafasining umumiy tomonlari nimada? 4.Mumtoz yunon falsafasining o'ziga xos xususiyatlari nimada? 2.3. Mavzuning tayanch iborolari Pinbord usulida o'rganiladi. Mavzuga oid bo'lmagan iboralar olib tashlanib, kerakli tushuncha va iboralar qo'shiladi. Berilgan javoblarni to'g'rilaydi, doskaga yozib beradi va xulosalaydi. 2.4. To'g'ri javob bergan talabalarni rag'batlantiradi.	Tinglaydi, o'rganadi, Yozadi, aniqlaydi, savollar beradi. Asosiy joylarini yozadi Savollarga javob beradi Har bir tayanch tushuncha va iboralarini muhokama kiladi. Yozadi. Har bir tayanch tushuncha va iboralarini muhokama qiladilar, kanspekt qiladilar Talabalar savollarga javob beradilar, erkin bahs-munozara yuritadilar. Javob beradi
3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.3. T-sxema texnikasidan foydalanilgan holda juft-juft bo'lib ishlash uchun tinglovchilarga: "sharq va G'arb falsafasining ahamiyati nimada degan savol yozilgan tarqatma material tarqatadi" 3.4. Mavzu bo'yicha umumiy xulosa qiladi. 3.5. Faol ishtirok etgan talabalarining bilim va ko'nikmalarini baxolaydi. 3.3. Navbatdagi mashg'ulotda ko'riladigan masalani e'lon qiladi, va mustaqil tayyorgarlik ko'rishlarini so'raydi.	Mustaqil T-sxemani to'ldiradilar, erkin fikrini bayon etadi faol talabalar baholanadi Mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib oladi

2.2. Qadimgi Sharq va Antik Dunyo falsafasi mavzusi bo'yicha seminar mashg'ulotni o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 20-30</i>	Vaqt: 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustaxkamlashga qaratilgan amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulot rejasi</i>	1. Qadimgi Bobil, Misr, Hindiston, Xitoydagi falsafiy tafakkur. Sharq jahon sivilizatsiyasining markazlaridan biri 2. Qadimgi Yunon falsafasining jahon falsafasi taraqqiyotiga qo'shgan hissasi (Milet maktabi, Suqrot, Aflotun, Arastu)larning falsafiy qarashlari 3. Qadimgi Sharq va G'arb falsafasi o'rtasidagi umumiylik va farq
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Qadimgi Misr va Bobil, Xindiston va Xitoy, Yunoniston va Rim falsafasi, qadimgi ajdodlarimizning fikr-mulohazalari, o'ziga xos ta'limotlarini mustaxkamlash va chuqurlashtirish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Qadimgi Sharq falsafasining o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish; - Antik dunyo falsafasi. Milet va Eley maktablari bilimlarni tizimlashtiradi; - Sofistlar va Sokrat falsafiy ta'limotlariga mustaqil izox berishni tashkil etadi; - Sharq va g'arb falsafasini farqlay olish ko'nikmasini shakllantiradi.	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • Sharq falsafasiga ta'rif bera oladi va sharq falsafasi – jahon sivilizatsiyasining markazlaridan biri ekanligini isbotlaydi. • Antik dunyo falsafasi. Milet va Eley maktablari maktablarini o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib beradi va tizimlashtiradi. • Sofistlar va Sokrat falsafiy ta'limotlariga izox beradi. • Sharq va g'arb falsafasining farqlarini sanab beradi.
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Amaliy mashg'ulot, bir-biridan o'rganish usuli;
<i>O'qitish vositalari</i>	Darslik, komp'yuter texnologiyasi, slaydlar, grafikli

	organayzer
<i>O'qitish shakli</i>	«Taqdimot», «Loyiha», «guruhlarda juftlik yoki kichik guruhlariga bo'linib ishlash».
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Og'zaki nazorat, yozma nazorat, o'quv topshiriq.

Qadimgi Sharq va Antik Dunyo falsafasi mavzusidagi seminar mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari Vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	Talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusini, maqsadini, o'tkazish tartibini e'lon qiladi. 1.2. «Qadimgi Sharq va Antik Dunyo falsafasi» mavzusi bo'yicha talabalarning bilimlarini faollashtirish maqsadida blits-so'rov o'tkazadi. (1-ilova) Javoblarni aniqlashtiradi, xatolarni to'g'rilaydi, xulosalaydi. 1.3. Mavzu bo'yicha tayanch iboralar va amaliy mashg'ulot mavzusi, rejasiga izoh beriladi (2-ilova). 1.4. Mashg'ulotni o'tkazish shakli va baxolash mezonlarini e'lon qiladi.	Tinglaydi. Savollarga javob beradi.
2 bosqich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1 Sharq falsafasiga ta'rifni xamda Misr va Bobildagi falsafiy fikrlarni «loyixa» texnologiyasi asosida organezerlarda ishlab chiqishni tashkil etadi (3-ilova). O'qituvchi talabalarga muro-jaat qiladi va eng to'g'ri javoblar hamda fikrlarni qayd qiladi. 2.2 Talabalarni guruxlarga bo'lish orqali Xindiston va Xitoy maktablarini o'ziga xos xususiyat-	Topshiriqni bajarishda "Loyiha" ketma-ketligini tuzadi va organezerlarni to'ldiradi. Kichik guruhga bo'linib birgalikda aniq qo'yilgan masalani, ma'lum

	larini, Yunoniston va Rim falsafasini xamda Sharq va g'arb falsafasining farqlariga izoh beradi (4-Ilova). O'qituvchi talabalarga muro-jaat qiladi va eng to'g'ri javoblar xamda fikrlarni qayd qiladi.	belgilangan vaqt ichida o'zaro fikr almashish, muloqot qilish orqali yechishadi
3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzuda qo'yilgan savollar va ularning yoritilganiga o'qituvchi yakun yasaydi (xulosa qiladi) aytilmagan tomonlari ustida ishlash lozimligini aytadi. 3.2. Guruhlarga o'zaro baxolash natijalarini e'lon qiladi. 3.4 Tavsiya qilingan adabiyotlarni o'rganadi. 3.5. O'z-o'zini nazorat qilishi uchun savollar beriladi. Kelgusi mavzu e'lon qilinadi va seminarga tayyorlanib kelishni aytadi (5-Ilova).	Tinglaydi, yozadi va mustaqil ishlash uchun topshiriqqa tayyorlanadi. O'UMga qarang

1-ilova (2.2)

1. Fales «xamma narsaning ibtidosi suvdir» deb ta'kidlaganda nimani nazarda tutgan?
2. Kadimgi Misr va Bobilda shakllangan falsafaning asosiy xususiyati nimada?
3. Upanishadalarda kandy falsafiy mazmun berligan?
4. Sankhya maktabi kandy ta'limotni ilgari surgan?

2-ilova (2.2)

Asosiy tushunchalar bo'yicha vizual material

Yahudiylilik dini. Mafkurasi - iudaviylilik. Bu din, asosan, ana shu millatga mansub kishilar o'rtasida yoyilgan bo'lib, eramizdan avvalgi ikki minginchi yillar boshida Falastinda vujudga kelgan. «Zabur» va «Tavrot» kabi muqaddas kitoblar bu dinning asosiy manbalaridan xisoblanadi.

«**Veda**» - «Veda»lar eramizdan bir yarim ming yil oldin yozilgan bo'lib, mutaassib dindor xindu uchun oliy muqaddas ilm va bashorat kitobidir. Xindular «Veda»ni oliy tangri Braxma tomonidan aytilgan so'zlar deb biladi. «Veda»da xindularning qadimgi tarixi, iqtisodiyoti, dini, falsafasi, axloq va nafosatiga oid fikrlari aks etgan. «Veda»lar bizgacha to'rtta to'plam (samxitalar) shaklida etib kelgan. Bular — «Rigveda», «Samaveda», «Yajurveda», «Adxarvaveda»dir.

«**Upanishadalar**» - Xind falsafasi asoslari «Upanishadalar» nomi bilan mashxur bo'lgan manbalarda xam o'z aksini topgan. «Upanishadalar» sirli bilim degan ma'noni anglatib, «Veda»larning falsafiy qismini tashkil etadi. «Upanishadalar» yaxlit kitob yoki falsafiy risola bo'lmay, balki turli vaqtda turli mavzuda ijod etgan noma'lum mualliflarning matnlaridan iboratdir. «Upanishadalar»dagi falsafiy mavzular, asosan, insonni o'rab turgan borliq, uning xayotdagi o'rni va vazifasi, tashqi olam va inson tabiati, uning xayoti va ruxiyatining mohiyati, bilish imkoniyatining chegaralari, axloq me'yorlari xaqidadir. Falsafiy muammolar asosan diniy-mifologik nuqtai nazardan bayon etilgan.

«**Astika**» - Vedanta, sankhya, yoga, vaysheshika, n'yaya va mimansa — astika guruxiga kiruvchi falsafiy maktablar. Ushbu maktablarning tarafdorlari «Veda»ning muqaddasligini tan olib, birdan-bir xaqiqat undagina ifodalangan, deyishadi.

«**Nastika**» - Chorvaka-lokayata, buddizm va jaynizm — nastika guruxiga kiradi. Chorvaka-lokayata tarafdorlari materialistik ta'limotni ilgari surganlari uchun «Veda»ning muqaddasligini tan olishmaydi xamda olam iloxiy kuch tomonidan yaratilmagan, «Veda» xaqiqiy bilim bermaydi, deb ta'kidlashadi.

Lao-Tszidir - (VI-V asrlar). Uning ta'limotiga ko'ra, olam, jamiyat va inson xayoti Dao qonuniga bo'ysunmog'i lozim. Dao qonuni — tabiatning yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg'unligi abadiyligining e'tirof etilishidir. Bu qonunga ko'ra, olamning asosini tashkil etuvchi «Tsi», ya'ni beshta unsur — olov, suv, xavo, er va yoioch yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi xamda ularning yuzaga kelishini ta'minlaydi. Lao-Tszining ta'kidlashicha, olamda xech bir narsa doimiy va o'zgarmas, xarakatsiz xolda bo'lishi mumkin emas. Daosizmga binoan, dunyodagi xamma narsa bir xolatdan ikkinchi xolatga o'tib turadi.

Milet maktabi - Yunonistonda dastlabki falsafiy ta'limotlar eramizdan avvalgi VII-VI asrlar o'rtasida Milet shaxrida yuzaga kelgan va rivojlangan. **Milet maktabi** vakillari Fales, Anaksimandr, Anaksimenlardir. Uning asoschisi Fales (eramizdan avvalgi 624 — 547 yillarda yashagan).

3-Ilova (2.2)

O'quv topshiriq:

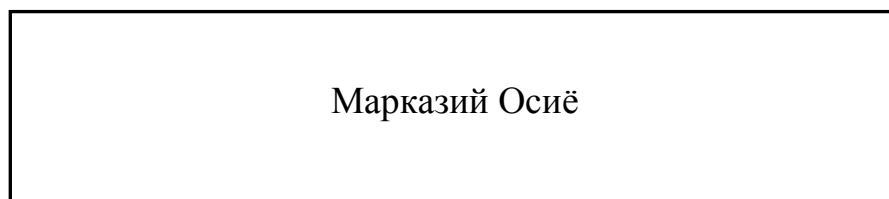
«Loyiha» texnologiyasi qoidasi

“Loyiha” texnologiyasi ketma-ketlik tamoyiliga asoslanadi. Bunda maqsad, vazifalar fikrlar tartibiga qarab beriladi. Ushbu tartibda paydo bo'lish, shakllanish, rivojlanish jarayoni albatta hisobga olinadi

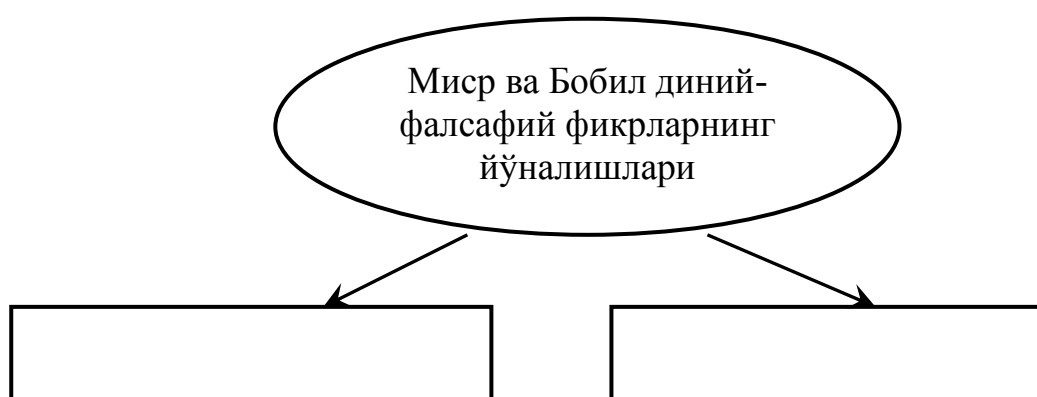
«Loyixa» texnologiyasining asosi bo'lmish ketma-ketlik nazariyasiga asoslanib taqdim etiladigan tablitsalarni to'ldirish.

1. Falsafiy fikrlarning paydo bo'lish bosqichlari

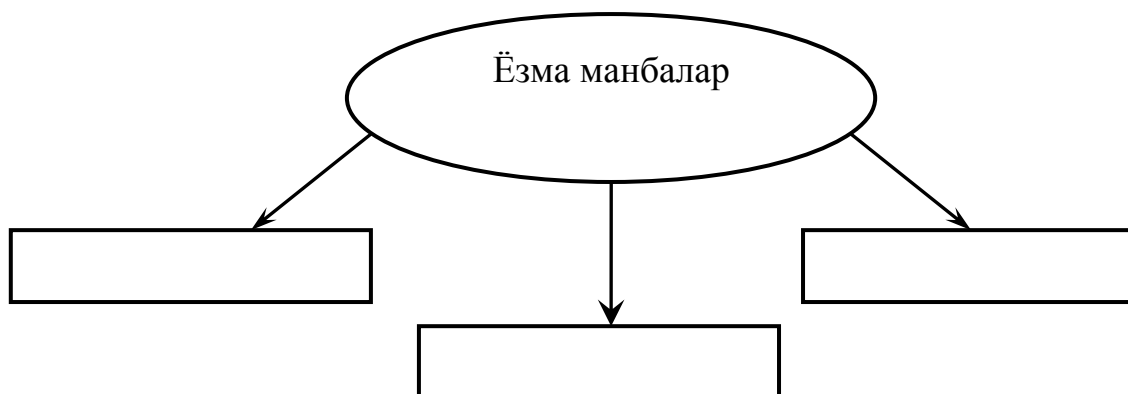
1. _____

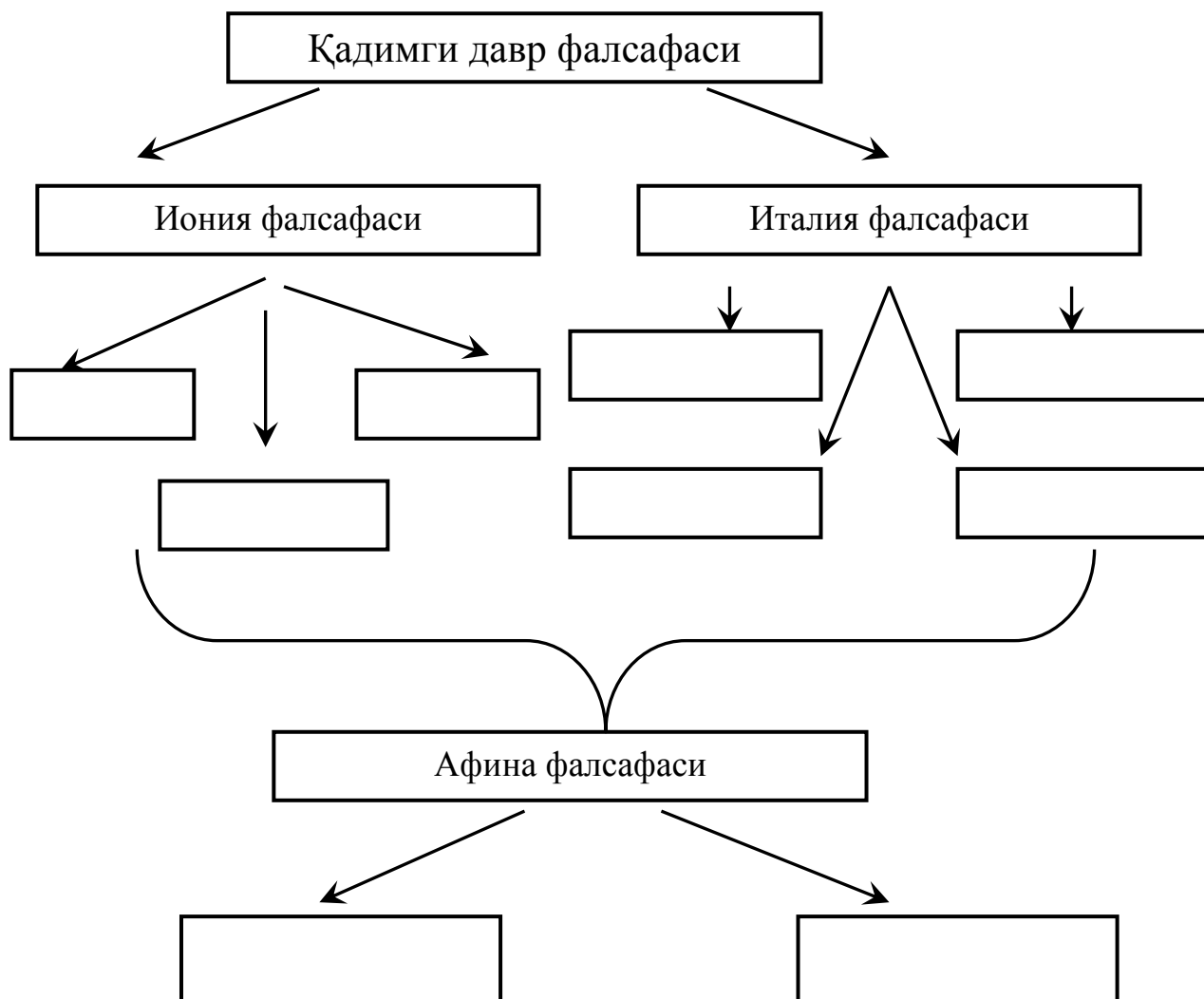
2. Misr va Bobil falsafasi

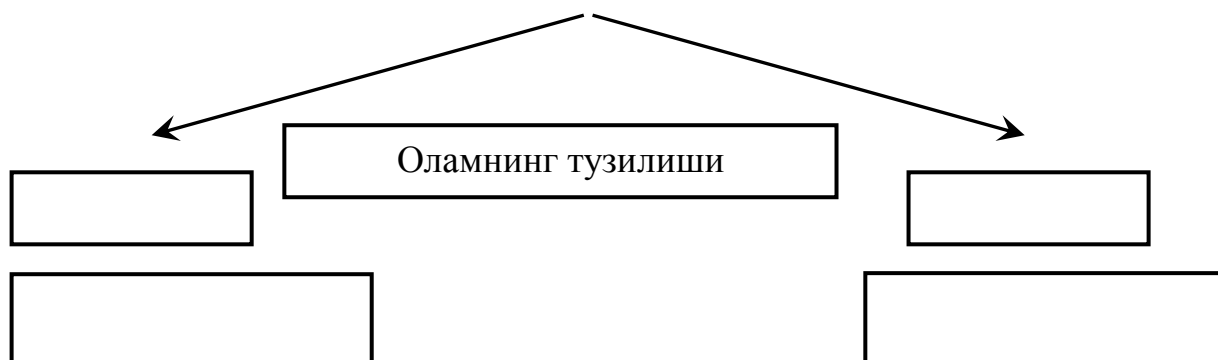
3. Misr va Bobil qadimgi manbalari

4. Yunon va Rim falsafasi

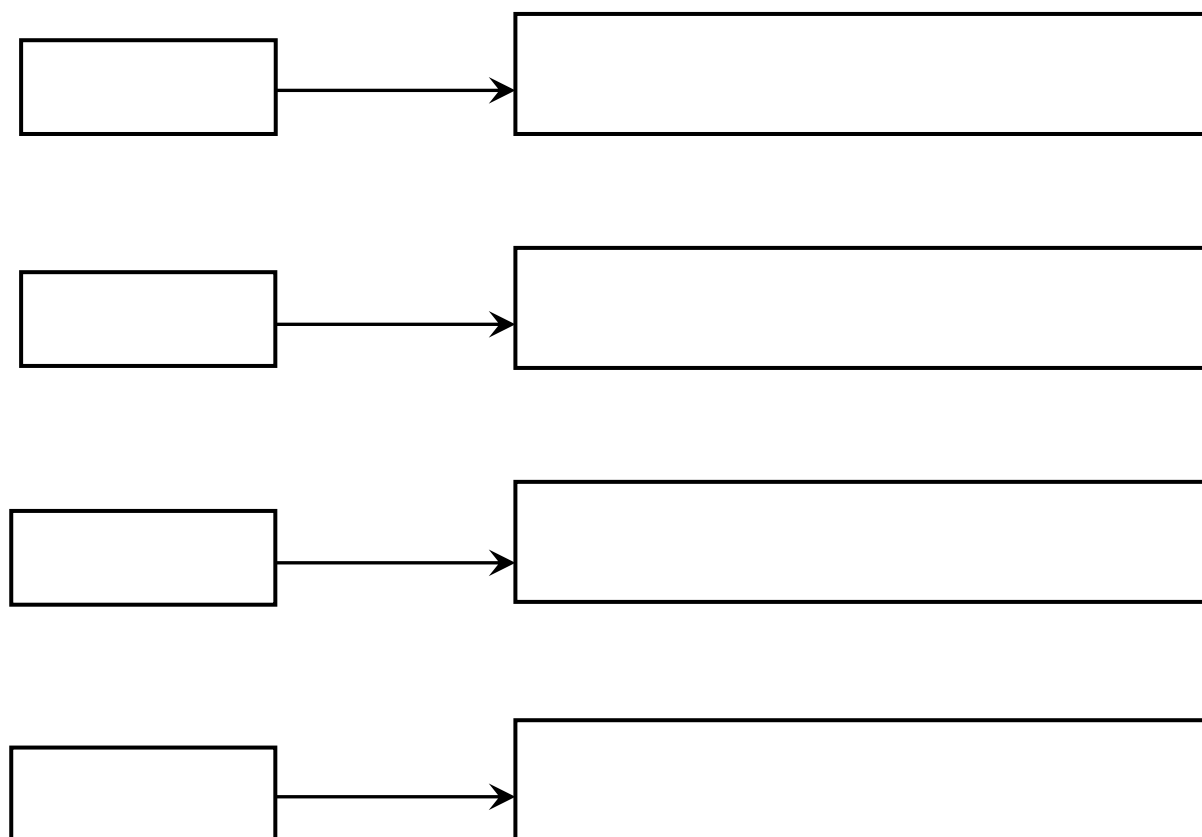

5. Demokrit

6. Aristotel

Билиш босқичлар

4-Ilova (2.2)

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

1. Талабалар ишини бажариш учун зарур билим ва масалаларга эга бўлмоғи лозим.
2. Гурухларга аниқ топшириқлар берилмоғи лозим.
3. Кичик гурух олдида қўйилган топшириқни бажариш учун етарли вақт ажратилади.
4. Гурухлардаги фикрлар чегараланмаганлиги ва тазйиққа учрамаслиги ҳақида огохлантирилиши зарур.
5. Гурух иш натижаларини қандай тақдим этишини

«Guruhlarda juftlik yoki kichik guruxlarga bo'linib ishlash» orqali o'qituvchi talabalarni uch guruxga ajratadi. Har bir guruxga muxokama qilish uchun quyidagi topshiriqni beradi beriladi:

1-gurux

Qadimgi Sharq falsafasi va uning milliy yo'nalishlarini xamda ularning ta'limotlarini gapirib bering.

2 – gurux

Antik Dunyo va Yunoniston falsafasining klassik davrining o'ziga xos xususiyatlarini gapirib bering.

3 – gurux

Sharq falsafiy tafakkurini g'arb falsafiy fikrlariga ta'sirining axamiyatini gapirib bering.

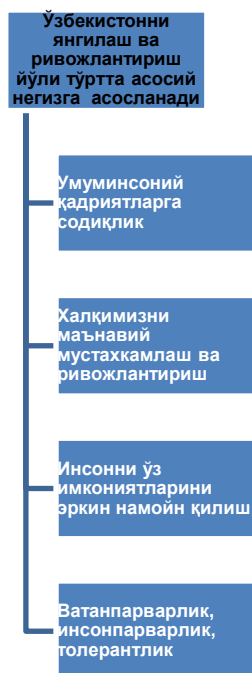
5-Ilova (2.2)

Kelgusi darsdagi mavzu - Markaziy Osiyodagi falsafiy fikrlar,
uning jaxon madaniyatida tutgan o'rni

Mustaqil tayyorgarlik ko'rish uchun savollar va topshiriqlar:

1. Qadimgi Misr falsafasiga xos xususiyatlarni sanab bera olasizmi?
2. «Veda»lar nima va qachon paydo bo'lganini ayta olasizmi?
3. Sizningcha Buddaviylik ta'limotining mohiyati nimadan iborat?
4. Konfutsiylik nima?
5. Lao Tszhi falsafasida Dao qonuni nimani anglatadi?
6. Siz Milet falsafiy maktabi to'g'risida nimalarni bilasiz?
7. Geraklitning «Oqar suvga ikki marta tushib bo'lmaydi» degan xikmatli iborasining falsafiy mohiyatini tushuntirib bera olasizmi?
8. Suqrot qanday faylasuf bo'lgan?
9. Aflotunning g'oyalar dunyosi xaqidagi ta'limotining mohiyati nimadan iborat?
10. Arastu xaqida nimalarni bilasiz?

ПРЕЗИДЕНТ ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ТИКЛАНИШ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА УНИ АМАЛГА ОШИРИШДАГИ УЛКАН ХИЗМАТЛАРИ

Izoh: Prezidentimizning asarlarida ilgari surilgan kontseptual g'oyalarni umumlashtiradigan bo'lsak, ular quyidagi yunalishlarni o'z ichiga oladi: **Birinchidan**, ma'naviy meros va diniy qadriyatlarni chuqur o'zlashtirish, millatimizning o'z-o'zini anglashishiga erishish, milliy guruh va iftixor tuyg'ularini izchillik bilan mustaxkamlash; **Ikkinchidan**, Mustaqillik sharoitida milliy g'oya va milliy mafkurani shakllantirish hamda uni halqimiz dunyoqarashiga aylantirishiga erishish; **Uchinchidan**, ta'lim tizimini isloh qilish, kadrlar tayyorlashning milliy dasturini amalga oshirish asosida barkamol avlodni shakllantirish sog'lom avlod dasturini amalga oshirish asosida, jismonan baquvat, ruhi, fikri, sog'lom, iymon-e'tiqot butun, bilimli, ma'naviyati yuksak, mard va jasur vatanparvar avlodimizni shakllantirish. **To'rtinchidan**, milliy ma'naviy salohiyati- mizni jahon tsivilizatsiyadagi o'rnini tiklash va bugungi kunda ma'naviyat, ma'rifat, fan, texnika, texnologiyalarini yutuqlarini chuqur o'zlashtirish asosida hozirgi zamon umumjaxon ma'naviyati tizimi rivojiga hissa qo'shish; **Beshinchidan**, yoshlar ma'naviyatini milliy istiqlol g'oyalari bilan boyitib borish, ular ongida mafkuraviy immunitetni kuchaytirish; **Oltinchidan**, insoniyatning asrlar davomida yaratgan va umumjahon mulkiga aylangan barcha boyliklarini milliy-ma'naviyatini salohiyati- mizning ajralmas qismiga aylantirish kabilardir.

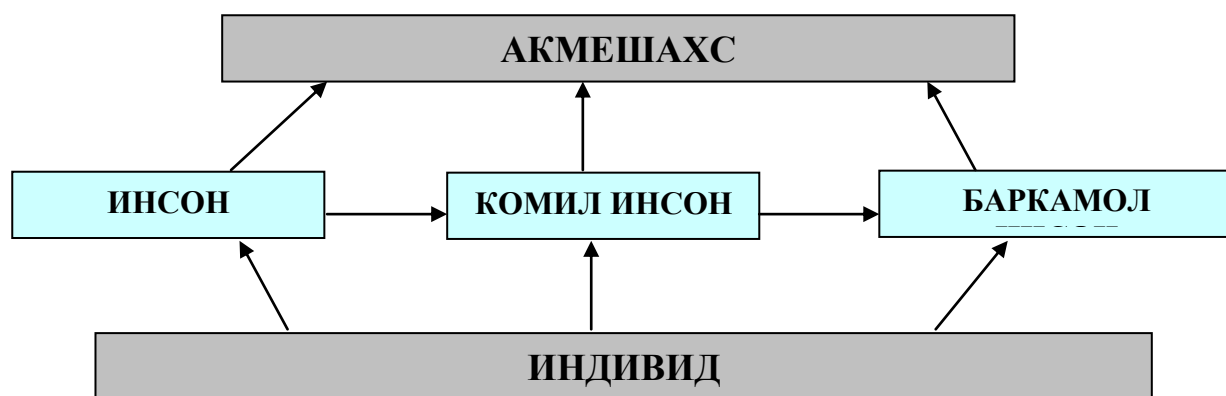
ЙЎЛБОШЧИМИЗ ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ
«ЮКСАК МАЪНАВИЯТ – ЕНГИЛМАС КУЧ» АСАРИ

Президентимиз И. А. Каримовнинг кўпчиликда оқоматликини кўрсатган

«ЮКСАК МАЪНАВИЯТ – ЕНГИЛМАС КУЧ» АСАРИ
 2008 йилда чоп этилган бўлиб, муқаддима ва тўрт бобдан иборат

Инсоннинг инсонлиги, биринчи навбатда унинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамоллиги, поклиги билан белгиланади

Маънавий баркамолликнинг асосий қирраларига қуйдагилар киради:

Ота-онаси, фарзандлари, қариндошлари, оила аъзолари, кўни-кўшнилар, маҳалла кўйи, қишлоқдошлар ва жамиянинг фаровонлиги ҳақида қайғуриш;

Умумхалқ эътироф этган Республика Конституциясини ҳурмат қилиш ва унга садоқат намуналарини амалдаги фаолиятида кўрсатиш;

Одоб-ахлоқ, феъл-атворини ёқимли сақламокни инсоний бурч деб ҳисоблаш;

Миллий қадриятларни эъзозлаш ва уларга содиқ қолиш;

Авлодлардан ёдгор – маънавий меросни қадрлаш;

Ватанпарварлик, халқпарварлик, инсонпарварлик туйғуларининг барқарор бўлиши;

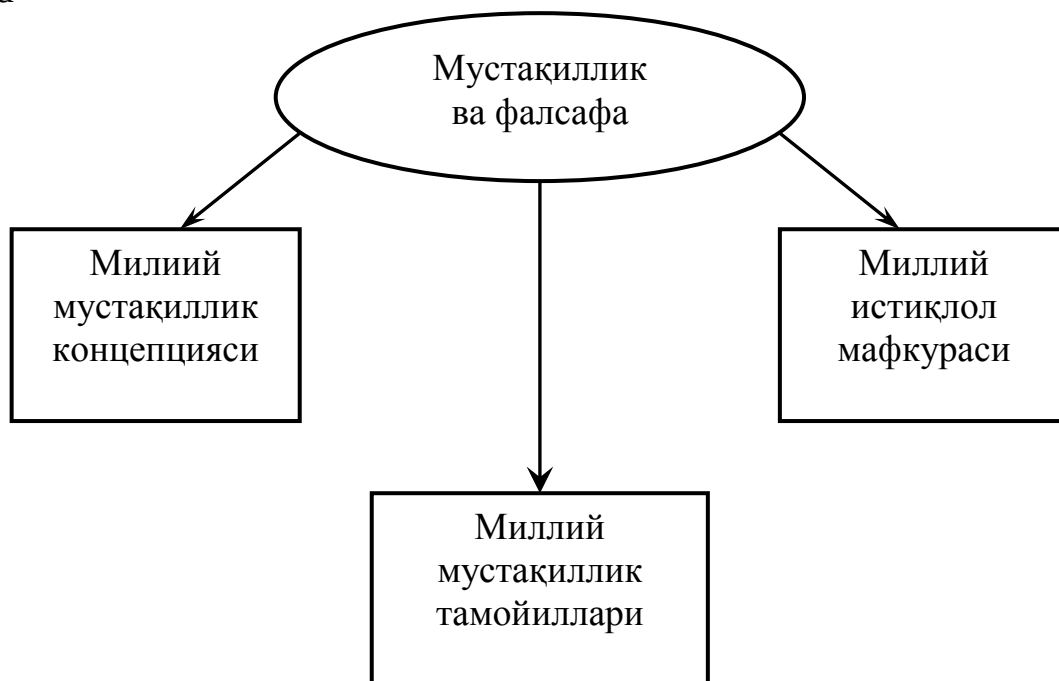
Ижтимоий муносабатларда бағрикенглик, бировнинг оғирини енгил қилиш;

Теварак-атрофдаги инсонлар унга керак бўлганлиги сингари, ўзи ҳам уларга керакли бўлишга интилиш;

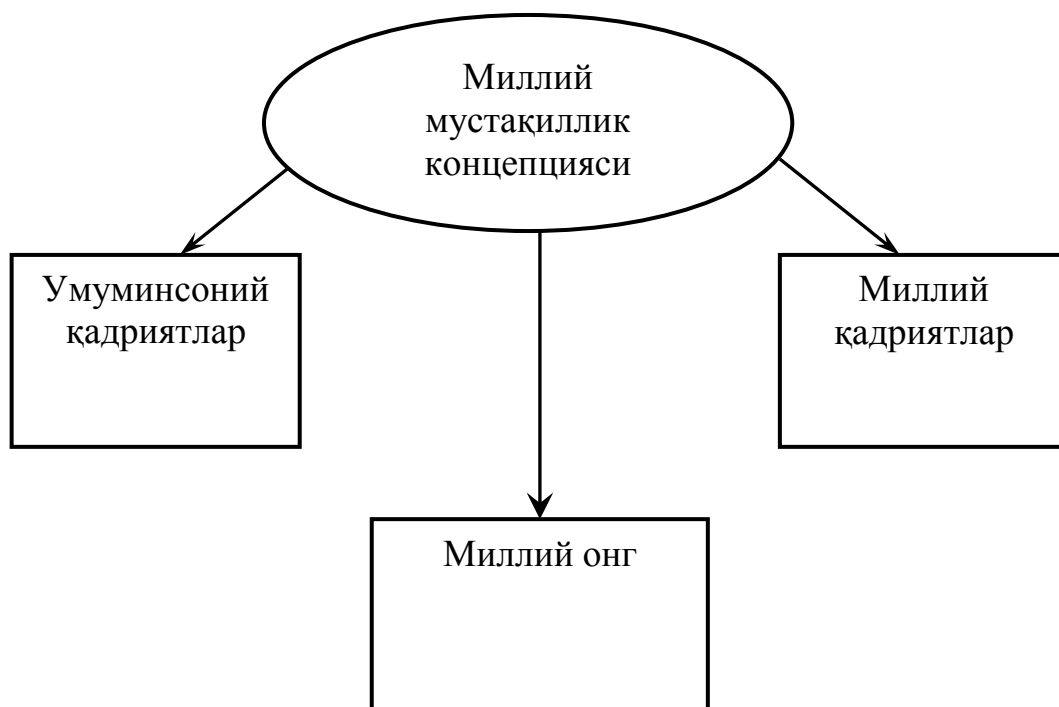
Ваъдага вафоли бўлиш ва бошқалар.

Ватанни ҳимоя қилиш, ҳарбий ватанпарварлик туйғулари билан яшаш; диёнат ва адолат, меҳр шафқат ва эзгуликни ҳимоя қилиш.

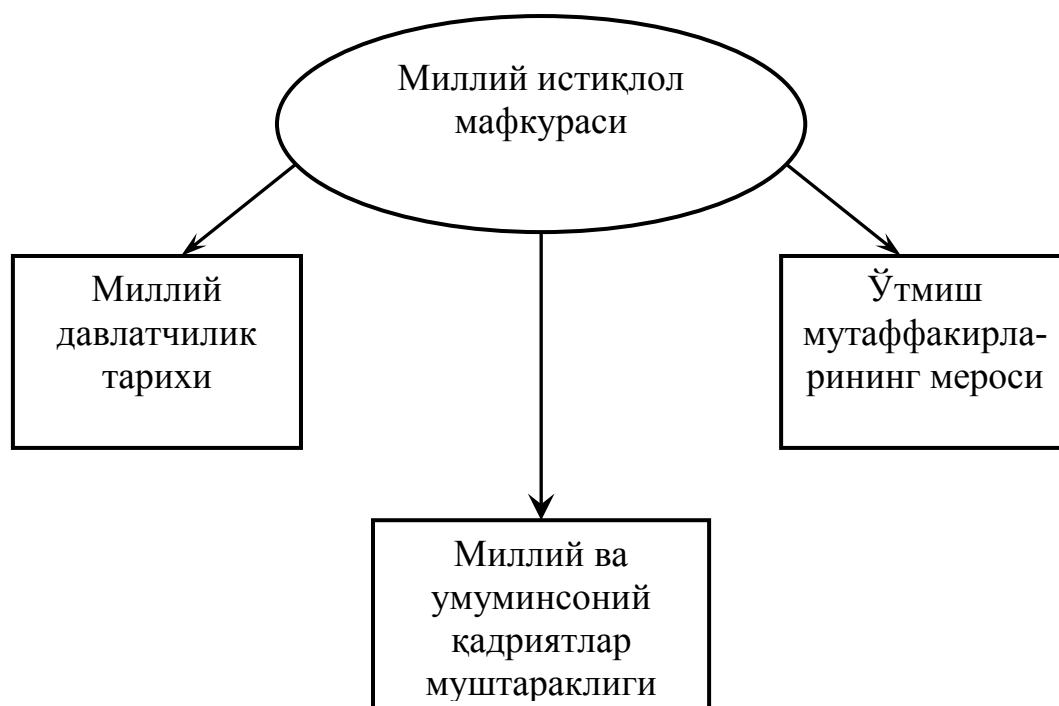
1-slayd

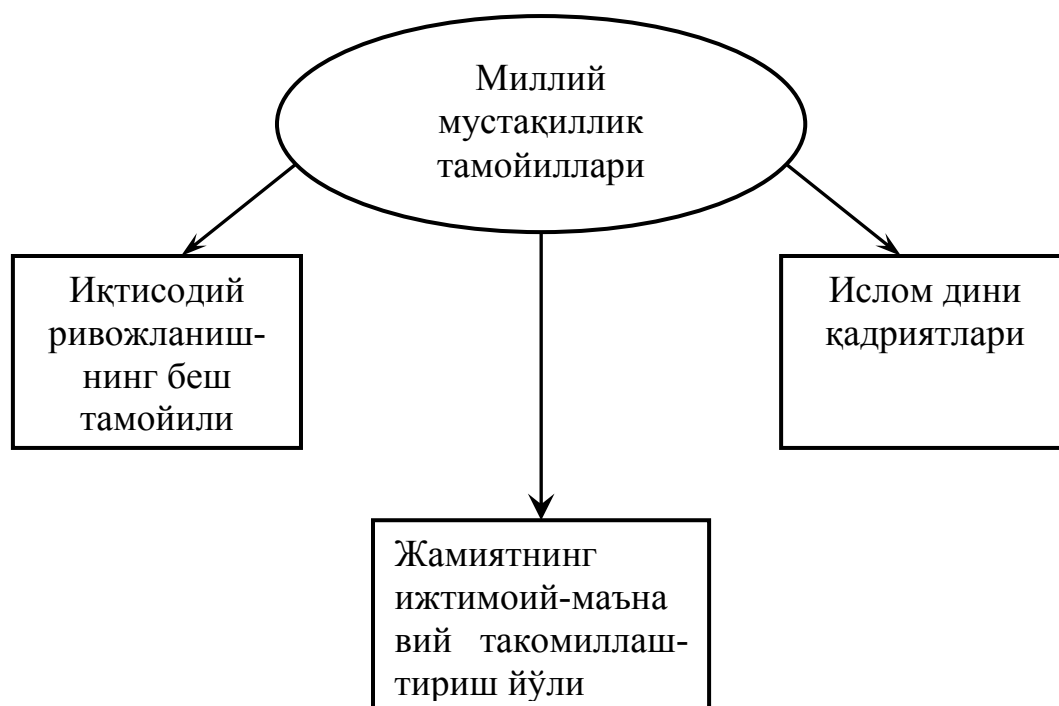
2-slayd

3-slayd

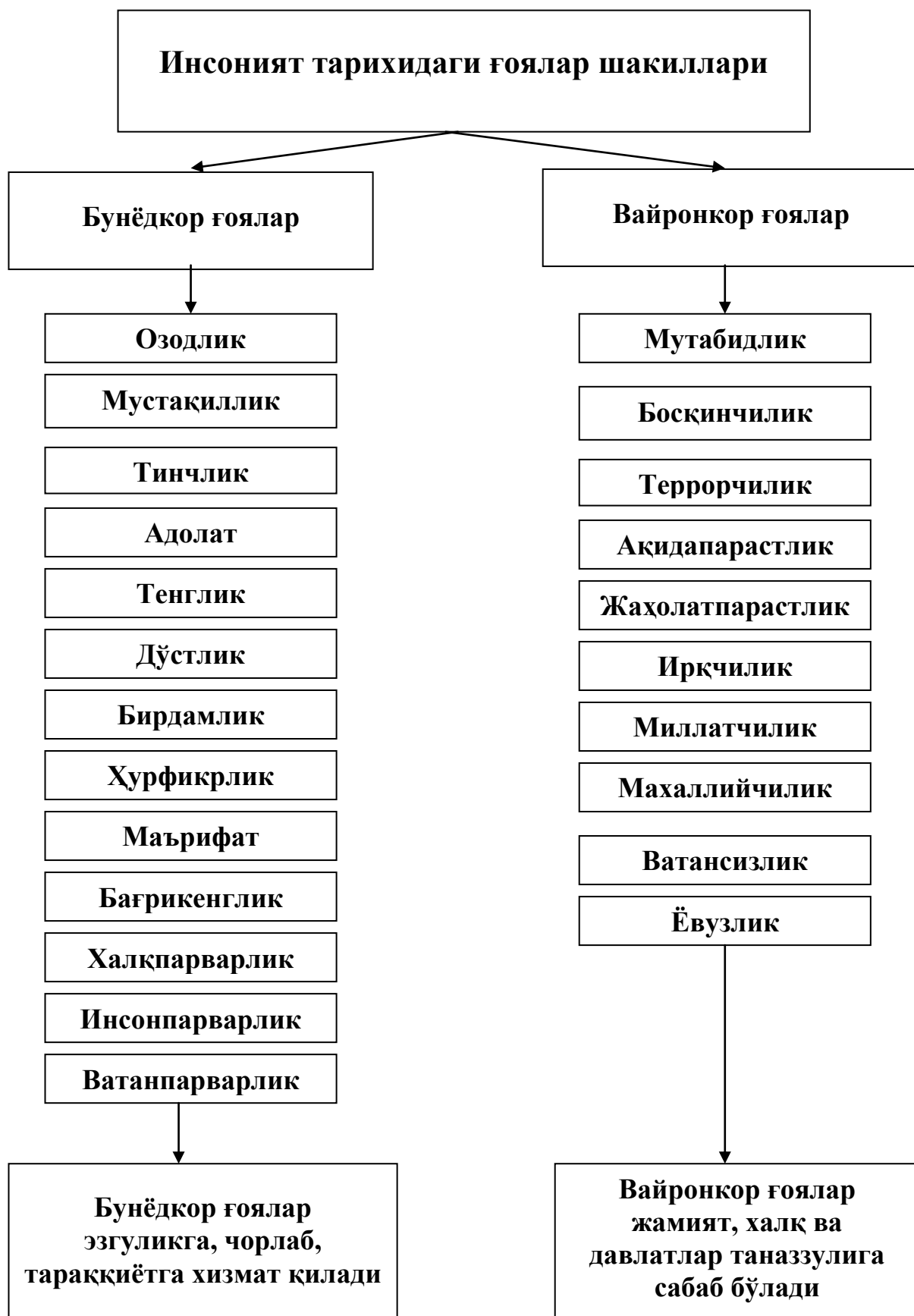

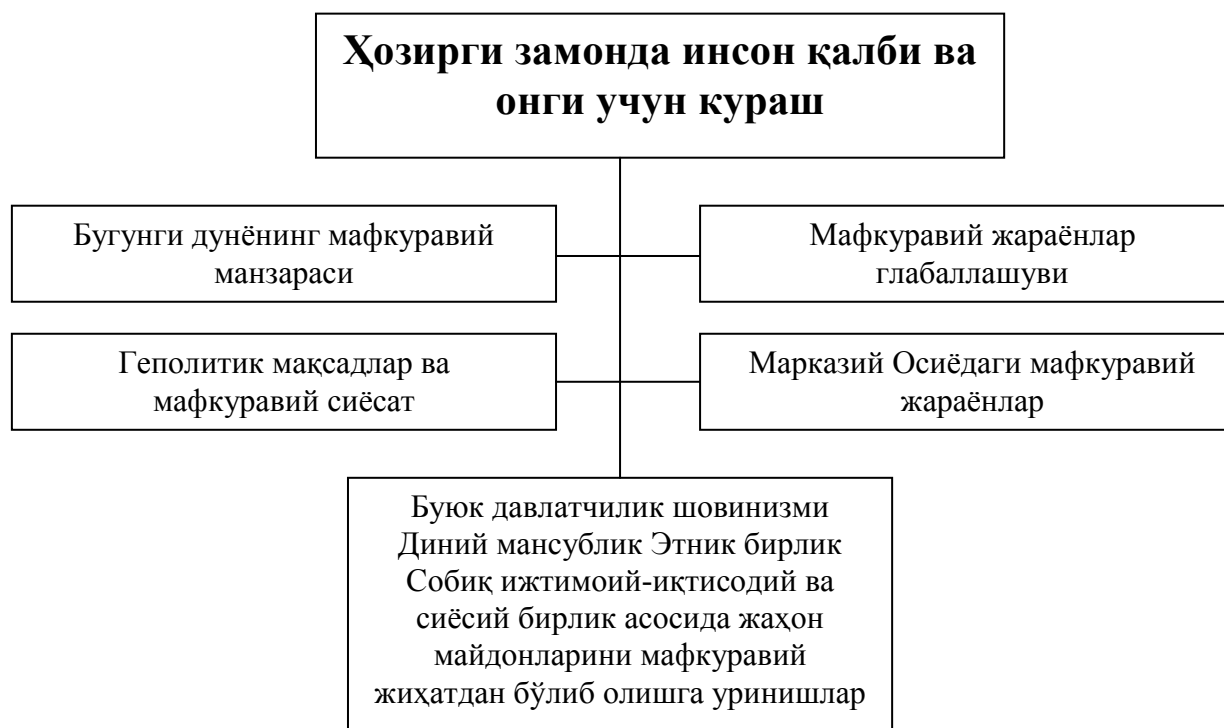
4-slayd

I. 1-chizma

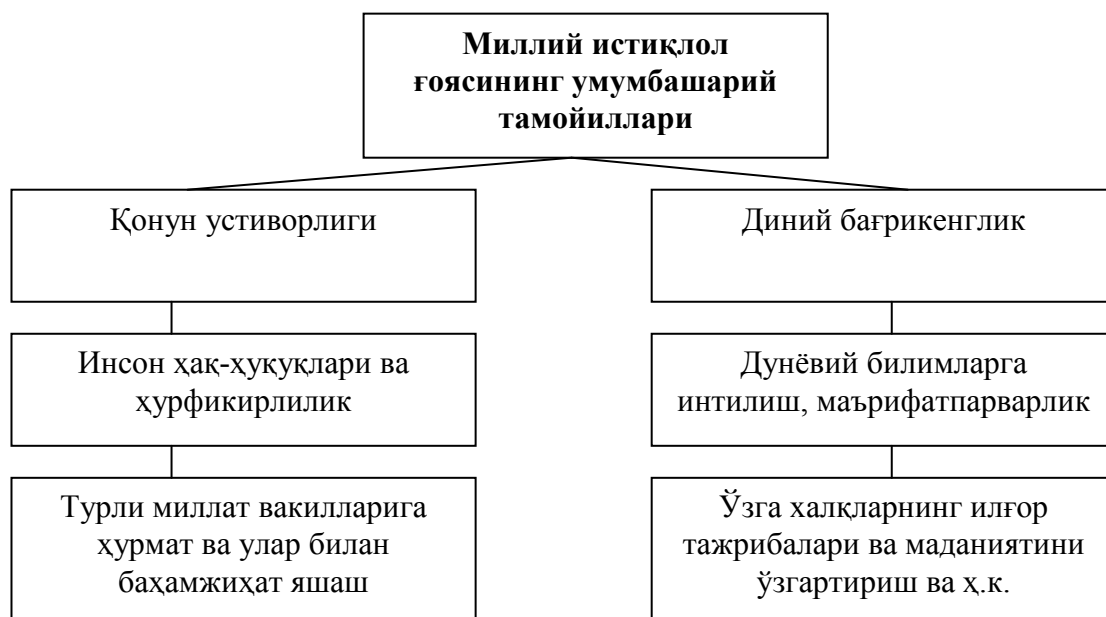

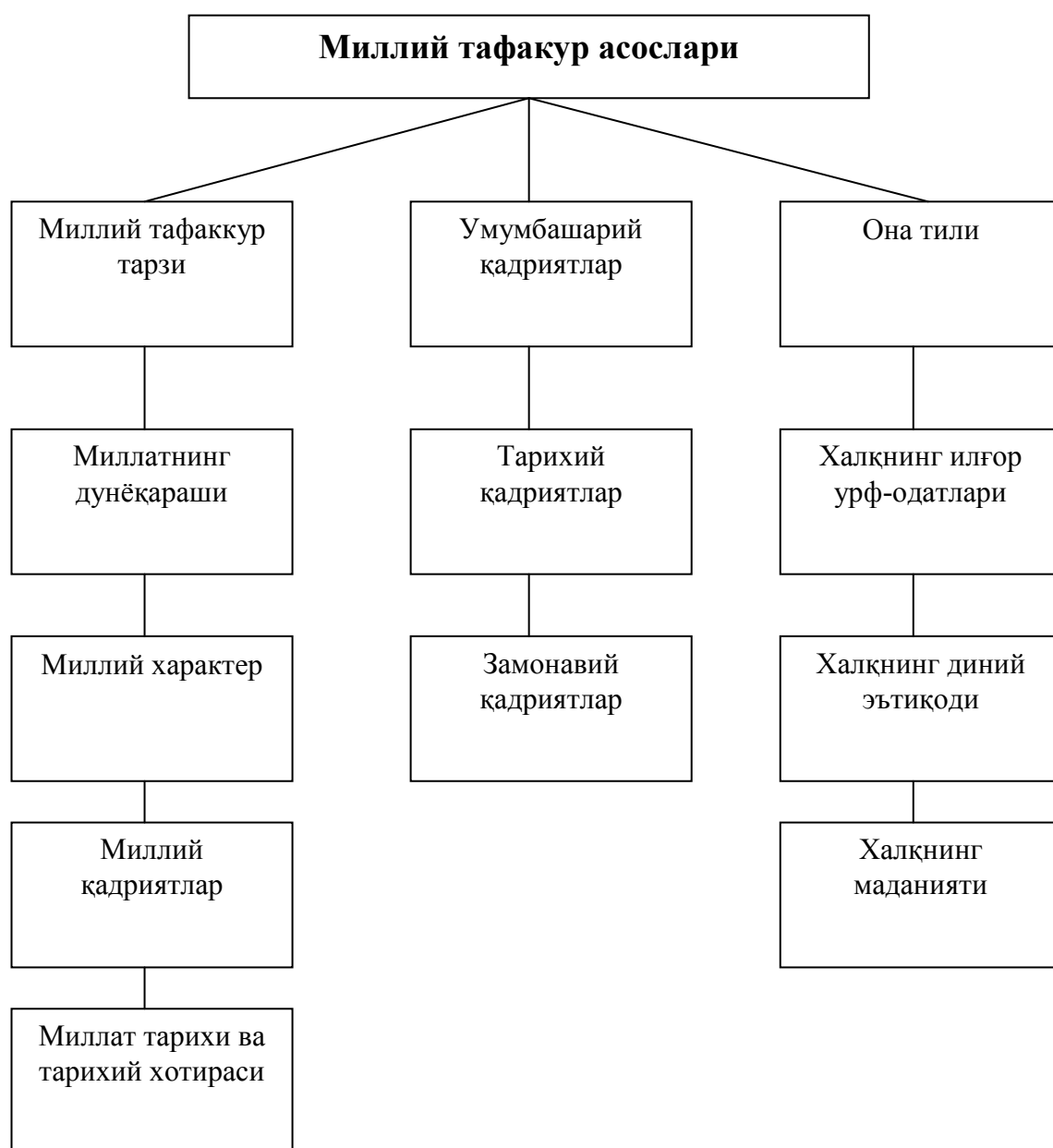

I.6 – chizma

3 mavzu	Markaziy Osiyo falsafasi va uning jahon madaniyatidagi o'rni (Ma'ruza-4 soat, seminar-2 soat)

3.1.1. Markaziy Osiyo falsafasi va uning jahon madaniyatidagi o'rni mavzusi bo'yicha ma'ruzani o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt:</i> 4 soat.
<i>O'quv mag'ulotining shakli</i>	Mavzu bo'yicha vizuallashgan ma'ruza
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Markaziy Osiyodagi eng qadimgi falsafiy qarashlar. 2. Islom falsafasi rivojida Ismoil al-Buxoriy, at-Termiziy va al-Marg'iloniylarning o'rni va roli. 3. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo xalqlari falsafasining yuzaga kelishi va rivojlanishi. 4. Tasavvuf falsafasi 5. Temuriylar davrida inson falsafasi.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Markaziy Osiyodagi eng qadimgi falsafiy fikrlar, uning jaxon madaniyatida tutgan o'rni to'g'risidagi bilimlarni shakllantirish. Markaziy Osiyodagi falsafiy fikrlar, uning jaxon madaniyatida tutgan o'rni to'g'risidagi bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Markaziy Osiyodagi eng qadimgi falsafiy qarashlar bilan tanishtirish; - "Avesto" va zardushtiylik g'oyalari mohiyatini ochib berish; - Markaziy Osiyoda shakllangan buddaviylikni yoritib berish; - Moniy va Mazdakning falsafiy qarashlarini tushuntirish; O'rta asrlar Sharq falsafiy tafakkurining rivojlanish xususiyatlari Markaziy Osiyoda	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • Markaziy Osiyodagi eng qadimgi falsafiy qarashlarning paydo bo'lish bosqichlarini tanishtira oladi; • "Avesto" va zardushtiylik g'oyalari mohiyatini ochib beradi; • Markaziy Osiyoda shakllangan buddaviylikni ng o'ziga xos xususiyatlarini yoritib beradi; • Moniy va Mazdakning falsafiy qarashlarini so'zlab berish; • Markaziy Osiyo-tsivilizatsiyaning qadimgi o'choqlaridan biri

falsafiy fikrlar rivojlanishidagi ijtimoiy-siyosiy sharoit. Islom falsafasi Markaziy Osiyo uygʻonish davri falsafasi mohiyatini ochib berish; Temur va temuriylar davri falsafasi, uning ahamiyatini yoritib berish;	• Imom al-Buxoriy, at-Termiziylarning diniy etik falsafasi . Tasavvuf falsafasi • Markaziy Osiyo uygʻonish davri falsafasi mohiyatini ochib beradi; • Temur va temuriylar davri falsafasi, uning ahamiyatini yoritib beradi; Taftozoniy va Jurjoniylarning falsafiy qarashlari
<i>Oʻqitish usullari va texnika</i>	Maʼruza, namoyish, blits-soʻrov, aqliy xujum.
<i>Oʻqitish vositalari</i>	Maʼruza matni, komp'yuter texnologiyasi («Falsafa» fanidan elektron oʻquv-uslubiy majmua), slaydlar.
<i>Oʻqitish shakli</i>	Jamoa, toʻgʻridan-toʻgʻri va guruhlarda ishlash
<i>Oʻqitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan taʼminlangan, oʻqitish usullarini qoʻllash mumkin boʻlgan oʻquv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, savol-javob

Markaziy Osiyo falsafasi va uning jahon madaniyatidagi oʻrni mavzusi boʻyicha maʼruzaning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	oʻqituvchi	Talaba
1 bosqich. Kirish (15 daqiqa)	1.1. Maʼruzaning mavzusini eʼlon qiladi, oʻquv mashgʻulotining maqsadi va natija-larini tushuntiradi. 1.2. Mashgʻulotni oʻtkazish shakli va baxolash mezonlarini tanishtiradi. (1-Ilova) 1.3 Maʼruza darsining maqsad va natijalari bilan tanishtiriladi. Talabalarni aqliy xujumga tortish uchun jonlantiruvchi savollar beradi (2-Ilova).	Tinglaydi, yozadi. Tinglaydi. Savollarga javob beradilar

2 bosqich. Asosiy jarayon (55 daqiqa)	2.1 Ma'ruza rejasining barcha savollari bo'yicha ko'rgazmali materialni namoyish asosida mavzu materialini tushuntiradi. (2-Ilova) Mavzuning asosiy joylarini yozib olishlarini so'raydi. Faollashtiruvchi savol-javob o'tkazadi. (3-ilova) Javoblarni to'g'rilaydi va xulosalaydi 2.2. O'tilgan mavzu bo'yicha tezkor- so'rov o'tkazadi (4-Ilova) Javoblarni to'g'rilaydi va umumlantiradi. 2.3. Talabalarni erkin fikr bildirishga imkon yaratadi va ularni rag'batlantiradi.	Tinglaydi, o'rganadi, yozadi, aniqlaydi, savollar beradi. Asosiy joylarini yozadi. Savollarga javob beradi Xar bir tayanch tushuncha va iboralarni muxokama qiladi. Yozadi. Javob beradi
3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.6. Mavzu bo'yicha umumiy xulosa qiladi. 3.2. Faol ishtirok etgan talabalarni baxolash mezonlari asosida baxolaydi. 3.3. Talabalarga topshiriq bera-di: (1). O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar beradi (5-Ilova).	Tinglaydi Baxolar bilan tanishadi Topshiriqni yozib oladi.

1-Ilova (3.1)

“Aqliy xujum” uslubi qoidasi

- “aqliy xujum”ni o'tkazish vaqti aniqlanadi va unga rioya qilinishi shart;
- aytilgan fikr yoki g'oya baxolanmaydi va tanqidga olinmaydi;
- ish sifatiga emas, soniga qaratiladi, fikr yoki g'oyalar qancha ko'p bo'lsa shuncha yaxshi;
- istalgan fikr yoki g'oyani mumkin qadar kengaytirish va rivojlantirishga xarakat qilinadi;
- barcha fikr yoki g'oyalar qayd etish yo'li bilan yozib olinadi;
- beriladigan savollarga qisqa, asosli javob berish ko'zda

Mavzuni jonlantirish uchun savollar

1. Zardo'shtiylik ta'limotini bilasizmi?
2. "Avesto" to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. "Xalq orasidagi tenglik" nazariyasini qadimda kim targ'ib etgan?

2-Ilova (3.1)

O'quv vizual material:

1. Falsafiy fikrlarning paydo bo'lish bosqichlari

Bobil-----Misr-----Kadimgi Mesopotamiya-----Xindiston

Markaziy Osiyo

Xitoy-----Yunoniston-----Rim-----Ovrupa falsafasi

2. Markaziy Osiyo falsafiy tafakkuri taraqqiyoti bosqichlari

Qadimgi va antik davr falsafiy fikrlar

Avesto, Moniy, Mazdakiylik

Islom falsafasi

Qur'on, xadis, fikx, shariat

Tasavvuf falsafasi

Nazariy tasavvuf, amaliy tasavvuf

IX-XIII asr ilk uyg'onish davri falsafasi

Al-Xorazmiy, Al-Fargoniy, Abu nasr Farobiy,

Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom

XIV-XV asr so'nggi uyg'onish
davri falsafasi

Amir Temur, B.Naqshbandiy, Ulug'bek,
Jomiy, Bobur, K.Bexzod, Xondamir.

XVI-XIX asr so'nggi feodalizm
davri falsafasi

Mirzo Bedil, Mashrab, Munis, Xorazmiy,
Ogaxiy, Uvaysiy, Nodirabegim, Axmad Donish.

XX asr I choragi falsafasi

Ma'rifatparvarlar xarakati, jadidizm yo'nalishi

XX asr I-III choragi falsafasi.

Milliy ozodlik va mustamlakachilik

XX asr IV chor falsafasi

Milliy mustaqillik xarakati va mustaqillik
kontseptsyasi, tamoyillari; millatning o'z-o'zini
anglash, istiqlol falsafasi

XXI asr falsafasi

3-ilova(3.1)

Faollashtiruvchi savollar

Birinchi reja savoli bo'yicha:

1. Qadimgi falsafiy qarashlarning o'ziga xosligi?

Ikkinchi reja savoli bo'yicha:

2. "Avesto" manbasini ma'naviy manba deb qabul qila olasizmi?

Uchinchi reja savoli bo'yicha:

3. Buddaviylik dinining o'ziga xos xususiyatlari qaysilar?

To'rtinchi reja savoli bo'yicha:

4. Nima uchun Moniy va Mazdak xarakatlari tez tugatildi?

4-Ilova(3.1)

O'quv topshiriq:

«Blits-so'rov» savollarining jadvali savol-javob vaqtida to'ldiriladi

No	Savollar	Javoblar
1.	Qadimgi falsafa asosini nima tashkil etgan?	
2.	“Avesto” qanday manba?	
3.	Buddaviylik ta'limotini ayting.	
4.	Moniy kim? va uning xizmatlari	
5.	Mazdak kim? va uning xizmatlari	

5-Ilova (3.1)

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Siz «Avesto» to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Zardo'shtiylikning asosiy mohiyati nimada deb o'ylaysiz?
3. Moniy falsafasining mazmunini aytib bera olasizmi?
4. Mazdak ta'limoti nimaga da'vat etadi?

2-Ilova (3.1)

O'quv vizual material:

Markaziy Osiyo falsafiy tafakkuri taraqqiyoti bosqichlari

Қадимги ва антик давр
фалсафий фикрлар

Avesto, Moniy, Mazdakiylik

Ислон фалсафаси

Qur'on, hadis, fikx, shariat

Тасаввуф фалсафаси

Nazariy tasavvuf, amaliy tasavvuf

IX-XIII asr ilk uyғoniш davри
фалсафаси

Al-Xorazmiy, Al-Fargoniy, Abu nasr Farobiy,
Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom

XIV-XV asr sўnggi uyғoniш
davri фалсафаси

Amir Temur, B.Naqshbandiy, Ulug'bek,
Jomiy, Bobur, K.Bexzod, Xondamir.

XVI-XIX asr сўнги
феодализм даври фалсафаси

Mirzo Bedil, Mashrab, Munis, Xorazmiy,
Ogaxiy, Uvaysiy, Nodirabegim, Axmad Donish.

XX asr I чораги фалсафаси

Ma'rifatparvarlar xarakati, jadidizm yo'nalishi

XX asr I-III чораги фалсафаси.

Milliy ozodlik va mustamlakachilik

XX asr IV чор фалсафаси

Milliy mustaqillik xarakati va mustaqillik
kontseptsiyasi, tamoyillari; millatning o'z-o'zini
anglash, istiqlol falsafasi

XXI asr фалсафаси

Milliy istiqlol falsafasi

2. Markaziy Osiyoning IX – XV asrlar falsafasi

1-slayd

«Фалсафа» ва «файласуф» атамаларининг талкини

- Фалсафа –Абу Наср
Фаробий Фалсафа
атамасини «Хикматни
кадрлаш»деб талкин килган.
- Файласуф – Биринчи
вужуд тангри, у
нуксонсиздир. Бошка
вужудлар тангридан
яралганлиги учун улар
нуксонлидирлар.
Хикматни севувчилар ва
унга амал килувчилар
файласуфлар.

6-slayd:

Mustaqillik va falsafa

Миллий мустақиллик
концепцияси

Umuminsoniy qadriyatlar
Milliy qadriyatlar
Milliy ong

Миллий истиқлол
мафкуриси

Milliy davlatchilik tarixi
O'tmish mutafakkirlarining merosi
Milliy va umuminsoniy qadriyatlar mushtarakligi

Миллий мустақиллик
тамойиллари

5 tamoyil
Islom qadriyatlari
Jamiyatni ijtimoiy-ma'naviy
takomillashtirish yo'li

3-ilova(3.1)

Faollashtiruvchi savollar

Birinchi reja savoli bo'yicha:

1. O'rta asrlar davri falsafasining o'ziga xosligi nimada?

Ikkinchi reja savoli bo'yicha:

2. Markaziy Osiyo uyg'onish davri tizimining bosqichlarini ayting.

Uchinchi reja savoli bo'yicha:

3. Xozirgi davr falsafiy qarashlarining o'ziga xos xususiyati?

O'quv topshiriq:

«Blits-so'rov» savollarining jadvali savol-javob vaqtida to'ldiriladi

№	Savollar	Javoblar
1.	Abu Ali Ibn Sino falsafasining asosi nimada?	
2.	Mashxur muhaddislardan kimlarni bilasiz?	
3.	“Temur tuzuklari” qanday asar?	
4.	Bugungi kun falsafasi qanday nomlanadi?	
5.	Islom dini manbalarini ayting.	
6.	O'zbek falsafasining rivojlanish tamoyillari.	
7.	O'zbekiston falsafiy qarashlarini G'arb falsafiy qarashlaridan farqini sanab bering.	

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Siz Islom dini to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Tasavvufda komil inson taomilini siz qanday tasavvur qilasiz?
3. Tasavvufdagi qubraviya, yassaviya va naqshbandiya tariqatlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Mashhur muhaddislardan kimlarni bilasiz?
5. Sizning nazaringizda diniy bag'rikenglik nima?
6. «Ma'naviy merosni bilmay turib, mustaqillikning mafkurasini yaratib bo'lmaydi» degan fikrni qanday tushunasiz?

“Vatan falsafasi – xayot falsafasidir” mavzusida esse yozib kelish.

“Esse” yozish qoidasi

Taklif etilgan mavzuga 1000 dan 5000 gacha soʻz hajmidagi insho boʻlib, bu muallifning taʼkidlab oʻtadigan individual pozitsiyasidagi erkin ifoda etish shakli; qandaydir predmet boʻyicha umumiy yoki dastlabki dunyoqarashni oʻz ichiga oladi.

3.2. Markaziy Osiyo falsafasi vap uning jaxon madaniyatida o'zni mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotni o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 20-30</i>	<i>Vaqti: 2 soat.</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustaxkamlashga qaratilgan amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulot rejasi</i>	1. Qadimgi To'ronda paydo bo'lgan diniy falsafiy ta'limotlar: zardushtiylik, moniylik va mazdakchilik. 2. Islom falsafasi rivojida imom al-Buxoriy, at-Termiziylarning o'zni. 3. Markaziy Osiyodagi Uyg'onish davri falsafiy tafakkuri. (Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sinolarning tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy va falsafiy qarashlari). 4. Temuriylar davrida inson falsafasi. 5. XVI-XXI asr O'zbekiston ijtimoiy falsafiy tafakkuri.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Markaziy Osiyodagi falsafiy fikrlar, uning jaxon madaniyatida tutgan o'zini mustaxkamlash va chuqurlashtirish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Zardushtiylik, Moniy va Mazdak ta'limot-lari. Ularning falsafiy g'oyalarini mustaxkamlash; - Dunyoviy bilimlar rivoji va falsafiy tafakkur xaqidagi bilimlarni chuqurlashtirish; - Temur va temuriylar davri falsafasi, uning ahamiyatini yoritib berish; - Xozirgi davr O'zbekiston falsafasining mohiyatini atroflicha tushuntirish;	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • Zardushtiylik, Moniy va Mazdak ta'limot-lari. Ularning falsafiy g'oyalarini sanab beradi va ta'rif beradi; • Dunyoviy bilimlar rivoji va falsafiy tafakkurni izoxlaydi; • Temur va temuriylar davri falsafasi, uning ahamiyatini yoritib beradi; • Xozirgi davr O'zbekiston falsafasining mazmunini tushuntira oladi;
<i>O'qitish usullari va</i>	Amaliy mashg'ulot, baxs-munozara, kichik

<i>texnika</i>	guruxlarda ishlash, blits-o'yin.
<i>O'qitish vositalari</i>	Darslik, markerlar, vatman kog'ozi, doska, bo'r, komp'yuter texnologiyasi
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa va guruxlarda ishlash
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Og'zaki nazorat, yozma nazorat, o'quv topshiriq.

“Markaziy Osiyo falsafasi va uning jaxon madaniyatidagi o'rni” mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	Talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusini, rejasini, maqsadini, o'tkazish tartibini e'lon qiladi. 1.2 Talabalarni 3-4 kichik guruxlarga bo'ladi. Guruxda ishlash bo'yicha baxolash mezonlari va ishlash qoidalari bilan ta-nishtiradi (1-ilova).	Tinglaydi, yozadi Kichik guruxlarga bo'linadi
2 bosqich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1. Talabalarga uyga vazifa qilib berilgan “Falsafa va fikr” mavzusida yozilgan esseni tekshiradi, baxolaydi. 2.2 O'zbekistondagi qadimgi falsafiy qarashlarni “Charxpalak” usulida yoritib beradi (2-ilova). Javoblarni mustaxkamlash maqsadida blits-so'rov o'tkazadi (3-ilova) Javoblarni tinglaydi, xatolar-ni to'g'rileydi, to'ldiradi, xulo-salaydi. Faol gurux rag'batlan-tiriladi. 2.3. Dunyoviy bilimlar rivoji va falsafiy tafakkurning muxokamasini «3x3 loyixasi» orqali	Uyga ma'ruza darsida berilgan vazifani topshiradi. Vatman qog'ozlarda vazifalarni bajaradi. Javoblar taqdim etiladi. Savollarga javob beradi. Vatman qog'ozlarda vazifalarni bajaradi. Javoblar taqdim etiladi.

	tashkil etadi (4-Ilova). O'qituvchi talabalarga muro-jaat qiladi va eng to'g'ri javoblar xamda fikrlarni qayd qiladi. Faol gurux rag'batlan-tiriladi. O'qituvchi talabalarga muro-jaat qiladi va eng to'g'ri ja-voblar xamda fikrlarni qayd qiladi.	Guruxlarda FSMU jadvalini to'ldiradi. Qog'ozlarga javoblarni yozadi.
3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzuda qo'yilgan savollar va ularning yoritilganiga o'qi-tuvchi yakun yasaydi (xulosa qiladi) aytilmagan tomonlari ustida ishlash lozimligini aytadi. 3.2. Guruxlarga o'zaro baxolash natijalarini e'lon qiladi. 3.3. Tavsiya qilingan adabiyot-larni o'rganish. 3.4. Kelgusi mavzuni e'lon qiladi va o'zi-o'zini nazorat qilish uchun savollar beradi (6-Ilova).	O'UM qarang. Mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib oladi.

1-Ilova (3.2)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazmalilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faolligi (0,5)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					

3.					
4.					
Umumiy xisob					
Ballari					
Baxo					

Baxo: 2,4 – 3,5 ball – a'lo baxo

1,3 – 2,3 ball – yaxshi baxo

0 – 1,2 ball – o'rta baxo

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

1. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
2. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
3. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqtajratiladi.
4. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
5. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
6. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

“Charxpalak” uslubi qoidasi

3-4 guruxda talabalar ish olib boradi. Xar bir guruxga tugallanmagan fikrlardan iborat savollar yozilgan vatman qog'ozi va to'rt xil flamaster yoki marker beriladi. Savollar aylanib xar bir guruxdan o'tadi, javoblar to'ldiriladi va savol o'z guruxiga kelgach o'yin to'xtatiladi. So'ng javoblar yig'ib olingach, doskaga yopishtiriladi va muxokama qilinadi. Xar bir guruxdan vakil chiqib yozgan javoblarini o'qib beradi. Eng asosli javob bergan gurux o'qib hisoblanadi

O'quv topshiriq:

1 – gurux topshirig'i:

1. Zardushtiylik, Moniy va Mazdak ta'limotlarining falsafiy g'oyalarini aytib bering.
2. O'zbekistondagi qadimgi falsafiy qarashlarning o'ziga xos xususiyatini aytib bering

2 - gurux topshirig'i:

1. O'rta asrlar davri falsafiy ta'limotlarini sanab bering.
2. O'zbekistondagi o'rta asrlar davri falsafiy qarashlarining o'ziga xos xususiyatini aytib bering

3 – gurux topshirig'i:

1. XVI – XXI asr falsafiy tafakkuri xaqida gapirib bering.
2. XXI asr falsafasini XX asr falsafasi bilan taqqoslang

O'quv topshiriq:

O'qituvchi «Blits-so'rov» savollarini beradi, jadval
so'rov vaqtida to'ldiradi

№	Savollar	Javoblar
1.	Nega "Avesto" yoqib yuborilgan?	
2.	Moniy va Mazdak ta'limotining inqirozga uchrashi sabablari?	
3.	Ilk o'rta asrlarda qanday fanlar shakllandi?	
4.	So'nggi o'rta asrlar davrida qanday fanlar shakllandi?	
5.	Markaziy Osiyo falsafiy fikrlar taraqqiyotining rivojlanish bosqichlarini ayting	
6.	Amir Temurning falsafa taraqqiyotiga qo'shgan xissasini ayting.	

"3x3 loyixasi" qoidasi

- Uchta gurux uchta fikr
- Guruxlarga uch xil savol yozilgan vatman qog'ozlari tarqatiladi.
- Xar bir gurux o'z vatmaniga uchtdan javob yozadi.
- Javoblar qoladi guruxlar joy almashadi (3dan 1ga; 1dan 2ga; 2dan 3 ga)
- Xar stolalmashganda uchtdan javob yoziladi.
- Oxirida jami 9 ta javob to'planadi
- Mustaqil ravishda xar bir gurux umumiy ta'rifni keltiradi va javoblarni taqdimot qiladi

O'quv topshiriq:

1 – gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrlarni davom etdiring "O'zbekiston falsafasini o'rganish natijasida....."

2 - gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrlarni davom etdiring " Menga Vatan falsafasini o'rganish kerak, chunki..."

3 – gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrlarni davom etdiring “Vatanim falsafasini bilmasam va o’rganmasam.....”

5- Ilova (3.2)

FSMU texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o’quv jarayonini baxs-munozarali o’tkazishda qo’llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o’z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o’z fikrini boshqalarga o’tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o’ratadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog’ozga o’z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko’rsating

M – ko’rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring

O’quv topshiriq:

“Xozirgi davr O’zbekiston falsafasiga munosabatingiz?” savolini yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar yordamida jadvalda javob berish

Yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar:

Iqtisodiy va siyosiy soxalarda; ma’naviy va madaniy jarayonlarda.

Savol	Xozirgi davr O’zbekiston falsafasiga munosabatingiz?
(F)Fikringizni bayon eting	
(S)Fikringiz bayoniga sabab ko’rsating	
(M)Ko’rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U)Fikringizni umumlashtiring	

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar va topshiriqlar:

1. Siz «Avesto» to’g’risida nimalarni bilasiz?
2. Zardo’shtiylikning asosiy mohiyati nimada deb o’ylaysiz?
3. Moniy falsafasining mazmunini aytib bera olasizmi?

4. Mazdak ta'limoti nimaga da'vat etadi?
5. Siz Islom dini to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Tasavvufda komil inson taomilini siz qanday tasavvur qilasiz?
7. Tasavvufdagi qubraviya, yassaviya va naqshbandiya tariqatlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
8. Mashhur muhaddislardan kimlarni bilasiz?
9. Sizning nazaringizda diniy bag'rikenglik nima?
- 10.«Ma'naviy merosni bilmay turib, mustaqillikning mafkurasini yaratib bo'lmaydi» degan fikrni qanday tushunasiz?

**O'rta asr, Uyg'onish davr G'arb falsafasi mavzusi bo'yicha ma'ruzani
o'qitish texnologiyasi**

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt:</i> 2 soat.
<i>O'quv mag'ulotining shakli</i>	Informatsion – ko'rgazmali ma'ruza
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. O'rta asr, Uyg'onish davr G'arb falsafasining o'ziga xos xususiyatlari. 2. Falsafa va teologiya. Patrística va sxolastika. 3. Antropotsentrik neoplatonizm Uyg'onish davri falsafasining asosi sifatida
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	O'rta asr, Uyg'onish davr Evropa falsafiy fikrlari xaqida tushuncha xosil qilish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - O'rta asrlarda Evropa madaniyatining taraqqiyoti natijasida shakllangan falsafiy ta'limotlarning mazmunini yoritish; – Evropa yangi zamon falsafiy tafakkuri-ning shakllanishini yoritish.	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • O'rta asrlar Evropa madaniyatining mazmunini aytib beradi. • O'rta asr Evropa falsafasidagi nominalizm va realizm, apologetika, patrística, va sxolastika g'oyalarini sanab beradi. • Rim falsafasi namoyandalari: J.Bruno, N.Kopernik, G.Galiliey karashlarini gapirib beradi.
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, «T-sxemasi» texnikasi, baxs-munozara, FSMU texnologiyasi.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matni, komp'yuter texnologiyasi, proektor, («Falsafa» fanidan elektron ukuv-uslubiy majmua), slaydlar, tarqatma manba.
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruxlarda ishlash
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini kullash mumkin bulgan ukuv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat.

**O'rta asr, Uyg'onish davr G'arb falsafasi mavzusi bo'yicha
ma'ruzaning texnologik xaritasi**

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. Ma'ruzaning mavzusini e'lon qiladi, o'quv mashg'u-lotining maqsadi va natija-larini tushuntiradi. 1.2. Mashg'ulotni o'tkazish shakli va baxolash mezonlarini e'lon qiladi. 1.3. Talabaga mavzu bo'yicha tarqatma materiallarni tarqatadi. 1.4. Mavzu bo'yicha ma'ruza mashg'ulotining tayanch iboralari va ma'ruza rejasiga izox beradi (1-illova). Mavzu yuzasidan blits-so'rov usulida ma'lum bo'lgan tushuncha-larni faollashtiradi, savollar beradi. (2-illova) Javoblarni to'g'rilaydi va xulosalaydi.	Tinglaydi, mavzu nomini yozib oladilar Tarqatmalardan foydalanadi Tayanch iborala bilan tanishadi Savollarga javob beradi
2 bosqich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1. O'rta asrlar Evropa mada-niyati va falsafasidagi ta'li-motlarni slaydlar yordamida taxlil qiladi (3-illova). Talabalarni e'tiborini asosiy fikrlarga qaratadi va xulo-salaydi. Javoblarni tinglaydi va xulo-salaydi Berilgan javob fikrlarini umumlashtiradi qo'shimcha qiladi.	Tinglaydi. Yozadi, slaydga e'tibor qaratadi, savol beradi. Tinglaydi, yozadi, savollar beradi, juftli guruxlarga bo'linib, organay-zerli jadvalni to'ldiradi.
3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha umumiy xulosa qilinadi. 3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalari baxolanadi. 3.3. O'z-o'zini nazorat qilish uchun topshiriq beradi:	Tinglaydi Mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib olishadi va bajaradi

	(1). Nazorat savollariga og'zaki javob berish (6-Ilova).	

1-Ilova (4.1)

O'quv vizual material:

1-slayd

Nominalizm - lotincha nomina - ism, nom ma'nosini anglatadi. Sxolastik falsafa. Nominalistlar fikricha, universalialar haqiqatda emas, balki faqat tafakkurda mavjud. O'rta asrlarda nominalizm sxolastikaning realizm bilan munozarasi natijasida kelib chiqqan edi. Lekin nominalizmning asosiy tezisi qadimgi yunon faylasuflari Antisfen va Stoiklar tomonidan ilgari surilgan bo'lib, ular Platon g'oyalarini tanqid qilgan edilar. Rostselin tomonidan asoslanganidan keyin mustaqil oqimga aylandi. U faqat yakka narsalargina real mavjud, universalialar esa narsalarning nomi, deb ta'kidlagan.

2-slayd

Realizm - Realistlar Anselm Kenterberiyskiy, Foma Akvinskiy umumiy ob'ektlar, tushunchalar yo alohida insonda, aqldan tashqarida, bu narsalarga qadar yoki individual narsalarning o'zlarida, ularning ruhiy asoslarini tashkil etgan xolda mavjud, deb hisoblaydilar. Cherkov realizm nuqtai nazaridan, turli aqidalarni, masalan Odam Atoning gunohkor bo'lganligi haqida afsonani falsafiy asoslash uchun foydalandi.

3-slayd

Patristika - lotincha patris - demakdir. 2-8 asrlarda xristian ruxoniylarining iloxiy, falsafiy, siyosiy-sotsiologik qarashlari majmuini ifoda etuvchi tushuncha. Antik davrning inqirozi yillarida gnostitsizmga qarshi kurash jarayonida vujudga kelgan.

4-slayd

Sxolastika - diniy falsafaning asosiy yunalishlaridan biri. Mazkur ta'limot iloxiyotga asoslanib, diniy akidalarga falsafiy yondashgan. Sxolastika aslida, o'rta asrlarda g'arbiy Evropada rivojlangan. Birok keyinchalik, mazkur termin Sharq falsafasiga nisbatan ham ishlatila boshlandi. Sxolastika antik falsafadan, xususan, Prokl ta'limotidan kup baxramand bo'lgan. XIII-XIV asrlarda Sxolastikada ikkiyoklama haqiqat nazariyasi aql va iymon uygunligi vujudga keldi. Renessans davrida sxolastik an'analarning ayrim jihatlari yanada rivojlandi. Sxolastikada bilimning ikki tomoni - inson ongi orqali xosil bo'ladigan bilim hamda mushoxada orqali paydo bo'ladigan bilimni e'tirof kilib, ularni dialektik aloqadorligini xisobga olmaydi.

5-slayd

Ratsionalizm - lotincha rationalis, ratio - aql degan ma'noni anglatib, aklga odamlarning bilish va xulking asosi, deb karaydigan falsafiy yo'nalish. Ratsionalizm atamasi XIX asrning urtalarida falsafaga kirib keldi. O'rta asr sxolastikasi va diniy dogmatizmga zid ravishda butun olamning sababiy boglanganligi goyasini ilgari surdi.

2-Ilova (4.1)

Talabalarni faollashtiruvchi savollar:

1. Tabiatni o'rganish ta'limoti qanday nomlanadi?
2. Dunyoning mexanistik manzarasini yaratgan olimlar?
3. Evropa uyg'onish davrida tabiatni o'rgangan olimlar?
4. Evropa uyg'onish davrida qanday falsafiy ta'limotlar shakllandi?

4-Ilova (4.1)

O'quv topshiriq:

T – sxema

O'rta asrlarda Evropada shakllangan falsafiy ta'limotlarning mazmunini belgilang.

Gnostika, apologetika, patristika, realizm, nominalizm, dualizm, sxolastika, Per Abelyar ta'limoti, Foma Akvinskiy, Vilyam Okkam, Rodjer Bekon.

Diniy	Ilmiy

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan: bunda ularning xar biri aloxida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g'oyaning ikki tomoni-foyda va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, g'imoya qilishga imkon yaratadi.

5-Ilova (4.1)

O'quv topshiriq:

FSMU texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o'quv jarayonini baxs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o'ratadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring

**Yangi va hozirgi zamon falsafasi va uning asosiy yo'nalishlari mavzusi
bo'yicha ma'ruzani o'qitish texnologiyasi**

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 4 soat.
<i>O'quv mag'ulotining shakli</i>	Informatsion – ko'rgazmali ma'ruza
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Yangi davr falsafasining rivojlanishidagi ijtimoiy - siyosiy sharoit. 2. F.Bekon va Rene Dekart ta'limotlarining mohiyati va bir-biriga qarama-qarshiligi. 3. Nemis mumtoz falsafasi. 4. XX-XXI asr falsafasining asosiy yo'nalishlari va o'ziga xos xususiyatlari. 5. XX asr o'zbek falsafasi.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Yangi va hozirgi zamon falsafasi va uning asosiy yo'nalishlari xaqida tushuncha xosil qilish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Evropada XV-XVII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va yangi zamon falsafiy tafakkuri bilan tanishtirish. - Yangi davr falsafasining tabiiy – ilmiy asoslarining tahlili - Nemis klassik falsafasiga nazar - XX-XXI asr G'arb falsafasining boshqa davrlardan farqi	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • Evropada XV – XVII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va yangi zamon falsafiy tafakkuri bilan tanishadi va taxlil qiladi. • Nemis, ingliz, frantsuz faylasuflarining falsafiy karashlarini taxlil qiladi. • Yangi davr falsafasining asosiy muammolarini ochib berish, hozirgi davrda falsafiy yondoshuvlarning o'rnini aniqlash • Nemis falsafasi namoyondalari qarashlarining tahlili • G'arb falsafasida ro'y bergan burilishlar va qarashlar xilma-xilligi
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, «T-sxemasi» texnikasi, baxs-munozara, FSMU texnologiyasi.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matni, komp'yuter texnologiyasi, proektor, («Falsafa» fanidan elektron ukuv-uslubiy majmua), slaydlar, tarqatma manba.
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruxlarda ishlash

<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini kullash mumkin bulgan ukuv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat.

**Yangi va hozirgi zamon falsafasi va uning asosiy yo'nalishlari mavzusi
bo'yicha ma'ruzaning texnologik xaritasi**

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. Ma'ruzaning nomi aytiladi, mavzu doirasida dastlabki umumiy tassavurni beradi, mavzuni o'rganishdan maqsadni tavsiflaydi 1.2. Mashg'ulotni o'tkazish shakli va baxolash mezonlarini e'lon qiladi. 1.3. Talabaga mavzu bo'yicha tarqatma materiallarni tarqatadi. 1.4. Mavzu bo'yicha ma'ruza mashg'ulotining tayanch iboralari va ma'ruza rejasiga izox beradi (1-illova). Mavzu yuzasidan blits-so'rov usulida ma'lum bo'lgan tushunchalarni faollashtiradi, savollar beradi. (2-illova) Javoblarni to'g'rilaydi va xulosalaydi.	Tinglaydi, mavzu nomini yozib oladilar Tarqatmalardan foydalanadi Tayanch iboralar bilan tanishadi Savollarga javob beradi
2 bosqich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1. Yangi davr Evropa mada-niyati va falsafasidagi ta'li-motlarni slaydlar yordamida taxlil qiladi (3-illova). Talabalarni e'tiborini asosiy fikrlarga qaratadi va xulo-salaydi. Javoblarni tinglaydi va xulo-salaydi 2.3. Nemis, ingliz, frantsuz faylasuflarining falsafiy qarash-larini	Tinglaydi. Yozadi, slaydga e'tibor qaratadi, savol beradi. Tinglaydi, yozadi, savollar beradi, juftli guruxlarga bo'linib, organay-zerli jadvalni

	tushuntiradi. FSMU texnologiyasidan foydalanib “Evropa Yangi davr falsafiy qarashlarining ahamiyati nimada?” savolini o’rtaga tashlaydi. (5-Ilova) Berilgan javob fikrlarini umumlashtiradi qo’shimcha qiladi.	to’ldiradi.
3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo’yicha umumiy xulosa qilinadi. 3.2. Talabalarining bilim va ko’nikmalari baxolanadi. 3.3. O’z-o’zini nazorat qilish uchun topshiriq beradi: (1). Nazorat savollariga og’zaki javob berish (6-Ilova). (2). “Nemis falsafasining o’ziga xosligi” mavzusida esse yozib kelish topshiriladi. (7-ilova)	Tinglaydi Mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib olishadi va bajaradi

1-Ilova (4.1)

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko’ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o’rganishga qaratilgan: bunda ularning har biri alohida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g’oyaning ikki tomoni-foйда va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o’z g’oyalari, fikrlarini yozma va og’zaki shaklda ixcham bayon etish, g’imoya qilishga imkon yaratadi.

O'quv topshiriq:
FSMU texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o'quv jarayonini baxs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o'ratadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring

FSMU texnologiyasi yordamida “Evropa Yangi davr falsafiy qarashlarining ahamiyati nimada?” savolini yo'naltiruvchi uslubiy tavsiyalar asosida echish:

Yo'naltiruvchi uslubiy tavsiyalar: Rivojlanishda, ilm-fan taraqqiyotida, falsafiy ta'limotlarni shakllanishida, allomalarni etishib chiqishida, diniy falsafani ilmiylashtirishda va x.z

Savol	“Evropa Yangi davr falsafiy qarashlarining ahamiyati nimada?”
(F)Fikringizni bayon eting	
(S)Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M)Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U)Fikringizni umumlashtiring	

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari va topshiriqlar:

1. «Nemis klassik falsafasi»mi yoki «Nemis milliy falsafasi»mi? Bu masalaga sizning munosabatingiz qanday?
2. Evropa uyg'onish davri falsafasini o'rganishimizning ahamiyati nimalarda deb o'ylaysiz?

O'quv topshiriq:

“Nemis falsafasining o'ziga xosligi” mavzusida esse yozib kelish.

“Esse” yozish qoidasi

Taklif etilgan mavzuga 1000 dan 5000 gacha so'z hajmidagi insho bo'lib, bu muallifning ta'kidlab o'tadigan individual pozitsiyasidagi erkin ifoda etish shakli; qandaydir predmet bo'yicha umumiy yoki dastlabki dunyoqarashni o'z ichiga oladi.

**Yangi va hozirgi zamon falsafasi va uning asosiy yo'nalishlari mavzusi
bo'yicha amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi**

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. Seminarning nomi aytiladi, mavzu doirasida dastlabki umumiy tassavurni beradi, mavzuni o'rganishdan maqsadni tavsiflaydi 1.2. Mashg'ulotni o'tkazish shakli va baxolash mezonlarini e'lon qiladi. 1.3. Talabaga mavzu bo'yicha tarqatma materiallarni tarqatadi. 1.4. Mavzu bo'yicha seminar mashg'ulotining tayanch iborolari va seminar rejasiga izox beradi Mavzu yuzasidan blits-so'rov usulida ma'lum bo'lgan tushunchalarni faollashtiradi, savollar beradi. 1.5. Mavzu yuzasidan aqliy xujum qoidasi asosida dars o'tkazishni taklif etadi, doskaga “Evropa falsafasi” deb yozadi. Talabalar tomonidan bildirilgan javoblarni to'g'rilaydi va xulosalaydi.	Tinglaydi, mavzu nomini yozib oladilar Tarqatmalardan foydalanadi Tayanch iboralar bilan tanishadi Savollarga javob beradi Tushunchalarni erkin fikr orqali bildiradi
2 bosqich.	2.1. Yangi davr Evropa mada-niyati va falsafasidagi ta'li-motlarni	Tinglaydi. Yozadi, slaydga e'tibor qaratadi,

Asosiy jarayon (60 daqiqa)	slaydlar yordamida taxlil qiladi Talabalarni e'tiborini asosiy fikrlarga qaratadi va xulo-salaydi. Javoblarni tinglaydi va xulo-salaydi 2.3. Nemis, ingliz, frantsuz fay-lasufklarining falsafiy qarash-larini tushuntiradi. FSMU texnologiyasidan foyda-lanib "Evropa Yangi davr fal-safiy qarashlarining axamiyati nimada?" savolini o'rta-ga tash-laydi. 2.4. Xar bir rejani mustaxkamlash uchun quyidagicha savollar beriladi: 1- Yangi davr G'arb falsafasidagi asosiy muammolar, 2- Gegel falsafasining mohiyati, Kantning olam xaqidagi qarashlari, 3- XX asr falsafasining o'ziga xos xususiyatlari (maktab va oqimlar), 4 – o'zbek falsafasining ustuvor yo'nalishlari Berilgan javob fikrlarini umumlashtiradi qo'shimcha qiladi.	savol beradi. Tinglaydi, yozadi, savollar beradi, juftli guruxlarga bo'linib, organay-zerli jadvalni to'ldiradi. Savollarga javob beradilar, erkin baxs-munozara yuritadilar
3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha umumiy xulosa qilinadi. 3.2. Talabalarining bilim va ko'nikmalari baxolanadi. 3.3. O'z-o'zini nazorat qilish uchun topshiriq beradi:	Tinglaydi Mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib olishadi va bajaradi

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan: bunda ularning har biri aloxida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g'oyaning ikki tomoni-foyda va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, g'imoya qilishga imkon yaratadi.

5-Ilova (4.1)

O'quv topshiriq:

FSMU texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o'quv jarayonini baxs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o'ratadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring

FSMU texnologiyasi yordamida “Evropa Yangi davr falsafiy qarashlarining axamiyati nimada?” savolini yo'naltiruvchi uslubiy tavsiyalar asosida echish:

Yo'naltiruvchi uslubiy tavsiyalar: Rivojlanishda, ilm-fan taraqqiyotida, falsafiy ta'limotlarni shakllanishida, allomalarni etishib chiqishida, diniy falsafani ilmiylashtirishda va x.z

Savol	“Evropa Yangi davr falsafiy qarashlarining ahamiyati nimada?”
(F)Fikringizni bayon eting	
(S)Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M)Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U)Fikringizni umumlashtiring	

6-Ilova (4.1)

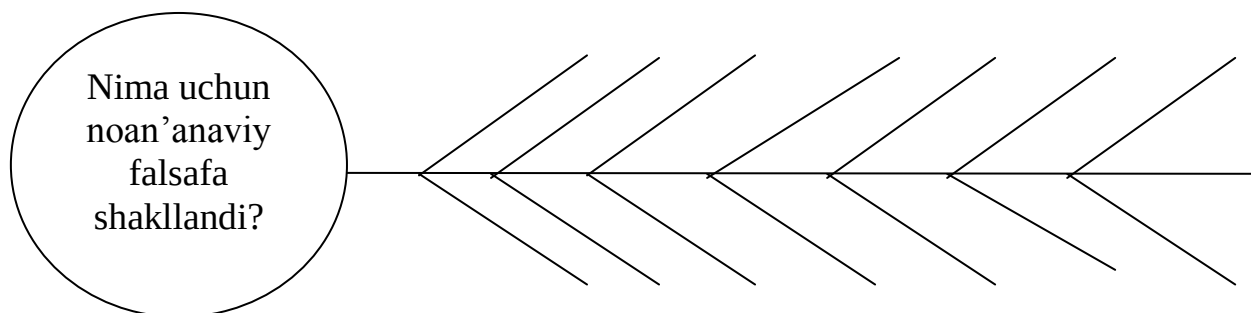
O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari va topshiriqlar:

3. «Nemis klassik falsafasi»mi yoki «Nemis milliy falsafasi»mi? Bu masalaga sizning munosabatingiz qanday?
4. Evropa uyg'onish davri falsafasini o'rganishimizning ahamiyati nimalarda deb o'ylaysiz?

O'quv topshiriq:

“Baliq skeleti” texnikasi asoida “Nima uchun noan'anaviy falsafa shakllandi?” savoliga javob beriladi. Ushbu texnologiya kata muammolarning echimini topishga qaratilgan. Yuqori qismida muammolar turi yozilsa, pastki qismida esa muammolarni tasdiqlovchi dalillar yoziladi.

4-Ilova (5.1)

Tayanch tushunchalar bo'yicha vizual materiallar

1-slayd

Pragmatizm - yunoncha *progmatos* so'zidan olingan bo'lib «ish, xatti-xarakat» degan ma'noni anglatadi. Asoschisi - Charlz Sanders Pirs, undan so'ng U.Jeyms, J.D'yun, F.Shiller tomonidan rivojlantirilgan. Tushuncha va e'tiqodning ma'nosini aniqlashga yordam beradi, g'oya va tushunchalar faqat tadqiqotchi tomonidan tekshiruvdan o'tganda keyingina muayyan ahamiyatga ega bo'ladi. Xususiyati: u yoki bu ob'ektlar haqidagi tushunchalarning ma'nosi va ahamiyati ular keltirib chiqargan amaliy natijalardan. Asosiy asari: «E'tiqodning o'rnatilishi». J.D'yun falsafasi uchun markaziy muammo - «tajriba» tushunchasidir, «Tajriba»ni xayot tushunchasi bilan aylantiriladi. «Pragmatizm» asl ma'noda foydali faoliyatga undovchi, «foydaga» qanday erish yo'llari va usullari haqida muloxaza yurituvchi ta'limotdir. Pragmatizm AQSh ijtimoiy-nazariy muxitining mevasidir.

2-slayd

Ekzistentsializm - lotincha «ekzistentsiya» yoki inglizcha «ekzistence» so'zidan olingan bo'lib «mavjudlik», «mavjud bo'lmoq», degan ma'noni anglatadi. Dastlab vatani Rossiya bo'lgan (Berdyayev, Shestov) keyinchalik Germaniyada keng rivojlandi (Xaydegger, Yaspers, Buber). Asl ma'noda XX asr ma'naviy xayotining extiyojlariga javob sifatida yuzaga keldi va rivojlandi. O'ta ziddiyatli va murakkab xususiyati: kishi, o'zining mavjudligini chuqur ma'naviy ziddiyat, ruxiy tushkunlik xolatidagina anglay oladi. Moxiyati: 1. Inson haqidagi falsafadir tarixan cheklangan falsafiy yunalishidir. 2. Ijobiy tomoni shundaki bu yo'nalish – gumanistikdir, masalan Jan-Pol Sartr «Pashsha» nomli pessasida gumanizm ruxida bo'lgan ijtimoiy ma'suliyat haqida badiiy obraz yaratadi.

3-slayd

Neotomizm - diniy oqim. XIII asr Italyan faylasufi Foma Akvinskiyning falsafiy-diniy talimoti bo'lgan tizimni XX asr voqealigida tiklashga urinuvchi falsafadir. Rim Katolik cherkovi va uning markaziy xoqimiyati Vatikan Neotomizmning manaviy siyosiy xomiysidir. Rim Katolik cherkovining rasmiy mafkurasidir. Asosiy vakillari - Frantsiyada E.Jilson-Mariten, Italiyada U.Podovani, F.Oldjati, Germaniyada A.Dalsor, I.Lots, VI Grabman. Bu ta'limotga ko'ra ilm va diniy e'tiqod birlikda bo'ladi. Moddiy reallik bilan bir qatorda ruxiy reallikni ham tan olish lozimligini talab qiladi.

Neopozitivizm - yangi pozitivizm g'arb olamida keng ommalashgan. G'oyaviy vakili Morits Shlik.

«Mantikiy pozitivizm» «Ilmiy pozitivizm» «Mantikiy pozitivizm» «Mantikiy pozitivizm»

tagaragi. Moxiyati. uchi ko'rimida nodarand.

1) Mantikiy pozitivizm.

5-slayd

Germenevtika - yunoncha soʻz boʻlib, «izoxlayman», «tushun-tiraman» degan manoni anglatadi!

Texnikaning juda katta yutuqlarini mantiqiy talqin qilish muammolari bilan bogʻliqdir. Germenevtika masalalari psixologlar, mantiqshunoslar va faylasuflar tomonidan keyingi oʻn yillikda keng oʻrganilmokda.

6-slayd

Fenomenologiya - hozirgi zamon falsafasidagi va madaniya-tidagi asosiy oqimlardan biri.

Asoschilari nemis faylasufi Gusserl, avstriyalik faylasuf Brentano. Ular falsafani haqiqiy fan darajasiga koʻtarishga xarakat qiladi. Aristotel va Demokrit talimotiga asoslangan xolda ong toʻgʻrisidagi gʻoyasini ilgari suradi va bu masalani xal qilishda, fizik va psixik fenomen (mohiyat, koʻrinish) oʻrtasidagi asosiy fikrlarni koʻrsatib beradi. Biroq, unda, ular ongida namoyon boʻlish usullari oʻrtasidagi farqlar toʻgʻrisida fikr yuritadi.

7-slayd

Maxizm - asoschisi Max Ernst avstraliyalik fizik va filosof subektiv idealist empiriokrititsizmning asoschilaridan biri. Max narsalarni «sezgilar komplekslari» deb eʼtirof qilishi bilan oʻz taʼlimotini falsafiy materializmga qarama-qarshi qilib qoʻyadi. Max sababiyat, zaruriyat, substantsiya tushunchalarini «tajribada» mavjud boʻlmagan tushunchalar deb rad etadi. «Tafakkurni tejash printsipi»ga muvofiq olamni tasvirlash faqat «Tajribaning betaraf element-lari»ni oʻz ichiga olmogʻi lozim. Max falsafaning subektiv - idealistik xarakteri V.I.Leninning «Materializm va empiriok-ritizm» asarida tankid kilindi.

5-Ilova (5.1)

Oʻquv topshiriq:

«Blits-so'rov» savollari savol-javob vaqtida to'ldiriladi.

№	Savollar	Javoblar
1.	G'oyaviy tizimlarning umumiylik qaysi falsafada mavjud?	
2.	Fanning ijobiylikini e'tirof etuvchi ta'limot qanday nomlanadi?	
3.	Fan taraqqiyotining salbiylikini e'tirof etuvchi ta'limot qanday nomlanadi?	
4.	Neotomizm ta'limotining g'oyasini ayting?	
5.	Neopozitivizm vakillarini ayting?	
6.	Strukturalizmning asosiy vakillarini ayting?	
7.	Verifikatsiya printsiplari nima?	
8.	Falsifikatsiyalash metodi nima?	
9.	Tushunish, tushuntirish, taxlil etish g'oyasi qanday nomlanadi?	
10.	«Inson xayotini tugallanmagan loyixaga» qaysi ta'limot o'xshatadi?	

6-Ilova (5.1)

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

1. XX asr falsafasining xarakterli xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
2. Ekzistentsial falsafaning mohiyati nimadan iborat?
3. Neopozitivizmning asosiy xususiyatlari qanday?
4. Strukturalizmning mohiyati nima?
5. Germenevtika nima?
6. Stsientizm va antistsientizm nima?

7-Ilova (5.1)

Insert usulidan foydalanib ishlash qoidasi.

1. Ma'ruza matnini o'qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo'yib chiqing:
V – bilaman
+ - men uchun yangi ma'lumot
- - men bilgan ma'lumotni inkor qiladi
? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo'shimcha ma'lumot.
2. Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
1.				
2.				
3.				

5. Yangi va hozirgi zamon falsafasi va uning asosiy yo'nalishlari mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotni o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Seminar – anjuman
<i>Amaliy mashg'ulot rejasi</i>	1. Yangi davr ingliz falsafasi namoyondalari 2. R.Dekartning ratsional falsafasi 3. Nemis mumtoz falsafasi 4. XX-XXI asr falsafasining asosiy yo'nalishlari 5. O'zbek falsafasi
<i>O'quv mag'ulotining maqsadi</i>	Yangi va hozirgi zamon falsafasida rivojlangan falsafiy yondashuvlar, qarashlar ta'limotlar, ularning o'ziga xos tomonlari, aloqadorligi xaqida tushuncha xosil qilish
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Yangi davr falsafasining tabiiy ilmiy asoslarining tahlili - XVIII asr Evropa falsafasining ma'rifiy xususiyatini ochib berish - Hozirgi zamon jaxon falsafasi asoschilari-ni tutgan pozitsiyala-riga munosabat bildi-rishga imkon yaratadi; - XVIII-XIX asr falsafasining ijobiy va salbiy tomonlarini to'laroq tushuntirib berish; -XX asr falsafasida inson va jamiyat muammolarini yoritib beradi. -O'zbek falsafasining ustuvor yo'nalishlari	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> Yangi davr falsafasining asosiy muammolarini ochib berish, hozirgi davrda falsafiy yondashuvlarning o'rnini aniqlaydi Evropada falsafaning ma'naviyatga ta'siri Hozirgi zamon jaxon falsafa asoschi-larining fikrlarini taxlil qilib beradi; • Falsafiy talimotlarning salbiy va ijobiy tomonlarini xarakterlab beradi; • XX asr falsafasidagi inson va jamiyat muammolarini ko'ra oladi; XX asr o'zbek falsafasining o'ziga xos xususiyatlari haqida, bu falsafaning rivojlanishdagi ijtimoiy- siyosiy sharoitlarni izohlaydi.
<i>O'qitish usullari va texnikasi</i>	Munozara

<i>O'qitish vositalari</i>	Dokladchilarning tezislari, "Munozara ishtirokchilarining yodnomasi", baxolash mezonining tablitsasi;
<i>O'qitish shakli</i>	Kollektiv ish.
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat.

Borliq falsafasi
mavzusi bo'yicha ma'ruzani o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 4 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Ma'ruza: Ontologiya – borliq falsafasi
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Borliq tushunchasining mohiyati va ma'nosi. Borliq haqidagi tarixiy kontsepsiyalar. 2. Borliqning mavjudlik shakllari va usullari. 3. Materiya, harakat, fazo va vaqt birligi masalasi va uning echimi. 4. Tabiat tushunchasi. Ekologik muammolarning falsafiy muammosi.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Falsafada borliq masalasini o'rganish. Borliq falsafasi to'g'risida to'liq tushuncha xosil qilish
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Falsafaning asosiy tarkibiy qismi xisoblangan – ontologiya ta'limotining mohiyatini ochib berish; - Falsafaning asosiy kategoriyasini yoritib berish; - Borliq xakidagi g'arb va sharq tafakkuri bilan tanishtirish; - Materiya tushunchasi, uning xususiyatlari va namoyon bo'lish shakllarini gapirib berish; - Xarakat va uning shakllarini yoritib berish	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • Ontologiya ta'limotining mohiyatini ochib beradi; • «Borliq» kategoriyasiga yoritib beradi; • Borliq xaqidagi G'arb va Sharq kontsepsiyalarini ajrata oladi va tanishadi; • Materiya tushunchasini xarakterlab beradi va materiya xaqida so'zlab beradi; • Materiya xarakat shakllarini yoritib beradi;
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, “xamkorlikda ta'lim” uslubi, “insert” texnikasi, blits-so'rov, taqdimot, grafikli organayzer: b/b/b/ tablitsasi;
<i>O'qitish vositalari</i>	Doska, bo'r, markerlar, skotch, A-32 format qog'ozlar, «Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua.
<i>O'qitish shakli</i>	Frontal, yakka, jamoa.
<i>O'qitish shart-</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini

<i>sharoitlari</i>	qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat.

Borliq falsafasi mavzusi bo'yicha ma'ruzaning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	Talaba
1 bosqich. Kirish (3 daqiqa)	1.1. Ma'ruzaning mavzusini e'lon qiladi, o'quv mashg'ulotining maqsadi va natijalarini tushuntiradi.	Tinglaydi, yozadi
2 bosqich. Bilimlarni faollashtirish (15 daqiqa)	2.1. Uyga vazifani yodga soladi: Insert texnikasi yordamida to'ldirilgan jadvalni taxlil qilish tashkil etiladi (1-Ilova) Mavjud bilimlar asosida b/b/b tablitsasining 1 va 2 jadvalini to'ldirish tashkil etiladi. (2-Ilova) Talabalarni faollashtiruvchi «Mavzudan nima yangilik oldinglar?» savolini beradi, tayanch tushunchalarni aytishni so'raydi va doskada yozadi. 2.2. Tayanch tushunchalarga ta'rif berishni so'raydi va blits-so'rov o'tkazadi. (3-ilova) Javoblarni tinglaydi, to'ldiradi, xulosalaydi.	2.1. Tinglaydi. Insert jadvalini muxokama qiladi. b/b/b tablitsasini to'ldiradi savolga javob beradi, tayanch tushunchalarni aytadi 2.2. Tayanch tushunchalarga ta'rif beradi va savollarga javob beradi
3 bosqich. Asosiy jarayon (50 daqiqa)	3.1. Talabalarni 4 ta gruppaga ixtiyoriy ravishda bo'ladi. Xar bir gruppaga mavzuning bittadan savoli bo'yicha ekspert bo'ladi. O'quv vazifalarini tarqatadi (4-Ilova). Gurux bo'yicha baxolash mezonlari bilan tanishtiradi (5-Ilova). Guruxlarda ish boshlanishini e'lon qiladi. 3.2. Taqdimotni boshlanishini e'lon qiladi. Talabalar o'z ishlarini	3.1. Guruxlarda ishlaydi: javoblarni tayyorlaydi, natijasini guruxlarda muxokama qiladi. Namoyish etuvchi manbani to'ldiradi. 3.2. Taqdimot: bajarilgan vazifani gurux va-killari namoyish etadi.

	taqdimotida o'qituvchi konsultant-arbitr rolini ijro etadi va xar bir gurux taqdimotini umumlashtiradi 3.3. Xar bir guruxning chiqi-shidan keyin xar bir savol bo'yicha xulosa qiladi, talaba-larning e'tiborini ushbu mavzu-dagi masalaning mazmuniga qara-tadi. Faol guruxni rag'batlan-tiradi.	Talabalarning savollariga javob beradi. Boshqa gurux ishtirokchilari javobni to'ldiradi, o'zgartiradi, baxolaydi 3.3. Tinglaydi, yozadi
4 bosqich Yakuniy bosqich (12 daqiqa)	4.1. Guruxlarga o'zaro baxolash natijasini e'lon qilishlarini so'raydi. Natijalarga izox beradi. 4.2. b/b/b tablitsasini 3-jadvalini to'ldirishlarini so'raydi, blits-so'rov o'tkazadi. Javoblarni tinglaydi, to'ldiradi, xulosalaydi. 4.3. Navbatdagi mashg'ulotda ko'riladigan masalani e'lon qiladi va mustaqil tayyorgarlik ko'rishlarini so'raydi o'z-o'zini nazorat qiluvchi savollar beradi (6-ilova) 4.4. Keyingi darsga dokladlar yozib tayyorlanish uchun mavzularni beradi (7-ilova)	4.1.Guruxlar o'zaro baxolash natijalarini e'lon qilishadi. 4.2. b/b/b tablitsasini 3 jadvalini to'ldirishadi 4.3 Topshiriqni yozadi 4.4.Dokladga tayyorgarlik ko'radi

Borliq falsafasi
mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotni o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 4 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Amaliy mashg'ulot: Ontologiya – borliq falsafasi
<i>Amaliy mashg'ulot</i>	1. Borliq tushunchasi va uning mohiyati 2. Borliqni shakllari 3. Makon va vaqt borliqning fundamental shakllari 4. Harakat tushunchasi. Harakat shakllari 5. Inson va noosfera
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Falsafada borliq masalasini o'rganish. Borliq falsafasi to'g'risida to'liq tushuncha xosil qilish

<i>Pedagogik vazifa:</i> - Falsafaning asosiy tarkibiy qismi xisoblangan – ontologiya ta’limotining mohiyatini ochib berish; - Falsafaning asosiy kategoriyasini yoritib berish; - Borliq xaqidagi g’arb va sharq tafakkuri bilan tanishtirish; -Materiya tushunchasi, uning xususiyatlari va namoyon bo’lish shakllarini gapirib berish; - Xarakat va uning shakllarini yoritib berish;	<i>O’quv faoliyatining natijasi:</i> • Ontologiya ta’limotining mohiyatini ochib beradi; • «Borliq» kategoriyasiga yoritib beradi; • Borliq xaqidagi G’arb va Sharq kontseptsiyalarini ajrata oladi va tanishadi; • Materiya tushunchasini xarakterlab beradi va matiriya xaqida so’zlab beradi; • Materiya xarakat shakllarini yoritib beradi;
<i>O’qitish usullari va texnika</i>	“insert” texnikasi, blits-so’rov, taqdimot, grafikli organayzer: b/b/b/ tablitsasi;
<i>O’qitish vositalari</i>	Doska, bo’r, markerlar, skotch, qog’ozlar, «Falsafa» fanidan elektron o’quv-uslubiy majmua.
<i>O’qitish shakli</i>	Frontal, yakka, jamoa.
<i>O’qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta’minlangan, o’qitish usullarini qo’llash mumkin bo’lgan o’quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og’zaki nazorat.

1-Ilova (6.1)

O’quv topshiriq:

Insert usulida jadvalni to’ldirish.

Insert qoidasi.

- Ma’ruza matnini o’qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo’yib chiqing:
V – bilaman
+ - men uchun yangi ma’lumot
- - men bilgan ma’lumotni inkor qiladi
? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo’shimcha ma’lumot.
- Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
Borliq tushunchasining mohiyati va				

ma'nosi, borliq haqidagi tarixiy kontseptsiyalar.				
Borliqning shakllari va namoyon bo'lish xususiyatlari.				
Materiya tushunchasi, uning xususiyatlari va namoyon bo'lish shakllari haqida zamonaviy qarashlar				
Harakat - materiyaning namoyon bo'lish shaklidir				

2-Ilova (6.1)

O'quv topshiriq:

“Bilaman, bilmoqchiman, bildim” jadvalini to'ldirish.

Bilaman	Bilmoqchiman	Bildim

b/b/b ni to'ldirish qoidasi

- mavzu bo'yicha tadqiqot o'tkazish imkonini beradi
- Fikrlashni shakllantiradi
- Yangi mavzuni o'rganishda kirish qismida 1 va 2 jadval qismi to'ldiriladi
- Mavzu yakunida jadvalning 3 qismi to'ldiriladi.

3. Ilova (6.1)

Mavzu bo'yicha faollashtiruvchi va Blitz-so'rov savollari

1. Mavzudan nima yangilik oldinglar?
2. Yunon olimlari borliqqa qanday ta'rif berishgan?
3. Abu Nasr Farobiy borliqqa qanday ta'rif bergan?
4. Abu ali Ibn Sino borliqqa qanday ta'rif bergan?
5. Ontologiya nima?
6. Borliq nima?
7. Harakat nima?
8. Materiya nima?

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

1. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
2. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
3. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
4. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
5. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
6. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

5-Ilova (6.1)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 1,0 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (0,5)	Ko'rgazmalilik (0,3)	Reglamentga amal qilish (0,1)	Gurux faolligi (0,1)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy					

xisob					
Ballari					
Baxo					

Baxo: 0,8 – 1,0 ball – a'lo baxo

0,4 – 0,7 ball – yaxshi baxo

0 – 0,3 ball – o'rta baxo

6-Ilova (6.1)

O'quv topshiriq:

Nazorat savollariga va topshiriqqa javob berish:

1. Borliq va yo'qlik tushunchalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Mavjudlik va reallik nima?
3. Harakat va uning asosiy shakllari to'g'risida so'zlab bering.
4. Fazo va vaqt, makon va zamon qanday ma'nolarni anglatadi?

7-Ilova (6.1)

O'quv topshiriq:

Dokladlar mavzusi:

1. Falsafada usul va uslub muammosi.
2. Falsafiy qonunlar.
3. Falsafiy kategoriyalar.

7-mavzu O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari. Falsafa kategoriyalari.
O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari. Falsafa kategoriyalari mavzusi
bo'yicha ma'ruzani o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 4 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Ma'ruza
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Umumiy o'zaro aloqa va rivojlanishning dialektik tamoyillari. 2. Qonun tushunchasi va uning tasnifi. 3. Falsafa qonunlari. 4. Falsafa kategoriyalari
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Tabiat va jamiyatdagi barcha jarayonlarning o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'lishini tahlil qilish. Falsafiy qonunlar va kategoriyalar to'g'ri-sidagi bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Dialektika tushunchasining tavsifi va uning turlarini yoritib berish - Aloqadorlikning namoyon bo'lishi - Falsafiy qonunlarni yoritib berish; - Falsafiy kategoriya-lar bilan tanishti-radi, misollar kelti-radi.	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> Dialektikaning shakllanish jarayonini tahlil qilish Aloqadorlik shakllarining o'zaro farqini bilish Qonunlar turlarini yoritib, sanab beradi va mazmunini aytib beradi. Falsafiy kategoriyalarni sanab beradi va misollar keltiradi.
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza-anjuman, baxs-munozara, taqdimot texnikasi,
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matni, lazerli proektor, komp'yuter texnologiyasi («Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua), ma'ruzachilar tomonidan tayyorlangan ko'rgazmalar.
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruhlarda ishlash
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Test nazorati savol javob, o'z-o'zini nazorat qilish, kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat.

**O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari. Falsafa kategoriyalari mavzusi
bo'yicha ma'ruzaning texnologik xaritasi**

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	talaba
Tashkiliy bosqich. (3 daqiqa)	1.1. Ma'ruza mavzusi bo'yicha doklادلarning mavzularini avvalgi darsda beradi. (1-Ilova) 1.2. Berilgan mavzularning fanni o'zlashtirishdagi dolzarb-ligini tushuntiradi. 1.3. Ma'ruzani o'rganish bo'yicha adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi. 1.4. Doklad mavzularini xamda xar bir mavzu bo'yicha opponent va takrizchilarning erkin tanlo-vini tashkil etadi. 1.5. Dokladchilarga tanlangan referat bo'yicha reja tuzish vazifasini beradi. Ularga maslaxatlar o'tkazadi. 1.6. Guruxdagi qolgan talaba-larga ma'ruza matnini o'rganib dokladchilar uchun savollar tuzishni vazifa qiladi. (2-Ilova). 1.7. Baxolash tizimi bilan oppo-nent va taqrizchilarni tanish-tiradi. Dokladchilar bilan chiqish shakli va reglamentni muxokama qiladi. (3-Ilova). 1.8. Referatlar mazmuni bilan tanishadi.	Ma'ruzaga tayyorlanadi. O'UMga qarang 1.4.Opponentlar va retsenzentlar dokladchilarga birikadi. 1.5.Dokladchilar referat rejasini tuzadi. 1.6.Ma'ruza matnini o'rganadi, savollar tuzadi. 1.7.Baxolar tizimi bilan tanishadi. Reglament bilan tanishadi 1.8. Javob berishga (chiqishga) tayyorlanadi.
1 bosqich. O'quv mashg'ulotga kirish (5 daqiqa)	1.1 Mavzuni va uning maqsadi, rejalashtirilgan o'quv natija-larni ko'rgazmali ravishda slayd yoki kafedra professor-o'qituv-chilari tomonidan tayyorlangan elektron o'quv-uslubiy majmuani taqdim etgan xolda tanishtiradi. 1.2 Ma'ruza-anjumanni baxs-	Tinglaydi

	munozara shaklida o'tilishini e'lon qiladi va baxolash mezonlarini ekranga chiqarib qo'yadi.(3-Ilova).	Tinglaydi
2 bosqich. Informatsion (axborot) (60 daqiqa)	2.1. Dokladchilarning chiqish-larini tashkil etadi. 2.2. Doklad mazmuni bo'yicha kollektiv muxokamani tashkil etadi va ilg'or talabalar bilan kollektiv muxokama jarayonini yo'naltiradi. - savollar beradi (2-Ilova). -dokladning asosiy qismlarini aniqlashtiradi. -dokladda aytilgan gaplarga qiziqish uyg'otadi. -doklad mazmuniga aloxida e'tibor qaratadi. -dokladlarning e'tiborli joylarida ularni to'xtatadi va kollektiv muxokamani tashkil etadi. -xar bir doklad qisqacha umumlashtiriladi	2.1. Ishtirokchi ta-laba dokladini o'qiydi. Taqrizchi dokladning yutuq va kamchilik-larini aytadi. Opponentlar o'z fikrlarini bildirib savollar beradi. 2.2. Talabalar jamoa bo'lib doklad mazmu-nini muxokama qila-dilar, baxslashadilar. 2.3. Mavzu bo'yicha munozaralarni eks-pertlar baxolaydilar
3 boskich. Yakuniy bosqich (12 daqiqa)	3.1 Mavzu bo'yicha umumiy xulosa qiladi. Talabalarga baxolash natijasini e'lon qiladi. Natijalarga izox beradi. 3.2.Talabalarga topshiriq bera-di: (1). O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar beradi (4-Ilova). (2). Tavsiya qilingan adabiyot-larni o'rganadi.	Ekspertlar: 3.1. Dokladchilar, op-ponentlar va retsen-zentlarning faoliya-tiga baxo beradilar. 3.2. Ballarni qo'shib baxo chiqaradilar Mustaqil ishlash uchun topshiriqni tinglaydi, yozib ola-di. O'UMga qarang.

Dokladlar mavzusi:

4. Dialektikaning tarixiy shakllari va xususiyatlari.
5. Falsafiy qonunlar.
6. Falsafiy kategoriyalar.

O'quv topshiriq:

Doklad mavzulari bo'yicha savollar va topshiriqlar

1. Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish qonuni.
2. Sifat va xossa, me'yor va miqdor kategoriyalarining birligi va farqi.
3. Bog'lanish, aloqadorlik, takrorlanish tushunchalarining dialektika bilan bog'liqligi bormi?

1. Falsafiy qonunlar.

1. Qonun nima?
2. Tabiat va jamiyat qonunlarining qanday xususiyatlari bor?
3. Olamdagi ayniyat va ziddiyat holatlariga misollar keltira olasizmi?
4. Miqdor va sifat nima? Me'yor-chi?
5. Inkor nima?

2. Falsafiy kategoriyalar.

1. Kategoriya o'zi nima?
2. Kategoriyalarni mazmuniga qarab turkumlab bering?
3. Hozirgi davrda taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tamoyillari qanday namoyon bo'lmoqda?

Ma'ruza-anjumanining baxs-munozara shaklida o'tilishini baxolash mezonlari

Baxolashning ball tizimi	1	Dokladchilar 2	3	4
1.Doklad mazmuni (2,5)				
Mavzuga mosligi (1,5)				
Javobning mantiqiy tuzilishi (0,5)				
Xulosaning tuzilishi (0,5)				
2. Ma'lumotning takdim etilishi (0,5)				
Reglamentga amal qilish (0,5)				
Jami: (3,5)				
Takrizchilar:				
	1	2	3	4
Dokladga ta'rif (3,0)				
Dokladning mazmunli jixati (1,2)				
Dokladning sayozligi (1,2)				
3. Reglamentga amal qilishi (0,6)				
Jami: (3,0)				
Opponent:				
	1	2	3	4
1. Savollar:				
Savollar soni (xar biriga 0,3)				
2. To'ldirish				
Soni (xar biriga 0,2)				
Moxiyatiga ko'ra (0,3)				
Jami: (3,0)				

Reglament vaqti:

Doklad uchun – 5 daqiqa

Taqrizchilarga – 2 daqiqa

Opponentlarga – 1-3 daqiqa

Kollektiv muxokama – 5-10 daqiqa

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

1. Siz bog'lanishlarning turlarini bilasizmi?
2. Xarakat doirasiga ko'ra qonunlarni turkumlay olasizmi?
3. Nima uchun inson qonunni bilishi kerak?
4. Falsafa fani uslubi qanday nomlanadi?
5. Ziddiyat, qarama-qarshilik, sifat, inkor nima?
6. Kategoriya o'zi nima?
7. Juft kategoriyalar mazmunidagi ichki birlikning asosi nimada?

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

1. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
2. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
3. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
4. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
5. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
6. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazmalilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faolligi (0,5)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baxo					

Baxo: 2,4 – 3,5 ball – a’lo baxo

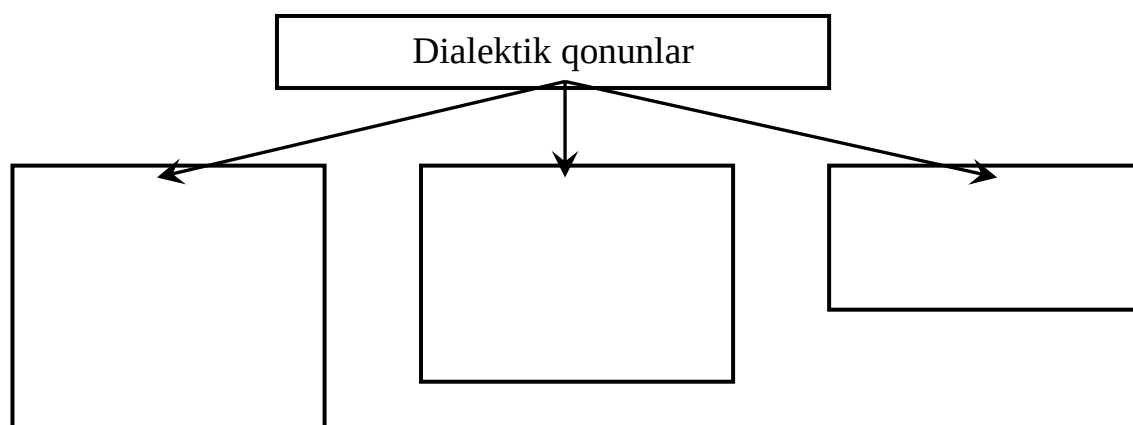
1,3 – 2,3 ball – yaxshi baxo

0 – 1,2 ball – o’rta baxo

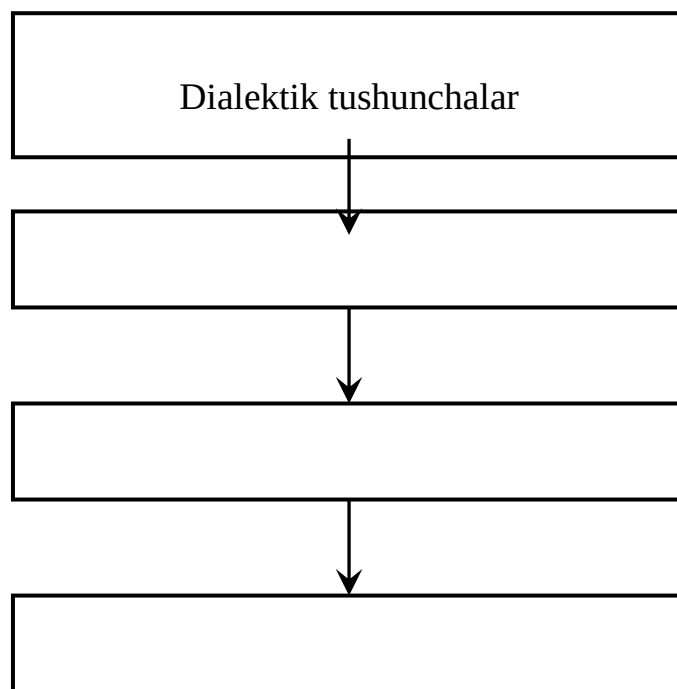
2-Ilova (7.2)

O’quv topshiriq:

Grafikli organayzer asosida “Rivojlanish va o’zaro aloqadorlikning umumiy qonuniyatlari” asosidagi sxema-jadvallarni mazmuniga qarab to’ldirish.

Taraqqiyot falsafasi

3-Ilova (7.2)

O'quv topshiriq:

“Tushunarli uslub”ning tushunchalar taxlili varog'iga dialektik qonun doirasidagi tushunchalarning taxlilini bajaring. Talabalar tushunchalarning mazmun va moxiyati jixatidan qaysi qonun turiga mansubligini aniqlab belgilaydi.

№	Tushunchalar qaysi qonun turiga mansub	Miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro o'tishi	Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi	Inkorni inkor
1.	Bog'lanishlar			
2.	Ayniyat			
3.	Ziddiyat			
4.	Taraqqiyot			
5.	Qarama-qarshilik			
6.	Mavjudlik			
7.	miqdor			
8.	Sifat			
9.	Me'yor			
10.	Tadrijiylik			

11.	Uzluksizlik			
12.	Xarakat			
13.	Takrorlanish			
14.	vorislik			

“Tushunarli uslub” qoidasi

- tushunchalarning taxlilini bir qancha turlari mavjud
- mazmuniga qarab yoki guruxlarga vazifalarni topshirishlariga qarab ajratiladi
- dars davomidagi bir jarayon yoki mavzuni bir qismini yoritib beradi
- klassifikatsiyalash emas balki mazmunini echib berish.

4-Ilova (7.2)

O’quv topshiriq:

Klaster texnikasining qoidasi bilan tanishadi va berilgan vazifani bajaradi.

Klaster texnikasining qoidasi

- Klaster – parchalanish, maydalanish ma’nosini anglatadi.
- Mavzudan chiqqan va chiqmagan xolda so’z o’zagini ma’no mazmunini davom ettiramiz. So’zlar tarmoqlanadi.
- Klaster uslubi darsning bir qismida (boshida, o’rtasida, oxirida) qo’llaniladi.
- Guruxlarga bir xil savol berilsa, tarmoq bajarilgandan so’ng bir xil terminlar o’chiriladi, kimda o’chirilmagan terminlar ko’p qolsa, o’sha gruppaga g’olib xisoblanadi.
- O’qituvchi o’z variantiga ega bo’lishi kerak.
- So’zlarning klassifikatsiyasi ro’y bermasligi kerak.

Klaster uchun vazifa: Yakkalik, umumiylik, xususiylik, moxiyat, xodisa, mazmun, shakl, element, struktura, butun, qism, sabab, okibat, zaruriyat, tasodif, imkoniyat, vokelik.

O'quv topshiriq:

“Tushunarli uslub”ning tushunchalar taxlili varog'iga dialektik kategoriyalarning taxlilini bajaring. Talabalar kategoriyalarning mazmun va mohiyati jihatidan nimani bildirishi, munosabatini xamda uning ta'riflarini keltiradi.

“Tushunarli metod”ning tushunchalar taxlili varog'i

№	Tushunchalar nomi	Sizningcha Ushbu tushuncha nimani bildiradi	Ushbu tushunchaga munosabatingiz, Ta'rifini keltiring	Qo'shimcha fikir
1.	Yakkalik			
2.	Umumiylik			
3.	Xususiylik			
4.	Mohiyat			
5.	Xodisa			
6.	Mazmun			
7.	Shakl			
8.	Element			
9.	Struktura			
10.	Butun			
11.	Qism			
12.	Sabab			
13.	Oqibat			
14.	Zaruriyat			
15.	Imkoniyat			
16.	Tasodif			
17.	voqelik			

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

1. Qonun nima?
2. Tabiat va jamiyat qonunlarining qanday xususiyatlari bor?
3. Olamdagi ayniyat va ziddiyat holatlariga misollar keltira olasizmi?
4. Miqdor va sifat nima? Me'yor-chi?
5. Inkori nima? Inkorni inkor-chi?
6. Kategoriyalar tushunchasini qanday izohlaysiz?
7. Juft kategoriyalar mazmunidagi ichki birlikning asosi nimada?
8. Hozirgi davrda taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tamoyillari qanday namoyon bo'lmoqda?

**O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari. Falsafa kategoriyalari mavzusi
bo'yicha amaliy mashg'ulotni o'qitish texnologiyasi**

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulot rejasi</i>	1. Dialektikaning umumiy aloqadorlik va taraqqiyot tamoyili 2. Qonun tushunchasi va uning tasnifi 3. Falsafa qonunlari 4. O'zbekiston jamiyati taraqqiyotini tushuntirishda dialektik tamoyillarning uslubiy ahamiyati 5. Falsafiy kategoriyalar va ularning o'ziga xos xususiyatlari
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Tabiat va jamiyatdagi barcha jarayonlarning o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'lishini tahlil qilish. Falsafiy qonunlar va kategoriyalar to'g'ri-sidagi bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Dialektika tushunchasi-ning tavsifi va uning turlarini yoritib berish - Aloqadorlikning namoyon bo'lishi - Falsafiy qonunlarni yoritib berish; - Falsafiy kategoriyalar bilan tanishtiradi, misollar keltiradi.	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> Dialektikaning shakllanish jarayonini tahlil qilish Aloqadorlik shakllarining o'zaro farqini bilish Qonunlar turlarini yoritib, sanab beradi va mazmunini aytib beradi. • Falsafiy kategoriyalarni sanab beradi va misollar keltiradi.
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Amaliy mashg'ulot-anjuman, baxs-munozara, taqdimot texnikasi,
<i>O'qitish vositalari</i>	Amaliy mashg'ulot, lazerli proektor, komp'yuter texnologiyasi («Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua), ma'ruzachilar tomonidan tayyorlangan ko'rgazmalar.
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruhlarda ishlash
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Test nazorati savol javob, o'z-o'zini nazorat qilish, kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat.

Bilish falsafasi mavzusi bo'yicha ma'ruzani o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt:</i> 4 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Informatsion – ko'rgazmali ma'ruza
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Falsafada ong va ruxiyat muammosi. 2. Bilishning mazmun va mohiyati. 3. Bilish-gnoseologiyaning asosiy kategoriyasi. Bilish bosqichlari. 4. Xaqiqat tushunchasi va uning shakllari
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Ong va ruxiyat. Bilish falsafasi xaqidagi bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Falsafada ong va ruxiyat muammosining mazmunini yoritib berish; - Ong va in'ikos. Ijtimoiy ong shakllari bilan tanishtirish; – Gnoseologiyaning asosiy kategoriyasi xisoblanadigan bilish bosqichlari xaqidagi bilimni berish; - Xaqiqat tushunchasi va uning shakllariga ta'rif berish.	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • Falsafada ong muammosining mazmunini aytib beradi; • Ijtimoiy ong shakllarini sanab beradi; • Gnoseologiya ta'limotiga izox beradi; • Xaqiqatga ta'rif beradi va shakllanishini taxlil qiladi;
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, «Klaster» texnikasi, baxs-munozara, muammoli vaziyatlar usuli, FSMU texnologiyasi.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matni, komp'yuter texnologiyasi, proektor, («Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua), slaydlar.
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruxlarda ishlash
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat.

Bilish falsafasi mavzusi bo'yicha ma'ruzaning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	Talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. Ma'ruzaning mavzusini e'lon qiladi, o'quv mashg'uloti-ning maqsadi va natijalarini tushuntiradi. 1.2. Mashg'ulotni o'tkazish shakli va baxolash mezonlari bilan tanishtiradi. 1.3. Mavzu bo'yicha ma'ruza mashg'ulotining tayanch iboralari va ma'ruza rejasiga izox beradi (1-Ilova). Mavzu yuzasidan blits-so'rov usulida faollashtiruvchi savollar beradi. (2-Ilova) Javoblarni to'g'rilaydi va xulosalaydi.	Tinglaydi, mavzu nomini yozib oladilar Yozadi. O'z fikrini erkin namoyon etadi. Savollarga javob beradi.
2 bosqich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1. "Falsafada ong va ruxiyat muammosi. Ijtimoiy ong shakllari"ni slaydlar yordamida taxlil qiladi (3-Ilova). Talabalarni e'tiborini asosiy fikrlarga qaratadi va xulo-salaydi 2.2. "Gnoseologiya ta'limoti va bilish" savoli yuzasidan qisqa ma'ruza o'qiydi. Klaster usuli yordamida «Gnoseologiya», "Bilim", "ong" tushunchalari tarmoqlanishini tashkil etadi (4-Ilova). Javoblarni tinglaydi va xulosalaydi 2.3. FSMU texnologiyasidan foydalanib "Xaqiqat" tushunchasiga ta'rif beradi va shakllanishini tushuntiradi. "O'zingni bilsang, olamni bila-san" Sokrat aforizmi savolini beradi. Berilgan javob fikrlarini umumlashtiradi qo'shimcha qiladi	2.1. Tinglaydi, yozadi, slaydga e'tibor qaratadi, savol beradi. 2.2. Tinglaydi, yozadi, savollar eradi, juftli guruxlarga bulinib Klaster usulida ishlaydi. Juftli guruxlarga bo'linib FSMU jadva-lini to'ldiradi.

	(5-Ilova).	
3 boskich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha umumiy xulosa qilinadi. 3.2. Talabalarning bilim va ko'nikmalari baxolanadi. 3.3. O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar beradi (6-Ilova). 3.4. Navbatdagi mashg'ulotda ko'riladigan masalani e'lon qiladi, ma'ruza matni tarqa-tiladi va "insert" usulida jadvalga mustaqil tayyorgarlik ko'rishlarini so'raydi (7-Ilova). 3.5. Tavsiya qilingan adabiyot-larni o'rganadi.	Tinglaydi Mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib olishadi. "Insert" usulida jadvalni to'ldiradi. O'UMga qarang.

Bilish falsafasi mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotni olib borish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt:</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Amaliy mashg'ulot
Amaliy mashg'ulot rejasi	1. Bilishning mazmun va mohiyati 2. Bilishning umumilmiy vositalari 3. Induktsiya, deduktsiya analogiya, modellashtirish 4. Bilishda haqiqat muammosi 5. Yoshlarda ilmiy tadqiqot olib borish malakasini shakllantirishda ilmiy bilish uslublarining ahamiyati
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Bilishning mazmuni va mohiyati, bilim va bilishning o'zaro farqi, bilim turlari va shakllari haqida tushunchaga ega bo'lish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Bilish nazariyasining predmeti – Gnoseologiyaning asosiy kategoriyasi xisoblanadigan bilish bosqichlari xaqidagi bilimni berish;	<i>O'quv faoliyatining natijasi</i> Bilish va uning mohiyati va mazmuni, bilimning asosiy turlariga tasnif beradi • Gnoseologiya ta'limotiga izox beradi;

- Xaqiqat tushunchasi va uning shakllariga ta'rif berish.	• Xaqiqatga ta'rif beradi va shakllanishini taxlil qiladi;
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Amaliy mashg'ulot, «Klaster» texnikasi, baxs-munozara, muammoli vaziyatlar usuli, FSMU texnologiyasi.
<i>O'qitish vositalari</i>	komp'yuter texnologiyasi, proektor, («Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua), slaydlar.
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruxlarda ishlash
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat.

Falsafada metodologiya muammosi mavzusi bo'yicha ma'ruzani o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt:</i> 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Ma'ruza – anjuman
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Metod, metodologiya tushunchalari 2. Falsafa metodlari 3. Dialektikaning umumiy aloqadorlik va taraqqiyot tamoyili. 4. O'zbekiston jamiyati taraqqiyotini tushuntirishda dialektik tamoyillarning uslubiy ahamiyati. 5. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi va uning boshqa fanlar bilan aloqasi
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Metodlarning tasnifi va ularning faoliyatda qo'llash malakalarini shakllantirish
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Metod, metodologiya va metodika tushunchalari - Falsafada usul va uslubning mazmun mohiyatini gapirib berish; - Falsafa metodlarining asoslari bevosita amaliy faoliyat bilan bog'liqligini gapirib berish - Ilmiy bilish metodlarining klassifikatsiyasi	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> Metod tushunchasini tahlil qiladi Usul va uslub xaqida so'zlab beradi. Dialektika, dialektikaning ob'ektivlik, konkretlik, determinizm va boshqa tamoyillari xaqida ma'lumot oladi. Metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika metodlari haqida bilim oladi. Ilmiy bilishda metod masalalarini o'rganadi
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza-anjuman, baxs-munozara, taqdimot texnikasi,
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matni, lazerli proektor, komp'yuter texnologiyasi («Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua), ma'ruzachilar tomonidan tayyorlangan ko'rgazmalar.
<i>O'qitish shakli</i>	Kollektiv ish
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat.

**Falsafada metodologiya muammosi mavzusi bo'yicha ma'ruzaning
texnologik xaritasi**

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	talaba
Tashkiliy bosqich. (3 daqiqa)	1.1. Ma'ruza mavzusi bo'yicha doklادلarning mavzularini avvalgi darsda beradi. (1-Ilova) 1.2. Berilgan mavzularning fanni o'zlashtirishdagi dolzarb-ligini tushuntiradi. 1.3. Ma'ruzani o'rganish bo'yicha adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi. 1.4. Doklad mavzularini xamda xar bir mavzu bo'yicha opponent va takrizchilarning erkin tanlo-vini tashkil etadi. 1.5. Dokladchilarga tanlangan referat bo'yicha reja tuzish vazifasini beradi. Ularga maslaxatlar o'tkazadi. 1.6. Guruxdagi qolgan talaba-larga ma'ruza matnini o'rganib dokladchilar uchun savollar tuzishni vazifa qiladi. (2-Ilova). 1.7. Baxolash tizimi bilan oppo-nent va taqrizchilarni tanish-tiradi. Dokladchilar bilan chiqish shakli va reglamentni muxokama qiladi. (3-Ilova). 1.8. Referatlar mazmuni bilan tanishadi.	Ma'ruzaga tayyorlanadi. O'UMga qarang 1.4.Opponentlar va retsenzentlar dokladchilarga birikadi. 1.5.Dokladchilar referat rejasini tuzadi. 1.6.Ma'ruza matnini o'rganadi, savollar tuzadi. 1.7.Baxolar tizimi bilan tanishadi. Reglament bilan tanishadi 1.8. Javob berishga (chiqishga) tayyorlanadi.
1 bosqich. O'quv mashg'ulotg a kirish (5 daqiqa)	1.1 Mavzuni va uning maqsadi, rejalashtirilgan o'quv natija-larni ko'rgazmali ravishda slayd yoki kafedra professor-o'qituv-chilari tomonidan tayyorlangan elektron o'quv-uslubiy majmuani taqdim etgan xolda tanishtiradi.	Tinglaydi

	1.2 Ma'ruza-anjumanni baxs-munozara shaklida o'tilishini e'lon qiladi va baxolash mezonlarini ekranga chiqarib qo'yadi.(3-Ilova).	Tinglaydi
2 bosqich. Informatsion (axborot) (60 daqiqa)	2.1. Dokladchilarning chiqish-larini tashkil etadi. 2.2. Doklad mazmuni bo'yicha kollektiv muxokamani tashkil etadi va ilg'or talabalar bilan kollektiv muxokama jarayonini yo'naltiradi. - savollar beradi (2-Ilova). -dokladning asosiy qismlarini aniqlashtiradi. -dokladda aytilgan gaplarga qiziqish uyg'otadi. -doklad mazmuniga aloxida e'tibor qaratadi. -dokladlarning e'tiborli joylarida ularni to'xtatadi va kollektiv muxokamani tashkil etadi. -xar bir doklad qisqacha umumlashtiriladi	2.1. Ishtirokchi talaba dokladini o'qiydi. Taqrizchi dokladning yutuq va kamchilik-larini aytadi. Opponentlar o'z fikrlarini bildirib savollar beradi. 2.2. Talabalar jamoa bo'lib doklad mazmu-nini muxokama qila-dilar, baxslashadilar. 2.3. Mavzu bo'yicha munozaralarni eks-pertlar baxolaydilar
3 boskich. Yakuniy bosqich (12 daqiqa)	3.1 Mavzu bo'yicha umumiy xulosa qiladi. Talabalarga baxolash natijasini e'lon qiladi. Natijalarga izox beradi. 3.2.Talabalarga topshiriq bera-di: (1). O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar beradi (4-Ilova). (2). Tavsiya qilingan adabiyot-larni o'rganadi.	Ekspertlar: 3.1. Dokladchilar, op-ponentlar va retsen-zentlarning faoliya-tiga baxo beradilar. 3.2. Ballarni qo'shib baxo chiqaradilar Mustaqil ishlash uchun topshiriqni tinglaydi, yozib ola-di. O'UMga qarang.

1-Ilova (7.1)

Dokladlar mavzusi:

7. Metod, metodologiya metodika mutanosibligi.
8. Falsafada usul va uslub muammosi.

9. Ba'zi metodologik tamoyillar va yondashuvlar.

2-Ilova (7.1)

O'quv topshiriq:

Doklad mavzulari bo'yicha savollar va topshiriqlar

3. Falsafada usul va uslub muammosi.

4. Dialektika nima? Uning zamonaviy talqinlari.

5. Bog'lanish, aloqadorlik, takrorlanish tushunchalarining dialektika bilan bog'ltqligi bormi?

4. Metodning asosiy vazifasi.

1. Fan metodlari (xususiy ilmiy metodlar, umumilmiy tadqiqot metodlari)

2. Xozirgi zamon metodologiyasi (kumatoid, abduksiya, evristika)

3-Ilova (7.1)

Ma'ruza-anjumanining baxs-munozara shaklida o'tilishini baxolash mezonlari

Baxolashning ball tizimi	1	Dokladchilar 2	3	4
1.Doklad mazmuni (2,5)				
Mavzuga mosligi (1,5)				
Javobning mantiqiy tugriligi (0,5)				
Xulosaning tugriligi (0,5)				
2. Ma'lumotning takdim etilishi (0,5)				
Reglamentga amal kilish (0,5)				
Jami: (3.5)				
Takrizchilar:				
	1	2	3	4
Dokladga ta'rif (3,0)				
Dokladning mazmunli jixati (1,2)				
Dokladning sayozligi (1,2)				
3. Reglamentga amal kilishi (0,6)				

Jami: (3,0)				
Opponent:				
	1	2	3	4
1. Savollar:				
Savollar soni (xar biriga 0,3)				
2. To'ldirish				
Soni (xar biriga 0,2)				
Moxiyatiga ko'ra (0,3)				
Jami: (3,0)				

Reglament vaqti:

Doklad uchun – 5 daqiqa

Taqrizchilarga – 2 daqiqa

Opponentlarga – 1-3 daqiqa

Kollektiv muxokama – 5-10 daqiqa

7.2 Falsafada metodologiya muammosi mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotni o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustaxkamlashga qaratilgan amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulot rejasi</i>	1. Metod va metodologiya tushunchalari 2. Falsafa uslublarining umumiy tushunchasi va mazmuni
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Metodlarning tasnifi va ularning faoliyatda qo'llash malakalarini shakllantirish
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Falsafa metodlarining o'zaro aloqadorlik - Dialektika ta'limotini mustaxkamlaydi; - Sinergetika va uning asosiy g'oyalarini takomillashtiradi; - Xozirgi zamon metodologiyasi	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> Falsafa metodlari xaqida tushuncha va ta'limotlar so'zlab beradi; Dialektika ta'limotining mazmunini so'zlab beradi; Sinergetika va uning asosiy g'oyalarini boshqa g'oyalardan ajratib beradi;
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Amaliy mashg'ulot, baxs-munozara, kichik guruxlarda ishlash, grafikli organayzer, "Tushunarli uslub" uslubi, "Klaster" texnikasi
<i>O'qitish vositalari</i>	Darslik, markerlar, kog'ozlar, doska, bo'r, komp'yuter texnologiyasi
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa va guruxlarda ishlash
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat, savol-javobli so'rov, o'quv topshiriq.

**Falsafada metodologiya muammosi mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotning
texnologik xaritasi**

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv mashg'ulotining mavzu-sini, rejasini, maqsadini, o'tkazish tartibini e'lon qiladi. 1.2. Mashg'ulotning baxolash mezonlarini e'lon qiladi. 1.3. Talabalarni 3-4 kichik guruxlarga bo'ladi va guruxlarni baxolash mezonini bilan tanishtiradi (1-Ilova).	Tinglaydi, yozadi Kichik guruxlarga bo'linadi
2 bosqich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1. Grafikli organayzer asosida "Rivojlanish va o'zaro aloqadorlikning umumiy qonuniyatlari" savolini echish tashkil etiladi (2-Ilova). O'qituvchi talabalarga murojaat qiladi va eng to'g'ri javoblar xamda fikrlarni qayd qiladi. Javoblarni mustaxkamlash maqsadida dialektik qonun doirasidagi tushunchalarni "Tushunarli metod" asosida taxlil qilishni tashkil etadi (3-Ilova). Javoblarni aniqlashtiradi, xatolarni to'g'rilaydi, xulo-salaydi. Faol guruxlarni baxolaydi 2.2. "Klaster" texnikasi asosida "Falsafiy kategoriyalar tizimi, ularning mazmuni" savolini echish tashkil etiladi (4-Ilova). O'qituvchi talabalarga murojaat qiladi va eng to'g'ri javoblar xamda fikrlarni qayd qiladi. Javoblarni mustaxkamlash maqsadida dialektik kategoriyalar	Guruxlarda organayzerlarni to'ldiradi. Guruxlarda tushunchalar taxlili varog'ini to'ldiradi Guruxlar baxolanadi Guruxlarda tushunchalarni tarmoqlaydi

	doirasidagi tushunchalarni “Tushunarli uslub” asosida taxlil qilishni tashkil etadi. (5-Ilova) Javoblarni aniqlashtiradi, xa-tolarni to’g’rilaydi, xulosa-laydi. Faol guruxlarni baxo-laydi	Guruxlarda tushunchalar taxlili varog’ini to’ldiradi Guruxlar baxolanadi
3 bosqich. Yakuniy boskich (10 daqiqa)	3.1. Mavzuda qo’yilgan savollar va ularning yoritilganiga o’qi-tuvchi yakun yasaydi (xulosa qiladi) aytilmagan tomonlari ustida ishlash lozimligini aytadi. 3.2. Gurux talabalariga o’zaro baxolash natijalarini e’lon qiladi. 3.3 O’z-o’zini nazorat qilish uchun topshiriq beradi: (1) Umumiy mantiqiy metodlarning o’ziga xos xususiyatlari (2) Fan metodlari va xususiy ilmiy metodlar umumtadqiqot metodlari xaqida savol beriladi	Tinglaydi va mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib oladi. Topshiriqni bajaradi

1-Ilova (7.2)

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

7. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo’lmog’i lozim.
8. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog’i lozim.
9. Kichik gurux oldiga qo’yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
10. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
11. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o’qituvchi ularga yo’riqnoma berishi lozim.
12. Nima bo’lganda xam muloqotda bo’ling, o’z fikringizni erkin namoyon eting.

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazmalilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faolligi (0,5)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baxo					

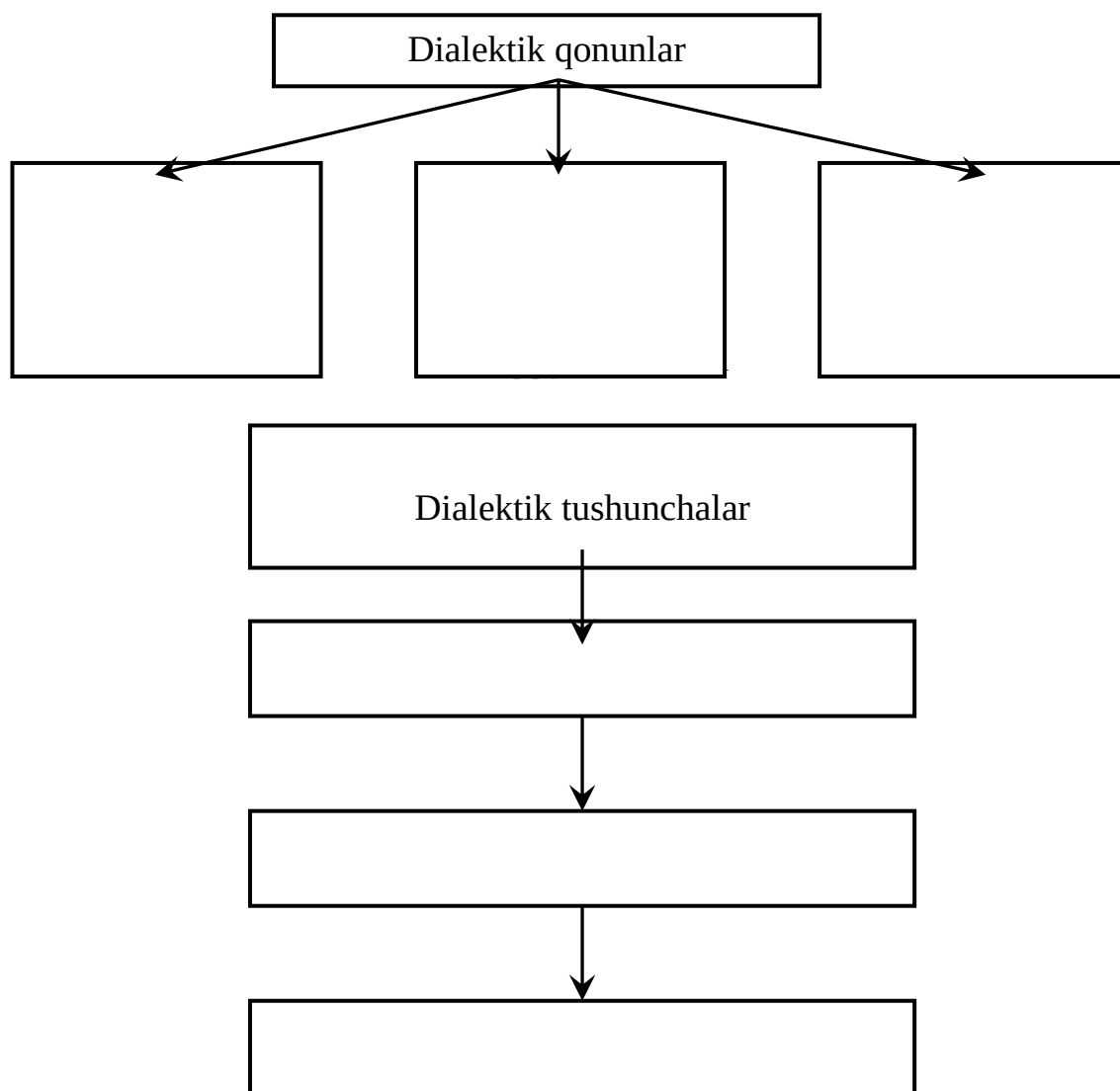
Baxo: 2,4 – 3,5 ball – a'lo baxo

1,3 – 2,3 ball – yaxshi baxo

0 – 1,2 ball – o'rta baxo

O'quv topshiriq:

Grafikli organayzer asosida "Rivojlanish va o'zaro aloqadorlikning umumiy qonuniyatlari" asosidagi sxema-jadvallarni mazmuniga qarab to'ldirish.

Jamiyatning falsafiy tahlili mavzusi bo'yicha ma'ruzani o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt:</i> 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Ma'ruza: Jamiyatning falsafiy tahlili
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Jamiyat tushunchasi. Jamiyatni diniy, naturalistik va falsafiy tushunish. 2. Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti, ularning birligi. Moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishning jamiyat hayotidagi o'rni. 3. Ijtimoiy faoliyatlar va munosabatlar, ularning turlari va shakllari.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Jamiyat rivojlanishining asosiy bosqichlarini tahlil qilish, sivilizatsiyalarning tasniflarini bilish
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Jamiyat haqida ma'lumot - «Jamiyat» tushunchasiga ta'rif beradi uning falsafiy taxli-lini yoritib berish; - Jamiyat taraqqiyoti haqidagi turli nazariyalarni tushuntirish; Jamiyatning tuzilishi;	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> Jamiyat paydo bo'lishining o'rganilish mohiyati “Jamiyat” tushunchasiga ta'rif beradi, falsafiy taxlilini keltiradi; • Jamiyat taraqqiyoti xaqidagi turli nazariyalardan misollar keltiradi; Jamiyat falsafasining tuzilishi va uning ahamiyati masalasi;
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, “aqliy hujum” uslubi, blits-so'rov, taqdimot, grafikli organayzer: b/b/b/ tablitsasi;
<i>O'qitish vositalari</i>	Doska, bo'r, markerlar, skotch, A-32 format qog'ozlar, «Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua.
<i>O'qitish shakli</i>	Frontal, yakka va guruxlarda.
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat.

bo'yicha ma'ruzaning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1 bosqich. Kirish (3 daqiqa)	1.1. Ma'ruzaning mavzusini e'lon qiladi, o'quv mashg'u-lotining maqsadi va natija-larini tushuntiradi. Mavzuni o'rganishdan maqsadni tushuntiradi.	Tinglaydi, yozadi
2 bosqich. Bilimlar-ni faollashti-rish (15 daqiqa)	2.1. Uyga berilgan vazifani yodga soladi: Insert texnikasi yordamida to'ldirilgan jadvalni taxlil qilish tashkil etiladi (1-Ilova). b/b/b tablitsasining 1 va 2 jadvalini to'ldirish topshi-riladi (2-Ilova). Talabalarni faollashtiruvchi «Mavzudan nima yangilik oldinglar?» savolini beradi, tayanch tushunchalarni aytishni so'raydi va doskada yozadi. 2.2. Tayanch tushunchalarga ta'rif berishni so'raydi va blits-so'rov o'tkazadi. (3-Ilova) Javoblarni tinglaydi, to'ldi-radi, xulosalaydi.	2.1. Tinglaydi. Insert jadvalini muxokama qiladi. b/b/b tablitsasini to'ldiradi savolga javob beradi, tayanch tushunchalarni aytadi 2.2. Tayanch tushuncha-larga ta'rif beradi Savollarga javob beradi
3 bosqich. Asosiy jarayon (50 daqiqa)	3.1. Talabalarni 4 ta gruppaga ixtiyoriy ravishda bo'ladi. Xar bir gruppa mavzuning bittadan savoli bo'yicha ekspert bo'ladi. O'quv vazifalarini tarqatadi (4-Ilova). Gurux bo'yicha baxolash mezonlari bilan tanishtiradi (5-Ilova). Guruxlarda ish boshlanishini e'lon qiladi. 3.2. Taqdimotni boshlanishini e'lon qiladi. Talabalar o'z ishlarini taqdimotida o'qituvchi konsultant-arbitr rolini ijro etadi va xar bir gurux taqdi-motini umumlashtiradi. 3.3. Xar bir guruxning chiqishi-dan keyin xar bir savol bo'yicha xulosa	3.1. Guruxlarda ishlay-di: javoblarni tayyor-laydi, natijasini gu-ruxlarda muxokama qi-ladi. Namoyish etuvchi manbani to'ldiradi. 3.2. Taqdimot: baja-rilgan vazifani gurux vakillari namoyish etadi. Talabalarning savollariga javob beradi. Boshqa gurux ishtirok-chilari javobni to'ldi-radi, o'zgartiradi,

	qiladi, talabalarning e'tiborini ushbu mavzudagi masalaning mazmuniga qaratadi.	baxolaydi. 3.3. Tinglaydi, yozadi
4 bosqich Yakuniy bosqich (12 daqiqa)	4.1. Guruxlarga o'zaro baxolash natijasini e'lon qilishlarini so'raydi. Natijalarga izox beradi. 4.2. b/b/b tablitsasini 3- jadva-lini to'ldirishlarini so'raydi, blits-so'rov o'tkazadi. (6-Ilova) Javoblarni tinglaydi, to'ldi-radi, xulosalaydi. 4.3. Mavzu bo'yicha umumiy xulosa kilinadi. 4.4. Navbatdagi mashg'ulotda ko'riladigan mavzuni e'lon qiladi va o'z-o'zini nazorati uchun savollar beradi (7-ilova).	4.1. Guruxlar o'zaro baxolash natijalarini e'lon qilishadi. 4.2. b/b/b tablitsasini 3 jadvalini to'ldi-rishadi. 4.3. tinglaydi 4.4. Topshiriqni yozadi

1–Ilova (9.1)

O'quv topshiriq:

Insert usulidan foydalanib savollarga javob beradi.

1. Ma'ruza matnini o'qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo'yib chiqing:

V – bilaman

+ - men uchun yangi ma'lumot

- - men bilgan ma'lumotni inkor qiladi

? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo'shimcha ma'lumot.

2. Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
«Jamiyat» tushunchasi, uning falsafiy tahlili.				
Jamiyat taraqqiyoti haqidagi turli nazariyalar.				

O'quv topshiriq:

“Bilaman, bilmoqchiman, bildim” jadvalini to'ldiradi.

Bilaman	Bilmoqchiman	Bildim

Mavzu bo'yicha blits-so'rov savollar

1. Jamiyat nima?
2. Jamiyatni vujudga kelish to'g'risidagi fikringiz.
3. Ijtimoiy ishlab chiqarish nima?
4. Tsivilizatsiya nima?
5. Madaniyat nima?

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

1. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
2. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
3. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
4. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogohlantirilishi zarur.
5. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
6. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

Mavzu bo'yicha blits-so'rov savollar

1. Jamiyat tushunchasiga ta'rif bering?
2. Jamiyat qanday sharoit, talablar natijasida yuzaga kelgan?
3. Jamiyatning sotsial tuzilishi deganda nimani tushunasiz?
4. Inson – bioijtimoiy xodisa – deganda nimani tushunasiz?

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 1,0 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (0,5)	Ko'rgazmalilik (0,3)	Reglamentga amal qilish (0,1)	Gurux faolligi (0,1)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baxo					

Baxo: 0,8 – 1,0 ball – a'lo baxo

0,4 – 0,7 ball – yaxshi baxo

0 – 0,3 ball – o'rta baxo

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

1. Jamiyat deganda nimani tushunasiz?
2. Jamiyatga xos belgilarni aytib bering?
3. Jamiyatning kelib chiqishi to'g'risidagi qanday nazariyalarni bilasiz?
4. Fuqorolik jamiyati nima?
5. Jamiyatning rivojlanishida ma'naviyat qanday o'rin tutadi?
6. Jamiyatning tadrijiy rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?

10. Jamiyatning falsafiy tahlili mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotni o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	Vaqt: 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustaxkamlashga qaratilgan amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulot rejasi</i>	1. Jamiyat tushunchasi. 2. Jamiyat haqidagi falsafiy ta'limotlar tarixi. 3. Jamiyatning iqtisodiy asoslari. 4. Jamiyatning ma'naviy asoslari.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Jamiyat rivojlanishining asosiy bosqichlarini tahlil qilish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Abu Nasr Farobiy va Tomas Gobbsning jamiyat to'g'risidagi qarashlarini mustaxkamlash; - Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beriladi; 1. Jamiyatning mazmuni va uning yo'nalishi muammosi 2. Jamiyat falsafasida tarixiy taraqqiyot g'oyasi - Jamiyatning bugungi taraqqiyotini atrof-licha tushuntirish;	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • Abu Nasr Farobiy va Tomas Gobbsning jamiyat to'g'risidagi qarashlarini so'zlab beradi; • Jamiyat falsafasining tuzilishi va uning ahamiyati masalasi haqida fikr bildiradi; Barqarorlik va beqarorlikning ta'rifini beradi;
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Amaliy mashg'ulot, baxs-munozara, kichik guruxlarda ishlash, "3x3 loyixasi" texnikasi, FSMU uslubi, "Charxpalak" uslubi, blits-o'yin.
<i>O'qitish vositalari</i>	Darslik, markerlar, vatman kog'ozi, doska, bo'r, komp'yuter texnologiyasi.
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa va guruxlarda ishlash.
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat, savol-javobli so'rov, o'quv topshiriq.

Jamiyatning falsafiy tahlili mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusini, rejasini, maqsadini, o'tka-zish tartibini e'lon qiladi. 1.2. Talabalarni 3-4 kichik guruxlarga bo'ladi. Mashg'ulotning baxolash mezonlarini e'lon qiladi (1-Ilova).	Tinglaydi, yozadi. Kichik guruxlarga bo'linadi.
2 bosqich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1. "Jamiyat"ga berilgan diniy, ilmiy ta'riflar xamda uning tarkibiy tuzilishi "Charxpalak" usulida echilishi tashkil etiladi (2-Ilova). Javoblarni mustaxkamlash maqsadida blits-so'rov o'taziladi. (3-Ilova) Javoblarni tinglaydi, xatoarni to'g'rilaydi, to'ldiradi, xulosa-laydi. Faol gurux rag'batlan-tiriladi. 2.2. "Individ, Odam, Inson va shaxs tushunchalarining moxiya-ti"ni muxokamasi «3x3 loyi-xasi» orqali tashkil etiladi (4-Ilova). O'qituvchi talabalarga murojaat kiladi va eng to'g'ri javoblar xamda fikrlarni qayd qiladi. Faol gurux rag'batlantiriladi. 2. "Jamiyat xayotida barqarorlik va beqarorlik" savoli FSMU asosida echilishi tashkil etiladi. (5-Ilova) O'qituvchi talabalarga murojaat qiladi va eng to'g'ri javoblar xamda fikrlarni qayd qiladi.	Vatman qog'ozlarda vazifalarni bajaradi. Javoblar taqdim etiladi. Vatman qog'ozlarda vazifalarni bajaradi. Javoblar taqdim etiladi. Guruxlarda FSMU jadvalini to'ldiradi. Kog'ozlarga javoblarni yozadi.

3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzuda qo'yilgan savollar va ularning yoritilganiga o'qi-tuvchi yakun yasaydi (xulosa qi-ladi) aytilmagan tomonlari us-tida ishlash lozimligini aytadi. 3.2. Guruxlarga o'zaro baxolash natijalarini e'lon qiladi. 3.3. Tavsiya qilingan adabiyotlar-ni o'rganishni aytadi. 3.4. Kelgusi mavzuni e'lon qiladi va o'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar beradi (6-Ilova).	O'UM qarang. Tinglaydi va mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib olishadi.

1 – Ilova (9.2)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazmalilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faolligi (0,5)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baxo					

Baxo: 2,4 – 3,5 ball – a'lo baxo

1,3 – 2,3 ball – yaxshi baxo

0 – 1,2 ball – o'rta baxo

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

1. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
2. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
3. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
4. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
5. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
6. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

2 - Ilova (9.2)

O'quv topshiriq:

Charxpalak uslubida gurux topshiriqlarini bajarish.

1 – gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrlarni davom ettiring . “Jamiyat” diniy nuqtai nazarda.....

2 - gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrlarni davom ettiring “Jamiyat” ilmiy qarashda.....

3 – gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrlarni davom ettiring. Jamiyatning tarkibiy tuzilishi.....

“Charxpalak” uslubi qoidasi

3-4 guruxda talabalar ish olib boradi. Xar bir guruxga tugallanmagan fikrlardan iborat savollar yozilgan vatman qog'ozi va to'rt xil flamaster yoki marker beriladi. Savollar aylanib xar bir guruxdan o'tadi, javoblar to'ldiriladi va savol o'z guruxiga kelgach o'yin to'xtatiladi. So'ng javoblar yig'ib olingach, doskaga yopishtiriladi va muxokama qilinadi. Xar bir guruxdan vakil chiqib yozlarining javoblarini o'qib beradi. Eng asosli javob bergan gurux g'olib xisoblanadi.

O'quv topshiriq:

O'qituvchi «Blits-so'rov» savollarini beradi, jadval
so'rov vaqtida to'ldiriladi

№	Savollar	Javoblar
1.	Jamiyat nima deganda nimani tushunasiz?	
2.	Jamiyatga xos belgilarni sanang	
3.	Abu Nasr Farobiyning jamiyat to'g'risidagi qarashini ifodalab bering	
4.	Fuqarolik jamiyati nima?	
5.	Jamiyatning rivojlanishida ma'naviyat qanday o'rin tutadi?	
6.	Jamiyatning tadrijiy rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?	

O'quv topshiriq:

3x3 loyixasi asosida guruxlarda topshiriqlarni bajarish

1 – gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrni davom ettiring. "Inson tanasi va ruxining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi farqlar....."

2 - gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrni davom ettiring. "Shaxs deganda...."

3 – gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrni davom ettiring. "Istiqlolning insonparvarlik mohiyati.....".

"3x3 loyixasi" qoidasi

- Uchta gurux uchta fikr
- Guruxlarga uch xil savol yozilgan vatman qog'ozlari tarqatiladi.
- Xar bir gurux o'z vatmaniga uchtdan javob yozadi.
- Javoblar qoladi guruxlar joy almashadi (3dan 1ga; 1dan 2ga; 2dan 3 ga)
- Xar stolalmashganda uchtdan javob yoziladi.
- Oxirida jami 9 ta javob to'planadi
- Mustaqil ravishda xar bir gurux umumiy ta'rifni keltiradi va javoblarni taqdimot qiladi

O'quv topshiriq:

FSMU texnologiyasi asosida “Jamiyat xayotida barqarorlik va beqarorlikni bo'lishiga munosabatingiz?” savolini yo'naltiruvchi uslubiy tavsiyalar yordamida jadvalda javob berish.

Yo'naltiruvchi uslubiy tavsiyalar:

Iqtisodiy va siyosiy soxalarda; ma'naviy va madaniy jarayonlarda.

Savol	Jamiyat xayotida barqarorlik va beqarorlikni bo'lishiga munosabatingiz?”
(F)Fikringizni bayon eting	
(S)Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M)Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U)Fikringizni umumlashtiring	

“FSMU” texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o'quv jarayonini baxs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o'ratadi.Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

1. Jamiyat deganda nimani tushunasiz?
2. Jamiyatga xos belgilarni aytib bering?
3. Jamiyatning kelib chiqishi to'g'risidagi qanday nazariyalarni bilasiz?
4. Fuqorolik jamiyati nima?
5. Jamiyatning rivojlanishida ma'naviyat qanday o'rin tutadi?
6. Jamiyatning tadrijiy rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?

Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot) mavzusi bo'yicha ma'ruzani o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt:</i> 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Ma'ruza: Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot)
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Inson – falsafaning ob'ekti. 2. Falsafiy antropologiyaning shakllanishi va rivojlanishi. 3. Falsafada inson tabiati mushohadasi. 4. Insonning tabiiy, psixologik, til va faoliyat borlig'i, ular o'rtasidagi munosabat. 5. Inson hayotining ma'nosi. Inson oliy qadriyat sifatida. 6. Insonning umri, o'limi va manguligi.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Inson falsafasi to'g'risida bilimlarni shakllantirish va to'liq tushuncha xosil qilish.
<i>Pedagogik vazifa: Inson falsafiy muammo sifatid. Falsafa tarixida insonning kelib chiqishi haqidagi ta'limotlar</i> - - Inson tushunchasi va uning mohiyatini yoritib berish; Insonga nisbatan biologizatorlik va sotsiologizatorlik kontseptsionalari - Inson ijtimoiy munosabatlar tizimi ekanligini yoritib berish; Hayotda insonning vazifasi va uning mohiyati	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> Insonning paydo bo'lishi haqida qarashlar Inson tushunchasi va uning mohiyatini yoritib beradi; Inson haqida diniy va ilmiy qarashlar hamohangligi Insonning ijtimoiy turlarini xarak-terlab yoritib beradi; Insonning jamiyatdagi roli
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, "birgalikda ta'lim" uslubi, "insert" texnikasi, blits-so'rov, taqdimot, grafikli organayzer: b/b/b/ tablitsasi;

<i>O'qitish vositalari</i>	Doska, bo'r, markerlar, skotch, A-32 format qog'ozlar, «Falsafa» fanidan elektron o'quv-uslubiy majmua.
<i>O'qitish shakli</i>	Frontal, yakka va guruxlarda.
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat.

Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot) mavzusi
bo'yicha ma'ruzaning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
1 bosqich. Kirish (3 daqiqa)	1.1. Ma'ruzaning mavzusini e'lon qiladi, o'quv mashg'u-lotining maqsadi va natija-larini tushuntiradi. Mavzu doirasida dastlabki umumiy tasavvurni beradi hamda uslubiy va tashkiliy tomonlari bilan tanishtiradi.	Tinglaydi, yozadi
2 bosqich. Bilimlar-ni faollashtirish (15 daqiqa)	2.1. Uyga berilgan vazifani yodga soladi: Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beradi: 1.Falsafiy antropologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi? 2. Insonning bioijtimoiy mohiyati. 3. Hayotni tark etish bosqichlari: ijtimoiy, ruhiy, biologik o'lim, miyaning o'limi. Insert texnikasi yordamida to'ldirilgan jadvalni taxlil qilish tashkil etiladi (1-Ilova). b/b/b tablitsasining 1 va 2 jadvalini to'ldirish topshi-riladi (2-Ilova). Talabalarni faollashtiruvchi «Mavzudan nima yangilik oldinglar?» savolini beradi, tayanch tushunchalarni aytishni so'raydi va doskada yozadi.	2.1. Tinglaydi. Savollarga javob beradilar, erkin bahs-munozara yuritadilar. Insert jadvalini muxokama qiladi. b/b/b tablitsasini to'ldiradi

	2.2. Tayanch tushunchalarga ta'rif berishni so'raydi va blits-so'rov o'tkazadi. (3-Ilova) Javoblarni tinglaydi, to'ldi-radi, xulosalaydi.	savolga javob beradi, tayanch tushunchalarni aytadi 2.2. Tayanch tushunchalarga ta'rif beradi Savollarga javob beradi
3 bosqich. Asosiy jarayon (50 daqiqa)	3.1. Talabalarni 4 ta gruppaga ixtiyoriy ravishda bo'ladi. Xar bir gruppaga mavzuning bittadan savoli bo'yicha ekspert bo'ladi. O'quv vazifalarini tarqatadi (4-Ilova). Gurux bo'yicha baxolash mezonlari bilan tanishtiradi (5-Ilova). Guruxlarda ish boshlanishini e'lon qiladi. 3.2. Taqdimotni boshlanishini e'lon qiladi. Talabalar o'z ishlarini taqdimotida o'qituvchi konsultant-arbitr rolini ijro etadi va xar bir gurux taqdimotini umumlashtiradi. 3.3. Xar bir guruxning chiqishi-dan keyin xar bir savol bo'yicha xulosa qiladi, talabalarining e'tiborini ushbu mavzudagi masalaning mazmuniga qaratadi.	3.1. Guruxlarda ishlay-di: javoblarni tayyor-laydi, natijasini guruxlarda muxokama qiladi. Namoyish etuvchi manbani to'ldiradi. 3.2. Taqdimot: bajarilgan vazifani gurux vakillari namoyish etadi. Talabalarining savollariga javob beradi. Boshqa gurux ishtirokchilari javobni to'ldiradi, o'zgartiradi, baxolaydi. 3.3. Tinglaydi, yozadi
4 bosqich Yakuniy bosqich (12 daqiqa)	4.1. Guruxlarga o'zaro baxolash natijasini e'lon qilishlarini so'raydi. Natijalarga izox beradi. 4.2. b/b/b tablitsasini 3- jadvalini to'ldirishlarini so'raydi, blits-so'rov o'tkazadi. (6-Ilova) Javoblarni tinglaydi, to'ldi-radi, xulosalaydi. 4.3. Mavzu bo'yicha umumiy xulosa kilinadi. 4.4. Navbatdagi mashg'ulotda ko'riladigan mavzuni e'lon qiladi va o'z-o'zini nazorati uchun savollar	4.1. Guruxlar o'zaro baxolash natijalarini e'lon qilishadi. 4.2. b/b/b tablitsasini 3 jadvalini to'ldirishadi. 4.3. tinglaydi 4.4. Topshiriqni yozadi

	beradi (7-ilova).	

1–Ilova (9.1)

O'quv topshiriq:

Insert usulidan foydalanib savollarga javob beradi.

1. Ma'ruza matnini o'qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo'yib chiqing:

V – bilaman

+ - men uchun yangi ma'lumot

- - men bilgan ma'lumotni inkor qiladi

? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo'shimcha ma'lumot.

2. Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
Inson tushunchasi va uning mohiyati.				
Inson ijtimoiy munosabatlar tizimidir.				

2 – Ilova (9.1)

O'quv topshiriq:

“Bilaman, bilmoqchiman, bildim” jadvalini to'ldiradi.

Bilaman	Bilmoqchiman	Bildim

b/b/b ni to'ldirish qoidasi

- mavzu bo'yicha tadqiqot o'tkazish imkonini beradi
- Fikrlashni shakllantiradi
- Yangi mavzuni o'rganishda kirish qismida 1 va 2 jadval qismi to'ldiriladi
- Mavzu yakunida jadvalning 3 qismi to'ldiriladi.

3 – Ilova (9.1)

Mavzu bo'yicha blits-so'rov savollar

3. Inson qanday mavjudot?
4. Inson tarixning yaratuvchisi – deganda nimani tushunasiz?

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

7. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
8. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
9. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
10. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
11. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
12. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namovon eting.

5 – Ilova (9.1)

Mavzu bo'yicha blits-so'rov savollar

5. Inson – bioijtimoiy xodisa – deganda nimani tushunasiz?
6. Odam-inson-individ va shaxs tushunchalari.

6 – Ilova (9.1)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 1,0 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (0,5)	Ko'rgazmalilik (0,3)	Reglamentga amal qilish (0,1)	Gurux faolligi (0,1)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baxo					

Baxo: 0,8 – 1,0 ball – a'lo baxo

0,4 – 0,7 ball – yaxshi baxo

0 – 0,3 ball – o'rta baxo

7 – Ilova (9.1)

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

7. Inson nima uchun falsafaning bosh mavzusi deb qaraladi?
8. Shaxs deganda nimani tushunasiz?
9. Antropologiya fanining ma'nosi va vazifalari nimalardan iborat?
10. Inson tanasi va ruhining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

7. Inson nima uchun falsafaning bosh mavzusi deb qaraladi?
8. Shaxs deganda nimani tushunasiz?
9. Antropologiya fanining ma'nosi va vazifalari nimalardan iborat?
4. Inson tanasi va ruhining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?

Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot) mavzusi bo'yicha seminar mashg'ulotini o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt:</i> 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Seminar mashg'uloti: Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot)
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Inson falsafiy muammo sifatida. 2. Falsafiy antropologiya vujudga kelishi. 3. Hayotning mazmuni. 4. Insonning jamiyatdagi o'rni.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Inson falsafasi to'g'risida bilimlarni shakllantirish va to'liq tushuncha xosil qilish.
<i>Pedagogik vazifa: Inson falsafiy muammo sifatid. Falsafa tarixida insonning kelib chiqishi haqidagi ta'limotlar</i> - Inson tushunchasi va uning mohiyatini yoritib berish; - Insonga nisbatan biologizatorlik va sotsiologizatorlik kontseptsiyalari - Inson ijtimoiy munosabatlar tizimi ekanligini yoritib berish; Hayotda insonning	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> Insonni o'rganishga nisbatan "introvertiv" va "ekstrovertiv" yondashuvlar haqida ilmiy qarashlarni o'rganadi. Insonning jismoniy va ma'naviy mohiyati haqida Inson tushunchasi va uning mohiyatini yoritib beradi; Inson haqida diniy va ilmiy qarashlar hamohangligi Insonning ijtimoiy turlarini xarak-terlab yoritib beradi;

vazifasi va uning mohiyati	
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Seminar, “birgalikda ta’lim” uslubi, “insert” texnikasi, blits-so’rov, taqdimot, grafikli organayzer: b/b/b/ tablitsasi;
<i>O'qitish vositalari</i>	Doska, bo’r, markerlar, skotch, A-32 format qog’ozlar, «Falsafa» fanidan elektron o’quv-uslubiy majmua.
<i>O'qitish shakli</i>	Frontal, yakka va guruxlarda.
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta’minlangan, o’qitish usullarini qo’llash mumkin bo’lgan o’quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og’zaki nazorat.

12- mavzu**Globalashuvning falsafiy muammolari****Globalashuvning falsafiy muammolari mavzusi bo'yicha ma'ruzani
o'qitish texnologiyasi**

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt:</i> 2 soat.
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Ma'ruza: "Globalashuvning falsafiy muammolari"
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1. Falsafa va hozirgi zamon. 2. Globalashuv hodisasi. 3. Umumbashariy muammolar, ularning asosiy yunalishlari va namoyon bo'lish xususiyatlari. 4. O'zbekiston va global muammolar. 5. Respublikamiz tabiati va uni asrab-avaylash muammolari. 6. Umumbashariy muammolarni urganishning tarbiyaviy ahamiyati.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Global muammolar falsafasi.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Globalashuv –yangi falsafiy mavzu -Global muammolarining mohiyati. - Asosiy global muammolar tizimi. -Umumbashariy muammolar, ularning asosiy yo'nalish va namoyon bo'lish xususiyatlarini yoritib berish; - O'zbekiston va global muammolarning tur-lari bilan tanishtirish; - Umumbashariy muammolarni o'rganishning tarbiyaviy ahamiyatini yoritib berish;	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> Xalqaro miqyosdagi masalalarning dunyo davlatlari taraqqiyotiga ta'siri masalasi Global masalalar ularning anglanish imkoniyatlari Global muammolarning shakllari Umumbashariy muammolar, ularning asosiy yo'nalishlarini yoritib beradi; • O'zbekistonda mavjud global muammolarning turlarini sanab beradi va taxlil qiladi; • Umumbashariy muammolarni o'rganishning tarbiyaviy ahamiyatiga izoh beradi;
<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Ma'ruza, suxbat, «T-sxemasi» texnikasi, baxs-munozara, muammoli vaziyatlar usuli, FSMU texnologiyasi.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matni, komp'yuter texnologiyasi, proektor, («Falsafa» fanidan elektron ukuv-uslubiy majmua),

	slaydlar.
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa, to'g'ridan-to'g'ri va guruxlarda ishlash.
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat, savol-javobli so'rov, o'quv topshiriq.

Globalashuvning falsafiy muammolari mavzusi bo'yicha ma'ruzaning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatining mazmuni	
	o'qituvchi	Talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. Ma'ruzaning mavzusini e'lon qiladi, o'quv mashg'u-lotining maqsadi va natija-larini tushuntiradi. 1.2. Mashg'ulotni o'tkazish shakli va baxolash mezonlarini e'lon qiladi (1-Ilova). 1.3. Mavzu bo'yicha ma'ruza mashg'ulotining tayanch iboralari va ma'ruza rejasiga izox beradi (2-Ilova). Mavzu yuzasidan blits-so'rov usulida faollashtiruvchi savollar beradi. (3-Ilova) Javoblarni to'g'rileydi va xulosalaydi.	Tinglaydi, mavzu nomini yozib oladilar Yozadi O'z fikrini erkin namoyon etadi Savollarga javob beradi
2 bosqich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1. Umumbashariy muammolar, ularning asosiy yo'nalish va namoyon bo'lish xususiyatlari savolini slaydlar yordamida taxlil qiladi (4-Ilova). Talabalarni e'tiborini asosiy fikrlarga qaratadi va xulosalaydi. 2.2. O'zbekistondagi global muammolar savolini tushuntiradi. FSMU texnologiyasidan foydalanib "O'zbekistondagi global muammolarni echimini topish-ning	Tinglaydi. Yozadi, slaydga e'tibor qaratadi, savol beradi. Juftli guruxlarga

	axamiyati nimada?”savolini o’rtaga tashlaydi. (5-Ilova) Berilgan javob fikrlarini umumlashtiradi qo’shimcha qiladi. 2.3. Umumbashariy muammolarni o’rganishning tarbiyaviy axamiyatiga izox beradi va qisqa ma’ruza o’qiydi. Ekranga “T-sxemasi” jadvali chiqariladi va uning asosida talabalar bilan savol-javob uyushtiriladi (6-Ilova). Javoblarni tinglaydi va xulosalaydi	bo’linib FSMU jadvalini to’ldiradi. Tinglaydi, yozadi, savollar beradi, juftli guruxlarga bulinib, organayzerni to’ldiradi.
3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1 Mavzu bo’yicha umumiy xulosa qiladi. 3.2. Talabalarning bilim va ko’nikmalari baxolanadi. 3.3.O’z-o’zini nazorati uchun mustaqil bajarishga topshiriq beradi: (1). Nazorat savollariga og’zaki javob berish (7-Ilova). (2). “Sizning yashayotgan xududinizda qanday muammolar mavjud?” mavzusida esse yozib kelish. (3) Ushbu savol yuzasidan darsda berilgan xar bir muammoga “Muammoli vaziyat” jadvalini to’ldirib kelish (8-Ilova).	Tinglaydi Mustaqil ishlash uchun topshiriqni yozib olishadi. O’UMga qarang.

1 – Ilova (10.1)

Gurux bo’yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo’yicha – 1,0 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (0,5)	Ko’rgazmalilik (0,3)	Reglamentga amal qilish (0,1)	Gurux faolligi (0,1)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baxo					

Baxo: 0,8 – 1,0 ball – a’lo baxo

0,4 – 0,7 ball – yaxshi baxo

0 – 0,3 ball – o’rta baxo

2 – Ilova (10.1)

Tayanch tushunchalar bo’yicha vizual materiallar:

1-slayd

Futurologiya-lot. Futurum-kelajak va logos-ta’limot-keng ma’noda: insoni kelajagi, umumbashariy muammolar xaqidagi umumiy kontsepsiya yoki tasavvurlar majmuasi; tor ma’noda: ijtimoiy jarayonlar hamda ilmiyg’texni taraqqiyotiga oid soxalardagi jarayonlarni izchillikda o’rganish va kelajag bashoratqilish, shuningdek, statistik va boshqa ma’lumotlarni qayta ishlashni matematik usullarini ishlab chiqish asosida iqtisodiy, ilmiy texnika, ijtimoiy siyosiy sohalarni rejalashtirish va istiqbollarini beligilash imkoniyatini beradig fan sohasidir. Futurologiya termini 1943 yilda nemis sotsiologi O.Flextey tomonidan “kelajak falsafasi”ni ifodalash uchun kiritilgan. XX asr oxiridan ikki bo’lindi: 1. “Ekologik pessimizm”-Forrestr, Medouz (rivojlanishning sall oqibatlarini bashorat qiladi). 2. “Ilmiy-texnikaviy optimizm”-Toffler, Mesarovi Laslo (AQSh), Pestel (Germaniya), Frimen (Buyuk Britaniya) (rivojlanishni ijobiy oqibatlarini bashorat qiladi).

Ilmiy gipoteza-tabiat, jamiyat, ijtimoiy hayotda yuz berish ehtimoli mavj bo’lgan hodisa, voqealar, jarayonlarni ro’yobga chiqishini, sodir bo’lishini, uni oqibatlarini ilmiy bilimlar asosida oldindan aytish yoki ko’rish.

Global muammolar-frants. Global-eng umumiy-o’z ko’lami, qamr jixatidan xilma-xil va butun er shariga, insoniyatga daxldor bo’lg muammolardir.

Ekologiya-yun.oikos-yashash joyi, makon, logos-ta’limot-ti organizmlarning o’rab turgan tirik va notirik tabiat bilan munosabatlari tizimi antropotexnogen omil rolini o’rganuvchi fan

Industrial jamiyat-jamiyatning murakkab rivojlanish bosqichi bo'lib, unda ilmiy-texnik faoliyat, mashina ishlab chiqarish va mehnat intizomi, ijtimoiy bozor, tizimda xo'jalik asosiy ahamiyatga ega bo'ladi. Bu jamiyatda ishlab chiqarish vositalari, yirik sanoat asosiy o'ringa chiqadi.

Informatsion jamiyat-elektronika va kompyutrlarga asoslangan jamiyat. Informatsiya hayotning turli tarmog'iga kirib borib, butun ijtimoiy hayotda o'zgarish hosil qiladi. Yangi ijtimoiy munosabatlar, yangi sotsial guruhlar va yangi oilalarni, shuningdek, ishlab chiqarish va iste'molning yangi shakllarini vujudga keltiradi. Inson va uning intellekti jamiyatning rivojlanishi asosiga aylanadi.

Demografiya-yun. Demos-xalq, grafo-yozaman-aholi xaqidagi fan. Demografiya atamasini birinchi marta frantsuz olimi F.Giyyar qo'llagan.

3 – Ilova (10.1)

Faollashtiruvchi blits-so'rov savollari

1. Global (Umumbashariy) so'zi nimani anglatadi?
2. Muammo deganda nimani tushunasiz?
3. Dunyoda qanday global muammolar mavjud?

5 – Ilova (10.1)

O'quv topshiriq:

T – sxema asosida savollarga xa yoki yo'q deb javob topish.

Umumbashariy muammolarni o'rganishning tarbiyaviy ahamiyati mavjudmi?

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy ta'sir doirasida; tarbiya jarayonda; kelajakni yaratishda; o'zlikni anglashda;

xa	yo'q

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan: bunda ularning xar biri aloxida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g'oyaning ikki tomoni-foyda va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, g'imoya qilishga imkon yaratadi.

6 – Ilova (10.1)

O'quv topshiriq:

FSMU texnologiyasidan foydalanib, “O'zbekistondagi global muammolarni echimini topishning axamiyati nimada?” savoliga javob beriladi.

Savol	“O'zbekistondagi global muammolarni echimini topishning axamiyati nimada?”
(F)Fikringizni bayon eting	
(S)Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M)Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U)Fikringizni umumlashtiring	

“FSMU” texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o'quv jarayonini baxs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o'ratadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring

O'quv topshiriq:

(1). Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

1. Umumbashariy muammolarning vujudga kelish sabablari nimada?
2. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va uning sotsial oqibatlari nimalarda namoyon bo'lmoqda?
3. Umumbashariy muammolarda demografik omilning o'rni qanday?
4. «Demografik portlash» tushunchasi haqida nima deya olasiz?

(2). “Sizning yashayotgan xududingizda qanday muammolar mavjud?” mavzusida esse yozib kelish

“Esse” yozish qoidasi

Taklif etilgan mavzuga 1000 dan 5000 gacha so'z hajmidagi insho bo'lib, bu muallifning ta'kidlab o'tadigan individual pozitsiyasidagi erkin ifoda etish shakli; qandaydir predmet bo'yicha umumiy yoki dastlabki dunyoqarashni o'z ichiga oladi.

O'quv topshiriq:

Ushbu savol yuzasidan darsda berilgan xar bir muammoga “Muammoli vaziyat” jadvalini to'ldirib kelish.

«Muammoli vaziyat»

«Muammoli vaziyat» turi	«Muammoli vaziyat»ni vujudga kelish sabablari	Uni bartaraf etish uchun harakatlar

“Muammoli vaziyat” uslubining ekspert qog'ozi

1. Xar bir guruxga aloxida ekspert qog'ozini tarqatadi.
2. Muammoning vaziyatini taxlil qiladi
3. Aniq muammoli vaziyatni shakllantiradi
4. Muammoni kelib chiqish sabablarini ko'rsatadi
5. Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlarini shakllantiradi
6. Fikrlarni umumlashtirib jadvalni to'ldiradi

Globalashuvning falsafiy muammolari mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotni o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqti: 2 soat.</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustaxkamlashga qaratilgan amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulot rejasi</i>	1. Globallashuv hodisasi, uning asosiy xususiyatlari 2. Global muammolarining mohiyati 3. Hozirgi davrning asosiy global muammolari 4. Global muammolarni hal qilishda falsafaning roli
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi</i>	Global muammolar falsafasini mustaxkamlash va chuqurlashtirish.
<i>Pedagogik vazifa:</i> - Globallashuv hodisasi va globalistika haqidagi bilimlarni mustaxkamlash; - Global jarayonlarning shakllanish tarixi, globallashuvning serqirraligi haqidagi bilimlarni mustahkamlaydi. - O'zbekistonda tabiat, jamiyat va insonni asrash yo'llari xaqidagi bilimlarni chuqurlashtirish; - Umumbashariy muammolarni xal qilish yo'llari va imko-niyatlarini taxlil qilish va mustaxkamlash;	<i>O'quv faoliyatining natijasi:</i> • Globallashuv, globalistika mustaqil ilmiy yo'nalish va ijtimoiy amaliyot sohasida shakllanishi xaqidagi bilimlarni taxlil qiladi; Globallashuvning serqirraligi madaniyat, xalqaro munosabatlar va xalqaro huquq sohasidagi, global muammolar globallashuvining oqibatlarini xaqidagi bilimlarni tahlil qiladi. O'zbekistondagi mintaqaviy muammolarni sanab beradi va taxlil qiladi; • Umumbashariy muammolarning echimini izlaydi va baxo beradi;

<i>O'qitish usullari va texnika</i>	Amaliy mashg'ulot, baxs-munozara, kichik guruxlarda ishlash, grafikli organayzer, "Nima uchun" texnikasi, "Muammoli vaziyat" uslubi.
<i>O'qitish vositalari</i>	Darslik, markerlar, kog'ozlar, doska, bo'r, komp'yuter texnologiyasi
<i>O'qitish shakli</i>	Jamoa va guruxlarda ishlash
<i>O'qitish shart-sharoitlari</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xona.
<i>Monitoring va baxolash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat, savol-javobli so'rov, o'quv topshiriq.

Globalashuvning falsafiy muammolari mavzusi bo'yicha amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'kituvchi	talaba
1 bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusini, rejasini, maqsadini, o'tka-zish tartibini e'lon qiladi. Mavzu doirasida dastlabki umumiy tasavvurni beradi hamda uslubiy va tashkiliy tomonlari bilan tanishtiradi. 1.2 Talabalarni 3-4 kichik guruxlarga bo'ladi. Mashg'ulotning baxolash mezonlarini e'lon qiladi (1-Ilova).	Tinglaydi, yozadi Kichik guruxlarga bo'linadi
2 boskich. Asosiy jarayon (60 daqiqa)	2.1. "Nima uchun" texnikasidan foydalanilgan xolda talabalarga "Qanday muammolarni global muammolar qatoriga kiritish mumkin?" savolini echish topshiriladi (2-Ilova). Javoblarni aniqlashtiradi, xatolarni to'g'rilaydi, xulosa-laydi. Talabalarni muammoli sa-volga tortish maqsadida "Baliq skeleti" texnikasidan foydalanilgan xolda, "Qanday global muammolar turlarini bilasiz?" deb yozilgan A-4 qog'ozlarni	organayzerlarni to'ldiradi. Guruxlarda topshiriqni bajaradi

	tarqatadi (3-Ilova). Talabalarning fikrlari umumlashtiriladi va xulosalanadi. 2.2. “O’zbekistonda shakllangan mintaqaviy muammolar xamda tabiat, jamiyat va insonni asrash yo’llari” savolining muxokamasi «Kichik guruxlarda ishlash” orqali amalga oshiriladi. Talabalarning T-sxemasi asosida ishlashini tashkil etadi (4-Ilova). O’qituvchi talabalarga murojaat qiladi va eng to’g’ri javoblar xamda fikrlarni qayd qiladi. 2.3. Umumbashariy muammolarni xal qilish yo’llari va imkoniyatlari «Muammoli vaziyat» uslubi asosida yoritib berish tashkil etiladi. Talabalarga “Umumbashariy muammolarni xal qilishning qanday yo’llari mavjud?” savoli beriladi (5-Ilova). O’qituvchi talabalarga murojaat qiladi va eng to’g’ri javoblar xamda fikrlarni qayd qiladi. 2.4. Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beradi: 1. Globallashuvning ijtimoiy siyosiy jixatlari? 2. Globallashuv sharoitida falsafiy tafakkurning tutgan o’rni? 3. Globallashuvning istiqboli yo’nalishlari?	Kichik guruxga bulinib birgalikda T-sxema vazifalarini, ma’lum belgilangan vakt ichida o’zaro fikr almashish, muloqot qilish orqali echishadi. Guruxlar o’z javoblarini taqdim etadilar. Qog’ozlarga javoblarni yozadi Savollarga javob beradilar erkin bahs munozara yuritadilar

3 bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzuda qo'yilgan savollar va ularning yoritilganiga o'qi-tuvchi yakun yasaydi (xulosa qi-ladi) aytilmagan tomonlari us-tida ishlash lozimligini aytadi. 3.2. Guruxlarga o'zaro baxolash natijalarini e'lon qiladi. 3.3. Tavsiya qilingan adabiyot-larni o'rganishni topshiradi. 3.4. Yakuniy baxolashga tayyorgarlik ko'radi	Tinglaydi va mustakil ishlash uchun topshiriq-ni yozib oladi. O'UMga qarang.

1 – Ilova (10.2)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Har bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazma-lilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faol-ligi (0,5)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob ballari					

Baxo					

Baxo: 2,4 – 3,5 ball – a'lo baxo

1,3 – 2,3 ball – yaxshi baxo

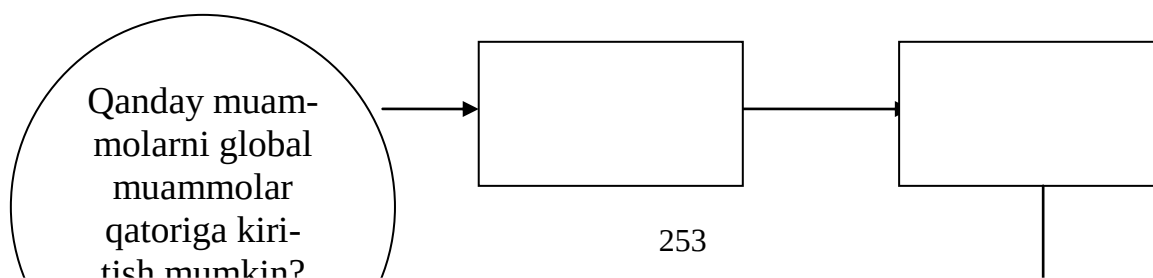
0 – 1,2 ball – o'rta baxo

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

1. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
2. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
3. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
4. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
5. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
6. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

Nima uchun ?

Nima uchun ?

Nima uchun ?

Nima uchun ?

“Nima uchun?” texnika qoidasi

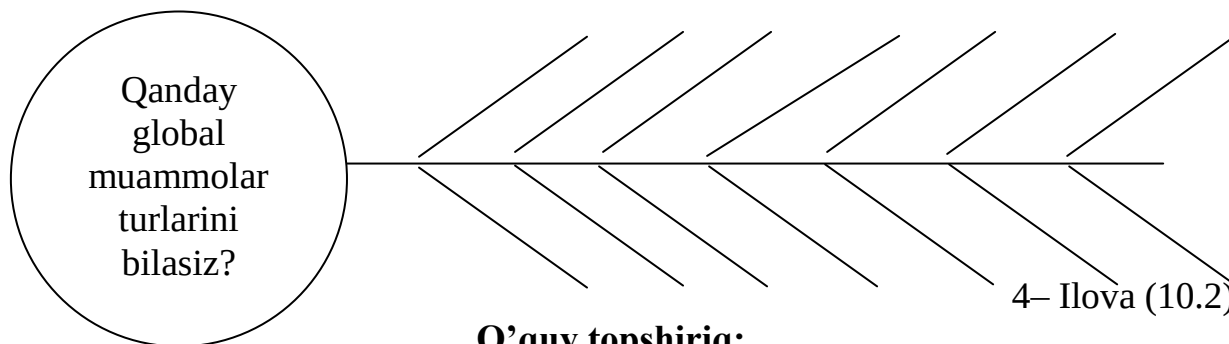
Keyingi fikrni keltirib chiqaruvchi zanjir. Muammoni aytish bilan boshlanadi. Savol beriladi va nima uchun? Ko’rsatkichini chizib javob beriladi, javob birinchi kelgan fikr bo’lishi kerak, birinchi kelgan fikrlarning oxirigisi ya’ni o’ylab, asoslab javob berilgani muammoning echimi xisoblanadi.

3– Ilova (10.2)

O’quv topshiriq:

“Baliq skeleti” texnikasidan foydalanib Qanday global muammolar turlarini bilasiz? savoliga javob beriladi.

Ushbu texnologiya kata muammolarning echimini topishga qaratilgan. Yuqori qismida muammolar turi yozilsa, pastki qismida esa muammolarni tasdiqlovchi dalillar yoziladi.

O’quv topshiriq:

T – sxema asosida “O’zbekistonda shakllangan mintaqaviy muammolar xamda tabiat, jamiyat va insonni asrashdagi axamiyati jamiyat taraqqiyoti-ga qanday ta’sir ko’rsatadi? savoliga yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar asosida diniy va ilmiy asoslab berish.

Diniy	Ilmiy

Yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar:

Demografik muammo, ekologik muammo (Orol fojiasi), salomatlikni saqlash, etikologik muammo, iqtisodiyotni barqaror-lashtirish.

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan: bunda ularning xar biri aloxida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g'oyaning ikki tomoni-foйда va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, g'imoya qilishga imkon yaratadi.

O'quv topshiriq:

“Muammoli vaziyat” savolini yo'naltiruvchi uslubiy maslaxatlar asosida echib berish.

“Muammoli vaziyat turi”	“Muammoli vaziyat” sababarlari	Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlari
Umumbashariy muammolarni xal qilishning qanday yo'llari mavjud?		

Yo'naltiruvchi uslubiy maslaxatlar:

1. bilim va bilish
2. ongli xarakatni shakllantirish
3. sog'lom avlod uchun kurash
4. amaliy yo'l
5. taraqqiyot

“Muammoli vaziyat” uslubining ekspert qog'ozi

1. Xar bir guruxga aloxida ekspert qog'ozini tarqatadi.
2. Muammoning vaziyatini taxlil qiladi
3. Aniq muammoli vaziyatni shakllantiradi
4. Muammoni kelib chiqish sabablarini ko'rsatadi
5. Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlarini shakllantiradi
6. Fikrlarni umumlashtirib jadvalni to'ldiradi

Фалсафа фанидан тест вариантлари

ВАРИАНТ №1

1. Ўрта аср фалсафаси негизида нима ётади?
А) Космоцентризм
В) Антропоцентризм
С) Геоцентризм
D) Гелиоцентризм
2. Гўзаллик бу:
А) аниқ турдаги ходисалар камолотининг намунаси
В) мутлақ рух – ғоя, яъни порлаб турувчи предмет
С) воқелик (табиат, жамият, санъат) ходисаси бўлиб, бирор нарсага ҳис-туйғу орқали таъсир ўтказишдир.
D) санъат турларида ва предметларида унинг намоён бўлиши
3. Ислолдаги асосий оқимларни аниқ-ланг.
А) Суфизм, пантеизм
В) Суннийлик, шиалик
С) Қарматлар деистлар
D) Мутакаллимлар, муътазилийлар
4. Рационализм нима?
А) Эмпирик билиш.
В) Ақлий билиш.
С) Интуитив билиш.
D) Назарий билиш.
5. Ҳаракат нима?
А) борлиқнинг яшаш усули.
В) фазодаги кўчиш.
С) ҳаракат - бу ҳаёт.
D) табиатдаги ўзгаришлар.
6. Ахлоқ кўпроқ қайси фанлар билан боғлиқ?
А) Тарих ва сиёсатшунослик фанлари билан
В) Педагогика ва ҳуқуқшунослик фанлари билан
С) Социал — психология ва иқтисодиёт фанлари билан
D) Санъат ва адабиёт фанлари билан
7. Инсонпарварлик туйғуси нима?
А) Кишининг ўзи учун, ўз уруғ-аймоғи учун қай-ғуриши
В) Ногирон ва ожиз кишиларга қилган ғамхўр-лиги
С) Инсонларни севиш, ёрдамга муҳтож кишига меҳр-шафқат қилиб ёрдам бера олиши, ростгўй, адолатпарвар, ахлоқан баркамол, инсонпарвар деган номга сазовор бўла олиши
D) Инсонпарвар бўлиш қийин, чунки бундай ту-шунча чиройли ибора холос, одамлар бир-бирларини кўра олмайди, бир-бирига душ-ман.
8. Шарқда дастлабки ахлоқий қараш-лар, қачон ва қаерларда вужудга кел-ган?
А) Эрампиздан олдинги пандномаларда, Ҳин-дистон
В) Эрампиздан олдин VII аср охири VI асрда ве-даларда акс этган
С) Эрампиздан олдин, қадимги Ҳитой, Ҳиндис-тон, Миср ва Бобилда вужудга келган
D) Эрампизгача VII аср, Қадимги Юнонистон
9. Қайси жавобда табиий мавжудлик-нинг структуравий даражаси кўрсатилган?

- A) Моддий дунё .
- B) Ҳайвонот дунёси .
- C) Ўсимликлар дунёси
- D) Макродунё .

10. Бобур фалсафаси ва унинг қараш-лари қайси асарида ўз ифодасини топган?

- A) «Муфассал» номли рисоласида.
- B) «Ҳарб иши» номли рисоласида.
- C) Ғазал ва рубоийларида.
- D) «Бобурнома» (бақое) асарида.

11. Дизайн билан саноатни лойиҳалаш-тириш ва ишлаб чиқариш жараёни-даги қўлланиладиган асбобларга қайсилар киради:

- A) чизмалар, расмлар, моделларнинг турлари
- B) қоғоз, қалам, моделлар
- C) янги технологиялар, бўёқлар
- D) хариталар, расмлар, бўёқлар

12. Асосий эстетика категория ёки ту-шунчалар қайси?

- A) Инсонийлик
- B) Ватанпарварлик, олижаноблик
- C) Инсонларга яхшилик қилиш
- D) Гўзаллик, улғуворлик, фожевийлик, кулгу-лилик

13. Инсон эҳтиёжларининг келиб чиқи-ши ва шаклланишининг сабабларни нима билан боғлиқ?

- A) моддий ишлаб чиқариш билан
- B) гўзалликни англаб унга интилиш билан
- C) ижтимоий тараққиёт ва гўзалликка интилиш билан
- D) дунёқарашни кенгайтириш билан

14. Эрамининг қайси асарида Марказий Осиёга ислом кириб келди?

- A) V-VI асрларда
- B) VI-VII асрларда
- C) VII-VIII асрларда
- D) VIII-IX асрларда

15. Маърифатпарварлик йўналишида-ги Марказий Осиёнинг вакиллари аниқланг.

- A) Низомий, Яссавий, Қошқарий
- B) Машраб, Турди, Гулгани
- C) Форобий, Навоий, Муқимий, Фурқат
- D) Бедил, А.Дониш, Фузилий

16. Микдор нима?

- A) Нарса ўлчовлари ва ҳаракат тезлиги.
- B) Нарсанинг кўп ёки озлиги.
- C) Нарсанинг катта ёки кичиклиги.
- D) Нарсанинг массаси.

17. Ҳиссий билиш қандай элементлар-дан иборат?

- A) сезиш.
- B) сезиш ва тасаввур.
- C) эҳтирос, идрок.
- D) B ва C.

18. Ахлоқий эркинлик деганда нимани тушунасан?

- A) Ахлоқий қонун-қоидаларга бўйруқсиз, ички эҳтиёж билан риоя қилишни
- B) Нимани хоҳласангиз шуни қилишни
- C) Давлат қонунларига риоя қилмасликни
- D) Англашилган заруриятни

19. Байналмилаллик ахлоқий туйғуси нима?

- A) Турли халқ ва миллатларнинг ўзаро алоқа-лари, ҳамкорлик ва ҳамдўстлик муносабат-ларини мазмуни
- B) Байналмилаллик муайян ижтимоий тузум характериға боғлиқ вақтинчалик ҳодиса
- C) Байналмилаллик турли мамлакатлар, халқ ва миллатлар орасидаги ўзаро манфаатла, мақсад ва интилишлар яқинлигининг оқи-бати.
- D) Байналмилаллик амалға ошмайдиган хом-ҳаёллиқ

20. Касб одоби деганда нимани тушу-наси?

- A) Умумий-ахлоқий нормаларни
- B) Касбға хос бўлган хусусиятлар назарда тут-ган ҳолда ишлаб чиқилган ахлоқ нормалар
- C) Касб этикаси
- D) Барчасини

21. Фалсафа қонунлари тараққиётнинг қайси жиҳатларини кўрсатиб бера-ди?

- A) манбаи, йўналиши ва ва характерини.
- B) йўналиши ва характерини.
- C) мазмунини.
- D) сабаби ва манбаини.

22. Антропологик материализм деганда сиз нимани тушунаси?

- A) Бу шундай таълимот бўлиб, инсон ижтимоий шахс сифатида талқин этилади.
- B) Инсон биологик мавжудот, мавҳум индивид сифатида талқин этилади.
- C) Инсон биосоциал ҳодиса сифатида талқин қилинади.
- D) Инсон илоҳий мавжудот, аниқ индивид си-фатида талқин этилади.

23. «Дунёни эзгулик ва гўзаллик қутқа-ради» ибораси кимники?

- A) Арасту
- B) Демокрит
- C) Суқрот
- D) Ўзбек халқ ибораси

24. Эстетика терминини фанда ким би-ринчи бўлиб қўллаган?

- A) Гегель
- B) Чернишевский
- C) Аристотель
- D) Баумгартен

25. Ўрта аср даври фалсафасининг на-мояндаларини аниқланг.

- A) Фаробий, Аквинский, Скотт.
- B) Ал-Хоразмий, Беруний.
- C) Уильям Окком, Ансельм Кентрберийский.
- D) Улугбек, Навоий, Юм, Кант, Спиноза.

26. Зигмунд Фрейднинг фалсафий қа-рашларининг ғоясини аниқланг.

- A) Психоанализ ғояси.
- B) Онгсизлик ғояси.
- C) Борлиқнинг бирламчилигини эътироф этмаслик ғояси.
- D) Инсон техникасининг ривожланишида физиологик асос ғояси.

27. Ҳаракатнинг сабаби қаерда?

- A) Оллоҳда.
- B) Қуёшда.
- C) Ҳаракатланувчи жисм ташқарисида.
- D) Ҳаракатланувчи жисм ичкарасида.

28. Инсон ...

- A) инсон ўткинчи мавжудлик
- B) инсон мангу мавжудлик.
- C) ҳам ўткинчи ҳам мангу мавжудлик.
- D) инсон умри мазмунсиз мавжудликдир.

29. Ахлоқий масъулият нима?

- A) Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатиға жавобгарлиги

- В) Инсон фаолиятининг тақдирига боғлиқлиги
- С) Инсон характерининг вазиятга боғлиқлиги, шунга кўра вазиятни ҳам инсоний қилиш зарурлиги
- Д) Шахсий ва ижтимоий манфаатлар уйғунлаш-ганда инсоннинг ахлоқий жиҳатдан ма-съулиятлиги.

30. Ахлоқий тарбия қаердан бошлана-ди?

- А) Энг аввало оиладан, сўнгра боғча ва мак-табда давом қилмоғи лозим
- В) Ҳаётнинг ўзи катта тарбия мактабидир, уни тарбиялаб ўтириш керак эмас
- С) Ота-она хулқ-атвори фарзанд учун катта тарбия мактабидир
- Д) Маҳалла, кўча-кўйдаги одамлар жамоаси муҳим тарбия ролини ўйнаши мумкин

31. Борлиқнинг қандай атрибутлари бор?

- А) алоқадорлик, сабабият
- В) сабабият, инъикос, вақт
- С) ҳаракат, фазо, вақт, инъикос
- Д) зарурият, фазо, ҳаракатланиш

32. Зардуштийлик динининг негизида нима ётади?

- А) Якка худони тан олиш.
- В) Нариги дунё ғам-ғуссаси билан яшаш.
- С) Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги муросасиз курашни тан олиш ва яхшиликнинг ғалабасига ишониш.
- Д) Инсоннинг қудратли куч эканлигини тан олиш.

33. Эстетик фаолият бу:

- А) Эстетиклик – талаб эҳтиёжларнинг, орзулар-нинг ва ҳис-туйғуларнинг амалда бажари-лиши
- В) Ахлоқий ва ақлий меҳнат маҳсули
- С) Эстетик онгнинг амалга оширилиши ва мод-дийлаштирилишидир
- Д) Дунёқарашнинг шаклланиши ва бойиб бори-ши

34. Француз Рене Декарт билиш йўл-лари (усуллари) тўғрида ... бўлган

- А) Дедуктив билиш йўлларининг тарафдори.
- В) Иррационализм тарафдори.
- С) Эмпирик усули тарафдори.
- Д) Индуктив усули тарафдори.

35. Фазо нима?

- А) нарсаларнинг жойлашиш тартиби.
- В) борлиқнинг яшаш шарти.
- С) нарсаларнинг кўлами.
- Д) нарсаларнинг ўлчови.

36. Ахлоқий онгнинг ўзига хослиги, бе-такрорлиги нимада?

- А) Бевосита инсонга боғлиқлигида, унинг мо-ҳиятини белгилашлигида
- В) Унинг доимийлигида, кишининг кундалик ҳа-ёти билан чамбарчас боғлиқлигида
- С) Унинг тарихий жиҳатдан энг қадимийлигида
- Д) Унинг ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан узвий боғлиқлигида

ВАРИАНТ №2

1. Амир Темур ўзининг қайси асарида ўз иш фаолияти ҳақида ёзган?

- А) Темурнома
- В) Темур тузуклари
- С) Темур ўғитлари
- Д) Темур тарихи

2. Улуғбекнинг номини жаҳонга танит-ган асарини айтинг.

- А) Астрономик жадвали.
- В) Птолемей ишларини давом эттириб ёзган шарҳлари.
- С) 20 йиллик кузатишлар натижасида ёзилган «Зижи Кўрагоний» асари.
- Д) Сайёраларнинг тузилиши ва жойлашиши тўғрисидаги асари.

3. XX аср фалсафасининг хусусиятлари нимада?

- А) Фалсафани мафкурадан озод қилишга ин-тилганида

- В) Иррационализмга таянишда.
С) Марксча фалсафани танқид қилишда.
D) Бутун фалсафани янгилашга уринишда.

4.Материя нима?

- А) ер қатлами.
В) космос.
С) умуман моддийлик.
D) сув

5.Оламнинг моддий бирлиги деганда нимани тушунасиш?

- А) нарсаларнинг атомлардан тузилганлигини .
В) нарсаларнинг ўзаро ўхшашлигини .
С) оламнинг моддий асосда яхлитлигини.
D) ҳамма нарсаларни оллох яратганлигини .

6.Ҳақиқатнинг объективлиги нима?

- А) ҳақиқатнинг нисбийлиги.
В) ҳақиқатнинг мутлоқлиги.
С) ҳақиқатнинг тажрибага боғлиқлиги.
D) ҳақиқатнинг ўз-ўзича мавжудлиги.

7.Ахлоқнинг ижтимоий ҳаётдаги роли нимадан иборат?

- А) Одамга омад ва бахт-саодат келтиради
В) Кишини ҳато қилмасликка ундайди
С) Инсонни маънавий камолатга етказди, жа-миятни маълум мувозанатда сақлаб туришга имкон беради
D) Кишининг ўз нафсини тия билишини ва ин-софли бўлишини таъминлайди.

8.Энг қадимги халқларнинг ўз Ватани ва ўз халқига муҳаббат фазилатла-рини ифодаладиган оғзаки ижодиёт намуналарини аниқланг.

- А) Гўрўғли, Алпомиш, Равшан дostonлари
В) Алпомиш ва Гўрўғли дostonлари
С) Тўмарис ва Широқ афсоналари
D) Тўмарис, Спитамен, Широқ, Қирқ қиз дoston-лари

9.Оддий ахлоқ нормаларини аниқланг?

- А) Ўз инсоний бурчларига садоқатлилиги
В) Ҳаёт мазмунини тўғри тушунишни билиш, ҳақиқатга тик қарай билиш
С) Ҳалоллик, ҳақиқатгўйлик, саҳийлик, меҳмон-дўстлик, ҳушмуомалалик, камтарлик ва ҳ.к.
D) Ўз ҳаётида адашмаслик, ҳаёт мақсадини тўғ-ри танлаш.

10.Сўз ва иш бирлиги ахлоқий қоида-сини қандай тушунасиш?

- А) Ўз сўзининг устидан чиқишликда, берилган ваъданинг сўзсиз бажарилишига эришишда
В) Айтилган сўзнинг рўёбга чиқиши мураккаб бир ҳодиса, у шароитга боғлиқ ҳолда юзага чиқиши эҳтимол
С) Сўз билан ишнинг бирлигини таъминлаш мумкин эмас
D) Сўз билан ишнинг бирлигига эришиш ақл-за-ковати юксак ишбилармонлиги, бой ва сер-қирра маънавиятининг оқибатидир.

11.Виждон категориясини ўзига хос ҳу-сусияти нима?

- А) Виждон — бу ўз-ўзини назорат қилиш
В) Виждон — бу ўзгалар манфаатини ўйлаш
С) Виждон — бу ўз-ўзидан уялиш
D) Виждон — бу ўзгалар олдида тарбияли кўри-ниш

12.Ахлоқ қандай вазифаларни амалга оширади?

- А) Ахлоқий тарбия, ахлоқий баҳо, ахлоқий бош-қарув, ахлоқий билиш
В) Ақл идрок ва ҳис-туйғу
С) Ахлоқий тарбия, ахлоқий онг, ахлоқий ишонч
D) Ахлоқий тарбия

13.Қонун алоқадорликнинг қандай то-монларини акс эттиради?

- A) муҳим.
- B) зарурий.
- C) умумий ва нисбий.
- D) юкоридагиларнинг ҳаммаси.

14.Эстетикада сўзини фанга биринчи марта ким киритган?

- A) Д.Дидро
- B) Гегель
- C) А.Баумгартен
- D) Фаробий

15.«Фозил одамлар шаҳри» асарини қайси мутафаккир ёзган?

- A) Беруний
- B) Замахшарий
- C) Аристотель
- D) Фаробий

16.Фалсафанинг предмети нима?

- A) Ҳар қандай дунёқарашнинг негизидир.
- B) Олам-одам, инсоннинг оламга муносабати.
- C) Донишмандликка муҳаббат.
- D) Фанлар ўртасида муносабат.

17.Экзистенциализм фалсафасининг моҳияти.

- A) Бу – инсон ва унинг дунёдаги ўрни ҳақидаги фалсафа.
- B) Бу – ҳаёт ва ўлим ҳақидаги фалсафа.
- C) Бу – субъектив идеалистик фалсафа.
- D) Бу – объектив идеалистик фалсафа.

18.Энг қадимги ахлоқий таълимотлар қаерда юзага келган?

- A) Мисрда, Ҳиндистон ва Хитой мамлакатла-рида
- B) Қадимги Юнонистонда ва Римда
- C) Европа мамлакатларидан Англия ва Фран-цияда
- D) Марказий Осиёда

19.Энг қадимги таниқли ахлоқшунос мутафаккирларни аниқланг?

- A) Фалес, Анаксимандр, Гераклит
- B) Аристотель, Сукрот, Эпикур
- C) Демокрит, Амаксимен, Лукреций
- D) Гельвеций, Спиноза, Кант

20.Ахлоқ билан тарбиянинг бир-бирига муносабатларини аниқланг?

- A) Ахлоқ тарбиянинг назарий асоси
- B) Тарбия – ахлоқий нормаларнинг амалий ифодаси
- C) Ахлоқ ва тарбия бир бутун ягона жараён бўлмоғи лозим
- D) Ахлоқ тарбияга деярли таъсир қилмайди

21.Сифат деганда нимани тушунасиш?

- A) Нарсанинг муқаммаллигини, мустаҳкамлиги-ни
- B) Муайян нарса хосса, хусусият ва белгилари-нинг бирлигини
- C) Нарсанинг таркибини
- D) Нарсанинг муқаммаллигини, мустаҳкамлиги-ни, гўзаллигини, таркибини.

22.ХХ аср диний фалсафасининг мо-ҳияти.

- A) У худонинг мавжудлиги тўғрисидаги фикрни асослаш фалсафасидир.
- B) У инсоннинг ахлоқий кечинмаларига эъти-бор берадиган дунёқарашдир.
- C) У умумбашарий қадриятларга ва инсон му-аммосига эътибор бериш фалсафасидир.
- D) У моддий дунёни ҳаракатсиз қотиб қолган материя, руҳий дунёни эга, фаол шакл деб ҳисобловчи фалсафа.

23.Немис мумтоз фалсафасининг аҳа-мияти нимада?

- A) Диалектик усул кенг ва чуқур асосланди.
- B) Материализмни ривожлантирди.

- С) Антропологик характерга эга.
D) Объектив идеалистик (характерга эга) фал-сафий тизим яратилди.
24. Амир Темур даври фалсафаси на-мояндаларини аниқланг.
A) А.Жомий, Хондамир
B) Али Қушчи, Нақшбанд
C) Тафтазоний, Журжоний
D) Имом Бухарий, Форобий
25. Марказий Осиё халқларининг энг қадимги ёзма ёдгорлигини аниқланг.
A) Қуръон
B) Инжил
C) Авесто
D) Ўрхун-Энасой ёзувлари
26. Қуйидаги ибораларнинг қай бири ижтимоий онг формаларига кирмай-ди?
A) санъат
B) меҳнат
C) сиёсат фалсафа
D) дин, ахлоқ
27. Қулдорлик даври фалсафасининг намояндаларини аниқланг.
A) Сукрот, Анаксимандр, Афлотун, Арасту.
B) Кант, Гераклит, Ибн Сино, Демокрит.
C) Эпикур, Беруний, Фаробий, Анаксимен.
D) Фейербах, Гегел, Фалес, Юм, Яссавий.
28. Ибн Сино фалсафий таълимотини қуйидаги қисмларга: мантиқ, физика, математика, метафизикага қайси фалсафий асарида бўлади?
A) Донишнома.
B) Кито аш-шифо.
C) Нажот китоби.
D) Ишорат ва танбеҳлар китоби
29. Кант агностицизмнинг ўзига хосли-ги нимада?
A) «Нарса ўзида», «наrsa биз учун» га айлана-ди
B) Оламни билиш мумкинлигида
C) «Нарса ўзида» сезгиларга таъсир этиб, биз-да ҳис уйғотади, лекин ҳиссиёт ва тушунча-лар «наrsa ўзида» тўғрисида ишончли би-лим бермайди.
D) «Нарса ўзида» сезгиларга таъсир этади ва ҳис уйғотади, аммо «наrsa ўзида» ҳақида тўғри билим бермайди.
30. Ривожланиш нима?
A) умуман ўзгариш
B) узлуксиз сифат ўзгариши
C) узлуксиз миқдорий ўзгаришлар
D) орқага қайтмайдиган, илгарилама йўналишга эга бўлган миқдорий ва сифатий ўзгаришлар
31. «Ҳибатул ҳақойик» ахлокий-дидак-тик рисолаининг муаллифини аниқ-ланг.
A) А.Навоий
B) Б.Машраб
C) А.Жомий
D) А.Юғнакий
32. Ватанпарварлик туйғуси нима?
A) Туғилиб ўсган ерни севиш ва эъзозлаш
B) Ўз халқи ва миллатини севиш, ардоқлаш
C) Бундай туйғу нисбий характерга эга, киши-нинг туғилиб ўсган жойи эмас, унинг тўқ-фа-ровон яшаган жойи уни Ватани
D) Кишининг ўз она тилига, тарихига ва мада-ниятига, халқи ва миллатига бўлган севгиси, уларни эъзозлаши

33. Ҳалоллик, поклик нима?

- A) Ўз меҳнати билан яшаш
- B) Виждонан соф, ақлан етук, сўз билан иши бир бўлиш
- C) Ҳалоллик — эътиқод холос
- D) Бир вақтнинг ўзида одам ҳам ҳалол, ҳам эп-чил, ишбилармон, уддабурон бўлиши мум-кин эмас

34. Оиланинг вазифаларини кўрсатинг?

- A) Тарбия ва таъминот
- B) Насл қолдириш ва яхши инсон қилиб тарбиялаш
- C) Насл қолдириш, таъминлаш, тарбиялаш
- D) Тарбия

35. Вақт нима?

- A) Ҳодисаларнинг кетма-кетлиги.
- B) Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши.
- C) Борлиқнинг яшаш усули.
- D) Ҳодисаларнинг давомийлиги.

36. Ўзбекистонда фалсафий тафаккур тарихи бўйича йирик алломаларни аниқланг.

- A) Фитрат, Авлоний, Қодирий.
- B) Ойбек, Қодирий, Чустий.
- C) Иброҳим Мўминов, Музаффар Хайруллаев.
- D) Чўлпон, Бехбудий, Авлоний .

Вариант №3

1. Фанда дўстлик қандай тушунилади?

- A) Дўстлик иккита ёки ундан ортиқ одамлар ўртасидаги маънавий яқинлик
- B) Дўстлик одамни ижтимоий мавқеига, лавозимига боғлиқ ҳолда ўзгариб туради
- C) Дўстлик кишининг яна бир кишига бўлган табиий ҳолда юз берувчи ички эҳтиёжи, дунёқарашлари, характерлари ўхшашлиги-нинг оқибати
- D) Пул, дунё етарли бўлса, дўст топиш қийин эмас

2. Ахлоқнинг таркибий тузилишини изоҳланг?

- A) Кишининг кечинмалари, ҳис-туйғуларнинг йиғиндиси
- B) Ахлоқий онг, Ахлоқий нормалар, Ахлоқий фаолият ва Ахлоқий муносабатлар
- C) Ахлоқий амалиёт ва психологик хусусият-ларни ўз ичига олади
- D) Ахлоқий баҳо ва Ахлоқий мезон

3. Категория нима?

- A) объектив реалликнинг инъикоси.
- B) борлиқ алоқадорлигининг ифодаси.
- C) билиш босқичи.
- D) Мантикий билиш усули.

4. «Маҳбуб ул-қулуб» ахлоқий рисола-сининг муаллифини аниқланг.

- A) Бобур
- B) Машраб
- C) Навоий
- D) Гулханий

5. Фалсафа тарихида материя мо-ҳиятини топишга уринишларнинг мазмуни қандай?

- A) субстанцияни ахтариш
- B) субстрат (конкрет нарса) ни ахтариш
- C) ҳамма нарсани вужудга келтирувчи сабабчи - праматерияни ахтариш
- D) бундай уринишлар самарасиздир

6. Меҳр-оқибат деганда нимани тушу-нилади?

- A) Инсонлар ўртасидаги меҳроқибат беғараз тарзда бўлиши лозим
- B) Меҳр-оқибат моддий фаровонликка боғлиқ, хотамтойлик ўзи қуруқ жойда бўлмайди
- C) Инсоннинг ўз касбига, меҳнатига, ота-онаси-га ва қариндош-уруғларига, фарзандларига ва ёрдамга муҳтож барча кишиларга сидки-дилдан қилган муносабати ва ёрдами
- D) Меҳр-оқибат кишининг маънавий етуклиги, юксак маданиятининг натижасидир

7.Энг қадимги ахлоқий таълимотлар қандай, ёзма манбада ифода этил-ган?

- A) Қуръонда
- B) Авестода
- C) Ўрхун-Енисей ёзувларида
- D) Фаробий рисолаларида

8.Юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлган кишиларни қандай тасаввур қилиш мумкин?

- A) Ор-номусли, виждонли, ҳалол, меҳнатсевар, ўз халқи ва Ватанини севмок
- B) Ҳамма кишиларга яхши бўлишнинг имкони йўқ
- C) Катта бойлик, мансаб кишини олий фазилат-ли қилади
- D) Руҳий ва маънавий етукликка эриша олиш

9.Ор-номус нима?

- A) Ор-номус — бу ўз меҳнати ҳисобига яшаш
- B) Ор-номус — бу ўз ва ўзгаларга кадр-қимма-тини билиш
- C) Ор-номус — бу ўзгалар ҳақида хиёнат қил-маслик
- D) Ор-номус — бу ахлоқий хатти-ҳаракатлар, ҳис-туйғулар, муносабатлар

10.Билишнинг моҳияти нима?

- A) ҳақиқатни англашга эришиш .
- B) ғойибона билиш.
- C) Оллоҳни билиш.
- D) коинотни билиш.

11. XVII-XVIII аср Европа материалис-тик фалсафасининг йирик вакил-ларини аниқланг.

- A) Фома Аквинский, Ньютон, Галилей, Копер-ник.
- B) Бэкон, Локк, Декарт, Спиноза, Руссо, Лам-стри.
- C) Кант, Мах, Багданов, Герцен, Белинский.
- D) Юм, Беркли, Шопенгауэр, Соловьев, Сен-Симон

12.«Қутадғу билиг» ахлоқий-дидактик рисоласини ким ёзган?

- A) А.Дониш
- B) Жомий
- C) Юсуф Хос Хожиб
- D) Лутфий

13. Қонун нима?

- A) ходисаларнинг таърифи.
- B) кашфиёт объекти.
- C) тадқиқотлар натижаси.
- D) ўзгармас алоқадорликнинг ифодаси.

14. Санъат ижтимоий онг формалар-дан қай бири билан чамбарчас ало-қада бўлмайди?

- A) меҳнат
- B) фан
- C) дин
- D) фалсафа

15.Ҳақиқат нима?

- A) Ҳақиқий билим
- B) Ёлғонинг тескараси
- C) Реалликка мос келувчи билим
- D) Ҳақиқат – Оллоҳ

16.Инсон баркамоллиги ва инсонпар-варлик ғояларини ўз дунёқарашининг асоси қилиб олган буюк аллома ким?

- A) Бобур
- B) Машраб
- C) Навоий
- D) Ибн Сино

17. Инсоннинг яшашдан мақсади нима?

- A) Шахсий манфаатларни қондириш
- B) Ватан равнақи учун меҳнат қилиш
- C) Ўзгалар устидан ҳукмронлик қилиш
- D) Ўз ва ўзгалар манфаатини уйғунлаштириб, ҳаётда яхши ном қолдириш

18. «Қобуснома» асарининг муаллифи ким?

- A) Ғазнавий
- B) Кайковус
- C) Жомий
- D) Ҳусрав Деҳлавий

19. XX аср фалсафий оқимларидан қайси бири инсон, унинг ҳаёти ва ўлими муаммоларини ўрганади.

- A) Фрейдизм.
- B) Персонализм.
- C) Экзистенциализм.
- D) Неопозитивизм.

20. «Эстетика» сўзи қандай маънони англатади?

- A) гўзаллик
- B) нафосат
- C) сезмоқ, ҳис қилмоқ
- D) атрофни севиш

21. Дунёқараш нима?

- A) Инсоннинг олам тўғрисидаги фикридир.
- B) Кишиларнинг олам ва унинг ўзгариши, ри-вожланиши ҳақидаги илмий, фалсафий, сиё-сий, ҳукукий, ахлокий, эстетик, диний қа-рашлари ва тасаввурлари тизилмасидан иборатдир.
- C) Кишиларнинг яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тасаввурларидир.
- D) Қундалик умумлашган олимларнинг йиғин-дисидир.

22. Гегель таълимотидаги зиддиятлар нимада?

- A) Шакл ва мазмун орасида.
- B) Мутлоқ ғоя ва табиат орасида.
- C) Тафаккур ва онг орасида.
- D) Унинг системаси ва услуби орасида.

23. «Соломон ва Ибсол» асарини ким ёзган?

- A) Навоий
- B) Ибн Сино
- C) Фаробий
- D) Беруний

24. Ахлоқий норма-қоидалар қачон пай-до бўлган?

- A) Одамзод уруғининг пайдо бўлиши билан
- B) Инсон жамияти юзага келиши билан
- C) Иқтисодий тузум инқироzi даврида
- D) Қуддорлик тузуми шакллангандан кейин

25. Ахлоқ қандай кучга таянади?

- A) Муайян сиёсий тузум томонидан ҳимоя қили-нади
- B) Жамоатчилик фикрига
- C) Зўрлик кучига таянади
- D) Тарбиялаш, ўқитиш ва ўргатишга

26. Ҳаёт мазмунини қандай тушуниш мумкин?

- A) Бой ва бадавлат яшаш учун курашиш ва ун-га эришиш
- B) Ватан, халқ ва миллат равнақи йўлида фи-доийлик қилиш
- C) Ахлоқий баркамолликка эришиш, меҳнат қилиш, янгилик яратиш ва бахтиёр яшаш
- D) Ҳаётда омадни кутиш ва тақдиру-таваккалга ишониш

27. Аристотель асарларига Ўрта Осиё мутафаккирларининг қайси бири шарҳ ёзган?

- A) Фаробий
 - B) Беруний
 - C) Юсуф Хос Хожиб
 - D) Абу Али Ибн Сино
28. Фаробийнинг қандай фалсафий асарлари маълум?
- A) Категориялар, Софистика, Риторика.
 - B) Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари, Их-сод-ал-улум, Ас-сиёсат ал-маданийя.
 - C) Фозил шаҳар одамлари, Материя ҳақида ки-тоб.
 - D) Фазошунослик, Фанларнинг келиб чиқиши ҳақида.
29. Прагматизм фалсафасининг мо-ҳияти.
- A) Фаол амалий фаолиятнинг реалистик фал-сафаси.
 - B) Бизнес фалсафаси.
 - C) Субъектив идеализм.
 - D) Объектив идеализм.
30. Онгнинг ижодий характерини кўр-сатувчи мисолни аниқланг.
- A) фол очиш.
 - B) илмий башорат.
 - C) тажриба ўтказиш.
 - D) тақдирга ишониш.
31. Ахлоқ ва фаннинг бир-бирига муно-сабатини аниқланг?
- A) Илм-фан ахлоқий баркамоллик негизидир
 - B) Юксак ахлоқий нормалардан ўзида мужас-самлаштира олган одамгина ижтимоий та-раққиётга хизмат қилади
 - C) Фаннинг ахлоққа ҳеч қанақа алоқаси йўқ
 - D) Ахлоқ ҳам фанга деярли таъсир қилмайди
32. Қуйидаги тушунчаларнинг қайси бири эстетик категорияларга кирмай-ди?
- A) Гўзаллик
 - B) Олийжаноблик
 - C) Фожиавийлик
 - D) Ахлоқийлик
33. Тасаввуф (суфийлик) таълимотида инсон руҳий камолотга эришишининг асосий йўллари?
- A) Шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат
 - B) Шариат ва маърифат
 - C) Шариат, тариқат, ҳақиқат
 - D) Тариқат
34. Ахлоқий баркамоллик негизида нима ётади?
- A) Тақдирнинг тақозосига амал қилиш
 - B) Ўқиш, ўрганиш ва янгиликка интилиш
 - C) Меҳнат қилиш, янгиликлар яратиш ва ундан мамнуният ҳосил қилиш
 - D) Бойлик орттириш, амалдор бўлиш ва шоҳона ҳаёт кечириш
35. Фалсафадаги асосий тафаккур усу-лини аниқланг.
- A) ҳулоса чиқариш.
 - B) ҳар томонлама фикр юритиш.
 - C) софистика.
 - D) диалектика ва метафизика.
36. Борлиқ нима?
- A) Ўтмишдаги табиат
 - B) Реал табиат
 - C) Инсон ва унинг онги
 - D) Умуман мавжудлик

Oraliq nazorati savollari

1-variant

1. Falsafaning baxs mavzui, uning tarixiy taraqqiyot davomida o’zgarib borishi.
2. Mustaqil O’zbekistonda yangicha dunyo qarashni shakllantirish vazifalari.

2-variant

1. Falsafaning inson va jamiyat hayotidagi o’rni.
2. Afsonaviy dunyoqarash va uning o’ziga xos xususiyatlari.

3-variant

1. Mustaqillik tafakkuri va tafakkur mustaqilligi.
2. “Qur’oni karim” –arab islom falsafasining nazariy asosi.

4-variant

1. Falsafa ijtimoiy ongning nazariy shaklidir.
2. Ibn-Rushdning falsafiy qarashlari.

5-variant

1. Mustaqillik falsafasi, uning o’ziga xos xususiyatlari.
2. IX-XII asrlarda markaziy Osiyo hududida falsafiy fikrlarning shakllanishi.

6-variant

1. Tasavvufning asosiy tariqatlari.
2. Milet falsafiy maktabi vakillarining kosmogonik falsafiy ta’limotlari.

7-variant

1. Dunyoqarash va uning tarixiy turlari.
2. Qadimgi Yunonistonda falsafaning fan sifatida paydo bo’lishi

8-variant

1. Ibn-Sinoning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
2. XX-XXI asr jaxon falsafasining xarakterli xususiyatlari.

9-variant

1. Platonning falsafasi, uning “G’oyalar” va “Soyalar” dunyosi xaqidagi ta’limoti.
2. Falsafiy dunyoqarash uning o’ziga xos hususiyatlari.

10-variant

1. Diniy dunyoqarash uning o’zigaxos jixatlari.
2. Axmad Yassaviyning Yassaviya tariqati.

11-variant

1. Falsafa-umuminsoniy qadriyatlarni o’rganuvchi fan
2. M. Xorazmiyning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.

12-variant

1. Falsafaning predmeti va uning jamiyat xayotidagi o'rni hamda vazifalari
2. Ar-roziyning falsafiy qarashlari

13-variant

1. Qadimgi Bobil va Misrda ilk falsafiy qarashlarning paydo bo'lishi.
2. J.Brunoning falsafiy qarashlari.

14-variant

1. Yunon faylasuflarining sodda materialistik qarashlari.
2. XVII-XVIII asrlar Evropa yangi davr falsafasi.

15-variant

1. Jadidchilik okimi vakillarining falsafiy qarashlari.
2. Yunon faylasuflarining borliq va uning asosi haqidagi ta'limotlari.

16-variant

1. Nemis mumtoz falsafasi va uning o'ziga xos xususiyati.
2. "Falsafa" atamasi, uning ma'nosi va mazmuni.

17-variant

1. Qadimgi Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy oqimlar.
2. F.Bekonning falsafasi, uning induktiv metodga asos solishi.

18-variant

1. Yunon faylasuflarining stixiyali sodda dialektik ta'limotlari.
2. Qadimgi Markaziy Osiyoda diniy falsafiy qarashlarning vujudga kelishi.

19-variant

1. Al-Forobiyning falsafiy qarashlari.
2. I.Kantning falsafiy qarashlari.

20-variant

1. Neopozivitizm falsafasi va uning mohiyati.
2. Sokratning falsafiy-axloqiy ta'limoti.

21-variant

1. Aristotelning falsafiy qarashlari.
2. Amir Temur va Temuriylar davri falsafasi.

22-variant

1. XX asr boshlarida Turkistonda milliy ong va milliy istiklol goyalarining shakllanishi.
2. O'rta asrlar Evropa diniy sxolastik falsafasi.

23-variant

1. XVII-XVIII asrlar Evropa falsafasida metafizik va mexanistik materialistik dunyo qarashning qaror topishi.
2. Amir Temurning ijtimoiy falsafiy qarashlari.

24-variant

1. Neotomizm falsafasi va uning mohiyati.
2. Al-Beruniyning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.

25-variant

1. XX asr xayot falsafasi va uning uziga xos xususiyatlari.
2. Afsonaviy dunyoqarash va uning o'ziga xos xususiyatlari.

26-variant

1. Diniy dunyoqarash uning o'zigaxos jixatlari.
2. N.Kopernik va G.Galileyning geliotsentrik ta'limoti, uning falsafa uchun ahamiyati.

27-variant

1. V.Gegelning dialektik metodi va falsafiy sistemasi.
2. Ibn-Sinoning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.

28-variant

1. Najmiddin Kubroning tasavvufga oid ta'limoti.
2. Z.Freyd va K.Yungning falsafiy karashlari.

29-variant

1. Ruxiy taxlil falsafasi.
2. Diniy dunyoqarash uning o'zigaxos jixatlari.

30-variant

1. Falsafaning funktsiyalari (vazifalari).
2. Uyg'onish davri Evropa falsafasi.

Фалсафа ва ЎДЖҚНА кафедраси
муриди доц.И.Машарипов
– сонли баённома
2014 й.

“Фалсафа” фанидан 2014-2015 ўқув йили учун якуний назорат саволлари

1-вариант

1. Дунёқараш тушунчаси, унинг маъноси ва мазмуни.
2. Онг ва унинг моҳияти.
3. Тараққиёт ва унинг моделлари.

Кафедра муdiri

Доц.И.Машарипов

2-вариант

1. Дунёқарашнинг тарихий турлари: мифологик (афсонавий), диний дунёқарашлар.
2. Ибн Синонинг фалсафий қарашлари.
3. Онг ва инъикос.

Кафедра муdiri

Доц.И.Машарипов

3-вариант

1. Фалсафий дунёқараш.
2. Онглилик ва онгсизлик.
3. Зиддият ва унинг шакллари.

Кафедра муdiri

Доц.И.Машарипов

4-вариант

1. Фалсафанинг предмети ва унинг функциялари.
2. Борлиқ ва унинг шакллари.
3. Онг ва ахборот.

Кафедра муdiri

Доц.И.Машарипов

5-вариант

1. Фазо ва вақт борлиқнинг мавжудлик шакллари сифатида.
2. Онг ва ўз-ўзини англаш.
3. Ҳозирги кундаги жамиятимизда шаклланиб бораётган фикрлар хилма-хиллиги ва тафаккур мустақиллиги (И.Каримовнинг “Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин” номли асари бўйича).

Кафедра муdiri

Доц.И.Машарипов

6-вариант

1. Фалсафанинг жамият ҳаётидаги роли ва унинг асосий вазифалари.
2. Ҳаракат борлиқнинг мавжудлик усули.
3. Шахс ва жамият.

Кафедра муdiri

Доц.И.Машарипов

7-вариант

1. Фалсафий тафаккурнинг қадимги шакллари. Хитой ва Ҳинд фалсафаси.
2. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий шарт-шароитлар.
3. Онг ва ижод.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

8-вариант

1. Қадимги Ҳиндистонда пайдо бўлган фалсафий таълимотлар.
2. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистонда маърифатчилик ва жаҳидчилик.
3. Билишнинг табиати ва моҳияти.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

9-вариант

1. Қадимги Хитойда юзага келган фалсафий таълимотлар.
2. Билишнинг субъекти ва объекти.
3. Борлиқни диний, илмий ва фалсафий тушуниш.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

10-вариант

1. Форобийнинг фалсафий қарашлари.
2. Билишнинг асосий босқичлари: ҳиссий ва ақлий билишнинг бирлиги.
3. Диний фнудаментализм ва экстремизмга қарши кураш ва унинг моҳияти (И.Каримовнинг “Миллий истиқлол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир” номли асари бўйича).

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

11-вариант

1. Гераклит ва Демокрит фалсафаси.
2. Ҳақиқат тўғрисидаги фалсафий таълимот.
3. Экзистенциализм ва унинг моҳияти.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

12-вариант

1. Платон идеализми.
2. Миқдор сифат ва меъёр категориялари.
3. Фанлар илмий билишнинг шакллари.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

13-вариант

1. Аристотелнинг фалсафий қарашлари.
2. XX аср руҳий таҳлил фалсафаси ва унинг моҳияти.
3. Илмий билишнинг методлари.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

14-вариант

1. Ўрта асрлар Шарқ фалсафаси.
2. Борлиқ шакллари ва унинг мавжудлик усули.
3. Илмий билишнинг шакллари.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

15-вариант

1. Қуръон ислом фалсафасининг назарияси сифатида.
2. Инсон манфаатлари фалсафий муаммо сифатида. (Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига бағишланган тантанали йиғилишда сўзлаган нутқи
3. Тараққиётнинг ўзбек модели ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

16-вариант

1. Ўрта аср Шарқ фалсафаси: Ал-Киндий, Ал-Ғаззолийнинг фалсафий қарашлари.
2. Инсон борлиғи ва унинг хусусиятлари.
3. Тараққиётда синтез ва унинг роли.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

17-вариант

1. Тараққиёт ва қарама-қаршиликлар бирлиги, қарама-қаршиликлар кураши.
2. Фалсафада инсон ҳаётининг маъноси ва мазмунининг талқини. Инсоннинг умри, ўлими ва мангулик.
3. Баркамол авлодни шакллантириш ва тарбиялаш - келажакимиз пойдевори (Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига бағишланган тантанали йиғилишда сўзлаган нутқи

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

18-вариант

1. Фейербахнинг антропологик фалсафаси.
2. Сакраш ва унинг турлари.
3. Ҳозирги давр фан-техника тараққиёти, унинг моҳияти ва истиқболлари.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

19-вариант

1. Абу Наср Форобийнинг ижтимоий-фалсафий таълимоти.
2. “Диалектика” тушунчаси ва унинг моҳияти.
3. Жамият ва мафкура. И.Каримовнинг “Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин” номли асари бўйича.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

20-вариант

1. Амир Темурнинг “Темур тузуклари” асарининг фалсафий моҳияти.
2. Диалектика категориялари система сифатида.
3. Позитивизм фалсафаси.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

21-вариант

1. И.Кантнинг фалсафий қарашлари.
2. Фалсафада субстанция муаммоси: монизм, дуализм ва плюрализм.
3. Миллий бурч мезони(И.Каримовнинг 2007-йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008-йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси асосида)

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

22-вариант

1. Мирзо Абдулқодир Бедилнинг фалсафий қарашлари.
2. Микдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ва сифат ўзгаришларидан микдор ўзгаришларига ўтиш қонуни.
3. Ўзликни англашда тарихий хотиранинг ўрни. (И.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номли асари асосида).

23-вариант

1. Гегелнинг объектив идеализми ва диалектикаси.
2. Мазмун, шакл, моҳият ва ҳодиса категориялари.
3. Инкорни инкор қонуни ва тараққиёт.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

24-вариант

1. Ф.Бэкон ва Р.Декарт диалектикаси.
2. Макон ва замон борлиқнинг мавжудлик шакллари.
3. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни ҳамда унинг аҳамияти.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

25-вариант

1. Аристотелнинг фалсафий қарашлари.
2. Фалсафанинг миллийлик ва умуминсонийлик тамойиллари.
3. Билишнинг ҳиссий даражаси ва унинг шакллари.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

26-вариант

1. Маънавий борлиқ ва унинг турлари.
2. Илмий билишнинг асосий шакллари.
3. Диалектиканинг асосий тамойиллари ва унинг билишдаги аҳамияти.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

27-вариант

1. Тасаввуф фалсафасининг моҳияти ва унинг асосий тариқатлари.
2. Диалектик тафаккур ва унинг муқобиллари: софистика, эклектика, догматика, метафизика ва синергетика.
3. Қонун ва адолат устуворлиги – жамият тараққиёти омили (И.Каримовнинг “Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир” номли асари бўйича).

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

28-вариант

1. Қонун тушунчаси. Қонунларнинг турлари. Диалектика қонунлари.
2. Жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштиришни тушуниш ва баҳолашда фалсафий тафаккурнинг ўрни.
3. Билишнинг мантиқий даражаси ва унинг шакллари.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

29-вариант

1. Экзистенциализм фалсафаси.
2. Амалиёт – ҳақиқат мезони.
3. Ўзбекистонда янгича дунёқарашни шакллантиришнинг усуллари ва воситалари.

Кафедра мудири

Доц.И.Машарипов

30-вариант

1. Прагматизм фалсафаси ва шахс.
2. Фалсафанинг методологик функцияси.

3. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” нинг амалга ошишида мустақилликни мустаҳкамлаш дунёқарашнинг аҳамияти. (И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма мажлисдаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” маърузаси асосида).

Кафедра мудири

Доц. И. Машарипов

Umumiy savolar

1. Dunyoqarash tushunchasi, uning ma'nosi va mazmuni.
2. Ong va uning mohiyati.
3. Taraqqiyot va uning modellari.
4. Dunyoqarashning tarixiy turlari: mifologik (afsonaviy), diniy dunyoqarashlar.
5. Ibn Sinoning falsafiy qarashlari.
6. Ong va in'ikos.
7. Falsafiy dunyoqarash.
8. Onglilik va ongsizlik.
9. Ziddiyat va uning shakllari.
10. Falsafaning predmeti va uning funktsiyalari.
11. Borliq va uning shakllari.
12. Ong va axborot.
13. Fazo va vaqt borliqning mavjudlik shakllari sifatida.
14. Ong va o'z-o'zini anglash.
15. Hozirgi kundagi jamiyatimizda shakllanib borayotgan fikrlar xilma-xilligi va tafakkur mustaqilligi (I.Karimovning "Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin" nomli asari bo'yicha).
16. Falsafaning jamiyat hayotidagi roli va uning asosiy vazifalari.
17. Harakat borliqning mavjudlik usuli.
18. Shaxs va jamiyat.
19. Falsafiy tafakkurning qadimgi shakllari. Xitoy va Hind falsafasi.
20. X1X asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy shart-sharoitlar.
21. Ong va ijod.
22. Qadimgi Hindistonda paydo bo'lgan falsafiy ta'limotlar.
23. X1X asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda ma'rifatchilik va jadidchilik.
24. Bilishning tabiati va mohiyati.
25. Qadimgi Xitoyda yuzaga kelgan falsafiy ta'limotlar.
26. Bilishning sub'ekti va ob'ekti.
27. Borliqni diniy, ilmiy va falsafiy tushunish.
28. Forobiyning falsafiy qarashlari.
29. Bilishning asosiy bosqichlari: hissiy va aqliy bilishning birligi.
30. Diniy fundamentalizm va ekstremizmga qarshi kurash va uning mohiyati (I.Karimovning "Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir" nomli asari bo'yicha).
31. Geraklit va Demokrit falsafasi.
32. Haqiqat to'g'risidagi falsafiy ta'limot.
33. Ekzistentsializm va uning mohiyati.
34. Platon idealizmi.
35. Miqdor sifat va me'yor kategoriyalari.
36. Fanlar ilmiy bilishning shakllaridir.
37. Aristotelning falsafiy qarashlari.
38. XX asr ruhiy tahlil falsafasi va uning mohiyati.
39. Ilmiy bilishning metodlari.
40. O'rta asrlar Sharq falsafasi.
41. Borliq shakllari va uning mavjudlik usuli.
42. Ilmiy bilishning shakllari.
43. Qur'on islom falsafasining nazariyasi sifatida.

44. Inson manfaatlari falsafiy muammo sifatida. (Prezident I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga bag'ishlangan tantanali yig'ilishda so'zlagan nutqi)
45. Taraqqiyotning o'zbek modeli va uning o'ziga xos xususiyatlari.
46. O'rta asr Sharq falsafasi: Al-Kindiy, Al-G'azzoliyning falsafiy qarashlari.
47. Inson borlig'i va uning xususiyatlari.
48. Taraqqiyotda sintez va uning roli.
49. Taraqqiyot va qarama-qarshiliklar birligi va kurashi.
50. Falsafada inson hayotining ma'nosi va mazmunining talqini. Insonning umri, o'limi va manguilik.
51. Barkamol avlodni shakllantirish va tarbiyalash - kelajagimiz poydevori (Prezident I.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch" asari asosida)
52. Feyerbaxning antropologik falsafasi.
53. Sakrash va uning turlari.
54. Hozirgi davr fan-texnika taraqqiyoti, uning mohiyati va istiqbollari.
55. Abu Nasr Forobiyning ijtimoiy-falsafiy ta'limoti.
56. "Dialektika" tushunchasi va uning mohiyati.
57. Jamiyat va mafkura. I.Karimovning "Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin" nomli asari bo'yicha.
58. Amir Temurning "Temur tuzuklari" asarining falsafiy mohiyati.
59. Dialektika kategoriyalari sistema sifatida.
60. Pozitivizm falsafasi.
61. I.Kantning falsafiy qarashlari.
62. Falsafada substantsiya muammosi: monizm, dualizm va plyuralizm.
63. Milliy burch mezoni. (I.Karimovning "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" asari asosida)
64. Mirzo Abdulqodir Bedilning falsafiy qarashlari.
65. Miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga va sifat o'zgarishlaridan miqdor o'zgarishlariga o'tish qonuni.
66. O'zlikni anglashda tarixiy xotiraning o'rni. (I.Karimovning "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" nomli asari asosida).
67. Gegelning ob'ektiv idealizmi va dialektikasi.
68. Mazmun, shakl, mohiyat va hodisa kategoriyalari.
69. Taraqqiyotda vorislik va davomlilik (inkorni inkor qonuni)
70. F.Bekon va R.Dekart dialektikasi.
71. Makon va zamon borliqning mavjudlik shakllari.
72. Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni hamda uning ahamiyati.
73. Aristotelning falsafiy qarashlari.
74. Falsafaning milliylik va umuminsoniylik tamoyillari.
75. Bilishning hissiy darajasi va uning shakllari.
76. Ma'naviy borliq va uning turlari.
77. Ilmiy bilishning asosiy shakllari.
78. Dialektikaning asosiy tamoyillari va uning bilishdagi ahamiyati.
79. Tasavvuf falsafasining mohiyati va uning asosiy tariqatlari.
80. Dialektik tafakkur va uning muqobillari: sofistika, eklektika, dogmatika, metafizika va sinergetika.
81. Qonun va adolat ustuvorligi – jamiyat taraqqiyoti omili (I.Karimovning "Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir" nomli asari bo'yicha).
82. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari. Dialektika qonunlari.
83. Jamiyat iqtisodiy hayotini erkinlashtirishni tushunish va baholashda falsafiy tafakkurning o'rni.
84. Bilishning mantiqiy darajasi va uning shakllari.

85. Ekzistentsializm falsafasi.
86. Amaliyot – haqiqat mezoni.
87. O'zbekistonda yangicha dunyoqarashni shakllantirishning usullari va vositalari.
88. Pragmatizm falsafasi va shaxs.
89. Falsafaning metodologik funktsiyasi.
90. "Obod turmush yili" davlat Dasturining mazmun va mohiyati. Falsafaning predmeti va uning jamiyat xayotidagi o'rni hamda vazifalari
91. "Falsafa" atamasi, uning ma'nosi va mazmuni.
92. Falsafaning baxs mavzui, uning tarixiy taraqqiyot davomida o'zgarib borishi.
93. Falsafaning inson va jamiyat hayotidagi o'rni.
94. Falsafa-umuminsoniy qadriyatlarni o'rganuvchi fan.
95. Falsafaning funktsiyalari (vazifalari).
96. Mustaqillik falsafasi, uning o'ziga xos xususiyatlari.
97. Dunyoqarash va uning tarixiy turlari.
98. Falsafiy dunyoqarash uning o'ziga xos xususiyatlari.
99. Mustaqillik falsafasining tamoyillari: milliylik va umuminsoniylik.
100. Falsafa ijtimoiy ongning nazariy shaklidir.
101. Afsonaviy dunyoqarash va uning o'ziga xos xususiyatlari.
102. Diniy dunyoqarash uning o'zigaxos jixatlari.
103. Mustaqil O'zbekistonda yangicha dunyo qarashni shakllantirish vazifalari.
104. Mustaqillik tafakkuri va tafakkur mustaqilligi.
105. Qadimgi Bobil va Misrda ilk falsafiy qarashlarning paydo bo'lishi.
106. Qadimgi Markaziy Osiyoda diniy falsafiy qarashlarning vujudga kelishi.
107. Qadimgi Hindistonda paydo bo'lgan falsafiy ta'limotlar va maktablar.
108. Qadimgi Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy oqimlar.
109. "Qur'oni karim" –arab islom falsafasining nazariy asosi.
110. Al-kindiy birinchi arab faylasufi.
111. Ar-roziyning falsafiy qarashlari.
112. Al-G'azzoliy-islom ilohiyotchi faylasufi.
113. Ibn-Rushdning falsafiy qarashlari.
114. IX-XII asrlarda markaziy Osiyo hududida falsafiy fikrlarning shakllanishi.
115. M. Xorazmiyning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
116. Al-Forobiyning falsafiy qarashlari.
117. Al-Beruniyning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
118. Ibn-Sinoning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
119. Tasavvuf falsafasi.
120. Tasavvufning asosiy tariqatlari.
121. Najmiddin Kubroning tasavvufga oid ta'limoti.
122. Axmad Yassaviyning Yassaviya tariqati.
123. Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan tasavvuf tariqatlari.
124. Amir Temur va Temuriylar davri falsafasi.
125. Amir Temurning ijtimoiy falsafiy qarashlari.
126. Mirzo Ulug'bekning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
127. Alisher Navoiyning ijtimoiy falsafiy qarashlari.
128. S.Taftazoniy va M.Jurjoniylarning falsafiy qarashlari.
129. Mirzo Bedilning falsafiy qarashlari.
130. Mashrabning falsafiy qarashlari.
131. Uvaysiy va Nodirabegimlarning ijtimoiy falsafiy falsafiy qarashlari.
132. Qadimgi Yunonistonda falsafaning fan sifatida paydo bo'lishi.
133. Milet maktabi faylasuflari va ularning falsafiy qarashlari.
134. Milet falsafiy maktabi vakillarining kosmogonik falsafiy ta'limotlari.
135. Yunon faylasuflarining borliq va uning asosi haqidagi ta'limotlari.

136. Yunon faylasuflarining sodda materialistik qarashlari.
137. Yunon faylasuflarining stixiyali sodda dialektik ta'limotlari.
138. Sokratning falsafiy-axloqiy ta'limoti.
139. Platonning falsafasi, uning "G'oyalar" va "Soyalar" dunyosi xaqidagi ta'limoti.
140. Aristotelning falsafiy qarashlari.
141. Qadimgi Rim falsafasi.
142. Lukretsiy Karrning falsafiy qarashlari.
143. Plotinning "Emonatsiya" ta'limoti.
144. O'rta asrlar Evropa diniy sxolastik falsafasi.
145. O'rta asr Evropa falsafasida realizm va nominalizm falsafiy oqimlari.
146. Foma Akvinskiyning falsafasi.
147. Uyg'onish davri Evropa falsafasi.
148. Emperizm va ratsionalizm falsafiy oqimlari, ularning asosiy xususiyatlari.
149. F.Bekonning falsafasi, uning induktiv metodga asos solishi.
150. R.Dekartning falsafasi, uning deduktiv metodni asoslashi.
151. N.Kopernik va G.Galileyning geliotsentrik ta'limoti, uning falsafa uchun ahamiyati.
152. J.Brunoning falsafiy qarashlari.
153. XVII-XVIII asrlar Evropa yangi davr falsafasi.
154. XVII-XVIII asrlar Evropa falsafasida metafizik va mexanistik materialistik dunyo qarashning qaror topishi.
155. Nemis mumtoz falsafasi va uning o'ziga xos xususiyati.
156. I.Kantning falsafiy qarashlari.
157. V.Gegelning dialektik metodi va falsafiy sistemasi.
158. L.Feyerbaxning antropologik falsafasi.
159. J.Berkli va D.Yumning falsafiy qarashlari.
160. O.Kontning sub'ektiv idealizmi.
161. XX-XXI asr jaxon falsafasining xarakterli xususiyatlari.
162. XX-XXI asr jaxon falsafasining asosiy oqimlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.
163. Neopozivitizm falsafasi va uning mohiyati.
164. Ekzistentsionalizm falsafiy okimi va uning uziga xos xususiyatlari.
165. Neotomizm falsafasi va uning mohiyati.
166. XX asr xayot falsafasi va uning uziga xos xususiyatlari.
167. Ruxiy taxlil falsafasi.
168. Z.Freyd va K.Yungning falsafiy qarashlari.
169. XX asr boshlarida Turkistonda milliy ong va milliy istiklol goyalarining shakllanishi.
170. Jadidchilik okimi vakillarining falsafiy qarashlari.
171. Borlik tushunchasi, uning ma'nosi va mazmuni.
172. Borlikning turlari moddiy va ma'naviy borlik.
173. Moddiy borlik va uning shakllari.
174. Tabiiy borlik va uning ikki kurinishi asl tabiiy borlik va inson tomonidan yaratilgan tabiiy borlik.
175. Materiya tabiiy borlikning bir kurinishi.
176. Inson borlig'i va uning ikki ko'rinishi.
177. Jamiyat borlig'i, uning o'ziga xos jihatlari.
178. Ma'naviy borliq, uning ikki ko'rinishi: individual ma'naviy borliq va ob'ektivlashgan ma'naviy borliq.
179. Ob'ektiv reallik va uning o'ziga xos jihatlari.
180. Sub'ektiv reallik va uning o'ziga xos xususiyatlari.
181. Substantsiya muammosi: monizm, dualizm, plyuralizm.

182. Borliqning mavjudlik usullari: makon va vaqt (zamon).
183. Harakat borliqning yashash usuli.
184. Borliq,, olam, dunyo tushunchalari, ularning o'zaro munosabati.
185. Borlik va yo'qlik.
186. Olam va uning ko'rinishlari: ichki olam va tashqi olam, moddiy va ma'naviy olam.
187. Dunyo tushunchasi. "U dunyo" va "Bu dunyo".
188. Borliq kategoriyasi va uning xususiyatlari.
189. Inson tushunchasi, uning "indivd", "odam" va "shaxs" tushunchalariga nisbati.
190. Insonning paydo bo'lishi muammosi.
191. Inson – bioruhiy, ijtimoiy mavjudot
192. Insonning hayoti, uning qadr-qiymati.
193. Inson – eng oliy qadriyat.
194. Ong va uning paydo bo'lishi muammosi.
195. Ong va ruhiyat.
196. Ong va ongsizlik muammosi.
197. Ong va o'z-o'zini anglash.
198. Individual va ijtimoiy ong.
199. Ijtimoiy ong, uning tarkibi va shakllari.
200. Ong ijtimoiy hodisa sifatida.
201. Milliy ong va uning o'ziga xos xususiyatlari.
202. Ong va miya. Ong – inson miyasining xossasi.
203. Ong va informatsiya.
204. Ong va milliy o'zlikni anglash.
205. Metod tushunchasi. Metodlarning turlari.
206. Falsafiy metod tushunchasi. Dialektika va metafizika.
207. Dialektik metod va uning o'ziga xos xususiyatlari.
208. Metafizik metod va uning o'ziga xos jihatlari.
209. Sinergetika – murakkab jarayonlar dialektikasi.
210. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari.
211. Falsafaning qonunlari.
212. Miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tish qonuni.
213. Qarama-qarshiliklar birligi va kurash qonuni.
214. Inkorni inkor qonuni.
215. Harakat, o'zgarish va rivojlanish kategoriyalari.
216. Falsafada taraqqiyot to'g'risidagi ta'limot.
217. Umumiy aloqadorlik va bog'lanishlar
218. Universal aloqadorlik va bog'lanishalar.
219. Strukturali aloqadorliklar.
220. Deterministik aloqadorliklar.
221. Dialektika kategoriyalari.
222. Yakkalik (alohidalik), xususiylik va umumiylik kategoriyalari.
223. Mohiyat va hodisa kategoriyalari.
224. Butun va qism (bo'lak) kategoriyalari.
225. Sistema, struktura va element kategoriyalari.
226. Mazmun va shakl kategoriyalari.
227. Sabab va oqibat kategoriyalari.
228. Zaruriyat va tasodif kategoriyalari.
229. Imkoniyat va voqelik kategoriyalari.
230. Taraqqiyotning bosqichlari, sababalari, yo'nalishlari va mohiyatlari.
231. Taraqqiyot jarayonida regress va progress.
232. Mustaqil O'zbekistonning taraqqiyoti, bosqichlari va asosiy tamoyillari.

233. Bilish tushunchasi.
234. Bilishning sub'ekti va ob'ekti.
235. Bilishning turlari.
236. Bilish bosqichlari: hissiy va mantiqiy bilishning farqlari va birligi.
237. Hissiy bilish va uning shakllari.
238. Mantiqiy bilish va uning shakllari.
239. Oddiy va ilmiy bilish.
240. G'oyibona bilish.
241. Intuitiv bilish.
242. Bilish va amaliyot. Bilishda amaliyotning roli.
243. Haqiqat tushunchasi. Bilish va haqiqat.
244. Haqiqatning turlari: nisbiy haqiqat, mutloq haqiqat. Ob'ektiv haqiqat.
245. Relyativizm va roqmatizm.
246. Amaliyot haqiqatning asosiy mezoni.
247. Ilmiy bilish va uning o'ziga xos xususiyatlari.
248. Fan – ilmiy bilishning asosiy shakli.
249. Ilmiy bilishning asosiy usullari.
250. Ilmiy bilishning asosiy shakllari.
251. Ijtimoiy bilish va uning o'ziga xos xususiyatlari.
252. Ijtimoiy bilishning sub'ekti va ob'ekti, ularning o'zaro munosabati.
253. Jamiyat ijtimoiy bilishning asosiy ob'ekti.
254. Ijtimoiy bilishda haqiqat muammosi.
255. Hayot haqiqati, tarixiy haqiqat va badiiy haqiqat.
256. Sho'ro tuzumi davrida tarixiy haqiqatlarning buzilishi va mustaqillik sharoitida ularning tiklanishi.
257. Jamiyat tushunchasi, uning ma'nolari va mazmuni.
258. Jamiyatga falsafiy yondoshish va uning mohiyati.
259. Jamiyatning vujudga kelishi va uning taraqqiyoti.
260. Jamiyat hayoti: moddiy va ma'naviy hayot.
261. Jamiyatning moddiy hayoti va uning o'ziga xos xususiyatlari.
262. Jamiyatning ma'naviy hayoti va uning o'ziga xos xususiyatlari.
263. Jamiyatdagi talablar, ehtiyojlar.
264. Jamiyatning ishlab chiqarishi: moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish.
265. Moddiy ishlab chiqarish – jamiyat hayotining asosi.
266. Ma'naviy ishlab chiqarish va uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni.
267. Jamiyatning taraqqiyoti – qonuniy, tabiiy jarayon.
268. Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi nazariyalar
269. Jamiyat taraqqiyotiga tsivilizatsiyali yondoshuv
270. Jamiyat hayoti va taraqqiyotida barqarorlik va beqarorlik.
271. O'zbekistonda jamiyat taraqqiyotining "o'zbek modeli" va uning asosiy besh tamoyili.
272. Jamiyat hayotining sohalari: ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy va ma'naviy sohalari.
273. Iqtisodiyot va uning jamiyat hayotidagi o'rni.
274. Jamiyatning boshqaruv sohasi va uning jamiyat hayotidagi o'rni.
275. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va uning asosiy elementlari
276. Oila – jamiyatning asosiy va birinchi elementi.
277. Ijtimoiy qatlamlar, sinflar va partiyalarning jamiyatdagi o'rni va roli.
278. Davlat – jamiyatning asosiy siyosiy elementi.
279. Jamiyat hayotidagi ijtimoiy jamoalar, nodavlat ijtimoiy tashkilotlar, birlashma va uyushmalarning roli.
280. Mahalla – jamiyat hayotining o'zagi.

- 281. O'zbekiston demokratik, huquqiy davlat qurish yo'lida.
- 282. Fuqarolik jamiyati va uning asosiy tamoyillari.
- 283. O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurishning borishi.
- 284. Globallashuvning falsafiy muammolari.
- 285. Aksiologiya qadriyatlar falsafasi

Joriy nazorat savollari.

1-variant

1. Falsafa tushunchasi, uning mazmuni.
2. Ahmad Farg’oniyni tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari.

2-variant

1. Dunyoqarash va uning ijtimoiy-tarixiy xarakteri.
2. Farobiyning falsafiy qarashlari.

3-variant

1. Dunyoqarashning tarixiy turlari.
2. Beruniyning falsafiy g’oyalari.

4-variant

1. Falsafaning paydo bo’lishi.
2. Ibn Sinoning falsafiy ta’limoti.

5-variant

1. Falsafaning inson va jamiyat hayotidagi roli.
2. Uyg’onish davri falsafasi.

6-variant

1. Qadimgi Hindiston va Xitoyda falsafa.
2. Yangi zamon falsafasi, uning mazmuni va mohiyati.

7-variant

1. Qadimgi Bobil va Misrda diniy va falsafiy qarashlar.
2. F.Bekon va R.Dekartning falsafiy qarashlari.

8-variant

1. Zardushtiylik ta’limotining falsafiy mohiyati.
2. I.Kantning falsafiy ta’limoti.

9-variant

1. Platonning falsafiy qarashlari.
2. Gegel falsafasining mazmuni va mohiyati.

10-variant

1. Arastuning falsafiy ta'limoti.
2. Feyerbaxning antropologik falsafasi.

11-variant

1. Qadimgi Rim falsafasi.
2. Qadimgi Turonda qanday diniy-falsafiy ta'limotlar vujudga kelgan.

12-variant

1. Al-Kindiyning falsafiy qarashlari.
2. Behbudiyning jadidchilik qarashlari.

13-variant

1. Abu Bakr Roziyning falsafiy qarashlari.
2. Behbudiyning jadidchilik qarashlari.

14-variant

1. G'azzoliyning diniy-falsafiy ta'limoti.
2. F.Akvinskiyning falsafiy ta'limoti.

15-variant

1. O'rta asrlar Evropa xalqlari falsafasi.
2. XX asr jahon falsafasi.

16-variant

1. Tasavvuf falsafasi.
2. Shopengauer, Nitsshe, Shrenglarning falsafiy ta'limoti.

17-variant

1. Yassaviya tariqati va uning mazmuni.
2. Neokantchilik falsafasi.

18-variant

1. Kubraviya tariqatining mazmuni va mohiyati.
2. Neopozitivizm falsafasining mazmuni va mohiyati.

19-variant

1. Naqshbandiya tariqatining mazmuni va mohiyati.
2. Ekzistentsializm falsafasi.

20-variant

1. Abduholiq G'ijduvoniyning falsafiy qarashlari.
2. Neotomizmning falsafiy ta'limoti.

21-variant

1. A.Temurning "Temur tuzuklari" asarining falsafiy ahamiyati.
2. Mustaqillik davrida O'zbekistonda falsafiy qarashlar.

22-variant

1. Muso Xorazmiyning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari.
2. Tasavvuf maqomotlari va ularning mohiyati.

23-variant

1. Al-Qindiy arab faylasufi.
2. Alisher Navoiyning ijtimoiy – falsafiy qarashlari.

24-variant

1. S.Taftazoniy va M.Jurjoniylarning falsafiy qarashlari.
2. L.Feyerbaxning antropologik falsafasi.

25-variant

1. Najmiddun Kubroning tasavvufga oid ta'limoti.
2. Foma Akvinskiyning falsafasi.

26-variant

1. Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan tasavvuf tariqatlari.
2. Rene Dekartning falsafasi,uning deduktiv metodni asoslashi.

27-variant

1. Al – Farobiyning falsafiy qarashlari.
2. Milet maktabi faylasuflari va ularning falsafiy qarashlari.

28-variant

1. Mirzo Ulug'bekning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
2. Lukretsiy Karrning falsafiy qarashlari.

29-variant

1. Al-G'azzoliy - islom ilohiyotchi faylasufi.
2. Emperizm va ratsionalizm falsafiy oqimlari, ularning asosiy xususiyatlari.

30-variant

1. Tasavvuf falsafasi.
2. Qadimgi Rim falsafasi.

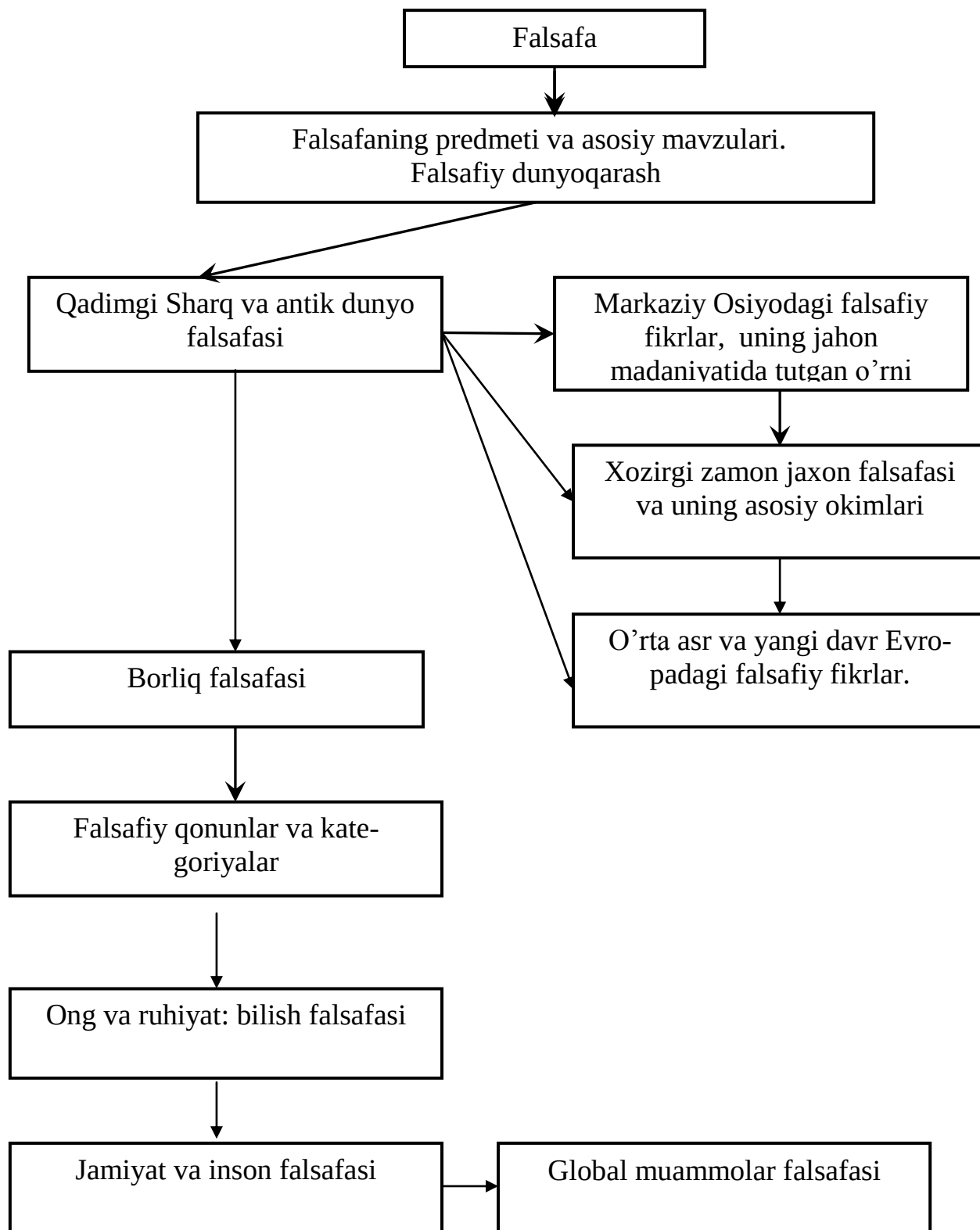
31-variant

1. J.Berkli va D.Yumning falsafiy qarashlari.
2. Mirzo Bedilning falsafiy qarashlari.

Falsafa fanidan tarqatma materiallar.

1 – Mavzu. Falsafa: uning predmeti, mazmun va mohiyati, jamiyatdagi ro'li

Fanning tarkibiy-mantiqiy tuzilishi:

Falsafiy bilim tizimi

ontologiya-borliq to'g'risidagi ta'limot

gnoseologiya-bilish to'g'risidagi ta'limot

metodologiya-metod to'g'risidagi ta'limot

Etika-ahloq to'g'risidagi ta'limot

Ijtimoiy-falsafa

Estetika-go'zallik to'g'risidagi ta'limot

formal, dialektik ijtimoiy mantiq

aksiologiya-qadroyatlar falsafasi.

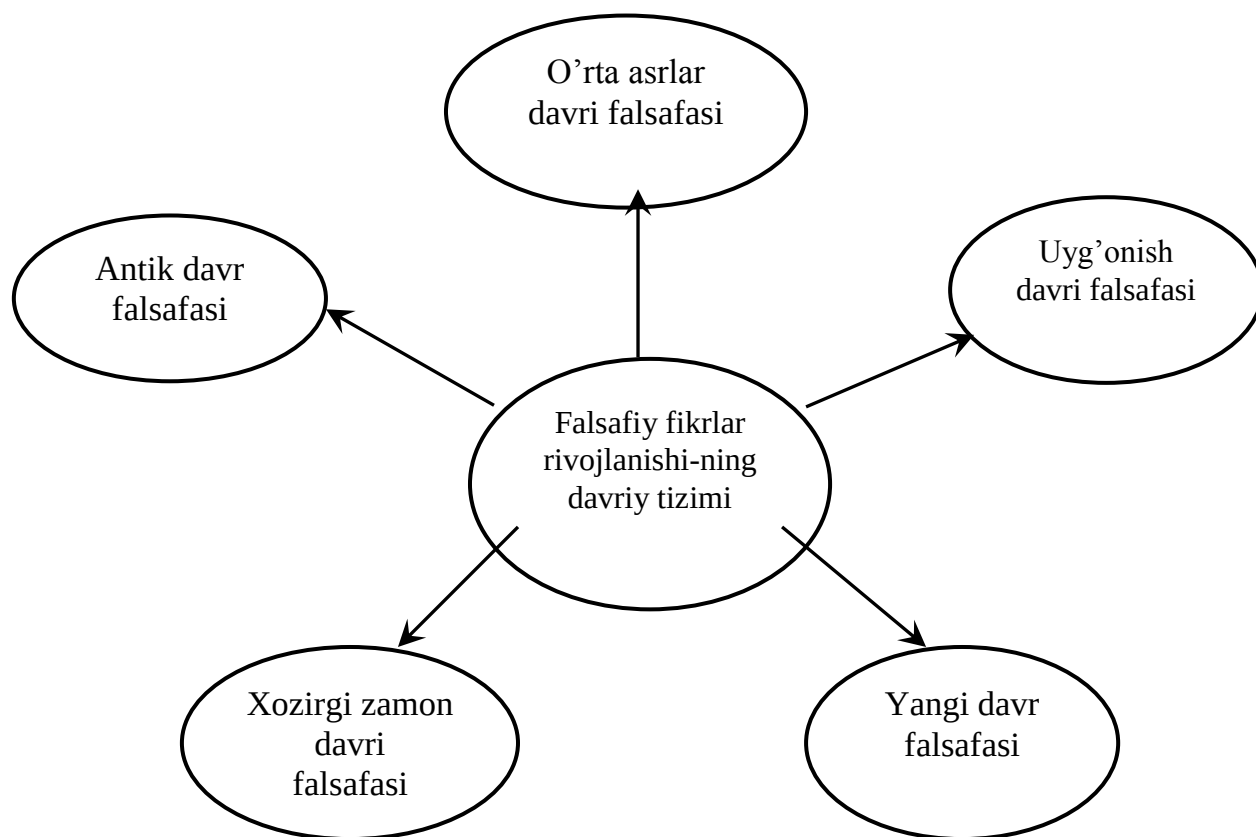
Mavzuni jonlantirish uchun savollar

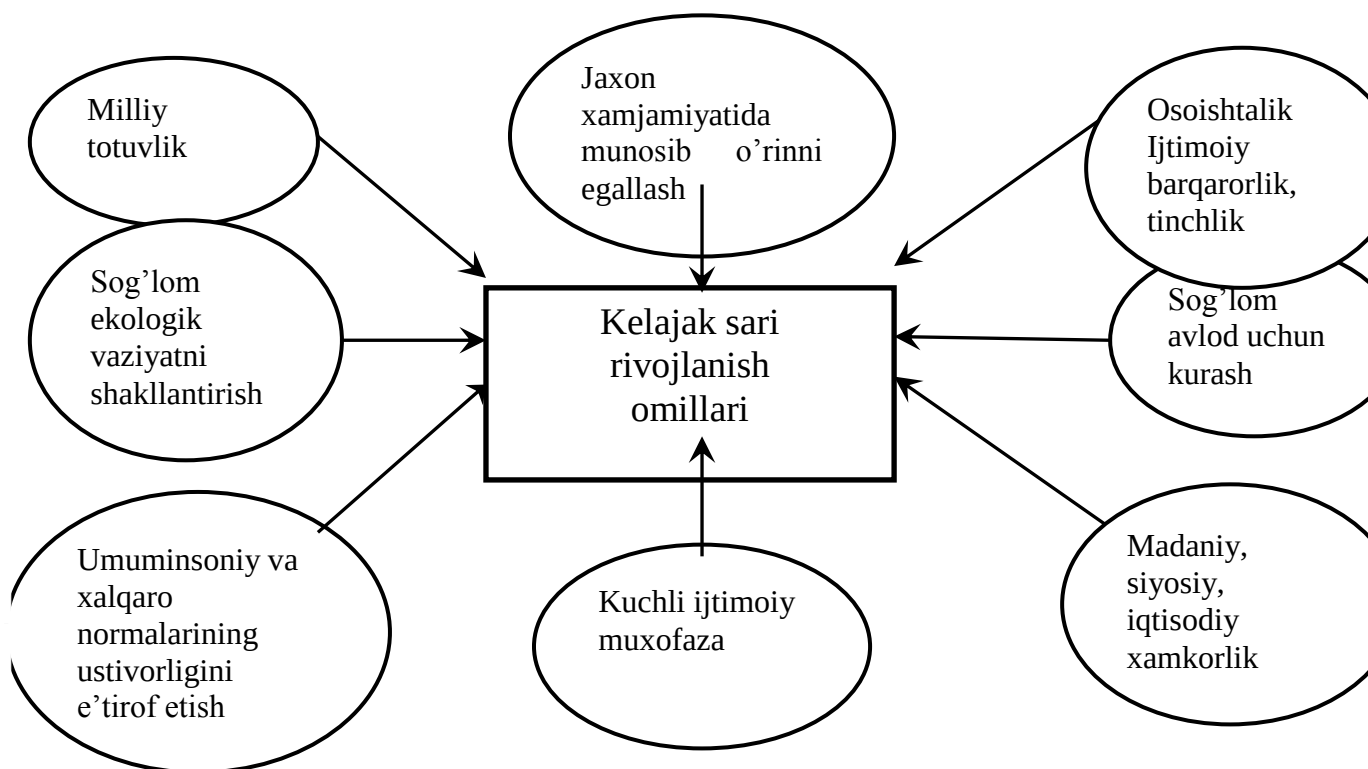
9. «Falsafa» tushunchasi bilan tanishmisiz?
10. Falsafa nimani o'rgatadi?
11. Falsafa va umuminsoniylik tushunchalari o'zaro bog'liqmi?
12. Dunyoqarash nima?
13. Falsafiy dunyoqarash nima?
14. Falsafa manbalarini ayta olasizmi?
15. Din va diniy dunyoqarash nima?
16. Mifologik dunyoqarash nima?

“Aqliy xujum” uslubi qoidasi

- “aqliy xujum”ni o'tkazish vaqti aniqlanadi va unga rioya qilinishi shart;
- aytilgan fikr yoki g'oya baxolanmaydi va tanqidga olinmaydi;
- ish sifatiga emas, soniga qaratiladi, fikr yoki g'oyalar qancha ko'p bo'lsa shuncha yaxshi;
- istalgan fikr yoki g'oyani mumkin qadar kengaytirish va rivojlantirishga xarakat qilinadi;
- barcha fikr yoki g'oyalar qayd etish yo'li bilan yozib olinadi;
- beriladigan savollarga qisqa, asosli javob berish ko'zda

2-savol: Falsafaning baxs mavzulari va ularning xilma-xil talqinlari.

5 – ilova (1.1)

**Tayanch bilimlarini tekshirish uchun
faollashtiruvchi savollar:**

Birinchi reja savoli bo'yicha:

1. «Falsafa» deganda nimani tushunasiz?

Ikkinchi reja savoli bo'yicha:

2. «Falsafa» fanini o'rganish bo'yicha fikringiz?

Uchinchi reja savoli bo'yicha:

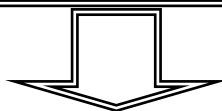
3. Dunyoqarash nima?

To'rtinchi reja savoli bo'yicha:

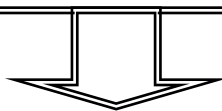
4. Mifologik, diniy, falsafiy dunyoqarash deganda nimani tushunasiz?

Pinbord texnikasi***Pinbord texnikasi***

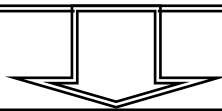
(inglizchadan: pin – maxkamlash, board – doska)
muammoni xal qilishga oid fikrlarni tizimlashtirish va guruxlashni amalga oshirishga, kollektiv tarzda yagona yoki aksincha qarama-qarshi pozitsiyani shakllantirishga imkon beradi

o'qituvchi taklif etilgan muammo bo'yicha o'z nuqtai nazarlarini bayon qilishni so'raydi. To'g'ridan-to'g'ri yoki ommaviy aqliy xujumning boshlanishini tashkil qiladi (rag'batlantiradi).

Fikrlarni taklif qiladilar, muxokama qiladilar, baholaydilar va eng optimal (samarali) fikrni tanlaydilar. Ularni tayanch xulosaviy fikr (2 ta so'zdan ko'p bo'lmagan) sifatida aloxida qog'ozlarga yozadilar va doskaga maxkamlaydilar.

Gurux namoyondalari doskaga chiqadilar va maslaxatlashgan xolda:

- (6) yaqqol xato bo'lgan yoki takrorlanayotgan fikrlarni olib tashlaydilar;
- (7) baxsli bo'lgan fikrlarni oydinlashtiradilar;
- (8) fikrlarni tizimlashtirish mumkin bo'lgan belgilarini aniqlaydilar;
- (9) shu belgilar asosida doskadagi barcha fikrlarni (qog'oz varaqlaridagi) guruxlarga ajratadilar;
- (10) ularning o'zaro munosabatlarini chiziqlar yoki boshqa belgilar yordamida ko'rsatadilar: kollektivning yagona yoki qarama-qarshi pozitsiyalari ishlab chiqiladi.

Asosiy tushunchalar bo'yicha vizual material

1-slayd

Yahudiylik dini. Mafkurasi - iudaviylik. Bu din, asosan, ana shu millatga mansub kishilar o'rtasida yoyilgan bo'lib, eramizdan avvalgi ikki minginchi yillar boshida Falastinda vujudga kelgan. «Zabur» va «Tavrot» kabi muqaddas kitoblar bu dinning asosiy manbalaridan xisoblanadi.

«**Veda**» - «Veda»lar eramizdan bir yarim ming yil oldin yozilgan bo'lib, mutaassib dindor xindu uchun oliy muqaddas ilm va bashorat kitobidir. Xindular «Veda»ni oliy tangri Braxma tomonidan aytilgan so'zlar deb biladi. «Veda»da xindularning qadimgi tarixi, iqtisodiyoti, dini, falsafasi, axloq va nafosatiga oid fikrlari aks etgan. «Veda»lar bizgacha to'rtta to'plam (samxitlar) shaklida etib kelgan. Bular — «Rigveda», «Samaveda», «Yajurveda», «Adxarveda»dir.

«**Upanishadalar**» - Xind falsafasi asoslari «Upanishadalar» nomi bilan mashxur bo'lgan manbalarda xam o'z aksini topgan. «Upanishadalar» sirli bilim degan ma'noni anglatib, «Veda»larning falsafiy qismini tashkil etadi. «Upanishadalar» yaxlit kitob yoki falsafiy risola bo'lmay, balki turli vaqtda turli mavzuda ijod etgan noma'lum mualliflarning matnlaridan iboratdir. «Upanishadalar»dagi falsafiy mavzular, asosan, insonni o'rab turgan borliq, uning xayotdagi o'rni va vazifasi, tashqi olam va inson tabiati, uning xayoti va ruxiyatining moxiyati, bilish imkoniyatining chegaralari, axloq me'yorlari xaqidadir. Falsafiy muammolar asosan diniy-mifologik nuqtai nazardan bayon etilgan.

«**Astika**» - Vedanta, sankhya, yoga, vaysheshika, n'yaya va mimansa — astika guruxiga kiruvchi falsafiy maktablar. Ushbu maktablarning tarafdorlari «Veda»ning muqaddasligini tan olib, birdan-bir haqiqat undagina ifodalangan, deyishadi.

«**Nastika**» - Chorvaka-lokayata, buddizm va jaynizm — nastika guruxiga kiradi. Chorvaka-lokayata tarafdorlari materialistik ta'limotni ilgari surganlari uchun «Veda»ning muqaddasligini tan olishmaydi xamda olam iloxiy kuch tomonidan yaratilmagan, «Veda» xaqiqiy bilim bermaydi, deb ta'kidlashadi.

Lao-Tszidir - (VI-V asrlar). Uning ta'limotiga ko'ra, olam, jamiyat va inson xayoti Dao qonuniga bo'ysunmog'i lozim. Dao qonuni — tabiatning yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg'unligi abadiyligining e'tirof etilishidir. Bu qonunga ko'ra, olamning asosini tashkil etuvchi «Tsi», ya'ni beshta unsur — olov, suv, xavo, er va yoi och yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi xamda ularning yuzaga kelishini ta'minlaydi. Lao-Tszining ta'kidlashicha, olamda xech bir narsa doimiy va o'zgarmas, xarakatsiz xolda bo'lishi mumkin emas. Daosizmga binoan, dunyodagi xamma narsa bir xolatdan ikkinchi xolatga o'tib turadi.

Milet maktabi - Yunonistonda dastlabki falsafiy ta'limotlar eramizdan avvalgi VII-VI asrlar o'rtasida Milet shaxrida yuzaga kelgan va rivojlangan.

Milet maktabi vakillari Fales, Anaksimandr, Anaksimenlardir. Uning asoschisi Fales (eramizdan avvalgi 624 – 547 yillarda yashagan).

O'quv topshiriq:
«Loyixa» texnologiyasi qoidasi

“Loyixa” texnologiyasi ketma-ketlik tamoyiliga asoslanadi. Bunda maqsad, vazifalar fikrlar tartibiga qarab beriladi. Ushbu tartibda paydo bo'lish, shakllanish, rivojlanish jarayoni albatta xisobga olinadi

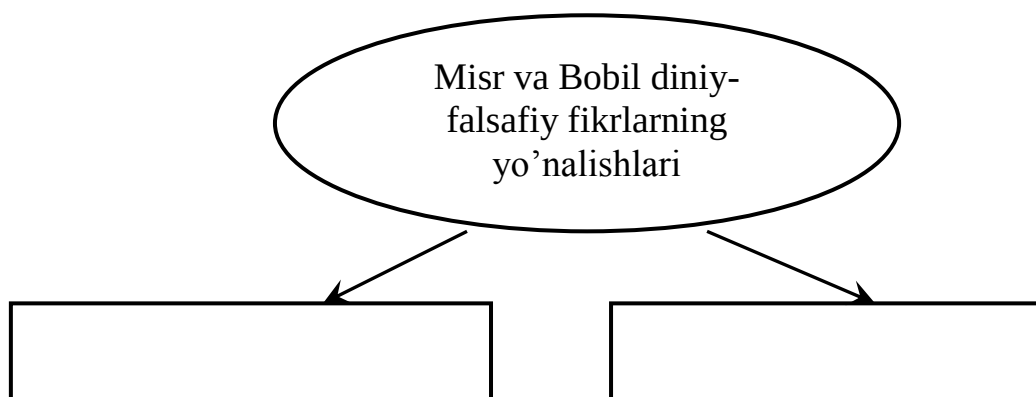
«Loyixa» texnologiyasining asosi bo'lmish ketma-ketlik nazariyasiga asoslanib taqdim etiladigan tablitsalarni to'ldirish.

1. Falsafiy fikrlarning paydo bo'lish bosqichlari

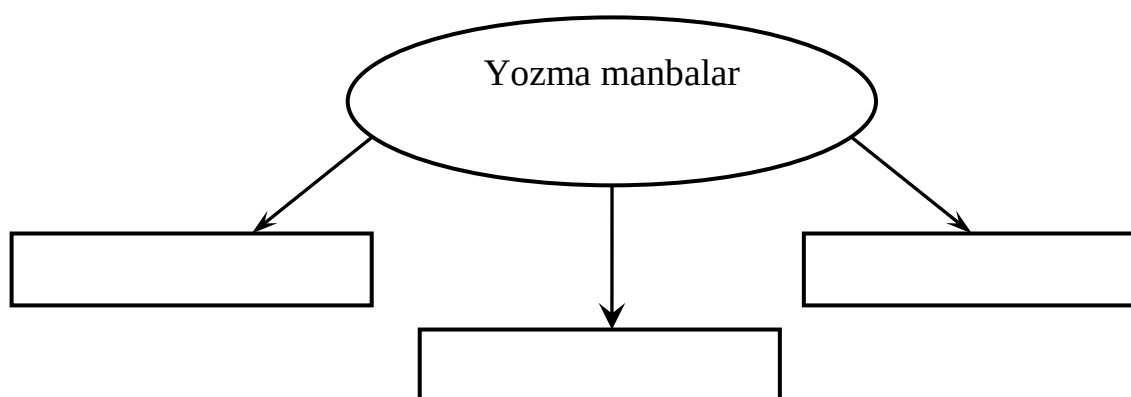
1. _____

Markaziy Osiyo

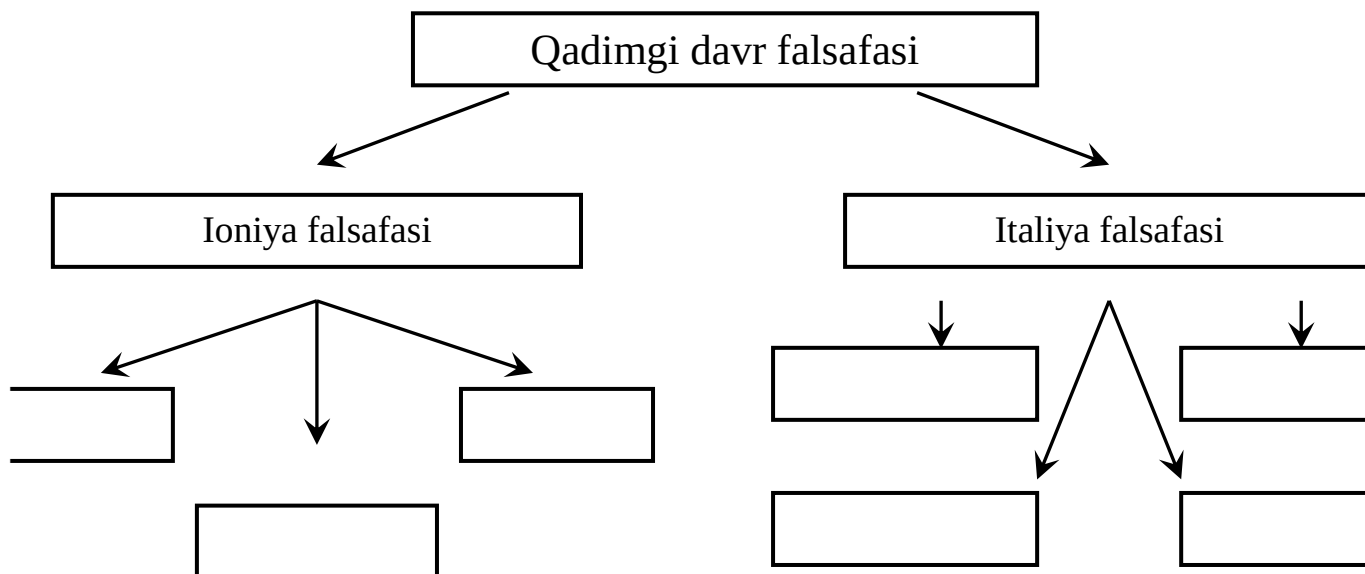
2. Misr va Bobil falsafasi

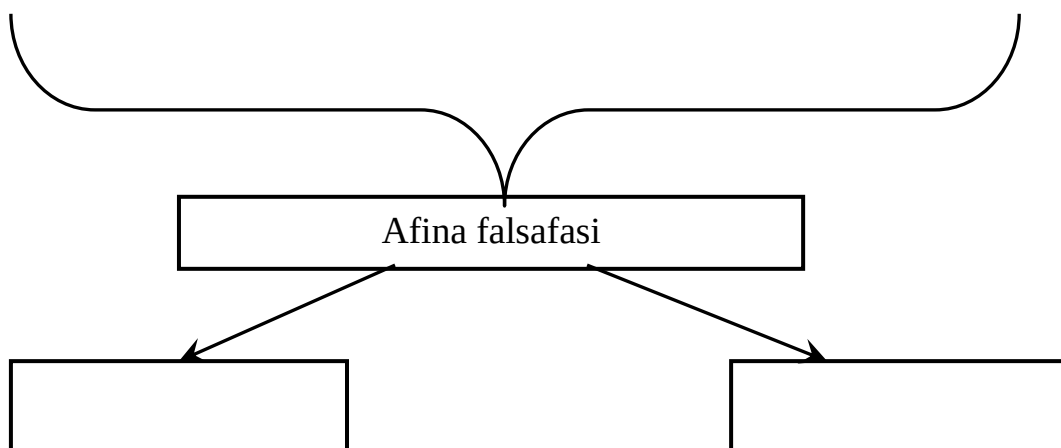

3. Misr va Bobil qadimgi manbalari

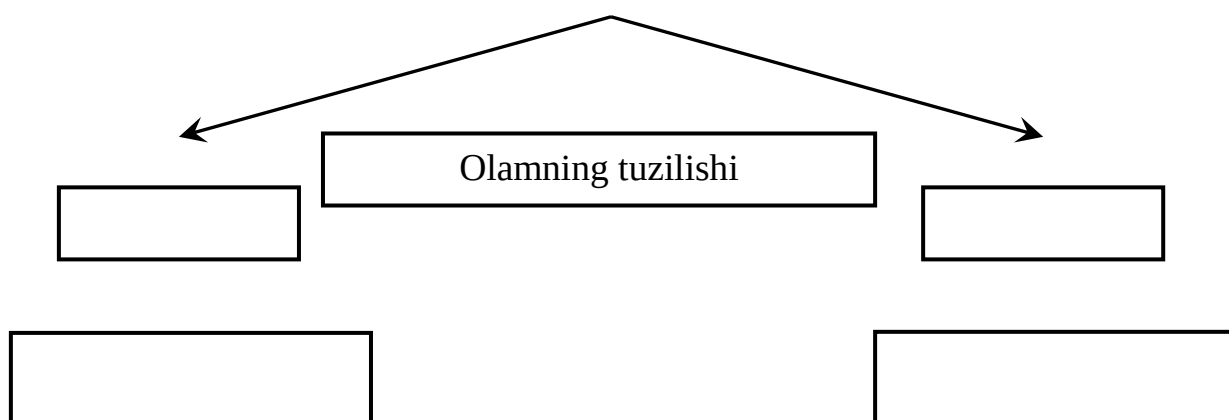

4. Yunon va Rim falsafasi

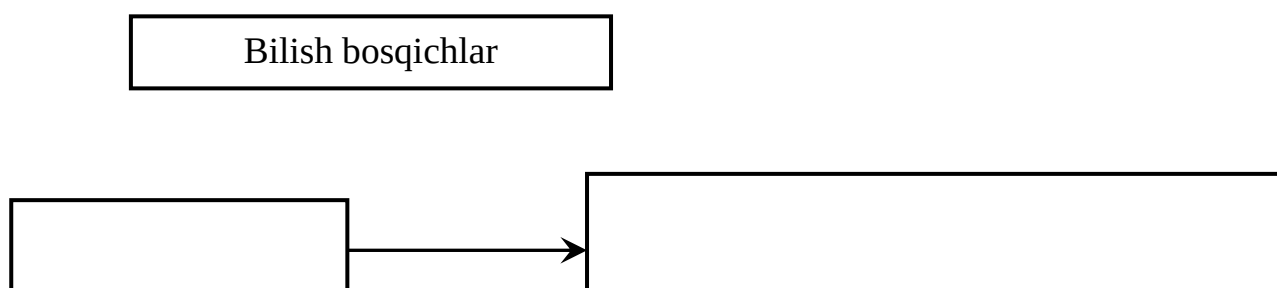

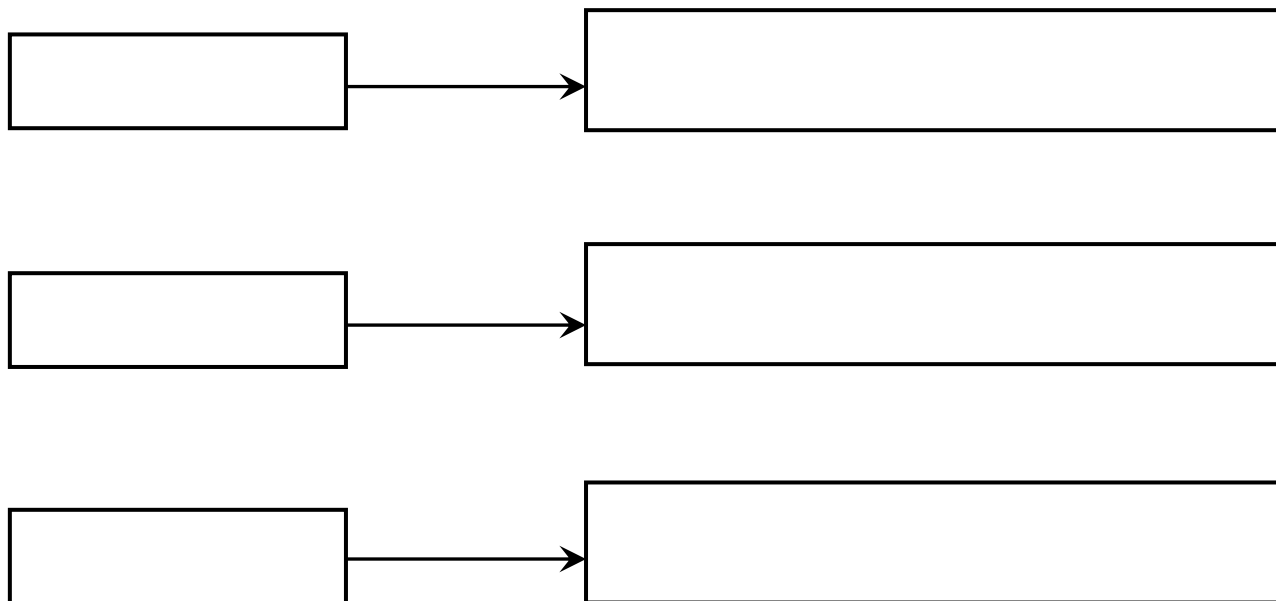

5.Demokrit

6. Aristotel

4-Ilova (2.2)

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

7. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
8. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
9. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
10. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogohlantirilishi zarur.
11. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.

«Guruxlarda juftlik yoki kichik guruxlarga bo'linib ishlash» orqali o'qituvchi talabalarni uch guruxga ajratadi. Xar bir guruxga muxokama qilish uchun quyidagi topshiriqni beradi beriladi:

1-gurux.

Qadimgi Sharq falsafasi va uning milliy yo'nalishlarini xamda ularning ta'limotlarini gapirib bering.

2 – gurux

Antik Dunyo va Yunoniston falsafasining klassik davrining o'ziga xos xususiyatlarini gapirib bering.

3 – gurux

Sharq falsafiy tafakkurini g'arb falsafiy fikrlariga ta'sirining ahamiyatini gapirib bering.

5-Ilova (2.2)

Mustaqil tayyorgarlik ko'rish uchun savollar va topshiriqlar:

- 11.Qadimgi Misr falsafasiga xos xususiyatlarni sanab bera olasizmi?
- 12.«Veda»lar nima va qachon paydo bo'lganini ayta olasizmi?
- 13.Sizningcha Buddaviylik ta'limotining mohiyati nimadan iborat?
- 14.Konfutsiylik nima?
- 15.Lao Tszhi falsafasida Dao qonuni nimani anglatadi?
- 16.Siz Milet falsafiy maktabi to'g'risida nimalarni bilasiz?
- 17.Geraklitning «Oqar suvga ikki marta tushib bo'lmaydi» degan xikmatli iborasining falsafiy mohiyatini tushuntirib bera olasizmi?
- 18.Suqrot qanday faylasuf bo'lgan?
- 19.Aflotunning g'oyalar dunyosi xaqidagi ta'limotining mohiyati nimadan iborat?
- 20.Arastu xaqida nimalarni bilasiz?

3 – Mavzu. Markaziy Osiyo falsafasi va uning jahon madaniyatidagi o'rni

1-Ilova (3.2)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi.

Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazmalilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faolligi (0,5)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baxo					

Baho: 2,4 – 3,5 ball – a'lo baho

1,3 – 2,3 ball – yaxshi baho

0 – 1,2 ball – o'rta baho

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

7. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
8. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
9. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqtajratiladi.
10. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
11. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
12. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

“Charxpalak” uslubi qoidasi

3-4 guruhda talabalar ish olib boradi. Har bir guruhga tugallanmagan fikrlardan iborat savollar yozilgan vatman qog'ozi va to'rt xil flamaster yoki marker beriladi. Savollar aylanib xar bir guruxdan o'tadi, javoblar to'ldiriladi va savol o'z guruhiga kelgach o'yin to'xtatiladi. So'ng javoblar yig'ib olingach, doskaga yopishtiriladi va muxokama qilinadi. Har bir guruxdan vakil chiqib yozgan javoblarini o'qib beradi. Eng asosli javob bergan gurux g'olib hisoblanadi.

O'quv topshiriq:

1 – gurux topshirig'i:

1. Islom va uning yo'nalishlari, mazxablarini tashkil etuvchi falsafiy g'oyalarni aytib bering.
2. O'zbekistondagi qadimgi falsafiy qarashlar-ning o'ziga xos xususiyatini aytib bering

2 - gurux topshirig'i:

1. O'rta asrlar davri falsafiy ta'limotlarini sanab bering.
2. O'zbekistondagi o'rta asrlar davri falsafiy qarashlarining o'ziga xos xususiyatini aytib bering

3 – gurux topshirig'i:

1. XVI – XXI asr falsafiy tafakkuri xaqida gapirib bering.
2. XXI asr falsafasini XX asr falsafasi bilan taqqoslang

3-Ilova (3.2)

O'quv topshiriq:
O'qituvchi «Blits-so'rov» savollarini beradi, jadval
so'rov vaqtida to'ldiradi

№	Savollar	Javoblar
1.	Islom dinining kirib kelishi arafa-sidagi Markaziy Osiyodagi tarixiy shart-sharoitlar?	
2.	Tasavvuf ta'limotining vujudga kelishi sabablari?	
3.	Ilk o'rta asrlarda qanday fanlar shakllandi?	
4.	So'nggi o'rta asrlar davrida qanday fanlar shakllandi?	
5.	Markaziy Osiyo falsafiy fikrlar taraqqiyotining rivojlanish bosqichlarini ayting	
6.	Amir Temurning falsafa taraqqiyotiga qo'shgan xissasini ayting.	

4-Ilova (3.2)

“3x3 loyixasi” qoidasi

- Uchta guruh uchta fikr
- Guruhlarga uch xil savol yozilgan vatman qog'ozlari tarqatiladi.
- Har bir guruh o'z vatmaniga uchtdan javob yozadi.
- Javoblar qoladi guruxlar joy almashadi
- (3dan 1ga; 1dan 2ga; 2dan 3 ga)
- Har stolalmashganda uchtdan javob yoziladi.
- Oxirida jami 9 ta javob to'planadi
- Mustaqil ravishda xar bir gurux umumiy ta'rifni keltiradi va javoblarni taqdimot qiladi

O'quv topshiriq:

1 – gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrlarni davom etdiring “O'zbekiston falsafasini o'rganish natijasida.....”

2 - gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrlarni davom etdiring “ Menga Vatan falsafasini o'rganish kerak, chunki...”

3 – gurux topshirig'i:

Quyidagi fikrlarni davom etdiring “Vatanim falsafasini bilmasam va o'rganmasam.....”

5- Ilova (3.2)

FSMU texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o'quv jarayonini baxs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o'ratadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring

O'quv topshiriq:

“ Xozirgi davr O’zbekiston falsafasiga munosabatingiz?” savolini yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar yordamida jadvalda javob berish

Yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar:

Iqtisodiy va siyosiy soxalarda; ma’naviy va madaniy jarayonlarda.

Savol	Xozirgi davr O’zbekiston falsafasiga munosabatingiz?
(F)Fikringizni bayon eting	
(S)Fikringiz bayoniga sabab ko’rsating	
(M)Ko’rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U)Fikringizni umumlashtiring	

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar va topshiriqlar:

- 11.Siz Ismoil Al-Buxoriyning falsafiy qarashlari tg’risida nimalarni bilasiz?
- 12.At-Termiziyning falsafiy qarashlari qaysi asarlarida bayon etilgan?
- 13.Siz Islom dini to’g’risida nimalarni bilasiz?
- 14.Tasavvufda komil inson taomilini siz qanday tasavvur qilasiz?
- 15.Tasavvufdagi qubraviya, yassaviya va naqshbandiya tariqatlari to’g’risida nimalarni bilasiz?
- 16.Mashhur muhaddislardan kimlarni bilasiz?
- 17.Sizning nazaringizda diniy bag’rikenglik nima?
- 18.«Ma’naviy merosni bilmay turib, mustaqillikning mafkurasini yaratib bo’lmaydi» degan fikrni qanday tushunasiz?

4 – Mavzu. O'rta asr, Uyg'onish davr G'arb falsafasi.

1-Ilova (4.1)

O'quv vizual material:

1-slayd

Nominalizm - lotincha nomina - ism, nom ma'nosini anglatadi. Sxolastik falsafa. Nominalistlar fikricha, universalialar haqiqatda emas, balki faqat tafakkurda mavjud. O'rta asrlarda nominalizm sxolastikaning realizm bilan munozarasi natijasida kelib chiqqan edi. Lekin nominalizmning asosiy tezisi qadimgi yunon faylasuflari Antisfen va Stoiklar tomonidan ilgari surilgan bo'lib, ular Platon g'oyalarini tanqid qilgan edilar. Rostselin tomonidan asoslanganidan keyin mustaqil oqimga aylandi. U faqat yakka narsalargina real mavjud, universalialar esa narsalarning nomi, deb ta'kidlagan.

2-slayd

Realizm - Realistlar Anselm Kenterberiyskiy, Foma Akvinskiy umumiy ob'ektlar, tushunchalar yo alohida insonda, aqldan tashqarida, bu narsalarga qadar yoki individual narsalarning o'zlarida, ularning ruhiy asoslarini tashkil etgan xolda mavjud, deb hisoblaydilar. Cherkov realizm nuqtai nazaridan, turli aqidalarni, masalan Odam Atoning gunohkor bo'lganligi haqida afsonani falsafiy asoslash uchun foydalandi.

3-slayd

Patristika - lotincha patris - demakdir. 2-8 asrlarda xristian ruxoniylarining ilohiy, falsafiy, siyosiy-sotsiologik qarashlari majmuini ifoda etuvchi tushuncha. Antik davrning inqirozi yillarida gnostitsizmga qarshi kurash jarayonida vujudga kelgan.

4-slayd

Sxolastika - diniy falsafaning asosiy yunalishlaridan biri. Mazkur ta'limot iloxiyotga asoslanib, diniy akidalarga falsafiy yondashgan. Sxolastika aslida, o'rta asrlarda garbiy Evropada rivojlangan. Birok keyinchalik, mazkur termin Sharq falsafasiga nisbatan ham ishlatila boshlandi. Sxolastika antik falsafadan, xususan, Prokl ta'limotidan kup baxramand bo'lgan. XIII-XIV asrlarda Sxolastikada ikkiyoklama haqiqat nazariyasi aql va iymon uyg'unligi vujudga keldi. Renessans davrida sxolastik an'analarning ayrim jihatlari yanada rivojlandi. Sxolastikada bilimning ikki tomoni - inson ongi orqali xosil bo'ladigan bilim hamda mushoxada orqali paydo bo'ladigan bilimni e'tirof kilib, ularni dialektik aloqadorligini xisobga olmaydi.

5-slayd

Ratsionalizm - lotincha rationalis, ratio - aql degan ma'noni anglatib, aklga odamlarning bilish va xulking asosi, deb karaydigan falsafiy yo'nalish. Ratsionalizm atamasi XIX asrning urtalarida falsafaga kirib keldi. O'rta asr sxolastikasi va diniy dogmatizmga zid ravishda butun olamning sababiy bog'langanligi goyasini ilgari surdi.

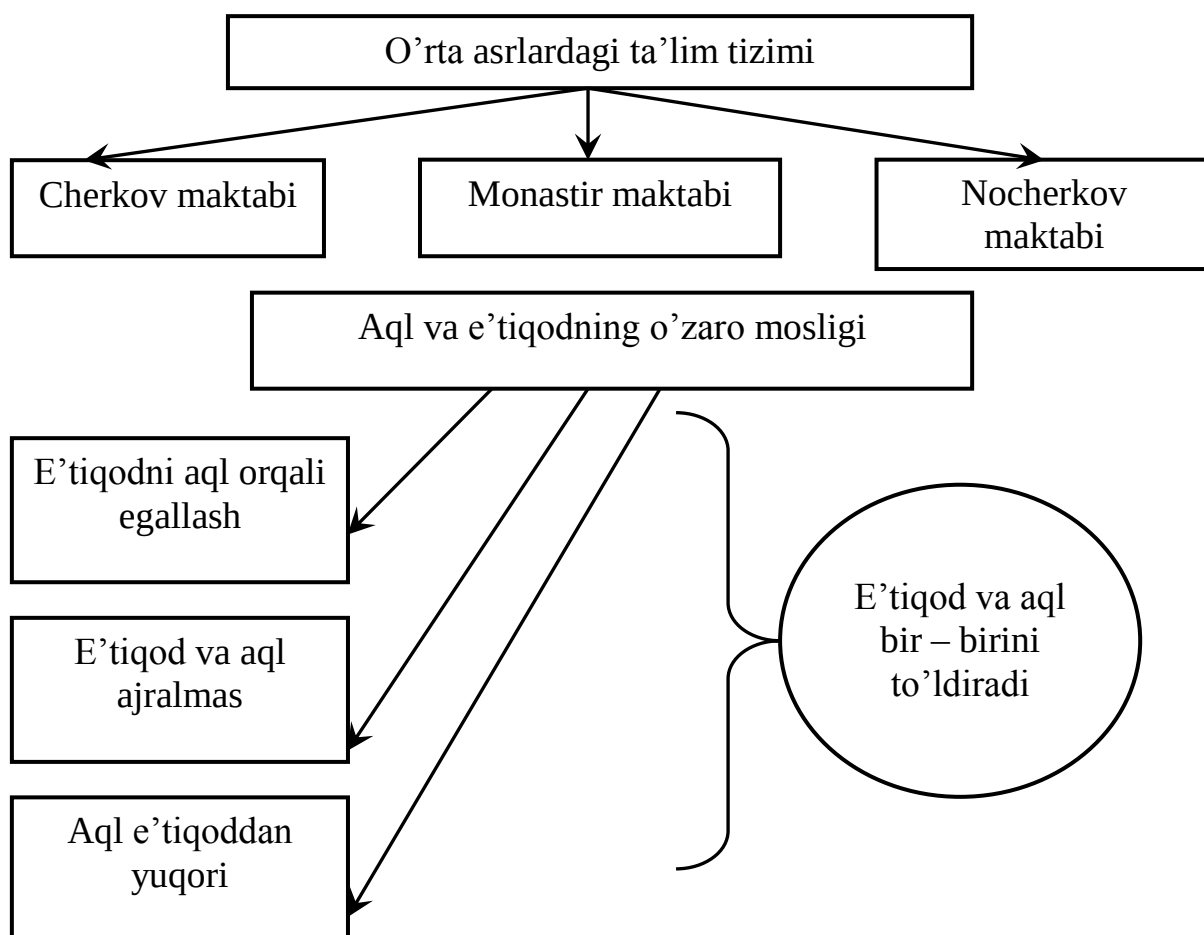
2-Ilova (4.1)

Talabalarni faollashtiruvchi savollar:

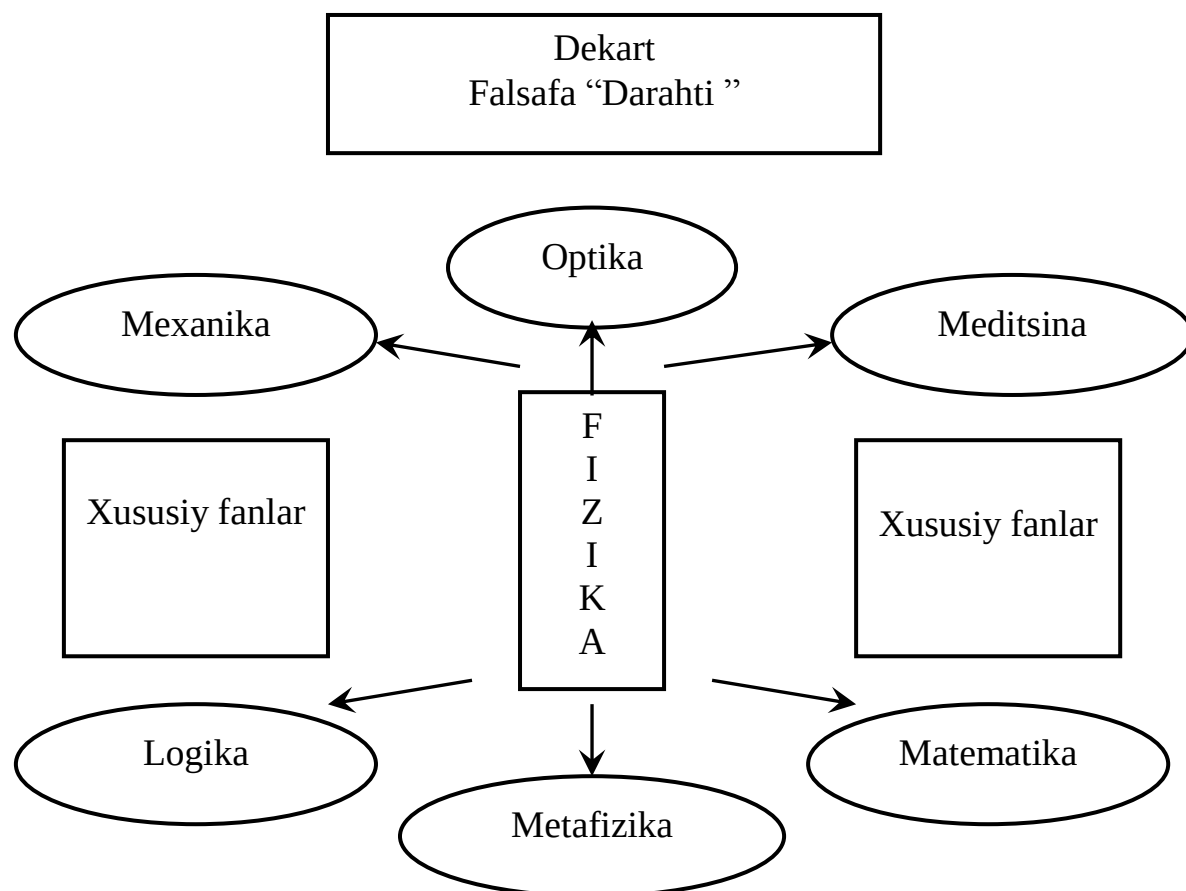
1. Tabiatni o'rganish ta'limoti qanday nomlanadi?
2. Dunyoning mexanistik manzarasini yaratgan olimlar?
3. Evropa uyg'onish davrida tabiatni o'rgangan olimlar?
4. Evropa uyg'onish davrida qanday falsafiy ta'limotlar shakllandi?

Vizual materiallar:

1-slayd

3-slayd

4-Ilova (4.1)

O'quv topshiriq:

T – sxema

O'rta asrlarda Evropada shakllangan falsafiy ta'limotlarning mazmunini belgilang. Gnostika, apologetika, patristika, realizm, nominalizm, dualizm, sxolastika, Per Abelyar ta'limoti, Foma Akvinskiy, Vilyam Okkam, Rodjer Bekon.

Diniy	Ilmiy

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan: bunda ularning xar biri aloxida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g'oyaning ikki tomoni-foyda va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, g'imoya qilishga imkon yaratadi.

5-Ilova (4.1)

O'quv topshiriq:

FSMU texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o'quv jarayonini baxs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o'ratadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring

FSMU texnologiyasi yordamida “Evropa Yangi davr falsafiy qarashlarining ahamiyati nimada?” savolini yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar asosida echish:

Yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar: Rivojlanishda, ilm-fan taraqqiyotida, falsafiy ta’limotlarni shakllanishida, allomalarni etishib chiqishida, diniy falsafani ilmiylashtirishda va x.z

Savol	“Evropa Yangi davr falsafiy qarashlarining ahamiyati nimada?”
(F)Fikringizni bayon eting	
(S)Fikringiz bayoniga sabab ko’rsating	
(M)Ko’rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U)Fikringizni umumlashtiring	

6-Ilova (4.1)

O’quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari va topshiriqlar:

5. Rim imperiyasi hayotining so’nggi davrlaridagi falsafiy oqimlarni sanab bering.
6. «Uyg’onish davri» tushunchasini qanday talqin etasiz?
7. Milliy falsafiy maktablar deganda nimani tushunasiz?
8. Milliy falsafiy maktablarning umuminsoniy yutuqlari nimalarda namoyon bo’ladi?
9. «Nemis klassik falsafasi»mi yoki «Nemis milliy falsafasi»mi? Bu masalaga sizning munosabatingiz qanday?
10. Nega marksistik falsafa milliy falsafa bo’la olmas edi?
11. Evropa uyg’onish davri falsafasini o’rganishimizning ahamiyati nimalarda deb o’ylaysiz?

7-Ilova (4.1)

O’quv topshiriq:

“Nemis falsafasining o’ziga xosligi” mavzusida esse yozib kelish.

“Esse” yozish qoidasi

Taklif etilgan mavzuga 1000 dan 5000 gacha so’z hajmidagi insho bo’lib, bu muallifning ta’kidlab o’tadigan individual pozitsiyasidagi erkin ifoda

yoki dastlabki dunyoqarashni o’z ichiga oladi.

5 – Mavzu. Yangi va eng yangi zamon falsafasi va uning asosiy yo'nalishlari

1-Ilova (5.2)

Munozara ishtirokchilarining yodnomasi

-Muayyan muammo bo'yicha to'liq axborotlar etkaziladi, tanlangan mavzu bo'yicha ayovsiz "shturm" qiladilar muammoni atroflicha o'rganadilar.

-ko'p gapirish kerak emas

-oponent pozitsiyasiga amal qilish kerak

-oponent fikrini xurmat qilish kerak

Mavzudan chetga chiqmaslik

-Muomala madaniyatiga rioya qilish

Baxolash mezonlarining jadvali

Baxolashning ball tizimi	Dokladchilar			
	1	2	3	4
1.Doklad mazmuni (2,5)				
Mavzuga mosligi (1,5)				
Javobning mantiqiy tuzilishi (0,5)				

Xulosaning tugriligi (0,5)				
2. Ma'lumotning tak-dim etilishi (0,5)				
Reglamentga amal qilish (0,5)				
Jami: (3,5)				
Takrizchilar:				
	1	2	3	4
Dokladga ta'rif (3,0)				
Dokladning mazmunli jixati (1,2)				
Dokladning sayozligi (1,2)				
3. Reglamentga amal qilishi (0,6)				
Jami: (3,0)				
Opponent:				
	1	2	3	4
1. Savollar:				
Savollar soni (xar biriga 0,3)				
2. To'ldirish				
Soni (xar biriga 0,2)				

Moxiyatiga ko'ra (0,3)				
Jami: (3,0)				

Doklad uchun – 5 daqiqa
Taqrizchilarga – 2 daqiqa
Opponentlarga – 1-3 daqiqa
Kollektiv muxokama – 5-10 daqiqa

3-Ilova (5.2)

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

1. XX asr falsafasining xarakterli xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
2. Ekzistentsial falsafaning mohiyati nimadan iborat?
3. Postpozitivizmning asosiy xususiyatlari qanday?
4. Strukturalizmning mohiyati nima?
5. Germenevtika nima?

6 – Mavzu. Borliq falsafasi.

1-Ilova (6.1)

O'quv topshiriq:

Insert usulida jadvalni to'ldirish.

Insert qoidasi.

1. Ma'ruza matnini o'qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo'yib chiqing:

V – bilaman

+ - men uchun yangi ma'lumot

- - men bilgan ma'lumotni inkor qiladi

? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo'shimcha ma'lumot.

2. Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
Borliq tushunchasining mohiyati va ma'nosi, borliq haqidagi tarixiy kontsepsiyalar.				
Borliqning shakllari va namoyon bo'lish xususiyatlari.				
Materiya tushunchasi, uning xususiyatlari va namoyon bo'lish shakllari haqida zamonaviy qarashlar				
Harakat - materiyaning namoyon bo'lish shaklidir				

O'quv topshiriq:

“Bilaman, bilmoqchiman, bildim” jadvalini to'ldirish.

Bilaman	Bilmoqchiman	Bildim

b/b/b ni to'ldirish qoidasi

- mavzu b'yiicha tadqiqot y'tkazish imkonini beraadi
- Fikrlashni shakllantiradi
- Yangi mavzuni y'rganiqda kirish qisimida 1 va 2 jadval qismi t'yldirilaadi
- Mavzu yakunida jadvalning 3 qismi t'yldirilaadi.

3. Ilova (6.1)

Mavzu bo'yicha faollashtiruvchi va Blitz-so'rov savollari

9. Mavzudan nima yangilik oldinglar?
10. Yunon olimlari borliqqa qanday ta'rif berishgan?
11. Abu Nasr Farobiy borliqqa qanday ta'rif bergan?
12. Abu ali Ibn Sino borliqqa qanday ta'rif bergan?
13. Ontologiya nima?
14. Borliq nima?
15. Harakat nima?
16. Materiya nima?

4. Ilova (6.1)

1 – gurux topshirig'i

1. Borliq tushunchasining mohiyati va ma'nosi, borliq haqidagi tarixiy kontseptsiyalarni o'rganish:
2. chizma yoki slaydlarda ifodalab berish

2 – gurux topshirig'i

1. Borliqning shakllari va namoyon bo'lish xususiyatlarini o'rganish:
2. chizmalarda yoki slaydlarda ifodalab berish

3 – gurux topshirig'i

1. Materiya tushunchasi, uning xususiyatlari va namoyon bo'lish shakllari haqidagi zamonaviy qarashlarni ta'rifini topish:
2. chizmalarda yoki slaydlarda ifodalab berish

4 – gurux topshirig'i

1. Materiyaning xarakat shakllarini sanab berish:
2. chizmalarda yoki slaydlarda ifodalash.

7. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
8. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
9. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
10. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
11. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
12. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

5-Ilova (6.1)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 1,0 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (0,5)	Ko'rgazmalilik (0,3)	Reglamentga amal qilish (0,1)	Gurux faolligi (0,1)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baxo					

Baxo: 0,8 – 1,0 ball – a'lo baxo

0,4 – 0,7 ball – yaxshi baxo

0 – 0,3 ball – o'rta baxo

6-Ilova (6.1)

O'quv topshiriq:

Nazorat savollariga va topshiriqqa javob berish:

5. Borliq va yo'qlik tushunchalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Mavjudlik va reallik nima?
7. Harakat va uning asosiy shakllari to'g'risida so'zlab bering.
8. Fazo va vaqt, makon va zamon qanday ma'nolarni anglatadi?

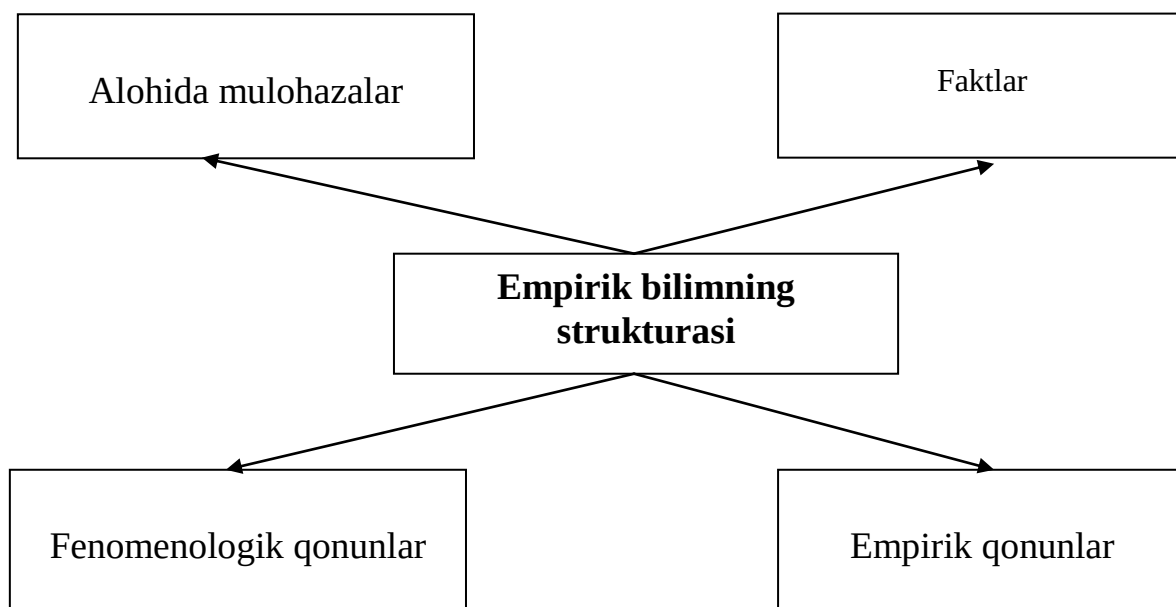
7-Ilova (6.1)

O'quv topshiriq:

Dokladlar mavzusi:

10. Falsafada usul va uslub muammosi.
11. Falsafiy qonunlar.

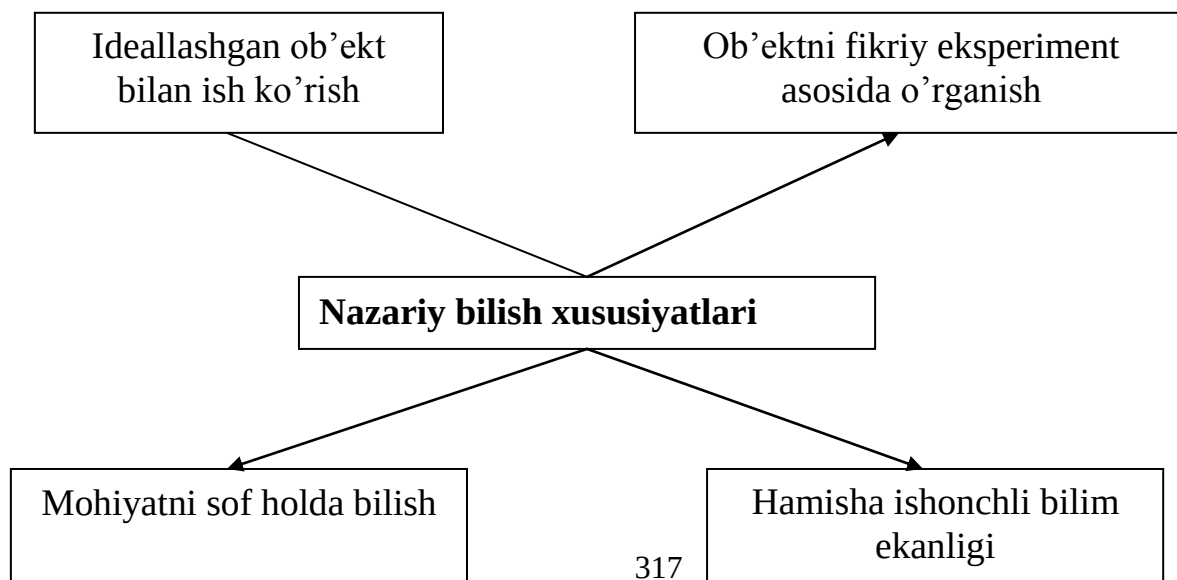
7 – Mavzu. Falsafada metodologiya muammosi

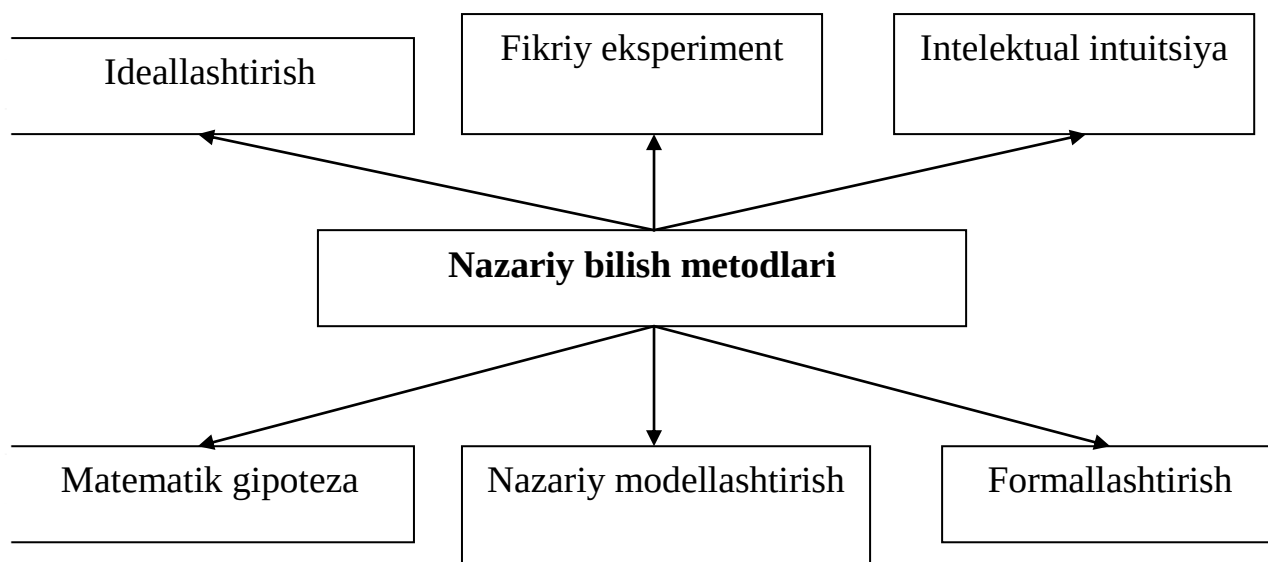
5.5. Empirik bilishning asosiy usullari

- Ilmiy kuzatish
- Ilmiy eksperiment
- Qayd qilish

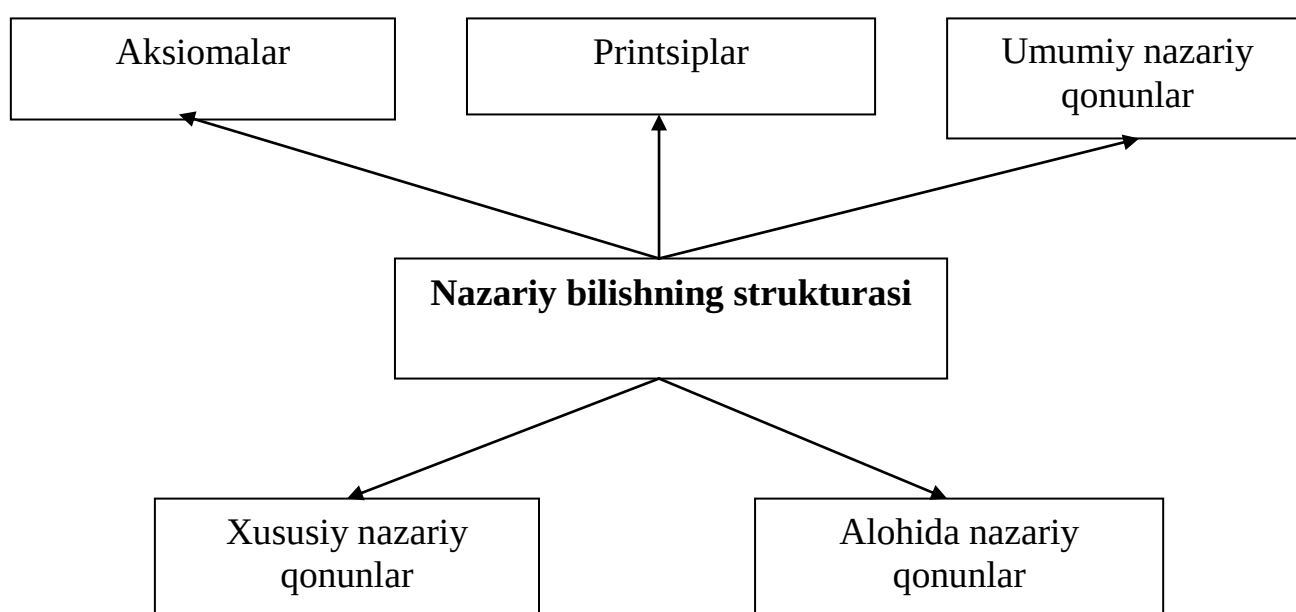
5.6.

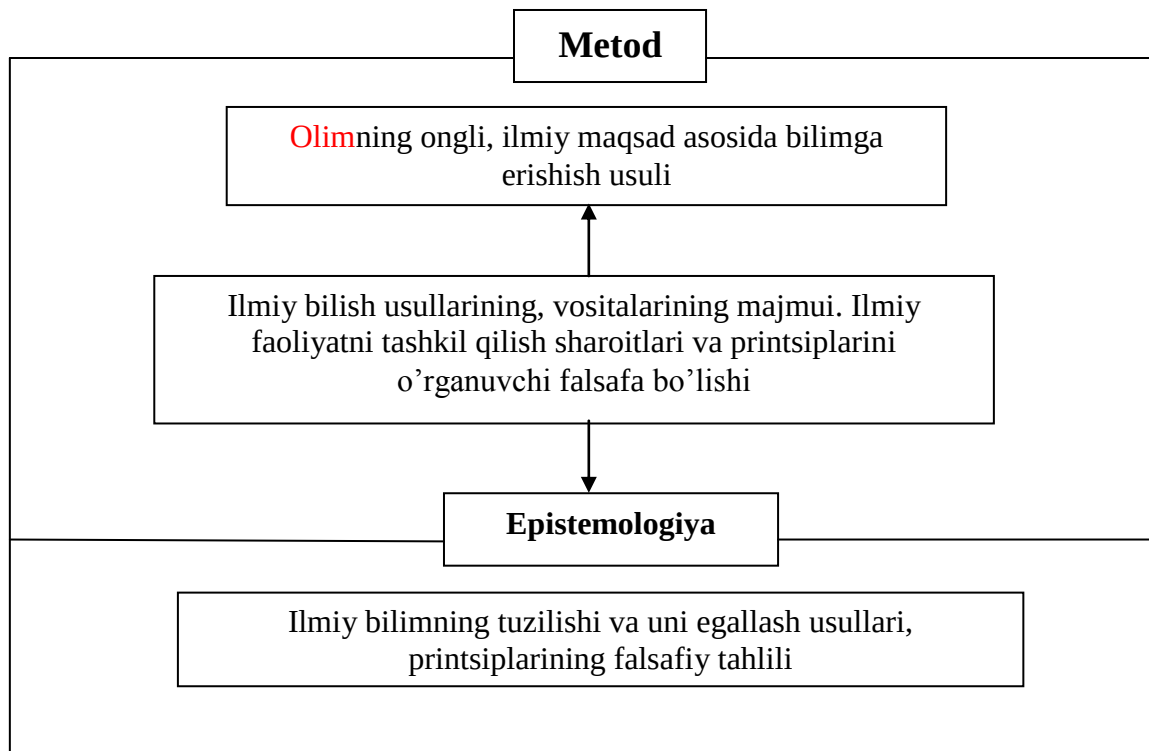
5.7.

5.8.

5.9.

7 – Mavzu. O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari. Falsafa kategoriyalari

1-Ilova (7.1)

Dokladlar mavzusi:

- 13. Falsafada usul va uslub muammosi.
- 14. Falsafiy qonunlar.
- 15. Falsafiy kategoriyalar.

2-Ilova (7.1)

O'quv topshiriq:

Doklad mavzulari bo'yicha savollar va topshiriqlar

- 5. Falsafada usul va uslub muammosi.
- 6. Dialektika nima? Uning zamonaviy talqinlari.

7. Bog'lanish, aloqadorlik, takrorlanish tushunchalarining dialektika bilan bog'ltqligi bormi?

6. Falsafiy qonunlar.

6. Qonun nima?

7. Tabiat va jamiyat qonunlarining qanday xususiyatlari bor?

8. Olamdagi ayniyat va ziddiyat holatlariga misollar keltira olasizmi?

9. Miqdor va sifat nima? Me'yor-chi?

10. Inkori nima?

7. Falsafiy kategoriyalar.

4. Kategoriya o'zi nima?

5. Kategoriyalarni mazmuniga qarab turkumlab bering?

6. Hozirgi davrda taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tamoyillari qanday namoyon bo'lmoqda?

Ma'ruza-anjumanining baxs-munozara shaklida o'tilishini baxolash mezonlari

Baxolashning ball tizimi		Dokladchilar		
	1	2	3	4
1.Doklad mazmuni (2,5)				
Mavzuga mosligi (1,5)				
Javobning mantiqiy tuzilishi (0,5)				
Xulosaning tuzilishi (0,5)				
2. Ma'lumotning takdim etilishi (0,5)				
Reglamentga amal qilish (0,5)				
Jami: (3.5)				
Takrizchilar:				
	1	2	3	4
Dokladga ta'rif (3,0)				
Dokladning mazmunli jixati (1,2)				
Dokladning sayozligi (1,2)				
3. Reglamentga amal qilishi (0,6)				

Jami: (3,0)				
Opponent:				
	1	2	3	4
1. Savollar:				
Savollar soni (xar biriga 0,3)				
2. To'ldirish				
Soni (xar biriga 0,2)				
Moxiyatiga ko'ra (0,3)				
Jami: (3,0)				

Reglament vaqti:

Doklad uchun – 5 daqiqa

Taqrizchilarga – 2 daqiqa

Opponentlarga – 1-3 daqiqa

Kollektiv muxokama – 5-10 daqiqa

5-Ilova (7.1)

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

8. Siz bog'lanishlarning turlarini bilasizmi?
9. Xarakat doirasiga ko'ra qonunlarni turkumlay olasizmi?
10. Nima uchun inson qonunni bilishi kerak?
11. Falsafa fani uslubi qanday nomlanadi?
12. Ziddiyat, qarama-qarshilik, sifat, inkor nima?
13. Kategoriya o'zi nima?
14. Juft kategoriyalar mazmunidagi ichki birlikning asosi nimada?

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

13. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
14. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
15. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
16. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
17. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
18. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazmalilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faolligi (0,5)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baxo					

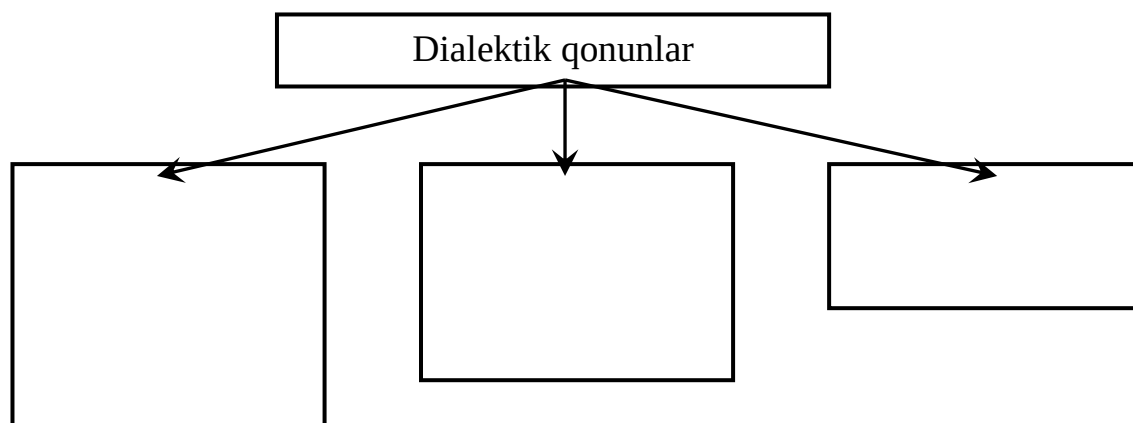
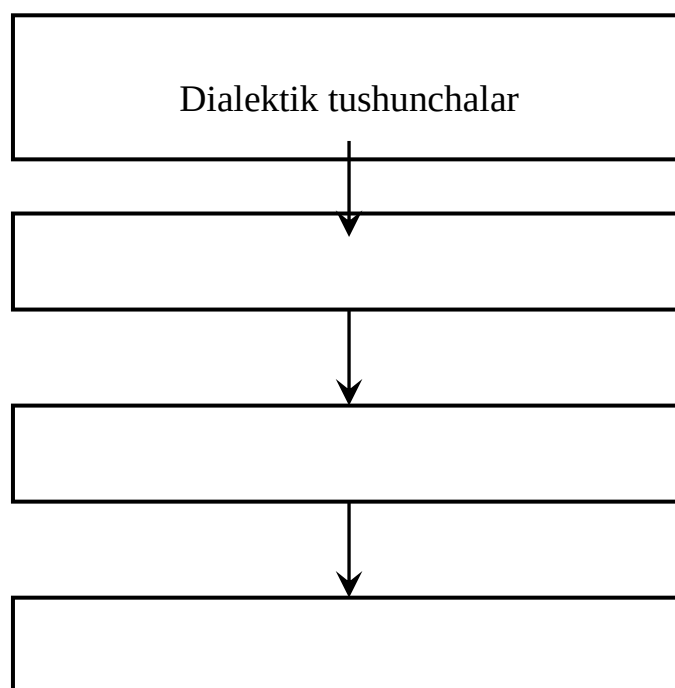
Baxo: 2,4 – 3,5 ball – a'lo baxo

1,3 – 2,3 ball – yaxshi baxo

0 – 1,2 ball – o'rta baxo

O'quv topshiriq:

Grafikli organayzer asosida "Rivojlanish va o'zaro aloqadorlikning umumiy qonuniyatlari" asosidagi sxema-jadvallarni mazmuniga qarab to'ldirish.

Taraqqiyot falsafasi**O'quv topshiriq:**

"Tushunarli uslub"ning tushunchalar taxlili varog'iga dialektik qonun doirasidagi tushunchalarning taxlilini bajaring. Talabalar tushunchalarning mazmun va moxiyati jixatidan qaysi qonun turiga mansubligini aniqlab belgilaydi.

№	Tushunchalar qaysi qonun turiga mansub	Miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro o'tishi	Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi	Inkorni inkor
1.	Bog'lanishlar			
2.	Ayniyat			
3.	Ziddiyat			
4.	Taraqqiyot			
5.	Qarama-qarshilik			
6.	Mavjudlik			
7.	miqdor			
8.	Sifat			
9.	Me'yor			
10.	Tadrijiylik			
11.	Uzluksizlik			
12.	Xarakat			
13.	Takrorlanish			
14.	vorislik			

“Tushunarli uslub” qoidasi

-tushunchalarning taxlilini bir qancha turlari mavjud
 -mazmuniga qarab yoki guruxlarga vazifalarni topshirishlariga qarab ajratiladi
 -dars davomidagi bir jarayon yoki mavzuni bir qismini yoritib beradi
 -klassifikatsiyalash emas balki mazmunini echib berish.

№	Tushunchalar nomi	Sizningcha Ushbu tushuncha	Ushbu tushunchaga munosabatingiz, Ta'rifini keltiring	Qo'shimcha fikr

4-Ilova (7.2)

O'quv topshiriq:

Klaster texnikasining qoidasi bilan tanishadi va berilgan vazifani bajaradi.

- Klaster – parchalanish, maydalanish ma'nosini anglatadi.
- Mavzudan chiqqan va chiqmagan xolda so'z o'zagini ma'no mazmunini davom ettiramiz. So'zlar tarmoqlanadi.
- Klaster uslubi darsning bir qismida (boshida, o'rtasida, oxirida) qo'llaniladi.
- Guruxlarga bir xil savol berilsa, tarmoq bajarilgandan so'ng bir xil terminlar o'chiriladi, kimda o'chirilmagan terminlar ko'p qolsa, o'sha gruppaga g'olib xisoblanadi.
- O'qituvchi o'z variantiga ega bo'lishi kerak.
- So'zlarning klassifikatsiyasi ro'y bermasligi kerak.

		nimani bildiradi		
1.	Yakkalik			
2.	Umumiylik			
3.	Xususiylik			
4.	Moxiyat			
5.	Xodisa			
6.	Mazmun			
7.	Shakl			
8.	Element			
9.	Struktura			
10.	Butun			
11.	Qism			
12.	Sabab			
13.	Oqibat			
14.	Zaruriyat			
15.	Imkoniyat			
16.	Tasodif			
17.	voqelik			

6-Ilova (7.2)

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

1. Qonun nima?
2. Tabiat va jamiyat qonunlarining qanday xususiyatlari bor?
3. Olamdagi ayniyat va ziddiyat holatlariga misollar keltira olasizmi?
4. Miqdor va sifat nima? Me'yori-chi?
5. Inkori nima? Inkori inkori-chi?
6. Kategoriyalar tushunchasini qanday izohlaysiz?
7. Juft kategoriyalar mazmunidagi ichki birlikning asosi nimada?

8. Hozirgi davrda taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tamoyillari qanday namoyon bo'lmoqda?

7-Ilova (7.2)

O'quv topshiriq:

“Xayotingizda qonunga amal qilasizmi” mavzusida esse yozib kelish topshiriladi.

“Esse” yozish qoidasi

Taklif etilgan mavzuga 1000 dan 5000 gacha so'z hajmidagi insho bo'lib, bu muallifning ta'kidlab o'tadigan individual pozitsiyasidagi erkin ifoda etish shakli; qandaydir predmet bo'yicha umumiy yoki dastlabki dunyoqarashni o'z ichiga oladi.

8-Mavzu. Bilish falsafasi.

1 – Ilova (8.2)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazmalilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faolligi (0,5)	Jami ball
1.					

2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy hisob Ballari					
Baxo					

Baxo: 2,4 – 3,5 ball – a’lo baho

1,3 – 2,3 ball – yaxshi baho

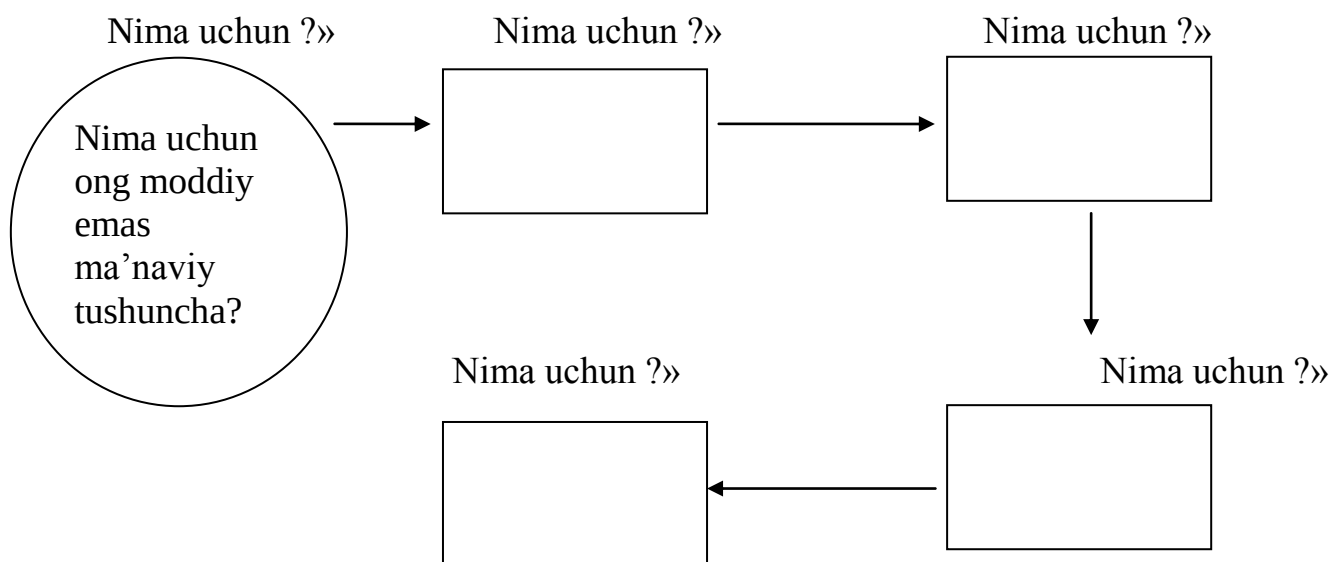
0 – 1,2 ball – o’rta baho

Kichik guruhlarda ishlash qoidasi

1. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo’lmog’i lozim.
2. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog’i lozim.
3. Kichik gurux oldiga qo’yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
4. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
5. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o’qituvchi ularga yo’riqnoma berishi lozim.

O'quv topshiriq:

«Nima uchun ?» texnikasidan foydalanib «Nima uchun ong moddiy emas ma'naviy tushuncha?» savoliga javobni organayzerga to'ldirish

“Nima uchun?” texnika qoidasi

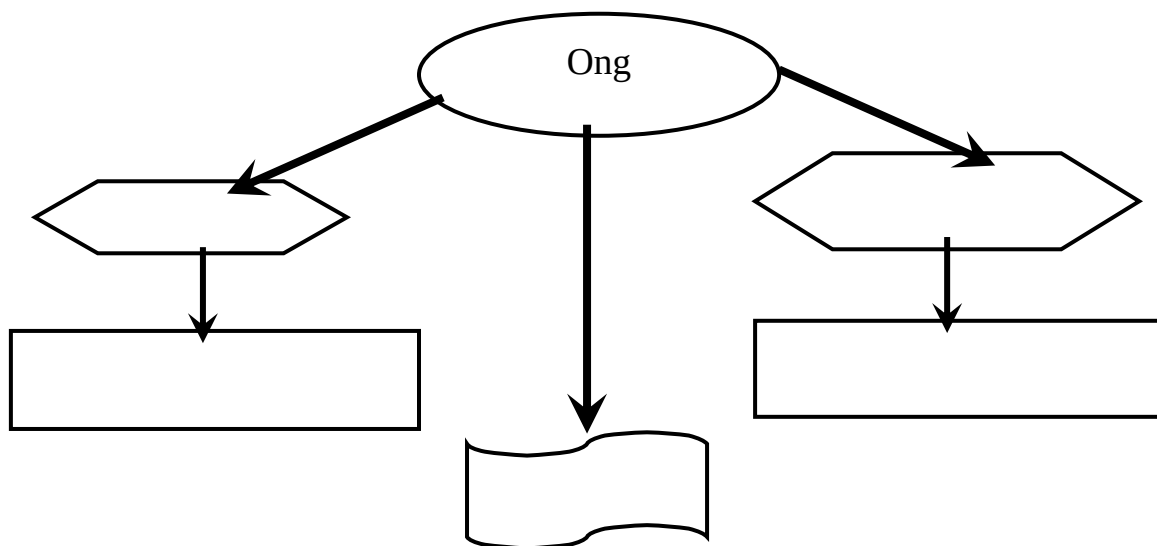
Keyingi fikrni keltirib chiqaruvchi zanjir. Muammoni aytish bilan boshlanadi. Savol beriladi va nima uchun? Ko'rsatkichini chizib javob beriladi, javob birinchi kelgan fikr bo'lishi kerak, birinchi kelgan fikrlarning oxirigisi ya'ni o'ylab, asoslab javob berilgani muammoning echimi xisoblanadi.

3 – Ilova (8.2)

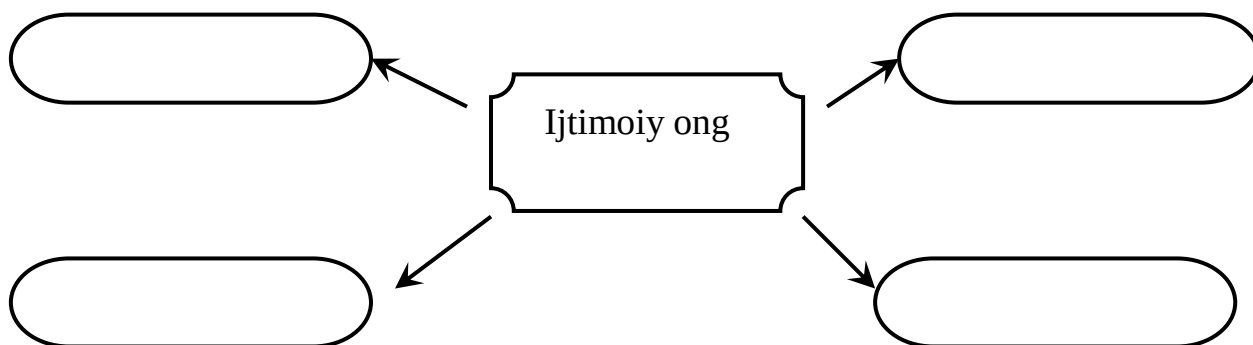
O'quv topshiriq:

“Bilish va xaqiqat muammosi” savoliga javoblarni organayzerlarda mazmuniga qarab to'ldirish.

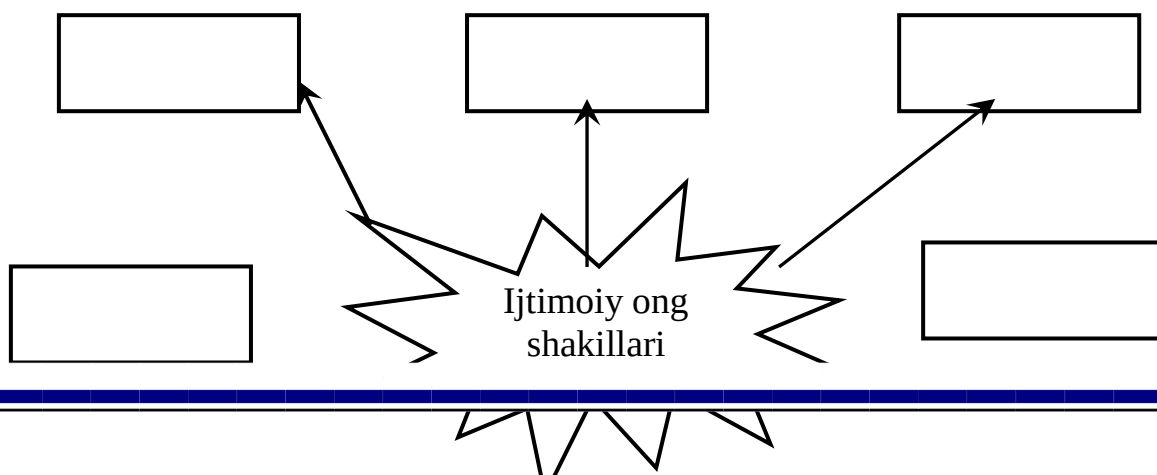
1-slayd. Fadsafada ong muammosi

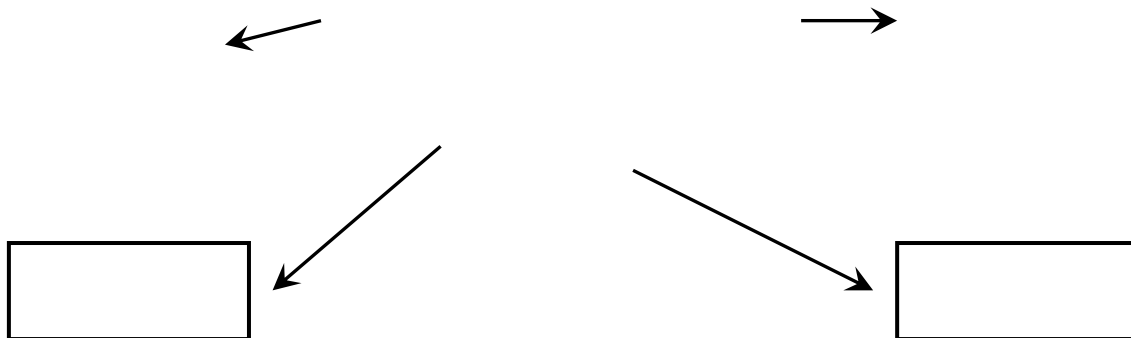

2-slayd. Ijtimoiy ong tarkibiy kismlar

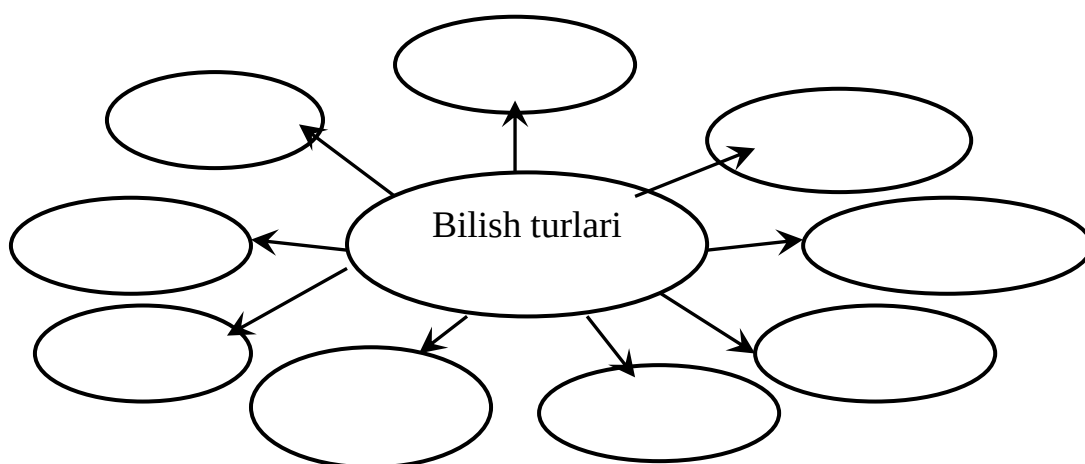

3-slayd. Ijtimoiy ong shakllari

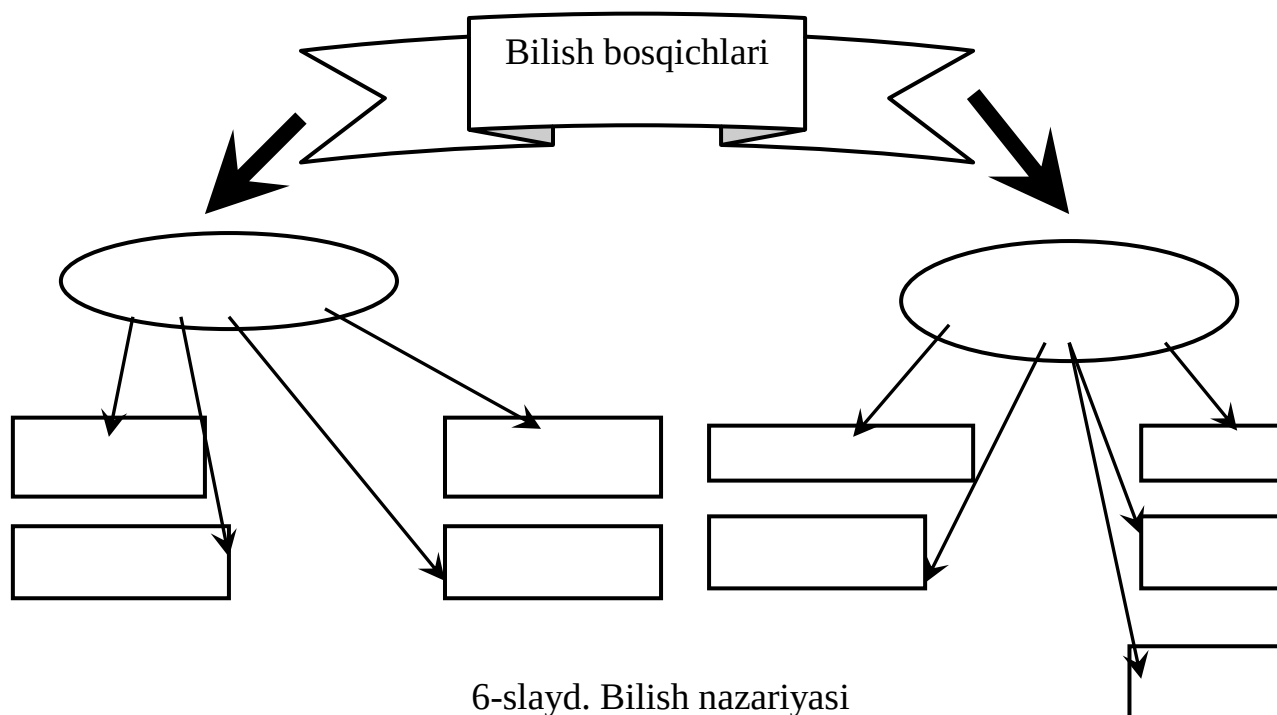

4-slayd. Bilish nazariyasi

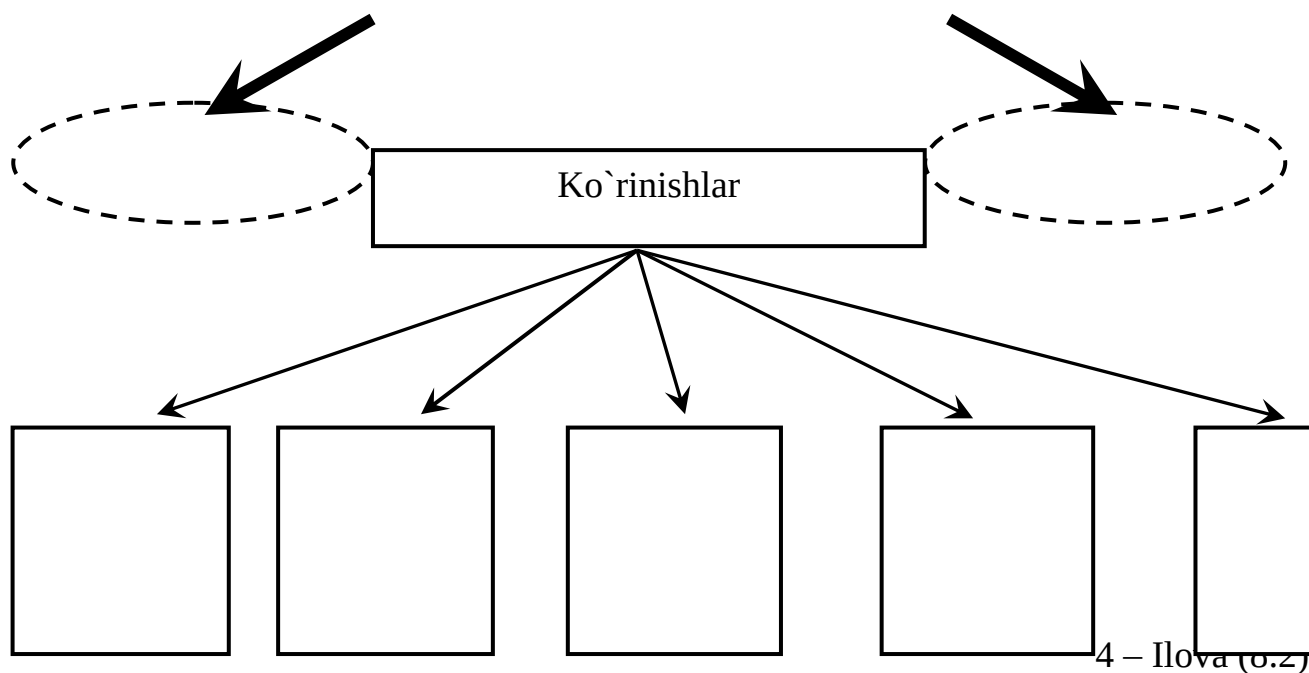

5-slayd. Bilish nazariyasi

6-slayd. Bilish nazariyasi

O`quv topshiriq:

T – sxemasi asosida savollarga javobni organayzerda to`ldirish

1. Ong ma`naviylikmi?
2. Ong moddiylikda miyada aks etadimi?
3. Absolyut xaqiqat mavjudmi?
4. O`zini o`zgalaridan ajrata bilish bu anglashmi?
5. Individual ong ijtimoiy ongga aylanadimi?
6. Bilish inson faoliyatimi?
7. Bilish bilimdan kelib chiqadimi?
8. Bilishda ob`ekt va sub`ekt mavjudmi?
9. Xulosa – aqliy bilishga kiradimi?
10. Bili shva ong o`zaro bog`liqmi?

Xa	Yo`q

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan: bunda ularning xar biri aloxida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g'oyaning ikki tomoni-foйда va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, g'imoya qilishga imkon yaratadi.

5 – Ilova (8.2)

O'quv topshiriq:

“Muammoli vaziyat” jadvalini yo'naltiruvchi uslubiy tavsiyalar asosida to'ldirish.

“Muammoli vaziyat turi”	“Muammoli vaziyat” sababalari	Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlari
Xar doim xaqiqat absolyut bo'la oladimi?		

Yo'naltiruvchi uslubiy tavsiya:

Xaqiqatni paydo bo'lishi; xaqiqatni namoyon bo'lishi; xaqiqatni turlari; bilish orqali xaqiqatga erishish; diniy va ilmiy talqini.

“Muammoli vaziyat” uslubining ekspert qog'ozi

1. Xar bir guruxga aloxida ekspert qog'ozini tarqatadi.
2. Muammoning vaziyatini taxlil qiladi
3. Aniq muammoli vaziyatni shakllantiradi
4. Muammoni kelib chiqish sabablarini ko'rsatadi
5. Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlarini shakllantiradi
6. Fikrlarni umumlashtirib jadvalni to'ldiradi

5 – Ilova (8.2)

O'quv topshiriq:

Mustaqil tayyorgarlik ko'rish uchun savollar.

1. Psixika va ong koinot evolyutsiyasining tabiiy natijasi deganda nimani

tushunasiz?

2. Ong nima? Nega u ijtimoiy – tarixiy xarakterga ega deyiladi?
3. Ong va tilning birligi deganda nimani tushunasiz?
4. O'z-o'zini anglash nima?
5. “Informatsion portlash” nimani anglatadi?
6. Gnoseologiya nimani o'rganadi?
7. Bilish nima?
8. Xissiy va ratsional bilishning o'ziga xosligi nimada?
9. Bilish ob'ekti, sub'ekti, predmeti tushunchalarini izoxlang.
10. Ilmiy bilishning asosiy usullarini ko'rsating.

1 – Ilova (8.2)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazmalilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faolligi (0,5)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy hisob Ballari					
Baho					

Baho: 2,4 – 3,5 ball – a'lo baho

1,3 – 2,3 ball – yaxshi baho

0 – 1,2 ball – o'rta baho

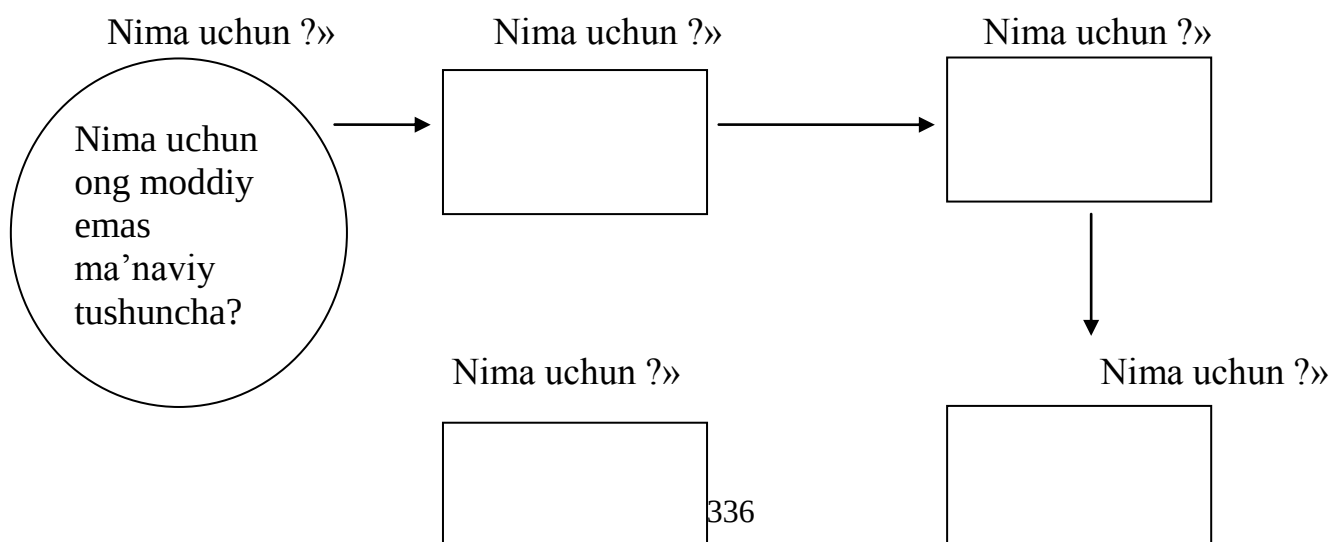
Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

7. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
8. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
9. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
10. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogohlantirilishi zarur.
11. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
12. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

2 – Ilova (8.2)

O'quv topshiriq:

«Nima uchun ?» texnikasidan foydalanib «Nima uchun ong moddiy emas ma'naviy tushuncha?» savoliga javobni organayzerga to'ldirish

“Nima uchun?” texnika qoidasi

Keyingi fikrni keltirib chiqaruvchi zanjir.

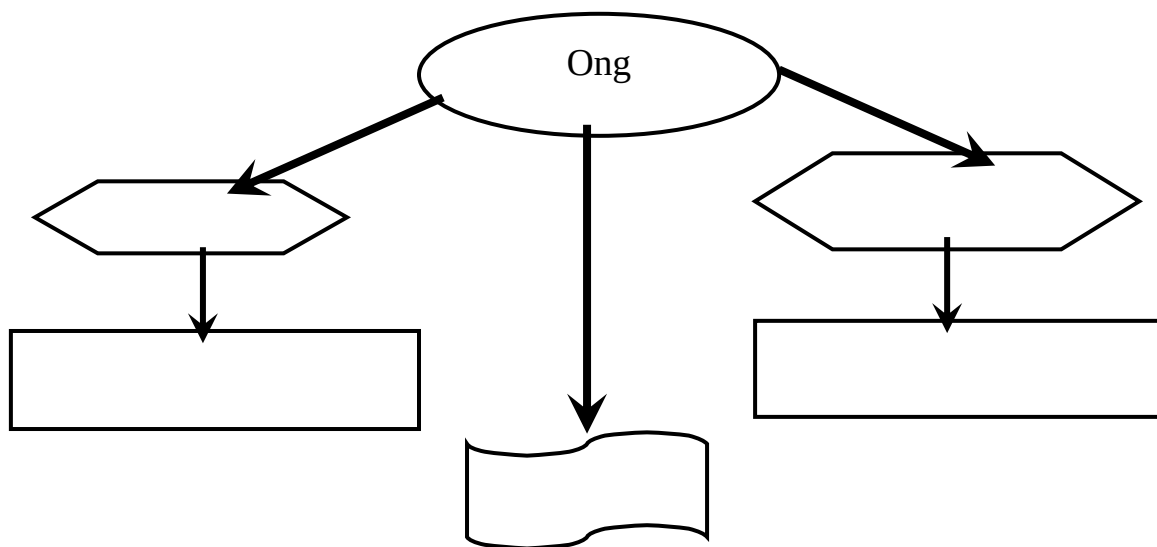
Muammoni aytish bilan boshlanadi. Savol beriladi va nima uchun? Ko'rsatkich chizib javob beriladi, javob birinchi kelgan fikr bo'lishi kerak, birinchi kel fikrlarning oxirigisi ya'ni o'ylab, asoslab javob berilgani muammoning ech xisoblanadi.

3 – Ilova (8.2)

O'quv topshiriq:

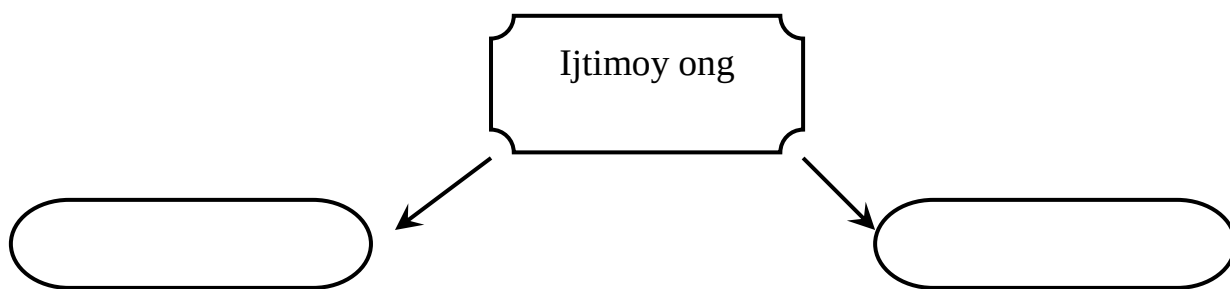
“Bilish va xaqiqat muammosi” savoliga javoblarni organayzerlarda mazmuniga qarab to'ldirish.

1-slayd. Fadsafada ong muammosi

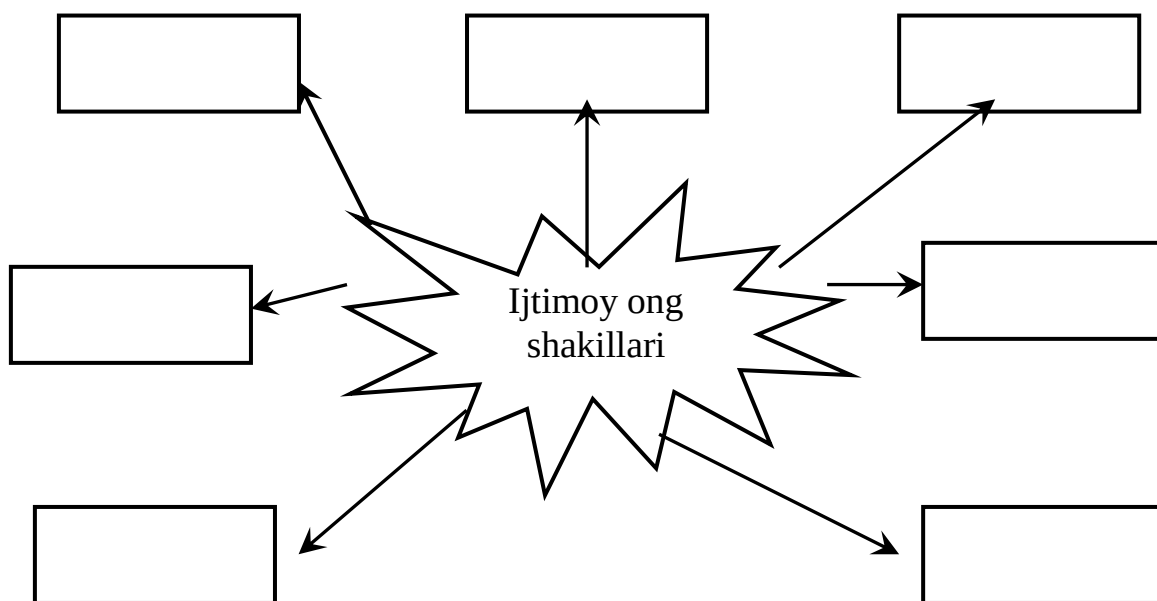

2-slayd. Ijtimoy ong tarkibiy kismlar

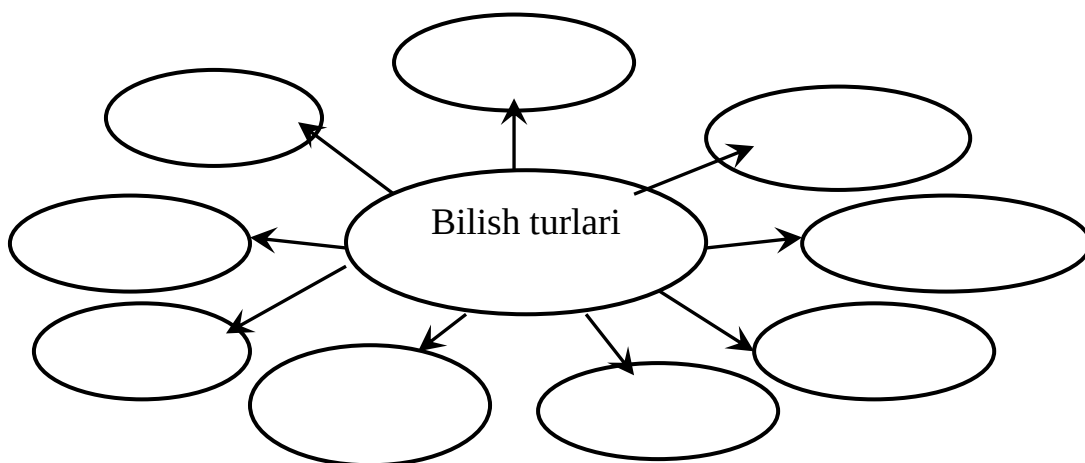

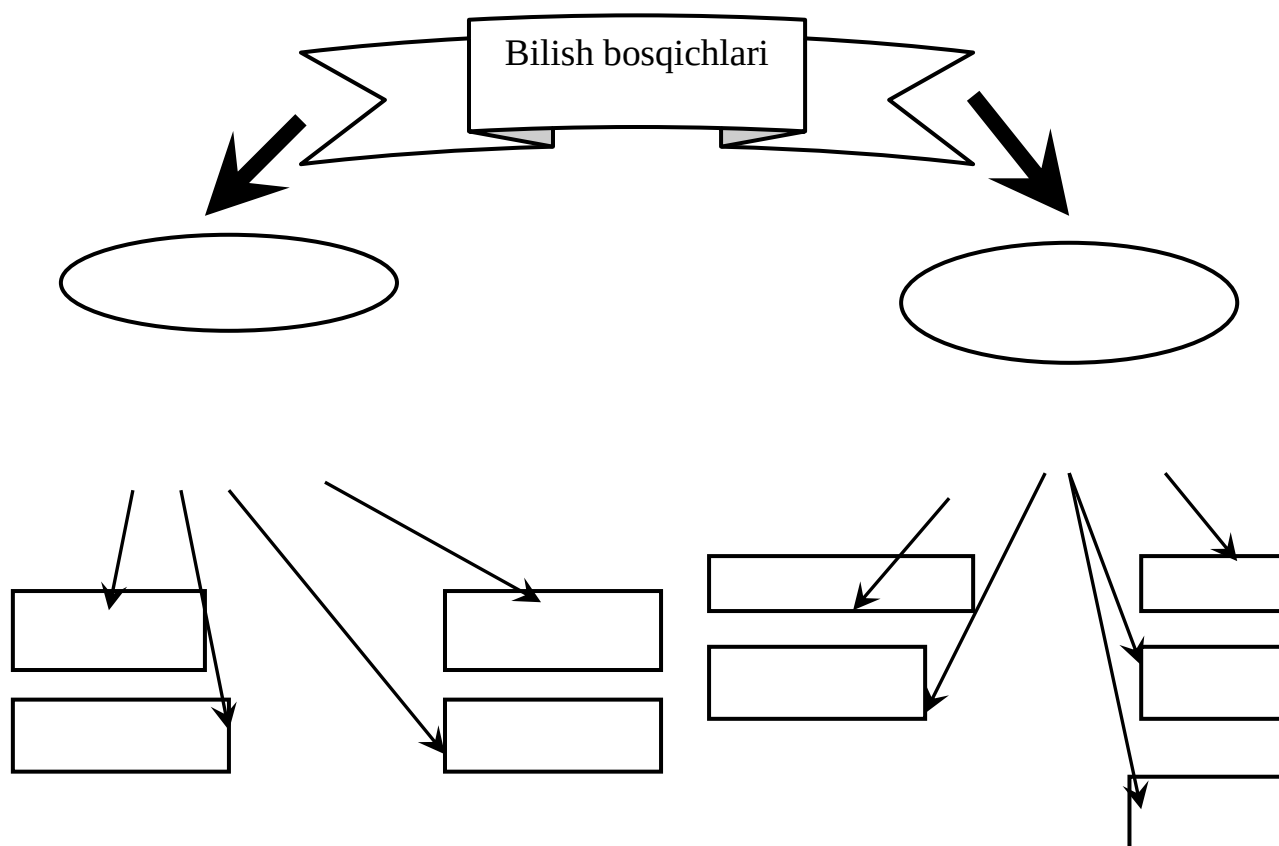
3-slayd. Ijtimoiy ong shakllari

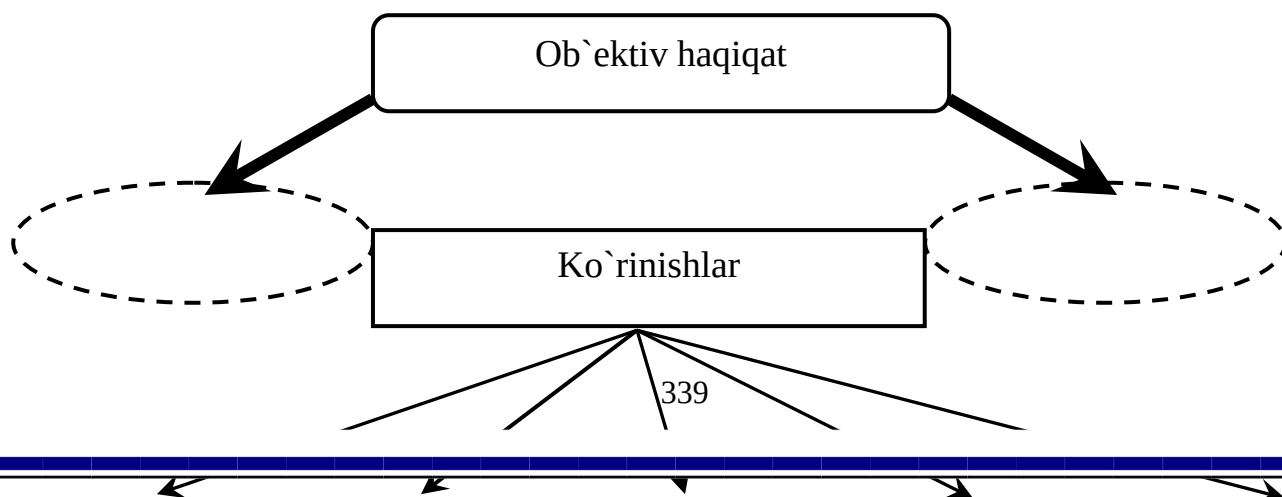
4-slayd. Bilish nazariyasi

5-slayd. Bilish nazariyasi

6-slayd. Bilish nazariyasi

4 – Ilova (8.2)

O'quv topshiriq:

T – sxemasi asosida savollarga javobni organayzerda to'ldirish

1. Ong ma'naviylikmi?
2. Ong moddiylikda miyada aks etadimi?
3. Absolyut xaqiqat mavjudmi?
4. O'zini o'zgalardan ajrata bilish bu anglashmi?
5. Individual ong ijtimoiy ongga aylanadimi?
6. Bilish inson faoliyatimi?
7. Bilish bilimdan kelib chiqadimi?
8. Bilishda ob'ekt va sub'ekt mavjudmi?
9. Xulosa – aqliy bilishga kiradimi?
10. Bili shva ong o'zaro bog'liqmi?

Xa	Yo'q

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan: bunda ularning xar biri aloxida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g'oyaning ikki tomoni-foйда va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, g'imoya qilishga imkon yaratadi.

5 – Ilova (8.2)

O'quv topshiriq:

“Muammoli vaziyat” jadvalini yo'naltiruvchi uslubiy tavsiyalar asosida to'ldirish.

“Muammoli vaziyat turi”	“Muammoli vaziyat” sababalari	Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlari
Xar doim xaqiqat absolyut bo'la oladimi?		

Yo'naltiruvchi uslubiy tavsiya:

Xaqiqatni paydo bo'lishi; xaqiqatni namoyon bo'lishi; xaqiqatni turlari; bilish orqali xaqiqatga erishish; diniy va ilmiy talqini.

“Muammoli vaziyat” uslubining ekspert qog'ozi

7. Xar bir guruxga aloxida ekspert qog'ozini tarqatadi.
8. Muammoning vaziyatini taxlil qiladi
9. Aniq muammoli vaziyatni shakllantiradi
10. Muammoni kelib chiqish sabablarini ko'rsatadi
11. Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlarini shakllantiradi
12. Fikrlarni umumlashtirib jadvalni to'ldiradi

5 – Ilova (8.2)

O'quv topshiriq:

Mustaqil tayyorgarlik ko'rish uchun savollar.

11. Psixika va ong koinot evolyutsiyasining tabiiy natijasi deganda nimani tushunasiz?
12. Ong nima? Nega u ijtimoiy – tarixiy xarakterga ega deyiladi?
13. Ong va tilning birligi deganda nimani tushunasiz?
14. O'z-o'zini anglash nima?
15. "Informatsion portlash" nimani anglatadi?
16. Gnoseologiya nimani o'rganadi?
17. Bilish nima?
18. Xissiy va ratsional bilishning o'ziga xosligi nimada?
19. Bilish ob'ekti, sub'ekti, predmeti tushunchalarini izoxlang.
20. Ilmiy bilishning asosiy usullarini ko'rsating.

1- Ilova (8.1)

Tayanch tushunchalar bo'yicha vizual materiallar:

1-slayd

Gnoseologiya - yunoncha gnosis - bilim, ilm; logos - ta'limot, nazariya demakdir. Falsafaning tarkibiy kismi, bilish nazariyasi, bilishning umumiy qonuniyatlari, usullari to'g'risida baxs yurituvchi falsafaning alohida soxasi.

2-slayd

Bilish - insonning o'zining qurshagan dunyoga bo'lgan munosabatlaridan biridir.

Xissiy bilish - inson bilishining dastlabki bosqichi bo'lib, miyada predmet va xodisalarining belgilari, signallari va xissiy obrazlarining hosil bo'lishidir.

Mantiqiy bilish - inson borliqni aqliy bilishidir.

Haqiqat - inson bilimlarida borliqning to'g'ri in'ikos etishi, predmet va xodisalar asli qanday bo'lsa ularni inson o'z miyasida huddi shunday in'ikos ettirgan bilimlaridir.

Nisbiy haqiqat - borliqdagi narsa va xodisalar to'g'risidagi taxminan to'g'ri, lekin to'liq bo'lmagan, bilish jarayonimizda tuzatilib, to'ldirilib borilishi bilimlardir.

Mutlaq haqiqat - borliqdagi narsa va xodisalar haqidagi to'liq aniq mukammal bilimlardir.

3-slayd

Kuzatish - harakat o'zgarish va rivojlanishdagi ma'lum ob'ektni tabiiy sharoitda u qanday bo'lsa, shu xolisa diqqat bilan, belgilangan vaqt ichida, ma'lum maqsad asosida ko'zdan kechirib borishdir.

Ekspiriment - o'rganilayotgan predmet yoki xodisani o'z xolida, lekin sun'iy yaratilgan sharoitda kuzatishdir.

Analiz - bir butunni qismlarga, bo'laklarga, tomonlarga va elementlarga ajratib, ularning har biri nima ekanligini bilishdir.

Sintez - analiz tufayli ajratilgan bo'laklar tomonlar, qismlar, elementlarni o'zaro biriktirib, ularni bir butun xoliga keltirishdir.

Umumlashtirish - tadqiqot olib borilayotgan bir qancha predmet yoki xodisalarga xos bo'lgan tomonlari, xususiyatlari va xossalarini fikrda e'tibordan soqt qilib, tadqiqot uchun zarur bo'lgan birorta belgi yoki xususiyatni mavhum holatga keltirishdir.

Konkretlashtirish - oldingi butun belgi va xususiyatlarni yana predmet yoki xodisalar bilan bog'lab shu predmet yoki xodisa haqida aniq bir fikr hosil qilishdir.

Induktsiya - tadqiqotchi o'z tafakkuridan tekshirayotgan predmet yoki hodisalar to'g'risidagi bir qancha juz'iy faktlardan, ular haqidagi ayrim bilimlardan umumiyroq bilimni hosil qiladi.

Deduktsiya - fikrda umumiy bilimlarda juz'iy, qisman bilimlarga kelishdir.

Tarixiylilik - o'rganilayotgan predmet yoki xodisaning paydo bo'lish, rivojlanish va emirilish jarayonlari birligini uning tarixiy taraqqiyot jarayonida boshqa voqealar bilan aloqadorligini nazariy bilishga oid usuldir.

Mantiqiylik - tarixiylilikning tadqiqotchi fikridagi umumlashtirilgan, abstraktlashtirilgan, konkretlashtirilgan, qisqargan, tasodiflardan tozalangan obstrakt konkretlik shaklida ifodalanishidir.

Formallashtirish - tekshirilayotgan predmet yoki xodisalarining ma'lum konkret tomonlari, xossa va xususiyatlarining mazmunini mavxumlashtirib, uni ma'lum abstrakt ifoda, formula yoki sxemalar bilan ifodalashdir.

Foya - tadqiqot maqsadini, uning yo'nalishi va mohiyatini ifodalaydigan ilmiy bilish shaklidir.

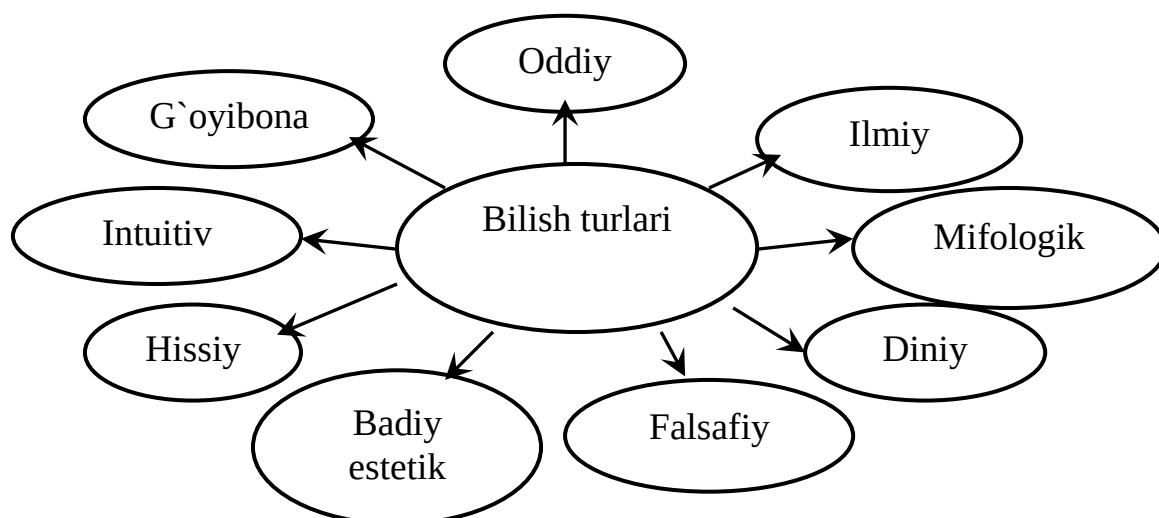
Gipoteza - tekshirilayotgan predmet yoki xodisa to'g'risida ilgari surilgan ilmiy jihatdan asoslangan, ilmiy fakt va ma'lumotlarga zid bo'lmagan, lekin haqiqatligi hali isbotlanmagan ilmiy bilish shaklidir.

Nazariya - haqiqatligi amaliy va nazariy jihatdan isbotlangan, borliqning biror sohasiga oid ma'lum g'oyalar, qarashlar, qonunlar va printsiplarni muayyan tizimi tushuniladi.

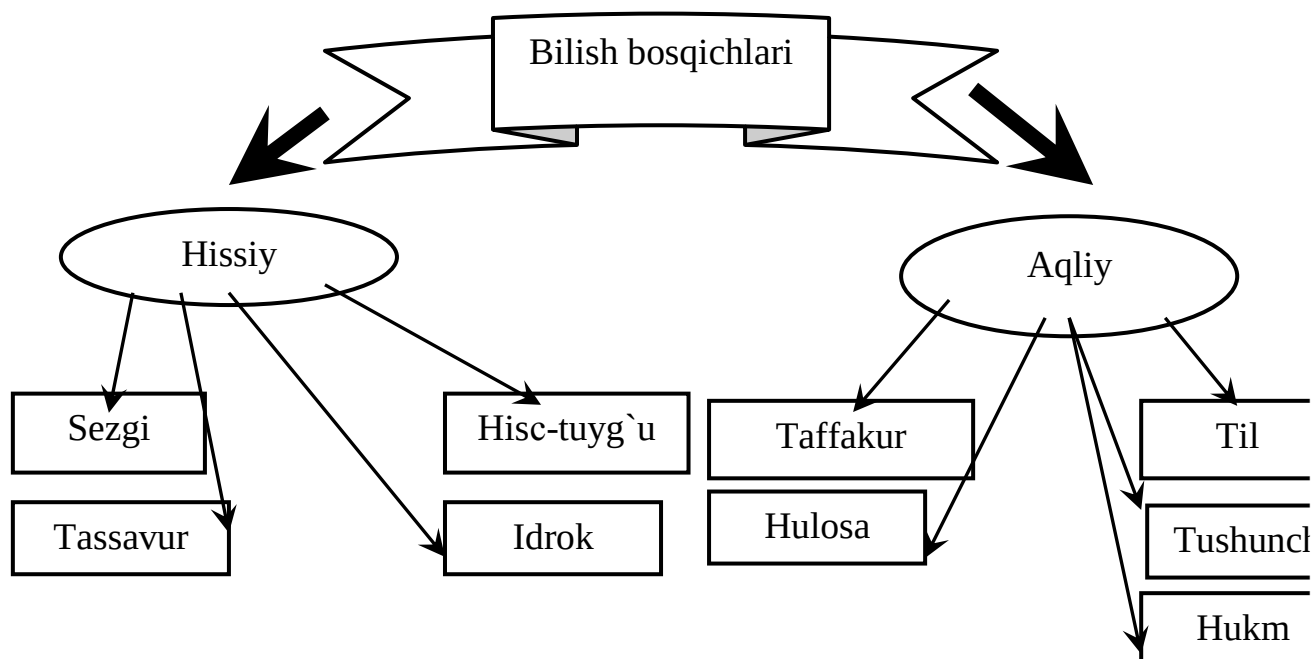
Faollashtiruvchi blits-so'rov savollar

1. Bilish nima?
2. Bilim nima?
3. Bilishning axamiyati nimada?

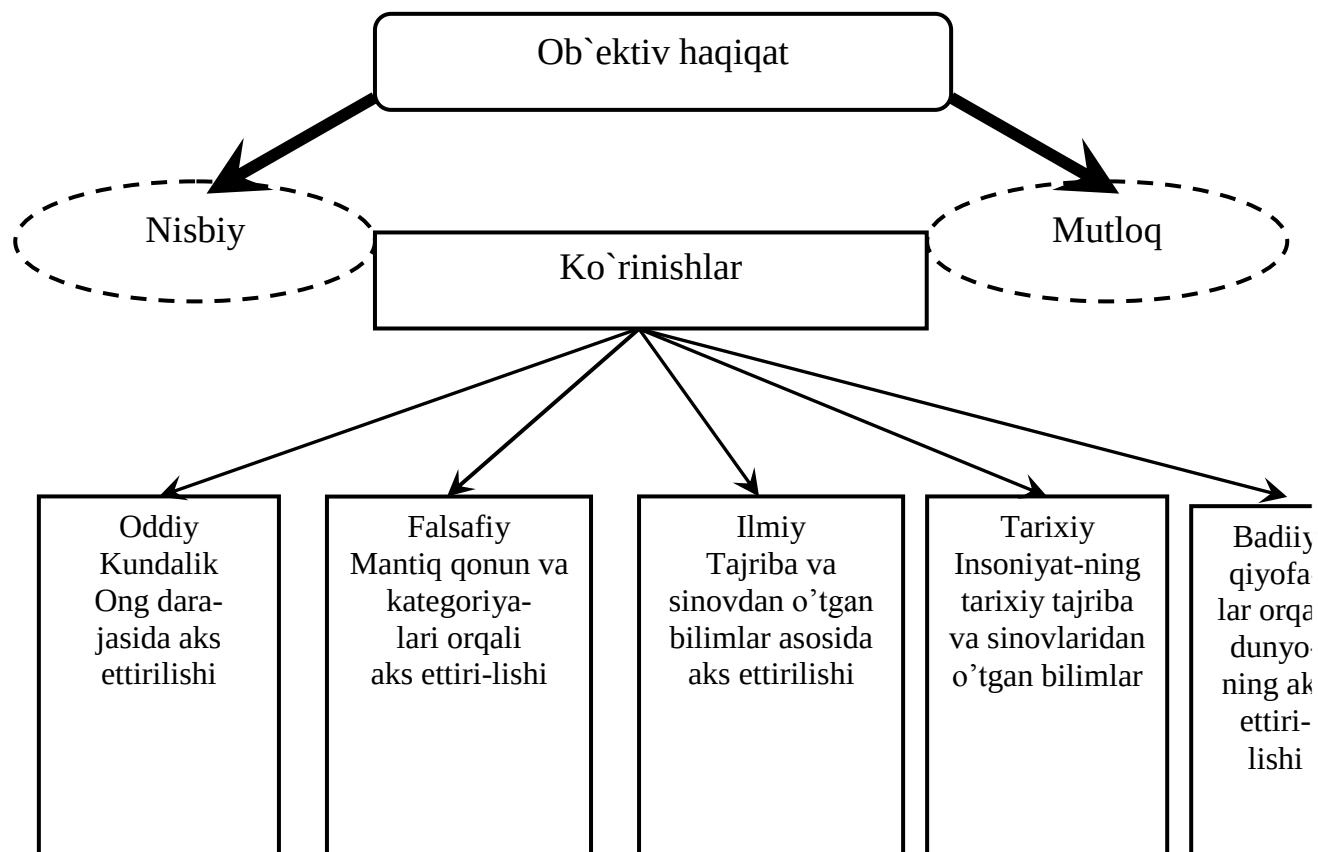
4-slayd. Bilish nazariyasi

5-slayd. Bilish nazariyasi

6-slayd. Bilish nazariyasi

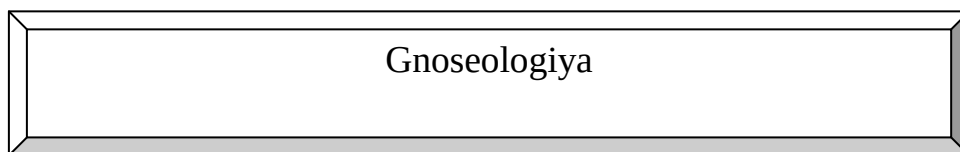
4- Ilova (8.1)

O'quv topshiriq:

Klaster usuli yordamida «Gnoseologiya», «Bilim», «ong» tushunchalari tarmoqlanadi.

1.

1.

2.

Klaster texnikasining qoidasi

- Klaster – parchalanish, maydalanish ma’nosini anglatadi.
- Mavzudan chiqqan va chiqmagan xolda so’z o’zagini ma’no mazmunini davom ettiramiz. So’zlar tarmoqlanadi.
- Klaster uslubi darsning bir qismida (boshida, o’rtasida, oxirida) qo’llaniladi.
- Guruxlarga bir xil savol berilsa, tarmoq bajarilgandan so’ng bir xil terminlar o’chiriladi, kimda o’chirilmagan terminlar ko’p qolsa, o’sha gruppaga g’olib xisoblanadi.
- O’qituvchi o’z variantiga ega bo’lishi kerak.
- So’zlarning klassifikatsiyasi ro’y bermasligi kerak.

“FSMU” texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o’quv jarayonini baxs-munozarali o’tkazishda qo’llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o’z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o’z fikrini boshqalarga o’tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o’ratadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog’ozga o’z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko’rsating

M – ko’rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltirib

6-Ilova (8.1)

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Gnoseologiya nimani o'rganadi?
2. Bilish nima?
3. Xissiy va ratsional bilishning o'ziga xosligi nimada?
4. Bilish ob'ekti, sub'ekti, predmeti tushunchalarini izoxlang.
5. Ilmiy bilishning asosiy usullarini ko'rsating.

7- Ilova (8.1)

Insert usulidan foydalanib ishlash qoidasi

1. Ma'ruza matnini o'qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo'yib chiqing:

V – bilaman

+ - men uchun yangi ma'lumot

- - men bilgan ma'lumotni inkor qiladi

? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo'shimcha ma'lumot.

2. Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
1.				
2.				
3.				

11 – Mavzu. Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot).

1–Ilova (9.1)

O'quv topshiriq:

Insert usulidan foydalanib savollarga javob beradi.

1. Ma'ruza matnini o'qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo'yib chiqing:

V – bilaman

+ - men uchun yangi ma'lumot

- - men bilgan ma'lumotni inkor qiladi

? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo'shimcha ma'lumot.

2. Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
Inson tushunchasi va uning mohiyati.				
Inson ijtimoiy munosabatlar tizimidir.				

2 – Ilova (9.1)

O'quv topshiriq:

“Bilaman, bilmoqchiman, bildim” jadvalini to'ldiradi.

Bilaman	Bilmoqchiman	Bildim

b/b/b ni to'ldirish qoidasi

- mavzu bo'yicha tadqiqot o'tkazish imkonini beradi
- Fikrlashni shakllantiradi
- Yangi mavzuni o'rganishda kirish qismida 1 va 2 jadval qismi to'ldiriladi
- Mavzu yakunida jadvalning 3 qismi to'ldiriladi.

3 – Ilova (9.1)

Mavzu bo'yicha blits-so'rov savollar

5. Inson qanday mavjudot?
6. Inson tarixning yaratuvchisi – deganda nimani tushunasiz?

4 – Ilova (9.1)

O'quv topshiriq:

1 – gurux topshirig'i

1. Inson tushunchasining mohiyati va ma'nosini o'rganish
2. sxemalarda yoki slaydlarda ifodalab berish

2 – gurux topshirig'i

1. Insonning ijtimoiyligini o'rganish.
2. sxemalarda yoki slaydlarda ifodalash.

Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

13. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
14. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
15. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
16. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi xaqida ogoxlantirilishi zarur.
17. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.
18. Nima bo'lganda xam muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

5 – Ilova (9.1)

Mavzu bo'yicha blits-so'rov savollar

7. Inson – bioijtimoiy xodisa – deganda nimani tushunasiz?
8. Odam-inson-individ va shaxs tushunchalari.

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 1,0 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (0,5)	Ko'rgazmalilik (0,3)	Reglamentga amal qilish (0,1)	Gurux faolligi (0,1)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baho					

Baho: 0,8 – 1,0 ball – a'lo baho

0,4 – 0,7 ball – yaxshi baho

0 – 0,3 ball – o'rta baho

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

10.Jamiyat deganda nimani tushunasiz?

11.Jamiyatga xos belgilarni aytib bering?

12.Jamiyatning kelib chiqishi to'g'risidagi qanday nazariyalarni bilasiz?

13. Fuqorolik jamiyati nima?
14. Jamiyatning rivojlanishida ma'naviyat qanday o'rin tutadi?
15. Jamiyatning tadrijiy rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?
16. Inson nima uchun falsafaning bosh mavzusi deb qaraladi?
17. Shaxs deganda nimani tushunasiz?
18. Antropologiya fanining ma'nosi va vazifalari nimalardan iborat?
10. Inson tanasi va ruhining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?
11. Istiqlolning insonparvarlik mohiyati nimalarda ko'rinadi?

O'quv topshiriq:

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

10. Inson nima uchun falsafaning bosh mavzusi deb qaraladi?
11. Shaxs deganda nimani tushunasiz?
12. Antropologiya fanining ma'nosi va vazifalari nimalardan iborat?
4. Inson tanasi va ruhining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Istiqlolning insonparvarlik mohiyati nimalarda ko'rinadi?

12 – mavzu. Globallashuvning falsafiy muammolari.

1 – ilova (10.1)

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Xar bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 1,0 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (0,5)	Ko'rgazmalilik (0,3)	Reglamentga amal qilish (0,1)	Gurux faolligi (0,1)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob Ballari					
Baho					

Baho: 0,8 – 1,0 ball – a'lo baho

0,4 – 0,7 ball – yaxshi baho

0 – 0,3 ball – o'rta baho

2 – Ilova (10.1)

Tayanch tushunchalar bo'yicha vizual materiallar:

1-slayd

Futurologiya-lot. Futurum-kelajak va logos-ta'limot-keng ma'noda: insoniyat kelajagi, umumbashariy muammolar xaqidagi umumiy kontsepsiya yoki tasavvurlar majmuasi; tor ma'noda: ijtimoiy jarayonlar hamda ilmiyg'texnika taraqqiyotiga oid soxalardagi jarayonlarni izchillikda o'rganish va kelajagini bashoratqilish, shuningdek, statistik va boshqa ma'lumotlarni qayta ishlashning matematik usullarini ishlab chiqish asosida iqtisodiy, ilmiy texnika, ijtimoiy va siyosiy sohalarni rejalashtirish va istiqbollarni beligilash imkoniyatini beradigan fan sohasidir. Futurologiya termini 1943 yilda nemis sotsiologi O.Flexteym tomonidan "kelajak falsafasi"ni ifodalash uchun kiritilgan. XX asr oxiridan ikkiga bo'lindi: 1. "Ekologik pessimizm"-Forrestr, Medouz (rivojlanishning salbiy oqibatlarini bashorat qiladi). 2. "Ilmiy-texnikaviy optimizm"-Toffler, Mesarovich, Laslo (AQSh), Pestel (Germaniya), Frimen (Buyuk Britaniya) (rivojlanishning ijobiy oqibatlarini bashorat qiladi).

Ilmiy gipoteza-tabiat, jamiyat, ijtimoiy hayotda yuz berish ehtimoli mavjud bo'lgan hodisa, voqealar, jarayonlarni ro'yobga chiqishini, sodir bo'lishini, uning oqibatlarini ilmiy bilimlar asosida oldindan aytish yoki ko'rish.

Global muammolar-frants. Global-eng umumiy-o'z ko'lami, qamrovi jixatidan xilma-xil va butun er shariga, insoniyatga daxldor bo'lgan muammolardir.

Ekologiya-yun.oikos-yashash joyi, makon, logos-ta'limot-tirik organizmlarning o'rab turgan tirik va notirik tabiat bilan munosabatlari tizimida antropotexnogen omil rolini o'rganuvchi fan.

2-slayd

Industrial jamiyat-jamiyatning murakkab rivojlanish bosqichi bo'lib, unda

bozor, tizimda xo'jalik asosiy ahamiyatga ega bo'ladi. Bu jamiyatda ishlab

3 – Ilova (10.1)

Faollashtiruvchi blits-so'rov savollari

1. Global (Umumbashariy) so'zi nimani anglatadi?
2. Muammo deganda nimani tushunasiz?
3. Dunyoda qanday global muammolar mavjud?

Vizual material:

1- slayd

Umumbashariy muammolar

Er yuzida tinchlikni ta'minlash va yalpi
qirg'in urushlarning oddini olish

Ekologik muammo

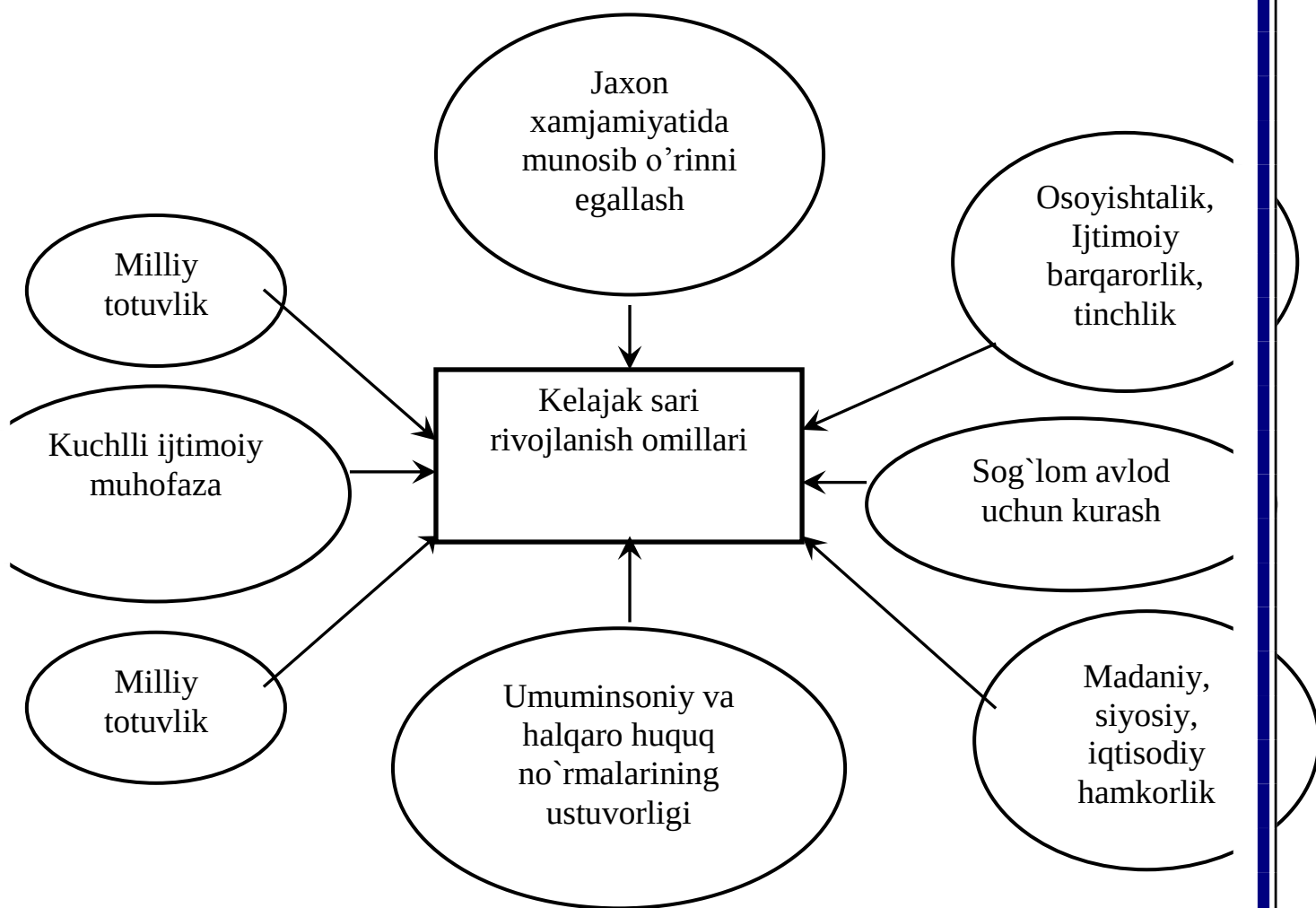
Demografik muammo

Er yuzi axolisini zarur oziq – ovqat va
energiya manbalari bilan ta'minlash

Qashshoqlik, qoloqlikni tugatish va ularga
qarshi kurash

Xavfli kasalliklarni oldini olish

Etikologiya muammosi

5 – Ilova (10.1)

O'quv topshiriq:

T – sxema asosida savollarga xa yoki yo'q deb javob topish.

Umumbashariy muammolarni o'rganishning tarbiyaviy ahamiyati mavjudmi?

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy ta'sir doirasida; tarbiya jarayonda; kelajakni yaratishda; o'zlikni anglashda;

xa	yo'q

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan: bunda ularning xar biri aloxida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g'oyaning ikki tomoni-foйда va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, g'imoya qilishga imkon yaratadi.

6 – Ilova (10.1)

O'quv topshiriq:

FSMU texnologiyasidan foydalanib, “O'zbekistondagi global muammolarni echimini topishning ahamiyati nimada?” savoliga javob beriladi.

Savol	“O'zbekistondagi global muammolarni echimini topishning ahamiyati nimada?”
(F)Fikringizni bayon eting	
(S)Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M)Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U)Fikringizni umumlashtiring	

“FSMU” texnologiyasi qoidasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni xal etishda xamda o'quv jarayonini baxs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini ximoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq xolda baxslashishga xamda shu bilan birga baxslashish madaniyatini o'ratadi.Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa xolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U – fikringizni umumlashtiring

O'quv topshiriq:

(1). Mustaqil ishlash uchun nazorat savollar:

5. Umumbashariy muammolarning vujudga kelish sabablari nimada?
6. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va uning sotsial oqibatlari nimalarda namoyon bo'lmoqda?
7. Umumbashariy muammolarda demografik omilning o'rni qanday?
8. «Demografik portlash» tushunchasi haqida nima deya olasiz?

(2). “Sizning yashayotgan xududingizda qanday muammolar mavjud?” mavzusida esse yozib kelish

“Esse” yozish qoidasi

Taklif etilgan mavzuga 1000 dan 5000 gacha so'z hajmidagi insho bo'lib, bu muallifning ta'kidlab o'tadigan individual pozitsiyasidagi erkin ifoda etish shakli; qandaydir predmet bo'yicha umumiy yoki dastlabki dunyoqarashni o'z ichiga oladi.

O'quv topshiriq:

Ushbu savol yuzasidan darsda berilgan xar bir muammoga “Muammoli vaziyat” jadvalini to'ldirib kelish.

«Muammoli vaziyat»

«Muammoli vaziyat» turi	«Muammoli vaziyat»ni vujudga kelish sabablari	Uni bartaraf etish uchun harakatlar

“Muammoli vaziyat” uslubining ekspert qog'ozi

7. Xar bir guruxga aloxida ekspert qog'ozini tarqatadi.
8. Muammoning vaziyatini taxlil qiladi

10. Muammoni kelib chiqish sabablarini ko'rsatadi

11. Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlarini shakllantiradi

Gurux bo'yicha baxolash mezonlari

Har bir gurux boshqa guruxlarni baxolaydi. Xar bir talab bo'yicha – 3,5 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (1,5)	Ko'rgazmalilik (1,0)	Reglamentga amal qilish (0,5)	Gurux faolligi (0,5)	Jami ball
1.					
2.					
3.					
4.					

Xisob natijasi

Guruxlar №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1.					
2.					
3.					
4.					
Umumiy xisob ballari					
Baxo					

Baxo: 2,4 – 3,5 ball – a'lo baxo

1,3 – 2,3 ball – yaxshi baxo

0 – 1,2 ball – o'rta baxo

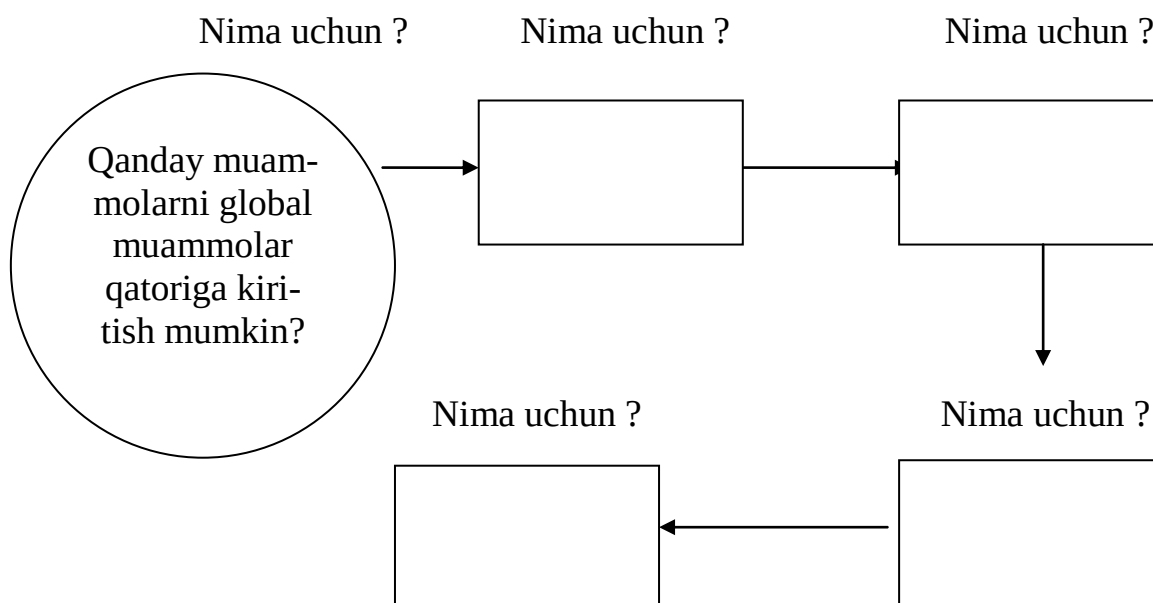
Kichik guruxlarda ishlash qoidasi

7. Talabalar ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lmog'i lozim.
8. Guruxlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
9. Kichik gurux oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun etarli vaqt ajratiladi.
10. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazviqqa

11. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari,

O'quv topshiriq:

«Nima uchun?» texnikasidan foydalanib organayzerni to'ldirish.

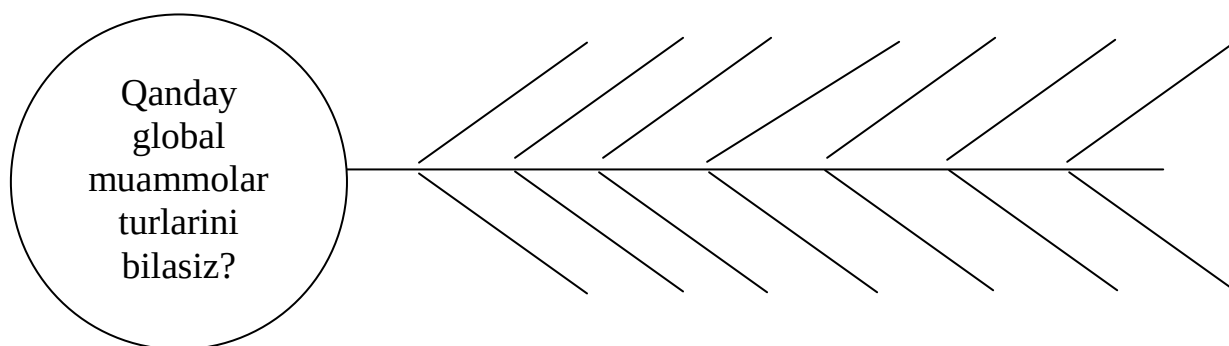
“Nima uchun?” texnika qoidasi

Keyingi fikrni keltirib chiqaruvchi zanjir. Muammoni aytish bilan boshlanadi. Savol beriladi va nima uchun? Ko'rsatkichini chizib javob beriladi, javob birinchi kelgan fikr bo'lishi kerak, birinchi kelgan fikrlarning oxirigisi ya'ni o'ylab, asoslab javob berilgani muammoning echimi xisoblanadi.

O'quv topshiriq:

“Baliq skeleti” texnikasidan foydalanib Qanday global muammolar turlarini bilasiz? savoliga javob beriladi.

Ushbu texnologiya kata muammolarning echimini topishga qaratilgan. Yuqori qismida muammolar turi yozilsa, pastki qismida esa muammolarni tasdiqlovchi dalillar yoziladi.

4– Ilova (10.2)

O'quv topshiriq:

T – sxema asosida “O’zbekistonda shakllangan mintaqaviy muammolar xamda tabiat, jamiyat va insonni asrashdagi axamiyati jamiyat taraqqiyoti-ga qanday ta’sir ko’rsatadi? savoliga yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar asosida diniy va ilmiy asoslab berish.

Diniy	Ilmiy

Yo’naltiruvchi uslubiy tavsiyalar:

Demografik muammo, ekalogik muammo (Orol fojiasi), salomatlikni saqlash, etikologik muammo, iqtisodiyotni barqaror-lashtirish.

“T-sxema” texnikasi qoidasi

- bu texnologiya murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan: bunda ularning xar biri aloxida nuqtalardan muxokama etiladi. Masalan ijobiy va salbiy tomoni, afzallik va kamchiliklari, bir g'oyaning ikki tomoni-foyda va zararlari;
- tanqidiy, taxliliy, aniq mantiqiy fikrlash muvaffaqiyati rivojlantirishga xamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, g'imoya qilishga imkon yaratadi.

5– Ilova (10.2)

O'quv topshiriq:

“Muammoli vaziyat” savolini yo'naltiruvchi uslubiy maslaxatlar asosida echib berish.

“Muammoli vaziyat turi”	“Muammoli vaziyat” sababalari	Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlari
Umumbashariy muammolarni xal qilishning qanday yo'llari mavjud?		

Yo'naltiruvchi uslubiy maslaxatlar:

6. bilim va bilish
7. ongli xarakatni shakllantirish
8. sog'lom avlod uchun kurash
9. amaliy yo'l
10. taraqqiyot

“Muammoli vaziyat” uslubining ekspert qog'ozi

7. Xar bir guruxga aloxida ekspert qog'ozini tarqatadi.
8. Muammoning vaziyatini taxlil qiladi
9. Aniq muammoli vaziyatni shakllantiradi
10. Muammoni kelib chiqish sabablarini ko'rsatadi
11. Vaziyatdan chiqib ketish xarakatlarini shakllantiradi
12. Fikrlarni umumlashtirib jadvalni to'ldiradi

Falsafa fanidan referat mavzulari

1. Falsafaning predmeti va uning jamiyat xayotidagi o'rni hamda vazifalari
2. "Falsafa" atamasi, uning ma'nosi va mazmuni.
3. Falsafaning baxs mavzui, uning tarixiy taraqqiyot davomida o'zgarib borishi.
4. Falsafaning inson va jamiyat hayotidagi o'rni.
5. Falsafa-umuminsoniy qadriyatlarni o'rganuvchi fan.
6. Falsafaning funktsiyalari (vazifalari).
7. Falsafa dunyoni bilish usuli sifatida
8. Diniy e'tiqodlarning kurtaklari va tarixiy shakillari
9. Insoniyatning muhim muammolarini xal qilishda falsafaning roli
10. Mustaqillik falsafasi, uning o'ziga xos xususiyatlari.
11. Dunyoqarash va uning tarixiy turlari.
12. Falsafiy dunyoqarash uning o'ziga xos xususiyatlari.
13. Mustaqillik falsafasining tamoyillari: milliylik va umuminsoniylik.
14. Falsafa ijtimoiy ongning nazariy shaklidir.
15. Afsonaviy dunyoqarash va uning o'ziga xos xususiyatlari.
16. Diniy dunyoqarash uning o'zigaxos jixatlari.
17. Qadimgi Bobil va Misrda ilk falsafiy qarashlarning paydo bo'lishi.
18. Qadimgi Markaziy Osiyoda diniy falsafiy qarashlarning vujudga kelishi.
19. Qadimgi Hindistonda paydo bo'lgan falsafiy ta'limotlar va maktablar.
20. Qadimgi Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy oqimlar.
21. Qadimgi manba "Avesto"dagi falsafiy qarashlarning mohiyati
22. "Qur'oni karim" –arab islom falsafasining nazariy asosi.
23. Al-kindiy birinchi arab faylasufi.
24. Ar-roziyning falsafiy qarashlari.
25. Al-G'azzoliy-islom ilohiyotchi faylasufi.
26. Ibn-Rushdning falsafiy qarashlari.
27. IX-XII asrlarda markaziy Osiyo hududida falsafiy fikrlarning shakllanishi.
28. M. Xorazmiyning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
29. Al-Forobiyning falsafiy qarashlari.
30. Markaziy Osiyoda peripatetizm an'alarining rivojlanishi
31. Al-Beruniyning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
32. Ibn-Sinoning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
33. Tasavvuf falsafasi.
34. Tasavvufning asosiy tariqatlari.
35. Najmiddin Kubroning tasavvufga oid ta'limoti.
36. Axmad Yassaviyning Yassaviya tariqati.
37. Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan tasavvuf tariqatlari.
38. Amir Temur va Temuriylar davri falsafasi.
39. Amir Temurning ijtimoiy falsafiy qarashlari.
40. Mirzo Ulug'bekning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlari.
41. Alisher Navoiyning ijtimoiy falsafiy qarashlari.
42. S.Taftazoniy va M.Jurjoniylarning falsafiy qarashlari.
43. Mirzo Bedilning falsafiy qarashlari.
44. Mashrabning falsafiy qarashlari.
45. Uvaysiy va Nodirabegimlarning ijtimoiy falsafiy qarashlari.
46. Qadimgi Yunonistonda falsafaning fan sifatida paydo bo'lishi.
47. Milet maktabi faylasuflari va ularning falsafiy qarashlari.
48. Milet falsafiy maktabi vakillarining kosmogonik falsafiy ta'limotlari.
49. Yunon faylasuflarining borliq va uning asosi haqidagi ta'limotlari.
50. Yunon faylasuflarining sodda materialistik qarashlari.
51. Yunon faylasuflarining stixiyali sodda dialektik ta'limotlari.
52. Sokratning falsafiy-axloqiy ta'limoti.
53. Platonning falsafasi, uning "G'oyalar" va "Soyalar" dunyosi haqidagi ta'limoti.
54. Mumtoz yunon falsafasining o'ziga xos xususiyatlari
55. Aristotelning falsafiy qarashlari.
56. Qadimgi Rim falsafasi.
57. Lukretsiy Karrning falsafiy qarashlari.
58. Plotinning "Emonatsiya" ta'limoti.
59. O'rta asrlarda teotsentrizmning ustuvor xarakteri

60. O'rta asrlar Evropa diniy sxolastik falsafasi.
61. O'rta asr Evropa falsafasida realizm va nominalizm falsafiy oqimlari.
62. Foma Akvinskiyning falsafasi.
63. Uyg'onish davri Evropa falsafasi.
64. Emperizm va ratsionalizm falsafiy oqimlari, ularning asosiy xususiyatlari.
65. F.Bekonning falsafasi, uning induktiv metodga asos solishi.
66. R.Dekartning falsafasi, uning deduktiv metodni asoslashi.
67. N.Kopernik va G.Galileyning geliotsentrik ta'limoti, uning falsafa uchun ahamiyati.
68. J.Brunoning falsafiy qarashlari.
69. XVII-XVIII asrlar Evropa yangi davr falsafasi.
70. Yangi davrda eksperimental matematik tabiatshunoslikning shakllanishi va uning falsafaga ta'siri
71. XVII-XVIII asrlar Evropa falsafasida metafizik va mexanistik materialistik dunyo qarashning qaror topishi.
72. F.Bekon-yangi davr falsafasi asoschisi
73. R.Dekardning bilish xaqidagi ta'minoti
74. Yangi davr nemis irratsionalizmi
75. Nemis mumtoz falsafasi va uning o'ziga xos xususiyati.
76. I.Kantning falsafiy qarashlari.
77. V.Gegelning dialektik metodi va falsafiy sistemasi.
78. L.Feyerbaxning antropologik falsafasi.
79. J.Berkli va D.Yumning falsafiy qarashlari.
80. O.Kontning sub'ektiv idealizmi.
81. XX-XXI asr jaxon falsafasining xarakterli xususiyatlari.
82. XX-XXI asr jaxon falsafasining asosiy oqimlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.
83. Neopozitivizm falsafasi va uning mohiyati.
84. Ekzistentsionalizm falsafiy okimi va uning uziga xos xususiyatlari.
85. Neotomizm falsafasi va uning mohiyati.
86. xx asr xayot falsafasi va uning uziga xos xususiyatlari.
87. Ruxiy taxlil falsafasi.
88. Z.Freyd va K.Yungning falsafiy karashlari.
89. XX asr boshlarida Turkistonda milliy ong va milliy istiklol goyalarining shakllanishi.
90. Jadidchilik okimi vakillarining falsafiy karashlari.
91. Borlik tushunchasi, uning ma'nosi va mazmuni.
92. Borlikning turlari moddiy va ma'naviy borlik.
93. Moddiy borlik va uning shakllari.
94. Tabiiy borlik va uning ikki kurinishi asl batiy borlik va inson tomonidan yaratilgan tabiiy borlik.
95. Materiya tabiiy borlikning bir kurinishi.
96. Inson borlig'i va uning ikki ko'rinishi.
97. Jamiyat borlig'i, uning o'ziga xos jihatlari.
98. Ma'naviy borliq, uning ikki ko'rinishi: individual ma'naviy borliq va ob'ektivlashgan ma'naviy borliq.
99. Ob'ektiv reallik va uning o'ziga xos jihatlari.
100. Sub'ektiv reallik va uning o'ziga xos xususiyatlari.
101. Substantsiya muammosi: monizm, dualizm, plyuralizm.
102. Borliqning mavjudlik usullari: makon va vaqt (zamon).
103. Antik falsafada borliqqa munosabat
104. Sharq mutafakkirlari ijodida borliq masalalari
105. Ijtimoiy borliq va uning o'ziga xos xususiyatlari
106. Hozirgi davrda borliq muammosiga turli yondashuvlar
107. Harakat borliqning yashash usuli.
108. Borliq,, olam, dunyo tushunchalari, ularning o'zaro munosabati.
109. Borlik va yo'qlik.
110. Olam va uning ko'rinishlari: ichki olam va tashqi olam, moddiy va ma'naviy olam.
111. Dunyo tushunchasi. "U dunyo" va "Bu dunyo".
112. Borliq kategoriyasi va uning xususiyatlari.
113. "Tabiat" tushunchasi falsafiy kategoriya sifatida
114. Tabiat va jamiyat o'zaro aloqasining tarixiy bosqichlari
115. Xozirgi ekologik vaziyatning mohiyati
116. Xozirgi davrning olamshumul muammolari tizimida ekologiya
117. Jamiyatning rivojlanishida geografik muhitning roli
118. V.I.Vernadskiy biosferaning noosferaga o'tishi haqida
119. Ekologik tarbiyaning asosiy mazmuni va vazifalari
120. Inson tushunchasi, uning "indivd", "odam" va "shaxs" tushunchalariga nisbati.
121. Insonning paydo bo'lishi muammosi.

122. Inson – bioruhiiy, ijtimoiy mavjudot.
123. Insonning hayoti, uning qadr-qiymati.
124. Insonni falsafiy tushunishning o'ziga xos xususiyatlari
125. Falsafa tarixida inson muammosi
126. Insonni o'rganishga nisbatan falsafiy va tabiiy-ilmiy yondashuvlarning farqi
127. Falsafiy antropologiyani shakllanish bosqichlari
128. Inson kelib chiqishining falsafiy kontseptsionalari
129. Inson biologik va ijtimoiy tabiatining birligi
130. Inson, individ, shaxs
131. Inson xayotining mazmuni muammosi
132. "Hayot", "o'lim", "umrboqiylik" falsafiy kategoriyalar sifatida
133. Falsafa insonning vazifasi haqida
134. Inson – eng oliy qadriyat.
135. Ong va uning paydo bo'lishi muammosi.
136. Ong va ruhiyat.
137. Ong va ongsizlik muammosi.
138. Ong va o'z-o'zini anglash.
139. Individual va ijtimoiy ong.
140. Ijtimoiy ong, uning tarkibi va shakllari.
141. Ong ijtimoiy hodisa sifatida.
142. Milliy ong va uning o'ziga xos xususiyatlari.
143. Ong va miya. Ong – inson miyasining xossasi.
144. Ong va informatsiya.
145. Ong va milliy o'zlikni anglash.
146. Metod tushunchasi. Metodlarning turlari.
147. Falsafiy metod tushunchasi. Dialektika va metafizika.
148. Dialektik metod va uning o'ziga xos xususiyatlari.
149. Metafizik metod va uning o'ziga xos jihatlari.
150. Sinergetika – murakkab jarayonlar dialektikasi.
151. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari.
152. Falsafaning qonunlari.
153. Miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tish qonuni.
154. Qarama-qarshiliklar birligi va kurash qonuni.
155. Inkorni inkor qonuni.
156. Harakat, o'zgarish va rivojlanish kategoriyalari.
157. Falsafada taraqqiyot to'g'risidagi ta'limot.
158. Umumiy aloqadorlik va bog'lanishlar.
159. Universal aloqadorlik va bog'lanishlar.
160. Strukturali aloqadorliklar.
161. Deterministik aloqadorliklar.
162. Dialektika kategoriyalari.
163. Yakkalik (alohidalik), xususiylik va umumiylik kategoriyalari.
164. Mohiyat va hodisa kategoriyalari.
165. Butun va qism (bo'lak) kategoriyalari.
166. Sistema, struktura va element kategoriyalari.
167. Mazmun va shakl kategoriyalari.
168. Sabab va oqibat kategoriyalari.
169. Zaruriyat va tasodif kategoriyalari.
170. Imkoniyat va voqelik kategoriyalari.
171. Dialektika va sinergetika: o'zaro aloqadorligi va farqi
172. Falsafa metodlari o'zaro aloqadorligi
173. Metod va metodologiyani o'zaro mutanosibligi
174. Dialektika falsafa metodi sifatida
175. Xozirgi zamon metodologiyasi
176. Metafizika: tushuncha va ta'limot
177. Gegel dialektika ta'limoti asoschisi
178. Dialektikaning muqobillari va ularning o'zaro ta'siri
179. Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi qonunining jamiyat taraqqiyotida amal qilishi
180. Dialektikaning tarixiy rivojlanish bosqichlari
181. Borliq va tafakkur ayniyati muammosi
182. Dialektika borliqning universal aloqalari haqida
183. Taraqqiyotning bosqichlari, sababarlari, yo'nalishlari va mohiyatlari.

184. Taraqqiyot jarayonida regress va progress.
185. Mustaqil O'zbekistonning taraqqiyoti, bosqichlari va asosiy tamoyillari.
186. Bilish tushunchasi.
187. Bilishning sub'ekti va ob'ekti.
188. Bilishning turlari.
189. Bilish bosqichlari: hissiy va mantiqiy bilishning farqlari va birligi.
190. Hissiy bilish va uning shakllari.
191. Mantiqiy bilish va uning shakllari.
192. Bilim shakllarining o'zaro mutunosibligi
193. Ilmiy bilimning ustuvor yo'nalishlari
194. Bilim va amaliyot birligi
195. amaliyotda ijtimoiy omillarning roli
196. Falsafa tarixida amaliyotga munosabat
197. Oddiy va ilmiy bilish.
198. G'oyibona bilish.
199. Intuitiv bilish.
200. Bilish va amaliyot. Bilishda amaliyotning roli.
201. Haqiqat tushunchasi. Bilish va haqiqat.
202. Haqiqatning turlari: nisbiy haqiqat, mutloq haqiqat. Ob'ektiv haqiqat.
203. Relyativizm va rogmaticizm.
204. Amaliyot haqiqatning asosiy mezonlari.
205. Ilmiy bilish va uning o'ziga xos xususiyatlari.
206. Fan – ilmiy bilishning asosiy shakli.
207. Ilmiy bilishning asosiy usullari.
208. Ilmiy bilishning asosiy shakllari.
209. Ijtimoiy bilish va uning o'ziga xos xususiyatlari.
210. Ijtimoiy bilishning sub'ekti va ob'ekti, ularning o'zaro munosabati.
211. Jamiyat ijtimoiy bilishning asosiy ob'ekti.
212. Ijtimoiy bilishda haqiqat muammosi.
213. Hayot haqiqati, tarixiy haqiqat va badiiy haqiqat.
214. Jamiyat tushunchasi, uning ma'nolari va mazmuni.
215. Jamiyatga falsafiy yondoshish va uning mohiyati.
216. Tarixiy jarayonning muqobil kontseptsiyalari
217. Mulk va ijtimoiy tengsizlik: ularni jamiyat xayotidan chiqarish imkoniyati
218. Individual va ijtimoiy ongda psixologiya va mafkura
219. Beruniy ijodidan tarix falsafasi muammosi
220. E.To'ffler tsivilizatsiyalar tarixi xaqida
221. Tarix falsafasi aksiologik yo'nalishining o'ziga xos xususiyatlari
222. Jamiyatning vujudga kelishi va uning taraqqiyoti.
223. Jamiyat hayoti: moddiy va ma'naviy hayot.
224. Jamiyatning moddiy hayoti va uning o'ziga xos xususiyatlari.
225. Jamiyatning ma'naviy hayoti va uning o'ziga xos xususiyatlari.
226. Jamiyatdagi talablar, ehtiyojlar.
227. Jamiyatning ishlab chiqarishi: moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish.
228. Moddiy ishlab chiqarish – jamiyat hayotining asosi.
229. Ma'naviy ishlab chiqarish va uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni.
230. Jamiyatning taraqqiyoti – qonuniy, tabiiy jarayon.
231. Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi nazariyalar.
232. Jamiyat taraqqiyotiga tsivilizatsiyali yondoshuv.
233. Jamiyat hayoti va taraqqiyotida barqarorlik va beqarorlik.
234. O'zbekistonda jamiyat taraqqiyotining "o'zbek modeli" va uning asosiy besh tamoyili.
235. Jamiyat hayotining sohalari: ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy va ma'naviy sohalari.
236. Iqtisodiyot va uning jamiyat hayotidagi o'rni.
237. Jamiyatning boshqaruv sohasi va uning jamiyat hayotidagi o'rni.
238. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va uning asosiy elementlari.
239. Oila – jamiyatning asosiy va birinchi elementi.
240. Ijtimoiy qatlamlar, sinflar va partiyalarning jamiyatdagi o'rni va roli.
241. Davlat – jamiyatning asosiy siyosiy elementi.
242. Jamiyat hayotidagi ijtimoiy jamoalar, nodavlat ijtimoiy tashkilotlar, birlashma va uyushmalarning roli.
243. Globallashuvning falsafiy muammolari.
244. Hozirgi davrning asosiy global muammolari
245. Global muammolarni hal qilishda falsafaning roli.

246. O'zbek falsafasining asoschisi I.Mo'minovning falsafiy qarashlari

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Рахбарий адабиётлар:

38. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.:, “Ўзбекистон”, 2012.
39. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014-йил 19-февралдаги ПҚ-2133-сонли қарори билан “Соғлом бола йили” Давлат дастури
40. Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамити қуриш – ёруғ келажагимизнинг асосий омилидир. – ўқув-услубий қўлланма Т.:, “Ўқитувчи”, 2014
41. 2014-йил 17-январ Вазирлар Махкамасининг 2013-йил яқунлари 2014-йил режаларига бағишланган йиғилишидаги маърузаси
42. Каримов И.А. “Ўзбекистон мустақилликка еришиш остонасида”. Т-2011.
43. Каримов И. А. “Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади” 2010-йилда мамлакатимизни ижтимоий иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган енг муҳим устувор йўналишларга бағишланган ЎзР Вазирлар Махкамасининг мажлисидаги маъруза-Т.: “Ўзбекистон”, 2011.-48 б.
44. Каримов И. А “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза- Т.: “Ўзбекистон”, 2010-56 б.
45. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. «Баркамол авлод йили» Давлат дастури тўғрисида. 2010 йил 27 январ, П.-1271-сон.
46. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Президент Ислам Каримовнинг 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг енг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Махкамасининг мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 30 январ.
47. Каримов И.А “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф етишнинг йўллари ва чоралари” -Т.:Ўзбекистон, 2009.-56 б.
48. Каримов И.А. Юксак маънавият- енгилмас куч. Т-2008.

Асосий адабиётлар:

49. Фалсафа. (Ахмедова М бошчилигида, лотин ёзувида). Т.:2006.
50. Абдулла Шер. Естетика. –Т.: 2008.
51. Шарипов М, Д. Файзиходжаева. Мантиқ. –Т. 2004.
52. Абдулла Шер. Етика. - Т. 2010.
53. Абдулла Шер, Баходир Хусанов. Естетика. – Т.2010.
54. Абдулла Шер. Естетика. – Т. 2009
55. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. 2004

- 56.Этика. Б.Загритдинова, Э.Умаров. т.:2005
57.Умаров Е. Естетика. Дарслик Т.Ўзбекистон. 1995
58. Эстетика. А.Радугина. М.2002

Қўшимча адабиётлар:

- 59.Г.Абдуллаева. «О`збекистон ёшларининг ижтимоий ҳаётида сан`атнинг ўрни ва роли»./ Тафаккур- №1. 2011.
60.А. Султонова. «Қадриятлар диалектикаси»./ Тафаккур, №3. - 2011.
61.Маънавият асосий тушунчалар изохли луғати. Ғофур Ғулом. Т.:2010.
62.Шайхива Х. Маънавият камолот кўзгуси. // Т.2009.
63.Қурбонова Л. Инсон фалсафаси. –Андижон:АДУ,2009.
64.Мавлянова Л, Игошин В. Естетика. Т.ТМИ.:2004.
65.Қаххорова М. Ма`навий идеал. Т-2008.
66.Қаххорова М. Мафкуравий муҳит ва ахлоқ. Фан 2009.
67.Абдуллаев М. Бадий–эстетик маданият. –Т.:2007
68.Хаитов Ш. Ўзбекистон фалсафа тарихи “Нашр”. 2011
69.Назаров Қ. Аксеология қадриятлар фалсафаси. Т. ОФМЖ. 2004
70.Хайруллаев. М. Мантиқ1993.
71.Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан. Фан 1994
72.Арутюнова Л.М. Этические воззрения мыслителей Центральной Азии. Т.:2006
73.Маматов Н ва бошқалар. Мантиқ. ТМИ.:2004
74.Жўраев ва бошқалар. Мантиқ. ТМИ 2010.
35.Интернет сайтлари:
www.tfi.uz
www.ziynet.uz
www.mgimo.ru/филесервер
www.ragc.ru/каф/фи
www.ssu.runnet.ru/
www.fgcn.rudn.ru
www.pхилос.mcy.ru
www.pхилосопхй.пу.ру
www.либертариум.ру

1 - mavzu: Falsafa: uning predmeti, mazmun va mohiyati, jamiyatdagi roli

Reja:

1. Falsafaning predmeti.
2. Falsafaning funktsiyalari.
3. Falsafaning jamiyat hayotida tutgan o'rnini va roli.

Mustaqillik yurtimizga nafaqat siyosiy erkinlikni, balki, millatimizga millatdek, xalqimizga xalqdek yashash, mustaqil fikrlash erkinligini ham berdi. Shu tufayli biz falsafani, uning tarixini dunyoviylik, insonparvarlik nuqtai-nazaridan o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldik. Mamlakatimiz fuqarolarida tafakkur erkinligi shakllanib bormoqda. Yurtimizda sodir bo'layotgan murakkab yaratuvchanlik tafakkur mustaqilligi bilan uzviy bog'liq hodisadir. Mamlakat hayotini demokratlashtirish jarayoni qanchalik kengaysa va chuqurlashsa, fuqarolarimiz falsafiy iqtidoriga bo'lgan talab shuncha oshib boradi. Shuning uchun ham falsafa ilmi yoshlarga ham o'rta yoshlilarga ham, katta yoshlardagilarga ham bab-barobar suv bilan havodek zarur bo'lgan hayotiy ehtiyojdir. Bu ilm o'zining tabiatiga ko'ra chegara bilmaydi. Mazkur chegara bilmas ilmni egallashning mohiyatini bilmaslikdan bilishga, bilishdan komillikka tomon yo'naltirilgan faoliyat tashkil qiladi. Bundan tashqari falsafa ilmining yana bir muhim jihati shundaki, u qanchalik o'zlashtirilsa, o'zlashtiruvchi o'z oldiga yana yangi-yangi muammolarni qo'yaveradi, qo'yilgan har bir muammoning echimi yangi bir muammoning debochasi hisoblanadi.

Falsafa ilmi milliy, ayni vaqtda umuminsoniy qadriyatdir. Mazkur qadriyat inson o'zini o'zi inson sifatida tanigan kunidan boshlab takomillashib, rivojlanib, chuqurlashib, murakkablashib, ilmiylashib va tobora insoniylashib borayotgan fandir.

Falsafaning mohiyati - bu "olam-odam" tizimidagi umumiy muammolar ustida fikr-mulohaza yuritishdan iboratdir.

Falsafiy fikrlash qobiliyati mutaxassis faylasuflar bo'lmagan kishilarda ham, donolik deb ataluvchi xususiyatni shakllantirib boradi. Ayni vaqtda, xususan, falsafa ilmi bilan shug'ullanuvchi kishilar o'z sohasi muammolari ustida fikr-mulohaza yuritishi jarayonida, kundalik turmushga nisbatan munosabatlar jarayonida shu qadar yuksaklikka ko'tariladiki, ularning erishgan darajasi biz aytayotgan "donolik" tushunchasiga muvofiq keladi.

"Donolik" degenda biz hayotiy tajribaga tayanadigan teran aql-idrokni, haqiqat va yaxshilik birligini, oliy haqiqatni, sevgi va rostgo'ylik mushtarakligini, aqliy va axloqiy kamolotning oliy darajaga etgan holatini, qadriyatlarni qadrlash, his-tuyg'ularning hayotga singib ketishini, har qanday narsaga va hodisaga mehr bilan qarash, har qanday masalaga, tashvishli murakkab holatlarda ham aql ko'zi bilan qarashni tushunamiz.

Qadimgi yunon tilidan fanga kirib kelgan atama – "Falsafa"ning aynan so'zma-so'z ma'nosi "phileo-sevaman + sophia-donolik; ya'ni donolikka muhabbat" demakdir. Ayni vaqtda qadimgi yunonlarda bu so'z "tushunishga intilish", "bilimga intilish" degan ma'nolarni ham anglatgan. Ushbu so'z Fukidid, Suqrot va boshqa antik madaniyat vakillari tomonidan xuddi shunday ma'noda qo'llangan. Bizgacha etib kelgan rivoyatlardan birida aytilishicha, go'yo Pifagor o'zini dono emas, balki donolikni sevadigan kishi deb atagan: donolikning o'zi esa (xuddi bilimga o'xshab) faqat Xudoga xos xususiyat, odam esa faqat donolikka (bilimga) intilish bilan qanoatlanib qolishi kerak ekan. Antik falsafa mutaxassislari taxmin qilishlaricha falsafa so'zi atama va alohida bilim sohasining nomi sifatida birinchi marta Platon tomonidan qo'llangan.

Falsafa mifologik dunyoqarash bilan ilmiy bilim o'rtasida sodir bo'lgan qarama-qarshilik, ziddiyatlar negizida shakllandi, o'sha vaqtdagi dastlabki ilmiy qarashlar o'z isbotlarini naql, rivoyatlardan emas, balki tabiatdagi sabab va oqibat aloqalaridan izlay boshladi. Bilish sub'ektlarining printsip jihatdan bunday yangicha shaklda yo'naltirilishi, bilishni yangicha tushunish sub'ekt – ob'ekt munosabatlarida, bilish, dunyoqarash strukturasida yangilik edi. Tabiat hodisalari to'g'risida, tabiatning o'zi haqidagi tabiiy – ilmiy axborotlarning ko'payib borishi olam haqidagi umumiy ilmiy g'oyalarning pishib etilishiga va asta-sekin olamning mifologik manzarasini siqib chiqarilishiga olib keldi. Vaqt o'tishi bilan dunyoqarashning asosiy masalasi umuman olam haqidagi, hamda odamning olamga munosabati to'g'risidagi masalalar va ularga berilgan javoblar, shu bilan aloqador bo'lgan juda ko'p savollarga berilgan javoblar ilmiy shakl kasb etdi, o'z mazmuniga ko'ra yangicha mifologik va diniy dunyoqarashdan holi bo'lgan, mustaqil dunyoqarashni shakllantirdi.

Agar falsafaning rivojlanish tarixini va tabiat to'g'risidagi umumiy va xususiy bilimlar rivojlanishi tarixini qiyoslaydigan bo'lsak, bu falsafa bilan fanning o'zaro mustahkam aloqada ekanligidan dalolat beradi. Tarix shuni ko'rsatadiki, falsafa o'zining ontomantiqiy va gnoseologik masalalari bo'yicha qaralganda ham, u xuddi tabiat fanlariga o'xshab – ularning rivojlanish yo'llari singari yo'ldan taraqqiy etib bordi.

Bilim esa bilishning natijasidir. Bilimlar tizimining muayyan mezonlari mavjud.

Birorta bilim tizimi muayyan mezonlarga javob beradigan bo'lsagina o'sha bilimlar tizimi ilmiy bilim deb tan olinadi.

Mifologik va diniy bilimlarga tabiatdan tashqarida sodir bo'ladigan hodisalarga ishonch-e'tiqod xosdir.

Falsafaning qadriyatlarini yaratishga oid vazifalari bilan uning sotsial voqelikni talqin etish vazifasi qo'shilib bir butun holdagi voqelikni tashkil etadi. Xuddi shuningdek, o'sha sotsial voqelikning tuzilishi, holatning tanqidi bo'yicha ilgari suriladigan vazifalar ham o'sha bir butunlik tarkibini tashkil qiladi. Talqin va tanqid, qadriyatlarini, ijtimoiy ideallarini qarab chiqish, tegishli nuqtai nazar ostida ijtimoiy voqelikka baho berish bilan bog'liq bo'ladi. Bunda faylasuf doimiy ravishda sotsial-ijtimoiy voqelikning ideallarga muvofiq kelmasligi singari hodisalarga ro'baro' keladi. Ijtimoiy voqelik, uni ijtimoiy ideal bilan taqqoslash xususida yuritilgan fikr - mulohazalar ushbu voqelikning tanqid qilinishiga olib keladi. Bunday tanqidda sub'ektning ob'ektdan qoniqish hosil qilmaganligi, uni o'zgartirishga ko'ra istagi ifoda etiladi.

O'z mohiyatiga ko'ra, falsafa tanqid qiluvchi fandır. Voqelikdagi ziddiyatlarga ko'ra shakllangan falsafa ushbu ziddiyatlarni nazariy jihatdan ochib tashlash, uni hal etish uchun zarur bo'lgan tanqidiy kuchni o'zida topa oladi. Hatto A.Yassaviy, Spinoza, Gegel dunyoning dono aql bilan yaratilganligi va voqelik bilan kelishib, tinch yashashga da'vat etganida ham, ular haqiqatni qanday tushungan bo'lsalar unga erishish yo'llarini mavjud ijtimoiy olamni tanqidiy tahlil qilish asosida ko'rsatib berdilar, o'z qarashlariga to'g'ri kelmaydigan odamlar o'rtasida hukm surayotgan noto'g'ri tushunchalarni va qarashlarni, tushunchalarni, tasavvurlarni rad etadilar.

Falsafaning asosiy vazifalaridan yana biri-bu fanning hozirgi zamon talablariga muvofiq keladigan, tarixiy amaliyotga hamda insonning intellektual talablariga mos tushadigan dunyoqarashni ishlab chiqishdir. Ushbu funktsiyada falsafa ilmining o'z ob'ektini o'ziga o'xshatib in'ikos etish, uning muhim elementlarini aniqlash, tizimiy aloqalari, qonuniyatlarini aniqlab berish, bilimlarni egallash, yanada chuqurroq ishonchli informatsiya - axborot olishning manbai bo'lib xizmat qilish kabi vazifalari o'z ifodasini topgan.

Falsafiy usul ilmiy ishga faqat o'zining ayrim tushunchalari yoki kategorial bloklari bilangina emas, shu bilan birga u o'zining tamoyillari bilan ham ijobiy ta'sir ko'rsatishga qodir. Buni biz mavhumlikdan aniqlik tomon o'tish printsipining aniq fanlar rivojida tutgan o'rnida ko'rishimiz mumkin.

XIX asrning 60-yillariga qadar organik kimyo sohasida hali hech kim butun bir tizimining asosini tashkil etuvchi modda to'g'risida hech nima bilmas edi. Kimyoda hali dastlabki "hujayra" aniqlanmagan vaqtlar edi. Ushbu hujayra topilganida tegishli uglevodorodlar yana ham murakkabrok organik birikmalarga asta-sekinlik bilan aylanib borishi qanday kechishini ko'rsatib berish imkoniyati mavjud bo'lur edi. Mana shu muhim "hujayra" kashf etilmaganligi sababli organik kimyoning butun tizimi noto'g'ri tuzilgan bo'lib, ko'pincha unga sun'iy yo'llar bilan, zo'rma-zo'raki o'tilar, natijada bunday o'tishda zarur ichki bir butunlik mavjud bo'lmas edi.

Tizimiy-mantiqiy jihatdan olganda ilmiy bilish usullarining koordinatsiya qilinishi ham falsafiy tamoyillarga asoslanadi. Ular ichida bir-birini o'zaro to'ldirish bir-biridan ustunlik qilish tamoyillari muhim o'rin tutadi. Shulardan birinchisi falsafaning umumiy aloqadorlik tamoyilini ifoda qilsa, ikkinchisi haqiqatning hamisha aniq ekanligiga asoslanadi.

Fanning har qanday usuli o'zining nazariy bilish hamda mantiqiy imkoniyatlariga ega bo'ladi. Agar mana shu imkoniyatlardan tashqari chiqiladigan bo'lsa, o'sha usulning samaradorligi pasayib ketadi yoki butunlay yo'qolib ketadi. Buning oqibatida qandaydir biror murakkab ob'ektni o'rganish uchun ayrim usullarning bilish imkoniyatlari cheklanganligini to'ldirib borishga qodir bo'lgan boshqa bir qator usullar majmuidan foydalanish talab qilinadi.

Umumiy falsafiy usulning sermahsul koordinatsiya ta'sirini o'tkazishi avtomatik tarzda amalga oshavermaydi. Buning uchun tadqiqotchi o'zi shug'ullanayotgan maxsus tadqiqot predmetini chuqur egallagan bo'lmog'i, shu sohadagi xususiy usullarning butun zaruriy majmuini egallab olgan bo'lishi, tadqiqot ob'ekti bilan bog'liq bo'lgan ishlarda etarli darajada tajriba orttirgan, falsafa tarixi yutuqlari, dialektika uslubini aniq ilmiy muammolarni hal etish vazifasiga qo'llay olish tajribasiga ega bo'lishi, bunday amaliy ishlarni mustaqil ravishda bajara olish mahoratiga ega bo'lishi kerak. Bularning bari tadqiqotchi tomonidan masalani muvaffaqiyatli hal etishga yordam beruvchi omillardir.

2 - Mavzu: Qadimgi Sharq va Antik dunyo falsafasi.

Reja :

1. Falsafiy tafakkurning qadimiy ildizlari. Misr va Bobilda falsafiy fikrlar.
2. Qadimgi Hindiston, Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy ta'limotlar va maktablar.
3. Qadimni Yunon falsafasi, o'ziga xos xususiyatlari (Suqrot, Aflotun, Arastu).
4. Sharq va G'arb falsafasidagi uyg'unlik va hozirgi zamon tsivilizatsiyasining taqdiri.

Qadimgi Misr ham jahon madaniyatining eng qadimgi o'choqlaridan biri bo'lib, unda ham ilk madaniy yodgorliklar eramizdan avvalgi to'rt ming yillikning boshlarida vujudga kelgan. Bobil madaniyati kabi qadimgi Misr madaniy yodgorliklarida ham xalq donishmandligining hamma turlarida o'sha davrdagi ijtimoiy, iqtisodiy hayot, tabiat hodisalariga munosabat, kishilarning ijtimoiy, siyosiy, ahloqiy, huquqiy, ularning sintezi bo'lgan falsafiy qarashlarida o'z ifodasini topgan.

Qadimgi misrliklar suvni odamga oziq-ovqat etishtiruvchi, inson uchun dastlabki ulug' ne'mat, deb bilganlar. Suv ularga butun tabiatning, hayotning asosi bo'lib ko'ringan. Ular Nil daryosini ilohiy bir mo'jiza deb, tabiatdagi o'simlik va daraxtlarga talpinganlar. Qadimgi misrliklar astronomiya sohasida ba'zi bilimlarga ega bo'lib, sayyoralarni yulduzlardan ajrata bilganlar, alohida yulduzlar xaritasini va har xil taqvimlar tuzganlar.

Qadimgi Misrda tibbiyot juda rivojlangan, misrliklar kasalliklarning juda ko'p turlaridan xabardor bo'lishib, tashhis qo'yish sohasida katta tajribalarni qo'lga kiritganlar.

Qadimgi misrliklar, ayniqsa qurilish, arxitektura, san'atning juda ko'p turlariga, hisob-kitob, o'lcham va chizmachilik, matematik va astronomik bilimlarga egaligi jihatdan boshqalardan tubdan farq qilishgan. Haqiqiy ma'noda ular geometriya va astronomiyaga oid bilimlarning ilk yaratuvchilari bo'lishgan. Misr ehromlari-piramidalar buning rad qilib bo'lmas hayotiy guvohlaridir.

2. Qadimgi Hindiston o'zining boy tarixi va madaniyatiga, diniy va falsafiy ma'lumotlariga ega bo'lgan. Hindistonda eramizdan 3 ming yil muqaddam erni sun'iy sug'orish, dehqonchilik taraqqiy etgan, anhorlar qazilgan, kulolchilik, yog'ochsozlik, to'qimachilik, zargarlik, hunarmandchilik, pishiq g'ishtlardan ko'p qavvatli binolar qurish, jun va zig'ir tolasidan matolar tayyorlash, mis va temir, qalay va qo'rg'oshindan qurol-aslahalar yasash taraqqiy etgan.

Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston» asarida yozilishicha, eramizning birinchi asrlaridayoq Hindistonda tibbiyot, riyoziyot, ilmi nujum, kimyo, musiqa, poeziya, tarix, san'at va falsafaga oid bilimlar keng rivojlangan bo'lgan. Ayniqsa, noyob tabiatga, sahiy zaminga, ajoyib nabotot va hayvonot olamiga boy bo'lgan Qadimgi Hindistonda madaniyat va san'atga oid, diniy, falsafiy qarashlar keng rivojlangan. Bunga bizgacha etib kelgan «Ramayana», «Mahabharat» («Maxayana»), «Kamila va Dimna» kabi buyuk asarlar to'liq guvohlik beradi. Bu buyuk nafasot va betimsol hikmat hazinasi bo'lgan asarlarda hind xalqining qadimiy urf-odatlarini, an'analari, odob-axloqi, madaniyati, dini va tarixi, milliy qadriyatlarini bilan birga, ularning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy badiiy va falsafiy qarashlari yorqin ifodasini topgan.

Konfutsiyning ta'limotida Li degan tushuncha alohida ahamiyatga ega. Bu tushuncha «Tartib», «Marom» degan ma'nolarni anglatadi. «Li» bo'lmasa, jamiyatda tartib bo'lmaydi, demak, jamiyat ravnaq topmaydi. Shuning uchun jamiyatda doimo tartib bo'lishi zarur», – deydi u. Xullas, Qadimgi Xitoydagi falsafiy ta'limotlar tarixiga nazar tashlar ekanmiz, bu erda ham materialistik va idealistik tendentsiyadagi falsafiy oqimlarning guvohi bo'lamiz. Masalan, ko'pchilik qadimgi Xitoy faylasuflari tushuncha, predmetning nomi bilan reallikdagi predmetning o'zaro munosabati to'g'risidagi muammoni hal qilishga qiziqqanlar. Mo Di (Mo-Tszi), Syun-tszi va boshqalar tushunchalar («nomlar») ob'ektiv hodisalar va narsalarning inson ongidagi in'ikoslarini, desalar, Gungun Lui tushunchalarni mutlaq mohiyat, deb qarab, ularni borliqdan uzib qo'yadilar. Umuman, Konfutsiy va Myan-Tszining axloqiy siyosiy nazariyalari, Xan Fey-tszi va «qonunchilar» maktablari vakillarining davlat va huquq to'g'risidagi fikrlari haqida ham ma'lum mulohazalar aytish mumkin. Bular Qadimgi Xitoy falsafasining «oltin davri»ni tashkil qiladi.

Eramizning I-chi asrida Xitoyga buddizm dinining falsafiy ta'limoti kirib keladi va tarqala boshlaydi. Nihoyat, buddizm Xitoyda daosizm va konfutsiychilik bilan birlikda Xitoy xalqi falsafiy tafakkurining etakchi ko'rinishlariga aylanadi.

Antik davr yunon falsafasi qadimiy Sharq – Bobil va Misr, Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoyda paydo bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlar ta'sirida, Yunonistonda yuksak rivojlangan quldordik jamiyatining tarixiy, iqtisodiy siyosiy va madaniy-ma'naviy shart-sharoitlar asosida vujudga keldi. Miloddan ilgari VIII-VI asrlarda Kichik Osiyo, O'rta er dengizi qirg'oqlaridagi shaharlar bilan yaqin Sharq, Kavkaz hamda G'arb mamlakatlari xalqlari o'rtasida savdo, iqtisodiy, madaniy munosabatlar juda ham avj oladi. Bu davrga kelib bu hududlarda qulchilik munosabatlari juda rivojlanadi. Natijada, quldorlik jamiyati Yunonistonda jadallik bilan taraqqiy eta boshlaydi. Ayniqsa, bu hududdagi Milet va Efes shaharlarida quldorlik o'zining yuqori bosqichiga erishadi. Oqibatda, bu shaharlar Yunon ilm-fani va falsafasining beshigiga aylanadi.

Faylasuf Epikur esa, osmon jismlari haqida shunday deydi: «Er, u bilan aloqador yoritqichlar cheksiz olamning bir bo'lagidir, olamda bizning dunyomiz kabi dunyolar, unga o'xshash va undan farq qiluvchi dunyolar son-sanoqsiz ko'p. Quyosh, Oy va boshqa yulduzlar tizimi girdobli aylanib turgan tabiat yo shamol, yoki olov, yoki ham unisi, ham bunisining qo'shilishidan kelib chiqqan. Quyosh, Oy va boshqa yoritqichlar bizning sezishimiz darajasida yo katta, yoki kichik bo'lishi mumkin. Bu yoritqichlarning aylanishi zaruriy va qonuniy harakat tufaylidir».

Epikur shular bilan birga, Quyosh, Oy tutilishi borasida ham o'z mulohazasini bayon qilarkan, ob-havoni oldindan aytish mumkinligini, bulutlarning tashkil topishi, suvning bug'lanish-parlash oqibatida bulutlar paydo bo'lishi, ya'ni chaqmoq, yashin, tsiklon - to'fonlar, Er qimirlash, zilzila sabablari haqida genial gumonlar, taxminlar, ehtimol fikrlar bildiradi.

Qadimgi yunon faylasuflaridan Demokrit bo'lsa, Quyosh va Oy yaltiroq, tekis hamda yumshoq atom zarrachalarining to'planishi, birikishidan hosil bo'lgan. Oyda tog'lar, vodiylar va jarliklar bor, deb uning qattiq jismligini e'tirof etgan. Shunday qilib, ilk yunon falsafasining kosmologizmiga yakun yasab, shuni aytib bo'ladiki, qadimgi yunon faylasuflari ayni vaqtda tabiatshunoslar ham bo'lishgan. Ularning kosmogonik ta'limotlari keyingi davr astronomik bilimlarning rivojlanishi, hozirgi kun XX asr kosmanavtikasi uchun ilk zamin bo'lgan.

Samoslik Pifagor (mil. avv. 571-497y.y.) bo'lsa, butun olamning asosini, dunyodagi narsa va hodisalarning negizini «son» tashkil qiladi, deydi. Uning nuqtai nazaricha, «1» umumiy, boshlang'ich, muqaddas son, u barcha narsa va hodisaning asosidir., «2» aks, salbiylik, ziddiyatlilikni ifodalaydi. «3» bu tabiat-uchlikdir, 1 va 2-ning, asos

va aksning, boshlang'ich va uning qarshi tomonlarining birligidir. «4» - bu tabiatdagi to'rt element - suv, havo, olov, erdir va h.k. Xullas, Pifagor son va sonlar haqida fikr yuritib, tabiiy hodisalarning miqdoriy jihatlariga e'tiborni jalb qilib, ilmiy fikrlashga muhim hissa qo'shadi. Xususan, u geometriyaga jiddiy ahamiyat berib, «nuqta»ni-«1»ga, «chiziq»ni-«2»ga, «yuza»ni-«3»ga, «jism»ni-«4»ga taqqoslab, «uch burchak»ning uch burchagi yig'indisi haqidagi teorema (ya'ni: $a+v+s=2d$)ni ta'riflab berdi.

Ayniqsa, Pifagorning Sharq xalqlaridan olgan «Gipotenuza kvadrati katetlar kvadratlarining yig'indisiga teng» degan teoremasi matematika fanining kelgusi taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Lekin Pifagorning dunyoqarashi o'z asosiy yo'nalishi jihatidan Geraklit falsafiy yo'nalishiga butunlay zid edi.

Qadimgi yunon faylasuflaridan juda katta mavqega ega bo'lgan faylasuf Aflotundir. Aflotun (mil. avv. 427-347 y.y.) Afina oqsuyak zadoganlaridan bo'lib, avval Kratildan, so'ng Suqrotidan ta'lim oladi va mashhur faylasuf bo'lib etishadi. Aflotun o'zining ob'ektiv idealistik falsafiy tizimini ishlab chiqadi. U «Pir», «Fedon», «Teetete», «Davlat», «Parmenid», «Sofist» nomli asarlari va dialoglarida o'z dunyoqarashini, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy nuqtai nazarlarini bayon qiladi.

Aflotun falsafiy ta'limoti o'zining idealistik tizimi, bilish nazariyasi, dialektik metodi, ijtimoiy-siyosiy qarashlari bilan xarakterlanadi. U o'zining idealistik falsafiy tizimida «g'oyalar dunyosi» va «narsalar dunyosi» bor, deydi. «g'oyalar dunyosi» doimiy, o'zgarmas, haqiqiy, chin dunyodir. «Narsalar dunyosi» esa o'tkinchi, vaqtincha, o'zgaruvchan dunyodir, «narsalar dunyosi» «g'oyalar dunyosi»ning xira ko'lankasi, soyasidir, deydi. Aflotunning nuqtai nazaricha, olamning asosini ham ayni shu «g'oyalar dunyosi» tashkil qiladi. Uningcha, «g'oyalar dunyosi» butun borliqning ham mohiyatini tashkil etadi. Aflotunning bilish nazariyasi ham o'ziga xosdir. U o'z bilish nazariyasida jon va tan haqida so'zlab, jonni tandan mustaqil, alohida ruhiy, ilohiy, hech o'lmas, deb hisoblaydi. «Jonlar dunyosi» «g'oyalar dunyosi» bilan yaqin, «jonlar dunyosi» «narsalar dunyosi»ga, ya'ni insonlar taniga kelib kimgach, insonlarda bilish hosil bo'ladi, deydi. Aflotun inson bilishida insondagi sezgi, his, idrok, tuyg'u hosil qiluvchi sezgi a'zolarining rolini inkor qilib, bilish bu jonning «eslashi», «xotirlashi», deydi.

Arastu (mil. avv. 384-322 y.y.) Yunonistonning Stagira shahrida tug'ilib, 17 yoshida Afinaga kelib, Aflotun akademiyasiga o'qishga kiradi va unda 20 yil ta'lim oladi. U Aflotun bilan juda ko'p masalalarda munozaralar qilib, Aflotunning falsafiy ta'limotini rad qila boshlaydi. Aflotun vafotidan keyin Arastu Afinada o'z maktabini tashkil qilib, uni yunon fani va falsafasining markaziga aylantiradi. U qadimgi Yunonistonda hamma ilmlarga oid yutuqlarni egallab, ularni sistemalashtiradi, rivojlantiradi. Hozirgi zamon tabiatshunosligi, jamiyatshunosligi, mantiq fani o'zlarining dastlabki taraqqiyotini boshlanishi va ibtidosini Arastu ilmiy faoliyatidan olgan. Uning «Fizika», «Matematika», «Jon to'g'risida», «Kategoriyalar», «Ikkinchi Analitika», «Topika», «Organon» singari asarlarida samarali ijodi-tabiatshunoslik va jamiyatshunoslikka, falsafaga oid qarashlari o'zining to'la ifodasini topgan.

Arastu Aflotunning «g'oyalar dunyosi» to'g'risidagi nazariyasiga qarshi chiqib, uning «g'oyalar dunyosi» «narsalar dunyosidan alohida», degan fikrini - bu aslo mumkin emas, qanday qilib narsalar boshqa, ularning mohiyati-g'oyalari alohida yashaydi? Bu aqlga to'g'ri kelmaydigan hol,-deydi Arastu. Aflotunning: «narsalar dunyosi harakatda, o'zgaruvchan va ma'lum vaqt bilan bog'liq, g'oyalar dunyosi esa, o'zgarmas, doimiy va abadiydir», -degan fikriga qarshi: «Bu qanaqasi? Original - asl o'zgarmas, uning aksi, g'oyasi o'zgaruvchan bo'lar ekan, bu mantiqqa zid qarash-ku!» deydi. Arastu Aflotunning «g'oyalar dunyosi» to'g'risidagi ta'limotni qat'iy rad qilib, u narsalarning asli, mohiyati, substantsiyasi shu narsalarning o'zidir, deydi va bu qarashni isbotlaydi.

Arastu o'zining «Metafizika» asarida to'rt xil sabab haqida fikr yuritadi. Ular quyidagilar: 1) moddiy sabab; 2) shakliy sabab; 3) yaratuvchi sabab; va 4) maqsad.

U bunda bu sabablarning har birini bir-bir tahlil qilib, izohlab beradi, moddiy sabab, ya'ni modda har bir narsaning materiali, har bir narsa undan hosil bo'ladi. Shakliy sabab, ya'ni shakl har bir narsaga shakl ato qiladi. Masalan: «haykal shaklsiz bronzadan, idish-tavoqlar beshakl loydan farq qilishib, ular muayyan shakl vositasidagina shu narsa qiyofasini kasb etadi. Agarda shakl bo'lmasa, bronza yoki mis, loy qanday material holida bo'lsa, shunday qolaveradi», deydi u.

Umuman, Arastuning bilish nazariyasi uning mantiq haqidagi mulohazalari bilan, falsafiy va mantiqiy kategoriyalarni ta'riflash bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Uning falsafiy kategoriyalarni birinchi bo'lib tasnif qilishi ham muhim ahamiyatga ega. U kategoriyalarni o'n guruhga bo'lib tasnif qildi:

1) mohiyat; 2) miqdor; 3) sifat; 4) munosabat; 5) o'rin; 6) vaqt; 7) holat; 8) egalik; 9) ta'sirlanish; 10) iztiroblanish. Uning kategoriyalarni bunday guruhlarga ajratishi moddiy dunyoni, tabiatni, jamiyatni, inson ongi va ruhiyatini o'rganishda muhim rol o'ynaydi.

Arastu birinchi bo'lib inson tafakkuri qonunlarini ochdi va ta'riflab berdi, u tafakkurning hamma muhim shakllarini tadqiq qildi.

Arastuning iqtisodiy nazariya sohasiga qarashlari ham e'tiborga loyiq qarashlardir. Uning ayriboshlash, qiymat shakllari, ekvivalent shakllari, mehnat, tenglik muammolariga oid tadqiqotlari jamiyat iqtisodini o'rganishning dastlabki bayonlaridandir. Arastu tovarning pul shaklini oddiy qiymat shaklining yanada rivojlanishidan, ya'ni bir tovar qiymatining boshqa bir tovarda ifdalanishining yanada rivojlanishidan, iborat ekanligini tamomila ravshan qilib ko'rsatadi. U bunday deydi: «5 loja-falon qadar pulga» deyishdan farq qilmaydi. Teng barovarlik bo'lmasa, ayriboshlash, bo'lmagani kabi, o'lchovdoshlik bo'lmasa, teng baravarlik ham bo'lmaydi»...

Mana shunday bir sharoitda Rimda Demokrit va Epikur ta'limotini qayta tiriltirib, uni davom ettirgan Lukretsiy Tit Kar, platonchilar safdoshlaridan eklektik Tsitseron, neoplatonizm oqimining asoschisi Plotinlar yashab, ijod qiladilar.

Lukretsiy Kar (mil. avv.99-55y.y.) o'zining «Narsalarning tabiati to'g'risida» asarida Demokrit va Epikur ta'limotini tahlil qilib, tushuntirib berib, uni targ'ib qiladi. U atomistik nazariyani o'z asarida kengaytirib, yanda chuqurlashtiradi va rivojlantiradi.

Lukretsiy Karning bayoniga ko'ra, materiya abadiy, u bir holatdan ikkinchi holatga aylana boradi, hech nimadan hech nima kelib chiqmaydi, urug'dangina u yoki bu o'simlik yoki hayvon paydo bo'ladi. Biz atomlarning kichikligi tufayli ularni ko'ra olmaymiz. Dengiz qirg'og'ida ko'ylagimiz nam bo'lib qoladi, quyoshda esa bu namlik yo'qolib, ko'ylak qurib qoladi. Biz namlikning paydo bo'lishini ham, uning qarshi jarayonini ham ko'ra olmaymiz. Uzun ko'p taqilishi tufayli yupqalashadi, yo'lak esa kishilarning qatnayverish jarayonida siyqalashib qoladi. Biz bu jarayonlarni ham sezib, his qilmaymiz. Atomlar, zarralar, Epikur aytgandek, shaklga, og'irlikka, hajmga ega bo'lib, bo'shliqda doimo harakatdadir. Narsalardan ulardagi xususiyatlarni ajratish mumkin emas. Masalan, og'irlikni toshdan, issiqlikni olovdan, namlikni suvdan ajratib bo'lmaydi. Materiyaga vaqt va makon xosdir. Materiya - mayda zarralar - atomlardan iborat, atomlar na bo'linadi, na buziladi.

3-Mavzu: Markaziy Osiyo falsafasi va uning jahon madaniyatidagi o'rni

Reja:

1. Islom falsafasi rivojida Ismoil al-Buxoriy, at-Termiziy va al-Marg'iloniylarning o'rni va roli.
2. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo xalqlari falsafasining yuzaga kelishi va rivojlanishi.
3. Tasavvuf falsafasi
4. Temuriylar davrida inson falsafasi.

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyodan jahonga mashhur islomshunos-hadisshunos olimlar: Ismoil al-Buxoriy, Iso at-Termiziy, entsiklopedist allomalar: Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu ali Ibn Sino, mashhur islom fiqhshunosi Marg'inoniy, mashhur filolog olimlar: az-Zamaxshariy, Mahmud Koshg'ariylar yashab ijod etishadi.

Bu davr badiiy adabiyot sohasida ham arab, fors va turk tillarida ijod qilgan shoirlar: Abu Mansur as-Saolibi, Rudakiy, Daqiqiy, Yusuf Xos Hojiblar o'z asarlari bilan dunyo madaniyatida o'chmas iz qoldiradilar.

X asrning oxiri-XII asrning boshlarida Xorazmda ilm-fan, madaniyat va san'at kuchli rivojlanadi. Bunda Xorazmshohlarning avlodlaridan bo'lgan shoh Ma'mun boshchiligidagi Markaziy Osiyoda birinchi akademiya-Ma'mun akademiyasi tashkil topib unga Abu Rayhon Beruniy boshchilik qiladi. Bu akademiyaga shu davrning buyuk olimlari, xususan, Abu ali Ibn Sino ham jalb qilinadi.

IX-XII asrlarda insoniyat tsivilizatsiyasiga o'zlarning munosib hissalarini qo'shgan Markaziy Osiyolik buyuk mutafakkirlardan biri Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-850) dir. Al-Xorazmiy dunyo faniga juda katta hissa qo'shgan vatandoshimizdir. U algebra fanining asoschisidir. «Algebra» so'zi esa uning «Al-kitob al-muxtasar fil-hisob al-jabr va al-muqobala» asarining nomidan olingan «al-jabr»ning lotincha yozilishidir. Uning arifmetikaga oid risolasi hozir biz foydalanadigan o'nlik qatorlar tizimi hind raqamlariga asoslangan bo'lib, keyinchalik butun Evropa va dunyoga tarqaladi. Al-Xorazmiyning geografiyaga oid asari kiyingi davrlarda bir qancha geografik asarlarning yaratilishiga zamin bo'ladi. Uning astronomiyaga oid «Zij» asari Sharqda ham, Evropada ham astronomik bilimlarining rivojlanishiga yo'l ochib beradi.

Al-Xorazmiyning eng yirik asari uning astronomiyaga oid «Zij»idir. Bu asari 37 bob, 116 ta jadvaldan iborat bo'lib, uning dastlabki 5 bobi xronologiyaga bag'ishlangan bo'lib, ularda «to'fon», «iskandar», «safar» va xristian eralariga oid yil, asr sanalarini hijriy eraga ko'chirish qoidalari beriladi. 6-bobda u aylana (doira)ning 12 burji, har bir burj-30 darajaga, har bir daraja 60 daqiqaga, har bir daqiqa-60 soniyaga va hokazo bo'laklariga bo'linishi bayon etiladi. 7-22-boblarda Quyosh, oy va 5 ta sayyoralarning harakatlari bayon qilingan. 23-bob esa trigonometriyaga bag'ishlanib, unda al-Xorazmiy «tekislik» va «akslangan sinus» tushunchalarini kiritadi va ularga oid funktsiyalar jadvalarini keltiradi. 25-27- boblar matematik geografiyaga bag'ishlangan. Bu boblarda muallif geografik joylarning uzunlik va kengliklarini aniqlash qoidalari keltiradi. Shu bilan birga, bu o'rinda koordinatlarning o'zgarishi Quyoshning yillik, oylik va sutkalik harakati ekliptik: ekvatorial koordinatlarining o'zgarishi bilan bog'liqligi ko'rsatiladi. 28-bobda esa al-Xorazmiy yana trigonometrik masalalarni qo'yib, bunda tangens, kotangens tushunchalarini kiritadi va ularga mos jadvallarni beradi. 29-bobda u yana planetalar harakati va ularning harakat tezligi haqida bayon qiladi. 30-bobda Quyosh va oy ko'rinmas kulchalarining o'lchamlari keltiriladi. 31-32 va 36-37-boblarda munajjimlik masalalarining bayoni beriladi. Nihoyat, 33-35-boblarda Quyosh va Oy tutilish va parallaks (yoritkichning ko'rinish farqi) masalalari yoritilib berilgan. Al-Xorazmiyning bu asari butun Sharq va Evropa tabiatshunoslik bilimlarining taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Hatto u keyingi davr geografik kashfiyotlarning ochilishida ham muhim rol o'ynaydi.

Xullas, al-Xorazmiyning yuqorida keltirilgan asaridan shu narsa ma'lum bo'ladiki, u fanlarning qator tarmoqlarining asoschisidir. Uning bu bilimlar sohalariga oid g'oyalari keyinchalik bir necha fanlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga asos bo'ldi.

IX-XII asrlarda yashab ijod etgan Markaziy Osiyo xalqlari va butun dunyo tabiiy-ilmiy fiqrlarning rivojlanishiga juda katta hissa qo'shgan buyuk mutafakkirlarning ikkinchisi Ahmad Ibn Muhammad al-Farg'oni (798-865) dir. Ahmad Farg'oni O'rta asrlarda yashagan Markaziy Osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik, geograf sifatida asosiy o'rinni egallaydi. U asli Farg'onaning Qubo (hozirgi Quva) shahrida tug'ilib o'sib, o'zining datlabki ma'lumotini shu erda oladi.

Ahmad Farg'oni Bag'dodda «Baytul-hikma»ning etakchi olimlaridan biri sifatida tanilib, shu erda yashab, ijod etadi. 1998 yilda Mustaqil O'zbekiston ahli va butun jahon jamoatchiligi Ahmad al-Farg'oniyning 1200 yilligini keng nishonladi.

Hozirgi kunda Ahmad al-Farg'oniyning 8 ta asari bizga ma'lum bo'lib, ularning hammasi astronomiyaga oiddir. Ular quyidagilar:

1. Astronomiya asoslari haqida kitob (arabcha: «Kitob fi usul imi an-nujum»-ya'ni «Astronomiya ilmining usullari haqidagi kitob»).
2. «Usturlob bilan amal qilish haqida kitob» (birgina qo'lyozma holda Rampur (Hindiston)da saqlanmoqda).
3. «Oyning er ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola».
4. «Etti iqlimni hisoblash haqida» (qo'lyozmalari Gotada va Qohirada saqlanmoqda).
5. «Quyosh soatini yasash haqida kitob» (qo'lyozmalari Halab va Qohirada saqlanmoqda).
6. «Al-Horazmiy «Zij»ining nazariy qarashlarini asoslash» asari (qo'lyozmasi topilmagan).
7. «Al-Farg'oni jadvallari» (qo'lyozmasi Patna (Hindiston)da saqlanadi).
8. «Samoviy harakatlar va umumiy ilminujum kitobi» (arabcha: «Kitob al-harakat as-samoviya va javomi' ilmi annujum»). Bu asari XII asrdayoq Evropada lotin tiliga tarjima qilinib, uning muallifi lotincha turilgan holda «Alfraganus» nomi bilan XIII asrda boshqa Evropa tillariga ham tarjima qilinadi va Evropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'taydi.

Al-Farg'oniyning yozishicha, osmon manzarasini gavlantirib beradigan ikkita (belbog') bor, ular: osmon ekvatori va Quyosh ekliptikasi. Osmon ekvatori Er ekvatorining davomi, ular bir tekislikda yotadi. Quyosh ekliptikasi esa Quyoshning Er atrofida (aslida erning quyosh atrofida, tevaragida!) harakati natijasida hosil bo'lgan traektoriyadir. Osmon ekvatori bilan Quyosh eliptikasi tekisliklari o'zaro doimiy burchakni hosil qiladi. Bu burchak 23 daraja 1035 minut. Bu o'lchov (Ptolemeyda - $23^{\circ} 51'$ edi) ancha aniq edi. Al-Farg'oni Er radiusi yoyining 1° ining uzunligini topib, uni 360 ga ko'paytirib, 40800 km ni tashkil qilishini aniqlaydi. Bu Er meridianining uzunligi edi. Er va meridianining hozirgi zamon ilmiy asboblari va usullari bilan o'lchangan uzunligi, ya'ni «Er belbog'i» 40 ming 8 kmni tashkil qiladi. Shundan kelib chiqsak, Al-Farg'oni o'lchovi o'z davri uchun juda katta aniqlik edi.

O'rta asrlar Markaziy Osiyo xalqlari falsafiy fikrining rivojlanishda, ayniqsa, Abu Nasr Ibn Muhammad **al-Forobiy** (870-950) faxrli o'rin tutadi. U Sirdaryo bo'yidagi Forob qishlog'ida tug'iladi va dastlabki bilimni Shosh, Samarqand va Buxoroda oladi. So'ngra Forobiy o'z bilimni davom ettirish uchun Bag'dodga boradi. Natijada, u o'z davrining yirik olimi va buyuk faylasufi bo'lib etishadi. Forobiy Bag'dodda yashab ijod qiladi, umrning so'nggi yillarini Xalab va Damashqda o'tkazib, shu erda vafot etadi.

Al-Forobiy 160 dan ortiq asarlar yozgan bo'lib, bizga ularning bir qismigina etib kelgan. U yaratgan asarlarni ularning xarakteriga qarab ikki guruhga ajratish mumkin: a) qadimgi yunon tabiatshunos olimlari va faylasuflari ilmiy merosini o'rganish, tarjima qilish va sharhlashga oid asarlar. Bulardan Aristotelning «Kategoriyalar», «Ikkinchi analitika», «Topika», «Poetika», «Ritorika», «Sofistika» va shu kabi asarlariga yozilgan sharhlarni keltirish mumkin; b) O'rta asr fanining tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy va falsafiy masalalariga oid risolalar. Bulardan: «Ixso-al-ulum», «Hikmat asoslari», «Aristotel «Mantiq»ining talqinlari», «Katta musiqa kitobi», «Assiyosat al-madaniy», «Mantiqqa kirish», «Vakuum haqida», «Fozil odamlar shahri» va shular kabilardir.

Forobiy inson, uning bilishi, ilm-fan va aql haqida ham o'zining falsafiy qarashlarini ilgari suradi. Garchi u insonni «aqli hayvon»desa ham aqli inson haqida shunday yozadi: «Aqli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, (ular) yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil, deydilar. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqli, deb bo'lmaydi, ularni ayyor, (muttaham), aldoqchi, degan nomlar bilan atamoq lozim»

Forobiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari ham muhim ahamiyatga ega. U o'rta asrlarda birinchi bo'lib, jamiyatning kelib chiqishi, uning maqsad va vazifalari haqida izchil talimot yaratdi. Forobiyning bu ta'limoti uning «Fozil shahar aholisining maslagi», «Davlat saodatga erishuv yo'llari haqida risola» asarlarida o'zining yorqin ifodasini topgan. U «Fozil shahar aholisining maslagi» risolasida shunday yozadi: «Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi etuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muxtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda har biriga yashash va etuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni etkazib beradi. Shuning uchun insonlar ko'paydilar va erning aholi yashaydigan qismiga o'rnashdilar, natijada, inson jamoasi vujudga keldi»

Forobiy shaharni ijtimoiy uyushishning etuk shakli, insoniyat kamolotga erishuvining muhim vositasi hisoblaydi. U insonlarni o'zaro hamkorlikka, xalqlarni o'zaro do'stlikka, tinchlikka chaqirib, dunyoda yagona

insonlar jamiyatni tuzishni orzu qiladi. Forobiy inson qadr-qimmatini kamsituvchi jamiyatni qoralab, inson qadr-qimmatini ulug'lovchi jamiyatni orzu qiladi.

Forobiy o'z davridayoq buyuk faylasuf, Sharq mutafakkirlari orasida Aristoteldan keyingi «Ikkinchi muallim» degan nomga sazovor bo'lgan qarashlari bizning mustaqillik sharoitimizda ham muhim ahamiyatga ega. O'rta asr Sharqining, xususan, Markaziy Osiyo ilk uyg'onish davrining qomusiy olimlaridan yana biri Abu Rayxon Muhammad Ibn Ahmad Beruniy (973-1048)dir. U qadimiy Xorazmning poytaxti bo'lgan Kot shahrida tug'ilib o'sadi va shu erda muvaffaqiyat bilan bilim oladi. U ona tilidan tashqari, arab, sug'd, fors, suryoniy, yunon, qadimiy yahudiy tillarini, keyinroq sanskrit va hind tillarini o'rganadi. Beruniy o'z davridagi deyarli hamma ilm sohalarini egallaydi va ularga oid o'zi ham ko'plab asarlar yozadi. Natijada, u o'zidan keyingi avlodlarga katta va boy ilmiy meros – 160 dan ortiq asarlar, tarjimalar, yozishmalar qoldiradi. Uning bu asarlarining 45 dan ortig'i astronomiyaga, qolganlari tabiatshunoslik, tarixshunoslik, filologiya va falsafiy muammolarga bag'ishlangan bo'lib, ularning bir qismigina bizgacha etib kelgan. Beruniyning bizgacha etib kelgan asarlari: «Osoral-boqiya» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar»), «Hindiston», «Geodeziya», «Kitobi Saydana» («Farmakagnoziya»), «Geografiya», «Qonuni Ma'sudiy» («Ma'sud qonunlari»), «Mineralogiya», «Kitobi at-tafxim», «Dorivor o'simliklar haqida kitob» va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Uning «o'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar» («Osor al-boqiya») asarida muallif yozma manbalar, xalq og'zaki ijodi namunalari asosida xorazmliklar, sug'diylar, eroniylar va arablarning islom dinigacha bo'lgan e'tiqorlari to'g'risida, ularning astronomik, matematik va geografik tushunchalari haqida juda qimmatli tarixiy ma'lumotlar beradi.

Beruniy o'zining «Hindiston» nomli asarida Hindistonning iqlimi, uning geografik tuzilishi, xalqlari, ularning urf-odatlarini, ilm-fani, adabiyot va san'ati, falsafasi, diniy qarashlarini bayon qilib beradi. U bu asari bilan juda katta shuhrat qozonadi.

Nihoyat, IX-XII asrlar musulmon Sharqi, xususan Markaziy Osiyo xalqlari tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy fikrlarining rivojiga o'zining buyuk hissasini qo'shgan qomusiy olimlardan yana biri Abu Ali Husayn Ibn Abdulloh Ibn Sino (980-1037)dir.

Abu Ali Ibn Sino Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, so'ng Buxoroda o'qib ulg'ayadi. Bu erda u turli ustozlardan ta'lim olib, o'z davri ilmlari: matematika, mantiq, astronomiya, huquqshunoslik, fizika, kimyo, falsafa kabi dunyoviy ilmlarni chuqur o'rganadi. Ayniqsa, u tibbiyot ilmini kuchli va zo'r qiziqish bilan egallaydi. Tabobat saboqlari uning uchun shu qadar kuchli ta'sir qiladiki, u 16 yoshga kirganda bu soha ilmlarni nazariy o'zlashtirish bilan cheklanmay, balki amaliy tibbiyot bilan shug'ullanib, tabiblik ham qila boshlaydi. Abu Ali Ibn Sino 18 yoshga to'lganda juda ko'p ilm sohalarini egallagan bo'ladi. U shu davrdan boshlab o'zi ham bu sohalariga oid asarlar yaratib boshlaydi.

Abu Ali Ibn Sino o'z davrining barcha ilg'or ta'limotlarini, xususan, qadimgi Hind, Yunon, Turon, nihoyat, O'rta asr arab, Uyg'onish davri Markaziy Osiyo ilmiy merosi bilan chuqur tanishadi, ularni o'z dunyoqarashida umumlashtiradi. Ibn Sinoning bizgacha etib kelgan asarlari orasida 5 tomdan iborat «Al-Qonun fit tib» («Tib qonunlari») asari, 18 tomdan iborat mantiq, fizika, matematika va metafizika (Falsafa)ni to'liq o'z ichiga olgan «Kitob ash-Shifo», «Kitob an-najot», shuningdek 20 tomlik «Kitob al-Insof» («Insof kitobi»), «Donishnomam» asarlarini alohida ko'rsatib o'tish mumkin.

Ibn Sino falsafiy bilimlarni ikki qismga yoki bo'limga ajratadi. Ularning birinchisi, ular tabiat: o'simlik, hayvonot, inson va boshqa shakllarda mavjuddir.

- nazariy falsafa: ikkinchisi - amaliy falsafa. Nazariy falsafa - metafizika (buni u oliy fan, deydi), matematika (buni u o'rta fan, deydi) va tabiat haqidagi fanlar (buni u quyi fan, deydi)dan iborat. amaliy falsafa-siyosat, huquq, iqtisodiyot, ahloqshunoslikdan tashkil topadi.

Tasavvuf (so'fiylik yoki so'fizm) islom falsafasida diniy falsafiy yo'nalish sifatida VIII asrning o'rtalarida arab xalifaligi mamlakatlarida vujudga keldi. U asosan, shu mamlakatlarning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotining xususiyatlari bilan taqozo qilingan bo'lsa ham, lekin unda neoplatonizm ta'limotining, iudaizm, xristianlik, zardushtiylik va ayniqsa buddizm diniy ta'limotlarining ta'sirini yaqqol ko'rish mumkin. Tasavvuf paydo bo'lganidan keyin u turli davrlarda, dastlab arab mamlakatlarida, keyinchalik Yaqin va O'rta Sharq, Markaziy Osiyo, Shimoliy Hindiston, Pokiston, shimoli-g'arbiy Xitoy, Indoneziya kabi mamlakatlarga keng tarqaladi. Natijada, tasavvuf dunyodagi turli xalqlarning ijtimoiy hayotidan, ularning falsafiy va badiiy tafakkuridan keng o'rin olgan, ko'p tarmoqli, ko'p yo'nalishli murakkab ta'limotga aylanadi. Lekin u turli mamlakat xalqlari o'rtasida turlicha mazmun kasb etsa ham, uning ruhi islomiy ruh bo'lib qoladi.

Amir Temur va temuriylar davrida, ayniqsa falakiyot, riyoziyot, handasa, geografiya, tibbiyot kabi tabiiy-ilmiy bilimlar; tarix, pedagogika, mantiq, axloqshunoslik, falsafa kabi ijtimoiy-gumanitar bilimlar yaxshi rivojlanadi. Ayniqsa, adabiyotshunoslik, she'riyat va nasr tez va kuchli rivojlanadi. Natijada, mashhur shoirlar yozuvchilar hattotlar etishib chiqadi.

4-mavzu: O'rta asr Uyg'onish davri G'arb falsafasi.

Reja:

4. O'rta asrlarda Ovro'pa madaniyati: Nominalizm va realizm, apologetika, patristika va sxolastika g'oyalari.
5. Ovro'pada XIV-XVII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy uzgarishlar va yangi zamon falsafiy tafakkurining shakllanishi.

6. Nemis milliy falsafasi, uning tarixiy ildizlari.

Apologetlar xristianlik tarixida I va III asrlarda vujudga keldi. Apologetika so'zining lug'aviy ma'nosi «himoya qilish», — demakdir. Apologetlar hukumatning xristianlikka bo'lgan dushmanligini.

Apologetlar asarlarida ikki an'ana yaqqol sezilib turadi. Ya'ni inkor qilish va tasdiqlash. Ular eng avval mushriklar tomonidan xristianlikka qo'yilgan ayblar — g'ayriodatiy harakatlar, dabdababozlik kabilarni inkor qilganlar. Xristianlikning sofligini esa tasdiqlaganlar. Bu sohada Yustinning «Birinchii apologetiya», «Ikkinchi apologetiya» asarlarini, Tulean va Anaksagor kabi faylasuflar faoliyatini ta'kidlash lozim.

«Patristika»- so'zi «ota» («padre») so'zidan kelib chiqqan. Bu nom bilan odatda Farbda episkoplarni ularga hurmat sifatida ataganlar. Sharqda mashhur bo'lgan cherkov otalaridan biri Ioan Zlatoust (347-407) edi. Uning 640ta da'vatlaridan ko'pchiligi avliyo Pavel nomalarining sharhi edi. Uning asarlarida injilni amaliy qo'llash sof ahloqiy masalalar bilan qorishib ketgan.

«Sxolastika»- so'zi yunoncha «shkola»dan («shola») olingan bo'lib, «o'qish joyi», «maktab» ma'nolarini anglatadi. Buyuk Karl saroyida o'qituvchilik qilganlarni, yoki umuman saroy maktabidagi o'qituvchilarni sxolastlar deb ataganlar. Shuningdek, dinni o'rganishda falsafani tatbiq qilgan o'rta asr olimlarini ham sxolastlar deb ataganlar. **Realizm**. Uning yirik vakillaridan biri Angelm Ketterberiytskiy (1038-1109) dir. U Shimoliy Italiyada tug'ilgan, 1093 yilda Ketterberiytsk shahrining arxiepiskopi etib tayinlanadi. Angelm o'zining ikki asari bilan mashhur.

Birinchisi «Monopoliya» — xudoning borligini sabab oqibat munosabatlari tizimida isbot qilish. Bu isbot — kosmologik isbotning shakli sifatida shunday talqin qilinadi: inson hayotda ko'p ne'matlardan foydalanadi. Bu ne'matlar esa eng oliy ilohiy ne'matlarning aksidir. Ular orqali hamma narsalar mavjuddir. Uzlüksiz tanazzulni tasavvur qilib bo'lmagani sababli, hamma narsaning bir sababchisi bo'lishi kerakki, biz uni xudo deb ataymiz.

Foma Akvinskiy (1224-1292) mo'tadil realizmning yana bir yirik vakili bo'lib hisoblanadi. Foma o'sha davr uchun Arastu natur falsafasini ilohiyot bilan birlashtirishga harakat qilgan. Bunda u mo'tadil realizm pozitsiyasida turgan va sxolastikaning eng yirik namoyandasi bo'lgan. Uning fikricha, natural falsafada tafakkur va Arastu mantiqiy ta'limoti yordamida xudo mavjudligi haqidagi haqiqatga erishishi mumkin.

Rodjer Bekon (1214-1292) ham Okkam mansub bo'lgan oqim vakillaridandir. U o'z hayotini ilmiy tajribalarga bag'ishlagan. Ular yordamida u tajribaviy fanga asos soldi. Bunday metodni XYII asrda Frensis Bekon ishlab chiqdi. Haqiqatni topishda tabiatni tajribaviy o'rganish metodini qo'llash nominalistlar qarashlariga to'liq mos kelardi. Nominalistlar va realistlar o'rtasidagi qarama-qarshilik o'rta asr sxolastikasining muhim muammolaridan biri edi. Butun o'rta asrlarda sxolastikaning bu ikki oqimi o'rtasida kurash ketgan. Kopernikning geliotsentrik nazariyasidan chuqur ilmiy xulosalar chiqargan mutafakkirlardan biri italiyalik **Jordano Brunodir** (1548-1600). U Neapol yaqinida tug'ilgan. O'zining ilg'or fikrlari uchun Bruno dahriylikda ayblanadi va cherkovdan haydaladi. Italiyadan qochishga majbur bo'ladi. Uzoq vaqt Shvetsariya, Frantsiya, Angliya va Germaniyada quvg'inda yuradi. 1592 yilda Bruno Italiyaga qaytib keladi, lekin cherkov inkvizitsiyasi tomonidan ushlanib turmaga solinadi. Qiynoqlarga qaramasdan, u o'zining ta'limotidan voz kechmaydi, natijada qatl etishga hukm qilinadi, 1600 yil 17 fevralda Rimda Gullar maydonida yoqib o'ldiriladi.

Ingliz falsafasi. O'sha davr falsafasining asosiy vakillaridan biri F. Bekon (1561-1626) yuqoridagi masala haqida shunday degan edi: «Moddiy dunyo, mamlakatlar, dengizlar, planeta juda keng bo'lgani holda insonlarning ma'naviy dunyosini eski chegaralar bilan o'rab qo'yilishi sharmandalikdan boshqa narsa emas» («Yangi Organon» kitobi). Bekon ingliz falsafasining o'rta asrlardagi taraqqiyotiga eng katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. Uning ta'limoticha, fanning yangi binosini ko'rish uchun, to'g'ri fikrlashga o'rganish kerak.

Nemis falsafasining asoschilaridan biri **Immanuil Kant** (1724-1804) faqat mashhur faylasufgina bo'lib qolmasdan, yirik tabiatshunos olim hamdir. Kant tomonidan yaratilgan gaz holatidagi ulkan tumanlikdan quyosh sistemasining kelib chiqishi haqidagi nazariya hozirgi davrda ham astronomiya sohasidagi eng muhim ta'limotlardan biridir. Kantning tabiiy-ilmiy qarashlari tabiat hodisalarini metafizik ruhda tushuntiruvchi ta'limotlarga zarba berdi. Kant o'z davri tabiatshunosligi erishgan yutuqlarni faqat Koinot tuzilishi masalasiga emas, shu bilan birga Koinot genezisi va rivojlanishi masalalariga ham tatbiq qildi. Kantning inson irqilarining tabiiy kelib chiqishi haqidagi nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega.

Kant falsafada katta o'rin qoldirdi. Uning vafotidan keyin nemis falsafasining rivoji **Hegel** (1770-1831) ijodida o'zining yuksak cho'qqisiga erishadi. Hegel dialektikaning qonunlari va kategoriyalari haqidagi ta'limotni rivojlantirdi. Falsafa tarixida birinchi marta bir tizimga solgan holda dialektik logikaning asosiy qoidalarini ishlab chiqdi. O'sha davrlarda hukmron bo'lgan metafizik fikrlash uslubini tanqid qildi. Kantning «narsa o'zida» haqidagi ta'limotiga qarama-qarshi qilib, shunday ta'limotni ilgari surdi: «Mohiyat namoyon bo'ladi, hodisa mohiyatdan ajralmasdir». Hegelning ta'kidlashicha, kategoriyalar borliqning ob'ektiv shakllaridir. Borliqning asosida esa, «dunyoviy aql», «mutlaq g'oya» yoki «dunyo ruhi» yotadi. O'z-o'zini anglash jarayonida dunyoviy aql uch bosqichni bosib o'tadi:

1. O'z-o'zini anglovchi mutlaq g'oyaning o'z xususiy qobig'ida bo'lish bosqichi; tafakkur jarayonida, ya'ni bu holatda g'oya dialektika kategoriyalari va qonunlari tizimida o'z mazmunini, mohiyatini namoyon qiladi. Bu bosqich Hegel falsafasining mantiq bosqichidir;

2. Foyanning o'zidan «beganalashuvi» ya'ni tabiat hodisalari shaklida namoyon bo'lish bosqichi, ya'ni bu bosqichda tabiatning o'zi rivojlanmaydi, faqat kategoriyalar sifatida rivojlanadi. Bu bosqich Hegelda tabiat falsafa bosqichidir;

3. Foyaning tafakkurda va insoniyat tarixida rivojlanish bosqichi. Bu bosqich Hegel falsafasida ruh falsafasi bosqichidir. Mana shu yakuniy bosqichda mutlaq g'oya o'ziga qaytadi va o'zining inson ongi va o'z-o'zini anglash shaklida o'z mohiyatiga qaytadi.

6 - M a v z u : Borliq falsafasi.

(4 soat)

- 1. Borliq tushunchasining mohiyati va ma'nosi. Borliq haqidagi tarixiy kontsepsiyalar.**
- 2. Borliqning mavjudlik shakllari va usullari.**
- 3. Materiya, harakat, fazo va vaqt birligi masalasi va uning echimi.**

Ma'lumki kishilar qadimgi davrdan o'zlarini qurshab turgan tabiat va ular yashab turgan jamiyat, inson va insoniyat haqidagi, xususan o'zlari haqida ham o'ylay boshlaganlar. Ular tabiat va jamiyatda, o'z hayotlarida sodir bo'lgan turli-tuman o'zgarishlarni kuzatganlar. Bu narsalar ular ko'z o'ngida reallik sifatida kelganlar: ya'ni ular bor mavjud, lekin ba'zi narsalar vaqt o'tishi bilan yo'q bo'lganlar, ya'ni mavjud bo'lmay qolganlar; aksincha, ba'zi yo'q narsalar paydo bo'lib, bor bo'lganlar, ya'ni mavjud bo'lganlar. Shular asosida kishilarda «mavjudlik», va «mavjudsizlik» haqida qarashlar paydo bo'la boshlagan.

Shu bilan birga, kishilar o'z kundalik amaliy, ijtimoiy faoliyatlarida dunyodagi predmet va hodisalar bilan, o'zlarini qurshagan tabiat bilan, boshqa kishilar va bir butun jamiyat bilan muayyan munosabatlarda bo'lib, dunyodagi mavjud predmet va hodisalarning ba'zilari ular ongidan hohish irodasidan tashqarida, ularga bog'liq bo'lmagan holda mavjud ekanliklariga boshqa predmet va hodisalar esa ularga, ular ongiga hohish va irodalarga bog'liq mavjud bo'lishiga ishonch hosil qilib borganlar. Ular bu jarayonda tabiat bilan jamiyat o'zlari bilan o'zgalar, inson bilan tabiat, inson bilan jamiyat, inson bilan uning ongi, inson bilan inson, moddiy narsalar bilan ma'naviy narsalar, tana bilan jon /ruh/ o'rtasida umumiy birlik aloqadorlikni aniqlash bilan birga ular o'rtasida muhim farqlar borligini ham bilib borganlar. Bora-bora ular insonning o'zida ham tana bilan /jon/, tabiiylik bilan ijtimoiylik bir-birlaridan ajralmagan holda mavjudligini, birligini ham bila borganlar. Lekin kishilarning borliq muammosini falsafiy anglashi ularning dunyoning birligini ilmiy tushunishi emas, balki uning zaruriy asoslarini izlashdan iborat buladi. Chunki dunyoning borlig'i uning birligi uchun shart bo'lsada dunyoning birligi uning borlig'ida emas edi. Dunyoning haqiqiy birligi uning moddiyligidadir.

Falsafa borliq tushunchasini eng umumiy tushuncha sifatida o'ziga boshlang'ich kategoriya qilib qabul qiladi. Lekin borliq kategoriyasini falsafaga bunday boshlang'ich kategoriya qilib kiritishga falsafada ikki yo'nalish vakillari o'z e'tirozlarini bildiradilar. Birinchi yo'nalish vakillari borliq kategoriyasi narsalarning konkret xossalarini ifodalamasligi sababli uni falsafadan chiqarib tashlash kerak, degan g'oyani ilgari suradi. Bu e'tirozning noto'g'riligi shundaki, falsafiy kategoriyalar narsalarning konkret belgilarini emas, aksincha, dunyodagi eng umumiy aloqadorliklarni, eng umumiy tomonlarni ifodalaydilar.

Borliq kategoriyasi esa xuddi shunday eng umumiy tomonni; ya'ni hamma moddiy va ma'naviy predmet va hodisalarni realligini ifodalaydi. Ikkinchi yo'nalish vakillari esa, borliq avvalo, mavjudlik orkali ifodalanar ekan borliq kategoriyasini ishlatishda ehtiyoj yo'q, chunki borliq tushunchasi mavjudlik tushunchasiga nisbatan hech bir yangilik bermaydi deyishadi. Gap shundaki, borliq falsafiy kategoriya sifatida faqat mavjudliknigina ifodalab qolmasdan, balki mavjudlikka nisbatan umumiyrok va kengroq mazmunga ega bo'lgan reallikni bildiradi.

Borliqning asosiy shakllari. Borliq o'zining mavjudlik shakllariga ko'ra xilma-xildir. Xo'sh, bu shakllar qanday ko'rinishlarda mavjud?

Avvalambor, bizni qurshab turgan yaxlit bir butun dunyo, olam – bu eng umumiy borliq bo'lib u ko'pdan ko'p real mavjud narsalar, predmetlar, hodisalar, holatlar, organizmlar, tizimlar, elementlardan iboratdir. Ular o'rtasidagi bog'lanishlar va aloqadorliklar, ularning umumiy tomonlari borliq kategoriyasida ifodalanadi. Shu bilan birga, bu narsa va hodisalarning har biri o'ziga xos, nodir, boshqalarida bo'lmagan tomonlarga, xususiyatlarga ham ega. Lekin inson o'z faoliyatida ularni bilish jarayonida borliqning bu turli ko'rinishlari qanchalik xilma-xil bo'lmasin ularni bir-birlariga o'xshash tomonlaridan kelib chiqib umumlashtirishga, gruppalashtirishga ma'lum yaxlit bir tizimlarga birlashtirishga kirishadi. Shuni aytish kerakki, bunday inson yakka, ayrim narsa va hodisalarni ularga nisbatan butunlikka birlashtirib, har bir yakka, ayrimlikning mavjudlik xususiyatiga e'tibor bergan holda ularning borliq ko'rinishdagi ma'lum umumiylik jihatdan bu narsa va hodisalarning mavjudlik usuli va mavjudlik sharoitlaridagi o'xshashliklaridan kelib chiqib ularni turli gruppalariga, turlarga ajratadi. Dunyodagi barcha mavjud narsa hodisalarni ular borlig'ining ko'rinishlariga ko'ra, turli shakllarga ajratish va birlashtirish kishilarning kundalik hayotidagi oddiy jarayonlardir. Chunonchi ular o'z amaliy faoliyatlarida o'zlari anglamagan yoki anglagan holda, borliqning turli shakllari o'rtasidagi umumiylik va farqlarga, albatta, e'tibor beradilar. Borliq shakllarini bilishda ularni farqlash, ajratish kishilarning amaliy faoliyatida dunyoni tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun falsafiy muammolarni o'rganish borliq kategoriyasining mazmunini o'rganishdan, borliqning asosiy shakllarini tahlil qilishdan boshlanadi.

Ma'naviy borliq aslida inson borlig'ining bir ko'rinishi bo'lib u individual ong va ijtimoiy ong jarayonlarini o'z ichiga oluvchi ma'naviylik, ma'naviy qadriyatlar va ma'naviy boyliklardan iboratdir.

Tarixda sodir bo'lgan va bo'ladigan ko'pchilik voqea hodisalar inson va insoniyatning kelajagi, kishi va kishilarning hayoti va taqdiri ko'p jihatdan ma'naviyligi ma'naviy boyliklar bilan bog'liqligi ma'lumdir. Shu nuqtai nazardan ma'naviylikni borliqning o'ziga xos bir shakli sifatida alohida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Ma'naviylik inson va insoniyatning muhim fazilatlaridan biridir. U inson /kishi va kishilar/ ruhiyati bilan chambarchas bog'liqdir. Ma'naviylik - bu ko'p qirrali ong va ongsizlik jarayonlarini o'z ichiga oluvchi insonning kundalik hayoti tajribalari, uning tabiat, atrofidagi kishilar va jamiyat bilan bo'lgan munosabatlarida hosil qilgan malakalari, ko'nikmalari, uning shaxs sifatida shakllanishi davomida egallangan ahloqiy, siyosiy, huquqiy, diniy, falsafiy, shuningdek fanlarni o'rganish asosida olgan bilimlari, badiiy texnik va ilmiy ijodlarining jamidir.

Insoniyat yaratgan barcha moddiy va ma'naviy madaniyat va san'at asarlari, madaniy yodgorliklar, kitoblar, formulalar, loyihalar, modellar, ranglar, kuylar, notalar, raqslar - hamma hammasi individual ma'naviyliklarning ob'ektivlashgan, moddiylashgan ko'rinishi ob'ektivlashgan ma'naviy borliqdir. Bu ob'ektivlashgan ma'naviy borliqning mavjud bo'lishida xotira alohida rol o'ynaydi. Hozirgi fan va texnika taraqqiyoti davrida xotirada saqlash va uni foydalanishda «elektron mashinalar xotirasi» muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biz oldin ashula teksti va muzikalarimizni gramplastinkalarga, keyinchalik magnitofon lentalariga hozirda videomagnitofon lentalariga yozib qo'yib, istagan paytda ularni qo'yib eshitib ham ko'rishimiz mumkin.

Ma'naviylik, ma'naviy borliqning qanday ko'rinishida mavjud bo'lishidan qat'iy nazar u moddiy asossiz mavjud bo'lmaydi. Individuallashgan ma'naviy borliq individ miyasi, markaziy asab tizimi butun organizm faoliyatining betakror jarayonlari ko'rinishida mavjud bo'lsa ob'ektivlashgan ma'naviy borliq ijtimoiy ong shakllari tarzida inson madaniyatining turli ko'rinishlarida moddiylashgan, ob'ektivlashgan shakllari tarzida namoyon bo'ladi. Bu individuallashgan ma'naviy borliq va ob'ektivlashgan ma'naviy borliqlar bir birlariga o'tib, bir birlarini boyitib, to'ldirib boradilar, ularni o'zaro dialektik munosabatda olib o'rganish lozim.

7 - M a v z u : O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari. Falsafa kategoriyalari

R e j a :

5. Falsafada usul va uslub muammosi.
6. Falsafiy qonunlar.
7. Falsafiy kategoriyalar.

Harakat, taraqqiyot, umumiy bog'lanish va aloqadorlik to'g'risidagi falsafiy ta'limotlar ham falsafa fani bilan birga paydo bo'lgan. Bu muammolar tahlili falsafada «dialektika» tushunchasi orqali ifodalangan. Bu tushuncha falsafa tarixida turli davrlarda turli ma'nolarni ifodalab kelgan. Dialektika dastlabki davrlarda o'zaro bahs, munozara olib boruvchi mutafakkirlarning muhokamalaridagi qarama-qarshi, zid fikrlarning to'qnashuvi va shular asosida haqiqatni aniqlash ma'nosini ifodalagan.

Vaqt o'tishi bilan «dialektika» tushunchasi hamma narsalar: xoh katta, xoh kichik bo'lishiga qaramasdan, o'zgarib, o'zining oldingi xususiyatlarini o'zgartirib, ilgari ega bo'lmagan yangi xususiyatlar hosil qilib borishlarini ham ifodalay boshlaydi. Shu asosda asta-sekin dunyoni dialektik tushunish, borliq va bilishga dialektik qarash qaror topa boshlaydi. Lekin dunyodagi barcha o'zgarish, aloqadorlik va rivojlanishlarni falsafiy jihatdan tushunib etish juda qiyinlik bilan kechdi. Sababi: insoniyat taraqqiyotining juda uzoq davrlarigacha kishilar kosmosni, o'simliklar, hayvonot dunyosini, hatto kishilarning o'zlarini ham o'zgarimas, doimo bir xilda turadi, deb bilishgan. Dunyoning o'zgaruvchanligi, undagi narsa va hodisalarning bir-birlariga bog'liqligi to'g'risidagi tasavvurlarning paydo bo'lishi insoniyatning dunyoni bilishi jarayonida juda katta kashfiyot bo'lgan.

Dunyoning o'zgaruvchanligi to'g'risidagi dastlabki fikrlar ham qadimgi Xitoy, Hindiston hamda Yunonistonning falsafiy ta'limotlarida ilgari suriladi. Qadimgi davr faylasuflari, garchi hali harakatning turli ko'rinishlari va xillari to'g'risida ilmiy dalillarga ega bo'lishmasa ham, borliqning umumiy o'zgaruvchi xarakteri haqida o'z davrlari uchun yangi fikrlarni ilgari surishadi.

Rivojlanishni butunlay yangi sifat o'zgarishi, eskiga nisbatan jiddiy yangining paydo bo'lishi, deb tushinishda Uyg'onish davri Sharq va O'rta Osiyo mutafakkirlari, keyinchalik esa o'rta asr xristian, diniy va tarix falsafasi mutafakkirlari bir qadar oldinga ketadilar. Ularning qarashlarida rivojlanish g'oyasini insoniyat jamiyati tarixiga tatbiq etishga urinishlarni uchratamiz.

Rivojlanish g'oyasini bir butun dunyo rivojlanishi bilan bog'lab tushinishda muhim qadamni birinchi bo'lib frantsuz faylasufi Rene Dekart qo'yadi. U, dunyoni xudo yaratayotib, unga dastlabki turtkini kiritgan va uni harakatga keltirgan, deydi. XVIII asr frantsuz ma'rifatparvarlari Volter va Russo inqilobiy qayta qurishni o'z ichiga olgan tarixiy rivojlanish g'oyasini ilgari surishadi.

Nihoyat, rivojlanish to'g'risidagi har xil qarashlarning sintezi sifatida bir butun taraqqiyot nazariyasi faqat nemis klassik falsafasidagina paydo bo'ldi. Bu falsafaning asoschilaridan biri **Immanuel Kant** rivojlanish g'oyasini quyosh sistemasi va barcha yulduzlar dunyosini izohlashga tatbiq etib, uni hatto insonning ijtimoiy rivojlanishiga, xususan, insonning ahloqiy rivojlanishiga ham joriy etishga urinadi. Kantning shogirdi Gerder esa rivojlanish g'oyasini butun xalqlarning tarixi taraqqiyotiga va insoniyat madaniyati taraqqiyotiga birinchi bo'lib tatbiq etadi. Bu davrga kelganda, dialektika tushunchasi endi rivojlanish g'oyasini ifodalay boshlaydi.

Dialektika borliq, ya'ni tabiat, jamiyat va inson tafakkuridagi aloqadorliklar va rivojlanishlarning umumiy qonuniyatlari haqida bizga to'g'ri yo'nalish berib, dunyoni o'zlashtirish va o'zgartirish yo'llarini ko'rsatib beruvchi

nazariyadir, usuldir. Dialektika dunyoning haqiqiy ilmiy manzarasini yaratib, kishilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi. Chunki ilmiy asoslangan dialektika, birinchidan, dunyodagi har bir narsa yoki hodisaning hamma tomonlarining bir-birlariga bog'liq bo'lishi va bir-birlari bilan juda mustahkam aloqador ekanligi to'g'risida chuqur ma'lumot bersa, ikkinchidan, u bosib o'tilgan bosqichlarni takrorlanayotgandek bo'lib ko'rinadigan, lekin ularni boshqacha, yanada yuqoriroq negizda takrorlaydigan taraqqiyot, to'g'ri chiziq bilan emas, balki spiral tarzda boradigan, ma'lum holatlarda boshlang'ich holga go'yo qaytganday bo'lib ko'ringan, ma'lum tanazzullar va bo'hronlar bilan bo'ladigan ilg'or taraqqiyot to'g'risidagi ta'limot hisoblanadi.

Tafakkurning sofistika, eklektik, metafizik-dogmatik usullari dialektik tafakkur usulining muqobillaridir. Ular inson tafakkuri faoliyatining turli qirralari sifatida bir-birlariga ham qarama-qarshi, ham, ayni vaqtda, bir-birlarini to'ldiradilar.

Ularning har birining inson tafakkuri jarayonida o'z o'rnini bor. Biz ularning har biri bilan qisqacha tanishib chiqamiz.

Sofistika⁵. Sofistik tafakkur usuli dastlab qadimgi yunon falsafasida paydo bo'lib, o'rta asrlarda, ayniqsa keng tarqaladi va rivojlanadi.

Sofistik tafakkur usuli yoki sofistika muhokama jarayonida bilib turib, ataylab yolg'on asoslardan yolg'on xulosalar chiqarish asosida fikr yuritish usulidir. Shu sababli sofistika Forobiy «yolg'ondakam donolik» deb, izohlaydi. Uning fikricha, sofistika tafakkur usuli bilan fikr yurituvchi kishi o'rganilishi lozim bo'lgan narsalarni o'rganishda aqlni to'g'ri yo'ldan chalkashtiradi va yolg'onni rost shaklda tasavvur qilishga majbur qilib, kishini to'g'ri fikrlashdan adashtiradi.

Eklektika⁶. Dialektik tafakkur usuliga muqobil bo'lgan tafakkur usullaridan yana biri bu eklektikadir.

Eklektik tafakkur usuli ham dastlab qadimgi yunon falsafasida yuzaga keladi. Eklektik tafakkur usuli, ayniqsa, O'rta asr falsafasi va yangi zamon falsafasi sxolastiklari qarashlarida keng qo'llaniladi. Eklektik tafakkur usulida narsa va hodisalarning muhim va nomuhim, asosiy va asosiy bo'lmagan xususiyatlari, ular o'rtasidagi bog'lanishlar mexanik ravishda birlashtirilib, qorishtirilib ifodalanadi. Eklektik tafakkur usuli turli sohalarida turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Eklektik tafakkur usuli asosida ham formal mantiq qonunlaridan noto'g'ri foydalanish, narsa va hodisalar mohiyatiga yuzaki yondashish yotadi.

Natijada, dogmatik tafakkur qaror topadi.

Dogmatika⁷. Dogmatik tafakkur falsafadagi amaliyot va fanning yangi ma'lumotlarini hisobga olmay, konkret makon va zamon bilan bog'liq bo'lmagan, o'zgarmas tushunchalar va qoidalar bilan ish ko'ruvchi tafakkur usulidir.

Metafizik-dogmatik fikr qiluvchi kishi nazarida, buyumlar va ularning fikrdagi in'ikoslari, ya'ni tushunchalar bir-biridan keyin va bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda tekshirilishi lozim bo'lgan ayrim-ayrim, o'zgarmas, qotib qolgan, hamisha bir zaylda turadigan narsalardir. Uning nazarida, buyum yo mavjuddir, yoki mavjud emasdir va xuddi shuningdek, bir narsa ayni zamonada shu buyumning o'zi va yana boshqacha bo'la olmaydi. Musbat narsa bilan manfiy narsa bir-birini mutlaqo istisno qiladi... Bu tafakkur usuli, daf'atan qaraganda, bizga tamomila maqbul bo'lib ko'rinadi.

Dialektika o'rganadigan borliqning bu eng umumiy aloqadorliklari va bog'lanishlari falsafada quyidagi tushunchalar orqali ifodalanadi. Bular jumlasiga falsafa tarixida quyidagilar kiritilgan:

a) Yakkalik, xususiylik va umumiylik.

Yakkalik, xususiylik va umumiylik borliqdagi narsa va hodisalarning har biriga xos alohida, ma'lum guruhiga xos maxsus va hammasiga xos umumiy tomonlari, xususiyatlari hamda ular o'rtasidagi bog'anish va aloqadorlikni ifodalaydi.

Alohida narsa va hodisagagina xos bo'lib, bu narsa va hodisani boshqa narsa va hodisadan farq qiluvchi, takrorlanmaydigan, individual belgi va xususiyatlar birligi **yakkalik** deyiladi. Yakkalik alohida narsa va hodisalarni ham, ulardagi alohida tomon, belgi va xossalarni ham aks ettiradi.

Ko'pchilik narsa va hodisalarga (yoki ularning turlariga hamda tomonlariga) xos bo'lgan o'zaro o'xshash, bir xil, takrorlanuvchi belgi va xususiyatlar birligini aks ettiruvchi tushuncha **umumiylik** deb ataladi.

Narsa va hodisalarga xos maxsus tomonlar, xususiyatlar birligi **xususiylik** kategoriyasida ifodalanadi. Xususiylik kategoriyasi narsa va hodisalardagi alohidalik va umumiylik kabi tomonlar o'rtasidagi alohidalikka nisbatan umumiy, umumiylikka nisbatan alohida bo'lgan tomonlar, belgilar, xususiyatlar va aloqadorliklarni ifodalaydi.

b) Mohiyat va hodisa.

Mohiyat narsa va hodisalarning ichki, eng muhim o'zaro bog'lanishlari, shu bog'lanishlarning qonuniy aloqadorliklarini ifodalaydi. Hodisa esa shu narsa va jarayonlarni tashkil etuvchi tomonlar, xususiyatlar va bog'lanishlarning namoyon bo'lish shakli, mohiyatning ifodalanishidir. Masalan, hamma tirik mavjudotlarning

⁵ Софистики (юнонча: *sopism* — атайлаб хато асослар асосида, кўп маъноли сўзларга асосланиб фикр юритиш) — билиб туриб, хато асослардан ёлгон хулоса чиқаришдир. Бу ерда суфийлик фалсафаси эмас, балки ўрта асрларда Европада кенг тарқалган алоҳида фалсафий таълимот назарда тутилди.

⁶ Эклектика (юнонча: *eklegein* — танлайман, дегани) — турли қарама-қарши назарияларни қарашларни аралаш-қуралаш қилиб юборувчи тафаккур усули.

⁷ Догматика (юнонча сўз бўлиб ўзгармас, қотиб қолган, ақида дегани) — конкрет шарт-шароитларни ҳисобга олмай қўлланиладиган қоида, принцип, фикрдир.

mohiyati ulardagi modda almashish jarayoni bo'lmasa, tiriklik jarayoni — hayot ham bo'lmaydi. Modda almashish jarayoni butun hayot jarayonining asosiy mohiyatini tashkil etadi. Lekin bu modda almashuv jarayoni har bir tirik organizmda juda xilma-xil ko'rinishlarda sodir bo'ladi. Bu ko'rinishlar — hodisalar.

Mohiyat va hodisa o'zaro umumiy va o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Bu xususiyatlar quyidagilardan iboratdir:

1. Mohiyat ichki aloqalarni, hodisa esa tashqi aloqalarni ifodalaydi. Masalan, inson daraxtning shitirlashini, qushlarning sayrashini eshitadi. Bu hodisalarning sababi turlicha bo'lsada, ularning mohiyati bittadir, ya'ni havo zarralarining tebranishidir. Biroq inson buni birdan payqay olmaydi. Dastlab u hodisa sifatida yuz bergan narsani faxmlaydi, so'ng uning mohiyatini bila boshlaydi.

v) Butun va qism.

Ma'lumki, borliqdagi har bir narsa, hodisa, jarayon bizning ko'z oldimizda bir butunlik sifatida gavdalanadi. Biz ularni o'rganar ekanmiz, ularning qismlardan, bo'laklardan, komponentlardan, elementlardan iboratligini ko'ramiz. Bu qismlar, bo'laklar, komponentlar, elementlar o'zaro muayyan qonuniyatlar orqali birikib, ma'lum tuzilishdagi bir butun narsani, hodisa yoki jarayonni tashkil qiladilar.

Butun — o'zaro dialektik aloqadorlikda bo'lgan qismlar, bo'laklar, tomonlar, elementlar, komponentlarning uzviy birligidan iborat bo'lgan alohida narsa, hodisa, jarayondir. Masalan, bizni o'rab turgan olam bir butundir.

Qism esa shu butunni tashkil qilgan, uning tarkibidagi ma'lum bo'lak, komponent, elementdir. Masalan, bir butun olamning bir qismi tabiatdir.

g) Sistema, struktura va element.

Borliqdagi narsa va hodisalar sistema, struktura va element aloqadorligiga ham ega bo'ladi. Chunki ular ma'lum sistemalar tarzida mavjud bo'lib, o'z tuzilishi va tarkibiga ko'ra esa muayyan strukturaga ega hamda qator elementlardan tashkil topgan bo'ladi.

Sistema — bu borliqdagi o'zaro bog'liq, muayyan tartibdagi bir-biriga ta'sir va aks ta'sir qilib turuvchi narsalar, hodisalar va jarayonlarning qonuniyatli birligidir.

Struktura esa shu sistemani tashkil etgan narsalar, hodisalar va jarayonlarning tartibi, tuzilishi, tarkibi, joylashishi va ifodalanishidir. Struktura har bir narsa yoki hodisaning, har bir sistemaning ajralmas tub xususiyati bo'lib, u muayyan elementlardan tashkil topadi.

Element sistema strukturasini tashkil qilgan, nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan tuzilmadir. Har bir sistema o'z strukturasiga ko'ra bir qancha o'zaro chambarchas bog'liq va aloqadorlikda bo'lgan elementlardan iborat bo'ladi.

d) Mazmun va shakl.

Mazmun va shakl ham kishilarning borliqni bilishida katta rol o'ynaydi.

Xo'sh, mazmun va shakl nima?

Mazmun — narsa yoki hodisani aynan shu narsa yoki hodisa sifatida ifodalovchi jarayonlar, muhim elementlar va o'zgarishlarning majmuidan iborat.

Shakl — mazmunning mavjudlik usulini, uning strukturasini, ya'ni tuzilishini ifodalovchi, narsa va hodisalarning ichki va tashqi tomonlarining birligidan iborat. Mazmunni tashkil etuvchi xususiyatlar, ziddiyatlar, elementlar shaklsiz ifodalanmaganidek, ularning mavjudlik usuli, strukturasini, tuzilishi ham mazmunsiz namoyon bo'la olmaydi. Demak, mazmun va shakl muayyan bir narsa yoki hodisaning bir-biri bilan dialektik aloqador bo'lgan ikki tomonidir.

z) Sabab va oqibat.

Narsa va hodisalar o'zlarining paydo bo'lishlari, shakllanish va rivojlanishlarida bir-birlari bilan aloqadorlikda va sababiy bog'lanishlarda bo'lishib, ularning biri sabab, ikkinchisi shu sabab tufayli kelib chiqqan oqibat bo'ladi. Ularning o'zaro bunday aloqadorligi sababiy bog'lanish deyiladi. Bu sababiy bog'lanishda bir narsa yoki hodisa ikkinchi bir narsa yoki hodisani vujudga keltiradi.

j) Zaruriyat va tasodif.

Narsa va hodisalarning mohiyatidan, ularning ichki muhim bog'lanishlaridan muayyan sharoitda qat'iy ravishda kelib chiqadigan, kelib chiqishi muqarrar bo'lgan voqea yoki hodisa **zaruriyat** deb ataladi. Narsa va hodisalarning mohiyati bilan bog'liq bo'lmagan, tashqi ta'sir va ikkinchi darajali omillar bilan bog'liq, bo'lgan, ayni sharoitda yuz berishi ham, yuz bermasligi ham mumkin bo'lgan hodisa yoki voqea **tasodif** deyiladi.

i) Imkoniyat va voqelik.

Imkoniyat va voqelik o'zgarish va rivojlanish jarayonidagi narsa va hodisalarning ikki xil davrini, ikki xil holatini, bu davrlarning o'zaro munosabatini o'zlarida ifodalovchi kategoriyalardir.

Voqelik — bu hozir real mavjud bo'lgan, yashab turgan narsa va hodisalar. Lekin bu hodisalar rivojlanish jarayonida birdaniga hozirgi holatda bo'lmay, balki dastlab imkoniyat holatida bo'lgan bo'lib, ular o'zlarining ma'lum kelib chiqish davriga, vaqtiga, tarixiga ega. Voqelik o'zining paydo bo'lish davridan oldin imkoniyat shaklida mavjud bo'ladi.

Imkoniyat — bu voqelikning kurtak holdagi ko'rinishidir, u yuzaga chiqmagan voqelikdir. Shu bilan birga, imkoniyat voqelikni keltirib chiqaruvchi, rivojlanishning ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlari ham bo'lishi mumkin. Imkoniyat ob'ektiv qonuniyatlardan kelib chiqadi, ular tomonidan yaratiladi.

a) Miqdor va sifat o'zgarishlari birligi.

Bizni qurshab turgan narsa va hodisalarni o'rganar ekanmiz, ular bir-birlaridan o'zlarining turli xususiyatlari bilan farqlanishlarini ko'ramiz. Bunda ularni bir-biridan farq qildiruvchi narsa — ularning sifatidir.

Sifat deb, narsa va hodisalarga nisbiy barqarorlik bag'ishlaydigan, ularning ichki muayyanligini ta'minlaydigan, bir narsa va hodisani ikkinchi narsa va hodisadan farq qildiradigan barcha muhim belgi va xususiyatlarning birligiga aytiladi.

Har bir narsa va hodisa muayyan miqdor va sifat birligidan iborat me'yorga ham ega bo'ladi. **Me'yor** narsa va hodisalarning miqdor va sifat birligini qamrab oluvchi chegaradir. Boshqacha qilib aytganda, sifat bilan miqdorning birligi me'yor, deyiladi. Me'yor narsa va hodisalarning shunday muayyanligiki, uning buzilishi narsa yoki hodisaning sifatining o'zgarishiga, uning boshqa sifatga o'tishiga, ya'ni boshqa narsa va hodisaga aylanishiga olib keladi.

Uzluksizlik — bu narsa va hodisalarning rivojlanishidagi miqdor o'zgarishlarini o'z ichiga oladi. Bu uzluksiz rivojlanish davrida narsa va hodisalarning rivojlanishi miqdor o'zgarishlarini o'z ichiga oladi. Bu uzluksiz rivojlanish davrida narsa va hodisalarda ichki o'zgarishlar yuz bersa-da, bu o'zgarishlar shu narsa yoki hodisa mohiyatini butunlay o'zgartirib yubormaydi. Bunda narsa yoki hodisa o'zining oldingi sifatini saqlab qoladi. **Uzilish** esa shu narsa va hodisalar rivojlanishida endi yangi miqdor o'zgarishlari mumkin bo'lmay qolgan bir paytda yuz beradigan sifat o'zgarishlarini ifodalaydi. Uzilish — bu o'zgarish va rivojlanish jarayonida narsa yoki hodisaning bir sifat muayyanligidan ikkinchi sifat muayyanligiga o'tishi demakdir. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib sakrashlarni ikki turga bo'lish mumkin: birinchisi — **portlash** yo'li bilan bo'ladigan sakrashlar, ikkinchisi — sekin-asta **tadrijiy** yo'li bilan bo'ladigan sakrashlar. Birinchi tur sakrashlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bunda narsa va hodisalarning yangi sifatga o'tishi tezlik bilan yuz beradi. Masalan, kimyoviy jarayonlarda reaksiyaga kirishgan modda tezlik bilan eski sifatdan yangi sifatga o'tadi, boshqa kimyoviy moddaga aylanadi.

b) Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi.

Borliqdagi har bir narsa yoki hodisa qarama-qarshi tomonlarning birligidan iborat bo'ladi. Har bir narsa va hodisa bir-birini taqozo qiluvchi va bir-birini o'zaro inkor etuvchi tomonlar, xususiyatlar va tamoyillarga ega. Masalan, elektr manfiy va musbat, tabiatda esa o'zaro tortilish va itarilish, tirik organizmda assimilyatsiya va dissimilyatsiya kabilar. Ana shu bir-birini taqozo etuvchi va o'zaro bir-birini inkor qiluvchi tomonlar o'rtasidagi munosabat **ziddiyat** deb ataladi. Xuddi shu ziddiyat qarama-qarshi tomonlar o'rtasidagi kurash va rivojlanishning sababi, manbai bo'lib hisoblanadi. Rivojlanishning har bir bosqichi o'ziga xos ziddiyatlar va turli qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va hal bo'lishidan iborat.

Narsa va hodisalaridagi o'zaro o'xshash tomonlar birligi **ayniyat** deyiladi. Ayniylik narsa va hodisalarning tomonlari va xususiyatlarining birga mavjudligini ifodalaydi. Har bir narsa yoki hodisada ayniylik bilan birga, tafovut ham mavjud bo'ladi. **Tafovut** narsa va hodisalar tomonlarining har birining farq qiluvchi jihatlarining ifodalanishidir. Borliqda o'z qarama-qarshi tomonlariga ega bo'lmaydigan narsa va hodisa bo'lmaydi. Binobarin, ularda ayniyat ham, tafovut ham bo'ladi.

Dialektikada **qarama-qarshilik** deb, borliqdagi narsa, hodisa va jarayonlarning o'zaro bir-birini istisno qiladigan, shu bilan birga, bir-birini taqozo etuvchi tomonlari, tamoyillari va kuchlarining o'zaro munosabatlari tushuniladi. Umuman, qarama-qarshiliklarni, ular orasidagi ayniyat, tafovut, ziddiyatlarni o'rganish qarama-qarshiliklar birligi va kurashi haqidagi ta'limotning mohiyatini bilishga yordam beradi.

v) Taraqqiyotda vorislik va davomlilik (inkorni inkor).

Taraqqiyotdagi vorislik va davomlilik inkorni inkor etish yo'li bilan amalga oshib boradi. Bu muammoni o'rganishni inkor tushunchasi nimani ifodalashini aniqlab olishdan boshlash lozim.

Inkorni inkorning amal qilishi tufayli taraqqiyot to'g'ri chiziqli shaklida emas, balki **aylana** shaklida bo'ladi, uning oxirgi nuqtasi boshlang'ich nuqtaga yaqinlashadi. Lekin bu yaqinlashuv uning oxirgi nuqta bilan tutashishi bo'lmasdan balki yuqori bosqichda sodir bo'lishi sababli taraqqiyot spiral shaklga ega bo'ladi. Bu spiralning har bir yangi o'rami oldingi o'ramiga nisbatan yuqoriroq, bosqichda yuzaga kelgan bo'ladi. Ana shu ma'noda taraqqiyotning dialektik nazariyasida «spiralsimon» atamasi ishlatiladi.

8- mavzu: Bilish falsafasi. (2 soat)

Reja:

- 1. Bilish in'ikos etishning oliy shakli sifatida. Bilishning ob'ekti va sub'ekti.**
- 2. Sensualizm va ratsionalizm. Agnostitsizm.**
- 3. Bilim - bilishning maqsadi va asosiy natijasi.**
- 4. Bilish va haqiqat. Amaliyot – haqiqat mezoni.**
- 5. Falsafada ong muammosiga diniy, tabiiy-ilmiy va falsafiy yondashuv.**
- 6. Ong va uning mohiyati. Ongning shakllari va darajalari.**
- 7. Ongning ijodiy xarakteri. Mustaqillikni mustahkamlash va onglilik.**

Insonning o'zini qurshagan dunyoga bo'lgan munosabatlaridan biri bilishdir. Inson o'z hayoti davomida faqat tashqi dunyoni, ya'ni tabiat va jamiyatnigina bilib qolmasdan, balki o'zini, o'zining ruhiy-ma'naviy dunyosini ham bilib boradi.

Insonning dunyoni bilishini falsafa ham, boshqa hamma aniq fanlar ham o'rganadi. Bunda aniq fanlar dunyoning turli aniq tomonlarini, ularning qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganadi va ochib beradi.

Xullas Kant o'z falsafasida bilish nazariyasini birinchi bo'lib falsafiy muammo sifatida atroflicha, har tomonlama qarab chiqqan faylasufdir.

Umuman, insonning borliqni bilishi masalasida izchil agnostitsizm, skeptitsizm bilan birikib ketib, **nigilizmga** olib keladi.

Asrimizning o'rtalarigacha bo'lgan faylasuflar insonning dunyoni va o'zini bilishini turlicha tushunib va tushuntirib keldilar. Ularning deyarli ko'pchiligi «inson bilishi nima?» degan savolga aniq javob bera olmay, inson bilish jarayonini bir tomonlama tushuntirdilar. Xususan, metafizik materialistlar bilishni dunyodagi predmet va hodisalarning inson miyasidagi oddiy in'ikosi, deyishib, bilish jarayoniga xos hissiy va aqliy bosqichlarni bir-biridan alohida bo'lgan bilish shakllari sifatida qaraydilar. Ular bunda bilishning yuzaga kelishida amaliyotning rolini, bilish jarayonini amalga oshiruvchi bilish sub'ektning faolligini, bilish jarayonining dialektikasini tushunib etmagan edilar.

Bilishning dialektik-materialistik nazariyasiga ko'ra, insonning dunyoni va o'zini bilish imkoniyati va darajasi, avvalo, ijtimoiy sharoitga, ishlab chiqaruvchi kuchlar va ularning ehtiyojlariga, ishlab chiqarish munosabatlarining xarakteriga bog'liqdir. Turli ijtimoiy - iqtisodiy davrlardagi kishilarning bilish darajasi fan taraqqiyoti, texnika rivojining darajasi va ko'lam, jamiyat ishlab chiqarish usuli qo'ygan vazifalari bilan belgilanadi. Inson dunyo va o'zini bilishi bilan cheklanmaydi, balki bu bilish natijasida hosil qilgan bilimlari orqali u tabiat va jamiyatni, dastavval, o'zini, o'z ongini, o'z ma'naviy dunyosini o'zgartiradi.

Xo'sh, inson bilishining sub'ekti va ob'ekti nima? Ularning o'zaro munosabatlari qanday?

Umumiy ma'noda aytganda, inson-bilishning sub'ekti (sohibi)ni; insonni qurshab turgan borliq esa bilishning ob'ektini tashkil etadi. Lekin biz bilamizki, abstrakt inson ham, abstrakt borliq ham yo'q va bo'lmaydi. Shu sababli bilishning sub'ektini borliqdagi predmet va hodisalar bilan bevosita yoki bivosita muayyan tabiiy va ijtimoiy munosabatlarda bo'luvchi, jamiyatning konkret bosqichiga xos, ijtimoiy mohiyatga ega bo'lgan aniq bir kishi yoki kishilar guruhi tashkil qiladi. Bilishning ob'ektini esa bilish sub'ektning bilish doirasiga kirgan, uning bilishiga qaratilgan, borliqdagi konkret predmetlar, hodisa va jarayonlar tashkil etadi. Bilishning sub'ekti va ob'ekti bilan bir qatorda, bilishning predmeti ham mavjud bo'lib, bu bilish ob'ektning sub'ekt bilan sub'ekt bilishiga qaratilgan, sub'ektning bilish faoliyati doirasiga kiradigan tomonlari, xususiyatlari va munosabatlaridir.

Bilishning sub'ekti, ob'ekti va predmeti o'zgaras, qotib qolgan emas, balki bilish jarayonida ular doimo o'zgarib, eskilari o'rmini yangilari olib boradi. Insonning bir butun bilishi ana shu «sub'ekt-predmet-ob'ekt» munosabatlari asosida yuzaga keluvchi ijtimoiy tarixiy jarayondir. Inson bilishining tabiatini ayni shu o'rtaqidagi munosabatlarni o'rganish asosida to'g'ri tushunish mumkin. Bunda doimo sub'ektning faolligi muhim rol o'ynaydi.

Bulardan tashqari, inson bilishida bilishning qanday paydo bo'lishi jihatidan **hissiy bilish**, **mantiqiy bilish**, **intuitiv bilish**, g'oyibona bilish kabi ko'rinishlari ham farq qilinadi.

Hissiy bilish, deyilganda, odatda, insonning his qilishi sezgi a'zolari orqali predmet va hodisalarni, ularning tashqi tomonlarini, tashqi belgi va xususiyatlarini bevosita idrok qilish tushuniladi. Insonning bu bilishi, deyarli hayvonlarga ham xos bo'lgan bilish bilan bir xil xususiyatlarga ega bo'lgan bilishdir (lekin ular tub farqlarga ham ega).

Mantiqiy bilish esa insonning predmet va hodisalarni tafakkur orqali umumlashtirib, mavhumlashtirib va konkretlashtirib, ularni fikrda bilishidir (kuyida ular haqida alohida to'xtalamiz).

Intuitiv bilish esa, odatda kishi biror narsa yoki hodisa haqida muayyan tasavvurlar va bilimlarga ega bo'lgan, uning fikri ma'lum muammo yoki masalani echishga yo'naltirilgan, shu asosda o'z fikrini rivojlantirayotgan bir paytda ro'y beradi. Intuitiv bilish ham inson bilish jarayonining muhim jihatini tashkil qiladi va uning borliqni bilishida muhim rol o'ynaydi. Intuitiv bilish, hissiy va mantiqiy bilishlardan farq qilib, u o'z tabiatiga ko'ra, hech bir bevosita hissiy idroksiz va mantiqiy muhokamasiz biron bir yangi tasavvur yoki yangi fikrning bordaniga, kutilmaganda tug'ilishidir.

Inson bilishini turlarga bo'lishda intuitiv bilishdan farqli ravishda qadimdan **g'oyibona bilish** haqida ham turli fikrlar mavjud... g'oyibona bilish inson bilishining shunday turiki, bunda kishi uzoq masofadan turib sodir bo'lgan yoki sodir bo'ladigan hodisa va voqeani bilishi, xis qilishi, bu hodisa va voqeaning qanday sodir bo'lishi unga ayon bo'ladi. Kishilar biron ishni qilmoqchi bo'lsa, bu ishning natijasi haqida oldindan: «shunday bo'lishi kerak, bunga men qat'iy ishonaman», «oyog'im tortmovdi», «negadir ko'nglim g'ash» degan fikr va mulohazalarni aytishadi.

Lekin shuni aytish kerakki, g'oyibona bilishning hozircha mexanizmi fanga ma'lum emas. Shu sababli ko'pincha g'oyibona bilishni kishilar ilohiylashtirib, bunday bilish faqat aziz-avliyolarga, alohida g'ayritabiiy kishilarga xos deb qaralib kelinmoqda.

Hissiy bilish - inson bilishining dastlabki birinchi bosqichi bo'lib bilish jarayoni ayni shu hissiy bilishdan boshlanadi. Natijada, miyada predmet va hodisalarning tashqi tomonlari, tashqi belgilari aks etib ularni miyada signallari va hissiy obrazlari hosil bo'ladi.

Aqliy bilish esa bilishning yuqori bosqichi bo'lib, unda inson bilishi hissiy bilish orqali hosil bo'lgan faktlar va ma'lumotlarni tafakkurda qayta ishlash natijasida, borliqdagi predmet va hodisalarning fikriy belgilari, simvollar va obrazlari yaratiladi. Xullas, hissiy bilish va aqliy bilish bilish jarayonining bir-biriga bog'liq ikki bosqichi bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi, ular bir-biridan ajralmas. Bu bosqichlarning har biri o'ziga xos muayyan shakllarda yuzaga keladi.

Inson bilishining hissiy bilish bosqichi: his qilish, sezgi, idrok va tasavvur kabi shakllarda sodir bo'ladi. His qilish - inson bilishining shunday shakli, unda kishi o'z-o'ziga, atrofidagi narsa, hodisalarga, kishi yoki kishilarga bo'lgan munosabatida o'zining muayyan holatga kirishi, muayyan holda bo'lishidir. Sezgi esa hissiy bilishning dastlabki shakllaridan bo'lib, u insonning borliqni bilishining ma'lum shaklidir. Sezgilari insonning sezgi a'zolariga borliqdagi predmet va hodisalarning bevosita yoki bilvosita ta'siri natijasida yuzaga keladigan hissiy obrazlardir. Sezgilarni hosil qiluvchi bunday sezgi a'zolari insonda tashqi va ichki holatlarda joylashgan bo'lib ular: ko'rish, ta'm bilish, hid bilish, teri sezgisi va eshitish sezgi a'zolaridir, qolganlari ichki sezgi a'zolari hisoblanadi.

Tasavvur - ilgari idrok etilgan, ammo ayni vaqtda bevosita idrok etilmayotgan predmet va hodisalarning inson miyasidagi qayta ishlanib, tiklangan hissiy obrazdir. Tasavvurning o'ziga xos xususiyati shundaki, u borliqdagi predmet va hodisalar bilan ayni vaqtda bevosita bog'lanishda bo'lmagan holda, ularning ilgarigi paydo bo'lgan obrazlari asosida qayta tiklanishidir.

Hukm - aqliy bilishning shunday fikriy shakli, unda borliqdagi muayyan predmet va hodisalar, ular o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorliklar haqida tasdiq yoki inkor fikr ifodalanadi. Inson o'z tafakkurida bir yoki bir necha hukmlarni mantiqiy o'zaro bog'lab, turli usullar asosida ularning eng muhim xususiyatlarini ajratib olib, biror tushuncha hosil qiladi.

Aqliy bilishning navbatdagi shakli tushunchadir. Tushuncha predmet va hodisalar, ularning muhim va zaruriy belgi va xususiyatlarining umumlashtirilgan, mavhumlashtirilgan va ayni chog'da aniqlashtirilgan fikriy obrazidir. Masalan, «inson», tushunchasini olaylik. Bu tushuncha hamma kishilik jamiyatiga xos bo'lgan, mehnat qiluvchi, mehnat qurollari va mehnat vositalarini yaratuvchi hamda ular asosida moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiquvchi: ong, tafakkur, til va nutq kabi muhim va zarur belgi va xususiyatlarga ega bo'lgan bioijtimoiy mavjudot insonning fikri shaklidir.

Lekin haqiqatni bilish – murakkab jarayondir. Bizning borliq haqidagi bilimlarimiz birdaniga, tayyor holda yuzaga kelmaydi. Biz borliqdagi predmet va hodisalarning avval tashqi tomonlarini, so'ngra esa ichki tomonlarini bilib boramiz. Bunda bizning bilimlarimiz nisbiy haqiqatlardan mutlaq haqiqatlarga tomon boradi.

Nisbiy haqiqat – bu bizning borliqdagi predmet va hodisalar to'g'risidagi taxminan to'g'ri, lekin to'liq bo'lmagan bilish jarayonida tuzatilib, to'ldirilib borilishi lozim bo'lgan bilimlarimizdir.

Mutlaq haqiqat esa – bu borliqdagi predmet va hodisalar haqidagi har tomonlama to'liq, aniq, mukammal, kelgusida tuzatilmaydigan, to'ldirilmaydigan bilimlardir. Bunday bilimlar inson tafakkurining ob'ektga cheksiz yaqinlashib borishi asosida, cheksiz nisbiy haqiqatlarning jami sifatida qaror topadi. Bu jihatdan nisbiy va mutlaq haqiqatlar o'zaro chambarchas bog'liqdir, ular bir-birlaridan ajralmasdir, har qanday mutlaq haqiqat nisbiy haqiqatlarning cheksiz birligidan yuzaga keladi. Har bir nisbiy haqiqatda mutlaq haqiqatning donasi, zarrasi, ulushi mavjud bo'ladi. Shu asosda inson bilishi nisbiy haqiqatlardan mutlaq haqiqatga tomon boradi. Inson bilishi hech qachon mutlaq haqiqatga to'liq ega bo'lmaydi, balki unga cheksiz yaqinlashib boradi.

Haqiqatning aniqligidan kelib chiqib, shuni aytish kerakki, hamma zamonlar, hamma makonlar, hamma davrlar sharoitda ham to'g'ri bo'ladigan, o'zgarmaydigan haqiqatlar yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Shuning uchun haqiqatning aniqligini hisobga olish inson faoliyatining hamma sohalarida juda katta ahamiyatga ega. Umuman, bilish nazariyasining nisbiy haqiqat va mutlaq haqiqatlar dialektikasini to'g'ri bilish, haqiqatning aniqligini to'g'ri hisobga olish kishilarning amaliy faoliyatlarida juda muhim o'rin tutadi. Aksincha, ularni to'g'ri hisobga olmaslik bilish nazariyasi sohasida ikkita yangilish xatoga, ya'ni dogmatizm va relyativizmga olib keladi.

Ma'lumki, har bir fan sohasida ilmiy izlanishlar olib boruvchi tadqiqotchi o'z ob'ektini o'rganishga kirishar ekan, o'rganayotgan predmet yoki hodisa haqidagi bilimlarga birdaniga ega bo'lmaydi. Buning uchun u bu predmet yoki hodisa ustida ma'lum davr ichida tinmay turli xil izlanish va tadqiqotlar olib boradi va o'z tadqiqot jarayonida turli xil yo'llar, usullar va vositalardan foydalanadi, ruhiy va aqliy jarayonlarni kechiradi. Shundan keyingina u o'zi tadqiqot olib borayotgan predmet yoki hodisa yuzasidan ma'lum yangi bilimlarni hosil qilishi mumkin.

Tadqiqotchining o'z tadqiqoti jarayonida yangi bilimlarga erishish uchun qo'llaydigan turli xil usullari, yo'llari va vositalari ilmiy bilishning metodlari deyiladi.

Ilmiy bilishning metodlari tadqiqotchining tadqiqot ob'ektini bilishi uchun qo'llagan amaliy va nazariy faoliyat usullaridir. Bu metodlarning ilmiy bilishdagi vazifasi: tadqiqotchiga o'rganayotgan predmet yoki hodisa haqida, uning tabiati va mohiyatini, ularni ifodalaydigan qonun va qonuniyatlarni ochishda yordam berishdan, shu asosda tadqiqotning muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlashdan iboratdir.

Ilmiy tadqiqot ishlarida tadqiqotning xarakteri va uning natijasida hosil bo'lgan yangi bilimlar ko'p jihatdan tadqiqotchining o'z faoliyatida qanday metodlarni tanlaganiga, ulardan qanday foydalanganiga bog'liq. Tadqiqotchi tomonidan to'g'ri tanlangan metodlar tadqiqotni muvaffaqiyatli yakunlashiga olib keladi. Aksincha, noto'g'ri tanlangan yoki noto'g'ri qo'llangan metodlar tadqiqotchini o'z izlanishlarida boshi berk ko'chaga kiritib qo'yib, uning tadqiqotining muvaffaqiyatsiz, samarasiz bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Insonning o'zini qurshagan dunyoga bo'lgan munosabatlaridan biri bilishdir. Inson o'z hayoti davomida faqat tashqi dunyoni, ya'ni tabiat va jamiyatnigina bilib qolmasdan, balki o'zini, o'zining ruhiy-ma'naviy dunyosini ham bilib boradi.

Insonning dunyoni bilishini falsafa ham, boshqa hamma aniq fanlar ham o'rganadi. Bunda aniq fanlar dunyoning turli aniq tomonlarini, ularning qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganadi va ochib beradi.

Falsafa esa, aniq fanlardan farqli ravishda, inson bilishining tabiati va mohiyatini nima tashkil qiladi? Uning eng muhim qonuniyatlari va xususiyatlari nimalardan iborat? degan savollarga javob qidirib va javob berib keldi. Shu sababli, falsafada inson bilishining falsafiy muammolari bilan shug'ullanmagan birorta ham falsafiy oqim, birorta ham faylasuf yo'q. Aksincha, hamma falsafiy oqimlar va falsafiy yo'nalishlar bu sohaga oid o'z qarashlarining ma'lum tizimini ishlab chiqqanlar. Natijada, falsafada inson bilishining tabiati va mohiyati haqida turli xil ta'limotlar, turli xil qarashlar va nazariyalar kelib chiqdi. Biz ularning ba'zilarini bilan tanishib chiqamiz.

Bir guruh faylasuflar insondan, uning ongidan tashqari dunyo mavjud emas, dunyo faqat bizning ongimizda, bizning sezgi va idroklerimiz yig'indisi (kompleksi va kombinatsiyalari) dan iborat xolos. Binobarin, biz o'z sezgi va idroklerimiznigina bila olamiz, deyishadi.

Boshqa bir guruh faylasuflar esa insonning dunyoni va o'zini bilishiga shubha bilan qaraydilar, inson dunyoni to'liq bila olmaydi, deyishib, inson bilishini cheklaydi yoki dunyoni bilishni butunlay inkor qiladilar. Ulardan skeptitsizm⁸ ta'limoti vakillari inson bilishining nisbiyligi, uning turli sharoitlar va vaziyatlar bilan bog'liq ekanligini aytishib hamma e'tirof qiluvchi, isbot talab qilmaydigan inson bilimlarining bo'lishi mumkinligiga shubhalanadilar. Falsafiy ta'limotlardan biri bo'lgan agnostitsizm⁹ vakillari esa inson dunyoni bila olmaydi bilishga qodir emas, degan g'oyani ilgari suradi. Masalan, ingliz agnostik faylasufi D.Yum ta'limotiga ko'ra, bilish ob'ekti, bizning bilishlarimizning manbai ob'ektiv borliq emas, balki sub'ektiv sezgi va idroklerimizdir, biz o'z sezgi va idroklerimiz chegarasidan tashqarida nima borligini bila olmaymiz, deyiladi.

Nemis faylasufi I. Kant esa insondan va uning ongidan tashqarida ob'ektiv borliqning mavjudligini e'tirof qilgan holda, undagi predmet va hodisalarni «narsalar biz uchun» va «narsalar o'zida» ga bo'ladi. Uning qarashicha, «narsalar biz uchun» ni inson bila oladi, «narsalar o'zida»ni esa inson bila olmaydi. Kantning «narsalar biz uchun» bu insonni qurshab to'rgan predmetlar va hodisalar, shu jumladan, tabiat ham. «Narsalar o'zida» esa bular: erkinlik, o'lmaslik, g'ayritabiiy kuchlar, xudo va shu kabilardir. Ularni inson hech qachon to'liq bila olmaydi. Kant o'z bilish nazariyasida e'tiqodga o'rin qoldirish, uni mustahkamlash uchun aqlni tanqid qiladi va cheklaydi. U inson aqlini nazariy va amaliy aqlarga bo'ladi: amaliy aql, uningcha, cheklangan. Uning qarashicha, inson tajriba va amaliyot bilan har qanday bilimga ham ega bo'lavermaydi. Inson bilishida insonning tajribasiga bog'liq bo'lmagan aprior (lotincha aprior so'zidan olingan bo'lib o'zbekchaga: tajribadan oldin, azaldan degani) bilimlar bo'ladi. Bu aprior bilimlar tug'ma bilimlardir. Inson aqli bu bilimlarga tajribagacha ega bo'lgan bo'ladi.

Kantning fikricha, falsafiy bilimlar ayni shunday aprior bilimlardan iborat. Kant ilmiy bilimning ishonchliligi va haqiqatliligi uning eng umumiyiligi va zaruriyligi bilan belgilanadi, deydi. Xullas Kant o'z falsafasida bilish nazariyasini birinchi bo'lib falsafiy muammo sifatida atroflicha, har tomonlama qarab chiqqan faylasufdir.

Umuman, insonning borliqni bilishi masalasida izchil agnostitsizm, skeptitsizm bilan birikib ketib, **nigilizmga** olib keladi.

O'rta asr arab faylasuflarining ilg'or vakillari xususan Markaziy Osiyo mutafakkirlari: Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, A. Navoiylar insonning dunyoni va o'zini bilish masalasi haqida to'xtalib, inson tabiat va jamiyatni hamda o'zini bilishga qodir, inson bilishi sezgi va idroklardan boshlanib, tafakkurga tomon rivojlanib boradi, Inson aqli - faol, u inson bilishining asosiy qurolidir, deyishadi. Ular inson bilishi ma'lum narsalardan noma'lum narsalar tomon rivojlanib boradi deyishadi¹⁰.

Tasavvuf falsafasi vakillari esa o'z qarashlarida insonning hissiy bilishi tashqi bilishni tashkil qilishni, aqliy bilish esa ichki bilishni tashkil qilishini aytishib, ularning o'zaro bog'liqligini ham uqtirganlar. Shu bilan birga, ular inson dunyoni va o'zini bilishi uchun kamolotga erishmog'i lozim, Lekin bu kamolotga erishish quruq intilish bilan emas, balki o'qib o'rganish, bilimlarni va hunarlarni egallash jamiyatda boshqa kishilar bilan o'zaro muloqotda va munosabatda bo'lish orqali yuzaga keladi, deyishadi.

XVII - XVIII asr Evropa faylasuflari ham insonning dunyoni va o'zini bilish haqidagi qimmatli fikrlarni bildirishadi. Masalan, ingliz faylasufi F.Bekon, inson bilishi sezgilardan boshlanadi, bilishning manbai tajribadir, sezgilar orkali olingan dalillarni inson tafakkur yordamida qayta ishlab chiqadi, deydi. U inson bilish jarayoni fan va amaliyot bilan bog'liq ekanligini ularga xizmat qilishi lozimligini aytadi. Frantsuz faylasufi Dekart esa insonning dunyoni va o'zini bilishi masalasi haqida to'xtalib, birdan bir to'g'ri bilish tafakkuridir, deydi. Inson bilishning haqiqatliligi tajriba bilan emas, balki aql bilan aniqlanadi, deb bilishda sezgi a'zolarining faoliyatiga ishonmaydi.

⁸ Скептицизм - юнонча: скептома - ўзбекча: шубҳаланаман дегани

⁹ агностицизм - юнонча: «а» ва «гносис» - ўзбекча: билишни инкор киламан.

¹⁰ Масалан, Абу Наср Форобий аклий билишни ҳар томонлама асослаб, инсон тафаккури билиш қобилятининг чексизлигини, унинг борлиқни билишдаги ролини, ақл ҳақиқат мезони эканлигини, у илм - фан, маърифат орқали ривожланиб боришини таъкидлайди.

Frantsuz ma'rifatparvarlari: Didro, Golbax, Gelvetsiy, Volter va Lametrilar esa insonning bilish masalasida fikr yuritishib, sezgilar tafakkurning asosi ekanligini, ular inson bilishining quyi boshlang'ich bosqichi, tafakkur esa eng yuqori, murakkab bosqichi ekanligini aytishadi.

Nemis klassik falsafasining buyuk vakili Gegel esa inson bilishini mutlaq ruhning inson qiyofasida o'z-o'zini anglashidir, deydi.

Nemis klassik falsafasining so'nggi vakili L.Feyerbax esa insonning dunyoni bilishini e'tirof etib; dunyo insondan va uning ongidan tashqarida mavjud, inson bilishi tabiatning uning sezgilari va tafakkuridagi to'g'ri in'ikosi ekanligini aytadi. Insonda, deydi u, dunyoni bilish uchun qancha sezgi a'zosi kerak bo'lsa, shuncha sezgi a'zolari bor. Uningcha, sezgilar bilish jarayonining boshlang'ich bosqichi bo'lib, ular insonni tashqi dunyo bilan bog'laydi. Feyerbax fikricha, sezgilar insonni tabiat bilan tanishtiradi, lekin uni (tabiatni!) tushuntirmaydi. Inson bilishining yuqori bosqichi tafakkurdir. Tafakkurning asosiy vazifasi esa sezgilarda yig'ilgan ma'lumotlarni to'plash, solishtirish, tahlil qilish, izohlash, umumlashtirish, shular asosida ularning ichki mazmunini ochish va ulardan xulosalar chiqarishdir. Tafakkur tashqi dunyoni bevosita, chuqurroq aks ettiradi.

Bulardan tashqari, XVII- asrlarda, dastlab sharq falsafasida so'ngra Evropada yuzaga kelgan inson bilishining aqliy bilishdan farq qiluvchi bevosita paykash, bevosita bilish shakli - «bilishning uchinchi xili» (spinoza) haqidagi qarashlar paydo bo'ladi. Bu bilish shakli intuitiv¹¹ bilish, deb ataladi. Bilishning dialektik-materialistik nazariyasiga ko'ra, insonning dunyoni va o'zini bilish imkoniyati va darajasi, avvalo, ijtimoiy sharoitga, ishlab chiqaruvchi kuchlar va ularning ehtiyojlariga, ishlab chiqarish munosabatlarining xarakteriga bog'liqdir. Turli ijtimoiy - iqtisodiy davrlardagi kishilarning bilish darajasi fan taraqqiyoti, texnika rivojining darajasi va ko'lam, jamiyat ishlab chiqarish usuli qo'ygan vazifalari bilan belgilanadi. Inson dunyo va o'zini bilishi bilan cheklanmaydi, balki bu bilish natijasida hosil qilgan bilimlari orqali u tabiat va jamiyatni, dastavval, o'zini, o'z ongini, o'z ma'naviy dunyosini o'zgartiradi.

Bilishning falsafiy nazariyasiga ko'ra, inson bilishi moddiy va ma'naviy borliqning uning miyasidagi muayyan maqsadga qaratilgan faol in'ikosidir. Inson bilishining manbai esa aynan shu moddiy va ma'naviy borliq, ularni tashkil qilgan predmetlar, hodisalar va jarayonlardir. Bu predmetlar, hodisalar va jarayonlar insonga ta'sir qilib, uning miyasida in'kos etadi. Ular moddiy va ma'naviy borliqning inson miyasidagi sub'ektiv obrazlari, ramzlari va belgilaridir. Inson bilishi, avvalo, moddiy va ma'naviy borliqning xususiyatlariga va shu bilan birga, ularni faol in'ikos ettiruvchi inson miya mexanizmining rivojlangan darajasiga bog'liqdir. Inson o'z miyasida faqat tabiiy va ijtimoiy olamni, ularning qonuniyatlarinigina aks ettirib qolmasdan, balki o'zining ma'naviy-ruhiy va insoniy borlig'ini ham in'ikos ettiradi.

Falsafada uzoq davrlar ong o'zi nima? U qanday shart-sharoitlar asosida kelib chiqadi? – degan savollarga ilmiy javob bera olmay keldilar. Bunga sabab uzoq davrlar tabiatshunoslik fanlari etarli rivojlanmaganligi ham faylasuflarga bu savollarga ilmiy javob berishga imkon bermasdi. Shu tufayli ular ong birlamchimi yoki materiya birlamchimi, degan savollarga turlicha javob berish bilan cheklanib umuman, ong genezisi uning paydo bo'lish masalasini o'rta qo'y olmay keldilar.

Umuman olganda, ong doim bo'lgan emas. Anorganik tabiat asosida organik tabiatning kelib chiqqan dastlabki davrlarida ham hali ong bo'lmagan. Ong organik olam taraqqiyotining juda yuksak bosqichida kelib chiqadi. Tabiatshunoslik fanlarining bergan ma'lumotlariga ko'ra, Er shari bir vaqtlar shunday bir holatda bo'lganki, unda na inson va na umuman, boshqa bironta jonot bo'lmagani va bo'lishi ham mumkin emasligini tabiat ilmlari ijobiy ravishda tasdiqlaydi. Organik tabiat keyinroq yuz bergan hodisadir, uzoq davom etgan taraqqiyot samarasidir.

Tabiat o'z taraqqiyot qonunlariga ko'ra, noorganik tabiatdan organik tabiatga tomon, organik tabiat esa tirik quyi mavjudotlarning turlaridan yuqori murakkab turlariga tomon rivojlanib boradi. Tabiat o'z taraqqiyotining shunday bir yuksak bosqichida oliy biologik tur - odamni va uning g'oyatda murakkab, yuksak darajada uyushgan miyasini vujudga keltiradi. Ong ana shu odam miyasining ijtimoiy omillar natijasida voqelikni oliy aks ettirishdan iborat alohida layoqati, xossasi sifatida paydo bo'ladi. Ong inson miyasida borliqning oliy aks etish shakli sifatida ijtimoiy taraqqiyot natijasida, ijtimoiy omillar asosida paydo bo'ladi. Ong, shu bilan birga, har qanday miyaning faoliyati emas, u faqat inson miyasining faoliyatidir.

Idealizm vakillari ongning kelib chiqishini g'ayriilmiy tushuntiradi. Ob'ektiv idealizm namoyondalari ongni birlamchi hisoblashib, ulardan xususan Gegel ong qandaydir alohida g'ayrimoddiy asosning, ya'ni «mutlaq g'oya», «mutlaq ruh»ning namoyon bo'lishi, degan fikrini ilgari suradi. Uning nuqtai nazaricha, ong insonga shu «mutlaq g'oya», «mutlaq ruh» tomonidan berilgan, u shu «g'oya» yoki «ruh»ning xossasidir. Ob'ektiv idealistlar, butun borliq ana shu «g'oya» yoki «ruh»ning mahsuli deb, da'vo qiladilar.

Sub'ektiv idealistlarning fikricha, butun borliqni, sub'ekt ongi vujudga keltiradi, sub'ekt sezgilari, idrok va tasavurlari esa faqat sub'ekt ongi sifatida real mavjuddir, borliq tabiat ana shu sub'ekt ongiga bog'liqdir. Ularning nuqtai nazaricha, sub'ekt ongi birlamchidir.

Materializm vakillari esa materiyaning birlamchiligini va ongning ikkilamchiligini qayd qiladi. Ular ongning tabiati va mohiyati to'g'risidagi masalani qarab chiqar ekan, ong yuksak tashkil topgan inson miyasidagi voqelikning oliy psixik in'ikosi va o'z mohiyati jihatidan ijtimoiy hodisa ekanligini aytishadi.

¹¹ Интуиция (лот.:intueri- сўздан олинган бўлиб, ўзб.:бевосита билиш, бевосита пайкаш, дегани) - мантикий муҳокама килмасдан, тўсатдан ғайри аклий билишни ифодаловчи тушунча.

Biz, ong inson miyasining ichki funktsiyasi, uning ruhiy-holati, deymiz. Xo'sh, inson miyasining o'zi nima? Inson miyasi murakkab tuzilishga ega moddiy narsadir. U organik-tabiat taraqqiyotining oliy bosqichi, inson organizmining muhim qismi, uning fikrlash organidir. Organik tabiat evolyutsiyasi natijasida juda ko'p murakkab tirik organizmlar, hatto yuksak tashkil topgan hayvonlar kelib chiqqan bir vaqtda ham, hali ularning birontasida o'z tuzilishi, xususiyatlari va imkoniyatlari jihatdan odam miyasiga tenglasha oladigan miya bo'lmagan. Hatto odamga juda yaqin turgan kramonon (xomo sapiens - aqlli odam) - maymun odam miyasi ham odam miyasiga nisbatan quyi bosqich hisoblanadi.

Odam miyasi odam organizmidagi barcha nerv to'qimalarining markazidir, u shu to'qimalar asosida butun organizmning ish faoliyatini, uning tashqi muhit bilan bo'lgan munosabatlarini boshqarib turadi. Bu munosabatlarining hammasi odam miyasining ish faoliyati natijasida yuz beradi. Agar miyaga biror shikast etsa yoki u kasallansa, buning oqibatida uning normal ish faoliyati izdan chiqadi. Unda ong yo'qoladi. Miyaga etgan shikast tuzalishi yoki kasallik davolanishi bilan, u normal ishlab, yana ongli faoliyat yuz bera boshlaydi. Bu narsa ongning muayyan ravishda miya bilan bog'liqligini yaqqol ko'rsatadi.

Odam miyasi g'oyat murakkab bo'lib, u nerv xujayralari - neyronlardan tuzilgan. Fiziologiyada yaqin paylargacha odam miyasi 14-16 mlrd. hujayralardan iborat, deb kelinar edi. Keyingi vaqtlarda olingan ma'lumotlarga ko'ra, faqat bosh miyadagi miyachaning o'zi (bu miyacha markaziy nerv tizimini tartibga solib turadi) 100 mlrd.ga yaqin hujayralardan iborat ekanligi ma'lum bo'ldi.

Odam miyasi bosh miyaning yuqori qismi katta yarim sharlardan, markaziy nerv sistemasining quyi bo'limlari-orqa, cho'zinchoq, o'rta, oraliq miyadan iboratdir. U g'oyatda murakkab o'zaro quyi qismlarning yuqori qismlarga bo'ysunishi tarzida tuzilgan. Tashqi ta'sirlarning analizi va sintezi hamda xatti-harakatni boshqarishning eng oddiy shakllari markaziy nerv tizimining quyi bo'limlarida: ya'ni orqa miya, cho'zinchoq miya, o'rta va oraliq miyalar tomonidan; eng murakkab shakllari esa bosh miya katta yarim sharlari tomonidan amalga oshiriladi. Bosh miya katta yarim sharlari muayyan po'st bilan o'ralgan bo'lib, bu po'st odam ongi uchun hal qiluvchi ahamiyatga egadir. U juda murakkab turli qismlardan tashkil topgan bo'lib, bu qismlarning har biri juda ko'p markazlar komplekslaridan iboratdir. Bu markazlar komplekslari ko'rish, eshitish, hid bilish, tam bilish, teri sezgisi, turli faoliyat va hatti-harakatlar markazlariga bo'linadi. Bu markazlarning har biri o'ziga xos bir necha ming neyron tolalarining o'zaro tutashidan iborat bo'lib, ular bosh miya po'stining faoliyatida muhim funktsiyalarni bajaradi. Ular tashqaridan olingan ta'sirlarning ma'lum turini analiz, sintez qilib, umumlashtirib, tashqi ta'sirga nisbatan muayyan javob hozirlaydi. Bosh miya yarim sharlari po'stida joylashgan bu markazlar ko'pdan-ko'p nerv tolalari orqali tegishli sezgi a'zolari bilan hamda ichki va tashqi tana organlari bilan bog'langandir.

Fanning aniqlashicha, bosh miya yarim sharlari po'stidagi bu markazlar komplekslari yuksak tashkil topgan hayvonlar miyasida va odam miyasida deyarli bir xildir. Lekin odam miyasida ular hayvon miyasidan farqli o'laroq ko'rish nutq, eshitish nutq, hid bilish nutq, tam bilish nutq, harakatlanish nutq markazlari sifatida faoliyat ko'rsatadilar. Shu bilan birga, odam bosh miya yarim sharlari po'stlarida hayvonlar bosh miya yarim sharlari po'stlarida bo'lmagan murakkab markazlar ham mavjuddir. Bu murakkab markazlar nerv tizimi evolyutsiyasining so'nggi bosqichlarida odam bosh miya yarim sharlari po'stlarida yuzaga kelgandir.

Bosh miya yarim sharlari po'stlaridagi bu markazlar sezgi a'zolari bilan analizatorlar orqali bog'langandir, ularga ko'rish, eshitish, tam bilish, hid bilish, harakatlanish va boshqa analizatorlarning uchlar kelib tutashgandir. Markazlarning o'zlari ham o'zaro neyronlar orqali tutashgan bo'lib, ular juda ko'p miqdorda o'zaro vaqtli aloqalar o'rnatadilar. Markazlarni o'zaro tutashtiruvchi va ularni analizatorlar bilan bog'lovchi neyronlar nerv impulsini bir markazdan boshqa markazlarga bir lahzada o'tkaza oladi, ular tashqaridan kelayotgan signallarni qabul qilib olib, ularni har tomonlama analiz, sintez qilib, umumlashtiradi. Bunda markazlarning normal ishlab turishini ta'minlovchi po'st ostki qatlamlari ham muhim rol o'ynaydi. Ular irsiy, nasldan-naslga o'tadigan tug'ma instinktiv faoliyatlarining a'zolaridir.

Hozirgi davr fiziologiyasining ma'lumotlari hatto shu narsani bermodaki, bosh miya yarim sharlari po'stlarining har biri o'ziga xos nisbatan alohida funktsiyalarni bajarib, muayyan masalalarni echar ekan. Masalan chap yarim shar po'stida nutq markazlari joylashgan, o'ng yarim sharda esa informatsiyalarni so'z bilan ifodalovchi «qobiliyatli» markazlar yo'q ekan. Aksincha, bosh miya o'ng yarim sharida predmetni idrok qiluvchi markazlar mavjud bo'lib, ular tashqaridan bo'ladigan signallarni qabul qilib, ularni analiz - sintez qilib, umumlashtirib, chap yarim shari po'stidagi nutq markazlariga uzatar ekan. Bosh miya chap yarim shari po'stidan joylashgan nutq markazlari bu informatsiyalarni nutqqa, so'zlar va gaplarga aylantirar ekan.

Bosh miya yarim sharlari po'stlarida bunday markazlarning «oddiy», «murakkab», «o'ta murakkab» ko'rinishlari mavjud ekan. Bunday markazlar bosh miya yarim sharlari po'stlarida juda ko'p ekan. Ularning hammasi birlikda odamning ongsiz va ongli faoliyatini asosini tashkil qilar ekan.

Demak, odam miyasi ong organi sifatida murakkab tuzilishiga va o'ziga xos ajoyib ichki layoqatga ong faoliyatini yuzaga keltiruvchi xususiyatlarga ega ekan. Odam miyasining bu xususiyatlari ongning kelib chiqishida tabiiy asosni tashkil etadi.

Endi ong voqelik in'ikosining oliy shakli ekanligini ko'rib chiqaylik.

Ong inson miyasining xossasi bo'lishi bilan birga, u voqelik in'ikosining oliy ruhiy shakli hamdir. Ong voqelikning oliy ruhiy in'ikosi ekanligini tushunib olish uchun biz in'ikosning o'zi nima, u borliqning qanday xususiyati ekanligi bilan tanishib chiqishimiz zarur.

Falsafa in'ikosni borliqning hamma turlari va ko'rinishlariga xos umumiy xususiyatdir, deb o'rgatadi. Biz in'ikos borliqning umumiy, universal xususiyati, xossasi, deb o'rganamiz. Xo'sh in'ikos nima?

In'ikos ob'ektiv olamdagi predmet va hodisalarning o'zaro ta'sirida namoyon bo'ladigan jarayondir. In'ikos bir ob'ektning boshqa ob'ektlar ta'sirini o'zida qoldirish, uni saqlash yoki bu ta'sirni aks ettirish, unga muayyan tarzda aks ta'sir bilan javob berish kabi xususiyatlardir. In'ikos bo'lishi uchun, avvalo, in'ikos etiluvchi va in'ikos ettiruvchi ob'ektlar bo'lishi, in'ikos etiluvchi ob'ekt in'ikos ettiruvchi ob'ektga muayyan ta'sir qilishi va bu ta'sirni in'ikos ettiruvchi o'zida aks ettirishi lozim. Shundagina in'ikos hosil bo'ladi. In'ikosning xarakteri ayni choqda bu ob'ektlarning xususiyatlariga, ularning o'zaro ta'sir qilish darajasiga va bu ta'sirlarni aks ettirish usullariga bog'liqdir. Shunga ko'ra borliqning turli xil ko'rinishlariga turli xil in'ikos shakllari xosdir. In'ikosning «elementar» shakllarini noorganik tabiat jismlarida uchratish mumkin. Masalan, toza polda yoki tuproqli yo'lda yurganimizda, oyog' kiyimimizning izi qoladi. Bu mexanik in'ikosdir. Temir yo'l relslari yozda issiqdan kengayadi. Bu fizik in'ikosdir. Yoki biror bir temir buyum zax erda qoldirilsa, u zanglab oksidlanadi. Bu kimyoviy in'ikosdir. Noorganik tabiatga xos bu in'ikos shakllari in'ikos etiluvchining in'ikos ettiruvchiga qilgan ta'sirining oddiy mexanik izi yoki undagi fizik o'zgarish yo bo'lmasa, oddiy kimyoviy ta'sirga uchrashlaridir. Ular o'z xarakteri jihatdan passiv in'ikoslardir. Falsafiy adabiyotlarda noorganik tabiatga xos bo'lgan bu kabi «passiv» in'ikoslarni aks etish, deb atash qabul qilingan.

Organik tabiat kelib chiqishi bilan in'ikos butunlay o'zgaradi. Endi in'ikos aks etiluvchining aks ettiruvchiga ta'siri va bu ta'sirga javoban aks ettiruvchida, uning ichki holatida sodir bo'ladigan o'zgarish bilan bog'liq qarshi ta'sir bilan javob berish, ta'sirni tanlab aks ettirish layoqatidan iborat bo'la boshlaydi. Organik tabiatning dastlabki sodda ko'rinishlarida bunday in'ikos tashqi muhitning ta'siriga uchrash, yorug'likka, namlikka, suvga intilish, issiqlik manbaiga tomon og'ish, og'irlik kuchiga berish, ta'sirning xarakteriga qarab, turli holat va turli shakl olish tarzda yuz bera boshlaydi. Organik tabiat in'ikoslarining bu dastlabki ko'rinishlarining xar biri o'zining muayyan faollik xususiyati bilan ajralib turadi. Shunga ko'ra falsafiy adabiyotlarda in'ikos termini ko'proq organik tabiatga xos bo'lgan in'ikoslarni ifodalaydi.

Insonning o'zini qurshagan dunyoga bo'lgan munosabatlaridan biri bilishdir. Inson o'z hayoti davomida faqat tashqi dunyoni, ya'ni tabiat va jamiyatnigina bilib qolmasdan, balki o'zini, o'zining ruhiy-ma'naviy dunyosini ham bilib boradi.

Insonning dunyoni bilishini falsafa ham, boshqa hamma aniq fanlar ham o'rganadi. Bunda aniq fanlar dunyoning turli aniq tomonlarini, ularning qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganadi va ochib beradi.

Falsafa esa, aniq fanlardan farqli ravishda, inson bilishining tabiati va mohiyatini nima tashkil qiladi? Uning eng muhim qonuniyatlari va xususiyatlari nimalardan iborat? degan savollarga javob qidirib va javob berib keldi. Shu sababli, falsafada inson bilishining falsafiy muammolari bilan shug'ullanmagan birorta ham falsafiy oqim, birorta ham faylasuf yo'q. Aksincha, hamma falsafiy oqimlar va falsafiy yo'nalishlar bu sohaga oid o'z qarashlarining ma'lum tizimini ishlab chiqqanlar. Natijada, falsafada inson bilishining tabiati va mohiyati haqida turli xil ta'limotlar, turli xil qarashlar va nazariyalar kelib chiqdi. Biz ularning ba'zilarini bilan tanishib chiqamiz.

Bir guruh faylasuflar insondan, uning ongidan tashqari dunyo mavjud emas, dunyo faqat bizning ongimizda, bizning sezgi va idroklarimiz yig'indisi (kompleksi va kombinatsiyalari) dan iborat xolos. Binobarin, biz o'z sezgi va idroklarimiznigina bila olamiz, deyishadi.

Boshqa bir guruh faylasuflar esa insonning dunyoni va o'zini bilishiga shubha bilan qaraydilar, inson dunyoni to'liq bila olmaydi, deyishib, inson bilishini cheklaydi yoki dunyoni bilishni butunlay inkor qiladilar. Ulardan skeptitsizm¹² ta'limoti vakillari inson bilishining nisbiyligi, uning turli sharoitlar va vaziyatlar bilan bog'liq ekanligini aytishib hamma e'tirof qiluvchi, isbot talab qilmaydigan inson bilimlarining bo'lishi mumkinligiga shubhalanadilar. Falsafiy ta'limotlardan biri bo'lgan agnostitsizm¹³ vakillari esa inson dunyoni bila olmaydi bilishga qodir emas, degan g'oyani ilgari suradi. Masalan, ingliz agnostik faylasufi D.Yum ta'limotiga ko'ra, bilish ob'ekti, bizning bilishlarimizning manbai ob'ektiv borliq emas, balki sub'ektiv sezgi va idroklarimizdir, biz o'z sezgi va idroklarimiz chegarasidan tashqarida nima borligini bila olmaymiz, deyiladi.

Nemis faylasufi I. Kant esa insondan va uning ongidan tashqarida ob'ektiv borliqning mavjudligini e'tirof qilgan holda, undagi predmet va hodisalarni «narsalar biz uchun» va «narsalar o'zida» ga bo'ladi. Uning qarashicha, «narsalar biz uchun» ni inson bila oladi, «narsalar o'zida»ni esa inson bila olmaydi. Kantning «narsalar biz uchun» bu insonni qurshab to'rgan predmetlar va hodisalar, shu jumladan, tabiat ham. «Narsalar o'zida» esa bular: erkinlik, o'lmaslik, g'ayritabiyy kuchlar, xudo va shu kabilardir. Ularni inson hech qachon to'liq bila olmaydi. Kant o'z bilish nazariyasida e'tiqodga o'rin qoldirish, uni mustahkamlash uchun aqlni tanqid qiladi va cheklaydi. U inson aqlini nazariy va amaliy aqlarga bo'ladi: amaliy aql, uningcha, cheklangan. Uning qarashicha, inson tajriba va amaliyot bilan har qanday bilimga ham ega bo'lavermaydi. Inson bilishida insonning tajribasiga bog'liq bo'lmagan aprior (lotincha aprior so'zidan olingan bo'lib o'zbekchaga: tajribadan oldin, azaldan degani) bilimlar bo'ladi. Bu aprior bilimlar tug'ma bilimlardir. Inson aqli bu bilimlarga tajribagacha ega bo'lgan bo'ladi.

Kantning fikricha, falsafiy bilimlar ayni shunday aprior bilimlardan iborat. Kant ilmiy bilimning ishonchliligi va haqiqatligi uning eng umumiyiligi va zaruriyligi bilan belgilanadi, deydi. Xullas Kant o'z

¹² Скептицизм - юнонча: скептома - ўзбекча: шубҳаланаман дегани

¹³ агностицизм - юнонча: «а» ва «гносис» - ўзбекча: билишни инкор киламан.

falsafasida bilish nazariyasini birinchi bo'lib falsafiy muammo sifatida atroflicha, har tomonlama qarab chiqqan faylasufdir.

Umuman, insonning borliqni bilishi masalasida izchil agnostitsizm, skeptitsizm bilan birikib ketib, nigilizmga olib keladi.

Ilm va fan yutuqlariga asoslangan faylasuflar esa insonning dunyoni va o'zini bilishni doimo e'tirof etib kelganlar. Qadimgi yunon faylasuflari inson dunyoni va o'zini bilishi, haqiqatga erishishi mumkin, deyishadi. Ular inson bilishining roli haqida ham hikmatli fikrlar aytishgan.

O'rta asr arab faylasuflarining ilg'or vakillari xususan Markaziy Osiyo mutafakkirlari: Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, A. Navoiylar insonning dunyoni va o'zini bilish masalasi haqida to'xtalib, inson tabiat va jamiyatni hamda o'zini bilishga qodir, inson bilishi sezgi va idroklardan boshlanib, tafakkurga tomon rivojlanib boradi, Inson aqli - faol, u inson bilishining asosiy qurolidir, deyishadi. Ular inson bilishi ma'lum narsalardan noma'lum narsalar tomon rivojlanib boradi deyishadi¹⁴.

Tasavvuf falsafasi vakillari esa o'z qarashlarida insonning hissiy bilishi tashqi bilishni tashkil qilishni, aqliy bilish esa ichki bilishni tashkil qilishini aytishib, ularning o'zaro bog'liqligini ham uqtirganlar. Shu bilan birga, ular inson dunyoni va o'zini bilishi uchun kamolotga erishmogi lozim, Lekin bu kamolotga erishish quruq intilish bilan emas, balki o'qib o'rganish, bilimlarni va hunarlarni egallash jamiyatda boshqa kishilar bilan o'zaro muloqotda va munosabatda bo'lish orqali yuzaga keladi, deyishadi.

XVII - XVIII asr Evropa faylasuflari ham insonning dunyoni va o'zini bilish haqidagi qimmatli fikrlarni bildirishadi. Masalan, ingliz faylasufi F.Bekon, inson bilishi sezgilardan boshlanadi, bilishning manbai tajribadir, sezgilar orkali olingan dalillarni inson tafakkur yordamida qayta ishlab chiqadi, deydi. U inson bilish jarayoni fan va amaliyot bilan bog'liq ekanligini ularga xizmat qilishi lozimligini aytadi. Frantsuz faylasufi Dekart esa insonning dunyoni va o'zini bilishi masalasi haqida to'xtalib, birdan bir to'g'ri bilish tafakkurdir, deydi. Inson bilishning haqiqatligi tajriba bilan emas, balki aql bilan aniqlanadi, deb bilishda sezgi a'zolarining faoliyatiga ishonmaydi.

Frantsuz ma'rifatparvarlari: Didro, Golbax, Gelvetsiy, Volter va Lametrilar esa insonning bilish masalasida fikr yuritishib, sezgilar tafakkurning asosi ekanligini, ular inson bilishining quyi boshlang'ich bosqichi, tafakkur esa eng yuqori, murakkab bosqichi ekanligini aytishadi.

Nemis klassik falsafasining buyuk vakili Gegel esa inson bilishini mutlaq ruhning inson qiyofasida o'z-o'zini anglashidir, deydi.

Nemis klassik falsafasining so'nggi vakili L.Feyerbax esa insonning dunyoni bilishini e'tirof etib; dunyo insondan va uning ongidan tashqarida mavjud, inson bilishi tabiatning uning sezgilari va tafakkuridagi to'g'ri in'ikosi ekanligini aytadi. Insonda, deydi u, dunyoni bilish uchun qancha sezgi a'zosi kerak bo'lsa, shuncha sezgi a'zolari bor. Uningcha, sezgilar bilish jarayonining boshlang'ich bosqichi bo'lib, ular insonni tashqi dunyo bilan bog'laydi. Feyerbax fikricha, sezgilar insonni tabiat bilan tanishtiradi, lekin uni (tabiatni!) tushuntirmaydi. Inson bilishining yuqori bosqichi tafakkurdir. Tafakkurning asosiy vazifasi esa sezgilarda yig'ilgan ma'lumotlarni to'plash, solishtirish, tahlil qilish, izohlash, umumlashtirish, shular asosida ularning ichki mazmunini ochish va ulardan xulosalar chiqarishdir. Tafakkur tashqi dunyoni bevosita, chuqurroq aks ettiradi.

Bulardan tashqari, XVII- asrlarda, dastlab sharq falsafasida so'ngra Evropada yuzaga kelgan inson bilishining aqliy bilishdan farq qiluvchi bevosita paykash, bevosita bilish shakli - «bilishning uchinchi xili» (spinoza) haqidagi qarashlar paydo bo'ladi. Bu bilish shakli intuitiv¹⁵ bilish, deb ataladi.

Xullas, asrimizning o'rtalarigacha bo'lgan faylasuflar insonning dunyoni va o'zini bilishini turlicha tushunib va tushuntirib keldilar. Ularning deyarli ko'pchiligi «inson bilishi nima?» degan savolga aniq javob bera olmay, inson bilish jarayonini bir tomonlama tushuntirdilar. Xususan, metafizik materialistlar bilishni dunyodagi predmet va hodisalarning inson miyasidagi oddiy in'ikosi, deyishib, bilish jarayoniga xos hissiy va aqliy bosqichlarni bir-biridan alohida bo'lgan bilish shakllari sifatida qaraydilar. Ular bunda bilishning yuzaga kelishida amaliyotning rolini, bilish jarayonini amalga oshiruvchi bilish sub'ektining faolligini, bilish jarayonining dialektikasini tushunib etmagan edilar.

Bilishning dialektik-materialistik nazariyasiga ko'ra, insonning dunyoni va o'zini bilish imkoniyati va darajasi, avvalo, ijtimoiy sharoitga, ishlab chiqaruvchi kuchlar va ularning ehtiyojlariga, ishlab chiqarish munosabatlarining xarakteriga bog'liqdir. Turli ijtimoiy - iqtisodiy davrlardagi kishilarning bilish darajasi fan taraqqiyoti, texnika rivojining darajasi va ko'lam, jamiyat ishlab chiqarish usuli qo'ygan vazifalari bilan belgilanadi. Inson dunyo va o'zini bilishi bilan cheklanmaydi, balki bu bilish natijasida hosil qilgan bilimlari orqali u tabiat va jamiyatni, dastavval, o'zini, o'z ongini, o'z ma'naviy dunyosini o'zgartiradi.

Bilishning falsafiy nazariyasiga ko'ra, inson bilishi moddiy va ma'naviy borliqning uning miyasidagi muayyan maqsadga qaratilgan faol in'ikosidir. Inson bilishining manbai esa aynan shu moddiy va ma'naviy borliq, ularni tashkil qilgan predmetlar, hodisalar va jarayonlardir. Bu predmetlar, hodisalar va jarayonlar insonga ta'sir qilib, uning miyasida in'kos etadi. Ular moddiy va ma'naviy borliqning inson miyasidagi sub'ektiv obrazlari, ramzlari va belgilaridir. Inson bilishi, avvalo, moddiy va ma'naviy borliqning xususiyatlariga va shu bilan birga,

¹⁴ Masalan, Абу Наср Форобий аклий билишни ҳар томонлама асослаб, инсон тафаккури билиш қобилиятининг чексизлигини, унинг борлиқни билишдаги ролини, ақл ҳақиқат мезони эканлигини, у илм - фан, маърифат орқали ривожланиб боришини таъкидлайди.

¹⁵ Интуиция (лот.:intueri- сўздан олинган бўлиб, ўзб.:бевосита билиш, бевосита пайкаш, дегани) - мантикий муҳокама қилмасдан, тўсатдан ғайри аклий билишни ифодаловчи тушунча.

ularni faol in'ikos ettiruvchi inson miya mexanizmining rivojlangan darajasiga bog'liqdir. Inson o'z miyasida faqat tabiiy va ijtimoiy olamni, ularning qonuniyatlarinigina aks ettirib qolmasdan, balki o'zining ma'naviy-ruhiy va insoniy borlig'ini ham in'ikos ettiradi.

Inson bilishi, o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy bo'lib, u inson ijtimoiy amaliy faoliyatining bir shakli sifatida tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining qonunlarini inson tomonidan o'zlashtirishning real jarayoni tarzida, inson bilishi sub'ekt va ob'ektning o'zaro munosabatida vujudga keladi. Bunday bilish sub'ektining bilish ob'ekti bilan o'zaro munosabati inson bilishining mohiyatini tashkil qiladi.

Xo'sh, inson bilishining sub'ekti va ob'ekti nima? Ularning o'zaro munosabatlari qanday?

Umumiy ma'noda aytganda, inson-bilishning sub'ekti (sohibi)ni; insonni qurshab turgan borliq esa bilishning ob'ektini tashkil etadi. Lekin biz bilimizki, abstrakt inson ham, abstrakt borliq ham yo'q va bo'lmaydi. Shu sababli bilishning sub'ektini borliqdagi predmet va hodisalar bilan bevosita yoki bvosita muayyan tabiiy va ijtimoiy munosabatlarda bo'luvchi, jamiyatning konkret bosqichiga xos, ijtimoiy mohiyatga ega bo'lgan aniq bir kishi yoki kishilar guruhi tashkil qiladi. Bilishning ob'ektini esa bilish sub'ektining bilish doirasiga kirgan, uning bilishiga qaratilgan, borliqdagi konkret predmetlar, hodisa va jarayonlar tashkil etadi. Bilishning sub'ekti va ob'ekti bilan bir qatorda, bilishning predmeti ham mavjud bo'lib, bu bilish ob'ektining sub'ekt bilan sub'ekt bilishiga qaratilgan, sub'ektning bilish faoliyati doirasiga kiradigan tomonlari, xususiyatlari va munosabatlari.

Bilishning sub'ekti, ob'ekti va predmeti o'zgaras, qotib qolgan emas, balki bilish jarayonida ular doimo o'zgarib, eskilari o'rnini yangilari olib boradi. Shu bilan birga ayni bir vaqtdagi va ayni bir makondagi sub'ekt va ob'ekt boshqa bir vaqt va boshqa bir makonda sub'ekt va ob'ekt munosabatida bo'lmasligi mumkin. Insonning bilish jarayonida sub'ekt bilishi zarur bo'lgan ob'ektni bilib olgach, bu ob'ekt sub'ektning bilish darajasidan chiqariladi va u bilishning ob'ekti bo'lmay qoladi.

Insonning bir butun bilishi ana shu «sub'ekt-predmet-ob'ekt» munosabatlari asosida yuzaga keluvchi ijtimoiy tarixiy jarayondir. Inson bilishining tabiatini ayni shu «sub'ekt-predmet-ob'ekt» o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish asosida to'g'ri tushunish mumkin. Bunda doimo sub'ektning faolligi muhim rol o'ynaydi.

Bilishda sub'ektning faolligi uning muayyan maqsadga qaratilgan amaliy-ijtimoiy faoliyatida namoyon bo'ladi. Inson borliqni faqat bilib olish uchuniga o'rganmaydi, balki borliq va uning qonunlarini bilib olish asosida tabiatga va jamiyatga faol ta'sir ko'rsatadi; ularni o'zlashtiradi va o'zgartiradi – shu asosida uning o'zi ham o'zgarib boradi. Bu inson bilishining amaliyot bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Aslida inson bilishi uning amaliy-ijtimoiy faoliyati asosida vujudga keladi. Inson o'z amaliy va nazariy-ijtimoiy faoliyati jarayonida borliq va uning qonunlarini bilib boradi.

Amaliyot, insonning tabiatni, jamiyatni va o'zini bilishi, ularni o'zlashtirishi sohasidagi faol faoliyati sifatida bilishning boshlang'ich nuqtasi va asosi bo'lib xizmat qiladi. Inson o'z hayotining birinchi qadamlaridanoq boshlab o'ziga tirikchilik vositalari: oziq-ovqat, turar-joy topish uchun mehnat qilishga majbur bo'lgan. U o'zining bu mehnati jarayonida tabiat kuchlariga duch kelib, ularni asta-sekin o'rganib, bilib borgan. Inson o'z hayotini saqlab qolish uchun ishlab chiqarishni tashkil qilib, uni yanada rivojlantirishga harakat qila borgan. Bu undan juda ko'p narsalarni bilishni talab qiladi. U mehnat qurollarini yaratish, ular bilan tabiatga ta'sir qilish, er maydonlarini o'lchash turar-joylar qurish, o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni hisoblash va shular kabi ishlarni amalga oshira boradi. Bu ishlar insonning o'ziga uning bilishiga ham aks ta'sir ko'rsatib, insonning bilish qobiliyati rivojlanib boradi. Shu bilan bir qatorda, ijtimoiy amaliyot inson bilishi oldiga turli vazifalarni qo'yib ularni hal qilishda insonga yordam beradi. Bunday ijtimoiy amaliyot inson bilishining harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy amaliyot insonning tabiat va jamiyat hodisalarining hamda o'zini bilish uchun turli xil asbob-uskunalar, har xil qurilmalar, mexanizmlar, kompyuterlar bilan qurollantirib, uning borliqni bilishini yanada chuqurlashtiradi.

Ijtimoiy amaliyot inson bilishining maqsadi hamdir. Chunki inson o'z bilishi natijalaridan, hosil qilgan bilimlarida doimo o'z amaliy ijtimoiy faoliyatlarida o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun foydalanadi. Shu asosda ular o'z oldilariga qo'ygan maqsadlarini amalga oshiradilar.

Demak, ijtimoiy amaliyot inson bilishning asosi, manbai, harakatlantiruvchi kuchi va maqsadi hamdir. Inson bilishning darajasi doimo jamiyat ishlab chiqarishi amaliyotining darajasi va imkoniyatlari bilan belgilanadi. Jamiyat ishlab chiqarish amaliyotining bu ehtiyojlari doimo inson bilishining yanada rivojlanishida, uning taraqqiy etishiga olib keladi. Chunki bu ehtiyojlarga javob berish natijasida yangi-yangi bilimlar paydo bo'ladi, bu bilimlarni ma'lum guruhlariga ajratib, ularni sistemalashtirib borish tufayli har turli fanlar vujudga keladi.

Ilmiy bilishda to'g'ri tanlangan metod shu metod yordamida qilingan ilmiy kashfiyotga nisbatan qimmatliroq ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Bunday metod bilan tadqiqotchi bir emas, balki bir necha ilmiy kashfiyotlar qilishi mumkin.

Ilmiy bilish metodlarini o'rganish falsafada metodologiyaning paydo bo'lishiga olib keladi. Metodologiya ilmiy bilish metodlari haqidagi falsafiy talimot sifatida o'zida kishilar dunyoqarashi printsiplari, ularning bir butun amaliy va nazariy faoliyatlariga tadbiiq o'rganadi. Metodologiya termini falsafada ko'p ma'onlidir. U bir o'rinda borliqni ilmiy bilish va o'zgartirishning metodlari haqidagi nazariyani ifodalasa, ikkinchi o'rinda u butun ilmiy bilish metodlarining yig'indisi ma'nosini ifodalaydi. Uchinchi bir o'rinda esa, metodologiya termini insonning borliqni ilmiy bilish va o'zgartirishning eng umumiy metodi ma'nosida qo'llanadi.

Ilmiy bilish metod va metodologiya terminlari bir-biri bilan juda yaqin va o'zaro chambarchas bog'liqdir. Metodologiyaga ko'ra ilmiy tadqiqotlarga qo'llaniladigan metodlar bir-birlaridan o'z tabiati, xarakteri, qo'llanish

sohalari, qo'llanish ko'lamini, darajali jihatdan farq qiladilar. Ular bir-birlaridan ilmiy bilishning empirik va nazariy darajalariga bog'liqligi jihatidan ham farq qiladilar. O'z qo'llanish ko'lamiga ko'ra ilmiy metodlarning ba'zilari hamma ilmiy tadqiqotlarda qo'llanilsa, boshqa bir xillari ko'pchilik fan sohalaridagi olib boriladigan tadqiqotlarda, uchinchi bir xillari esa alohida, ayrim fan sohalarida olib boriladigan tadqiqotlardagina qo'llaniladi.

Ilmiy bilishning eng umumiy ilmiy metodining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u tadqiqotchilarning har qanday ongli amaliy va nazariy faoliyatida, hamma va har qanday ilmiy tadqiqot sohasida qo'llaniladi.

11 - Mavzu: Falsafiy antropologiyasi. (Inson haqidagi ta'limot) (2 soat)

Reja:

5. Inson – falsafaning ob'ekti.
6. Falsafiy antropologiyaning shakllanishi va rivojlanishi.
7. Falsafada inson tabiati mushohadasi.
8. Insonning tabiiy, psixologik, til va faoliyat borlig'i, ular o'rtasidagi munosabat.
5. Inson hayotining ma'nosi. Inson oliy qadriyat sifatida.
6. Insonning umri, o'limi va manguiligi.

Dastlab inson to'g'risida mifologik qarashlar, tasavvurlar paydo bo'ladi. Bu tasavvur va qarashlarga ko'ra, inson o'zini tabiatdan hali to'liq ajralmagan, o'zini tabiatning bir qismi deb, tabiat hodisalarini tabiat bilan bo'lgan munosabatlarini hayoliy, ya'ni fantastik holda tushunadi.

Jamiyatning rivojlanib borishi bilan inson haqidagi tasavvurlar yanada rivojlanishi tufayli diniy qarashlar paydo bo'lib, shakllanib boradi. Diniy qarashlarga ko'ra, din insonni xudo yaratganini, uni olamdagi hamma tirik mavjudotlardan yuqori turuvchi oliy mavjudot – mukarram zot, deb tushuntiradi. Shu bilan birga, din xudoning irodasiga bo'ysinishi, xudo nimani xohlasa inson shuni qilishini uqtiradi. Inson to'g'risidagi diniy qarashlarga ko'ra, xudo insonning hamma faoliyatlarini oldindan belgilab qo'yishi, uning taqdiri oldindan ma'lumligi aytiladi. Islom dini nuqtai nazaridan esa inson Olloh tomonidan loydan yaratilgan bo'lib, unga Olloh nafasi orqali jon ato qilgan. Inson hamma tirik mavjudotlarning sarvari, u Ollohnin erdagi xalifasidir, u hatto farishtalardan ham yuqori turadi. Insonga Olloh haqni tanishi uchun ongni, aqlni ato qilgan. Insonning hayoti «Bu dunyo» va «U dunyo»dan iborat. Inson «Bu dunyo»da vaqtinchalik, omonat yashaydi. «U dunyo»da esa inson bog'iy yashaydi. «Bu dunyo»- o'tkinchi, «U dunyo» abadiy dunyodir. Qiyomat kuni jami inson qaytadan tiriladi.

Falsafa insonning o'zi o'rganadigan asosiy muammolaridan biri sifatida olib, uni o'z o'rganish predmetining asosiy ob'ekti hisoblaydi. Lekin falsafa bunda insonni borliqning bir shakli, inson bilishining ob'ekti sifatida emas, balki falsafiy kategoriya bo'lgan bilishning universal sub'ekti sifatida olib, uning borliqqa, ya'ni ob'ektga - insonning dunyoga va o'ziga munosabatini o'rganadi.

Falsafa inson muammosini o'rganishni dastlab «inson» tushunchasi nimani ifodalashini, u «individ», «odam» va «shaxs» tushunchalari bilan qanday munosabatda, bu tushunchalar insonning qanday tomonlari va jihatlarini ifodalashlarini qarab chiqishdan boshlaydi.

«Odam»¹⁶ tushunchasi esa ko'proq insonning biologik turga mansublik jihatlarini ifodalab, uning tabiiy-biologik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Bu tushuncha shu bilan birga, insonga xos nasl-nasabni ham ifodalaydi. «Odam» tushunchasining bu jihatlarining muhim belgilarini tashkil qiladi.

«Shaxs» tushunchasi esa ana shu individ, ya'ni odam bolasining jamiyatda ijtimoiy muhit ta'siri, ta'limi va tarbiyasi natijasida ulg'ayib, kamol topib, ijtimoiy zotga, jamiyat a'zosiga aylangan yakka kishini ifodalaydi.

Aslida Falsafa inson muammosini o'rganar ekan, u eng avvalo, insonni borliqning o'ziga xos bir shakli sifatida olib, uni eng murakkab borliq sifatida, uning o'ziga xos eng muhim tomonlari, xususiyatlarini, uning borliqning boshqa shakllari va ko'rinishlari bilan o'zaro bog'lanishlarini, aloqadorlik tomonlarini hamda ulardan tub farqlarini qarab chiqishi lozim. Falsafa shu bilan birga, inson muammosini o'zi o'rganadigan asosiy muammolardan eng asosiysi sifatida o'z o'rganish predmetining markaziy ob'ekta hisoblaydi. Lekin falsafa bunda insonni o'zining borliqni bilish ob'ekta sifatida emas, balki falsafiy kategoriya bo'lgan universal sifatida olib, uning bir butun borliqqa, ya'ni insonning o'ziga va butun dunyoga munosabatini o'rganadi. Shu sababli faylasuflar qadimdan boshlab insonning o'ziga xos muhim, boshqa barcha tirik mavjudotlardan farq qildiruvchi xususiyati deb, uning aqlini tushunganlar.

Inson muammosini tahlil qilishda insonni antropologik jihatdan izohlovchi va tushunuvchi kontseptsiya ham mavjud bo'lib tushunish ham qadimdan yuzaga kelgan. Bu kontseptsiyaning eng yorqin ifodasini nemis mumtoz falsafaning vakili L.Feyerbax falsafiy qarashlarida namoyon bo'lgan. Uning falsafiy qarashlarida inson o'z mohiyati jihatidan tabiat taraqqiyotining mahsuli - tabiat farzandi, ya'ni eng oliy tirik mavjudotdir.

Qadimdan boshlab faylasuflar insonni hayvonlardan ajratib turadigan asosiy tafovutlardan biri deb, **inson xulqini** qayd qilganlar. Insonning xulqi uning ongi yordamida boshqariladi, u insonda ijtimoiy muhit ta'sirida,

¹⁶ Эслатма: Шарқ халклариди, хусусан, Марказий Осиё мутафаккирларида «инсон» тушунчаси ўрнида доим «одам» тушунчаси қўлланилган. Инсон боласи туғилгандан кейин камол топиб одамга айланади. Масалан, ота-оналар фарзандларига «Қачон одам бўласан?» дейишади. Ҳазрат А.Навоийда ҳам «одам» тушунчаси шу маънода ишлатилган.

jamiyatning ta'limi, tarbiyasi va madaniyati orqali shakllanadi.

Lekin ko'pchilik mutafakkirlar inson bilan hayvonlarni ajratib turadigan muhim farq bu - **insonning ongi**, insonda ongning mavjudligi, deb tushuntiradilar. Bunday yondashuv ma'lum darajada to'g'ri. Biroq inson bilan hayvonlar o'rtasidagi bu farq ulardagi asosiy va muhim farqlardan faqat bittasidir, xolos. Bunda boshqa muhim farqlarni ham hisobga olish zarur. Masalan, ko'pchilik mutafakkirlar va faylasuflar insonni hayvonlardan farq qildiruvchi muhim belgi – bu insonga xos **til, nutq tili**, degan fikrni ham bildirishgan.

Ba'zi mutafakkir faylasuflar insonni hayvonlardan farq qildiruvchi muhim omil, bu - **madaniyatdir**, deyishadi. Madaniyat faqat insoniyatgagina xos bo'lib, u insonning inson sifatida shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Boshqa bir guruh mutafakkir faylasuflar esa insonni hayvonlardan ajratuvchi muhim farq - bu insonga xos **ahloqdir**, deyishadi.

Insonni ma'naviy, ahloqiy jihatdan bezaydigan ajoyib fazilatlardan biri - uning halol, pokiza yashashi, bironlarning haqiga zarracha xiyonat qilmaslikdan iboratdir. Harom bilan halolni farqlash, faqat o'z mehnati evaziga yashash, haromdan hazar qilish, tekinko'rlikni, o'g'rilikni, boqimandalikni katta gunohi azim va ahloqsizlik, deb bilish - bular Sharq, xususan, Markaziy Osiyo mutafakkir-faylasuflarning ilgari surgan eng muhim g'oyalari hisoblanadi.

Demak, insonning mohiyatini faqat yo uning ijtimoiy jihatlaridan kelib chiqib ta'riflash, yoki uni tabiiy biologik va ruhiy-ma'naviy jihatlaridan ajratgan holda tasavvur qilish bir tomonlama va notug'ridir. Inson muammosini tahlil qilishda ham tabiiy-biologik, ham ruhiy-ma'naviy va ham ijtimoiy omillarning o'zaro birligiga asoslanib o'rganish to'g'ri bo'ladi. Chunki inson organizmida modda va energiya almashinuvi, tanasining to'qima tuzilishi, tana a'zolarining funktsiyalari, undagi refleklar, instinktlar, asab tizimi, tanadagi qon aylanishi, tananing atrof-mohiyatga moslashuvi, undagi hayot jarayonining ta'minlanishi va shu kabilar tabiiy biologik jihatlardir. Bulardan tashqari, yana undagi ovqatlanish, modda almashinuvi, zurriyod qoldirish va shular kabilar ham tabiiy-biologik xususiyatlardir.

Falsafa inson hayotining ma'nosi va mazmuni deganda avvalo, insonning dunyoda o'zining boshqa kishilarga kerakligini anglab yashashini, uning hayotda o'z yo'lini to'g'ri belgilab, hayotda o'z o'rnini to'g'ri topishini, qilgan yaxshi va ezgu ishlarining beiz ketmasligiga ishonch hosil qilib, o'z mehnatiga yarasha jamiyatda izzat-ikromga ega bo'lishini, uning mehnatiga boshqalar hurmat bilan qarab, uning qadr-qimmatini joyiga qo'yishini, uning mehnati va ishlari qadrlanishini, unga berilgan umrining samarasiz o'tmaganligini tushunadi.

Inson hayotining ma'nosi, aslida, har bir kishi o'zining kamolotga tomon doim beto'xtov, uzluksiz harakat qilib, intilib yashashidir. Lekin uning kamolotga etdim, deb unga intilish, harakat qilishdan to'xtashi, insonning o'z-o'zini mahv etlishidir.

«Komil inson deganda biz,- deb yozadi Prezidentimiz Islom Karimov,- avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz. Ongli, bilimli odamni oldi-qochdi gaplar bilan aldab bo'lmaydi. U har bir narsani aql, mantiq tarozisiga solib ko'radi. O'z fikr o'yi, xulosasini mantiq asosida qurgan kishi etuk odam bo'ladi».

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli bunyodkorlik ishlari birinchi galda inson qadrini ulug'lashga qaratilgan. Mamlakatda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning amalga oshirilishi, olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy ishlar insonni tushunish, insonni qadrlash, insondek yashash jarayonining mohiyatini chuqurroq tushunish imkonini bermoqda. Bu imkoniyatlarning barchasi istiqolol bergan imkoniyatlardir. Mamlakatimiz fuqarolarining birinchi galdagi burchlari ana shu istiqololni mustahkamlash uchun safarbar bo'lishdir. Istiqololning mustahkamlanishi esa ayni vaqtda insonning o'z imkoniyatlarini yanada kengroq ochishi uchun shart-sharoit yaratadi. Ushbu dialektika mustaqil yurtimiz taraqqiyoti dialektikasining muhim jabhasini tashkil etadi.

Insonning tabiati va mohiyatini nima tashkil qilishini bilishga qiziqish qadim davrlardan boshlangan. Inson paydo bo'libdiki, u o'zini qurshagan dunyoni, unda o'zining o'rnini o'rganib keladi. U bunda o'zining kimligi va nimaligi, qanday ishlarta qodir ekanligini boshqa tirik mavjudotlardan qaysi jihatlar bilan farq qilishi va qanday tomonlari bilan ularga o'xshash ekanligini, uning insoniy fazilatlari nimalardan iborat va ular qanday qaror topishi, inson hayotining ma'nosi va mazmunini nimalar tashkil qilishi, inson umri, uning o'limi va manguligi nima ekanligini bilishga qadimdan harakat qilib keladi. Shuning oqibatida, bugungi kunga kelib, inson to'g'risida turli xil: mifologik, diniy, ilmiy va falsafiy qarashlar paydo bo'lgandir.

Hozirgacha, bizga ma'lum bo'lgan 2,5-3 ming yildan beri falsafa va boshqa turli aniq fanlar - turli ilm sohalari, ulargacha esa mifologiya va din ham insonni turli tomondan, turli vositalar, yo'llar bilan o'rganib ularning har biri insonni o'zicha, o'ziga xos jihatdan izohlab, tushuntirib kelishadi. Shular asosida inson to'g'risida turlicha tasavvurlar, turli xil ta'limotlar, turli-tuman nazariya kontseptsiya paydo bo'ladi.

Dastlab inson to'g'risida mifologik qarashlar, tasavvurlar paydo bo'ladi. Bu tasavvur va qarashlarga ko'ra, inson o'zini tabiatdan hali to'liq ajralmagan, o'zini tabiatning bir qismi deb, tabiat hodisalarini tabiat bilan bo'lgan munosabatlarini hayolli, ya'ni fantastik holda tushunadi.

Jamiyatning rivojlanib borishi bilan inson haqidagi tasavvurlar yanada rivojlanishi tufayli diniy qarashlar paydo bo'lib, shakllanib boradi. Diniy qarashlarga ko'ra, din insonni xudo yaratganini, uni olamdagi hamma tirik mavjudotlardan yuqori turuvchi oliy mavjudot – mukarram zot, deb tushuntiradi. Shu bilan birga, din xudoning

irodasiga bo'ysinishi, xudo nimani xohlasa inson shuni qilishini uqtiradi. Inson to'g'risidagi diniy qarashlarga ko'ra, xudo insonning hamma faoliyatlarini oldindan belgilab qo'yishi, uning taqdiri oldindan ma'lumligi aytiladi. Islom dini nuqtai nazaridan esa inson Olloh tomonidan loydan yaratilgan bo'lib, unga Olloh nafasi orqali jon ato qilgan. Inson hamma tirik mavjudotlarning sarvari, u Ollohnin erdagi xalifasidir, u hatto farishtalardan ham yuqori turadi. Insonga Olloh haqni tanishi uchun ongni, aqlni ato qilgan. Insonning hayoti «Bu dunyo» va «U dunyo»dan iborat. Inson «Bu dunyo»da vaqtinchalik, omonat yashaydi. «U dunyo»da esa inson bog'iy yashaydi. «Bu dunyo»- o'tkinchi, «U dunyo» abadiy dunyodir. Qiyomat kuni jami inson qaytadan tiriladi.

Inson «Bu dunyo»da qilgan yaxshi ishlari, olgan savoblari uchun «U dunyo»da taqdirlanadi, ya'ni «jannatga tushadi». Aksincha, «Bu dunyo»da qilgan gunohlari, yomon ishlari uchun «U dunyo»da jazolanadi, ya'ni «do'zax»ga tashlanadi va h.k.

Inson muammosini qadimdan boshlab deyarli ko'pchilik aniq fanlar ham o'rganib keladi. Xususan, insonni antropologiya, psixologiya, pedagogika, meditsina fanlari, san'at va madaniyat sohalariga oid: adabiyotshunoslik, estetika, etika fanlari; tilshunoslik fanlari ham o'rganib kelishadi. Bularidan tashqari, tarix, iqtisod, siyosatshunoslik, huquqshunoslik fanlari ham inson hayotining u yoki bu tomonlarini o'rganadi. Insonning tanasi uning tashqi va ichki tuzilishi, undagi hayot jarayoni kabi tabiiy tomonlarini anatomiya, fiziologiya, biologiya, gistologiya, genetika singari tabiatshunoslik fanlari o'rganadi. Lekin bu barcha sanab o'tilgan fanlar insonni turli tomondan, uning turli konkret jihatlarini o'rganadi xolos. Ularning hech biri insonni bir butun holda olib, uning umumiy tomonlarini, ya'ni mohiyatini va tub xususiyatlarini o'rganmaydi. Bu vazifani qadimdan falsafa fani bajarib keladi. Qadimdan boshlab inson muammosi falsafa o'rganib kelgan barcha muammolarning markazida bo'lib kelgan. Falsafa inson muammosini, boshqa barcha aniq fanlar to'plagan ma'lumotlar va erishgan bilimlarni umumlashtirib, ularga tayangan holda, insonni bir butun borliqning o'ziga xos bir shakli sifatida o'rganib keladi.

Lektsiya falsafa insonning bir butun borliqning o'ziga xos alohida bir shakli sifatida olib o'rganib kelgan bo'lsa ham, unga turli davrlarda turlicha munosabatda bo'lib, uni turlicha tushuntirib va izohlab kelgan. Natijada, falsafaning o'zida ham inson muammosiga oid bir-biridan farq qiluvchi, bir-birini to'ldiruvchi va tuzatuvchi har xil qarashlar, g'oyalar, ta'limotlar, kontseptsiyalar, nazariyalar yuzaga keladi. Falsafa, shu bilan birga, inson muammosini o'rganar ekan, u eng avvalo, uni borliqning o'ziga xos bir shakli sifatida, ya'ni inson borlig'ining, uning o'ziga xos umumiy tomonlari va xususiyatlarini, uning umumiy qonuniyatlarini hamda uning borliqning boshqa shakllari va ko'rinishlaridan farqlarni, ular bilan o'zaro aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini ham qarab chiqadi.

Falsafa insonning o'zi o'rganadigan asosiy muammolaridan biri sifatida olib, uni o'z o'rganish predmetining asosiy ob'ekti hisoblaydi. Lekin falsafa bunda insonni borliqning bir shakli, inson bilishining ob'ekti sifatida emas, balki falsafiy kategoriya bo'lgan bilishning universal sub'ekti sifatida olib, uning borliqqa, ya'ni ob'ektga - insonning dunyoga va o'ziga munosabatini o'rganadi.

Falsafa inson muammosini o'rganishni dastlab «inson» tushunchasi nimani ifodalashini, u «individ», «odam» va «shaxs» tushunchalari bilan qanday munosabatda, bu tushunchalar insonning qanday tomonlari va jihatlarini ifodalashlarini qarab chiqishdan boshlaydi.

Falsafada «inson» tushunchasi eng umumiy tushuncha bo'lib, u o'zida hamma insonlarga xos ham tabiiy-biologik, ham ruhiy-ma'naviy va ham ijtimoiy jihatlarini birlikda umumlashgan holda mujassamlashtirgan insoniy borliqni ifodalaydi. Bu jihatdan «inson» tushunchasi «individ», «odam» va «shaxs» tushunchalariga nisbatan mazmun jihatdan boy, hajm jihatdan keng bo'lgan umumiy tushunchadir. «Individ»¹⁷ tushunchasi biologik mavjudot bo'lgan alohida bir tur, ya'ni «xomosapinus» (aqli odam)ning bir vakili - yakka odam ma'nosini ifodalaydi. Individ uchun yakka odamlik belgisi muhim bo'lib, tabiiy-biologik, ruhiy-ma'naviy va ijtimoiy jihatlar nomuhim belgilardir.

«Odam»¹⁸ tushunchasi esa ko'proq insonning biologik turga mansublik jihatlarini ifodalab, uning tabiiy-biologik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Bu tushuncha shu bilan birga, insonga xos nasl-nasabni ham ifodalaydi. «Odam» tushunchasining bu jihatlarining muhim belgilarini tashkil qiladi.

Falsafada inson muammosini tahlil qilishda uning mohiyatini, butun faoliyatini faqat tabiiy, (ya'ni jismoniy va biologik) jihati bilan izohlab, inson mohiyati uning tabiiy tomonlarining ifodasidan iborat deb, tushuntiruvchi nazariyalar ham mavjud. Bu nazariyalar inson muammosini tahlil qilishda insonning ruhiy-ma'naviy va ijtimoiy jihatlarini, uning jamiyat mahsuli - ijtimoiy zot ekanligini, insoniyat tarixini, ijtimoiy taraqqiyot, qonunlarini e'tiborga olmaydilar. Masalan, bunday nazariyalardan biri biologik kontseptsiya namoyondalari inson mohiyatini tushuntirishda yakka individning tabiiy-biologik xususiyatlardan kelib chiqib, jamiyatni tashkil qilgan kishilarni o'zaro faqat tabiiy, biologik jihatlar bilan bog'langan, deyishib insonning ruhiy-ma'naviy va ijtimoiy tomonlarini e'tiborsiz qoldiradilar.

Inson haqidagi ikkinchi bir psixologik nazariya - bu «ruhiy tahlil» kontseptsiya vakillarining qarashlari bo'lib, unda inson mohiyatini insonning ruhiyatidan, unga xos har xil instinktlar va ularning holatlaridan kelib

¹⁷ Индивид- (лотинча: *individum*- сўздан олинган бўлиб, ўзбекча: бўлинмас» дегани) якка одам, якка бир кишини ифодаловчи тушунча.

¹⁸ Эслатма: Шарқ халқларида, хусусан, Марказий Осиё мутафаккирларида «инсон» тушунчаси ўрнида доим «одам» тушунчаси қўлланилган. Инсон боласи туғилгандан кейин камол топиб одамга айланади. Масалан, ота-оналар фарзандларига «Қачон одам бўласан?» дейишади. Ҳазрат А.Навоийда ҳам «одам» тушунчаси шу маънода ишлатилган.

chiqib izohlanib, insonning tabiiy-bilogik va ijtimoiy jihatlariga etarli e'tibor bermaydilar.

Psixologik, ya'ni ruhiy tahlil nazariyalarining ba'zi vakillari hatto inson muammosini tahlil qilar ekanlar, shaxsni «xudbinlik instinktlari», «shaxsiy boylik to'plash instinktlari», «urushqoqlik» va hatto «bir-birini o'ldirish instinktlari» asosida sharhlab uning mohiyatini shu xususiyatlar orqali tushuntiradilar.

Inson mohiyatini bunday izohlash insonning tabiiy va biologik hamda ijtimoiy xususiyatlarini kishilarning aqliy ahloqiy jihatlarini buzib ko'rsatishga olib keldi.

Aslida falsafa inson muammosini o'rganar ekan, u eng avvalo, insonni borliqning o'ziga xos bir shakli sifatida olib, uni eng murakkab borliq sifatida, uning o'ziga xos eng muhim tomonlari, xususiyatlarini, uning borliqning boshqa shakllari va ko'rinishlari bilan o'zaro bog'lanishlarini, aloqadorlik tomonlarini hamda ulardan tub farqlarini qarab chiqishi lozim. Falsafa shu bilan birga, inson muammosini o'zi o'rganadigan asosiy muammolardan eng asosiysi sifatida o'z o'rganish predmetining markaziy ob'ekta hisoblaydi. Lekin falsafa bunda insonni o'zining borliqni bilish ob'ekta sifatida emas, balki falsafiy kategoriya bo'lgan universal sifatida olib, uning bir butun borliqqa, ya'ni insonning o'ziga va butun dunyoga munosabatini o'rganadi. Shu sababli faylasuflar qadimdan boshlab insonning o'ziga xos muhim, boshqa barcha tirik mavjudotlardan farq qildiruvchi xususiyati deb, uning aqlini tushunganlar.

Shu tufayli ular insonni dastlab o'z asarlarida «aqli mavjudot», «aqli hayvon» deb ta'riflaganlar. Keyinchalik jamiyatning taraqqiyoti asosida ular insonni «siyosiy hayvon», «ijodkor hayvon», «tarixning ijodkori», «gapiradigan, tilga va nutqqa ega hayvon», dunyoga diniy munosabatda bo'luvchi mavjudot», deb izohlay boshlagan. Ma'lum davrlardan keyin esa ba'zi faylasuflar insonni «ma'lum maqsadga yo'naltirilgan, xulq-atvorga ega bo'lgan mavjudot», deb tushuntira boshlaydilar.

Klassik falsafada Aflotun va Arastudan boshlab insonning mohiyatini biror-bir substantsional boshlang'ich: mutlaq g'oya, mutlaq ruh, ong aql, tabiat kabi omillar bilan bog'lab tushuntirib va izohlab kelishadi.

Bugungi kunda o'tmishda hosil qilingan inson to'g'risidagi ko'pchilik qarashlar, hukmron mavqega ega bo'lgan falsafiy kontsepsiyalar keyingi davrlarda fan-texnika sohalarida yuz bergan yangi ilmiy kashfiyotlar, natijalariga zid kelgan holda, ular rad qilinmoqda. Oqibatda, insonni cheklangan, bir tomonlama metafizik asosda tushuntiruvchi ko'pchilik kontsepsiyalar va nazariyalar «barham topib, ularning o'rnini ekstentsional - fenomenologik, antropologik, ya'ni insonni uning aniq hayotiy vaziyatidan, pozitsiyasidan, uning har xil individual - ruhiy hayotidan, individual va ijtimoiy borlig'idan kelib chiqib izohlovchi, tushuntiruvchi nazariyalar ola boshladi.

12 - mavzu: Globallashuvning falsafiy muammolari. (2 soat)

Reja:

- 1. Umumbashariy muammolar, ularning asosiy yo'nalish va namoyon bulish xususiyatlari.**
- 2. O'zbekiston va global muammolar.**
- 3. Respublikamiz tabiati va uni asrab-avaylash muammolari.**
- 4. Umumbashariy muammolarni urganishning tarbiyaviy ahamiyati.**

1. Odamzod nasli XX asrning ikkinchi yarmida shunday muammolar domiga tortildi-ki, endilikda ularning iskanjasidan qutulib ketish yoki ketmaslik bugungi kunning eng dolzarb masalasiga aylandi. Agar XX asrning birinchi yarmi oxirlarida insoniyat qarshisida asosan bitta umumbashariy muammo — yadro halokatining oldini olish ko'ndalang bo'lib turgan bo'lsa, II jahon urushidan keyin ahvol o'zgardi. Aholi tabiiy o'sishining yuqori darajasi saqlanib qolishi, fan va texnika yutuqlaridan tor manfaatlar yo'lida foydalanishga ro'ju qilinishi va bir qator mintaqalarda murakkab ekologik vaziyatning vujudga kelishi masalani chigallashtirib yubordi. Oqibatda insoniyatning kelajagi to'g'risida turli tipdagi bashoratlar kelib chiqdi. Ana shunday sharoitda har bir aql zakovatli odam «Bunday yo'lda qanday muammolar, qiyinchiliklar, sinovlarga duch kelishimiz mumkinligini etarli darajada aniq tasavvur qilmayapmizmi?» — degan savolni o'z oldiga ko'ndalang qo'yishi va unga javob topishi zarur bo'lib qoldi. Bu savollarni butun jahon xalqlarining ishtirokisiz xal etib bo'lmaydi.

Tabiatga kishilarning zug'umi kuchaya borgan sari tabiiy muvozanatning buzilishi oqibatida kishilarning yashash tarzi, sog'lig'i, ijtimoiy muhitga bo'lgan aks ta'siri tobora halokatli tus ola boshladi. Insoniyat bunday tahlikali holatdan faqatgina, har qanday siyosiy, mintaqaviy, irqiy, milliy, diniy va boshqa manfaatlarini keyinga surib, mushtarak umuminsoniy manfaatlar tevaragida jipslashish, zudlik bilan ta'sirli choralar qo'llash orqaligina qutulishi mumkin. «Butun dunyo yagona va o'zaro bog'liqdir. Bizning mushtarak burchimiz er yuzini bolalarimiz va nabiralarmizga obod va baxtiyor yashashlari uchun munosib qilib qoldirishdir»¹⁹.

Hozirgi paytda insoniyatga xafv solib turgan umumbashariy muammolar deganda butun dunyo, barcha davlatlar va xalqlarning ishtirokisiz echish mumkin bo'lmagan muammolarga aytiladi.

Bunday muammolar quyidagilardir:

- termoyadro urushi xavfining oldini olish va qurollanishni bartarf etish;
- jahon iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotning o'sishi uchun qulay shart-sharoit yaratish;

¹⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. - Т.: «Ўзбекистон» 1997, 4-бет.

- iqtisodiy qoloqlikni tugatish; er yuzida qashshoqlik va ochlikka barham berish;
- tabiiy boyliklardan oqilona va kompleks yondashgan holda foydalanish;
- insoniyatning baxt-saodati yo'lida fan-texnika yutuqlaridan foydalanish uchun xalqaro hamkorlikni yanada faollashtirish; (eng xavfli kasalliklarga qarshi kurash, kosmosni o'zlashtirish;
- dunyo okean boyliklari va imkoniyatlaridan unumliroq foydalanish; ozon qatlamining yo'qolish xavfining oldini olish va h.k.);
- insoniyat va uning kelajagi to'g'risidagi o'zaro hamkorlikda jiddiy tadqiqotlar olib borish; kishi organizmining tobora tez sur'atlari bilan o'zgarayotgan sun'iy va tabiiy muhitga moslashish jarayonini ilmiy tahlil qilish.

Insoniyat oldida ana shu xildagi muammolarning ko'ndalang turib qolishining o'ziyok kishilik tsivilizatsiyasi o'ta murakkab, o'ta qaltis bir jarayonni boshidan kechirayotganligidan darak beradi. Umumbashariy muammolarning ba'zi bir guruhlar mavjudki, ularni hal qilishning o'zidayoq butun planetamizdagi ijtimoiy hayotning keyingi ming yillikdagi aniq manzarasini chizib berish uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Bunday muammolar shartli ravishda uch guruhga ajratiladi:

Birinchidan, hozirgi paytdagi mavjud ijtimoiy kuchlar o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar (ijtimoiy-iqtisodiy sistemalar o'rtasidagi, mintaqaviy ziddiyatlar, davlatlar, milliy va diniy nizolar va h.k.) bo'lib, bular shartli ravishda «intersotsial» muammolar deb hisoblanadi. Ular urush va tinchlik, mehnat resurslaridan foydalanish darajasi va shu kabilarni ham qamrab oladi.

Ikkinchidan, «Inson va jamiyat» o'rtasidagi munosabat bilan bog'liq muammolar bo'lib, bularga ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT); maorif va madaniyat; aholi ko'payishining tez sur'atlar bilan ildam ketishi («Demografik portlash», kishilar salomatligini saqlash, kishi organizmining nihoyatda tez o'zgarib borayotgan ijtimoiy muhitga moslashishi) shuningdek, insoniyatning kelajagi kabi masalalarni kiritish mumkin.

Uchinchidan, «inson — tabiat» munosabatlariga esa xom-ashyo resurslarini tejash, aholini oziq — ovqat va ichimlik suvi bilan ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish kabi muammolar kiradi. Bu guruh muammolar ijtimoiy omillar tasirida vujudga keladi, ularni hal qilishda esa ijtimoiy omillarning o'rnini va ahamiyatini to'g'ri anglagan holdagina masalaning tub mohiyatini tushunish mumkin.

Xuddi shuningdek, sof ijtimoiy global muammolarning echimida tabiiy omillarning bu jarayonga bevosita ulanib ketishini ham nazardan soqit qilmaslik kerak. Ham ijtimoiy, ham tabiiy omillar asosida yuzaga chiqadigan umumbashariy (global) muammolar bir butunlikni tashkil etib, ularga har tomonlama (kompleks) yondashish kerakligini hayotning o'zi taqozo etmoqda. Bu esa, o'z navbatida, falsafa fani zimmasiga katta mas'uliyatlar yuklaydi.

Energiya va yoqilg'i resurslaridan tejimli foydalanish muammosi. Davrimizning yana bir muhim belgilaridan biri jahon iqtisodiyotining sur'atini belgilaydigan energiyani iste'mol qilish ko'lemi muttasil kengayib borayotganligidir. Agar hozirgi sur'atda jahon iqtisodiyoti davom etadigan bo'lsa, u vaqtda sanoat va xalq xo'jaligining energiyaga bo'lgan ehtiyoji uchun yaqin yillar ichida yiliga 20 mlrd. tonna yoqilg'i talab qilinadi. Bu ko'rsatkich 2025 yilda 35-40 mlrd., XXI oxiriga borib, 80-85 mlrd. tonnani tashkil etishi taxmin etilmoqda.

Vujudga kelayotgan bu holatdan chiqib ketishning yo'li esa bitta, u ham bo'lsa, yoqilg'ining organik moddalar (neft, ko'mir, gaz va x. k.) dan olinadigan energiya salmog'ini kamaytirib, noorganik yoqilg'i manbalar (GESlar, AES, shamol elektrostantsiyalar, quyosh energiyasidan foydalanish, vodorod, geliy va x.k.) dan olinadigan energiya miqdorini muttasil oshirib borish. Quyosh energiyasi, GES va shamol elektrostantsiyalar 2025 yilda bu ehtiyojning 60%ini qondirishi mumkin.

Xom-ashyo resurslaridan foydalanish va ekologik muvozanatni saqlash muammosi. Jahon statistik axborot markazlari bergan ma'lumotlarga qaraganda, XX asrning boshidan to hozirgi kungacha ishlab chiqarilgan ko'mirning 45%, temir rudasining 57%, neftning 76%, tabiiy gazning 80% keyingi 25 yilga to'g'ri kelar ekan. Ana shunday holatni xom-ashyoning boshqa turlari to'g'risida ham gapirish mumkin. Tahlillarga qaraganda, 90-yillarda ishlab chiqarilgan xom-ashyo miqdori 60-70-yillardagiga qaraganda 1,5-2 barobar ko'paygan.

Dunyo okeaning ifloslanishi, jonli tabiatning yo'qotilishi yanada xavfli tus olmoqda. Har yili okenlarga 12-15 mln. tonnaga yaqin neft va neft mahsulotlari to'kilmogda, shaharlarning kengayishi, sanoat korxonalarini qurish uchun ming-minglab gektar er maydonlari ajratib berilmogda, o'rmonlar kesilib yashil erlar kamaymogda.

Oziq-ovqat muammosi va biosfera. Nihoyatda tez o'sib borayotgan dunyo aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash muammosi keyingi paytlarda jahonning bir qancha mintaqalarida ancha keskinlashdi. Mavjud ma'lumotlarga asosan, dunyo xalqlarining 2F3 qismi doim oziq-ovqat taqchilligi hukm surayotgan mamlakat xalqlari hissasiga to'g'ri kelmogda. Bu mintaqalarda ekiladigan er maydonlari aholi jon boshiga nisbatan kamayib, 0,2 ga. ni tashkil etmogda. Holbuki, 1950 yilda bu ko'rsatkich 0,5ga. ni tashkil etgan edi.

Rivojlangan va kam taraqqiy etgan mamlakatlar o'rtasidagi tafovutni yo'qotish ham davrimizning eng chigal jahonshumul muammolari qatoridan o'rin oldi. Rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy texnologiya, ilg'or ishlab chiqarish malakasi va insoniyatning ilmiy-texnika yutuqlari sistemalashtirilgan bilimlar zaxirasi to'planib, shu bilan birga aholining tabiiy o'sish darajasining pastligi boshqa mamlakatlarga nisbatan o'z mamlakati aholisining iqtisodiy yashash tarzining beqiyos darajada yaxshilanishiga olib keldi.

Demografik muammolar va uning falsafiy tahlili. XX asr o'zining bir qator belgilari bilan oldingi barcha davrlardan keskin farq qiladi. Xususan, XX asrni yana «demografik portlash» davridir, degan qarashlar ham keng tarqalgan.

2. O'zbekiston va global muammolar. Mamlakatimizning kelajagi to'g'risidagi ilmiy-falsafiy bashorat Prezidentimiz I. Karimov tomonidan «O'zbekiston kelajagi buyuk davlat», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» va boshqa bir qator asarlarida asosli ravishda bayon qilib berilgan.

O'zbekiston o'z aholisi o'sish bilan bog'liq masalalarni, aytish mumkinki, muvaffaqiyatli hal qilishga kirishdi. Prezidentimizning bozor munosabatlariga o'tishda aholini kuchli ijtimoiy muhofaza qilish siyosati, respublikamizda bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy tengsizlikning oldini olishga xizmat qildi.

Keyingi paytlarda respublika hukumati onalarning sog'lig'ini muhofaza qilish, tug'ilgan xar bir chaqaloq oldida ota va onaning, qolaversa, jamiyatning javobgarlik hissini oshirish borasida, shuningdek farzandning ota-ona va Vatan hamda xalqi oldidagi burchlarini chuqur anglashlari uchun juda katta ma'naviy rag'batlantiruvchi tadbirlar ishlab chiqqanligi o'ta muhim ahamiyat kasb etdi. Shu maqsadda «Sog'lom avlod» jamg'armasining tuzilishi, «Sog'lom avlod uchun» ordenining ta'sis etilishi fikrimizning dalili bo'ladi.

Bugungi kunda o'zbek xalqining qadriyatlari asosida yosh avlod dunyoqarashi shakllantirilganda, shubhasiz ajdodlarimizning o'z Vatani, tabiiy muhitga bo'lgan mehr-muhabbatli bo'lish kabi muqqadas tuyg'usining avloddan-avlodga meros bo'lib o'tayotganligini va bu meros oldida chuqur mas'uliyat hissi bo'lishi zarur ekanligini hisobga olish lozim.

1 mavzu: “Falsafa: uning predmeti, mazmun va mohiyati, jamiyatdagi roli”.

Reja:

6. Falsafa tushunchasining kelib chiqishi. Falsafaning predmeti va asosiy mazmuni.
7. Dunyoqarashning mohiyati. Dunyoqarashning tarixiy shakllari
8. Falsafaning funktsiyalari.
9. Falsafaning boshqa fanlar tizimidagi o'ri.
10. Falsafaning jamiyatdagi roli. I.A.Karimovning “Bu muqaddas Vatanda – azizdir inson” g'oyasining falsafiy amaliy ahamiyati.

Dars o'tkazish metodikasi: Aqliy hujum, bumerang

Mustaqillik yurtimizga nafaqat siyosiy erkinlikni, balki, millatimizga millatdek, xalqimizga xalqdek yashash, mustaqil fikrlash erkinligini ham berdi. Shu tufayli biz falsafani, uning tarixini dunyoviylik, insonparvarlik nuqtai-nazaridan o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldik. Mamlakatimiz fuqarolarida tafakkur erkinligi shakllanib bormoqda. Yurtimizda sodir bo'layotgan murakkab yaratuvchanlik tafakkur mustaqilligi bilan uzviy bog'liq hodisadir. Mamlakat hayotini demokratlashtirish jarayoni qanchalik kengaysa va chuqurlashsa, fuqarolarimiz falsafiy iqtidoriga bo'lgan talab shuncha oshib boradi. Shuning uchun ham falsafa ilmi yoshlarga ham o'rta yoshlilarga ham, katta yoshlardagilarga ham bab-barobar suv bilan havodek zarur bo'lgan hayotiy ehtiyojdir. Bu ilm o'zining tabiatiga ko'ra chegara bilmaydi. Mazkur chegara bilmas ilmni egallashning mohiyatini bilmaslikdan bilishga, bilishdan komillikka tomon yo'naltirilgan faoliyat tashkil qiladi. Bundan tashqari falsafa ilmining yana bir muhim jihati shundaki, u qanchalik o'zlashtirilsa, o'zlashtiruvchi o'z oldiga yana yangi-yangi muammolarni qo'yaveradi, qo'yilgan har bir muammoning echimi yangi bir muammoning debochasi hisoblanadi.

Falsafa tushunchasi yunoncha “phileo-sevaman + sophia-donolik so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, mazkur atamaning dastlabki ma'nosini donolikka muxabbat deb talqin qilish mumkin. Falsafa so'zini ilk bor qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor ml.av. U1 asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, an'analar orqali) avloddan-avlodga o'tuvchi bilim bilan inson o'z aqliga tayanib , mushohada yuritish va tanqidiy fikrlash yo'li orqali olishi mumkin bo'lgan bilimni farqlash maqsadida ishlatgan.

Shuni ta'qidlash lozimki, Pifagor ham, qadimgi davrning boshqa faylasuflari ham, dastlab, “falsafa” tushunchasiga, uning keyinchalik paydo bo'lgan va mohiyat e'tibori bilan, falsafani “barcha fanlar podshosi” darajasiga ko'targan ma'nosidan boshqacharoq ma'no yuklaganlar. Ammo ilk faylasuflar o'zlarini donishmand hisoblamaganlar va donolikka da'vo ham qilmaganlar, zero, o'sha davrda keng tarqalgan tasavvurga ko'ra, haqiqiy donishmandlik ajdodlarimizdan meros qolgan, asrdan asrga o'tib kelayotgan afsonalar, din va rivoyatlarda mujassamlashgan. Donishmandlar deb, asrlar sinovidan, eng so'nggi haqiqat manbai sifatidagi

bilimlarga ega bo'lgan bashoratgo'ylar, qohinlar va oqsoqollar e'tirof etilgan. Ularning so'zlari birdan-bir to'g'ri deb qabul qilingan.

Faylasuf esa, qadimgilar fikriga ko'ra, donishmandlik muxlisi bo'lishi, e'tiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki o'z aqliga tayanib, ijodiy yo'l bilan, shuningdek, boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan foydalangan holda maqsadga intilishi lozim bo'lgan.

Biroq, insonning dunyo va o'ziga bunday munosabati darhol yuzaga kelgani yo'q. Insonning tabiatga qarshilik ko'rsatish, ishlab chiqarish vositalarini yaratish va ko'paytirish qobilyatlari rivojlanguncha va o'sguncha, buning natijasida etarli tajriba va bilimlar to'planguncha, odamlar aqli ko'p sonli savollarga javob izlash uchun etarli darajada yuksalguncha qadar insoniyat uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. Shu bois falsafaning mohiyatini, shuningdek, uning paydo bo'lish sabablari va sharoitlarini tushunish uchun gapni inson dunyoqarashidan boshlash lozim. Nima uchun? Shuning uchunki, falsafa dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllaridan biri hioblanadi. Falsafa haqida gapirish – inson dunyoqarashi, uning oqilona fikrlash qobilyati haqida, binobarin, uning mohiyati va Erda hayot paydo bo'lish tarixi haqida gapirish demakdir. Bu erda biz hali kam o'rganilgan murakkab muaammolarga duch kelamiz, zero insonning kelib chiqishi odamlar doim javobini topishga harakat qilgan buyuk jumboqlardan biri hisoblanadi. Ammo bilimning echilmagan muammolar bugungi kunda ham bisyor. Xususan, inson nima uchun, qaerdan, qaysi sabablarga ko'ra paydo bo'lgan, degan savolga aniq, umumiy e'tirof etilgan javob hanuzgacha mavjud emas. Shuningdek, aql faqat insonga xosmi yoki uning inson borlig'ida mavjudligi ob'ektiv borliqning bir parchasi, ayrim hodisasimi, degan savol ham hali o'z javobini topganicha yo'q.

Binobarin, insoniyat tarixi haqidagi hozirgi ilmiy tasavvurlar nuqtai nazaridan ayrim muasalalar mavjud bo'lib, ular xususida olimlar va mutaxassislar ma'lum bir to'xtamga kelganlar. Fan, xususan, boy tarixiy material, arxeologiya fani olgan daliliy ma'lumotlarini e'tiborga olgan holda, inson sayyoramizda hayotning tadrijiy (evolyutsion) rivojlanishi mahsulidir, deb qayd etish mumkin. Hozirgacha mavjud bilimlar oddiy mehnat qurollarini yasagan insonsimon mavjudotlarning (lot.) qadimgi manzilgohlari taxminan 3-5 mln yil oldin paydo bo'lgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Arxeologik va ilmiy ma'lumotlarga ko'ra, qaddini tik tutib yuradigan odam yoshi taxminan 1,5 mln yilni tashkil etadi. Ya'ni aqlli odamlar tipi atigi 40-60 ming yil oldin vujudga keldi. Mutaxassislar fikricha, insonda ong paydo bo'lib, ijtimoiy mavjudot sifatida uzil-kesil shakllanganidan beri, uning asosiy xususiyatlarida jiddiy o'zgarishlar yuz bergani yuq, ya'ni u hozirgi odamlardan deyarli farq qilmaydi. Ong paydo bo'lishi esa, ilmiy tasavvurlarga muvofiq, inson tarixiy rivojlanishining odam miyasi o'sib borayotgan mehnat faolligi va verbal (nutq orqali) muloqot ta'sirida o'ta rivojlanib, murakkab mavhumliklarni tushunadigan darajaga etgan davri bilan bog'lanadi.

Dunyoqarashning mohiyati. Ayni shu davrdan boshlab insonning ancha rivojlangan dunyoqarashi shakllangani haqida va umuman to'plangan bilimlar, amaliy ko'nikmalar, vujudga kaelgang qadriyatlar, o'zi va o'zini qurshagan dunyo

haqidagi tasavvurlar majmui sifatidagi odamlar dunyoqarashi to'g'risida ishonch bilan so'z yuritish mumkin.

Keng ma'noda, **dunyoqarash – insonning o'zini qurshagan borliqqa va o'z-o'ziga nisbatan yondashuvlar tizimi, shuningdek, uning mazkur yondashuvlar bilan belgilangan hayotiy ideallari, e'tiqodlari, bilish va faoliyat tamoyillari, qadriyat va mo'ljallaridir.**

Dunyoqarash faqat insonga xos bo'lib, bu unda shakllangan ong va oqilona faoliyat mavjudligi bilan bog'liqdir. Bunda inson nafaqat tushunchalar yaratish va mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish va qoidalarni ta'riflash qobiliyatini kasb etadi, balki tayyor bilimdan yangi bilim oloish uchun foydalana boshlaydi.

Dunyoqarashda ijtimoiy muhitning roli. Aql paydo bo'lishi bilan inson o'zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglay boshlaydi, unda o'z "meni" va o'zgalar haqida tasavvuri shakllanadi va rivojlanadi. Shu tariqa u o'zini va o'zini qurshagan borliqni anglaydi, o'zi va boshqa odamlarni, o'zi va tashqi muhitni farqlaydi, ilgari o'ziga ma'lum bo'lmagan dunyoning yangi va yangi jihatlarini idrok etadi. Bunday qarashlar insonning o'zi va o'zini qurshagan borliq haqidagi tasavvurlari majmui sifatida shakllanadigan dunyoqarash negizini tashkil etadi. Bunda inson o'ziga ma'qul va noma'qul narsalarni farqlaydi, baholar beradi, ustuvorliklar tizimini yaratadi va muayyan maqsadlarga erishishda tegishli tarzda ish ko'radi.

Demak, dunyoqarashda bilish, qadriyatlarga munosabat va xulq avtorni belgilash funktsiyalari mujassamlashadi.

Dunyoqarashning bilish funktsiyasi - insonda qiziqish uyg'otuvchi barcha savollarni, shuningdek, muayyan yo'l topuvchi javoblarni o'z ichiga oladi.

Dunyoqarashning qadriyatlarga munosabat funktsiyasi – insonning hayotni va o'zini oliy qadriyat deb hisoblagan holda shakllanadi. Zero, o'z qadrini bilmagan inson o'zgalar qadrini bilmaydi va hayotda o'z o'rnini topa olmaydi.

Dunyoqarashning xulq-atvorni belgilash funktsiyasi – insonda o'z-o'zini tarbiyalash, ma'naviy madaniyatini takomillashtirish va faqat o'zining ma'naviy dunyosiga munosib muhit tanlash malakalarini shakllantiradi.

Dunyoqarashning tuzilishi – dunyoni sezish, dunyoni idrok etishi va dunyoni tushunish kabi eng muhim elementlardan iborat.

Dunyoni sezish – bu o'zini qurshagan dunyoni sezgilar yordamida hissiy idrok etishdir. Bunda tuyg'ular, kayfiyat dunyoni guyoki ranglarga buyaydi, uning obrazini sub'ektiv, sof individual sezgilar orqali aks ettiradi.

Dunyoni idrok etish – bu atrof –borliqni ideal obrazlarda tasavvur qilishdir. Dunyoni to'g'ri idrok etish to'g'ri yoki noto'g'ri bo'lishi, ya'ni borliqqa mos kelmasligi mumkin. Bu holda borliq noto'g'ri tasavvur qilinadi yoki illyuziyalar, suv parilari, alvastilar, kentavrlar haqidagi tasavvurlarga o'xshash fantaziya paydo bo'ladi.

Dunyoni tushunish – insonning va uni qurshagan dunyoning mohiyatini aniqlash, shuningdek, tabiatda yuz beruvchi voqea va jarayonlarning o'zaro aloqalarini tushunishga qaratilgan aqliy bilish faoliyatidir.

Dunyoni sezish va qisman (elementar shakllarda) dunyoni idrok etish nafaqat insonga, balki hayvonlarga ham xos bo'lsa, dunyoni tushunish esa, faqat odamlarga xos xususiyatdir.

Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari mif va din, falsafa va fan bo'lib, bu hol insoniyat tadrijiy rivojlanishining umumiy mantiqi bilan mushtarakdir.

Mifologik dunyoqarash. "Mif" tushunchasi yunoncha ----- so'zidan kelib chiqqan bo'lib, afsona, rivoyat degan ma'noni anglatadi. Mif – turli xalqlarning dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlarning ishlari haqidagi tasavvurini ifodalovchi muayyan tarzda tizimga solingan dunyoqarashdir.

Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu oddiy rivoyat emas, balki og'zaki "muqaddas" matnning arxaik ongdagi voqea-hodislarga, insonga va u yashayotgan dunyoga ta'sir ko'rsatuvchi muayyan borliq sifatidagi in'ikosidir. Mif, insoniyat tarixining ilk bosqichlarida, odamlar xulq-atvori va o'zaro munosabatlarini tartibga solish funksiyasini yuajargan, chunki unda axloqiy qarashlar, insonning borliqqa estetik munosabati o'z i fodasini topgan. Mifologiyaga shu narsa xoski, unda hamma narsa bir, yaxlit, ajralmasdir, tabiat narsalari va hodisalari inson bilan ayni bir qonunlarga muvofiq yashaydi, inson bilan bir xil sezgilar, istaklar, mayllarga ega bo'ladi.

Diniy dunyoqarash dunyoqarashning tarixan ikkinchi shakli dindir ("din" so'zi arabchadan tarjimada "e'tiqod", "ishonch", "ishonmoq" degan ma'nolarni anglatadi. Mif kabi, din zamirida ham e'tiqod, tuyg'ular va emotsiyalar yotadi. Garchi din kurtaklari "aqlli odam" dunyoqarashi shakllanishining dastlabki bosqichlarida, ya'ni taxminan 40-60 ming yil muqaddam paydo bo'lgan bo'lsada, umuman olganda, u dunyoqarashning mustaqil shakli sifatida keyinroq, jumladan, m if ta'sirida insonning mavhum fikrlash qobilyati sezilarli darajada kuchaygan davrda vujudga kelgan.

Diniy dunyoqarash odamlarning g'ayri tabiiy narsalar (xudolar, "oliy aql", qandaydir absolyut va sh.k.) ga bo'lgan e'tiqodiga asoslanuvchi tegishli xulq-atvori va o'ziga xos harakatlaridir.

Dinning asosiy funksiyalari. Mif bilan taqqoslanganda din funksiyalari murakkabroqdir. Din funksiyalari orasida quyidagilarni farqlash mumkin:

- **Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi.** Butun borliq qachon va nima uchun pydo bo'lgan va bunda g'ayritabiiy kuchning roli qanday namoyon bo'lgan, degan savollarga javob beradi.
- **Kommunikativ funksiyasi** muloqot va shaxslararo aloqalarning muayyan tipini ta'minlaydi, jamiyatning jipslashuvi va yaxlitligiga ko'maklashadi.
- **Tartibga solish funksiyasi.** Odamlar xulq-atvorini tartibga soluvchi tegishli meyorlar va qoidalarni belgilaydi.
- **Kompensatorlik funksiyasi.** Etishmayotgan axborot, diqqat-e'tibor g'amxo'rlik o'rnini to'ldiradi, hayot ma'nosi, istiqbollar va shu kabilarning yo'qligini sezdirmaydi, ya'ni insonning kundalik hayotda qondirilmagan ehtiyojlari o'rnini to'ldiradi.

• **Dinning asosiy ildizlari:** din qonuniy hodisa sifatida vujudga kelgan bo'lib, u insonning g'ayri-tabiiy narsalar va hodisalarga bo'lgan e'tiqodini to'yindiruvchi chuqur ildizlarga egadir.

- Dinning psixologik ildizi - avvalo inson tabiatida mavjud bo'lib, u inson intellektining rivojlanish darajasi va tanqidiy fikrlash qobiliyatidan qat'iy nazar nafaqat tushunish, anglash, balki e'tiqod qilish istagi va hattoki ehtiyojining hamisha namoyon bo'lishidir.

- Dinning gnoseologik ildizlari - oqilona bilim nuqtai nazaridan o'z rang barangligida insonga cheksiz murakkab bo'lib tuyulishida namoyon bo'ladi.

- Dinning ijtimoiy ildizlari- jamiyatda doimo mavjud bo'lgan tengsizlik, qashshoqlik va adolatsizlikni odamlar qancha urinmasin o'zgartira yoki eng olmagani bilan bog'liq. Adolatsizlik va foni dunyoning nomukammalligi tuyg'usi chorasizlik va umidsizlikni yuzaga keltiradi, so'ngi zikr etilgan tuyg'ular onsingina u dunyoda hayotning mavjudligiga bo'lgan ishonchga aylanadi. Vaholonki, har qanday din haqiqiy hayot u dunyodadir deb o'rgatadi.

- Dinning siyosiy ildizlari- turli siyosiy kuchlarning dindan o'z maydachuyda manfaatlarida foydalanish imkoniyati va shu tariqa uni bevosita yoki bilvosita qo'llab-quvvatlashi orqali uning jamiyatdagi roli va ta'sirini kuchaytirishida namoyon bshladi.

- Falsafiy dunyoqarash – Mil.av. VII-VI asrlarga kelib, asosan, mif va din ta'siridan odamlar dunyoqarashi nafaqat kengaydi, balki ancha murakkablashdi. U mavhum nazariy fikrlash qobilyati va (to'plangan bilimlar ko'rinishida) renal asoslarga ega bo'lishi natijasida o'z rivojlanishining butunlay yangi darajasiga ko'tarildi. Bunga hech shak-shubhasiz, mehnat taqsimotiga olib kelgan rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, ma'lum miqdorda ortiqcha mavjudlik vositalari, bo'sh vaqtning paydo bo'lishi ham imkoniyat yaratdi. Bularning barchasi muayyan shaxslar doirasiga intellektual faoliyat bilan professional darajada shug'ullanish imkonini berdi.

Shunday qilib taxminan 2500 yil muqaddam dunyoqarashning uchinchi shakli falsafa paydo bo'lishi uchun zarur shar-sharoit Evropa va Osiyoda deyarli bir vaqtda yuzaga keldi. Dunyoqarashning avvalgi shakllari mif va dindan farqli o'laroq falsafa dunyoni e'tiqod va tuyg'ularga tayanib emas, balki aql va bilimlarga tayangan holda tushuntiradi.

Falsafa Hindiston, Hindiston, Markaziy Osiyo va qadimgi yunonistonda taxminan bir vaqtda avvalo dunyoni oqilona anglash usuli sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib mif va din o'zlarining tayyor va uzil-kesil javoblari bilan insonning bilimga nisbatan tinimsiz kuchayib borayotgan qiziqishini qondira olmadi. Shuningdek, ular sezilarli darajada o'sgan va murakkablashgan tajriba va bilimlarni umumlashtirish, tizimga solish va avlodlarga qoldirish vazifasining ham uddasidan chiqolmay qoldi.

Yuz bergan o'zgarishlar mifologiya olish, rivojlantirish va tushuntirish uchun navbatdagi miflar emas, balki tabiiy qonuniyatlar va tabiiy-sababaiy bog'lanishlarga murojaat qilish talab etilgan ilmiy bilim kurtaklari bilan to'qnashdi. Pirovardida odamlar dunyoqarashida nisbatan qisqa vaqt ichida tub

o'zgarishlar yuz berdi; unda bilim, tafakkur, tahliliy fikrlash tobora muhimroq rol o'ynay boshladi. Ular sirtidan olingan axborotni sezgilar va emotsiyalar darajasida idrok etishga asoslangan har xil e'tiqodlarni chetga chiqarib qo'ydi.

Dunyoni falsafiy idrok etishning o'ziga xos xususiyati, dunyoni bilish, sezish, ko'rish va tushunishning butunlay yangi sohasi – falsafa vujudga kelishida namoyon bo'ladi. Falsafa nafaqat u yoki bu odam dunyoqarashining shakli, balki ijtimoiy ong shakli, odamlar borlig'i va bilishining umumiy tamoyillari, ularning dunyoga munosabati aks etuvchi, tabiat, jamiyat, tafakkurning eng umumiy qonunlari kashf etiluvchi va ta'riflanuvchi ma'naviy faoliyatdir.

Falsafiy mushohada yuritish savol berish, shubha qilish, javoblar izlash va kuni kecha echilgan deb hisoblangan, shak-shubhasiz bo'lib tuyulgan masalalarga qaytish demakdir. Falsafa haqiqat qanday bo'lsa, uni shunday ifodalab ko'rsatishdir. Din esa – uning ramziy, timsoliy aks etishi. Falsafa asos va mohiyat bo'lsa, din timsol va shakl.

Falsafaning mazmuni va bosh vazifasi haqidagi qarashlar haqida gapirilganda, falsafani odatda davrning fikrlardagi in'ikosi, o'z davrining ma'naviy kvintessentsiyasi deb ataydilar. Falsafaning mazkur tavsifidan uning olamshumumli vazifasi – o'z davrining jarchisi sifatida amal qilish, ma'naviy-tarixiy o'zgarishlar bilan hamqadam va hamnafas bo'lish kelib chiqadi.

Falsafaning predmeti uning rivojlanish davri mobaynida uzluksiz o'zgarib turgan, asosiy masala esa o'zgarishsiz qolgan, degan fikr real asoslardan xoli emas. Falsafa muammolari uning predmeti bilan belgilanadi. Ma'lumki, falsafa predmeti ixiy rivojlanish jarayoni mobaynida sezilarli darajada o'zgardi. Falsafiy fanlarning har biri: ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika, mantiq, siyosatshunoslik, falsafa tarixi ham o'z aloxida predmetiga ega. Shu tufayli ham falsafa predmetini faqat o'ta abstrakt tushugunchalar yordamida belgilash mumkin. Shu ma'noda “dunyo – inson” munosabatlari tizimidagi umumiylik falsafaning predmeti hisoblanadi, degan fikr mazkur talablarga javob beradi.

Endi “Falsafa nimani o'rganadi” degan savolni berishimiz mumkin. Insonda bidlishga qiziqish uyg'otadigan, mifologiya, din yoki fan javoblaridan qoniqmagan insonning o'ziga ma'lum bilimlar va tajribaga, muayyan e'tiqod, ishonch va intuitsiyaga tayangan holda oqilona asoslangan javoblar berishga harakat qiladigan, savollar tug'diradigan har qanday ob'ektiv va sub'ektiv borliq falsafaning predmeti hisoblanadi.

Falsafaning o'z shakllanishi va rivojlanishining qadimgi davridayoq, tabiat, inson, jamiyat va ma'naviyatni, shuningdek, sababiy bog'lanishlar, qonunlar va shu kabilarni bilish sohasida yuksak natijalarga erishdi va ratsionallik nuqtai nazaridan odamlarning dunyo haqidagi umumiy tasavvuriga aylandi.

Falsafaning asosiy masalasi strukturasi ikki tomon ajratiladi. Ruh birlamchimi yoki tabiatmi, degan savol mazkur masalaning ontologik tomonini tashkil qiladi. Dunyoni bilish imkoniyati to'g'risidagi masala, “inson tafakkuri dunyoni haqqoniy bilishga qodirmi, u o'zining haqiqiy dunyo haqidagi tasavvurlarida voqelikni to'g'ri aks ettirishga qodirmi”, degan savol falsafa asosiy masalasining

gnoseologik tomonini o'zida ifodalaydi. Quyidagilar falsafiy bilimning strukturasi hisoblanadi:

- Ontologiya – mavjudlik, borliq haqidagi bilim;
- Gnoseologiya – bilish nazariyasi (boshqa bir terminologiyaga ko'ra – epistemologiya)
- Ijtimoiy falsafa – jamiyat haqidagi ta'limot;
- Etika – axloq haqidagi ta'limot;
- Aksiologiya – qadriyatlar haqida ta'limot;
- Falsafiy antropologiya – inson haqida ta'limot;

Falsafaning asosiy funksiyalari. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qilar, qonunlar, muayyan tamoyillarni ta'riflar yoki gipotezalar, g'oyalar va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni vaqtda har xil funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasi, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi insonning o'z-o'zini va o'zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek, turli voqealar, hodisalarni va o'z burchini qanday talqin qilishida namoyon bo'ladi.

Falsafaning gnoseologik funksiyasi tajribada sinash, tavsiflash yoki shaklshubhasiz inkor etish mumkin bo'lmagan, ya'ni fan ochib berish, tadqiq etish va tahlil qilishga qodir bo'lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo'l bilan tushuntirishga harakat qilishdir.

Metodologik funksiyasi u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek, borliqni nazariy va amaliy o'zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi. (bu tushuncha yunoncha “methodos” – “yo'l”, “tadqiqot”, “tekshirish” so'zidan kelib chiqqan.) Boshqacha qilib aytganda, bu faylasuf yoki olim o'zi o'rganayotgan predmetning tadqiqot yo'lidir.

Falsafaning integrativ funksiyasi real borliqning yangi ob'ektlari va hodisalari insonning nazariy tadqiqotlari sohasidan o'rin olishi, shuningdek, ilgari ma'lum darajada anglab etilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o'rganish uchun birlashishga extiyoj.

Falsafaning madaniy funksiyasi odamlar dunyoqarashini kengaytirish, ularda bilishga qiziqish uyg'otish, nazariy fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi.

Falsafaning aksiologik funksiyasi (yunon. “axia»- « qadriyat”) hayotning ma'nosi, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yish, u yoki bu harakat, voqea, hodisaga “yaxshi”, “yomon”, “muhim”, “foydali”, “foydasiz” kategoriyalari bilan baho berish orqali namoyon bo'ladi.

Falsafaning axloqiy funksiyasi odamlarning u yoki bu jamiyatda qaror topgan munosabatlar ta'sirida shakllanuvchi xulq-atvori.

Falsafaning tarbiyaviy funksiyasi insonning o'z-o'zini tarbiyalash va o'zi mansub bo'lgan jamiyatning axloqiy normalariga rioya qilishdir.

Falsafa ilmi milliy, ayni vaqtda umuminsoniy qadriyatdir. Mazkur qadriyat inson o'zini o'zi inson sifatida tanigan kunidan boshlab takomillashib, rivojlanib, chuqurlashib, murakkablashib, ilmiylashib va tobora insoniylashib borayotgan fandır.

Falsafaning o'zi bir dunyoqarashdir, odamning dunyoga bo'lgan qarashlarining yig'indisidir. Dunyoqarashning mifologik, diniy, ilmiy, siyosiy, badiiy, kundalik turmushga nisbatan bo'lgan shakllari mavjud. Falsafa dunyoqarashlarning boshqa shakllaridan shu bilan farq qiladiki, u eng avvalo ijtimoiy ongning ilmiy sohasiga taalluqlidir. Uning tarkibida esa boshqa fanlardan farqli o'laroq, o'ziga xos kategorial apparat mavjud bo'lib, u o'z taraqqiyotida qandaydir bir fanga tayanmasdan, balki barcha fanlarga, insoniyat o'zining butun taraqqiyoti davomida erishgan tajribasining yaxlit holda to'plagan bilimiga tayanadi.

Falsafaning mohiyati - bu "olam-odam" tizimidagi umumiy muammolar ustida fikr-mulohaza yuritishdan iboratdir. Falsafa ichki jihatdan ixtisoslashmagan, kundalik hayotda mavjud bo'lgan bilimlar bilan bog'liqdir. Bunday aloqa eng avvalo falsafaning tilida namoyon bo'ladi. Falsafaning tili shaxsning hayotiy tajribasini qayd etadigan so'zlarga boy bo'ladi. Bu so'zlarning vazifasi – odamlarning har kungi amaliy faoliyatini, ularning o'z atrofida sodir bo'layotgan voqelik bilan bevosita aloqaga kirishishlarini ta'minlash, shu jumladan, umumijtimoiy muhit bilan bevosita aloqaga kirishishini ta'minlashdan iborat. Falsafa tilini har kuni ishlatadigan tilimiz bilan solishtirib tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, umuman olganda falsafaning tili maxsus fanlar tiliga nisbatan jonliroq, tabiiy tilga yaqinroqdir. Falsafiy kategoriyalar madaniyatning rivojlanib borishi asosida shakllanadi hamda kundalik til strukturasi mujassamlashadi. Falsafa so'zlarni izohlash jarayonida o'z tushunchalarini tizimlashtiradi, ularning ma'nosini yanada chuqurlashtiradi, lekin ularning umumiy ma'nosini ham, iste'moldagi ma'nosini ham o'zgartirmaydi.

Falsafiy bilimlarning mazmuni o'z ichiga sog'lom fikrni jamlab, hodisalarning eng muhim sabablarini bilishga va ulardan kundalik amaliy faoliyatda foydalanishga qaratilgan bo'ladi.

Aynan mana shu kundalik bilimlarda, ularning teran ma'nosida insoniyat hayotining bebaho qadriyat "donolik" deb nom olgan fazilati qiyomiga etib, chuqur ma'no kasb etib boraveradi. Tabiat to'g'risidagi bilimlarda bunday qadriyat ishlatilmaydi. Shuning uchun ham biz ba'zan kishilarni "o'z fanini yaxshi biladigan mutaxassis" deymiz, lekin uni hech qachon "dono odam" demaymiz. Mabodo u yoki bu olim to'g'risida mazkur tushunchani qo'llaydigan bo'lsak, u o'sha olimning o'z fanini nechog'liq bilishinigina ifodalaydi, balki o'sha olimning olamga, hayotga nisbatan umumiy munosabatiga taalluqli bo'ladi.

Falsafiy fikrlash qobiliyati mutaxassis faylasuflar bo'lmagan kishilarda ham, donolik deb ataluvchi xususiyatni shakllantirib boradi. Ayni vaqtda, xususan, falsafa ilmi bilan shug'ullanuvchi kishilar o'z sohasi muammolari ustida fikr-mulohaza yuritishi jarayonida, kundalik turmushga nisbatan munosabatlar jarayonida shu qadar yuksaklikka ko'tariladiki, ularning erishgan darajasi biz aytayotgan "donolik" tushunchasiga muvofiq keladi.

“Donolik” degenda biz hayotiy tajribaga tayanadigan teran aql-idrokni, haqiqat va yaxshilik birligini, oliy haqiqatni, sevgi va rostgo’ylik mushtarakligini, aqliy va axloqiy kamolotning oliy darajaga etgan holatini, qadriyatlarni qadrlash, his-tuyg’ularning hayotga singib ketishini, har qanday narsaga va hodisaga mehr bilan qarash, har qanday masalaga, tashvishli murakkab holatlarda ham aql ko’zi bilan qarashni tushunamiz.

Qadimgi yunon tilidan fanga kirib kelgan atama – “Falsafa”ning aynan so’zma-so’z ma’nosi “phileo-sevaman + sophia-donolik; ya’ni donolikka muhabbat” demakdir. Ayni vaqtda qadimgi yunonlarda bu so’z “tushunishga intilish”, “bilimga intilish” degan ma’nolarni ham anglatgan. Ushbu so’z Fukidid, Suqrot va boshqa antik madaniyat vakillari tomonidan xuddi shunday ma’noda qo’llangan. Bizgacha etib kelgan rivoyatlardan birida aytilishicha, go’yo Pifagor o’zini dono emas, balki donolikni sevadigan kishi deb atagan: donolikning o’zi esa (xuddi bilimga o’xshab) faqat Xudoga xos xususiyat, odam esa faqat donolikka (bilimga) intilish bilan qanoatlanib qolishi kerak ekan. Antik falsafa mutaxassislari taxmin qilishlaricha falsafa so’zi atama va alohida bilim sohasining nomi sifatida birinchi marta Platon tomonidan qo’llangan.

So’nggi O’n yilliklar mobaynida “falsafa” so’zi donolikka tenglashtirib kelinmoqda. Uning mohiyati esa e’tiborga olinmayotir. Falsafani fan darajasiga chiqarish uchun kurashayotgan ayrim olimlar ushbu atamaning bunday ma’nosi endilikda “eskirib koldi”, u endi hozirgi zamon falsafa fanini buzib ko’rsatuvchi arxaik so’zga aylanib qoldi, - demoqdalar.

Lekin biz bunday fikrdan yiroqmiz. Bugun falsafani donolikka muhabbat deb talqin qiluvchi qadimgi an’analardan voz kechish uchun asosli sababni ko’rmayotirmiz. Dunyo falsafasida endi – endi oyoqqa turayotgan ilmiy bilim aks ettirilgan edi. Mana shu tarixiy fakt insoniyat madaniy taraqqiyotining so’nggi davrlarida benihoya murakkab ziddiyatlar orqali o’zlashtirilib biroz o’zgartirilgan shaklda bo’lsa ham saqlanib qolindi. Falsafa ilmining kundalik turmush tajribasiga, shaxsiy hayotga va kundalik bilimlarga yaqinligi uni xuddi muayyan bir qadriyat singari donolik tarkibiga kiritishni taqozo etadi. Falsafiy tafakkurning barcha ko’rinishlari donolarcha falsafiy fikr yuritishining o’zi emasmi?

Dastlabki falsafiy ta’limotlar bundan 2500 yillar ilgari Hindistonda, Xitoyda, Misrda paydo bo’lib, qadimgi Gretsiya – Yunonistonda o’zining mumtoz shakliga erishgan.

Falsafa mifologik dunyoqarash bilan ilmiy bilim o’rtasida sodir bo’lgan qarama-qarshilik, ziddiyatlar negizida shakllandi, o’sha vaqtdagi dastlabki ilmiy qarashlar o’z isbotlarini naql, rivoyatlardan emas, balki tabiatdagi sabab va oqibat aloqalaridan izlay boshladi. Bilish sub’ektlarining printsip jihatdan bunday yangicha shaklda yo’naltirilishi, bilishni yangicha tushunish sub’ekt – ob’ekt munosabatlarida, bilish, dunyoqarash strukturasida yangilik edi. Tabiat hodisalari to’g’risida, tabiatning o’zi haqidagi tabiiy – ilmiy axborotlarning ko’payib borishi olam haqidagi umumiy ilmiy g’oyalarning pishib etilishiga va asta-sekin olamning mifologik manzarasini siqib chiqarilishiga olib keldi. Vaqt o’tishi bilan dunyoqarashning asosiy masalasi umuman olam haqidagi, hamda odamning

olamga munosabati to'g'risidagi maslalar va ularga berilgan javoblar, shu bilan aloqador bo'lgan juda ko'p savollarga berilgan javoblar ilmiy shakl kasb etdi, o'z mazmuniga ko'ra yangicha mifologik va diniy dunyoqarashdan holi bo'lgan, mustaqil dunyoqarashni shakllantirdi.

Agar falsafaning rivojlanish tarixini va tabiat to'g'risidagi umumiy va xususiy bilimlar rivojlanishi tarixini qiyoslaydigan bo'lsak, bu falsafa bilan fanning o'zaro mustahkam aloqada ekanligidan dalolat beradi. Tarix shuni ko'rsatadiki, falsafa o'zining ontomantiqiy va gnoseologik masalalari bo'yicha qaralganda ham, u xuddi tabiat fanlariga o'xshab – ularning rivojlanish yo'llari singari yo'ldan taraqqiy etib bordi.

Shunday qilib, falsafa fani o'zining shakllanish bosqichida, keyinchalik esa o'zining rivojlanishi jarayonida tabiiy fan bilimlari bilan mazmunan uyg'unlashgan jihatlari ham bo'ldi.

Ilmiy falsafaning genetik jihati tizimiy jihat bilan to'ldirildi. Falsafa bilishga oid turli sohalar jumladan, tabiat to'g'risida mavjud bo'lgan axborotlarni muttasil olib ularni qayta ishlab bordi. Mana shu asosda olamning universal manzarasi shakllandi va u o'zgarib, takomillashib boradi. Borliq, fazo, umumiy aloqadorlik bilish, sub'ekt-ob'ekt munosabatlari, bilishning umumiy tamoyillari, usullari va boshqa shunga o'xshash falsafiy tushunchalar ishlab chiqildi. Ayrim tabiiy fanlardagi asosiy tushunchalar ("atom", "modda" va boshqa shunga o'xshashlar) tabiatshunoslik fanlarining ba'zi bir umumiy qonunlari va tamoyillari (masalan, "energiyaning saqlanish va o'zgarishi qonuni") falsafiy bilimlar mazmuniga kiradi. Falsafaning tarkibida tabiiy-ilmiy bilimlarning mavjudligi va faoliyat ko'rsatishi uning ilmiyligini ko'rsatuvchi belgilardan biridir.

Falsafaga tushunchalar tizimi, bilish vositalari jihatidan qaraganda u ham ba'zi bir jihatlar bo'yicha ilmiy bilimlar sohasiga mansub ekanligi ko'rinadi.

Xo'sh, ilmiy bilimning xarakterli belgilari, alomatlari nimalardan iborat bo'ladi? Odatda, bilish amaliyot hamda qadriyatlarli baholash faoliyati bilan qiyoslanadi. Bilish – bu voqelikning inson tafakkurida aks etishi va takror hosil bo'lish jarayonidir. Uning maqsadi ob'ektiv haqiqatga erishishdir. Bilish - voqelikning aniq hissiy va tushuncha shaklidagi obrazlar orqali qabul qilinishi, saqlanishi, qayta ishlanishi va tizimga solinishi bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyatdir.

Bilim esa bilishning natijasidir. Bilimlar tizimining muayyan mezonlari mavjud.

Birorta bilim tizimi muayyan mezonlarga javob beradigan bo'lsagina o'sha bilimlar tizimi ilmiy bilim deb tan oli

Mifologik va diniy bilimlarga tabiatdan tashqarida sodir bo'ladigan hodisalarga ishonch-e'tiqod xosdir.

Bunday e'tiqod fanda mavjud emas.

Ilmiylik mezonlari asosan quyidagilarda ko'rinadi:

1) ob'ektivlik yoki ob'ektivlik tamoyili. Ilmiy bilimlar tabiiy ob'ektlar mazmunini u qanday bo'lsa shundayligicha ochib berishi bilan bog'liqdir. Bunda individ manfaatlaridan hamda barcha tabiatdan tashqari kuchlardan begonalashish hodisasi sodir bo'ladi. Tabiatni uning o'zidan kelib chiqqan holda o'rganish talab qilinadi, shu ma'noda uning o'zi o'zini bilishi uchun etarli bo'ladi; predmetlar ham,

ularning munosabatlari ham ular qanday holatda bo'lsalar, shundayligicha o'rganilishi - tashqaridan hech narsani qo'shmasdan, ya'ni unga qandaydir bir sub'ektiv yoki tabiatdan tashqari kuchni aralashtirmasdan o'rganish zarur.

2) ratsionallik, aqliy tarzda asoslanganlik, isbot qilinganlik. Biz kundalik hayotda ayrim fikrlarni bayon qilganimizda kimnidir "fikriga", "obro'siga" tayanamiz. Ilmiy bilimlarda esa biror narsa haqida shunchaki xabar berilmaydi, balki keltirilgan fikrning ma'nosi, mazmunini tasdiqlaydigan zarur negiz, asoslar ham keltiriladi. Bu erda etarli asos keltirish tamoyili amal qiladi.

3) Bilimning ob'ekt mohiyati, uning qonuniyatlarini qayta tiklashga qaratilganligi.

4) Bilimning o'ziga xos hodisa sifatida uyushtirilishi, uning alohida tizimliliigi: bu erda gap kundalik oddiy bilimlarni shunchaki tartibga solish to'g'risida emas, balki chuqur anglab etilgan tamoyillarga ko'ra tartibga solish haqida; nazariy tizim haqida bormoqda.

5) Sinab ko'rish, tekshirib borish: bu erda gap ilmiy kuzatuv, amaliyotda mantiq orqali sinab ko'rish to'g'risida boradi. Ilmiy haqiqat amalda tekshiruvdan o'tgach va tasdiqini topgach hamma tomonidan e'tirof etiladi.

Ko'pchilik tomonidan tan olinish mazkur holatning haqiqiylikini ko'rsatuvchi mezon bo'la olmaydi. Ko'pchilik qandaydir bir holat uchun ovoz berganligi, o'sha holatning haqiqiy ekanligini tasdiqlamaydi. Haqiqatning asosiy mezonni boshqacha bo'ladi. Haqiqat umumiy ahamiyatga egalikdan kelib chiqmaydi, balki, aksincha, haqiqat umumiy ahamiyatga molik bo'lishni talab qiladi va uni ta'minlaydi.

Ilmiylikning yuqorida ta'kidlab o'tilgan mezonlarining hammasi falsafiy bilimlar mazmunini aniqlashda foydalansa bo'ladigan mezonlardir. Ayniqsa, ularni ontologiya (tabiat falsafasi)ga, gnoseologiya (epistemologiya) va ilmiy bilish metodologiyalariga ko'proq tatbiq etish mumkin.

Keltirib o'tilgan mulohazalar asosida shunday xulosa chiqarish mumkinki, falsafa ilmiy bilimlar dunyosining tarkibiy qismidir. Falsafa - fan, ilmiy bilimning bir shakli. Ilmiy bilimning bir shakli sifatida olinganda, falsafa dunyoqarashning asosiy masalasi nuqtai nazaridan axborotning g'oyat umumlashtirilgan holga keltirilishidir.

Bunday qoida eng avvalo falsafaning ijtimoiy fanlar bilan emas, balki tabiiyot fanlari bilan qiyoslanishidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham falsafani, aftidan, yuqorida aytib o'tilgan mulohazalardan kelib chiqib tabiiyot fani, deb hisoblash mumkin, u o'zining bir qismi bo'yicha tabiatshunoslik fanlari tarkibiga kiradi.

Shu bilan birga u ayni bir vaqtda jamiyatshunoslik fanidir. Falsafa shuningdek, jamiyatning o'zini, ijtimoiy olam, ijtimoiy ong ijtimoiy bilish maxsusligining va shunga o'xshash masalalarni o'rganadi. Falsafa xususiy ijtimoiy fanlar huquqshunoslik, iqtisodiyot fani, siyosatshunoslik va boshqa shu singari fanlar ma'lumotlarini muayyan bir nuqtai nazar ostida falsafiy jihatdan umumlashtirib boradi. Falsafa va ijtimoiy fanlarning predmet-mazmun jihatdan o'zaro bir-birining tarkibiga singib ketishi falsafani jamiyatshunoslik bilimlari qatoriga kiritish imkonini beradi.

Falsafa fani xuddi ijtimoiy, tabiiy fanlar singari mustaqil fandır. U o'zining mustaqil ob'ekti va predmetiga ega. Falsafaning predmetini «olam-odam-inson» tizimi tashkil etadi.

Bir-biriga nisbatan qarama-qarshi bo'lgan olam va inson dunyosi ayni vaqtda bir-biri bilan uzviy aloqadagi dunyolar hamdir. Shuni alohida qayd etish lozimki, umuman olinganda moddiy olam va uning mavjudligiga xos bo'lgan qonuniyatlar falsafaning predmeti tarkibiga kirmaydi, balki, uning insonga aloqador bo'lgan eng umumiy jihatlarigina Falsafa fani predmetining tarkibiga kiradi xolos. Moddiy olam uning mavjudligi to'g'risidagi qarashlar, g'oyalar va nazariyalar aniq fanlar tomonidan o'rganiladi. Inson tomonidan haqiqat, go'zallik, yaxshilik, adolat nuqtai-nazari orqali yaratilgan olamning universal suvrati Falsafada dunyoqarashni shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Bundan tashqari falsafada moddiy borliq va insonni o'rganuvchi boshqa fanlardagidan yana shu bilan farq qiladiki, bunda insonning olamga, olamning insonga munosabatining eng umumiy jihatlarini o'rganiladi. Insonning olamga, borliqqa bilishga ko'ra munosabati ko'pgina fanlar tomonidan o'rganiladi. Bilishning empirik va nazariy darajasi, hissiy va ratsional bilish nisbati, haqiqat va adashish va boshqalar bir qator fanlar tomonidan ham tadqiq etiladi. Bulardan farqli o'laroq bilish jarayonining eng umumiy tomonlarinigina o'rganish Falsafaning predmeti doirasiga kiradi. Bu jarayonning xususiy tomonlarini o'rganish esa aniq fanlarning vazifasi hisoblanadi.

Falsafa ikki yo'nalishda: umuman dunyo va odamning ushbu dunyoga nisbatan munosabati to'g'risidagi axborot sifatida, bilish tamoyillarining yaxlit bir majmui, bilish faoliyatining umumiy usullari sifatida rivojlanib keldi. Falsafaning ko'p sonli funktsiyalarini ikki: dunyoqarashga, hamda metodologiyaga oid guruhga ajratish mumkin. Biz dastlab uning dunyoqarash funktsiyasini ko'rib chiqamiz.

Jamiyatda inson muammosining naqadar ahamiyatli ekanligiga ko'ra falsafaning dunyoqarash funktsiyasi orasida uning gumanistik funktsiyasi oldingi o'rinda turadi.

Dunyoda hayot, o'lim, tug'ilish, oxirat to'g'risida o'ylab, mulohaza yuritib ko'rmaydigan birorta ham inson bo'lmasa kerak. Bu haqdagi o'y-fikrlar albatta odamning yurak-bag'rini ezib yuboradi.

Falsafa, albatta, bizga abadiylik bahsh etmasa-da, lekin u biz yashab turgan hayot ma'nosini tushunishga yordam beradi, hayotning mazmunini bilishga hamda o'z ruhimizni bardam-baquvvat tutib, uni mustahkamlashga ko'maklashadi.

Hayotda oliy darajadagi dunyoqarashdan - falsafiy dunyoqarashdan bebahra qolish, hayot ma'nosini tushunmaslik natijasida odam o'zini-o'zi halok etishi, giyohvand bo'lib qolishi, ichkilikbozlikka berilishi, jinoyat yo'liga kirib ketishi mumkin.

Bugungi kunimizda uchrab turgan terrorchilar, hizbut-tahrirchilar ta'siriga tushib qolganlar shular jumlasidandir. Quldorlik davrlaridan boshlab ko'p yillar mobaynida insoniyatning anchagina qismi mulkdan, hokimiyatdan, o'z faoliyatining mahsulidan ajralgan holda yashab keldi. Inson ham jismonan, ham ruhan ezilib, qullarcha yashashga mahkum etildi. Shunday bo'lsada falsafa inson shaxsini tashqi zulm-zo'ravonlikdan halos qildi hamda unga botiniy teran

mazmun berdi. U o'ylab topilgan barcha soxta borliqlarni bartaraf etdi va har bir kishida ichki bir qoniqish paydo qilib, uning qalbidan haqiqiy Yaratganning joy olishini kashf etib, uning uchun yangi bir olam yaratdi. Falsafa odamga insoniy fazilatlarini singdirib borishi bilan ham diniy, ham dunyoviy vazifani bajardi, ayni vaqtda unisini ham, bunisini ham birlashtirib, insonning bashariyat ekanligini ko'rsatdi.

Hayotdagi barcha jadallashtiruvchi hatti-harakatlar odamga salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. U inson hayotini, uning butun turmush tarzini o'zgartirib yubordi, ko'pchilik holda odamlar odamlar singari emas, balki ishchi kuchi sifatida yashab kelmoqdalar. Jamiyatning barcha tabaqalarida hozirgi zamon kishisining haddan tashqari ish bilan band bo'lishi oddiy bir hol bo'lib qoldi. Bunday bandlik esa uning ruhiy olamini so'ndirib, ma'naviy halok bo'lishiga olib kelmoqda. Ishdan bo'sh vaqtlarida o'z ustida ishlashi uchun, jiddiy suhbatlar o'tkazish yoki kitoblar mutolaa qilish uchun odam xotirjam bo'lishi zarur. Ishdan ortmaydigan kishida bunday xotirjamlik bo'lmaydi.

Ishdan ortmaydigan kishi endi bilim olish va o'z ishini takomillashtirishi to'g'risida emas, balki ozgina bo'sh vaqt topsa, o'yin-kulgi bilan o'tkazishga, unda ham ruhiy zo'riqish talab qilinadigan ko'ngil xushlik qilishga harakat qiladi.

Hech narsani o'ylamaslik, hech narsa haqida bosh qotirmaslik-odamning ikkinchi tabiatiga aylanib qoladi. U o'ziga o'xshagan kishi bilan suhbatga kirishar ekan, iloji boricha hammaga ma'lum umumiy mulohazalar bildirishga harakat qiladi va natijada ikki o'rtadagi suhbat chinakam fikr almashuvga aylanib ketmaydi.

U endi o'zigagina xos bo'lgan hech narsaga ega bo'lmaydi va hatto u go'yo unda o'sha o'ziga xos narsa mavjud, undan o'sha narsani talab qilib qolishlari mumkin degan, qo'rquv bilan yuradi. Bu holat mashhur frantsuz frantsuz faylasufi A.Kamyuning "Begona" asarida benihoya ta'sirli aks ettirilgan. Biz buni 70 yil hukmronlik qilgan Sovet totalitarizmi davrida qattiq his etdik.

Jamiyatda insoniyatni xor qilishga olib keladigan salbiy tendentsiyalarga qarshi kurasha oladigan g'oyat kuchli vositalardan biri, bu falsafadir. Lekin har qanday falsafa emas, balki tasavvur, milliy istiqloq falsafasiga o'xshash teran etik mazmunga ega bo'lgan falsafagina bunga qodir bo'ladi.

Gumanistik dunyoqarashga oid bo'lgan g'oyalar biz o'zimiz nima uchun yashayotganligimizning ma'nosi to'g'risida va butun insoniyatning vazifasi to'g'risida biz o'ylashimiz va taxmin qilishimiz mumkin bo'lgan barcha narsalarni o'zida mujassam etgan. Ular bizning turmushimizga yo'nalish berib turadi va unga qadr-qimmat baxsh etadi.

Falsafaning dunyoqarash funktsiyalaridan yana biri - ijtimoiy-aksiologik funktsiyasi hisoblanadi. Ushbu funktsiya: ijtimoiy hayotni sharhlash va tanqid qilish funktsiyalarini bajaruvchi sifatida ko'rinadi. Bunga ko'ra Falsafa Yaxshilik, Adolat, Haqiqat, Go'zallik singari qadriyatlar, ijtimoiy-ideal to'g'risidagi tushunchalarni ishlab chiqish tashkil etadi.

Masalan, ijtimoiy ideal tushunchasining shakllanishini ko'rib chiqaylik. Ijtimoiy ideal to'g'risidagi masalada falsafa bilan siyosiy tuzumning o'zaro munosabati

xarakteri yaqqol ko'rinadi. Bir qarashda bu erda falsafa - sabab, siyosiy g'oya bilan siyosiy tuzum-oqibat ekandek bo'lib tuyuladi.

Bunday xulosa chiqarish uchun bir talay asoslar ham mavjud. Haqiqatdan ham, o'tmishdagi Platon va Aristoteldan boshlab to Fixte, Gegel va XX asr faylasuflarining kontsepsiyalarida davlat qurilishi to'g'risidagi qarashlar muhim o'rnii egallab kelgan u amaliy, siyosiy harakatlar uchun ancha mufassal tavsiyanomalar berganlar (chunonchi, Platon o'zining davlat to'g'risidagi ta'limotida xususiy mulk va oilani bekor qilishni tavsiya etadi, Fixte jamiyatda sotsial uyg'unlikka erishish va ijtimoiy muvozanatni ta'minlashga erishish maqsadida keng miqyosda tashkil etilgan va har doim hushyor turadigan politsiya nazorati tizimini amalga oshirishga chaqirgan)

Falsafaning qadriyatlarni yaratishga oid vazifalari bilan uning sotsial voqelikni talqin etish vazifasi qo'shilib bir butun holdagi voqelikni tashkil etadi. Xuddi shuningdek, o'sha sotsial voqelikning tuzilishi, holatning tanqidi bo'yicha ilgari suriladigan vazifalar ham o'sha bir butunlik tarkibini tashkil qiladi. Talqin va tanqid, qadriyatlarni, ijtimoiy ideallarini qarab chiqish, tegishli nuqtai nazar ostida ijtimoiy voqelikka baho berish bilan bog'liq bo'ladi. Bunda faylasuf doimiy ravishda sotsial-ijtimoiy voqelikning ideallarga muvofiq kelmasligi singari hodisalarga ro'baro' keladi. Ijtimoiy voqelik, uni ijtimoiy ideal bilan taqqoslash xususida yuritilgan fikr - mulohazalar ushbu vokelikning tanqid qilinishiga olib keladi. Bunday tanqidda sub'ektning ob'ektdan qoniqish hosil qilmaganligi, uni o'zgartirishga ko'ra istagi ifoda etiladi.

O'z mohiyatiga ko'ra, falsafa tanqid qiluvchi fandir. Voqelikdagi ziddiyatlarga ko'ra shakllangan falsafa ushbu ziddiyatlarni nazariy jihatdan ochib tashlash, uni hal etish uchun zarur bo'lgan tanqidiy kuchni o'zida topa oladi. Hatto A.Yassaviy, Spinoza, Gegel dunyoning dono aql bilan yaratilganligi va voqelik bilan kelishib, tinch yashashga da'vat etganida ham, ular haqiqatni qanday tushungan bo'lsalar unga erishish yo'llarini mavjud ijtimoiy olamni tanqidiy tahlil qilish asosida ko'rsatib berdilar, o'z qarashlariga to'g'ri kelmaydigan odamlar o'rtasida hukm surayotgan noto'g'ri tushunchalarni va qarashlarni, tushunchalarni, tasavvurlarni rad etadilar. Ziddiyatlarni aniqlash va ochib tashlash, qabul qilingan tushunchalar tizimi bilan qadriyatlar o'rtasida hamda ularning dunyo tarixiy taraqqiyotining yangi bosqichi kiritgan yangicha mazmunga muvofiq kelishi yoki kelmasligini aniqlash faylasuf olib boradigan tanqidiy jarayonning negizi va mohiyatini tashkil etadi. Eski dunyo g'oyalarini tanqid qilar ekan, bu bilan faylasuf - buni u xohlaydimi yoki yuqmi, baribir, u o'sha ko'hna dunyoning o'zini ham tanqid qiladi.

Falsafaning dunyoqarash funktsiyalaridan yana biri madaniy-tarbiyaviy funktsiyadir.

Falsafa ilmining, bilishga nisbatan qo'yadigan talablari insondagi muhim fazilatlarni: rostguylik, haqqoniylik, saxovat singari ma'rifatli, madaniyatli shaxsga xos bo'lgan xususiyatlarni shakllantirishga yordam beradi. Falsafa odamlarni yuzaki fikr yuritishdan va tor doirali tafakkurdan himoya qilishga qodirdir. U doimo o'zgarib turadigan voqea - hodisalar mohiyatini, ular o'rtasidagi

ziddiyatlarni mumkin qadar o'z holicha qanday bo'lsa, shunday aks ettirish maqsadida xususiy fanlarning nazariy va empirik xulosalaridan foydalanadi.

Yuksak darajada fikrlash madaniyati ko'rsatkichlaridan biri - bu sub'ektning bilish jarayonidagi ziddiyatlarni chetlab o'tmasligi hisoblanadi. U mana shu ziddiyatlardan ko'z yummasligi, balki ularni hal etishga, to'siqlarni engib o'tishga harakat qilishi kerak. Bunda u xususiy fanlarda mavjud bo'lgan shu sohadagi axborotlarni ishga solishi, falsafiy kategoriyalardan foydalanib, ularni dolzarb holga keltirishi va bunda u o'z mustaqilligini ko'rsatishi, o'zining masalalarga an'anaviy yondashish kabi fazilatlarini namoyish qilishi kerak bo'ladi. Tafakkurning dialektik rivojlanib borishi xar doim o'z yo'lida formal mantiqiy ziddiyatlar bo'lishiga yo'l qo'ymaydi, ob'ektdagi mavjud real ziddiyatlarni hal etishga harakat qiladi hamda bu yo'lida o'zining ijodiy, antidogmatik xarakterini namoyon etadi.

Fikri qotib qolgan kishini tarbiyalash shundan iborat bo'ladiki, bunda odamni tevarak-atrofdagi olamga xuddi bir qancha o'rnak, namunalar qo'yilgan imkoniyatlar olamiga tikilib turgandek qarashga o'rgatadi. Unda haqiqat u yoki bu darajada mavhum tarzda - umumiy shaklda ifodalanadi. Odamni bunday qarashning aksini ta'kidlaydigan tushunchalarga yaqinlashtirmaslikka zo'r berib harakat qilinadi.

Dogmatizmning orqa tomoni - bu shubha qilishdan iboratdir. Dogmatizm bilan shubha-bu bir-biriga nisbatan fitna qo'zg'aydigan, ikkovi ham jonsiz jasadga o'xshagan va noto'g'ri tarbiya natijasida ular orasiga jonli insoniy aql - idrok kirib koladi. Ziddiyatga nisbatan munosabat aqlli kishi madaniyatining aniq mezoni hisoblanadi. Mantiqiy to'g'ri fikrlaydigan chinakam madaniyatli aql uchun ziddiyatning paydo bo'lishi-bu qat'iy shtamp holiga kelib qolgan intellektual hatti-harakatlar yordamida hal qilib bo'lmas muammoning paydo bo'lganligi to'g'risidagi xabar, erkin tafakkurni ishga solish uchun berilgan xabar hisoblanadi. Aql - idrokni shunday tarzda avval boshdanoq tarbiyalab borish kerakki, uning uchun ziddiyatlar hovliqib qolishga sabab bo'lmay, balki mustaqil ravishda ishlash uchun bir turtki bo'lmog'i kerak.

Dialektikaga o'rgatish degani-bu ziddiyatlarni qat'iy ravishda qayd etish mahoratiga o'rgatish, voqelikni nomiga quruq ko'z bilan qarash, ziddiyatlarni xas - po'shlash yo'lidan bormasdan, balki uni ro'i-rost qarab chiqish uni hal qilish yo'lidan borishga o'rgatish degani. Dialektikaga o'rganish kerak. Buning uchun maktabda, oliy o'quv yurtlarida ta'lim jarayonida yoshlarning dialektikani egallashlari uchun o'qish, o'qishdan tashqari ishlarni qanday tashkil etish kerakligini ko'rsatib berishi lozim. Dialektika faqat etuk kishilar va chuqur aql - idrok egasi bo'lgan odamlar o'rgana oladigan sirli bir san'at bo'lmay, balki bolalarni juda kichik yoshidan boshlab tarbiyalash mumkin va lozim bo'lgan ilmdir.

Insonda falsafiy fikrlash-tafakkurni shakllantirib borish degani-bu ayni bir vaqtda har bir kishida madaniyatli shaxsga xos bo'lgan o'z-o'zini tanqid, tanqidchilik, bilishga aloqador bo'lgan shubha singari qimmatli fazilatlarini bir vaqtda shakllantirib borishdan iboratdir. Bu erda shubha deganda to'g'ri narsadan ham

shubhalanadigan salbiy xususiyatni emas, balki ilmiy tarzda shubha nazarda tutiladi, chunki ilmiy asosdagi shubha-bu ilmiy izlanishning faol vositalaridan biri hisoblanadi.

Shubha, tanqidchilik va o'z-o'zini tanqid qilish-bular e'tiqodga yoki birovning fikri, qarashining to'g'riligiga qat'iy ravishda ishonch bildirolmaslikni bildirmaydi. Aksincha, falsafa mustahkam umumiy uslubiy va gnoseologik asosga ko'ra har bir shubhaning kishiga o'zini - o'zi izchil ravishda rivojlantirib borishi uchun imkoniyatni ham yaratib beradi, ilmiy shubhani faktga asoslangan ishonch-e'tikodga aylantiradi, uni fanning boshqa sohalari bilan uyg'un tarzda qo'shib rivojlantirib borishi uchun asos bo'ladi. Bu esa xato va adashishlarni, kamchiliklarni engib, chuqur, ob'ektiv, haqiqatga erishish imkonini beradi.

Falsafa odamlarga umumiy bir til baxshida etadi, hayotdagi eng asosiy qadriyatlar to'g'risida yagona, hamma uchun ahamiyatli bo'lgan tushunchalarni ishlab chikadi. Bu tushunchalar tor doirada ixtisoslashish ekanligi tufayli vujudga keladigan "kommunikatsiya to'siqlari"ni bartaraf etishga yordam beradigan muhim omillardan biri bo'lib xizmat kiladi.

Falsafaning yuqorida qarab chiqilgan funktsiyalari bilan bir qatorda yana uning bayon etish, axborot berish funktsiyasi ham mavjuddir.

Falsafaning asosiy vazifalaridan yana biri-bu fanning hozirgi zamon talablariga muvofiq keladigan, tarixiy amaliyotga hamda insonning intellektual talablariga mos tushadigan dunyoqarashni ishlab chiqishdir. Ushbu funktsiyada falsafa ilmining o'z ob'ektini o'ziga o'xshatib in'ikos etish, uning muhim elementlarini aniqlash, tizimiy aloqalari, qonuniyatlarini aniqlab berish, bilimlarni egallash, yanada chuqurroq ishonchli informatsiya - axborot olishning manbai bo'lib xizmat qilish kabi vazifalari o'z ifodasini topgan.

Xuddi har qanday fan singari falsafa ham uzluksiz dinamik informatsion tizim bo'lib, yangi-yangi axborotlar olish maqsadida axborotlarni to'plash, tahlil qilish va qaytadan ishlab chiqish ishlari bilan mashg'ul bo'ladi. Bunday axborotlar yaxlit bir tizimni umumiy tamoyillar va qonunlar asosida falsafiy tushunchalarda jamlanib, mukammal holga keltiriladi. Mana shu yaratilgan yaxlit bir tizimda ontologiya falsafiy (ya'ni borliq falsafasi), bilish nazariyasi, dialektika eng umumiy usul sifatida, ijtimoiy falsafa, umumiy etika, nazariy estetika, xususiy fanlarning falsafiy muammolari, din falsafasi, falsafa tarixi, "falsafaning falsafasi" (ya'ni falsafiy nazariya) va boshqa ana shunday bo'limlar mavjuddir.

Falsafa o'z usuli jihatidan fanga nisbatan bir nechta funktsiyani: evristik, koordinatsiya kiluvchi, integratsiyalovchi hamda mantiqiy-gnoseologik funktsiyalarni bajarishga qodirdir.

Evristik funktsiyaning mohiyati ilmiy bilimlarni yanada rivojlantirish, ilmiy ixtirolar uchun zamin yaratishda ko'rinadi. Formal-mantiqiy usul bilan bir butunlikda tadbiq etilgan falsafa usuli falsafa sohasidagi bilimlarning o'sib borishini ta'minlaydi. Kategoriyalarning umumiy tizimidagi ekstensiv va intensiv o'zgarishlar mana shu jarayonning natijasi hisoblanadi. Yangi informatsiya oldindan bashorat qilish bo'lishi mumkin. Falsafa o'z mazmuniga ko'ra nazariy dunyoqarash yoki umumiy uslubiy xarakterdagi ixtirolarni oldindan aytib berish

singari urinishlarga nisbatan hech qanday shaklda monelik qilmaydi. Bunda taraqqiyotning hamma uchun umumiy bo'lgan yangi-yangi qirralari kashf qilinishi ehtimoldan holi emas. Bunday yangiliklar dialektikaning shu vaqtgacha noma'lum bo'lgan asosiy yoki asosiy bo'lmagan qonunlarini shakllantirish imkonini berishi mumkin.

Xususiylar fanlarga kelganda shuni aytish kerakki, bu erda boshqa usullar bilan birgalikda majmua tarzda qo'llangan falsafa usuli o'sha fanlarga murakkab nazariy, fundamental muammolarni hal etishda yordam berishga kodir bo'lib, ularning bashoratlarida o'zi ham "ishtirok etishi" mumkin. Bunday gipoteza va nazariyalarni yaratishda falsafaning ishtirok etishi muhim ahamiyatga egadir. Bunday qaraganda, birorta tabiiy-ilmiy nazariyaning yaratilishida falsafaning sabab-oqibat, fazo haqidagi, zamon va boshqa biror falsafiy tushunchalari chetlab o'tilmagan. Demak, falsafiy tamoyillar va tushunchalar tabiiy-ilmiy nazariyalarning shakllanishida katta rol o'ynaydi.

Falsafiy usul ilmiy ishga faqat o'zining ayrim tushunchalari yoki kategorial bloklari bilangina emas, shu bilan birga u o'zining tamoyillari bilan ham ijobiy ta'sir ko'rsatishga qodir. Buni biz mavhumlikdan aniqlik tomon o'tish printsiplining aniq fanlar rivojida tutgan o'rnida ko'rishimiz mumkin.

XIX asrning 60-yillariga qadar organik kimyo sohasida hali hech kim butun bir tizimining asosini tashkil etuvchi modda to'g'risida hech nima bilmas edi. Kimyoda hali dastlabki "hujayra" aniqlanmagan vaqtlar edi. Ushbu hujayra topilganida tegishli uglevodorodlar yana ham murakkabrok organik birikmalarga asta-sekinlik bilan aylanib borishi qanday kechishini ko'rsatib berish imkoniyati mavjud bo'lur edi. Mana shu muhim "hujayra" kashf etilmaganligi sababli organik kimyoning butun tizimi noto'g'ri tuzilgan bo'lib, ko'pincha unga sun'iy yo'llar bilan, zo'rma-zo'raki o'tilar, natijada bunday o'tishda zarur ichki bir butunlik mavjud bo'lmas edi. Dialektik mantiq usullarini egallab, dialektik tafakkur konunlari va tamoyillarini organik kimyo faniga to'g'ri qo'llashi nemis kimyogari – organik tabiiyot olimi K.Shorlemmerga barcha organik birikmalarning hosil bo'lishi va murakkablashib borishidagi boshlang'ich "hujayra"sini – paraffinni topish imkonini berdi, olim yana organik moddalarning o'zaro bir-biri bilan birikib yangi moddalarga aylanib borishining ob'ektiv dialektikasini yaratib berdi va shu asosda keyinchalik organik kimyoning qat'iy ilmiy tizimini tuzib chiqish mumkin bo'ldi.

Falsafa usullaridan birining evristik funktsiyasini qarab chiqish shuni ko'rsatadiki, xususiylar fanlarning rivojlanishida, ayniqsa, gipotezalar va nazariyalarni shakllantirishda falsafaning roli g'oyat katta. Falsafa ilmiy tadqiqotlarda har doim ham, ko'zga yaqqol tashlanib turavermaydi va u har doim ham metodologiya sifatida oldingi qatorga qo'yilavermaydi. Aniq ilmiy vazifa, albatta, aniq usul orqali yoki shunday usullarning majmui orqali hal qilinadi. Falsafiy usul esa ko'pincha "orqa tomondan" harakat qiladi: bunda u xususiylar fan usullari hamda umumilmiy tushunchalar orqali ish ko'radi. Shu narsa ayonki, dunyoqarashga xos bo'lgan tushunchalar va tamoyillarsiz fanning rivojlanishi mumkin emas.

Falsafaning koordinatsiya qiluvchi funktsiyasi. Ushbu funktsiyaning mohiyati ilmiy tadqiqot jarayonida qo'llaniladigan usullarni koordinatsiya qilib borishda ko'rinadi. Bir qarashda bu ish ortiqchaga o'xshab tuyuladi: basharti qo'llangan usul mazmunli bo'lsa, ob'ektning tabiatidan kelib chiqqan holda ish ko'rilgan bo'lsa, predmetini bilishni koordinatsiya qilinishidan tashqari, yana qandaydir qo'shimcha usullarni koordinatsiyalash shart emas va hatto zararlidir. Tadqiqotchiga o'sha ob'ektning o'zidan kelib chiqib ish ko'rishi, bunda ob'ektga muvofiq keladigan usulni topishi va shu yul bilan ilmiy izlanishning samarali bo'lishiga muhim zamin tayyorlashining o'zi etarli bo'ladi. Umuman olganda, bu to'g'ri fikr. Lekin bunda hozirgi zamon fanining muhim jihati usul bilan ob'ekt o'rtasidagi aloqaning murakkab xarakteri, olimlar ixtisoslashuvining o'sib borishi jarayonlari, fandagi sub'ekt bilan ob'ekt o'rtasidagi bilvositachilik hisobga olinmagan.

Predmet bilan usul o'rtasidagi ancha murakkablashib ketgan nisbatlar fonida xususiy usullarni koordinatsiya qilishga bo'lgan ehtiyoj, eng avvalo, olimlarning o'z sohasiga tadqiqotlar ixtisoslashuvining chuqurlashib borayotganligi bilan bog'liq bo'lgan salbiy omillarga qarshi turish zaruratiga ko'ra sodir bo'lmoqda. Bunday ixtisoslashuv oxir-oqibat shunga olib keladiki, natijada olimlar o'zlarining ish usullari va uslublariga qarab bir-biridan uzoqlashib ketadilar, natijada ular fanning uslubiy imkoniyatlaridan foydalanishda muqarrar ravishda cheklangan holatga tushib koladilar. Natijada bir qator usullarning o'zi ilm kuchini yo'qotishi xavfi paydo bo'ladi, bir xil usullar ulug'lanib, boshqalariga esa etarlicha baho bermaslik xavfi tug'iladi.

Tizimiy-mantiqiy jihatdan olganda ilmiy bilish usullarining koordinatsiya qilinishi ham falsafiy tamoyillarga asoslanadi. Ular ichida bir-birini o'zaro to'ldirish bir-biridan ustunlik qilish tamoyillari muhim o'rin tutadi. Shulardan birinchisi falsafaning umumiy aloqadorlik tamoyilini ifoda qilsa, ikkinchisi haqiqatning hamisha aniq ekanligiga asoslanadi.

Fanning har qanday usuli o'zining nazariy bilish hamda mantiqiy imkoniyatlariga ega bo'ladi. Agar mana shu imkoniyatlardan tashqari chiqiladigan bo'lsa, o'sha usulning samaradorligi pasayib ketadi yoki butunlay yo'qolib ketadi. Buning oqibatida qandaydir biror murakkab ob'ektni o'rganish uchun ayrim usullarning bilish imkoniyatlari cheklanganligini to'ldirib borishga qodir bo'lgan boshqa bir qator usullar majmuidan foydalanish talab qilinadi.

Shunday qilib, usullarni tanlash va ulardan foydalanish vaqtidagi bir yoqlamalilikning oldini olishda mana shunday o'zaro bir-birini to'ldirib borish tadbiri asosiy shartlardan biri bo'lib qoladi. Usulni bu xilda majmuilashtirish faqat alohida olingan bir fan darajasidagina emas, hatto bilim olishning u yoki bu sohasidagi ko'pgina ichki muammolarni hal qilish vaqtida ham qo'l keladi. Bunda turli manbalardan turli usullarga ko'ra bir xildagi axborotlarni olish, bir-birini takrorlaydigan usullardan foydalanishni shubha ostiga qo'ymaydi.

Ushbu aytilgan gaplar tadqiqotchi fanda allaqachon mavjud bo'lgan usullarning samaradorligiga qaramasdan, yana boshqa usullardan ko'proq foydalanishga harakat qilishi kerak ekan, degan ma'noni anglatmaydi. Agar shunday bo'lsa

uslubiy tuturiqsizlik vujudga kelishi mumkin. Muayyan vaziyatlarda birgina usulning o'zi ham etarli bo'ladi. Yana shuni ham esda tutish kerakki, har qanday eski usul u qanchalik e'tiborli, ishonchli bo'lishidan qat'iy nazar, agar uning "masalani hal qilib berish qobiliyati" yaqinda ishlab chiqilgan yangi usulga nisbatan pastroq darajada bo'lsa, uni avaylab o'tirish shart emas.

Bundan tashqari u yoki bu usullar - usullar majmuining tarkibi qanday ekanligi ob'ektiv mezonlar bo'yicha aniqlab chiqiladi: uning samaradorligi qanday ekanligiga qarab bilish vazifasi aniq hal qilinadi. Bunda qaysi usulning ustunligi muammolarni echish vaqtida hal kilinadi hamda mazkur tizimda qaysi usul asosiy bo'lishiga qarab, qolgan usullarning mana shu etakchi tizimga buysundirish tamoyiligi amal qilinadi. Bunday usul tadqiqotchiga har bir usullar majmui ichidan o'zi uchun kerakli usulni tanlab olish imkonini beradi. Shunga ko'ra u o'ziga bir yoki bir necha usulni tanlab oladi va bu tadbir unga o'z ob'ektining yaxlit xolda o'rganib chiqilishi hamda uning o'ziga xos tomonlarini mukammal darajada aniq va to'la bilib olish imkonini beradi.

Xususiyl usullarga nisbatan falsafaning eng umumiy metodologiyasi nafaqat yuqorida aytib o'tilgan ikki tamoyilga asos bo'libgina qolmay, shu bilan birga boshqa tamoyillar uchun ham negiz bo'lib xizmat qiladi. Ayrim usullar guruhlari o'rtasida mantiqiy aloqa o'rnatadi. Ilgaridan mavjud bo'lgan u yoki bu usullar o'rtasidagi koordinatsiyadan o'rnatib, olim tadqiqotning zarur bo'lgan guruhlarini aniqlab olishda va ularga baho berishda bir yoqlamalikka yo'l qo'ymaslik uchun foydalanadi. Chunonchi, bilishning hodisalardan mohiyat tomon harakat qilishi tamoyiliga tayangan holda ba'zi bir olimlar biologiya fanining rivojlanib borishidan bugungi bosqichda empirik tadqiqot darajasidan nazariyl tadqiqot darajasiga o'tishni belgilab beruvchi usullarning nazariyl-bilish imkoniyatlariga etarli darajada baho bermaslik hollari uchrab turishini e'tirof etmoqdalar. Sifat, miqdor, tahlil yaxlitligi printsiyiga ko'ra biolog olimlar masalani sifatli tahlil qilish maqsadida matematik yondashuv usulidan yana ham kengrok foydalanish zarurligi to'g'risida xulosalar chiqarmoqdalar. Shu munosabat bilan "biomatematik" usullarni qo'llash to'g'risidagi, masalani kun tartibiga qo'ymoqda.

Mana shulardan aytilganlardan ko'rinib turibdiki, falsafiy-uslubiy tamoyillar fan usullarining umumiy tizimida ularni koordinatsiya qiladi, birlashtirib turishi mumkin. Aslini olganda, falsafaning materiya va taraqqiyotning uyushishi darajalarining yaxlitligi, struktura va funktsiyaning bir butunligi, zaruriyat va imkoniyatning o'zaro aloqadorligi va boshqa shunga o'xshash tamoyillari ham xuddi shunday rollarni o'ynaydi.

Falsafiy usul xususiyl masalalarni echish vaqtida umumilmiiyl va maxsus usullardan ajratilgan holda ishlatilsa, fanda muvafaqqiyat qozonish mumkin emas, chunki u xususiyl fanlarda o'z holicha ixtirolar kashf etishga qodir bo'lgan qandaydir bir ochqich vazifasini bajara olmaydi.

Umumiy falsafiy usulning sernahsul koordinatsiya ta'sirini o'tkazishi avtomatik tarzda amalga oshavermaydi. Buning uchun tadqiqotchi o'zi shug'ullanayotgan maxsus tadqiqot predmetini chuqur egallagan bo'lmog'i, shu sohadagi xususiyl usullarning butun zaruriyl majmuini egallab olgan bo'lishi, tadqiqot ob'ekti bilan

bog'liq bo'lgan ishlarda etarli darajada tajriba orttirgan, falsafa tarixi yutuqlari, dialektika uslubini aniq ilmiy muammolarni hal etish vazifasiga qo'llay olish tajribasiga ega bo'lishi, bunday amaliy ishlarni mustaqil ravishda bajara olish mahoratiga ega bo'lishi kerak. Bularning bari tadqiqotchi tomonidan masalani muvaffaqiyatli hal etishga yordam beruvchi omillardir.

Falsafaning integratsiya kiluvchi funktsiyasi. "Integratsiya" atamasi (lotincha integration-tiklash, to'ldirish demakdir) qandaydir qismlar, bo'laklarni bir butun, yaxlit holga keltirib birlashtirish degan ma'noni anglatadi. U ko'pgina fanlarda qo'llanadi va amalda umumilmiy tushunchalar maqomiga ega.

Falsafa funktsiyalariga taqriban olganda, "integratsiya qiluvchi" degan atama falsafiy bilimlarning bir tizimni tashkil etgan qandaydir ko'p elementlarga nisbatan yoki ularni yaxlit holga keltirish qobiliyatiga nisbatan birlashtiruvchi vazifani bajarishi bilan bog'liqdir. Shuningdek, bu erda tizimning bo'laklarga ajralib ketishiga olib keladigan, elementlar, uning tarkibidagi qismlarning nisbiy mustaqilligi haddan tashqari ortib ketishi, ya'ni yaxlitning bo'linib ketish omillarini aniqlash va bartaraf etish uning guruhlarida etishmovchi elementlar yoki aloqalarning aniqlanishi ham, faol ravishda kirib kelishi ham hisobga olinadi. Bunday holatlarning tizimga dezintegratsiya unga uyg'unlik optimallik baxsh etadi, ya'ni uning tartibga keltirilganlik, uyushqoqlik holatining ortib ketishiga olib keladi. Biz bu erda "integratsiya" atamasini uning asl ma'nosiga teskari bo'lgan "dezintegratsiya"ga qarshi ma'noda qo'llaymiz.

Ayrim fan-predmetlarning shakllanishi har bir fan predmetlarining boshqa fan predmetlaridan bo'lib olinishi natijasida sodir bo'ladi. Voqelikning ob'ektiv qonunlari esa har doim u yoki bu tadqiqot predmetini suyak turuvchi ustun bo'lgan. Biroq, umumiy ilmdan, uning butun tizimidan ajralib chiqqan fanlar ko'pchalik holda bir-biridan ajratilgan holatga tushib qoladilar, ular o'zlarining avtonomlik xususiyatlariga ko'ra og'ir ahvolga tushib qoladilar; ular o'rtasidagi tabiiy aloqalar buziladi, tizimiy jihatdan bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatish holatlari yo'qolib ketadi.

Bunday bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatish hollari, masalan, tabiatshunoslik fanining yirik tarmoqlari o'rtasidagi munosabatlar uchungina xarakterli xususiyat bo'lmay, balki o'sha fanning doirasidagi tarmoqlar ichida ham xuddi shunday hol yuz berishi kuzatiladi. Buning natijasida fan ilmiy bir bilim tizimidan, ya'ni antik davrdagi yaxlit bir fan holatidan, endi tobora ko'prok summativ, ya'ni maxsus ixtisoslashgan qismlarga ajralib ketmoqda. Garchi bunday bo'linish bilimni ixtisoslashib, tobora chuqurlashib borishiga olib kelayotgan bo'lsa ham, o'sha yirik bir fan o'z tarkibidagi xususiy ixtisoslashgan elementlarga qarab, tobora ko'prok qismlarga bulinib ketmoqda.

Fanlarning o'zaro bir-biri bilan aloqaga kirishi, ularning differentsiatsiyalanishi to XIX asrga qadar etakchi tendentsiya bo'lib keldi. Tobora progressiv tarzda ixtisoslashib borishda katta muvaffaqiyatlarga erishilgan bo'lishiga qaramasdan, baribir, fanlar o'rtasidagi nomuvofiqlik darajasining o'sib borish hollari sodir bo'ldi. Fandagi bir butunlik, yaxlitlik inqirozga uchradi.

Bunday sharoitda fanga nisbatan dialektik tarzda yondashuv fanlar o'rtasidagi chegaralovchi to'siqlarni bartaraf etishga hamda ular o'rtasidagi tabiiy aloqalarni aniqlab, tiklashga qodir bo'lib chiqdi.

Bilimlarni integratsiyalash muammosini hal qilish asosida eng avvalo dunyoning bir butunligi to'g'risidagi falsafiy tamoyil yotadi. Modomiki, dunyo yaxlit, yagona ekan, uning o'ziga o'xshagan aksi ham xuddi o'zi singari yaxlit bo'lmog'i kerak. Tabiatning tizimliliigi, uning yaxlitlik xarakteri tabiiy-ilmiy bilimlarning ham yaxlit bo'lishini taqozo etadi. Tabiatda narsalarni bir-biridan ajratib, mutlaq cheklab qo'yadigan chiziqlar mavjud bo'lmay, balki materiyaning harakat qilishida nisbatan mustaqil shakllar mavjuddir. Bunday harakatlar biri ikkinchisiga o'ta borib, oxirida harakat va taraqqiyotning yagona zanjirini tashkil etuvchi butunlarga aylanadi. Xuddi shuningdek, o'sha tabiat hodisalarini o'rganuvchi fanlar ham hech biri mutlaq mustaqillikka ega bo'lmay, balki faqat nisbiy mustaqillikka ega bo'ladilar. Materiyaning harakat qilish shakllari, ya'ni ularning o'rtasidagi bir-biriga o'tish hodisalari ham "O'tuvchi" fanlarda, ya'ni yaxlit bir fandani ixtisoslashgan shaklda ajralib chiqqan fanlarda o'z ifodasini topishi lozim. Bu xildagi "mutaxassislashgan" fanlar murakkab tarkibli bo'lishi ham mumkin. Bunda ular boshqa fanlarning xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiribgina qolmay, balki uch va undan ham ko'prok fanlarga xos bo'lgan xususiyatlarni ham o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. O'zining falsafiy asoslari bo'yicha ular dialektik fanlardir, chunki ular o'z tarkibida o'zlari ajralib chiqqan fan elementlarini saqlab qolgan bo'lib, ular o'rtasidagi tizimiy aloqani ifoda etadi, "aloqadorlik" birligini hamda "bir-biriga o'tib turish"ni bir-biri bilan bog'liq ekanligi, ya'ni yaxlitlikni namoyish qiladi; ular shu jihatdan ikki xil shaklda ko'rinadi. Bir tomondan ular fanlar tizimida integratsiya omili sifatida birlashtiruvchi bo'lsalar, ikkinchi tomondan, ixtisoslashuv yo'lidagi yangi yo'nalishni ifoda etadilar hamda bir-biriga qarama - qarshi bo'lgan ikki tendentsiya (dezintegrativ va integrativ tendentsiyalar)ni birlashtirib, ularni yaxlit holga keltiradi.

Hozirgi vaqtda fanda ko'pgina integratsiya kiluvchi omillar amal qilayotgan bo'lib, bu hol integratsiyaning yaxlit bir tizimli hodisa bo'lib qolganligini ta'kidlash imkonini beradi; shu jihatdan olganda, fan krizis – bo'xron holatidan qutilib chiqdi, deyish mumkin. Endigi muammo uning ko'prok darajada uyushqoqlik ko'rsatishi va tartibga keltirilishdadir. Hozirgi zamon sharoitida fanlarning differentsiatsiya qilinishi jarayoni ularni bundan buyongi bir-biridan ajralib ketishiga olib kelmay, balki aksincha, ularning o'zaro birlashib, jipslashib ketishiga olib keladi. Biroq, hozircha fanlarning ajralib borishiga batamom barham berilganicha yo'q, ilmiy bilimning ayrim uchastkalarida ba'zan uning hatto kuchayib borayotganligi kuzatiladi. Shunga qaramay, fanning integratsiya qilinishiga tomon, uning sintezi tomon siljish tendentsiyasi bizning davrimizda nafaqat tobora sezilarli balki belgilovchi jarayon ekanligi aniq ko'rinmoqda.

Fan darajasida, umuman olganda, falsafa ilmiy bilimlar integratsiyasining eng zarur omillaridan biri sifatida ko'zga tashlanmoqda. Integratsiyaning juda ko'p turlari, tiplari va darajalari mavjuddir. Integrativ omillarni maxsus tadqiq etib

o'rgangan olimlar ularni umumiylik darajasiga qarab xususiy va eng umumiy bo'lgan integrativ omillarga ajratadilar. Natijada quyidagicha ierarxiya vujudga keladi: qonun – usul – tamoyil – nazariya – ideya – metateoriya - aniq fan – metafan – aralash fan - majmua fan – olamning ilmiy manzarasi – falsafa. Bu erda xar bir omil o'zidan oldin kelgan omilga nisbatan integratsiya qiluvchi rolni bajaradi. Har bir omilning integratsiya qiluvchanlik kuchi oxir-oqibatda qonuniyatlarning hamda ular aks ettiradigan predmet xususiyatlarning umumiylik-mushtaraklik darajasiga qarab aniqlanadi. Shuning uchun istagan bir aniq tarzda integratorlarni tekshirmang, ularning har biri o'zining muayyan chegarasiga ega bo'ladi. Fan integratsiyasining alohida olingan har bir holatida yuqorida ko'rsatib o'tilgan integrativ omillar, fanlarni nisbiy yaxlitlikka tomon koordinatsiya hamda subordinalashtirib, ularning o'zaro bir-birining tarkibiga singib borishiga, spetsifik – o'ziga xos bo'lgan mexanizmning yaratilishiga olib keladi.

Bu erda falsafa, bir tomondan, o'z funktsiyasini bajarsa, ikkinchi tomondan, turli darajadagi mushtarak, integratorlik vazifasini ado etadi. Falsafa bunda eng umumiy integrator vazifasini bajaradi. Bu erda uning fanlar ichidagi integratsiyalovchi funktsiyasi faqat umumiy integratsiyalovchi funktsiyasining boshqacha ko'rinishini tashkil etadi. Bundan tashqari, uning umumiy madaniy integratsiyalovchi funktsiyasi ham yuqoridagi funktsiyalar tarkibiga kiradi. Shuningdek, mazkur funktsiya ijtimoiy hayotning turli jabhalarida mavjud bo'lgan tarqoqlikni ham engib o'tishga, ijtimoiy uyushqoqlik va sotsial strukturalar darajasini ifodalashga qaratilgan bo'ladi. Moddiy ishlab chiqarish bilan ma'naviyatning, aqliy mehnat bilan jismoniy mehnatning, mafkura bilan fanning, san'at bilan fanning o'zaro bir-biridan uzoqlashib, begonalashib borishi to'g'risidagi vazifalar ham ana shu funktsiya tarkibiga kiradi. Bashariyatning iqtisodiy-sinfiy, milliy, irqiy jihatlari bo'yicha va davlat asoslari bo'yicha bir-biridan uzoklashib, begonalashib ketganligi to'g'risida gapirib o'tirmasa ham bo'ladi.

Falsafaning mantiqiy-gnoseologik funktsiyasining vazifasi ushbu masalalar bo'yicha falsafiy usulning o'zini, uning mavjud tamoyillarini ishlab chiqishdan iborat. Shuningdek, ilmiy bilishning u yoki bu tushunchalari va nazariy strukturalarini mantiqiy-gnoseologik jihatdan asoslab berish ham mana shu funktsiya tarkibiga kiradi.

Umumiy usul elementlarini takomillashtirib borish uchun zarur bo'lgan axborotni ishlab chiqish, uni bilishning umumilmiy usullarini rivojlantirish, bilishga tizimli yondashuv, modellashtirishda, tatbiq etishda muhim rolni o'ynaydi. Ilmiy nazariyalar tuzilishiga qo'llangan mantiqiy dialektika tamoyillari ularning mantiqiy asoslari tarkibiga ham kiritiladi.

Xususiy fanlarda tafakkur shakllari, uning qonunlari va mantiqiy kategoriyalari maxsus tarzda o'rganilmaydi. Shunga ko'ra ular mantiqiy-uslubiy vositalar ishlab chiqish zaruriyati bilan muttasil to'qnashib turadilar. Bunday vositalar ularga qisqa bir muddat ob'ektdan "uzoqlashish", oxirida yana o'sha ob'ektga "qaytib kelish" imkonini beradi. Bunday harakat vaqtida ular o'zlarining o'sha ob'ekt to'g'risidagi haqiqiy bilimlarini to'g'ri ekanligini boyitgan holda keladilar.

Xususiy fanlar mantiq faniga, gnoseologiyaga, bilishning umumiy metodologiyaga ehtiyoj sezadilar. Bu vazifani mantiq shaklida kelgan dialektika bajaradi.

Agar umumiy gnoseologiya ob'ektni xuddi o'zidek ilmiy bilish imkoniyatlari va zaruriyati borligiga ishontirsa, mantiq kabi dialektika mana shu muvofiqlikka erishishni ta'minlaydi. U rivojlanib borayotgan ob'ektning muttasil ravishda o'zgarayotgan mohiyatini mumkin qadar to'laroq, aniqroq aks ettiradigan vositalarni ishlab chiqadi.

Dialektika nazariy tabiiyotshunoslikning turli sohalarida bilish faoliyatining umumiy orientirlarini chizib bersa, tabiiyotshunoslik fanlari metodologiyasining eng yangi yutuqlari bilan birga bilishning printsiplari – tamoyillarini umumlashtirgan holda falsafaning umumuslubiy funktsiyasiga amaliy ahamiyat baxsh etadi.

Shunday qilib, biz falsafaning metodomantiqiy funktsiyalarini qarab chiqdik, biroq falsafaning uslubiy imkoniyatlari yuqorida bayon qilinganlardanda kengroq va chuqurroqdir.

Falsafa ijtimoiy hayotda nihoyatda muhim o'rinni egallaydi. Bunda uning nafaqat fan ekanligi, balki gumanitar bilim, san'at, madaniyat, mafkura ekanligi ham alohida ahamiyatga molikdir.

Ma'lumki, gumanitar fanlar inson, uning hayoti, tarixi, mavjudligi, ichki dunyosi va shular bilan bog'liq bo'lgan talay muammolarni o'rganadi. Falsafada esa ushbu muammolar bir-biri bilan uzviy bog'langan umumlashgan holda ko'rib chiqiladi. Shu jihatdan inson falsafasi, qadriyatlar falsafasi, jamiyat falsafasi uning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Insonning o'zini-o'zi bilishi, baholashida falsafa, falsafiy dunyoqarash madaniyatining o'rni va roli benihoyadir.

Falsafaning mafkura va milliy g'oya bilan uzviy bog'liqligi esa nihoyatda keng qamrovli masalalardan biri hisoblanadi. Albatta, falsafa har qanday mafkuraning nazariy asosi hisoblanadi. Albatta bunyodkor, gumanistik g'oyalar hamisha falsafani yanada sog'lomlashtirishga va uning ijtimoiy mohiyatini yanada boyitishda katta rol o'ynagan. Ayni vaqtda asrlar davomida yaratilgan milliy falsafamiz hamda jahon falsafasining ilg'or yutuqlari milliy istiqlol g'oyasining nazariy zaminlaridan biri rolini o'ynaydi.

2-mavzu. “Qadimgi Sharq va Antik dunyo falsafasi”

Reja:

5. **Falsafiy tafakkurning qadimiy ildizlari. Misr va Bobilda falsafiy fikrlar.**
6. **Qadimgi Hindiston, Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy ta'limotlar va maktablar.**
7. **Qadimni Yunon falsafasi, o'ziga xos xususiyatlari (Suqrot, Aflotun, Arastu).**
8. **Sharq va G'arb falsafasidagi uyg'unlik va hozirgi zamon tsivilizatsiyasining taqdiri.**

Oddiy tasavvurga ko'ra Quyosh Sharqdan chiqqani kabi, falsafiy qarashlarning paydo bo'lishi ham qadimiy Sharq xalqlari taffakuriga borib taqaladi.

Qadimgi Sharq xalqlarining tarixi va madaniyati, ularning afsonaviy, diniy, axloqiy, siyosiy va huquqiy badiiy-estetik va falsafiy tasavvur va qarashlari, ularga xos mazmunlar haqidagi bilimlar antiq davr mualliflari asarlarida, arxiologik manba'larda, xalq og'zaki ijodiyoti namunalari: afsonalar, dostonlar va rivoyatlarda aks etgan.

Dastlabki falsafiy tasavvurlar va qarashlar Sharqning eng qadimgi mamlakatlaridan bo'lgan Bobilda eramizdan oldin 4-ming yillikning boshlarida paydo bo'ladi. Shu davrlardayoq odamlarning dunyoda ro'y berib turadigan xilma-xil hodisa va voqealarga bo'lgan munosabatlarlari va qiziqishlarini, garchi hali sodda va yuzaki, ibtidoiy shaklda bo'lsa-da, o'zida aks ettirgan falsafiy qarashlar paydo bo'la boshlagan. Buni biz qadimgi Bobil adabiyotining ko'zga kuringan mashhur asarlaridan biri «Gelgamish haqida doston»da, undagi tuproq, suv, havo, issiqlik va sovuqlikning inson hayoti va tirikchiligining abadiy manbai ekanligi, Gelgamishning obihayot qidirib, boshidan kechirgan sarguzashtlari, chekkan azob-uqibatlar, odamlarning tabiiy qonunlar asosida yashashlari zarurligi, kishilarning hayot va o'lim sirlarini bilishga azaldan intilib kelishlari haqida qilingan hikoyalardan yaqqol bilib olamiz.

«Adona haqida doston»da esa insoniyat hayotida yaxshilik bilan emonlik, ezgulik bilan yovuzlik boylik bilan qashshoqlik bir-biriga tubdan qarama-qarshi va zid ekanligi haqidagi fikrlar ifodalangan. «Jafokash avliyo haqida doston», «Xo'jayinning quli bilan suhbat» kabi asarlarda biz buning yaqqol guvohi bo'lamiz. Eslab o'tilgan birinchi doston baxt va baxtsizlik, adolat va adolatsizlik haqida, ularning sabablari va bartaraf etish usullari hamda yo'llari xususida dastlabki falsafiy tasavvurlar va g'oyalar bayon etilgan.

Jamiyat ishlab chiqarishi o'rta qo'ygan talablar, inson amaliy faoliyati tug'dirgan ehtiyojlar asosida Bobilda tabiat hodisalari haqida, ularning mazmunini tushunib olib, ulardan turmushda foydalanish zarurati, mahsulot va narsalarning miqdorini aniqlash, og'irligi va uzunligini o'lchash, ishchi kuchlarning samarasini belgilash, binolar hajmini topish dalalarning er satxini hisoblab chiqish zarurati dastlabki arifmetik va geometrik bilimlarning paydo bo'lishini taqozo etadi. Bu narsa o'sha davrlardayoq taqvimning paydo bo'lishiga olib kelgan va odamlardan astronomiya sohasida ma'lum bilimlarga ega bo'lishni talab qiladi. Shu asosda Bobilliklar quyosh soati, Quyosh ko'rsatgichi va uning 12 bo'lakka bo'linishini azaldan bilishgan. Antik davr ma'lumotlariga ko'ra, Bobilda matematika, geometriya, astronomiya bilan bir qatorda, tibbiyot, tarix, geografiya, filologiya, musiqa, tasviriy san'at, astrologiya kabi bilim sohaları asta-sekin kurtak yoza boshlagan.

Qadimgi Misr ham jahon madaniyatining eng qadimgi o'choqlaridan biri bo'lib, unda ham ilk madaniy yodgorliklar eramizdan avvalgi to'rt ming yillikning boshlarida vujudga kelgan. Bobil madaniyati kabi qadimgi Misr madaniy yodgorliklarida ham xalq donishmandligining hamma turlarida o'sha davrdagi ijtimoiy, iqtisodiy hayot, tabiat hodisalariga munosabat, kishilarning ijtimoiy, siyosiy, ahloqiy, huquqiy, ularning sintezi bo'lgan falsafiy qarashlarida o'z ifodasini topgan.

Qadimgi misrliklar suvni odamga oziq-ovqat etishtiruvchi, inson uchun dastlabki ulug' ne'mat, deb bilganlar. Suv ularga butun tabiatning, hayotning asosi bo'lib ko'ringan. Ular Nil daryosini ilohiy bir mo'jiza deb, tabiatdagi o'simlik va daraxtlarga talpinganlar. Qadimgi

misrliklar astronomiya sohasida ba'zi bilimlarga ega bo'lib, sayyoralarni yulduzlardan ajrata bilganlar, alohida yulduzlar xaritasini va har xil taqvimlar tuzganlar.

Qadimgi Misrda tibbiyot juda rivojlangan, misrliklar kasalliklarning juda ko'p turlaridan xabardor bo'lishib, tashhis qo'yish sohasida katta tajribalarni qo'lga kiritganlar.

Qadimgi misrliklar, ayniqsa qurilish, arxitekturaga, san'atning juda ko'p turlariga, hisob-kitob, o'lcham va chizmachilik, matematik va astronomik bilimlarga egaligi jihatdan boshqalardan tubdan farq qilishgan. Haqiqiy ma'noda ular geometriya va astronomiyaga oid bilimlarning ilk yaratuvchilari bo'lishgan. Misr ehromlari-piramidalar buning rad qilib bo'lmas hayotiy guvohlaridir.

Umuman, Qadimgi Bobil va Misr xalqlarining madaniyati, urf odatlari, dunyoqarashlari, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, badiiy, ahloqiy va falsafiy qarashlari butun qadimiy Sharq xalqlari kabi diniy qarashlar bilan sug'orilgan bo'lgan. Ularning bu qarashlari nasldan-naslga, avlodlardan-avlodlarga o'tib, Sharqdagi boshqa ko'pchilik xalqlar madaniy-ma'naviy taraqqiyotiga, ijtimoiy-falsafiy fikrlar rivojiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatgan. Buni biz qadimiy Hindistonning madaniy-ma'naviy taraqqiyoti misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

2. Qadimgi Hindiston o'zining boy tarixi va madaniyatiga, diniy va falsafiy ma'lumotlariga ega bo'lgan. Hindistonda eramizdan 3 ming yil muqaddam erni sun'iy sug'orish, dehqonchilik taraqqiy etgan, anhorlar qazilgan, kulolchilik, yog'ochsozlik, to'qimachilik, zargarlik, hunarmandchilik, pishiq g'ishtlardan ko'p qavvatli binolar qurish, jun va zig'ir tolasidan matolar tayyorlash, mis va temir, qalay va qo'rg'oshindan qurol-aslahalar yasash taraqqiy etgan.

Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston» asarida yozilishicha, eramizning birinchi asrlaridayoq Hindistonda tibbiyot, riyoziyot, ilmi nujum, kimyo, musiqa, poeziya, tarix, san'at va falsafaga oid bilimlar keng rivojlangan bo'lgan. Ayniqsa, noyob tabiatga, sahiy zaminga, ajoyib nabotot va hayvonot olamiga boy bo'lgan Qadimgi Hindistonda madaniyat va san'atga oid, diniy, falsafiy qarashlar keng rivojlangan. Bunga bizgacha etib kelgan «Ramayana», «Mahabharat» («Maxayana»), «Kamila va Dimna» kabi buyuk asarlar to'liq guvohlik beradi. Bu buyuk nafasat va betimsol hikmat hazinasi bo'lgan asarlarda hind xalqining qadimiy urf-odatlarini, an'analari, odob-axloqi, madaniyati, dini va tarixi, milliy qadriyatlari bilan birga, ularning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy badiiy va falsafiy qarashlari yorqin ifodasini topgan.

Bulardan tashqari, qadimiy Hindistonda falsafiy fikrlar to'rtta Vedalarda ham ifodalangan. Ular: Rigveda, Samaveda, Yajurveda, Atxarvavedalardir. Bu vedalardan eng muhimi Rigveda bo'lib, u eramizdan 1500 yil oldin paydo bo'lgan. Bu Vedalarda diniy qarashlar bilan birga olam, borliq fazo va vaqt inson, inson hayotining ruhiy va tabiiy asoslari, tabiat va jamiyat o'rtasidagi aloqadorlik, ilohiy kuchlar, ularning faoliyatlari haqida muhim falsafiy fikrlar va qarashlar ilgari suriladi. Keyinchalik bu vedalarni turlicha tushunish asosida ularni turlicha talqin etuvchi falsafiy maktablar vujudga keladi. Bu maktablar o'z g'oyaviy yo'nalishlariga ko'ra ikki oqimni tashkil qilishadi. Birinchi oqim tabiiy materialistik yo'nalishda bo'lib, uni buddizm, hinduizm, jaynizm, lokayata va chorvaka maktablari tashkil qiladi.

Ikkinchi oqim esa diniy idealistik yo'nalishda bo'lib, unga vedanta, mimansa, sankxiya, yoge, n'yaya, vaysheshika, maktablari kiradi.

Bu yuqoridagi maktablardan lokayata va chorvaka maktablari haqiqiy real dunyo, deb insonlar yashaydigan dunyoni tushunadilar. Ularning tarafdorlari dunyoni, tabiat hodisalarini, ular qanday bo'lishsa, xuddi shunday tushunmoq va tushuntirmoq kerak, degan talabni ilgari suradilar. Ular nuqtai nazaricha, butun borliq: olov, suv, havo, tuproqning yig'indisidan iborat bo'lib, inson ham ana shu to'rt unsur birikmasidan tashkil topgan. Chorvakalar dunyoni hech kim yaratgan emas, balki uning asosida to'rt moddiy elementlar birligi yotadi, deb hisoblaydilar. Ular: «Olovni kim issiq qildi, suvni kim sovuq qildi?» va kabi savollar berib, «Ularning hammasini shu hodisalarning o'zidan qidirish kerak», - deb javob qaraytaradilar.

Lokayata maktabi vakillari, hayotning murakkab shakllari uning oddiy shakllarining uzoq davom etgan evolyutsiyasi tufayli vujudga keladi, deyishadi. Ularning fikricha, inson bir marta

yashaydi. Shuning uchun u baxtli hayot kechirishga, o'zining oqilona ehtiyoj va manfaatlarini qondirishga intilishi kerak. Bunday falsafiy qarashlar qadimgi Xitoyda ham vujudga keladi.

3. Qadimgi Hindiston kabi, qadimgi Xitoy ham Sharqda yirik o'choqlardan biri bo'lgan. Eramizdan 2000 yil ilgari bu erda ham dehqonchilik keng taraqqiy etib, sug'orish ishlari ancha rivojlanadi. Bu erda ham metaldan, xususan, temirdan mehnat qurollari ishlab chiqarish avj oladi. Qishloq xo'jaligi, irrigatsiya, hunarmandchilik, savdo-sotiqning ravnaqi turli bilimlarning rivojlanishi uchun keng yul ochadi. Natijada, qadimgi Xitoyda, astronomiya, biologiya, tibbiyot, san'at va madaniyat sohalari katta yutuqlarga erishadi. Bu erda ham dastlabki falsafiy ta'limotlar paydo bo'lib, ularda dunyo abadiy, u 5 unsur – olov, suv, er, daraxt va metallardan tashkil topgan, degan qarashlar ilgari suriladi.

Eramizdan oldingi VII-VI asrlarga kelib, Xitoyda daosizm falsafiy oqimi paydo buladi. Uning asoschisi Lao-Tszi, birinchi Xitoy faylasufidir. U dunyo moddiy, u tabiiy qonunlar asosida to'xtovsiz harakat va o'zgarishda bo'ladi, deydi. Lao-Tszi o'zi bu haqda shunday yozadi: «Ulug' dao hamma yoqqa qarab oqadi. U o'ngga ham, so'ngga ham yoyilgan. U tufayli jami mavjudod tug'iladi, ular hamisha o'zgarishda bo'lib, bir joyda to'xtab qolmaydi».

Daosizm falsafiy ta'limotiga ko'ra dunyodagi hamma narsalar qarama-qarshiliklarning bir-biriga bog'liqligi asosida, bir-biriga zid holda aylanib, o'tib turadi. Tabiatdagi go'zallik va xunuklik, balandlik va pastlik, yaxshilik va yomonlik, borliq va yo'g'lik, uzunlik va qisqalik bir-biriga o'tadi, bir-birini tug'diradi, bir-biriga bog'liq. Tabiatdagi barcha hodisalar qarama-qarshiliklarni o'z ichiga oladi.

«In» va «Yan» qarama-qarshi kuchlar va tabiatning «5 unsuri» haqidagi ta'limotni Tszou Yan ishlab chiqadi.

Qadimgi Xitoy falsafiy qarashlarida Konfutsiyning (Er. avval 551-479 yillar) axloqiy ta'limoti ham muhim o'rin tutgan. U o'zining falsafiy qarashlarida kishilarni tarbiyalash masalasiga katta e'tibor qaratadi. Uning fikricha, odamlar o'z tabiyatiga ko'ra bir-biriga o'xshashdirlar, faqat ular o'z tarbiyalariga ko'ra bir-birlaridan farq qiladilar.

Konfutsiyning ta'limotida Li degan tushuncha alohida ahamiyatga ega. Bu tushuncha «Tartib», «Marom» degan ma'nolarni anglatadi. «Li» bo'lmasa, jamiyatda tartib bo'lmaydi, demak, jamiyat ravnaq topmaydi. Shuning uchun jamiyatda doimo tartib bo'lishi zarur», – deydi u. Xullas, Qadimgi Xitoydagi falsafiy ta'limotlar tarixiga nazar tashlar ekanmiz, bu erda ham materialistik va idealistik tendentsiyadagi falsafiy oqimlarning guvohi bo'lamiz. Masalan, ko'pchilik qadimgi Xitoy faylasuflari tushuncha, predmetning nomi bilan reallikdagi predmetning o'zaro munosabati to'g'risidagi muammoni hal qilishga qiziqqanlar. Mo Di (Mo-Tszi), Syun-tszi va boshqalar tushunchalar («nomlar») ob'ektiv hodisalar va narsalarning inson ongidagi in'ikoslari, desalar, Gunsun Lui tushunchalarni mutlaq mohiyat, deb qarab, ularni borliqdan uzib qo'yadilar. Umuman, Konfutsiy va Myan-Tszining axloqiy siyosiy nazariyalari, Xan Fey-tszi va «qonunchilar» maktablari vakillarining davlat va huquq to'g'risidagi fikrlari haqida ham ma'lum mulohazalar aytish mumkin. Bular Qadimgi Xitoy falsafasining «oltin davri»ni tashkil qiladi.

Eramizning I-chi asrida Xitoyga buddizm dinining falsafiy ta'limoti kirib keladi va tarqala boshlaydi. Nihoyat, buddizm Xitoyda daosizm va konfutsiychilik bilan birlikda Xitoy xalqi falsafiy tafakkurining etakchi ko'rinishlariga aylanadi.

4. Bunda bilish jarayonining shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat bosqichlari bo'yicha borishi va bu jarayonning yangi ma'noda va mazmunda takrorlanib borishi insonning va insoniyatning o'z-o'zini bilishi va shu tariqa poklanishi, mukammallashishi jarayoni hamdir. Biz mutlaq kafolat bera olmaymizki, ekzistentsializm falsafasining g'oyaviy va ilmiy ildizlari tasavvuf falsafasiga, buyuk Sharq yaratgan inson falsafasiga borib taqalmaydi deb. Xuddi shunday qarash tasavvuf falsafasi bilan nemis mumtoz falsafasini qiyoslashda ham o'z-o'zidan paydo bo'ladi. Ma'lumki, sufiylar aqlning ikki shakli: ilohiy (eng umumiy) aql va insoniy (xususiy) aql haqida gapiradilar. Albatta sufiylar talqinida ilohiy hukmlar silsilasini ko'ramiz. Ammo mazkur silsilalar zahirida mukammal falsafiy tizimning mavjudligini mutlaqo unutmashimiz kerak. Shu o'rinda biz Markaziy Osiyolik

sufiy faylasuflarimiz Platonning ob'ektiv idealizmidan xabardor bo'lganliklarini ham e'tiborga olishimiz kerak bo'larmikan?. G'oya haqidagi ta'limotda Platon falsafasi, sufiylar falsafasi, Kant va Platon tezis – antitezis – sintez shaklidagi dialektik taraqqiyotning bo'g'inlari emasmikan?. Mazkur bo'g'inlar mukammallik huquqiga da'vogarlik qilayotgan umumjahon falsafasining oltin ustunlari ekanligini jahon falsafiy ahli qachonlardir tan olganku!. Masalan, faqat G'azzoliy asarlarida 1145 yildan boshlab evropa tillariga tarjima qilina boshlagan. O.Dante, F.Bekon, D.Didro, J.J.Russo, G.Gegel uni donishmand mutafakkir sifatida tilga olganlar. Bunga o'xshash tarixiy faktlarni ko'plab keltirish mumkin. Gap bularni mukammal tadqiq qilishdadir.

Yuqorida aytganimiz singari bugun jahon mamlakatlari tahlikali davrni o'z boshidan kechirmoqdalar. Davrimizning siyosiy va mafkuraviy manzarasini Prezidentimiz I.A.Karimov Birlashgan Millatlar Tashkilotining 48-sessiyasida so'zlagan nutqlarida benihoya mukammal ifodalab bergan edilar. Prezidentimiz sessiyada so'zlagan nutqlarida muhim bir nazariy masalani ko'tardilar, u ham bo'lsa G'arb bilan Sharq o'rtasida sodir bo'layotgan yangi ko'rinishdagi munosabatlar xarakteriga doir masaladir. “... Biz – deydi I.A.Karimov o'z nutqida – *Shimoldagi taraqqiy etgan mamlakatlar bilan Janubdagi rivojlanayotgan davlatlar o'rtasida hadiksirash kuchayganidan xavotirdamiz. Sharq bilan G'arb o'rtasida avval mavjud bo'lgan mafkuaviy murosasizlik endilikda milliy va diniy zamindagi murosasizlik bilan almashayotgani xususida taassuf bildiramiz. Biz aqidaparastlik, ekstremizm, terrorchilik taomillarining kuchayganligidan tashvishdamiz. Bizning nazarimizda vujudga kelgan sharoitda jamiyat taraqqiyotini chigallashtirib yuborishi mumkin bo'lgan yangi mojarolarni oldini olishda ayni BMT asosiy vosita bo'lishi kerak. Shu munosabat bilan biz BMTning eng muhim organi – Xavfsizlik kengashi hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy, etnik-madaniy, diniy, ma'naviy jihatdan g'oyat xilma-xillikni bab-barobar tarzda aks ettirishi, o'zining tarkib topgan konservativ tuzilmasini qayta ko'rib chiqishi uchun ham samarali chora-tadbirlar belgilash zaruriyati endilikda etildi deb hisoblaymiz.*” dedilar yurtboshimiz. Shundan kelib chiqqan holda davrimizning mafkuraviy chiziqlariga yana takror qaytish lozim bo'ladigan bo'lsa bunda har bir millatning o'z hayoti, o'z taqdiri, o'z taraqqiyot yo'li, o'ziga xos demokratik tamoyillari va uni chuqurlashtirish va kengaytirish uslublari bor ekanligini, jahon demokratiyasi xuddi shu uslublari xilma-xilligi va ularning chorrahalarini tufayli mukammallashishini, xuddi shu mukammallik esa umumplanetar miqyosda kishilik kelajagi va taqdirini belgilashda katta ahamiyatga ega ekanligini mutlaqo unutmazlik kerak. Bu g'oya so'zsiz Sharq va G'arb falsafasining g'oyaviy mahsulining hayotdagi ibtidosidir.

Hozirgi davr shunchalik kuchli iqtisodiy va harbiy imkoniyatlar bilan ham xarakterlanadiki, ular asosida vujudga kelgan ziddiyatlarni faqat bir narsa, u ham bo'lsa, aql hal qilishi mumkin ekanligini eng oliy hakam vaqt ko'rsatmoqda. Biz buni Markaziy Evropada vujudga kelgan va hal bo'lgan ziddiyatda, Yaqin Sharqda vujudga kelgan va ma'lum darajada hal bo'layotgan ziddiyatda va boshqa bir qator lokal ziddiyatlarning paydo bo'lishi va echimida ko'rmoqdamiz. Hozirgi zamon tsivilizatsiyasida insoniyat taqdiri tafakkurga va yana tafakkurga bog'liq bo'lib qoldi. Masalaga bunday yondashish yana bir marta Sharq va G'arb falsafasini mukammal o'rganishning dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Umuman olinganda falsafa davrning abstrakt aqlidir. Unda ma'lum bir davrda ijtimoiy va ma'naviy hayotda sodir bo'layotgan barcha munosabatlar taraqqiyot yo'nalishlari, ziddiyatlar umumlashgan holda aks etadi. U insoniyat tarixining shunday biografiki, unda nafaqat o'tmish va hozirgi davrning eng umumiy jihatlari, balki ulardan kelib chiqqan holdagi kelajak ham o'z aksini topadi.

Falsafaning ijtimoiy hayotdagi o'rni uning bajaruvchi funktsiyalari orqali namoyon bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda birinchi galda falsafa jamiyat a'zolarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Bunda u nafaqat ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini o'zida mukammal jamuljam qiladi, balki gumanitar, aniq va

fundamental fanlar yiqqan nazariy bilimlarni ham umumlashtirgan holda jamiyat taraqqiyoti, fan-texnika taraqqiyotining istiqbollarini ham belgilab beradi.

Jamiyat a'zolarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda falsafaning o'rni haqida gap ketganda shaxsning jamiyatga, ijtimoiy borliqqa, ijtimoiy ong shakllariga, ijtimoiy-ma'naviy qadriyatlarga, e'tiqodlarga, tarixga bo'lgan munosabati va uning tabiatini belgilashda falsafaning ahamiyati haqida alohida to'xtalmoq kerak.

O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritishi bilan mamlakatda ijtimoiy hayotning mohiyati tubdan o'zgardi. Jamiyat iqtisodiy hayoti bozor munosabatlari bilan xarakterlanuvchi yangi munosabatlar tizimiga ko'chdi. Natijada mehnatning mazmuni va xarakteri o'zgarib ketdi. Shaxsning tadbirkorlik ongi, farosati, qobiliyati va ijodiga keng imkoniyatlar ochildi. Jamiyatda taqsimotning sotsialistik tamoyillariga to'liq barham berildi. Davlat va uning funktsiyalari tubdan o'zgardi va u o'zining butun borlig'i bilan jamiyat a'zolari tomon burildi. Mamlakat abstrakt kommunistik ideologiyadan mutlaqo yuz o'girdi. Shunday qilib mamlakatda vujudga kelgan yangi ijtimoiy borliq kishilardan hayotga yangicha qarashni, munosabatni talab qildi. Albatta mazkur murakkablikni faqat bir tafakkur tamoyili – dialektik tamoyil bilangina tushunish, unga moslashish, uni harakatga keltirishning yalovbardori bo'lish imkoniyatini tug'diradi. Jamiyat taraqqiyotining ziddiyatli ekanligini, sabab-oqibat munosabatlarining tizimli ekanligini, bir sifatdan ikkinchi sifatga ketma-ketlik bilan o'tish ijtimoiy borliqning larzasiz yangi sifatga ega bo'lishi mumkin ekanligini bilish, unga tushushni nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

Ikkinchi jihatdan, jamiyatning bir butunligini shakllantirishda muhim rol o'ynaguvchi qadriyatlarga bo'lgan munosabat ham xuddi shunday xarakterga egadir. Ma'lumki, qadriyatlar va unga bo'lgan munosabat ma'lum darajada ijtimoiy inertsialilik xarakteriga ega. Ko'nikuvchanlik va unga mute'likni shakllantirishda ushbu inertsianing roli kattadir. Fuqarolarimiz orasida mustaqillikka o'n to'rt yildan ortiq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramasdan sotsializm davridagi u yoki bu holatlarni qo'msashni uchratamiz. Bu qo'msash ayni vaqtda mustaqillikni mustahkamlashga jiddiy zarar ekanligini fahmlayvermaymiz. Agar mazkur fuqarolarda o'tmishni qo'msashning o'rniga bozor munosabatlarining mohiyatini tushunish ustuvorlik qilganda jamiyat taraqqiyoti bugungi kundanda tezroq rivojlangan bo'lar edi. Endi gap mustaqillik borlig'iga mos va xos, uni rivojlantirishga xizmat qiluvchi yangi qadriyatlarni milliy an'analarimiz va turmush tarzimizdan kelib chiqqan holda yaratishdan va uning xalqchilligini ta'minlashdan iboratdir.

Yakkahokim sotsialistik mafkuraning jamiyat hayotidan surib chiqarib tashlanishi va yangi mafkuraning yaratilishi jamiyatda dinga bo'lgan munosabatni ham tubdan o'zgartirdi. Yangi munosabat so'zsiz falsafaning kuchi va imkoniyatlariga tayanadi. Bugungi kunda din jamiyat hayotida muhim rol o'ynovchi ma'naviyat, madaniyat, qadriyat, ta'limot hisoblanadi. Biz dinning bosh tushunchasiga "Oллоh bizning qalbimizda va yuragimizdadir" deb qaraymiz. Qayta qurilayotgan, demokratik jarayonlar tobora chuqur va keng miqyosda amalga oshirilayotgan yurtimizda dinning o'rni va roli tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda din fan zidi bo'lmasdan, balki dunyoviy hayotga hamnafas bo'lgan qadriyat sifatida ko'rinmoqda. Bu holatlarni tushunish va tushutirib berishda falsafaning o'rni va roli benihoyadir. Falsafadagi inkorning dialektik xarakteri mazkur jarayonlarning mag'zi-mag'zidan o'tib uning mohiyatini ifodalashga xizmat qiladi.

Ayni vaqtda falsafa ijtimoiy hayotda g'oyaning o'rni va roli masalasini tushuntirib berishda ham muhim ahamiyatga egadir. Ma'lumki, falsafa fanligidan tashqari mafkura hamdir. Lekin uning bu ikki funktsiyasi bir-biridan ma'lum jihatlar bilan farqlanadi. Chunki, mafkuraning o'zi mustaqil ijtimoiy ong shakli sifatida mavjud bo'ladi va u ma'lum bir sinf, millat, jamiyatning manfaatini aks ettiradi. Va shu jihatdan u tabiatiga ko'ra nazariy xarakterga ega bo'lgan falsafaga murojaat etadi. Falsafa hamisha istalgan

mafkuraning nazariy asosi bo'lib kelgan. Milliy istiqlol falsafasining ham nazariy asosini falsafa tashkil qiladi. Falsafiy tamoyillardan kelib chiqqan holda biz jamiyat falsafasiz mavjud bo'lolmaydi, degan aksiomaga tayanamiz. Lekin hamma gap jamiyatning qanday mafkuraga tayanishida, qanday mafkura atrofida birlashishida va qanday mafkuraning ketidan borishishidadir. Yurtboshimiz milliy istiqlol falsafasi haqida gapirganlarida "... ko'p millatli O'zbekiston xalqini ezgu g'oya – ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish yo'lidagi asriy orzu-intilishlarini, hayotiy ideallarini o'zida aks ettiradi. Milliy g'oya va milliy istiqlol falsafasi haqida gap borar ekan, biz nihoyatda keng qamrovli, murakkab, serqirra insoniyat tarixida aniq va mukammal ifodasi, tugal namunasi hali-hanuz yaratilmagan tushunchalarni o'zimizda tasavvur qilishimiz kerak, deb o'ylayman. Bu tushunchalar Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi kabi yuksak g'oyalarning ma'no-mazmunini teran anglab etishga xizmat qiladi. Bu mafkura xalqni-xalq, millatni-millat etadigan, uning sha'nu-sharafi, or-nomusi, ishonch-e'tiqodini ifodalaydigan, jamiyatimizning o'ziga xos taraqqiyot yo'li, turmush tarzi, tub manfaatlariga tayangan holda muttasil rivojlanib, takomillashib boradigan g'oyalar tizimidir" deb yozgan edilar.

Xalqni buyuk kelajak va ulug'vor maqsadlar sari birlashtirish, mamlakatimizda yashaydigan, millati, tili va dinidan qat'iy nazar har bir fuqaroning yagona Vatan baxt-saodati uchun doimo mas'uliyat sezib yashashiga chorlash, ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an'nalarimizga munosib bo'lishga erishish, yuksak fazilatli va komil insonni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da'vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoiylilikni hayot mezoniga aylantirish – milliy istiqlol falsafasining bosh maqsadi ekanligi Prezidentimiz I.Karimov o'zlarining "Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar" kitobining so'zboshisida ko'rsatib berganlar: "Shu narsani alohida ta'kidlamochimanki, - degan edilar yurtboshi ushbu kitobda, - milliy g'oya va istiqlol falsafasi yurtimizda yashayotgan barcha kishilar ma'naviy boyligiga, dunyoqarashining negiziga aylanishiga erishish biz uchun eng asosiy maqsaddir".

Milliy istiqlol g'oyasining ijtimoiy qadriyatini bilish, uni o'z qalbi va ongiga singdirish, e'tiqodiga aylantirish amaliyotining muhim vositasi rolini falsafa bajaradi. Milliy istiqlol g'oyasi turli hildagi qarashlar, fikrlar uyg'unligi asosida shakllanadi, rivojlanadi. Ayni vaqtda u fuqarolarimizdan tafakkur erkinligini yanada rivojlantirish va takomillashtirishni talab qiladi va shunga xizmat ham qiladi. Shu holatdan kelib chiqib, xilma-xil qarashlar va fikrlarni, sog'lom, progressiv dunyoqarashga keltirish, sog'lom dunyoqarashni kishilarning turmush tarziga aylantirish ayni vaqtda chuqur falsafiy mulohazani talab qiladi. Buning uchun biz xilma-xil qarashlar, oqimlar, ta'limotlar, kontseptsiyalar tarixi bo'lgan falsafa tarixiga qayta-qayta murojaat qilishimiz, qarashlar jangidan ongli xulosalar chiqarishga o'rganmog'imiz kerak bo'ladi.

Shunday qilib falsafa madaniyat, mafkura, san'at, donolikka muhabbat, dunyoqarash, metodologiya sifatida jamiyat hayotida muhim rol o'ynaydi. Unga inson qanchalik mehr-muhabbat bilan yondoshsa, u hayotdan shunchalik mehr-muhabbat ko'radi. Chunki u falsafa yordamida hayotdan mehr-muhabbatni topishga, uni qadrlashga o'rganadi. Falsafa insonni o'zini-o'zi bilishga, tushunishga, shu orqali o'zgalarni ham xuddi shunday bilishga va insonni eng ulug' qadriyat sifatida qadrlashga o'rgatuvchi universitetdir. Ayni vaqtda falsafa benihoya aniq qoidalar, ta'riflar, tamoyillar, kategoriyalar, qonunlarga asoslangan aniq fan hamdir. U mulohaza, fikrlash orqali tushunadigan eng qiziqarli fandir. Falsafani tom mazmuni bilan egallagan inson uchun hayotda, jamiyatda, fanda ochilmagan eshikning o'zi bo'lmagan va bo'lmaydi ham.

Antik davr yunon falsafasi qadimiy Sharq – Bobil va Misr, Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoyda paydo bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlar ta'sirida, Yunonistonda yuksak rivojlangan quldordik jamiyatining tarixiy, iqtisodiy siyosiy va madaniy-ma'naviy shart-sharoitlar asosida vujudga keldi. Miloddan ilgarigi VIII-VI asrlarda Kichik Osiyo, O'rta er dengizi qirg'oqlaridagi shaharlar bilan yaqin Sharq, Kavkaz hamda G'arb mamlakatlari xalqlari o'rtasida savdo, iqtisodiy, madaniy munosabatlar juda ham avj oladi. Bu davrga kelib bu hududlarda qulchilik

munosabatlari juda rivojlanadi. Natijada, quldorlik jamiyati Yunonistonda jadallik bilan taraqqiy eta boshlaydi. Ayniqsa, bu hududdagi Milet va Efes shaharlarida quldorlik o'zining yuqori bosqichiga erishadi. Oqibatda, bu shaharlar Yunon ilm-fani va falsafasining beshigiga aylanadi.

Milet faylasuflari o'z falsafiy qarashlarini tabiiy-ilmiy tushunchalar bilan ifodalaydilar. Bu davrlarda falsafa va boshqa bilim sohalari ham bir-birlaridan ajralmagan holda bir butun shaklda «falsafa» nomi bilan atalar edi.

Ilk yunon faylasuflari Milet shahri falsafiy maktab vakillari: Fales, Anaksimandr va Anaksimendardir. Ular o'zlarining falsafiy asarlarida kosmologizmga oid, ya'ni astronomik bilimlarga oid o'z qarashlarini ifodalab berdilar. Ulardan qadimiy Yunonistonda «etti donishmandning biri» hisoblanib, shuhrat qozongan Fales Bobilliklarning astronomik tassavvurlarini rivojlantirib, qadimgi yunon astronomiyasiga asos soladi. U oldindan quyosh tutilishini aytishga doir o'zining hisoblash usulini ishlab chiqadi va ta'riflab beradi. Anaksimandr esa quyosh soatini ixtiro qilib, gnomon nomli asbob yasaydi va ko'k-osmon gumbazi sferasi doirasi modelini tuzadi. U birinchi bo'lib Yunonistonning geografik xaritasini chizadi.

Qadimgi Yunon falsafasining kosmologizmida Arastuning kosmos haqidagi ta'limoti ham muhim o'rin tutadi. Arastu nazarida, olamning markazida er turadi, u sokin holatda mavjuddir. Erning atrofida davralarga-sayyoralar, quyosh va yulduzlar osmonda joylashgan bo'lib, ular Erni to'rt tomondan aylanib turadi. Arastuning ushbu nazariyasini mashhur astronom Ptolomey davom ettiradi va rivojlantiradi. Shu asosda geotsentrik (olamning markazi Er deyuvchi) nazariya qaror topadi. Astronom Gipparx esa Quyosh, Oy, sayyoralar, yulduzlar katalogini tuzadi. Eratosfen bo'lsa, Er sharining aylanma uzunligini o'lchaydi va h.k. Lekin antik yunon kosmologiyasida geotsentrik nazariya hukmronlik qilgani holda Aristrax Samoskiy Erning Quyosh hamda o'z o'qi atrofida aylanishi haqida o'z qarashlarini ishlab chiqadi.

Faylasuf Epikur esa, osmon jismlari haqida shunday deydi: «Er, u bilan aloqador yoritqichlar cheksiz olamning bir bo'lagidir, olamda bizning dunyomiz kabi dunyolar, unga o'xshash va undan farq qiluvchi dunyolar son-sanoqsiz ko'p. Quyosh, Oy va boshqa yulduzlar tizimi girdobli aylanib turgan tabiat yo shamol, yoki olov, yoki ham unisi, ham bunisining qo'shilishidan kelib chiqqan. Quyosh, Oy va boshqa yoritqichlar bizning sezishimiz darajasida yo katta, yoki kichik bo'lishi mumkin. Bu yoritqichlarning aylanishi zaruriy va qonuniy harakat tufaylidir».

Epikur shular bilan birga, Quyosh, Oy tutilishi borasida ham o'z mulohazasini bayon qilarkan, ob-havoni oldindan aytish mumkinligini, bulutlarning tashkil topishi, suvning bug'lanish-parlash oqibatida bulutlar paydo bo'lishi, ya'ni chaqmoq, yashin, tsiklon - to'fonlar, Er qimirlash, zilzila sabablari haqida genial gumonlar, taxminlar, ehtimol fikrlar bildiradi.

Qadimgi yunon faylasuflaridan Demokrit bo'lsa, Quyosh va Oy yaltiroq, tekis hamda yumshoq atom zarrachalarining to'planishi, birikishidan hosil bo'lgan. Oyda tog'lar, vodiylar va jarliklar bor, deb uning qattiq jismligini e'tirof etgan. Shunday qilib, ilk yunon falsafasining kosmologizmiga yakun yasab, shuni aytsak bo'ladiki, qadimgi yunon faylasuflari ayni vaqtda tabiatshunoslar ham bo'lishgan. Ularning kosmogonik ta'limotlari keyingi davr astronomik bilimlarning rivojlanishi, hozirgi kun XX asr kosmanavtikasi uchun ilk zamin bo'lgan.

Qadimgi yunon faylasuflari borliq va uni bilish haqida ham o'z dunyoqarashlari asosida o'z ta'limotlarini yaratganlar. Ulardan Milet maktabining asoschisi Fales (mil. yil 624-547yy) olamning asosini suv tashkil qiladi, deb biladi. Chunki uning ko'z oldida suvning hayvonot, nabotat va insoniyat hayotida hal qiluvchi o'rni va ahamiyati gavdalanar edi. Fales dengizning kemalar, savdo-sotiq ishlari; daryolarning, masalan, Nilning dehqonchilikdagi muhim ahamiyatini ko'rar, mushohada etar, ayniqsa, yomg'irning ekin-tikin ishlari uchun hayotbahsh hislatlari uni hayratga solgan edi. Shuning uchun U hamma narsa suvdan paydo bo'ladi va hamma narsa suv shakliga aylanadi, deydi.

Anaksimandr (mil. avv.610-546 yy) esa olamda ko'p dunyolar bor, deb taxmin qiladi. U olamdagi hamma konkret narsalarning asosida cheksiz «apeyronlar» yotadi, deydi. Anaksimandr, «apeyron» nomuayyan, konkret bo'lmagan, umumiy moddadir, «apeyron» hamma

konkret narsa va buyumlarning negizini tashkil qiladi, deydi. Uning bu fikri yunon falsafiy tafakkuri rivojida muhim qadam bo'ladi.

Falesning do'sti, ioniyalik Anaksimen (mil. avv.588-525y.y.) bo'lsa, borliqning asosida havo yotadi, deb hisoblaydi. Uning fikricha, tabiatdagi hamma tabiiy hodisalar havoning quyuqlanishi yoki suyuqlanishidan hosil bo'ladi. Havoning suyuqlanishi uni o'tga, olovga; quyuqlanishi esa uni shamolga, bulutga keyin esa suvga, erga, oqibatda toshga aylantiradi.

Efesslik Geraklit (mil. avv.530-470y.y.) bo'lsa, butun olamning asosi, barcha tabiiy narsa va hodisalarning negizi – bu olovdir, deydi. Uning fikricha, barcha narsalar olovdan paydo bo'ladi va so'ngra yana olovga aylanadi. Hamma narsani o'z ichiga olgan bir butun olamni xudolardan ham, odamlardan ham hech kim yaratmagan, olam bu qonuniyatli tarzda alangalanadigan va qonuniyatli tarzda o'chadigan abadiy barhayot olovdir, u ilgari ham shunday, hozirda ham shunday, bundan keyin ham shunday bo'ladi deydi. Geraklit olovning erga, suvga, havoga aylanishini va aksincha ta'riflab, hamma narsa harakatda, o'zgarishda va rivojlanishda, deydi. U borliqni chuqur tushunishga, tasavvur etishga, bilishga undaydi.

Samoslik Pifagor (mil. avv. 571-497y.y.) bo'lsa, butun olamning asosini, dunyodagi narsa va hodisalarning negizini «son» tashkil qiladi, deydi. Uning nuqtai nazaricha, «1» umumiy, boshlang'ich, muqaddas sondir, u barcha narsa va hodisaning asosidir., «2» aks, salbiylik, ziddiyatlilikni ifodalaydi. «3» bu tabiat-uchlikdir, 1 va 2-ning, asos va aksning, boshlang'ich va uning qarshi tomonlarining birligidir. «4» - bu tabiatdagi to'rt element - suv, havo, olov, erdir va h.k. Xullas, Pifagor son va sonlar haqida fikr yuritib, tabiiy hodisalarning miqdoriy jihatlariga e'tiborni jalb qilib, ilmiy fikrlashga muhim hissa qo'shadi. Xususan, u geometriyaga jiddiy ahamiyat berib, «nuqta»ni-«1»ga, «chiziq»ni-«2»ga, «yuza»ni-«3»ga, «jism»ni-«4»ga taqqoslab, «uch burchak»ning uch burchagi yig'indisi haqidagi teorema (ya'ni: $a+v+s=2d$)ni ta'riflab berdi.

Ayniqsa, Pifagorning Sharq xalqlaridan olgan «Gipotenuza kvadrati katetlar kvadratlarining yig'indisiga teng» degan teoremasi matematika fanining kelgusi taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Lekin Pifagorning dunyoqarashi o'z asosiy yo'nalishi jihatidan Geraklit falsafiy yo'nalishiga butunlay zid edi.

Milodgacha V-IV asrlarda, xususan, V asrning 40-30 yillari davrida qadimgi Yunoniston o'zining eng gullagan davriga kiradi. Bu davrda matematika, astronomiya, arxitekturaga oid bilimlar kuchli rivojlanib, qadimgi yunon falsafasining buyuk namoyandalari etishib chiqadi. Ayni shu davrda yunon materialistik falsafiy yo'nalishining yirik vakillari Levkipp (mil. avv.500-440 y.y.) va Demokrit (mil. avv.460-370 y.y) maktablari shakllanib, ravnaq topadi. Bu asrlar orasida dastlab Suqrot hamda Aflotun, sal keyinroq Arastu (mil. avv.382-322 y.y) lar yashab ijod qiladi.

Levkipp qadimgi atomistik nazariyaning asoschisi sifatida olam bo'linmaydigan juda kichik mayda, ko'zga ko'rinmaydigan atomlar va bo'shliqdan iborat, degan qarashni ilgari suradi. U olamdagi narsa va hodisalarning hammasi ana shu zarralar - atomlarning birikuvidan paydo bo'ladi, ob'ektiv zaruriyatdan kelib chiqadi, deydi. Levkippning bu qarashlarini rivojlantirgan, uni yuqori pog'onaga ko'targan, uning davomchisi Abderlik Demokrit edi. Demokrit «birinchi yunon entsiklopedik aql egasi» sifatida atomistik nazariyani ishlab chiqadi. Demokritning bu nazariyasiga ko'ra ham olam eng mayda atomlardan iborat, borliqning asosida atomlar va bo'shliq yotadi, atomlar esa bo'linmas zarrachalar bo'lib, bo'shliqda harakat qiladi. Ularning turli xil qo'shilishidan turli-tuman narsalar kelib chiqadi, ularning bir-birlaridan ajralishlari tufayli bor narsalar yo'q bo'ladi. Hamma abadiy son-sanoqsiz atomlar cheksiz bo'shliqdagi turli xil joylashuvidan behisob dunyolar paydo bo'lib, yo'q bo'lib turadi. Bu holat tabiiy zaruriyat asosida sodir bo'ladi. Sababsiz hech bir narsa, hech bir hodisa yo'q, hamma narsa, hamma hodisa sababli va zaruriydir.

Demokritning bilish nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. U hissiy bilishning shakli-hissiy sezishni bilishning birinchi bosqichi, deb hissiy bilishni «qorong'i bilish», deydi. Uningcha, chin bilish, haqiqatni bilish, insonning aqliy faoliyati orqali bilishi tufayli yuzaga keladi. Aql bilan bilish bu eng yuqori, eng chuqur, eng to'g'ri bilishdir. deydi Demokrit. U inson bilishda, shubhasiz, hissiy va aqliy bilishni birlikda olib qaraydi.

«Donolik uch holatda: yaxshi fikrlash, yaxshi soʻzlash va yaxshi ishda koʻrinadi»-deb yozadi Demokrit. «Fikrlashga vaqt emas, balki tarbiya va tabiat oʻrgatadi»,-deydi u.

Xullas, qadimgi yunon faylasuflari: Levkipp va Demokritlarning atomistik nazariyasi keyingi davr, ayniqsa, bizning XX asrda fizika, kimyo, biologiya kabi fanlarning ravnaq topishida muhim ahamiyatga ega boʻldi.

Qadimgi yunon faylasuflaridan juda katta mavqega ega boʻlgan faylasuf Aflotundir. Aflotun (mil. avv.427-347 y.y.) Afina oqsuyak zadoganlaridan boʻlib, avval Kratildan, soʻng Suqrotidan taʼlim oladi va mashhur faylasuf boʻlib etishadi. Aflotun oʻzining obʼektiv idealistik falsafiy tizimini ishlab chiqadi. U «Pir», «Fedon», «Teetete», «Davlat», «Parmenid», «Sofist» nomli asarlari va dialoglarida oʻz dunyoqarashini, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy nuqtai nazarlarini bayon qiladi.

Aflotun falsafiy taʼlimoti oʻzining idealistik tizimi, bilish nazariyasi, dialektik metodi, ijtimoiy-siyosiy qarashlari bilan xarakterlanadi. U oʻzining idealistik falsafiy tizimida «gʻoyalar dunyo»si va «narsalar dunyosi bor, deydi. «gʻoyalar dunyosi» doimiy, oʻzgarmas, haqiqiy, chin dunyodir. «Narsalar dunyosi» esa oʻtkinchi, vaqtincha, oʻzgaruvchan dunyodir, «narsalar dunyosi» «gʻoyalar dunyosi»ning xira koʻlankasi, soyasidir, deydi. Aflotunning nuqtai nazaricha, olamning asosini ham ayni shu «gʻoyalar dunyosi» tashkil qiladi. Uningcha, «gʻoyalar dunyosi» butun borliqning ham mohiyatini tashkil etadi. Aflotunning bilish nazariyasi ham oʻziga xosdir. U oʻz bilish nazariyasida jon va tan haqida soʻzlab, jonni tandan mustaqil, alohida ruhiy, ilohiy, hech oʻlmas, deb hisoblaydi. «Jonlar dunyosi» «gʻoyalar dunyosi» bilan yaqin, «jonlar dunyosi» «narsalar dunyosi»ga, yaʼni insonlar taniga kelib kirgach, insonlarda bilish hosil boʻladi, deydi. Aflotun inson bilishida insondagi sezgi, his, idrok, tuygʻu hosil qiluvchi sezgi aʼzolarining rolini inkor qilib, bilish bu jonning «eslashi», «xotirlashi», deydi.

Aflotun oʻzining «Davlat» kitobida hokimiyat, uning shakllari, aholisi, tabaqalarga boʻlinishi toʻgʻrisida fikr yuritadi. U oʻzining «Ideal davlat» utopiyasida jamiyatni uch tabaqaga: 1) hokimlar - faylasuflar; 2) harbiylar, davlat apparati hodimlari; 3) dehqonlar va hunarmandlarga boʻladi.

Aflotun Afinada Parakda bogʻida oʻz shogirdlariga dars beradi. Shu asosda Afinada uning nomi bilan bogʻliq Akademiya tashkil topadi. Aflotunning idealistik falsafiy taʼlimoti Oʻrta asr sxolastikasiga, Sharq mamlakatlari, jumladan, Markaziy Osiyo xalqlari tafakkuriga katta taʼsir qilgan. Hozirgi zamon XX asr Gʻarb mamlakatlari, xususan AQShda «Aflotunga qaytish lozim!» degan ovozlari ham eshitilib, ular falsafasida oʻziga xos talqinga ega boʻlmoqda.

Qadimgi yunon falsafasining eng soʻnggi buyuk namoyandasi Aflotunning shogirdi Arastudir.

Arastu (mil. avv. 384-322 y.y.) Yunonistonning Stagira shahrida tugʻilib, 17 yoshida Afinaga kelib, Aflotun akademiyasiga oʻqishga kiradi va unda 20 yil taʼlim oladi. U Aflotun bilan juda koʻp masalalarda munozaralar qilib, Aflotunning falsafiy taʼlimotini rad qila boshlaydi. Aflotun vafotidan keyin Arastu Afinada oʻz maktabini tashkil qilib, uni yunon fani va falsafasining markaziga aylantiradi. U qadimgi Yunonistonda hamma ilmlarga oid yutuqlarni egallab, ularni sistemalashtiradi, rivojlantiradi. Hozirgi zamon tabiatshunosligi, jamiyatshunosligi, mantiq fani oʻzlarining dastlabki taraqqiyotini boshlanishi va ibtidosini Arastu ilmiy faoliyatidan olgan. Uning «Fizika», «Matematika», «Jon toʻgʻrisida», «Kategoriyalar», «Ikkinchi Analitika», «Topika», «Organon» singari asarlarida samarali ijodi-tabiatshunoslik va jamiyatshunoslikka, falsafaga oid qarashlari oʻzining toʻla ifodasini topgan.

Arastu Aflotunning «gʻoyalar dunyosi» toʻgʻrisidagi nazariyasiga qarshi chiqib, uning «gʻoyalar dunyosi» «narsalar dunyosidan alohida», degan fikrini - bu aslo mumkin emas, qanday qilib narsalar boshqa, ularning mohiyati-gʻoyalari alohida yashaydi? Bu aqlga toʻgʻri kelmaydigan hol,-deydi Arastu. Aflotunning: «narsalar dunyosi harakatda, oʻzgaruvchan va maʼlum vaqt bilan bogʻliq, gʻoyalar dunyosi esa, oʻzgarmas, doimiy va abadiydir»,-degan fikriga qarshi: «Bu qanaqasi? Original - asl oʻzgarmas, uning aksi, gʻoyasi oʻzgaruvchan boʻlar ekan, bu mantiqqa zid qarash-ku!» deydi. Arastu Aflotunning «gʻoyalar dunyosi» toʻgʻrisidagi taʼlimotni

qat'iy rad qilib, u narsalarning asli, mohiyati, substantsiyasi shu narsalarning o'zidadir, deydi va bu qarashni isbotlaydi.

Arastu o'zining «Metafizika» asarida to'rt xil sabab haqida fikr yuritadi. Ular quyidagilar: 1) moddiy sabab; 2) shakliy sabab; 3) yaratuvchi sabab; va 4) maqsad.

U bunda bu sabablarning har birini bir-bir tahlil qilib, izohlab beradi, moddiy sabab, ya'ni modda har bir narsaning materiali, har bir narsa undan hosil bo'ladi. Shakliy sabab, ya'ni shakl har bir narsaga shakl ato qiladi. Masalan: «haykal shaklsiz bronzadan, idish-tavoqlar beshakl loydan farq qilishib, ular muayyan shakl vositasidagina shu narsa qiyofasini kasb etadi. Agarda shakl bo'lmasa, bronza yoki mis, loy qanday material holida bo'lsa, shunday qolaveradi», deydi u.

Arastu bunda shaklni faol hisoblaydi, u hatto shaklni narsaning borliq ko'rinishi, borliqning ma'nosi, deydi. Arastu fikricha, agar modda va shakl «narsalar nimalardan tuzilgan?» degan savolga javob bersa, «yaratuvchi sabab nima yaratildi?»-degan savolga javo beradi. Masalan, ota-ona bolaning sababchisidir. Oxirgi sabab-bu «maqsad» bo'lib, Arastu tasavvuricha, «nima uchun?» degan savolga javob bo'lib, unda tabiat hodisalarining kelib chiqishi, paydo bo'lishi ifodalanadi. Arastu bu bilan har bir ijtimoiy hodisada, har bir inson faoliyatida ma'lum maqsad borligini qayd qiladi.

Arastu falsafasidagi yana bir muhim jihat-bu uning imkoniyat va voqelik kategoriyalarini har tomonlama tadqiq qilib ishlab chiqadi.

Arastuning tarixiy xizmati esa uning naturfalsafasi va bilish nazariyasidir. U: «Aql (idrok), fikr, ong tabiat bo'lmasa, u bilan muvofiq kelmasa, demak, (ular) soxtadir», deydi. Arastu bilishda borliqni e'tirof qiladi, tabiat, moddiy olam inson ongidan, insonga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, ular inson sezgisi, idroki, ongi tafakkuri, bir butun bilishining manbai, deb hisoblaydi. Insonning bilishi uning ayrim predmet, buyum, hodisalarni sezishidan, so'ngra aql, tafakkur, nazariy bilimlar vositasida umumiylikni bilishga erishadi.

Arastu shunday yozadi: «..kimki hech narsani sezmasa, u hech narsani bilmaydi va hech narsani tushunmaydi; agar biror narsani bilsa, (mushohada qilsa) unda u kishi buni tasavvur sifatida ham bilib oladi, chunki tasavvurlar sezgilar demakdir. Faqat materiyasizdir, xolos».

Arastuning buyuk xizmatlaridan biri uning harakatning turlari va taraqqiyot shakllari to'g'risidagi quyidagi qarashlaridir. Uningcha borliqda olti xil harakat, olti tur umumiy o'zgarishlar bor. Ular quyidagilar: a) mohiyatdagi o'zgarishlar: 1) paydo bo'lish; 2) yo'q bo'lish; 3) tor ma'noda o'zgarishlar; 3) bir xolatlardan boshqa xolatga o'tish - sifatiiy o'zgarish; 4) ko'payish; 5) ozayish-miqdoriy o'zgarish; 6) joy almashuvi, hol o'zgarishi.

Umuman, Arastuning bilish nazariyasi uning mantiq haqidagi mulohazalari bilan, falsafiiy va mantiqiiy kategoriyalarni ta'riflash bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Uning falsafiiy kategoriyalarni birinchi bo'lib tasnif qilishi ham muhim ahamiyatga ega. U kategoriyalarni o'n guruhga bo'lib tasnif qildi:

1) mohiyat; 2) miqdor; 3) sifat; 4) munosabat; 5) o'rin; 6) vaqt; 7) holat; 8) egalik; 9) ta'sirlanish; 10) iztiroblanish. Uning kategoriyalarni bunday guruhlariga ajratishi moddiy dunyoni, tabiatni, jamiyatni, inson ongi va ruhiyatini o'rganishda muhim rol o'ynaydi.

Arastu birinchi bo'lib inson tafakkuri qonunlarini ochdi va ta'riflab berdi, u tafakkurning hamma muhim shakllarini tadqiq qildi.

Arastuning iqtisodiiy nazariya sohasiga qarashlari ham e'tiborga loyiq qarashlardir. Uning ayriboshlash, qiymat shakllari, ekvivalent shakllari, mehnat, tenglik muammolariga oid tadqiqotlari jamiyat iqtisodini o'rganishning dastlabki bayonlaridandir. Arastu tovarning pul shaklini oddiiy qiymat shaklining yanada rivojlanishidan, ya'ni bir tovar qiymatining boshqa bir tovarda ifdalanishining yanada rivojlanishidan, iborat ekanligini tamomila ravshan qilib ko'rsatadi. U bunday deydi: «5 loja-falon qadar pulga» deyishdan farq qilmaydi. Teng barovarlik bo'lmasa, ayriboshlash, bo'lmagani kabi, o'lchovdoshlik bo'lmasa, teng baravarlik ham bo'lmaydi»...

Xullas, Arastu o'z davrida qadimiiy Yunonistonda butun ilm-fan, san'at va siyosat sohalarida erishilgan hamma yutuqlarni falsafiiy umumlashtirishga muvaffaq bo'lgan

mutafakkirdir. Shuning uchun uning asarlari antik jamiyatning bilimlari jumladan, falsafiy tafakkur tarixining muhim manbai hisoblanadi. Uning kishilik tarixidagi Buyuk xizmatlari: ko'pchilik bilim sohalariga oid ilmlar bilan birga, falsafiy ta'limotining progressiv tomonlarining keyingi O'rta asrlar Sharq, Markaziy Osiyo, Hindiston va Uyg'onish davri Evropa xalqlari falsafiy tafakkuriga ko'rsatgan katta ta'siridir. Biz ta'sir haqida keyingi mavzularimizda ham to'xtalib o'tamiz.

Qadimgi yunon falsafasining eng muhim jihati – uning stixiyali dialektik xarakterga egaligidir. Bu dialektikaning asoschilaridan biri Geraklitdir. U o'zining olov to'g'risidagi ta'limotida barcha narsalar olovdan paydo bo'lib, so'ngra olovga qaytadi, deb, olovning erga, suvga, havoga aylanishini va aksini ta'riflab, dunyoni doimiy harakatda, o'zgarish jarayonida ko'radi.

Geraklit dunyodagi to'xtovsiz o'zgarishlarining asosiy sababini narsalardagi qarama-qarshiliklardan, deb biladi. Uningcha, bir xillik va har xillik, hamohanglik va nohamohanglik kabilardan birlik hosil bo'ladi, bu birlikdan hamma har xillik va birhillik tashkil topadi. Hayotda tirik va o'lik, uyg'oq va uyqudalik, yoshlik va qarilik birgadir. Narsalar doimo o'zaro bir-biriga o'tib, o'zgarib turadi. «Sovuq issiq bo'ladi, issiq sovuq bo'ladi. Xo'l quruqqa, quruq ho'lga aylanadi. Nifoqlashuvchi kelishishi, tarqaluvchi yig'ilishi (birikishi), ajoyib xilma-xil ohanglar hamohanglikni kurash jarayonida paydo qiladi». Geraklit dialektikaning qarama-qarshiliklar kurashi va birligini yaxshi taxmin qiladi. U shunday yozadi: «Baho bebaholikdan, bebaholik baholikdan, ular bir-birining o'limi bilan yashaydi va bir-birining yashashi bilan o'ladi, hayot harakat, o'zgarish bilan hayot, hamma narsa harakatda, o'zgarishdadir, bir daryo suviga ikki marta cho'milish mumkin emas, chunki daryoda tinimsiz yangi-yangi suvlar oqib turadi». «Dengiz suvi ham toza ham toza emas. U baliqlarga davo, hayotbaxsh bo'lsa, insonlarga ichish uchun yaramaydi va zararlidir». «Eng kelishgan maymun inson zotiga nisbatan eng xunukdir». «Eshakka xashak oltindan a'lo turar». «Tabiat qarama-qarshilikka intiladi, lekin bir-biriga o'xshashlik emas, homoxanglik tug'diradi». Masalan, tabiat inson individlarini qarama-qarshi jinslardan, erkak va ayollardan tuzgan, demak, ularni qarama-qarshi jinslardan yaratgan, bir xil jinslardan emas. San'at ham, xuddi tabiatga o'xshash qarama-qarshiliklardan, turli hil ohangliklardan tashkil topadi. Rasm ham qora, qizil, sariq, oq bo'yoqlar birligidan paydo bo'ladi. Musiqada esa, yuqori, baland, past turli ovozlardan ohang, kuy, ashula hosil bo'lib, so'zlar tashkil topadi va h.k.».

Bu yuqorida keltirilgan fikrlardan Geraklitning stixiyali, sodda, ammo to'g'ri dialektik qarashlarini bilib olamiz.

Lekin shu bilan birga, qadimgi yunon falsafasida (mil. avv. VI-V asrlarda) eleat falsafiy maktabi vakili Ksenofan (mil. avv. 565-473y.y.) Geraklitning yuqoridagi tabiat hodisalaridagi ko'p xillik, harakat, o'zgaruvchanlik haqidagi dialektik kontseptsiyasiga qarshi kurashib, u hech qachon paydo bo'lmagan, yo'q ham bo'lmovchi, yakkayu yagona, har doim barqaror, o'zgarmas dunyo haqida fikr bildiradi.

Eleat maktabining ikkinchi vakili Parmenid (mil. avv. VI asr oxiri V asr boshlarida yashagan) «Tabiat haqida» poemasi: «Yakkayu yagona borliq bor, bu borliq kelib chiqmagan ham, yo'q ham bo'lmaydi, o'zgarmaydi ham. Borliq bor, u harakatsiz «deb» Geraklit dialektikasini qat'iy inkor qiladi.

Qadimgi yunon falsafasining yana bir vakili Empedokl (mil. avv. 490-430y.y.) o'z falsafiy qarashida narsalarni tashkil etgan elementlar va ulardan hosil bo'lgan narsalarni harakatda, deb qaragan. U bu harkatlarning sababi, 6 deb «dushmanlik» va «do'stlik», ishq-muhabbat va rashk, raqiblik kabi qarama-qarshi kuchlardir, deydi. Empedokl o'z mushohada va kuzatishlaridan kelib chiqib, chindan ham qarama-qarshi kuchlar tortish, birikish, qo'shilish do'stlik, muhabbat, sevgi tufayli sodir bo'lsa; itarilish, ajralish, raqiblik, yomon ko'rish, nifoqlik, dushmanlik tufayli vujudga keladi, deb xulosa chiqaradi.

Bir guruh qadimgi yunon faylasuflari dialektikani o'zaro savol-javob usuli (metodi) deb tushunishadi. Shulardan biri Aflotun bo'lib, u dialektikani «savol-javob metodi», deb izohlaydi. U o'zining «Davlat» nomli asarida, bu usulni qo'llab, uni «dialektik» metod, deydi. O'z

asarlarida u dialektikaga shunday ta'rif beradi: «Dialektika kishilarni savol-javob bera bilishga o'rgatadi», «uni xususan, nutqda qo'llash muhim ahamiyatga ega», -deydi. Aflotun «Adolat», «Go'zallik», «qaramlilik»ni ifodalash va tashviq etishda dialektikaning muhimligini qayd qiladi. U dialektika haqida so'zlar ekan, uni tushunchalar mantiqini ochish usuli sifatida xarakterlaydi. Aflotun o'zining «Parmenid» kitobida dialektikani tushunchalar: umumiylik, konkretlik, ayniyat va qarama-qarshilik, ko'plik va yakkaalik kabilar munosabatlarida ishlab chiqadi. U dialektikani «g'oyalar»ga xos xususiyat, deb tushunadi.

Umuman, Aflotun o'z falsafiy sistemasida «narsalar dunyosi harakatchan, o'zgaruvchan, vaqtincha, desa ham, «g'oyalar dunyosi»ni o'zgarmas, doimiy, abadiy, deb tushungani uchun, uning dialektikasi savol-javob bera olish san'atidan iborat bo'lib qoladi.

Qadimgi yunon falsafasida Geraklitdan keyin dialektikani rivojlantirgan faylasuf – bu Arastudir. U o'zining tabiiy-ilmiy qarashlari bayon qilingan «Fizika», «Osmon haqida», «Meteorologiya», «Hayvonlarning kelib chiqishi», «Metafizika», «Etika» kabi asarlarida dialektik fikrni ilgari suradi.

Arastu o'zining bu asarlarida, xususan, «Fizika»da dialektik fikr yuritib, shunday yozadi: Birinchi modda-olamning substrati, materiali - «ikki sifatli» bo'lib, bir-biriga zid-issiqlik va sovuqlik, quruqlik va namlik xususiyatlari bilan dunyoning asosini tashkil qiladi. Uning nazaricha, mazkur xususiyatlar qo'shilib, issiq va quruq-olovni, issiq va ho'l-nam havoni, sovuq va nam-suvni, sovuq va quruq-erni hosil qiladi. To'rt element-olov, havo, er, suv-o'zaro bir-birlari biln qo'shilib, turli jismlarni hosil qiladi, bu jismlar ham o'zaro qo'shilib, emirilib turadi. Masalan, suvning parga aylanishi yoki havoga o'tishi ham shu elementlarning turlicha qo'shilishi tufayli ro'yobga chiqadi. Har bir elementning o'z joyi bor: olov va havo yuqorida, suv va er quyida bo'ladi. Arastu bu o'rinda beshinchi element - efir to'g'risida ham fikr yuritadi va uni beshinchi mohiyat, deb ataydi. U Demokritning atomistik nazariyasiga qarshi chiqib, narsalarda bo'linmaydigan hech qanday materiya zarrasi yo'q, hamma zarralar bo'linaveradi, bu bepayon olamda «quruqlik va issiqlikka» bo'linish davom etaveradi; narsa, jism tarkibi cheksiz», deydi. Arastuning bu qarashlari o'z davri uchun juda muhim dialektik farazlar edi. Xullas, dialektika qadimgi yunon falsafasida dunyoga, borliqqa qarash, uni tushunish usuli, savol-javob san'ati sifatida, materialistik va idealistik ko'rinishlarda stixiyali shaklda yuzaga kelganligi tarixiy fakt edi. Bu narsa qadimgi yunon falsafasining o'ziga xos yutuqlaridan biridir.

Eramizdan oldingi II-I asrlarga kelib, Yunoniston Rim imperiyasiga qaram bo'lib qoladi. Yunoniston antik davrda erishgan butun moddiy va ma'naviy boyliklarga Rim imperiyasi egalik qila boshlaydi. Bu davrga kelib yunon falsafasi ham Rim olimlari va faylasuflari tomonidan o'zlashtirila boshlanadi. Natijada, Rimda ham o'z falsafiy qarashlarini olg'a suruvchi mutaffakirlar, faylasuflar etishib chiqq boshlaydi.

Bu davrda Rimda yunon faylasuflari ishlab chiqqan falsafiy nazariyalar va ma'lumotlar Rim mutafakkirlari va faylasuflari tomonidan qayta ishlanib, ularni qayta tiklash asosida turli yo'nalishdagi falsafiy nazariyalar va ta'limotlar paydo bo'ladi.

Mana shunday bir sharoitda Rimda Demokrit va Epikur ta'limotini qayta tiriltirib, uni davom ettirgan Lukretsiy Tit Kar, platonchilar safdoshlaridan eklektik Tsitseron, neoplatonizm oqimining asoschisi Plotinlar yashab, ijod qiladilar.

Lukretsiy Kar (mil. avv.99-55y.y.) o'zining «Narsalarning tabiati to'g'risida» asarida Demokrit va Epikur ta'limotini tahlil qilib, tushuntirib berib, uni targ'ib qiladi. U atomistik nazariyani o'z asarida kengaytirib, yanda chuqurlashtiradi va rivojlantiradi.

Lukretsiy Karning bayoniga ko'ra, materiya abadiy, u bir holatdan ikkinchi holatga aylanib boradi, hech nimadan hech nima kelib chiqmaydi, urug'dangina u yoki bu o'simlik yoki hayvon paydo bo'ladi. Biz atomlarning kichikligi tufayli ularni ko'ra olmaymiz. Dengiz qirg'og'ida ko'ylagimiz nam bo'lib qoladi, quyoshda esa bu namlik yo'qolib, ko'ylak qurib qoladi. Biz namlikning paydo bo'lishini ham, uning qarshi jarayonini ham ko'ra olmaymiz. Uzun ko'p taqilishi tufayli yupqalashadi, yo'lak esa kishilarning qatnayverish jarayonida siyqalashib qoladi. Biz bu jarayonlarni ham sezib, his qilmaymiz. Atomlar, zarralar, Epikur aytgandek, shaklga, og'irlikka, hajmga ega bo'lib, bo'shliqda doimo harakatdadir. Narsalardan ulardagi

xususiyatlarni ajratish mumkin emas. Masalan, og'irlikni toshdan, issiqlikni olovdan, namlikni suvdan ajratib bo'lmaydi. Materiyaga vaqt va makon xosdir. Materiya - mayda zarralar - atomlardan iborat, atomlar na bo'linadi, na buziladi.

Er ham boshqa dunyolar kabi tabiiy sabablarga ko'ra paydo bo'lgan. Erda ham, ko'kda ham, suvda ham, nabodot, hayvonot olamida ham hamma narsa va hodisalar moddiy sabablarga ega. Masalan, yashin, chaqmoq, yomg'ir, shabnam, shudring, qyun, shamol, qirov, qor, do'l, zilzila, yonartog' (vulqon), magnit - bularning bari o'z moddiy sababiga ega. Tanadan ayrim jon yo'q. Hech qanday dunyoviy ruh, dunyoviy aql ham yo'q, bo'lishi ham mumkin emas. Jon tez harakat qiladigan atomlardan iborat bo'lib, u ikki qismli hayot, tiriklik asosi bo'lgan ruhdur; aql va ong undan tuzilgandir. Lekin jon butun tana-organizmga yoyilgan bo'lsa, rux inson ko'kragingning o'rtasida joylashgan.

Xullas, Lukretsiy Kar, olam atomlar va bo'shliqdan iborat, deb biladi. U narsalarning sifatini ob'ektiv xarakterga egaligini aytib, narsasiz sifat bo'lmaganidek, sifatsiz narsa ham bo'lmaydi, deydi. Lukretsiy Kar dunyoni insonning bilishi mumkinligini e'irof qilish bilan birga, bilishda maqsad-kishilarni turli-tuman hurofatlar ta'siridan ozod qilishdir, deydi. U dunyoni bilishda sezgi a'zolarining roliga shubha bilan qarovchi skeptitsizmga qarshi chiqib, bilimlarimiz faqat sezgi a'zolarimiz orqali olingan ma'lumotlarga tayanadi. Agar bizning sezgi a'zolarimiz, - deydi Lukretsiy Kar, - dunyo to'g'risida to'g'ri ma'lumot berolmasa, u vaqtda kishilar dunyoni bila olmagan bo'lar edi».

Lukretsiy Karning zamondoshi Mark Tulliy Tsitseron (mil. avv.106-43 y.y.) falsafa sohasida eklektik qarashlari bilan maydonga chiqadi. Uning falsafa sohasidagi xizmatlaridan biri-boshqa tillardagi falsafiy lug'atlardan foydalanib, lotin tilida lug'at tuzadi; Tsitsiron mashhur notiq ham bo'ladi. U o'zining «Davlat to'g'risida», «Qonunlar haqida» asarlarida quldorlar aristokratiyasini himoya qiladi, senatorlarni yoqlab, xususiy mulkchilikni jamiyatning asosi, deb hisoblaydi. Davlat esa mana shu quldorlarning xususiy mulkini himoya qilish kerak, deydi u. Tsitseron xalq ommasiga, ayniqsa, qullarga-ular faqat jismoniy mehnat qilish uchun yaratilgan, deydi. U davlat arbobi sifatida siyosiy jihatdan Demokrit va Epikur izdoshlariga, Lukretsiy Kar kabi zamondoshlari qarashlariga qarshi kurash olib boradi.

Rim imperiyasida bu davrda yuzaga kelgan falsafiy oqimlardan yana biri - bu neoplatonizm oqimidir. Bu oqimning asoschisi Plotin eramizning 204-270y.y.) bo'lib, uning fikricha, olamiy jarayon payqab va ifodalab bo'lmaydigan ilohiy bosh yagona ibtido odan boshlanadi. Bu ibtido avval olamiy aql, so'ngra olamning joni (ruhi) sifatida, undan keyin ayrim jonlar sifatida, ayrim jonli jislar sifatida to materiyagacha davom etadi. Plotin fikricha, bu ibtido butun borliq asosi bo'lgan yagona ilohiy kuch - xudodir. Qolgan barcha narsalar (ham) ruhiy, hissiy narsalar, ham moddiy narsalar) shu ilohiy kuchdan yaralgan nurning emmanatsiyasining natijasidir. Uning nuqtayi nazaricha, Quyosh o'zidan nur taratgan kabi, ilohiy kuch-xudo ham o'zidan butun koinotni undagi barcha narsalarni emmanatsiya usuli bilan chiqarib yuborgan. Bu emanatsiya qilingan narsalarga ruh ham (jon ham) materiya ham kiradi. Insonning joni va tanasi ham ularning birligida shu ilohiy kuch-xudo tomonidan emanatsiya qilingan. Shuning uchun inson-hayotining oliy maqsadi - o'z jonining shu ilohiy kuch-xudo bilan qo'shilishiga erishuvdan iboratdir. Kishi bunga ekstaz (jazava) holatga tushish orqali, uni bajarish orqali erishadi, bu holatda uning joni, ruhi butun hissiy dunyodan va tanadan xalos bo'ladi. Buning uchun kishi o'z nafsini va jismoniy ishtiyoqlarini tiyish vositasi bo'lgan hamda butun ruhiy kuchlarini, shu jumladan, biluvchilik kuchlarini rivojlantirish yo'li bilan erishadi. Bunda yuksalib borishning oliy ekstaz (jo'sh urish) bosqichida inson ruhi xudo bilan qaytadan birlashadi.

Plotinning falsafiy ma'lumotida ham dialektika o'ziga xos ifodasini topgan. Unda olamdagi uyg'unlikka, go'zalikka, yaxshilik va yomonlikka sabab bo'ladigan, ularning mohiyatini tashkil etgan qarama-qarshiliklar va ularning birligi ko'rsatib berilgan.

Xullas, Rim faylasuflari o'z falsafiy ta'limotlarini yaratgan bo'lishsa ham, qadimga yunon falsafasiga deyarli hech qanday yangi, original falsafiy fikrlar qo'sha olmaydilar. Ular asosan yunon falsafasining diniy-axloqiy aqidalarini, undagi ba'zi ta'limolarnigina qayta ishlab chiqish bilan chegaralandilar, xolos.

Chunki bu davrlarda Rim imperiyasi o'zining ichki ziddiyatlarining tobora keskinlashib borishi, natijada, quldorlik jamiyati ichida inqiroz kuchayib ketib, jamiyat mafkurasi sohalariga diniy, idealistik aqidaviy ta'limotlar keng yoyilib, yunon jamiyatida erishilgan madaniyat, fan, san'at va falsafa sohalaridagi yutuqlarga nisbatan reaksiya avj ola boshlaydi. Oqibatda, kutubxonalar yopilib, taraqqiyotparvar ilg'or kishilar: olimlar va faylasuflar quvg'in etila boshlaydi. Bularni bari Evropa mamlakatlarida sxolastik din hukmronligiga sabab bo'ldi. Bu narsa eramizning V asriga kelganda, quldorlik jamiyati emirilgach, butun qadimiy Yunon va Rim ilg'or madaniyati va falsafasining ham butunlay oyoq osti qilinishiga va unutilishiga olib keldi.

O'z-o'zini tekshirish savollar: 1. Qadimgi Bobil va Misrda paydo bo'lgan ilk falsafiy qarashlarning o'ziga xos xususiyatlari nimalarda?

1. Qadimgi Turonda qanday diniy-falsafiy ta'limotlar vujudga kelgan?
2. Qadimgi Hindistonda qanday falsafiy yo'nalishlar va falsafiy maktablar paydo bo'lgan?
3. Qadimgi Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy oqimlarni sanab bering.
4. Qadimgi Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy oqimlarning mohiyati nimada edi?

4-mavzu. "O'rta asr, Uyg'onish davri G'arb falsafasi"

Reja:

7. O'rta asr, Uyg'onish davr G'arb falsafasining o'ziga xos xususiyatlari.
8. Falsafa va teologiya. Patristika va sxolastika.
9. Antropotsentrik neoplatonizm Uyg'onish davri falsafasining asosi sifatida.

1. Evropada Qadimgi Yunon va Rimdan o'rta asrlar falsafasigacha, ya'ni miloddan ilgari 1 asrdan milodning XIIV asrigacha, bir yarim ming yil davomida bir qancha oqimlar paydo bo'ldi va amal qildi. Bu davr falsafasida ikki xil jarayonni ko'rish mumkin: 1. Xristianlikning shakllanib davlat dini va mafkurasiga aylanishi; 2. O'rta asrlarga kelib inkvizitsiyaning ustivor yo'nalishga aylanishi. Gnostika, apologetika, patristika, realizm, nominalizm va boshqa oqimlar o'sha davr falsafasining qiyofasini belgilaydi.

Gnostiklar. Bu davr falsafasida o'z o'rniga ega bo'lgan gnostitsizm eramizning 150 yillarida o'zining yuksak ravnaqiga erishadi. Ular shunday falsafiy ta'limot yaratdilar, ularning fikricha Xudo ruh sifatida yovuzlikda mutlaqo sof, inson esa o'z tabiatinnig ruhiy jihati bilan xudoga moslashgan. Bu masalada gnostitsizm faylasuflari xristianlikni yunon falsafasi bilan birlashtirishga harakat qildilar. Agar bu urinishda gnostitsizm g'alaba qilsa, xristianlik qadimgi dunyoning navbatdagi falsafiy dini bo'lib qolar edi va shunday bo'ldi ham. 354 yilda Pompey sobori xristianlikni Rim imperiyasining asosiy dini deb e'lon qildi.

Dualizm — gnostitsizmning asosiy yo'nalishi, bu oqim tarafdorlari moddiy va ruhiy dunyo o'rtasida mustahkam chegara mavjud deb ta'kidlaydilar. Ular ta'limotida materiya hamma vaqt yovuzlik timsolidir. Bundan ular xudo hech mahal moddiy dunyoni yaratishi mumkin emas, deb hisoblaydilar. Gnostiklar tomonidan e'lon qilingan darveshlik (asketizm) o'rta asrlarda monaxchilikning vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Apologetlar xristianlik tarixida I va III asrlarda vujudga keldi. Apologetika so'zining lug'aviy ma'nosi «himoya qilish», — demakdir. Apologetlar hukumatning xristianlikka bo'lgan dushmanligini bartaraf qilishga, Rim davlatining xristianlikni ta'qib qilishi hech qanday oqlashga

loyiq emasligini isbotlashga harakat qilganlar, o'z asarlarida mushriklik (ko'p xudolik) adabiyotlaridan olingan bahslashish (dialog) shaklidan, yoki apologetikaning mumtoz shaklidan foydalanganlar.

Apologetlar asarlarida ikki an'ana yaqqol sezilib turadi. Ya'ni inkor qilish va tasdiqlash. Ular eng avval mushriklar tomonidan xristianlikka qo'yilgan ayblar — g'ayriodatiy harakatlar, dabdababozlik kabilarni inkor qilganlar. Xristianlikning sofligini esa tasdiqlaganlar. Bu sohada Yustinning «Birinchii apologeya», «Ikkinchi apologeya» asarlarini, Tulean va Anaksagor kabi faylasuflar faoliyatini ta'kidlash lozim.

«Patristika»- so'zi «ota» («padre») so'zidan kelib chiqqan. Bu nom bilan odatda Farbda episkoplarni ularga hurmat sifatida ataganlar. Sharqda mashhur bo'lgan cherkov otalaridan biri Ioan Zlatoust (347-407) edi. Uning 640ta da'vatlaridan ko'pchiligi avliyo Pavel nomalarining sharhi edi. Uning asarlarida injilni amaliy qo'llash sof ahloqiy masalalar bilan qorishib ketgan.

Farbda eng yirik cherkov otalaridan biri «Pok» degan unvonga sazovor bo'lgan Avreliy Avgustin (354-430) bo'lib hisoblanadi. U faylasuf va islohiyotchi bo'lgan. Avgustin o'z hayotini episkoplikka, tadqiqotchilikka, adabiyotga bag'ishlaydi. U 100 ga yaqin kitob, 500 ta da'vat va 200 ga yaqin nomalar yozadi. Uning o'sha davrdagi eng mashhur asarlaridan biri «Sig'inish» 401 yilda yozilgan. Bu asarda u o'zining xristianlikkacha bo'lgan hayotini yozadi. Muqaddas kitob «Bibliya» oyatlari ramziy — timsoliy bayon qilinadi. U mushriklik falsafasini qoralaydi. Uningcha, bu falsafa insonni xristian dinichalik hech mahal haqiqatga olib kelmaydi. Avgustin bahs shaklida boshqa (dialog) falsafiy asarlar yozgan.

«Sxolastika»- so'zi yunoncha «shkola»dan («shola») olingan bo'lib, «o'qish joyi», «maktab» ma'nolarini anglatadi. Buyuk Karl saroyida o'qituvchilik qilganlarni, yoki umuman saroy maktabidagi o'qituvchilarni sxolastlar deb ataganlar. Shuningdek, dinni o'rganishda falsafani tatbiq qilgan o'rta asr olimlarini ham sxolastlar deb ataganlar. Sxolastikani ma'lum darajada ilohiyotni aqlga moslashtirish, dinni tafakkur yordamida quvvatlashga bo'lgan intilish deb ham baholash mumkin. O'sha davrda ilohiyotni muqaddas kitoblar aqidolari asosida emas, balki falsafiy nuqtai nazardan tadqiq qilish toqozo qilinardi. Sxolastlarning maqsadi e'tiqod aqlga muvofiqmi degan savolga javob berish bo'lgan.

Realizm. Uning yirik vakillaridan biri Angelm Ketterberiyskiy (1038-1109) dir. U Shimoliy Italiyada tug'ilgan, 1093 yilda Ketterberiysk shahrining arxiepiskopi etib tayinlanadi. Angelm o'zining ikki asari bilan mashhur.

Birinchisi «Monopoliya» — xudoning borligini sabab oqibat munosabatlari tizimida isbot qilish. Bu isbot — kosmologik isbotning shakli sifatida shunday talqin qilinadi: inson hayotda ko'p ne'matlardan foydalanadi. Bu ne'matlar esa eng oliy ilohiy ne'matlarning aksidir. Ular orqali hamma narsalar mavjuddir. Uzluksiz tanazzulni tasavvur qilib bo'lmagani sababli, hamma narsaning bir sababchisi bo'lishi kerakki, biz uni xudo deb ataymiz.

Angelmning ikkinchi asari «Prologion» xudo borligining deduktiv isbotidir. Uning ta'kidlashicha, har bir odam uchun oliy va komil mohiyat haqida g'oya mavjuddir. Bu g'oya esa ob'ektiv mavjudlikka ega bo'lgan reallikka mos keladi. Chunki agar borliq mavjud bo'lmaganda edi, narsa komil bo'lmas edi. Agar xudodan yuqoriroq oliy narsani tasavvur qilish mumkin emas ekan, demak, xudo reallikda mavjuddir.

Arastu ta'limotining ko'p tomonlarini qabul qilgan o'rta asr sxolastlari mo'tadil realistlar deb atalganlar. Ularning yirik vakillari Per Abelyar va Foma Akvinskiylar bo'lgan.

Britaniyada tug'ilgan **P. Abelyar** (1079-1142) juda yoshligidanoq o'z bilimi bilan mashhur edi. Abelyar — mo'tadil realistdir. Uning ta'kidlashicha, reallik yoki universaliiy dastlab xudo aqlida mavjuddir, undan keyin narsalarning o'zida mavjuddir va nihoyat, odamlarning ongida mavjuddir. Abelyar «Men e'tiqod qilish uchun bilaman» degan g'oyani ilgari surgan. Ya'ni bilmaydigan, bilimsiz kishidan ko'ra, din va uning asosiy tamoyillarini yaxshi o'rgangan kishi abzal. Bunday kishi aqidaparast emas, balki o'zi bilgan narsaning qadrini biladigan insondir.

Abelyar haqiqatni topishda tafakkurning xizmatini ta'kidlab, unga hamma vaqt murojaat qiladi. Uning ta'kidlashicha, shubha hamma vaqt tadqiqotga yo'llaydi, tadqiqot esa haqiqatni topadi. Uning fikricha, insonning o'limi xudoni rozi qilish uchun emas, balki odamlarni xudoga bo'lgan

muhabbat bilan taajjubga solish va odamlarga ahloqiy ta'sir ko'rsatish maqsadida sodir bo'ladi. Bu bilan odamlar o'z hayotini xudoga bo'yso'ndiradilar. Bu qarash ahloqiy ta'sir qilish nazariyasi deb ataladi.

Foma Akvinskiy (1224-1292) mo'tadil realizmning yana bir yirik vakili bo'lib hisoblanadi. Foma o'sha davr uchun Arastu natur falsafasini ilohiyot bilan birlashtirishga harakat qilgan. Bunda u mo'tadil realizm pozitsiyasida turgan va sxolastikaning eng yirik namoyandasi bo'lgan. Uning fikricha, natural falsafada tafakkur va Arastu mantiqiy ta'limoti yordamida xudo mavjudligi haqidagi haqiqatga erishishi mumkin.

Fomaning «Ilohiy summalar» asari 3000 maqoladan iborat bo'lib, 600 masalani yoritishga bag'ishlangan. U ilohiyotning sistemali bayon qilinishi vazifasini bajaradi. «Ilohiy summalar»ning birinchi qismi xudoning mavjudligi va borlig'i masalasida bahs yuritadi. Ikkinchi qismi «xudoga qarab harakat» haqida hikoya qiladi.

Akvinskiy ta'limoticha, dunyo ierarxik narvondan iboratdir. Uning eng quyi qismida er va 4 elementdan iborat bo'lgan hamma narsalar mavjuddir. Odam ruhi xudo va moddiy dunyo o'rtasidagi joyni egallaydi. Dunyoviy jamiyat tepasida esa, papa boshchiligidagi ilohiy davlat turadi. Erdan uzoqlashgan sari u ilohiylashib boradi. Sayyoramiz dunyosinning tepasida farishtalar dunyosi mavjuddir. Butun koinot tuzilishi uch shaxsni birlashtirgan yagona xudo tomonidan boshqarilib turadi. Akvinskiy ta'limotidan keyinchalik «tomizm» oqimi shakllandi va u «neotomizm» tarzida g'arbda hozir ham saqlanib qolgan.

O'sha davrning mashhur faylasuflaridan biri **Vilyam Okkam**dir (1309-1349). Uning fikricha, ilohiyot aqidalari ratsional (aql) yo'l bilan isbotlanishi mumkin emas. Ular faqat Muqaddas kitob nufuzi tufayligina qabul qilinishi mumkin. Bu qarash e'tiqod va tafakkurni bir-biridan ajratardi, ularni omuxta qilishni qoralardi. Okkam, shuningdek, universalialarning ob'ektiv mavjudligini inkor qiladi. Uningcha, universalialar tafakkur tushunchalari uchun faqat ismdirlar. Bu tushunchalarni odam o'z ongida yaratgan. Uningcha, alohida odam insonga nisbatan realroq va muhimroqdir.

Rodjer Bekon (1214-1292) ham Okkam mansub bo'lgan oqim vakillaridandir. U o'z hayotini ilmiy tajribalarga bag'ishlagan. Ular yordamida u tajribaviy fanga asos soldi. Bunday metodni XYII asrda Frensis Bekon ishlab chiqdi. Haqiqatni topishda tabiatni tajribaviy o'rganish metodini qo'llash nominalistlar qarashlariga to'liq mos kelardi. Nominalistlar va realistlar o'rtasidagi qarama-qarshilik o'rta asr sxolastikasining muhim muammolaridan biri edi. Butun o'rta asrlarda sxolastikaning bu ikki oqimi o'rtasida kurash ketgan. Sxolastikaning avjga chiqqan davri — 1150 va 1300 yillarda — Foma Akvinskiyning mo'tadil realizmi nominalizm ustidan g'alaba qozondi. Lekin 1300 yildan keyin cherkov ilohiyotchilari tafakkurida nominalizm yuqori mavqeni egallay boshladi. Bu ko'p jihatdan uyg'onish davri falsafasiga ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, haqiqatga erishishning tajribaviy metodini (ratsionalizm) vujudga kelishida katta xizmat qildi.

Evropa falsafasining rivojida universitetlar muhim o'rin tutadi. Ular bilim va ma'rifatning o'chog'i sifatida 1200 yillarda vujudga keldi. 1400 yillarga kelib, Evropada 23 ta universitet mavjud bo'lgan. Universitet dasturining juda katta qismini sxolastika bilan shug'ullanish tashkil etar edi.

Universitetlarning vujudga kelishining sababi mashhur olimlarning faoliyatidir. XII asrda Iteriy Rim huquqining buyuk tadqiqotchisi sifatida mashhur bo'ladi va talabalar uni eshitish uchun Bolonya shahriga oqib kela boshlaydilar. Natijada Bolonya shahri universiteti muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsata boshlaydi. Abelyarning o'qituvchi sifatidagi shuhrati ko'p jihatdan Parij universitetining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Universitetlar, shuningdek, talabalarning chiqishlari natijasida ham vujudga kelgan. Masalan, XII asrda Angliya va Frantsiya qirollari orasidagi nizo oqibatida, Angliya talabalariga yaxshi munosabat bildirilmaganligi ularning Parijdan Angliyaning Oksford shahriga ko'chib o'tishlariga sabab bo'ldi. Buning natijasida mashhur Oksford universiteti tashkil topdi. Kembridj universiteti esa Oksford universiteti talabalarining qo'zg'olon ko'tarishi va 1209 yilda ularning Oksforddan Kembridjga ko'chib o'tishlari natijasida vujudga keldi.

Universitetlar Qadimgi Yunoniston va Rimda, shu bilan birga bizning mamlakatimizda ham mashhur bo'lgan ustoz va shogirdlar to'planib ilm o'rganadigan, o'rgatiladigan va ilmiy bahslar olib boriladigan maktablar tarzida shakllangan bo'lsalar-da, ammo fan sohalarining ko'pligi tufayli alohida ilm o'chog'iga aylanib qoldilar. Ularning tajribasi keyinroq butun dunyoga tarqalib ketdi.

2. Uyg'onish davri falsafasi. Bu insoniyat tarixida yuz bergan eng buyuk ilg'or taraqqiyot davrlaridan biri edi. Uyg'onish davrida hayotning hamma tarmog'ida muhim, ilg'or, hatto aytish mumkinki, inqilobiy o'zgarishlar yuz berayotgan edi.

Uyg'onish davrida Evropada falsafaning rivojlanishiga katta hissa qo'shganlardan biri nemis **Nikolay Kuzanskiy**dir (1401-1464). Kuzanskiy ta'limoticha, xudo hamma narsalarda mavjud, shuningdek, hamma narsalar xudoda mavjud. Eng oliy haqiqatlarni bilish, sxolastik fikrlash bilan emas, balki, tajriba asosida amalga oshadi.

U xudoni borliqning oliy va yagona asosi deb hisoblaydi. Bu masalada Kuzanskiy shunday muhim kosmologik fikrlarni bayon qiladiki, hatto ma'lum darajada uni Kopernik va Brunolarning o'tmishdoshi deb hisoblash mumkin. Ikkinchi masala esa bilish nazariyasiga nisbatan uning butunlay yangicha yondoshishidir. Ushbu masalalar bo'yicha Kuzanskiy tomonidan ilgari surilgan g'oyalar ayrim hollarda XVIII asr oxiri va XIX asr boshidagi nemis filosoflari tomonidan bayon qilingan fikrlarning debochasi edi.

Filosofiya va fan rivojlanishiga eng katta hissa qo'shgan uyg'onish davrining mutafakkirlaridan biri polyak olimi **Nikolay Kopernik**dir (1473-1543). Ma'lumki, fan tarixida Kopernik o'zining fanda tub o'zgarish yasagan geliotsentrik ta'limoti bilan mashhur bo'lgan. Uning ta'limoticha, insonlar tomonidan kuzatiladigan quyosh va yulduzlarning harakatlari aslida Erning o'z o'qi atrofida kundalik aylanishidan va quyosh atrofida yillik aylanishidan iborat. Bizning planetamizning markazi Er emas, quyoshdir. Kopernikning buyuk kashfiyoti dunyoga teologik qarashga zarba berib, tabiatshunoslikda to'ntarish yasadi. Bu kashfiyot Bibliyaning dunyo tuzilishi haqidagi va o'zgarmas deb tanilgan ta'limotiga zarba berdi. Agar er olamning markazi emas, balki Quyosh atrofida aylanuvchi planetalarning biri bo'lsa, unda dunyoni, koinotni maqsadga muvofiq xudo tomonidan odamlar uchun yaratilganligi haqidagi talimot asossiz bo'lib qolardi.

Kopernikning geliotsentrik nazariyasidan chuqur ilmiy xulosalar chiqargan mutafakkirlardan biri italiyalik **Jordano Brunodir** (1548-1600). U Neapol yaqinida tug'ilgan. O'zining ilg'or fikrlari uchun Bruno dahriylikda ayblanadi va cherkovdan haydaladi. Italiyadan qochishga majbur bo'ladi. Uzoq vaqt Shvetsariya, Frantsiya, Angliya va Germaniyada quvg'inda yuradi. 1592 yilda Bruno Italiyaga qaytib keladi, lekin cherkov inkvizitsiyasi tomonidan ushlanib turmaga solinadi. Qiynoqlarga qaramasdan, u o'zining ta'limotidan voz kechmaydi, natijada qatl etishga hukm qilinadi, 1660 yil 17 fevralda Rimda Gullar maydonida yoqib o'ldiriladi.

Bruno geliotsentrik nazariyani himoya qilish va targ'ib qilish bilan cheklanib qolmaydi. U tabiatshunoslik tajribalarini hisobga olib, bir necha muhim nazariy xulosalar qildiki, ular filosofiyani yana ham boyitdilar. Bruno ta'limoticha, haqiqiy filosofiya ilmiy tajribaga suyanishi kerak, sxolastikani tugatish kerak. uning ta'limoticha, koinot yagona, moddiy, cheksiz va abadiy. Juda ko'p dunyolar bizning quyosh sistemasidan tashqarida mavjuddir. Biz ko'rib turgan narsalar koinotining eng kichik bir qismidir. Yulduzlar — bu boshqa planeta sistemalarining quyoshi. Er — cheksiz dunyoning kichik bir zarrasi. Demak, Bruno tabiiy — ilmiy qarashlarida Kopernikdan ilgarilab ketib, koinotning cheksizligi haqidagi fikrni aytadi, Kopernik esa koinotni chekli deb hisoblagan edi. Bruno Kopernik ta'limotini quyosh sistemasining tuzilishi haqidagi yangi qarashlar bilan boyitdi.

Uyg'onish davrining natijasi sifatida namoyon bo'lgan Farbiy Evropa mamlakatlaridagi tub ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar Niderlandiyada XYI asrning 60-70 yillarida, Angliyada XYII asrning 40-50 - yillarida bo'lib o'tdi. Bu davrga kelib, Evropada alohida millatlarning shakllanishi yuz berdi, milliy davlatlar paydo bo'ldi. Endi monarxiya tuzumi jamiyatning ilg'or tabaqalari nazarida faqat tarixan o'z umrini o'tab qolmasdan, balki g'ayritabiiy, g'ayriaqliy bo'lib ko'rina boshladi. O'sha davrning ideologlari ilgari tan olinmagan insonning tabiiy

huquqlari masalasini o'rta qo'ydilar. Ular ijtimoiy tartiblar inson tabiatiga mos kelishini talab qila boshladilar. Bor-yo'g'i 50-60 yil ilgari inkvizitorlar Jordano Brunoni yoqib yuborganlarida lom-mim demagan Evropa, endi o'zining hayotida markaziy o'rinni inson huquqlari egallashi kerakligini his eta boshladi. Hatto xudoning nomidan bo'lsa-da, inson umriga zomin bo'lishga hech kimning haqqi yo'qligi, odamzodning yashash, fikr yuritish erkinligining tabiiyligi anglab olina boshladi. Albatta, bungacha ikvizitsiya bir necha asrlar bu hududni aqidaparastlik changalida ushlab turgan, ne-ne aqlli kishilarni o'z domiga tortib ulgurgan edi.

Ma'naviy uyg'onayotgan millat va hududda hech qachon aqidaparastlik o'z ta'sirini to'la — to'kis saqlab qola olmaydi. Evropada ham xuddi shunday bo'ldi. Ma'nan kamolga etgan, milliy davlatchiligiga ega bo'lgan va endi ana shu mustaqil davlatlarini kamolga etishi uchun qarzdor ekanligini anglab olgan Evropa millatlari o'zlarining komil insonlarini endi inkvizitsiyaning, aqidaparastlarning hukmiga topshirishga sira ham haqlari yo'q ekanligini angladilar.

Evropada Rim imperiyasidan keyin bir necha asrlar o'tib, aynan ana shu davrda ilgarigi, butun mintqa hayoti uchun xristianlik va uning xilma-xil oqimlari umumiy mafkura rolini o'tab kelgan davr tugadi. Endi diniy oqimlararo kurash, xristianlikning sofliqini saqlashga urinishning mutlaqlashtirilishi natijasida vujudga kelgan inkvizitsiya ham o'z davrini o'tab bo'ldi. Butun Evropani boshqarib kelgan qon-qardosh va bir-biriga dushman qirollar davri ham o'tmishga aylanib boshladi. **Evropa uyg'ondi.** Ilm-fan sohasida chuqur o'zgarishlar ro'y berdi. Odamlarning dunyoqarashi keskin o'zgara boshladi. Endilikda milliy davlatlarning har biri uchun muhim bo'lgan mafkuraning shakllanishi zaruriyatga aylanib qoldi. Albatta bunda biz sanab o'tgan omillar, ya'ni qirollik an'analari, xristianlik va uning oqimlari ta'siri, umumevropaga xos xususiyatlar, Rim imperiyasi davrida bir oila bo'lib yashagan xalqlar o'rtasidagi hududiy va ma'naviy yaqinlik o'z ta'sirini o'tkazdi. Ammo, asosiysi, bu davrda milliy g'oyalar to'la-to'kis amalga oshishi uchun ijtimoiy sharoit etildi, italiya, ingliz, frantsuz va boshqa xalqlar o'z davlatchilik an'alarini to'la-to'kis tikladilar. Bu davlatlarda shakllangan falsafiy maktablar faqat milliy qobiqqa o'ralib qolmadilar, balki umumevropa va butun jahon taraqqiyotining umumbashariy muammolarini falsafiy jihatdan izohlash, ilmiy o'rganish va asoslashga harakat qila boshladilar. ushbu davr falsafasi ham oldingiga nisbatan katta qadam tashladi. Fanda qo'lga kiritilgan yutuqlarning falsafiy izohlanishi, kashf etilayotgan ilmiy usul va uslublarning falsafaga tadbiq etilishi, falsafiy qonunlarni fanning turli sohalarida sinab ko'rilishi o'sha davr faylasuflari uchun odatiy holga aylandi. Bu tamoyillar esa milliy chegaralarni bilmaydigan, umuminsoniy qadriyatlar xususiyatiga egadir. Uyg'onish davri Evropa fani va falsafasi ham insoniyat tarixida eng buyuk ko'tarilish davrlaridan biri bo'lib qoldi.

Tayanch tushunchalar

Nominalizm - lotincha nomina - ism, nom ma'nosini anglatadi. Sxolastik falsafa. Nominalistlar fikricha, universaliiylar xakikatda emas, balki fakat tafakkurda mavjud. Urta asrlarda nominalizm sxolastikaning realizm bilan munozarasi natijasida kelib chikkan edi. Lekin nominalizmning asosiy tezisi kadimgi yunon faylasuflari Antisfen va Stoiklar tomonidan ilgari surilgan bulib, ular Platon goyalarini tankid kilgan edilar. Rostselin tomonidan asoslanganidan keyin mustakil okimga aylandi. U fakat yakka narsalargina real mavjud, universaliiylar esa narsalarning nomi, deb ta'kidlagan.

Realizm - Realistlar Anselm Kenterberiyskiy, Foma Akvinskiy umumiy ob'ektlar, tushunchalar yo aloxida insonda, akldan tashkarida, bu narsalarga kadam yoki individual narsalarning uzlarida, ularning ruxiy asoslarini tashkil etgan xolda mavjud, deb xisoblaydilar. Cherkov realizm nuktai nazaridan, turli akidalarini, masalan Odam Atoning gunoxkor bulganligi xakida afsonani falsafiy asoslash uchun foydalandi.

Apologetika - yunoncha apologetikos - ximoya kilish ma'nosini anglatadi. Iloxiyotda tafakkur dalillari yordamida diniy ta'limotni ximoya kilish va oklash bilan boglik bulgan soxa. Dinning moxiyatini akidalar tizimi xususiyatlari, axlokiy printsiplari, ijtimoiy xayotdagi roli va axamiyatini taxlil klish asosida uni falsafiy materialistik va genetik tankiddan ximoya klishni uz oldiga asosiy vazifa kilib kuyadi.

Patristika- lotincha patris - demakdir. 2-8 asrlarda xristian ruxoniylarining iloxiy, falsafiy, siyosiy-sotsiologik karashlari majmuini ifoda etuvchi tushuncha. Antik davrning inkirozi yillarida gnostitsizmga karshi kurash jarayonida vujudga kelgan.

Sxolastika - diniy falsafaning asosiy yunalishlaridan biri. Mazkur ta'limot iloxiyotga asoslanib, diniy akidalarga falsafiy yondashgan. Sxolastika aslida, urta asrlarda garbiy Evropada rivojlangan. Birok keyinchalik, mazkur termin Shark falsafasiga nisbatan xam ishlatila boshlandi. Sxolastika antik falsafadan, xususan, Prokl ta'limotidan kup baxramand bulgan. 13-14 asrlarda Sxolastikada ikkiyoklama xakikat nazariyasi akl va iymon uygunligi vujudga keldi. Renessans davrida sxolastik an'analarning ayrim jixatlari yanada rivojlandi. Sxolastikada bilimning ikki tomoni - inson ongi orkali xosil buladigan bilim xamda mushoxada orkali paydo buladigan bilimni e'tirof kilib, ularni dialektik alokadorligini xisobga olmaydi.

Ratsionalizm - lotincha rationalis, ratio - akl degan ma'noni anglatib, aklga odamlarning bilish va xulkining asosi, deb karaydigan falsafiy yunalish. Ratsionalizm atamasi 19 asrning urtalarida falsafaga kirib keldi. Urta asr sxolastikasi va diniy dogmatizmga zid ravishda butun olamning sababiy boglanganligi goyasini ilgari surdi.

5-mavzu."Yangi va eng yangi davr falsafasi va uning asosiy yo'nalishlari"

Reja:

1. Yangi davr falsafasining rivojlanishidagi ijtimoiy - siyosiy sharoit.
2. F.Bekon va Rene Dekart ta'limotlarining mohiyati va bir-biriga qarama-qarshiligi.
3. Nemis mumtoz falsafasi.
4. XX-XXI asr falsafasining asosiy yo'nalishlari va o'ziga xos xususiyatlari.
5. XX asr o'zbek falsafasi.

XVII asrdan boshlab tabiatshunoslik jadal sur'atlarda rivojlanadi. Dengizlarda kemalarning yurishiga ehtiyojning ortishi astronomiyaning rivojlanishini, shaharsozlik, kemasozlik, harbiy ish – matematika va mexanikaning rivolanishini belgilaydi. Yangi fan avvalo moddiy ishlab chiqarish amaliyotiga: to'qimachilik sanoatida mashinalar ixtiro qilinishiga, ko'mir va metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish qurollarining takomillashuviga tayanadi. E. Torrichelli havo bosimi mavjudligini eksperimental yo'l bilan aniqladi, simobli barometr va havo nasosini ixtiro qildi. I.Nyuton mexanikaning asosiy qonunlarini, shu jumladan, butun olam tortishish qonunini ta'rifladi. R.Boyl kimyoda mexanikani qo'lladi va kimyoviy element tushunchasini ishlab chiqdi.

Fanning bunday rivojlanishi o'z davrining falsafasiga ham ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Falsafada sxolastika va dindand uzil-kesil ajralish yuz berdi.

Yangi davr falsafasiga avvalo tabiatshunoslikdan kelib chiqadigan kuchli materialistik tendentsiyaga xos. Bu davrda Evropaning yirik faylasuflari qatoriga F.Bekon, T.Gobbs va J.Lokk (angliya), R.Dekart (Frantsiya), B.Spinoza (Gollandiya), G.Leybnits (Germaniya) kiradi.

Yangi davr G'arb falsafasidagi asosiy muammolar (ontologiya va gnoseologiya). Yangi davr, avvalo 17 asr falsafasida ontologik kategoriyalar borliq va substantsiya haqidagi ta'limotga katta e'tibor beriladi (ayniqsa,harakat, makon va vaqt to'g'risida so'z yuritilganda).

Fan va falsafaning vazifasi – insonning tabiat ustidan hukmronligini kuchaytirishga, inson sog'ligi va go'zalligiga ko'maklashish, hodisalarning sabablarini, ularning muhim kuchlarini o'rganish zarurligi anglab etilishiga olib kelgan. Shu sababli substantsiya va uning xossalari muammolari Yangi davrning deyarli barcha faylasuflarini qiziqtirgan.

Bu davr falsafasida "substantsiya" tushunchasini ta'riflashga nisbatan ikki xil yondashuv paydo bo'lgan: birinchi yondashuv substantsiyani borliqning chegaraviy asosi sifatida ontologik tushunish bo'lsa, ikkinchi yondashuv – "substantsiya" tushunchasining, ilmiy bilim uchun zarurligini gnoseologik jihatdan anglab etish bilan bog'liq.

Ingliz falsafasi. O'sha davr falsafasining asosiy vakillaridan biri F. Bekon (1561-1626) yuqoridagi masala haqida shunday degan edi: «Moddiy dunyo, mamlakatlar, dengizlar, planeta juda keng bo'lgani holda insonlarning ma'naviy dunyosini eski chegaralar bilan o'rab qo'yilishi sharmandalikdan boshqa narsa emas» («Yangi Organon» kitobi). Bekon ingliz falsafasining o'rta asrlardagi taraqqiyotiga eng katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. Uning ta'limoticha, fanning yangi binosini ko'rish uchun, to'g'ri fikrlashga o'rganish kerak. Bekon ta'limoticha, tabiatni bilishda bir necha «idollar» insonga halaqit beradi. Ular inson aqlini o'rab tashlaydi. Ular asosan to'rtta. Birinchisi urug' idollari, bular inson zotiga, butun odamlarga xosdir. Masalan, Bekon shunday deydi: «insonning aqli qiyshiq ko'zguga o'xshaydi. U narsalarning tabiati bilan o'z tabiatini aralashtirib yuborib narsalarni qiyshiq, buzuvchi ko'rsatadi. Ikkinchisi, g'or idollari. Bu har bir odamning o'z spetsifik xususiyatlari natijasida yangilashishi. Ular fikrlash ufqining cheklanishidan tug'iladi. Bu narsa hamma narsani o'z nuqtai-nazari bilan ifodalash, o'zinnig tor doirasi bilan o'lchash natijasida vujudga keladi. Uchinchisi, maydon idollari, bo'lib, u ma'lum bo'lgan tasavvurlarga tayanish odati, noto'g'ri yoki noaniq termonologiyalarga tanqidiy yondoshmaslik oqibatida vujudga keladi. Bu masalaga Bekon juda ham katta ahamiyat beradi. Masalan, u shuni ta'kidlaydiki, real borliqni ifodalaydigan yoki uni noaniq, mavhum ifodalaydigan so'zlar soxta tushunchalarni tug'diradiki, ular tafakkurga teskari ta'sir qiladi. To'rtinchisi, teatr idollari: ular avtoritetlar fikriga ko'r-ko'rona ergashib qadimgilarning falsafiy sistemalarini davom ettiraveradilar.

Bekon tomonidan sxolastikaga qarshi qaratilgan idollarning tanqidi katta metodologik ahamiyatga egadir. Bekon bilish nazariyasining birinchi bosqichi esa tajribadir, ikkinchi bosqichi aqldir. U tajriba ma'lumotlarini ratsional qayta ishlaydi va umumlashtiradi. Bekon ta'limoticha, olim chumoliga o'xshab faqat yig'ish va yig'ilganlar bilan kifoyalanmasligi kerak, o'rgimchakka o'xshab hayotdan ajrab, faqat o'zining shaxsiy aqli bilan o'zining makrli falsafasini to'qimasligi kerak. Bekon ta'limoticha, olim asalariga o'xshab gullardan olib keyin ularni asalga aylantirishi lozim.

Bekon o'zining ijtimoiy-siyosiy qarashlari bo'yicha kuchli markazlashgan davlat tarafdori bo'lgan. Jamiyat hayotida asosiy rolni Bekon fikricha san'at va savdo rivojlanishi o'ynaydi.

Uning ta'limotini Tomas Gobbs (1588-1679) takomillashtirgan va rivojlashtirgan. Gobbs moddiylikni asosiy substansiya deb hisoblagan, materiyaning abadiyligi, harakatning esa mexanistik tarzda amalga oshirishining tarafdori bo'lgan olimdir. U matematik sifatida borliqning namoyon bo'lishini geometriya fani nuqtai nazaridan tushuntirgan. Bilish nazariyasida Gobbs ko'proq empirik jihatlarga o'z e'tiborini qaratgan, sezgilarning bilimlar hosil qilish jarayonidagi ahamiyatini tahlil qilgan. Jamiyat taraqqiyoti va unda davlatning o'rni hamda kelib chiqishi masalasida Gobbs ko'proq xususiy mulkchilikka asoslanadi. Shu bilan birga uning fikricha davlatning monarxiya shakli maqsadga muvofiq bo'lib hisoblanadi.

Ingliz falsafasida Jon Lokk (1632-1704) qarashlari alohida o'rin tutadi. U tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydi. Bunda ichki va tashqi tajriba ajratib ko'rsatiladi. 1690 yilda Lokk tomonidan yozilgan «Inson aqli haqida tajriba» nomli asarida R. Dekartning «tug'ma g'oyalar» to'g'risidagi qarashlariga qarshi chiqadi. Lokkning fikricha bilish tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlardan iborat bo'lib, haqiqatlar esa kishilarning bu jarayonda hosil qilgan tushunchalari, g'oyalari va xulosalarining olamga mos kelishidan iboratdir.

Ijtimoiy-siyosiy qarashlariga ko'ra Lokk davlatning o'ziga xos quyidagi tamoyillarini ta'riflaydi: 1. Hokimiyatni qonun chiqaruvchi tizimi; 2. Hokimiyatning ijro etuvchi organlari; 3. Ittifoq federativ hokimiyati. Ana shu tamoyillar uyg'un bo'lganida davlatning faoliyati samarali amalga oshadi.

Frantsuz falsafasi. O'rta asrlardagi Evropa falsafasi taraqqiyotida Frantsiyada shakllangan milliy falsafa maktabi nihoyatda katta o'rin tutadi. Bu borada R. Dekart, Lametri, Gelvetsiy, Didro, Golbax va Russolarning qarashlari nihoyatda muhim.

R. Dekart (1596-1650) falsafasida dualizm asosiy o'rin tutadi. Uning fikricha materiya va ruh borliqning asosida yotadi va xudoga bo'ysunadi. Olam, Dekart fikricha cheksiz va abadiy, u inson tafakkuriga bog'liq bo'lmagan holda rivojlanadi va takomillashadi. R. Dekartning «Men

fikr qilayapman, demak men mavjudman» degan fikri faylasuflar orasida mashhur bo'lib hisoblanadi. Bilishda fikr va sezgilarning ahamiyatini nihoyatda ortiqcha deb bilgan R. Dekart ratsionalizm ta'limotining asoschisi bo'lib hisoblanadi. Uningcha insonning fikrlashi va mulohaza qilishi shubha ostiga olib bo'lmaydigan jarayondir, undan boshqa hamma narsani tekshirish shubha ostiga olish mumkin. Dekart o'sha zamonning eng buyuk matematiklaridan biri bo'lib, o'z davrida aniq fanlar sohasida katta ahamiyat kasb etgan deduktsiya usulini falsafaga kiritgan olim bo'lib hisoblanadi.

Lametri va Gelvetsiy, Didro va Golbax o'z davrida frantsuz hayotida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan milliy davlatchilik, inson erkinligi va haq-huquqlari muammolariga alohida e'tibor qaratganlar. Frantsuz millatini ma'naviy jihatdan yuksaklikka ko'tarish va ma'rifatli xalqqa aylantirish uchun o'z asarlarida ana shu qadriyatlarga erishishning yo'llari va usullarini ko'satib berganlar.

Ular tomonidan yaratilgan ko'p tomlik «Entsiklopediya» o'sha zamonning ma'naviy muammolarini ma'rifatli yo'l bilan hal qilish usullari va imkoniyatlari ko'rsatib berilgan «Evropa qomusi» darajasiga ko'tarilgan edi. Bu kitobni yaratishda boshqa ko'pgina ma'rifatparvar frantsuz olim va mutaxassislari ham qatnashgan bo'lib, o'zining ahamiyati, muammolarining umuminsoniy nuqtai nazaridan echilishi, xalqchilligi va tilining frantsuz millati hayot tarziga yaqinligi bilan ensiklopediya XVIII asr Evropasining tengi yo'q kitobi edi. Aynan ana shu kitob mualliflari o'zlarining boshqa asarlari va faoliyatlari bilan 1789-1884 yillardagi Frantsuz inqilobi qabul qilgan «Inson va grajdanlar huquqlar deklaratsiyasi»da ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlarni jamiyat taraqqiyotining eng ustivor ma'naviy mezonlariga aylantirdilar.

Nemis mumtoz falsafasi deb o'n sakkizinchi asrning ikkinchi yarmi va o'n to'qqizinchi asrning boshlarida Germaniyada vujudga kelgan falsafaga aytamiz. Bu davr Evropaning ilg'or mamlakatlari: Angliya, Frantsiya va Gollandiyada kapitalistik munosabatlar tobora jadal olg'a tomon tez rivojlanayotgan hamma sohalarida feodal munosabatlarning o'rnini egallayotgan burjua demokratik inqiloblar bo'lib o'tayotgan burjua demokratik harakatlar avj olayotgan davr edi.

Bu davrning markazida turli-tuman ijtimoiy hodisalarning avj olishiga sabab bo'lgan 1789-1792 yillarda bo'lib o'tgan Frantsuz burjua - demokratik inqilobi turar edi. Bu inqilob Evropaning qator mamlakatlarining shu jumladan, Germaniyaning ham rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu inqilob, dastlab Germaniyada ham shunday inqilobning zarurligini, ya'ni o'n sakkizinchi asrda Frantsiyada bo'lganidek, o'n to'qqizinchi asrning boshlarida Germaniyada bo'lishi zarurligidan darak beradi. Xuddi Frantsiyadagi kabi Germaniyada ham nemis mumtoz falsafasi - falsafiy fikr sohasidagi inqilob siyosiy hayot sohasidagi inqilobga muqaddima bo'lib xizmat kiladi.

Nemis mumtoz falsafasi o'zidan oldin o'tgan Evropa va jaxon ilg'or falsafiy fikrlar va oqimlarning vorisi davomchisi bo'lish bilan birga o'z davridagi Evropaning kapitalistik taraqqiyot tarixiy tajribasiga hamda tabiatshunoslik hamda tabiatshunoslik texnikafiy ijtimoiy - gumanitar bilimlar sohaları qo'lga kiritayotgan umumashtirish asosida paydo bo'ldi. Bu falsafada inson faoliyatining faolligi unda amaliyotning mavjud tartiblarni o'zgartirishdagi rolini tarixiy jarayonlarning qonuniyatlarini tafakkur bilan borliqning dialektik aynanligini falsafadagi ob'ekt va sub'ekt munosabatlarini tadqiq etish etakchi o'rin egallaydi. O'zining shu jihatlari bilan nemis mumtoz falsafasi insoniyat falsafiy fikr taraqqiyotida alohida o'ziga xos bosqichni tashkil qiladi. Nemis mumtoz falsafasining paydo bo'lishida I.Kant I.G.Fixte, F.Shelling, G.Gegel va L.Feyerbaxlarning falsafiy qarashlari muhim rol o'ynadilar. Garchi ular falsafadagi turli oqimlarga mansub bo'lgan bo'lsalarda, lekin ularning falsafiy qarashlarini bir birlari bilan bog'lovchi umumiy mushtarak tomonlari mavjud edi. Ayniqsa, mumtoz falsafiy fikr taraqqiyotida o'z falsafiy qarashlarining orginalligi, yangiligi va boy mazmunga egaligi bilan buyuk o'rin tutgan faylasuflar - bular: I.Kant, G.Gegel va L.Feyerbaxlardir. Biz quyida shu faylasuflarning falsafiy qarashlari haqida to'xtalib o'tamiz.

2. Nemis mumtoz falsafasining asoschisi XVIII asr nemis burjuaziyasining mafkurachisi - bu Immanuil Kant (1724-1804) dir. U o'z zamonasining ko'pchilik aktual nazariy muammolari bilan bevosita shug'ullangan tabiatshunos, matematik, huquqshunos, etik, estetik, mantiqshunos, pedagog, faylasuf olim bo'ladi. Kant Keynsberg universitetida professor bo'lib ishlaydi.

Kantning falsafiy qarashlarining rivoji, asosan ikki davrga bo'linadi: birinchi davri - tanqidiy davrgacha bo'lgan falsafiy qarashlari (1770 yilgacha); ikkinchisi - «tanqidiy davr» yoki «trantsendental davr» falsafiy qarashlari. Tanqidiy davrgacha bo'lgan davrda Kant yozgan eng yirik asar – bu «Butun umumiy tabiiy tarix va osmon mexanikasi nazariyasi» asari bo'lib, u asosan tabiatshunoslik fanlarining falsafiy muammolariga bag'ishlangan. U bu asarida «Nebulyar» kosmogonik gipotezani ilgari surib, unda Quyosh sistemasidagi planetalarning paydo bo'lishi va evolyutsiyasi haqida fikr yuritadi. Uning qarashicha, Quyosh sistemasi (Quyoshning o'zi ham) dagi planetalar daslabki «tumanliklar»ning quyushlashuvidan evolyutsion yo'l bilan tabiiy ravishda kelib chiqadi. Shu bilan birga, Kant bu asarida bizning Gallaktikamizdan tashqarida juda ko'p galaktikalar tizimi metagalaktika - Katta koinotning mavjudligi haqida ham fikr yuritadi. U bu asarida yana Erning o'z o'qi atrofida harakatida ishqalanishning oshishi natijasida uning harakatining sekinlashuvi, harakat va osoyishtalik haqidagi ta'limotlarni ham rivojlantiradi. Xullas, Kant falsafiy qarashlarining bu davrida tabiatshunoslik fanlarining rivoji masalalari keng yoritiladi. U o'zining bu davrdagi tadqiqotlari bilan I.Nyutonning planetalarning harakati «ilohiy qudrat»ning birinchi turkisi va itarilishlari o'rtasidagi ziddiyatlar tufayli sodir bo'lganligini aytadi. Kant o'z asarida Quyosh sistemasi va unga kiruvchi planetalarning paydo bo'lishi tabiatning tarixiy taraqqiyotining mahsuli sifatida ko'rsatib tabiatni, uning rivojlanishini tamomila tabiiy-tarixiy jarayon sifatida izohlaydi.

Kant o'z falsafiy qarashlarining ikkinchi davri-tanqidiy falsafa davrida u tabiatshunoslik fanlari falsafasidan falsafaning bilish nazariyasiga o'tadi. Kant o'zining bu davrida «Sof aqlni tanqid» (1781 y) «Amaliy aqlni tanqid» (1788 y) «Muhokama qobiliyatini tanqid» (1790) «Prolegamenlar» (1783y) asarlarini yozadi. Bu asarlarida u bilishning «tanqidiy» nazariyasini yaratib, inson bilishining turli shartlarini, bilish qobiliyatining chegaralarini tadqiq etadi. Kant o'zining bu tadqiqotlarida insonning xudoni bilishni «narsa o'zida» deb ataydi va uni bilish mumkin emas, deb e'lon qiladi. Shu bilan birga, u o'z tadqiqotlarida inson borliqdagi o'z-o'zligicha mavjud narsalarning mohiyatini printsip jihatdan bilishi mumkin emas, inson faqat hodisalarnigina, ya'ni uning o'z tajribalarida yuz berishida vositachilik qiladigan usulini bilish mumkin. Uning bilish nazariyasidagi «bilish mumkin emas» degan fikri Kant agnostizmi edi. Lekin Kantning bilish nazariyasidagi xizmati shunda ediki, u metafizika hukmron bo'lgan bir sharoitda, inson bilishiga xos qarama-qarshiliklar muammosini kun tartibiga qo'yib olam ham nihoyalidir, ham nihoyasizdir, degan qarama-qarshi fikrlar bab-barobar to'g'ri bo'lishini isbotlab berib, inson aqli tabiatan antinomiya, ya'ni ziddiyatli ekanligini, bizning har qanday oqilona fikrlarimizga dialektika xosligini aytadi. Kantning fikricha, bizning bilimlarimiz ongimizda fakat tajribalarimiz asosida hosil bo'lmay, balki hissiy mushohadaning «aprior»i shakllari asosida ham mavjud bo'ladi. U formal mantiqni tanqid qilib, fikr ong, taffakur dialektikasi haqida gapiradi. Uning tafakkur dialektikasi haqidagi qarashlari V.Gegel tomonidan rivojlantiriladi. Umuman, Kantning falsafiy qarashlari falsafaning undan keyingi rivojlanishiga g'oyat katta ta'sir ko'rsatadi.

3. Nemis mumtoz falsafasining eng yirik vakili Georg Vilgelm Fridrix Gegel (1770-1831)dir. U falsafada ob'ektiv idealistdir. Gegelcha birlamchi narsa – bu dunyo ruhi, insondan va olamdan tashqarida alohida mavjud bo'lgan mutlaq g'oyadir. Moddiy olam esa uning mahsuli, ikkilamchi, ya'ni u dunyo ruhining namoyon bo'lishidir, uning gavdalanishidir. Uningcha bu dunyo ruhi, ya'ni mutlaq g'oya yaratuvchi bosh sabab bo'lib, tabiatdagi va jamiyatdagi har bir buyum yoki hodisa uning hosilasi, ya'ni shakllardan iborat, ularning mazmunlari esa ana shu dunyo ruhi yoki dunyo aqlidir. Chunki bu moddiy olamdagi predmetlar va hodisalar ana shu mutlaq g'oyaning ko'rinishi - shakllanishidan boshqa narsa emas. Gegel bundagi o'z falsafiy tizimida hamma vaqt ruh va tabiatning yoki tafakkur va borliqning aynanligiga tayanadi. Shuning uchun unda har doim moddiy jarayonlar mantiqiy jarayonlar kabi ifoda etiladi. Gegel fikricha, dunyo ruhi

mangu, u o'tmishda bor bo'lgan, hozir ham mavjud va kelajakda ham bo'ladi. Shu sababli dunyo ruhi tabiat va jamiyatdagi hamma voqealar va hodisalarning mazmuni, mohiyati, manbai va harakatlantiruvchi kuchidir. Gegel o'zining «Ruh fenomenologiyasi» (1807) asarida inson ongining dastlabki holatlaridan boshlab to fanni va ilmiy metodologiyani egallab olishgacha davom etgan evolyutsiyasi qarab chiqiladi. U bunda begonalashuvchi kategoriyasii analiz qilib, insonning predmetlik faoliyatining ko'pgina muhim tomonlarini ochib berish orqali inson mehnatining mohiyatini ko'rsatishga harakat qiladi. Uningcha, «inson va uning tarixi», «uning mehnatining natijasi»dir. Bu asar Gegel falsafasining sarchashmasidir. Unda Gegel substantsiya to'g'risidagi o'z tezisini sub'ekt sifatida, faol ibtido sifatida asoslaydi. Ayni shu asarida Gegel falsafasining boshlang'ich qoidasi-tafakkur bilan borliqning ayniligi, ya'ni real olam mutlaq g'oyaning, tushunchaning, ruhning zuhuroti, deb tushunish bayon qilingan.

Gegel falsafada qadimgi yunon faylasufi Platon izidan borib, mutlaq g'oyani birlamchi asos, deb qabul qiladi. Bu uning ob'ektiv idealistik tizimiga asos bo'ladi. Uning mutlaq g'oya harakatida falsafiy tizimi «Falsafiy fanlar Ensiklopediyasi» (1817) asarida bayon qilingan. Gegelning: tabiat va jamiyatning barcha hodisalari zahirida «mutlaq g'oya», «olamiy aql» yoki «olamiy ruh» asos bo'lib yotadi, degan fikrlari ayni shu asarida bayon qilingan. Uningcha, «mutlaq g'oya» dastlabki ibtido o'z faoliyatida faoldir, u o'zgarish va rivojlanishidir. «Mutlaq g'oya» o'z taraqqiyotida uch bosqichni bosib o'tadi: 1) «mutlaq g'oya» ning o'z Bag'rida «sof tafakkur holatida rivojlanishi (bunda mutlaq g'oya o'z mazmunini bir-biriga o'tib turadigan mantiqiy kategoriyalar tizimida namoyon qiladi); 2) «mutlaq g'oya»ning «o'zga shaklga kirishi, ya'ni tabiat qiyofasida rivojlanishi bunda aslida, tabiat rivojlanmaydi, balki uning ruhiy mohiyatini tashkil etuvchi mantiqiy kategorilar o'z-o'zicha rivojlanishi ifodalanadi»; 3) Nihoyat «mutlaq g'oya»ning kishilar tafakkurida va jamiyat tarixida rivojlanishi (bu bosqichda «mutlaq g'oya» insonlar va jamiyat paydo bo'lishi, uni kishilarning anglab olishi bilan o'zining asl holiga qaytadi. Gegelning nazaricha, mutlaq g'oyaning o'z-o'zicha rivojlanishi va shu bilan birga, o'z-o'zining bilishi bilan oldingi holatga qaytishi bu tizimda o'z rivojini tugallaydi. Bunday rivojlanish g'oyasi Gegel dialektikasini tashkil qiladi. Gegel dialektikasining to'liq bayoni uning «Mantiq fani» (1812-1816 y.) asarida o'z ifodasini topgan. Gegel falsafasining eng qimmatli yutug'i ayni shu dialektikasi bo'lib, unda dialektikaning eng muhim qonunlari va kategoriyalari bayon qilingan. Lekin Gegelning xizmati bu bilan cheklanmaydi. Uning falsafadagi asosiy xizmati shundaki, u birinchi bo'lib butun tabiiy, tarixiy va ma'naviy jarayonni bir butun g'oyaviy jarayon shaklida tushuntirib va tasvirlab berdi, mutlaq g'oyani tinimsiz harakat, o'zgarish, rivojlanish, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishda olib tekshirdi hamda bu harakat, o'zgarish va rivojlanishlarning o'zaro ichki bog'lanishi va ziddiyatlarini ochishga urindi. Gegel nemis mumtoz falsafasida Kant tomonidan ilgari surilgan dialektik qarashlarni rivojlantirib, o'zining dialektik metodini ishla chiqdi. Uning bu metodiga ko'ra, dunyo ruhining harakat, o'zgarish va rivojlanish manbai uning ichki qarama-qarshiligidir. Shu ichki qarama-qarshiliklar asosida ruh doim harakat, o'zgarish va rivojlanish jarayonida, bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tib, tushunchalar shaklida, tabiat va jamiyatdagi predmet va hodisalar shaklida o'z-o'zini yangilab, tug'dirib, ifodalanib turadi. Uningcha, tafakkur va aql o'z rivojini turli bosqichi sifatida turli tamoyillarni, turli kategoriyalarni vujudga keltiradi. Bu tamoyillar va kategoriyalar sof aqlning turli bosqichlari sifatida moddiy predmet va hodisalarga nisbatan birlamchi, ularning mazmuni bo'lib, ularning mohiyatini tashkil etadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Gegelgacha ham turli faylasuflarning asarlarida dialektika elementlari, shubhasiz, uchraydi. Biroq Gegelning xizmati shundaki, u o'z davridagi tabiatshunoslik, ijtimoiy-gumanitar bilimlar yutuqlarini umumlashtirib, birinchi bo'lib dialektik uslubni ishlab chiqdi va dialektikaning uch asosiy qonuni va hamma kategoriyalarini ta'riflab berdi. Bunda yana shu ham diqqatga sazovorki, Gegel qarashicha, dialektika, uning qonunlari va kategoriyalari umumiy xarakterga ega bo'lib, ular borliqning hamma sohalarida o'z ifodalarini topadi.

Lekin bugungi kun talabidan kelib chiqib shuni aytish zarurki, Gegel dialektik metodi o'z davri falsafiy fikrining eng katta yutug'i bo'lgan bo'lsa ham, u bir tomonlama, faqat tafakkurga,

g'oyatda xos dialektikadir. Lekin shunga qaramay, Gegel falsafasi, uning dialektik uslubi kelgusi davr insoniyat falsafiy fikri taraqqiyotiga juda katta ta'sir qiladi.

4. Nemis mumtoz falsafasi taraqqiyotida Lyudvig Feyerbax (1804-1872y.) falsafiy qarashlari muhim o'rin tutadi. L.Feyerbax nemis mumtoz falsafasining so'nggi vakilidir. U nemis mumtoz falsafasida I.Kant va V.Gegellardan farqli boshqa falsafiy yo'nalishda ijod qildi. Shu sababli L.Feyerbax o'z falsafiy qarashlarining ibtidosidanoq birinchi bo'lib Kant va Gegel falsafiy qarashlaridagi idealizmini qattiq tanqid qilib maydonga chiqqan materialist faylasufdir. U Gegelning ob'ektiv idealizmini tanqid qilib, Gegel oyog'osti qilgan materializmning falsafadagi qonuniy huquqini tikladi. Feyerbaxning bu qarashlari uning «Gegel falsafasining tanqidiga doir» va «Xristianlikning mohiyati» (1841y.) asarlarida o'z ifodasini topadi. Bunda Feyerbax falsafiy qarashlariga ko'ra, tabiat inson va uning ongidan tashqarida, inson va uning ongiga bog'liq bo'lmagan, mustaqil mavjud bo'lgan ob'ektiv reallikdir. Uning fikricha, tabiatni hech kim yaratmagan, u azaliy bor va abadiy mavjud bo'ladi. Inson esa tabiatning mahsuli, tabiat rivojlanish bilan paydo bo'lgan oliy mavjudot. Olam tabiatdangina iborat, tabiat esa materiya sifatida hech qanday mistik yoki ilohiy kuchga bog'liq emas. Tabiat – bu yorug'lik, issiqlik, elektr, magnetizm, havo, suv, o't, o'simlik, hayvonot dunyosi va nihoyat insondan iborat. Feyerbax bunda Gegelning mutlaq g'oyasini keskin tanqid qilib, Gegelning mutlaq g'oyasi inson miyasidan yulib olingan va tabiatdan tashqari kuchga aylantirilgan inson aqlidan o'zga narsa emas, deydi. Uning fikricha mutlaq g'oya, tafakkur insondan tashqarida, unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lishi mumkin emas. Chunki, mutlaq g'oya ham va har qanday g'oya ham inson tafakkuri bilan bog'liq. Inson tafakkuri esa inson miyasi faoliyatining ishi. Inson miyasi moddiy narsa, u birlamchi, tafakkur, ong esa ikkilamchidir. Tafakkurning borliqqa munosabati falsafaning bosh masalasi bo'lar ekan, demak falsafa inson mohiyati to'g'risidagi bilim bo'lishi kerak. Chunki tabiatda insondan yuksak boshqa fikrlovchi mavjudot yo'q. Shu sababli tafakkurning borliqqa munosabati masalasi faqat inson tomonidan, inson faoliyati jarayonida hal qilinadi, deb yozadi. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki Feyerbax falsafasi insonga va uning faoliyatiga qaratilgan. Demak, Feyerbax falsafaning asosiga insonni qo'yadi. Bu degani: Feyerbax falsafasi antropologik tabiatga ega, uning materializmi antropologik materializmdir. Inson borliq va tafakkur birligining sub'ekti, asosi qilib olingandagina, bu birlikni haqiqiy deyish mumkin. Yangi falsafa insonni falsafaning birdan-bir universal va oliy predmetiga aylantiradi, deb yozgan edi Feyerbax. U xristian dinini tanqid qilar ekan din bilan falsafaning insonni o'rganishi ustida to'xtalib, din insonning narigi dunyosi to'g'risidagi ma'lumot, falsafa esa undan farq qilib, insonning bu dunyodagi mohiyatini o'rganuvchi bilimdir, degan edi. Shuning uchun falsafa tabiat to'g'risidagi fanlar bilan yaqin aloqada bo'lishi lozimligini aytadi.

Feyerbax, falsafa inson to'g'risidagi fan-antropologiyadan iborat bo'lishini aytib, borliq va tafakkur munosabati masalasini hal qilishda inson tabiatning bir qismi, uning mahsuli deb qarab, u insonni ijtimoiy mavjudot, tarixiy taraqqiyotning mahsuli ekanligini, insonning ongi va tafakkuri ijtimoiy munosabatlar bilan, ijtimoiy muhit, hayot sharoitlari bilan belgilanishini to'liq tushunib etmaydi. Feyerbax, kulbada ishlaydiganlar bilan saroyda yashaydiganlar bir xil fikrlamasligini aytgan bo'lsa ham, buning asosiy sababi nimada ekanligini tushunib etmaydi. U o'zining jamiyat to'g'risidagi qarashlarida insoniyat tarixiy bosqichlari faqat dinlar bilan farqlanishini aytish bilan cheklandi, undan nariga o'tolmaydi. Bu Feyerbax falsafasining birinchi cheklangan tomoni edi. Uning falsafiy kurashlarining ikkinchi cheklangan tomoni shu ediki, u Gegel falsafasining idealistik ruhini, din bilan bog'liq ekanligini to'g'ri tanqid qilgan bo'lsa ham, lekin u Gegel falsafasining dialektikasini, dialektik uslubini to'g'ri tushunib etmadi. Lekin bunday cheklangan tomonlarga qaramay, Feyerbax falsafiy qarashlari keyingi davr jahon falsafasi taraqqiyotiga sezilarli darajada katta ta'sir ko'rsatadi.

Xullas, nemis mumtoz falsafasi o'zi erishgan yutuqlari, uning vakillarining falsafiy qarashlaridagi mavjud cheklangan tomonlariga qaramay, insoniyat falsafiy fikr taraqqiyotida muhim o'rin egaladi va o'zidan keyin paydo bo'lgan falsafiy ta'limotlarga nazariy manba'lardan biri sifatida xizmat qildi.

Biz yuqorida falsafiy kontseptsiyalar tarixini qarab chiqdik. Aytish mumkinki, o'tmishda yashab o'tgan deyarli har bir yirik mumtoz faylasufning o'z izdoshlari bo'lgan. Platonizm, aristotelizm, gegelchilik, nitsshechilik singari o'qimlarning hozirgi zamon ko'rinishlari mavjud. Barcha falsafiy kontseptsiyalar u yoki bu tarzda o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir. Falsafiy bilim o'zidan oldin o'tgan mutafakkir olimlarning ta'limotlariga tayanib kelgan. Biz falsafa tarixida inson tafakkuri avlod-dan-avlodga, davrdan-davrga o'z mantig'i va ma'nosini yo'qotmasdan o'tib kelayotganligini ko'rdik. Faylasuf barcha zamonlarda umumbashariy madaniyat muammolarini hal etishga harakat qilib kelgan, turmushning mohiyati va unda insonning o'zni, individ va individuallik, madaniyatning xilma-xilligi va bir butunligi; inson tsivilizatsiyasining istiqbollari, bilish vositalari, inson va jamiyatni takomillashtirish yo'llari va hokazolar ana shunday muammolardandir.

Falsafa fani jadal sur'atlar bilan o'zgarib turgan dunyoni anglab etishga yordam beradi; eng to'g'ri ommaviy ong shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. To'g'ri va aniq maqsadga qaratilgan faoliyat ko'rsatish-tsivilizatsiyaning shartidir. Shu ma'noda falsafa fanini o'rganish dunyoni to'g'ri anglashga yordam beradi. U to'g'ri, ongli hayot kechirishga o'rgatadi.

O'tmishdagi va hozirgi vaqtdagi falsafiy ta'limotlar ko'p hollarda insonparvarlik yo'nalishida bo'ladi. Ular turlicha bo'lishiga qaramay hech biri mutlaq haqiqatni da'vo qilmaydi. Lekin ularni jamlab bir butun holda olinsa, ulardan inson uchun g'oyat zarur bo'lgan qimmatli fikrlar chiqadi. Bunda har qanday bahs-munozarasiz mutlaq haqiqatga da'vogarlik mavqaida turish – bu unchalik aqlli bo'lmagan ishdir. U hatto ijtimoiy amaliyot uchun favqulodda havfli hodisalarni keltirib chiqarishi mumkin. Haqiqatni monopoliya qilib bo'lmaydi va monopoliya qilinmasligi kerak – mana bu gap falsafiy haqiqatdir. Bashariyat madaniyatiga, uning bilimiga hurmat ko'rsatish bugungi kundagi tinchlik va xotirjamlikni ta'minlaydi.

Bugungi kunda global, ya'ni ulkan muammolar bo'lmish: urush va tinchlik masalasi, ekologiya, ijtimoiy taraqqiyot va shunga o'xshash muammolarni birinchi bo'lib ko'tarib chiqish ham falsafaga taalluqlidir. Ushbu muammolar bilan aslida barcha faylasuflar va barcha Falsafa maktablari shug'ullanadi. G'oyat murakkab nazariy bilim muammolari bilan band bo'lishiga qaramay, mashhur tabib va alloma Abu Ali Ibn Sino "Najot kitobi", "Insof kitobi", Kant ham «Mangu tinchlik to'g'risida» degan g'oyat qiziqarli traktat yozgan. Aristotel mantiq fani bilan qanchalik berilib shug'ullanishiga qaramasdan, u ham «Etika» degan kitob yozgan.

XX-XXI asrga kelib ulkan muammolarni falsafiy jihatdan anglash asosida bashariyat madaniyatidagi g'oyat muhim qadriyatlar to'g'risidagi masalalar o'rta qo'yildi: sinfiy, milliy diniy va umuminsoniy masalalar; urush yoki tinchlik; yaratish yoki vayron qilish; tabiat ustidan «hukmronlik qilish» yoki odam bilan tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni uyg'unlashtirish mana shunday ulkan muammolardan hisoblanadi.

Xuddi ilgari vaqtlardagidek bugungi kunda ham inson muammosi, uning tabiat bilan, turmush bilan munosabati, bilish va o'z-o'zini bilish, hayot ma'nosini, hamda eng muhimi hayotiy qadriyatlarni anglash falsafaning asosiy muammolari bo'lib qolmoqda. Ushbu masalalarning barchasi ma'lum darajada bundan ikki ming yil muqaddam qanday bo'lsa, shundayligicha echilmasdan, hal qilinmasdan ochiq qolmoqda.

Hayot falsafasi

Falsafa maktablari va yo'nalishlari qanchalik ko'p bo'lmasin, ularning aksariyati umumiy belgilarga ega bo'ladi, bu esa muayyan turlashni o'tkazish imkonini beradi. Yuqorida materializm bilan idealizm, empirizm bilan ratsionalizm o'rtasidagi farqlar keltirib o'tilgan edi. XIX asr o'rtalaridan boshlab falsafiy tadqiqotlarda yangi usullar paydo bo'ldi. Bu usullar **mumtoz falsafa** ziddi bo'lgan **nomumtoz falsafa** degan tushunchani iste'molga kiritish uchun asos berdi. Antik - qadimgi zamonlardan tortib to A.Shopengauerga qadar mumtoz falsafa «aqlli» bo'lgan, u aql-idrok kuchiga tayangan hamda voqelikning mohiyati uning belgilovchisi hisoblangan.

Mumtoz falsafiy ta'riflar XIX asrning o'rtalariga kelib ko'pchilik faylasuflarni qoniqtirmay qoldi. Ular ushbu ta'riflarda insonning o'zni yo'qolib ketgan, deb hisoblashdi. Insondan sub'ektiv xususiyatlarning o'ziga xosligini, ularning xilma-xilligini yangi faylasuflar aql-idrok, fan usullari bilan «qamrab olib bo'lmaydi.», deb hisobladilar. Ular ratsionalizmning ziddi o'laroq mumtoz bo'lmagan nomumtoz falsafani rivojlantira boshladilar. Unda hayot (hayot falsafasi), insonning mavjudligi (ekzistentsializm) birlamchi reallik sifatida tahlil etila boshladi. XIX asrning o'rtasida odamga uncha e'tibor qilmaslik singari falsafiy tendentsiyaga aylanib qolgan holatlar, ya'ni hayot va insonning hayotiy faoliyatiga bog'liq jihatlariga qiziqish nomumtoz falsafa vujudga kelishi uchun asos bo'ldi. Shu ma'noda nomumtoz falsafaning paydo bo'lishi batamom qonuniy bo'lgan bir hodisa edi.

Falsafiy fikrlashning yangicha tipini yaratishga ko'p jihatdan nemis olimi **Artur Shopengauer** asos solgan. Hayotda mavjud bo'lgan hamma narsani Shopengauer iroda, hayotga nisbatan iroda deb tushunadi. Iroda xuddi kosmik fenomenday universal, tabiatdagi har bir kuch esa xuddi iroda singari tushuniladi. Tanaga ega bo'lgan har qanday narsa – bu «irodaning ob'ektivligi»dir, hayvonlarning instinktlari va hatti-harakatlari ham-irodaning ta'siri, nihoyat, inson ham irodaning namoyon bo'lishidir, shuning uchun ham uning tabiati ratsional emas, balki irratsionaldir. Aql-idrok irodaga nisbatan olganda ikkilamchidir, u asossiz bo'lib, qolgan barcha narsalarning manbai ayni mana shu irodadir. Dunyoning o'zi ham iroda va uning butun borlig'i bilan namoyishidir. Hamma narsa shu jumladan, odam ham irodaning aylanib turgan g'ildiragiga abadiy bog'lab tashlangan. Aftidan, Shopengauer olamni g'oyat o'ziga xos bo'lgan spetsifik nuqtai nazar bilan ko'rganga o'xshaydi. Bunday qarash unga xaddan tashqari ratsional bo'lgan falsafaga qarshi, uning ziddini yaratish imkonini bergan.

Nemis olimi **Fridrix Nitsshe** uchun esa narsaning asosida Shopengauer singari hayotga intiluvchi iroda emas, balki hokimiyatga-hukmron bo'lishga intilish irodasi yotadi. U o'zining «Zardusht tavallosi» deb nomlangan kitobi qaxramoni singari kuchli shaxslar tarafdori bo'lgan. Ma'lumki, Zardusht baland tog' cho'qqilarida, ya'ni oddiy odamlardan yuqorida o'zining yaqin do'stlari bilan birga bamisoli donishmand ilonday va mag'rur burgutday hayot kechirgan. Odam bilan tabiat orasi qanchalik uzoqlashsa, odamning hayotga bo'lgan qiziqishi shunchalik so'nib boradi, odamning o'zi esa bevosita kasallik timsoliga aylanib qoladi. Bundan qutilish yo'li bitta-irodasi bo'sh bo'lgan kishilar ommasini o'z orqasidan ergashtirib borishga qodir bo'lgan kuchli shaxslarni tarbiyalab etishtirish kerak. «Xavf-xatardan qo'rqmay yasha» - Nitsshening shiori shunday bo'lgan.

Nitsshe ajoyib filolog va musiqiy improvizator bo'lgan, har xil xastaliklar uni qiynab, unga azob bergan. Bularning barchasi uning hayotida bir-biriga aralashib o'ziga xos bir falsafiy shaklga kirgan. Nitsshe tomonidan ko'pincha musiqiy ohanglar yo'lidagi goho biri ikkinchisini rad etadigan ajoyib adabiy **esselar**, pand-nasihatlar, aforizimlar, dekloratsiyalar yozilgan. U XIX asrning oxirlaridagi madaniy yo'nalishning eng ko'zga kuringan vakili bo'lgan. Ushbu oqim vakillari umidsizlik, ahloqsizlik, xunuk hodisalarni estetika darajasiga ko'tarish kabi xususiyatlar bilan ajralib turishgan. Shuningdek Nitssheni **nigilist** deb hisoblashgan, ya'ni u hayotda qaror topgan barcha narsalarni, hamda, yangi ijobiy o'zgarishlarga olib kelmaydigan qadriyatlarni inkor etuvchi kishi bo'lgan. Hatto, Nitssheni fashizmday baloni yoqlashda ayblaydigan mualliflar ham oz bo'lmagan, chunki Nitsshening «Mallarang nishoni» - fashist olchoqlarining qiyofasini eslatib turar ekan. U holda Nitssheni faqatgina nigilistgina emas, balki fashizm tarafdori bo'lgan deyish ham mumkin. Bizning fikrimizcha, yuqorida keltirib o'tilgan ta'rif-tavsiflarning hammasida ham bitta kamchilik-aniq ko'rinib turgan bir yoqlamalik mavjud. Nitsshe mavjud ideallarni qayta baholash bilan mashg'ul bo'ladi, lekin u bu ishni ko'p jihatdan boshqalarga qaraganda yorqinroq va keskinroq bajaradi. Nitsshe uchun falsafa - kirib kelayotgan yangiliklarni rad etuvchi o'z xarakteriga ko'ra hokimiyatga intilish tarzidagi traditsion barqaror holatlarni tanqid qilish shaklidir. Hokimiyatga intilishni ilmiy yo'l bilan o'rganib bo'lmaydi, uni faqat inson tomonidan tushuntirib berilishi mumkin. Nitsshening o'zi ham fanda kuchli bo'lmagan. U fanni sevmagan, uningcha, fan - hokimiyatga intilishdagi ayni vaqtda ko'pincha adashtiradigan yo'llarga olib kiruvchi vosita hamdir. Ko'pincha «Haqiqatga

intilish irodasi», «Ijodiyotga intilish irodasi»ning kuchsizligini ifodalaydi. Nitsshe haqiqat degan tushunchaning o'ziga ham shubha bilan qaraydi. Xo'sh, deydi u, haqiqat borligini qaerdan bilamiz? Odam hozir ko'rib turgan narsasini sharhlab, talqin qiladi, lekin buni haqiqatga mengzash unchalik to'g'ri kelmaydi.

Nitsshe xristianlikning «xasta» ideallari, axloqini fanga qarshi qo'yishga keskin qarshi kurashadi. Lekin u hokimiyatga intilish irodasi, instinkti, ahloqi va dinini qo'llab-quvvatlaydi. Bu erda Nitsshening ordinar bo'lmagan-noordinar falsafasi butun bo'y basti bilan o'zini ko'rsatadi. Nitsshe bir fikrini rad etish orqali o'z fikrini tasdiqlaydi, biroq, u hozirgina o'zi ta'kidlagan fakti o'sha zahoti rad etishga tayyor turadi. U mangu tartiblar, shu jumladan fashistlar tartibini o'rnatish tarafdori ham emas. Nitsshening ta'rifi bo'yicha olinadigan bo'lsa, «Xudo o'ldi: va biz istaymizki-kuchli odam yashayversin», biroq unda kuchli odam ideali unchalik aniq emas, Nitsshening fikriga qaraganda, hamma narsa o'ladi va hamma narsa yana qayta dunyoga kelib gullab-yashnaydi, faqat shu ma'nodagina qandaydir abadiylik to'g'risida gapirish mumkin.

«Misli ko'rilmagan sintez to'g'risida» orzu qilgan Nitsshe yozgan xatlardan biri guvohlik berishicha u faylasuf bu orzuni amalga oshirishga muvaffaq bo'lmagan, umuman olganda, Nitsshe falsafasi-bu ratsionalizmga qarama - qarshi qo'yilgan hayot falsafasining yorqin variantidir.

Ekzistentsializm va fundamental ontologiya

XX asrning 30-yillariga kelib hayot falsafasi asta-sekinlik bilan yo'qolib, o'z o'rnini ekzistentsializmga bo'shatib beradi. Bu endi hayot falsafasiga qaraganda ancha kuchliroq falsafa bo'lib, unda dunyoda yashayotgan inson turmushining xilma - xil tomonlari bayon etiladi. Ekzistentsialistlar hayot falsafasini psixologizmlar bilan to'lib - toshgan deb hisoblaydilar.

Ekzistentsiya so'nggi lotin tilida so'zma-so'z olganda, «mavjudlik» degan ma'noni anglatadi. Mana shu mavjudlikning o'zi esa ekzistentsializmga sub'ekt bilan ob'ektning bevosita birikib, birlashib ketishi tarzida tushuniladi. Bunda sub'ektning boshqalar uchun ochiqligi, o'zgalarning u uchun ochiqligi, ularning bir-biriga o'tishi bu jarayonning bir butunligi mavjudlik mohiyatini tashkil etadi. Ekzistentsializmning diniy variantida (**Yaspers, Marsel**) ushbu o'zga narsa Xudodir, ozod shaxs mana shu xudoga tomon harakat qilib boraveradi. Ekzistentsializmning ateistik variantida (**Sartr, Kamyu**) o'zga ob'ekt hech narsa sifatida, talqin etiladi. Buning ma'nosi shuki, odam o'z ozodligini amalga oshirib o'zini-o'zi to'satdan yaratadi. Odam tubsiz oqibatlar silsilasiga duch keladi, endi u mazkur silsiladan o'z yo'lini tanlab olishi kerak bo'ladi. Mana shu yo'lni tanlab amalga oshirish jarayonida u o'z erkinligini topadi. Ushbu tanlov uchun u eng avvalo o'z-o'zi oldida mas'uldir. Bu juda og'ir mas'uliyat. U o'zi o'zligini yaratishi bilan, o'zgalarni, bora-bora butun dunyoni kashf etadi. Inson o'zining chinakam mavjudligi holatida u muttasil kelajak ro'parasida, shu jumladan, o'lim qarshisida, o'z qilmishlari uchun javobgarlik vaziyatida turadi. Ekzistentsiya xuddi qo'rquv, ekzistentsional dahshat, tashvishli kutish singari namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda bunda xuddi chegaradagi ekzistentsional vaziyatga o'xshagan holat sodir bo'ladi. Bunday holatda, **Kamyu** fikri bilan aytganda, asosiy falsafiy masala - bu o'z-o'zini o'ldirish masalasi hisoblanadi. Yashash qo'rqinchli, zerikarli, ham bema'ni bo'lgan bir sharoitda yashash kerakmi yoki yo'qmi?

Ekzistentsializm – bu ontologiya, borliq, mavjudlik haqidagi ta'limot. Ekzistentsialist uchun odamning dunyoda mavjudligi muhim hisoblanib, tabiatning mustaqil ravishda mavjudligi to'g'risidagi masala esa uni unchalik qiziqitmaydi. Tabiat insonga azal-azaldan ato etilgan. Bunda dastlabki reallik yaxlit bo'lib, u sub'ekt va ob'ektlarga bo'linmaydi. Fan dunyoni ob'ekt va sub'ektga ajratadi. Shu sababli fan ularning borlig'ini ifodalab berishga qodir emas. Bunga esa faqat ekzistentsiyaning alohida akti - harakati orqali erishiladi. Ekzistentsiya – bu shunchaki bir his-hayajon emas, balki olamda mavjudlik his-hayajonidir.

Ekzistentsiyada insonning ozod ekanligi yuqorida ta'kidlab o'tilgan edi. Ozod-erkin bo'lish, bu o'zing o'zing bilan bo'lishliging, begona kishilarning ta'siridan halos bo'lishdir.

Shaxs uchun jamiyatning ahamiyati shundan iboratki, u ko'p bo'lganda insonning iqtisodiy, siyosiy va boshqa erkinliklari uchun zamin yaratishi mumkin xolos. Lekin ko'p xollarda jamiyat shaxs erkinligini cheklab qo'yadi. **Xaydegger**ning fikricha jamiyat shaxssiz, o'rtacha holga keltirilgan bir olamdirdir. Mana shu o'rtacha holatni yorib chiqish harakati ekzistentsiya orqali amalga oshiriladi. Bunda qandaydir mazmunga ega bo'lgan hatti-harakatlar ishlatilmaydi. Chin inson bo'lishlik - ekzistentsializmning asosiy da'vatidir. Umuman olganda tashqi dunyoga, boshqa kishilarga nisbatan bunday bo'lishlik munosabatlarda ehtimoldan uzoq, lekin kishi o'z shaxsiga nisbatan ushbu chaqiriqni qanchalik ko'proq namoyon etaolsa, u shunchalik o'z aslini ko'rsatgan bo'ladi. Bu gaplarni odamning tashqi dunyodan, ob'ektivlikdan ajralishi jarayonida sodir bo'luvchi badiiy, diniy, falsafiy ijodga nisbatan ham aytish mumkin.

Agar Yaspers va Sartr inson mavjudligining instantsiyasini eng avvalo uning ongida ko'rishgan, inson sub'ektivligini hamma narsadan ustun qo'yishgan bo'lsa, Xaydegger sub'ektivlikni olamda inson mavjudligidan kelib chiqadigan narsadir deb hisoblagan. Insonning faoliyati davomida unga haqiqat eshiklari ochiladi u narsalar sirini bilayotganini ko'radi. Natijada odam dunyoni tushunadi va bu hol uning tilida amalga oshadi. Shu ma'noda til – bu inson mavjudligining uyi va yashaydigan makonidir. **Xaydegger falsafasini ko'pincha fundamental ontologiya (insonning olamdagi borlig'i to'g'risidagi ta'limot) deb ataydilar.** Xaydegger falsafasida ekzistentsializm ongga ega bo'lgan insonning olamda mavjudligi to'g'risidagi ta'limot sifatida ko'rinadi.

Ekzistentsializm inson mavjudligining shunday nozik tomonlariga murojaat eta oldiki, ularning ba'zilarini fan tilida bayon etib, ifodalab bo'lmaydi. Ekzistentsializmning fan va texnikaga ko'r-ko'rona e'tiqod etilishiga, ong realliklariga vijdotsizlarcha moslashib borishiga qarshi (ya'ni konformizmga qarshi) bo'lgan ogohlantirishlari g'oyat muhim ahamiyat kasb etgan. Ekzistentsializm inson erkinligi muammosini, hayot yo'llarini tanlash masalalarini yangicha tarzda o'rtaga qo'ydi va uni g'oyat samarali tarzda hal qildi. Ekzistentsialistlar falsafiy fikrlashning yangicha usulini ishlab chiqdilar va bu usul eng yangi falsafa tomonidan o'zlashtirib olindi.

XX asrdagi asosiy falsafiy yo'nalishlardan biri **fenomenologiya** hisoblanadi. So'zma-so'z olganda bu **fenomenlar to'g'risidagi ta'limot** degan ma'noni anglatadi. **Edmund Gusserl** XX asrda keng yoyilgan shakldagi fenomenologiyaaning asoschisi hisoblanadi. Falsafada **fenomen** deganda odatda his-tuyg'ular orqali bilinadigan narsa va hodisalar tushuniladi. Gusserl esa fenomen deganda predmetlarning ongda hosil bo'ladigan ma'no-mazmunini tushunadi. Uningcha falsafiy tizimning tuzilishida u dastlabki bosqich rolini o'ynaydi.

Gusserl ilmiy tushunchalar vositasida amalga oshiriladigan narsa va hodisalar mohiyatini tushunish to'g'risidagi masalaga to'liq aniqlik kiritishga harakat qiladi. Xo'sh, odam narsa va hodisalar mohiyatini qay yo'sinda tushunib olishga muvaffaq bo'ladi? Ushbu savolga uningcha o'zigacha bo'lgan faylasuflar, naturalizm tarafdorlari ham, sub'ektivizm tarafdorlari ham qoniqarli biror javob bera olmaganlar. Masalan, naturalistlar bilim bilan ongni voqe'likning in'ikosi deb tushunadilar, bunday tushuntirish esa inson faolligiga ziddir. Sub'ektivistlar odam ongiga nisbatan tashqarida bo'lgan dunyoni unutib qo'yadilar, ular uchun barcha bilimlar nisbiydir. "**Vaholanki** - deb hisoblaydi faylasuf, - *fan hammaga ahamiyatli bo'lgan haqiqatlarni ochib bermoqda*". Ilmiy tushunchalar muhim bo'lmagan narsa va hodisalarga e'tibor bermaydigan, ularni tashlab yuboradigan abstraktsiyalar tufayli hosil bo'ladi deb hisoblaydigan olimlar ham bilish jarayoniga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatadilar, fanni bu qadar bezbetlik bilan mensimaslik qadim - qadim zamonlardan buyon odamlar tomonidan qoralab kelingan va bunga yo'l qo'yilmagan. Bunday qiyinchiliklarning barchasini engib o'tish yo'lini Gusserl izchil falsafada - **fenomenologiyada** ko'radi.

Tashqi dunyo sub'ektga **fenomenlar** oqimida taqdim etilgan va faylasuf o'zining barcha xulosalarini mana shu faktdan kelib chiqqan holda aytmog'i kerak. Binobarin, tahlil vaqtida tashqi dunyo haqida ham, naturalizm va sub'ektivizm tipidagi isbotlangan haqiqiy, hech qanday tanqidsiz qabul qilinadigan tushunchalar uchun ham «qavs ichida joy qoldirish kerak». Fenomenolog vaqtincha tashqi dunyo to'g'risidagi fikr –mulohazalardan o'zini to'xtatib turishi

lozim. Bu bilan fenomenologiya reduktsiyasi deb ataladigan tadbir amalga oshiriladi, ya'ni bunda tahlil maydoni fenomenlar oqimi tomonga suriladi. Xuddi mana shu joydagina hodisalarning chinakam ma'nolarini topish mumkin bo'ladi. Biz bu erda **fenomenologik reduktsiya** natijasida tashqi dunyo predmetlarini go'yo nazardan qochirib qo'yganga o'xshaymiz. Lekin aslida bunday emas, chunki Gusserlning fikriga ko'ra, ong hamisha predmetga qaratilgan bo'ladi, chunki u hamisha **intentsionaldir** («intentsio» degan lotincha atama **intilish** degan ma'noni anglatadi). Fenomenlar bilan tajriba o'tkazar ekan, faylasuf bir paytning o'zida ikki ishni bajaradi, ya'ni u faqat odamning tashqi olami bilangina emas, balki uning ichki dunyosi bilan ham shug'ullanadi, bunda Gusserl faylasuf uchun eng asosiy ish hisoblangan muhim narsa va hodisalar bilan shug'ullanishni istaydi. Uning: **«Orqaga, narsalarga qaytaylik!»** degan shiori ham shundan kelib chiqqan. Bu shiorning ma'nosi, fenomenlar tahlilini izchillik bilan o'tkazish lozimligidir. Ushbu tahlilni olma nimaligini idrok etish va tushunib, anglab etish misolida qarab chiqamiz.

Aytaylik, bitta predmetga, bizning misolimizda olma daraxtiga qaratilgan ong harakatining ikki yoki undan ham ko'proq fenomenini ko'rib chiqmoqchimiz. Dastlabki fenomenlar odam tasavvuri va fantaziyasi tufayli amalga oshiriladigan ichki xilma-xil kechinmalarni tuzish bilan to'ldiriladi. Ushbu ko'p xillik bir kishining o'ziga taalluqli bo'ladi, binobarin, u muayyan ravishda fenomenlar orqali sintez qiladi. Sintez qilingan kechinmalarda har doim identik, aynanlik holatlari mavjud bo'ladi, chunki ongning anglanilayotgan narsa va hodisalarga qaratilishi erkin qayta yaratishlar bo'lishiga yo'l qo'ymaydi, lekin dastlabki fenomenlar bilan muvofiqlashtirilgan narsa va hodisalargina bundan mustasnodir. Bizning misolimizda gap «ushbu olma» yohud «har qanday olma» to'g'risida bormoqda. Bilishning hal qiluvchi holati identiklikka, aynanlikka, bir so'z bilan aytganda, **eydosga** (g'oyalarga, tushunchalarga), **eydetik tafsilotga** erishishdan iboratdir. Mazkur tajriba jarayonida eydos ko'zga tashlanadi. Bu erda gap kategorial intuitsiya to'g'risida borib, bunda sintetik ko'p xillikni konstruksiyalash bo'yicha faoliyat ko'rsatish nazarda tutiladi. Ushbu faoliyat o'z-o'zidan amalga oshirilib boriladi va u oxir-oqibatda eydoslarga - ilmiy tushunchalarga olib keladi. Kategorial intuitsiya bu qandaydir sirli bir narsa emas, uning shakllanish mexanizmini tushuntirib berish mumkin. *Agar sen narsa va hodisalarning mohiyatiga tushunmoqchi bo'lsang, ularni ko'rishni istasang, o'sha narsa va hodisalar to'g'risidagi xilma-xil kechinmalarni o'zing konstruksiya qilib ko'r.* Bunda tajriba o'tkazayotgan kishi olim bo'ladimi yoki talaba bo'ladimi, baribir odamlar miyasida amalga oshiriladigan allaqanday topishmoqli abstraktsiya jarayonlari to'g'risidagi bo'lmag'ur tasavvurlarni o'ylab chiqarmasligi kerak.

Fenomenologik metod jahon falsafasida va fanida g'oyat keng tarqalgan usul. Uni hayotiy olamning bo'yoqlari, rang – tushlari, hidlaridan juda uzoqdagi tushunchalar bilangina tajriba o'tkazadigan fanlar tomon toyib ketmaslikka kafolat beradi deb hisoblashadi. Bunday toyib ketish hollari XX asr Evropa fanlariga xos bo'lgan xarakterli xususiyatdir. Shuning uchun ular krizis xolatida, formalizm, stsientizm va texnitsizm iskanjasida qolmoqdalar. Gusserl ilmiy idealizatsiyani (nuqta, to'g'ri chiziqqa o'xshash tushunchalarni) ba'zi bir cheklangan sub'ektiv ijod namunalari sifatida qarab chiqqan. Olam mavjudligi sub'ektga ideallar, tushunchalarda emas, balki ong oqimidan iborat bo'lgan eydoslardir. Fenomenologiya bizni olamni, hayotni unutish illatidan ehtiyot bo'lishga da'vat etadi. Gusserl fandagi krizisni faqat fenomenologik retseptlar asosidagina bartaraf etish mumkin, deb hisoblagan.

Fenomenologiyaning kamchiliklariga kelganda shuni aytish mumkinki, bu kamchilik asosan amaliyot muammolarini tor ma'noda tushunishda ko'rinadi. Bunda gap amaliyotni ko'p jihatdan ong fenomenlarini bir-biri bilan taqqoslashi to'g'risida boradi. Haqiqatdan ham pragmatizm, Xaydeggerning fundamental ontologiyasida amaliyot muammosi fenomenologik falsafadagiga qaraganda ancha mukammalroq darajada ishlab chiqilgan. Ko'pincha fenomenologlarni ularning «eklektikligi» uchun tanqid qilishadi. Bunda ularning hissiy bilish bilan ratsional bilish shaklini etarli darajada bir-biridan aniq ajratib qo'ymasliklari nazarda tutiladi.

Germenevtika

Qadimgi yunon afsonalariga ko'ra, xudoning elchisi bo'lgan Germes odamlarga ilohiy xatlar mazmun-ma'nosini tushuntirib berishi kerak bo'lgan.

Germenevtika - falsafiy fikrlashning shunday usulki, unda uning markazini tushunish jarayoni tashkil qiladi.

Faylasuflar qadim-qadim zamonlardan buyon mavjud narsalarni, sodir bo'layotgan voqealarning tub mag'zini chaqishni va tushunganlarni boshqalarga bayon etib berishni o'z burchlari deb bilganlar. Shunga ko'ra, har bir faylasufning tushunish muammosi bilan shug'ullanishi tabiiy holatdir. Lekin har qanday faylasuf ham germenevt hisoblanavermaydi. Ta'rif berishlaricha, faqat aynan tushunishni falsafaning birlamchi printsipli deb hisoblaydigan faylasuflargina germenevtiklar hisoblanadi. Ular uchun odam tushunuvchan mavjudotdir. Odamga taalluqli bo'lgan boshqa hamma narsalar ikkilamchidir. Ular tushunishdan tashqari tushunish jarayonida ishtirok etadi, yoki ushbu jarayonning bir jihatini tashkil etadi.

XX asrda falsafiy germenevtikaning, asosan ikki shaklidan foydalanildi. Bularning birinchisi, ong germenevtikasi (**Shleyermaxer - Diltey**) bo'lsa, ikkinchisi borliq germenevtikasi (Xaydeggerning shogirdi **Gadamer germenevtikasi**). Mana shu ikki shakl o'rtasida muhim farq bor. Ong germenevtikasiga muvofiq, tushunish bu boshqa bir kishining psixologik olamiga kirishib ketish, uning ruhiy kechinmalariga sherik bo'lishdir (kongeniallik, sub'ektlar ruhiyatining psixologik qon-qardoshligi). Borliq germenevtikasiga muvofiq esa, tushunish – faoliyat va tilda amalga oshiriladigan inson tajribasining ma'no-mazmunidir.

Endi ong germenevtikasi bilan borliq germenevtikasi o'rtasidagi aniq farqni misolda ko'rib chiqaylik. Tasavvur qilaylik, tomoshabinlarning nazari Toshkent teleminorasiga tushgan bo'lsin. Ushbu vaziyatni tushunish uchun ong germenevtikasiga ko'ra ular teleminorani yaratgan kishilarning ongini tushunishga harakat qilinadi. Ularni ixtirochilarning fikri, mulohazalari, kechinmalari qiziqtiradi. Xuddi mana shu tushunish jarayonini endi borliq germenevtikasi nuqtai-nazaridan mutlaqo boshqacha tarzda amalga oshiradi. Ular e'tiborni minoraning shahar ulug'vorligining ramzi ulug'vorlik ishlarini, an'anani davom ettirishga da'vat, chaqiriq ramzi bo'lib tuyulishi tortadi. Borliq germenevti o'sha ishning tarkibida, ichida bo'lishga intiladi, odamlarning qarashi uni qiziqtirmaydi. Ong germenevti o'z hamkasbidan farqli o'laroq odamlarning ruhi - psixikasiga, u yoki bu predmetlar, narsalarni yaratgan, shu jumladan, texnik qurilmalarni yasagan, kitoblar yozgan, teatr tomoshalarini qo'ygan, musiqiy asarlar ijod qilgan kishilarning ruhiy holatiga kirib borishga harakat qiladi.

Ong germenevti ham, borliq germenevti ham **germenevtik doirani** tushunishning eng muhim talabi deb hisoblaydilar. Bunga ko'ra yaxlit narsani tushunmoq uchun dastlab uning ayrim qisimlarini bilish zarur, lekin ayrim qismlarini tushunish uchun esa endi yaxlit narsaning mohiyati-mazmuni to'g'risida tasavvurga ega bo'lish zarur. Biror matnning boshlanish qismini tushunish butun matnni tushunish zarurligini taqozo etadi, o'sha matnning o'rtasi yoki oxirgi qismini tushunish esa o'sha matnning bosh qismini tushunishga ko'p jihatdan bog'liq bo'lib, o'sha orqali belgilanadi.

Ong germenevti ham, borliq germenevti ham suhbatdoshlar o'rtasidagi ma'noli - suhbatni tashkil qilishni g'oyat muhim germenevtik usul deb hisoblaydilar. Bunda ong germenevti mana shu suhbat orqali o'z suhbatdoshining ruhiyatiga kirib borishga harakat qiladi. Borliq germenevtigi ushbu suhbatdan ishning mohiyatini tushunish yo'li sifatida foydalanadi. Unga narsalar sirlarini ochuvchi, unda haqiqat nuri bilan yorituvchi vositani ko'radi. Bir tomondan borliq germenevti, boshqa tomondan ong germenevti ham bir narsani bir xil tushunmaydi, tushunish jarayonining o'zini ham ular o'zlaricha har xil talqin qiladilar.

Har xil turdagi kitoblarda germenevtikani ko'pincha **matnlarni tushunish falsafasi** deb ta'riflaydilar. Germenevtikani bunday ta'riflash ma'lum darajada bir yoqlamalilik ekani aniq ko'rinib turibdi. Ko'pchilik hozirgi zamon germenevtiklari fikricha inson bilaman degan barcha narsani tushunishi mumkin deb hisoblaydilar. Borliq germenevtikasiga muvofiq agar toshlar

odamning ishlari, bayramlari, o'yin-kulgilari ramzi bo'lsa, insonlar hayotida ma'lum bir ahamiyatga ega bo'lsa hatto o'sha toshlar bilan ham gaplashishi mumkin. Axir, haykallar bizga qarab o'z savollarini berayotganday bo'lib, tuyulmaydimi? Bu o'rinsiz savollardir, lekin biz o'sha savollarga tilimizda, tortishuvlarda kishilar bilan muloqotga kirishganimizda javob qidiramiz.

Ancha eskirib qolgan hermenevtik g'oya shundan iboratki, hermenevtika asosan tantana qiladigan soha gumanitar fanlar, "ruh to'g'risidagi fanlar" hisoblanadi. Lekin hozirgi vaqtda kamdan - kam kishilar bunday deb o'ylaydi. Tushunish har qanday fanda mavjuddir. Hermenevtika uchun har qanday fanni anglash insonning texnik hayotining bir shaklidir; lekin ong aynan mana shu tushunishga tobedir. Borliq hermenevti uchun har qanday fan-bu faoliyat, ish, olimlarning jamiyati o'tkazadigan hermenevtik tajribasidir; lekin bularning bari yana tushunish orqali bilib olinadi. Ko'rinib turibdiki, eng yangi hermenevtikaning har ikkala shoxobchasi ham xar qanday fanning hermenevtik mazmuni to'g'risidagi xulosaga keladilar.

Ong hermenevtiklarini umuman ong emas, balki shaxslarning kechinmalari, muloqotlari, ushbu muloqotning o'ziga xosligi, maroq li ekani qiziqtiradi. Ularni olimlar yaxshi ko'radigan umumiy narsalardan ko'ra alohida, xususiy narsalar qiziqtiradi. Borliq hermenevtiklari ong sohasidan faoliyat sohasiga va til amaliyoti sohasiga qarab harakat qiladilar boshlaydilar, bunda yana fan ideallaridan orqaga chekinish va buning o'rniga san'at ideallari tomon o'tib borish kuzatiladi.

Hermenevtika XX asrdagi eng ta'sirli falsafiy oqimlardan biri bo'lsada, lekin hali u hal qilmagan ko'p masalalar bor. Shu munosabat bilan bizni hech shubhasiz yangi - yangi falsafiy hodisalar kutib turibdi.

Analitik Falsafa

Falsafaning nomumtoz rivojlanish bosqichi o'z ichiga nafaqat uning ilmiylikka ko'ra yo'naltirilgan falsafani (masalan, hayot falsafasi va ekzistentsializm) oladi. Fan erishgan g'oyat ulkan yutuqlar, ayniqsa, XX asr boshlarida matematika va fizikadagi muvaffaqiyatlar faylasuflar e'tiborini o'ziga tortdi.

Nemis matematigi Gottlob Frege mantiq fani vositalari bilan matematikani takomillashtirishga intilgan juda ko'p tadqiqotchilardan biri edi. Frege ayniqsa har xil, ya'ni ziddiyatli sog'lom aqlga zid bo'lgan fikrlarga boy matematik isbot sohasini mukammallashtirish ustida ko'p ishlardi, lekin o'z yondashuvlarida bitta g'oyat muhim o'ziga xos xususiyat bo'lgan: uning intuitsiyasiga muvofiq, mantiq fanining o'zini yanada rivojlantirish zarur bo'lgan. U juda ko'p sonli kamchiliklari bo'lgan tabiiy tilning o'rniga uni munosib darajada almashtiradigan bir tilni-formallashtirilgan tilni yaratish kerak, degan fikr bilan chiqqan. Fregeoning fikricha, o'sha vaqtdagi formal mantiq bilan tabiiy til bir xil kamchilikka ega bo'lgan-ya'ni ulardagi barcha tuzilgan gaplar sub'ekt-predikat shakliga ega bo'lgan.

Sub'ekt va predikatga ajratish faqat «Ergash uxlayapti» kabi eng sodda gaplargagina to'g'ri keladi. Bu erda «Ergash»-sub'ekt, «uxlayapti» esa-predikat. Lekin biroz murakkabroq bo'lgan, masalan, «Ergash Lola bilan o'ynayapti» degan gapni olib ko'radigan bo'lsak, uni sub'ekt va predikat qismlarga ajratish qiyinroq kechadi. Axir bu erda Ergash ham, Lola ham bir xil darajaga ega bo'lib, ularning xar ikkalasini ham sub'ekt deb atash mumkin. Bunday holatdan chiqish yo'lini Frege argument bilan funktsiyani bir-biridan farq qila bilishda ko'rgan. «Ergash» va «Lola» - bular argument ifodalari, «bilan o'ynayapti» esa-funktsiyani ifodalaydi. Mazkur misolda «bilan o'ynayapti» birinchi tartibdagi funktsional ifoda hisoblanadi. Frege yana o'zgaruvchi ikkinchi tartibdagi funktsional ifodani ham iste'molga kiritadi. Mantiqqa kiritishni talab qiluvchi «hamma», «hech kim», «ba'zi bir» singari so'zlardan iborat Frege ixtirolari mantiqni ancha o'zgartirib yuboradi. U faqat matematikaga va formallashtirilgan tarzda turli tillargagina emas, balki tabiiy tillarga ham, binobarin, falsafaga ham kirib bordi.

Angliyalik mantiqshunos, matematik, faylasuf **Bertran Rassel** yangi mantiq ilgarigiga qaraganda yakuniy falsafiy haqiqatlarga kelishda, reallikning asosiy elementlari tabiatini aniqlashda eng qulay dastak ekanligiga ishonch bilan qaragan. Bu bilan u idealistlar (Leybnits.,

Gegel) qarashlaridan ancha ilgarilab ketdi. **Rassel bunda uchta g'oyaga amal qilgan. Birinchidan**, sog'lom falsafaning o'zi mantiq hisoblanadi, chunki u rost yoki yolg'on bo'lishi mumkin bo'lgan fikrni tushuntirishdan boshlanadi. Bu esa mantiqning vazifasidir. **Ikkinchidan**, biz eng ishonchli bilimga eng avvalo his-tuyg'ular orqali ega bo'lamiz. Reallikning eng kichik elementlari reduksiyalash sohta taassurotlardan saqlaydi. **Uchinchidan**, bunda fikr mazmunini uning dastlabki mohiyatidan keltirib chiqariladi. Biror termin bilan ifodalab bo'lmaydigan atamaning predmetligi Rassel uchun falsafa faniga, ya'ni kishining boshini aylantirib tashlaydigan eski metafizikaga mutlaqo o'xshamaydigan fan bilan muvofiq keladi. Kembrijlik faylasuf **Lyudvig Vitgenshteynning** «Mantiqiy-falsafiy traktat» degan kitobi analitik falsafa rivojlanishi birinchi bosqichining kulminatsion nuqtasi bo'ldi. Ushbu kitob 1921 yilda Germaniyada, 1922 yilda Angliyada, 1958 yilda Rossiyada bosilib chiqqan. Vitgenshteyn Rasselga qaraganda ko'proq darajada qat'iyat bilan o'z diqqat-e'tiborini tilga qaratdi. Fikr tilda ifodalanadi, demak, aynan mana shu til tafakkurning chegarasi hisoblanadi.

Faqat barcha tabiiy fanlar orqali bayon etiladigan birgina olam-faktlar olami, voqealar olami mavjud. Gap – bu olam manzarasidir. U olam bilan bir hil mantiqiy shaklga ega. Basharti olam mantiqsiz bo'lganda edi, uni gap shaklida tasavvur qilib bo'lmas edi. Gapning ma'nosini faktlar ifoda etadi. Barcha gaplar elementar gaplarning umumlashmasi hisoblanadi. Bu gaplar modellar sifatida bevosita faktlarga muvofiqlashadi. Demak, «umuman aytish mumkin bo'lgan gapni aniq qilib aytish ham mumkin». qolgan boshqa hamma narsalar to'g'risida, masalan, mistik narsalar to'g'risida, yaxshisi-indamaslik kerak. Shuning uchun indamaslik kerakki, mistik fikrlarni, xuddi etik fikrlar singari yaqqol - mantiqan aniq ifodalab bo'lmaydi. Bunday aytilgan fikrlarning rost yoki yolg'onligini tekshirib ham bo'lmaydi. Agar kimdir biror joyi og'riyotganini aytsa, o'sha kishining o'zidan boshqa hech kim ushbu og'riqning haqiqiylikini isbotlab bera olmaydi.

Falsafa ilmiy ta'riflar, gaplardan iborat emas, chunki u fandan farqli o'laroq faktlar bilan ishlamaydi. Binobarin, falsafiy gaplar rost ham emas va yolg'on ham emas: ular ma'nosizdirlar. Falsafaning maqsadi fikrlarning falsafiy gaplar tuzishdan iborat emas, balki fikrlarning mantiqiy manosi tushuntirib berishdan iborat. Shuning uchun ham falsafa bu ta'limot emas, balki faoliyatdir.

Shunday qilib, mantiqiy-lingvistik ahamiyatlilik analitik falsafaning birinchi bosqichi uchun xarakterli xususiyat, o'ziga xos burilish nuqtasidir. Shuningdek u qat'iy mantiqiy lingvistik sinovga duch kelgan falsafa statusini qaytadan ko'rib chiqadigan bosqichdir. Bunga ko'ra eski falsafiy tizimlarning to'g'ri ekanligi shubha ostida qoladi. Falsafa yo fan sifatida tushuniladi (Rassel), yoki fanga kirish yo'li, fikrlarni aniqlashtirish bo'yicha olib boriladigan bir faoliyat deb qaraldi. (Vitgenshteynning dastlabki qarashlari.)

Neopozitivizm

Agar analitik yo'nalish oyoqqa turgan joy Rassel va Vitgenshteynlar ish olib borgan Angliya deb haqli ravishda hisoblash mumkin bo'lsa, keyinchalik uning harakat markazi Vena va Berlinga ko'chadi. «Faylasuflarning Venadagi to'garagiga» M.Shlik, F.Frank, O.Neyrat, R.Karnap, K.Gyodel kirganlar. Berlindagi «Ilmiy falsafa jamiyatini» G.Reyxenbax va K.Gempel singari birinchi darajali faylasuflar gullatishgan. Mana shu ikkala guruh vakillari o'zaro kelishilgan falsafiy pozitsiyada turmagan bo'lsalar - da, baribir ularning barchasini dunyoni matematika, mantiq va fizika fanlari yutuqlari asosida ilmiy anglash manfaatlari birlashtirib turgan. Ayniqsa, Vitgenshteynning «Mantiqiy-falsafiy traktati»ga ko'p etibor berilgan edi. Ikkinchi jahon urushi mintaqadagi faylasuflarning mutlaq ko'pchiligini AQShga emigratsiya qilinishiga majbur etdi. Bu erda ular o'z ishlarini g'oyat samarali tarzda davom ettirdilar. Emigratsiya analitik falsafani anglosakson qadriyatiga aylanib ketishiga sababchi bo'ldi. Endi mantiqiy pozitivizmning asosiy g'oyalarini ko'rib chiqamiz.

Ular metafizikani falsafaning dastlabki printsiplari to'g'risidagi ta'limot sifatida rad etdilar. Vena to'garagining vakillari metafizikaning ahamiyatini inkor etadilar. Chunonchi, Karnap

metafizikaning xizmatini tilni mantiqiy tahlil qilish natijasida fanlar bajara oladilar deb hisoblagan. Bir tomondan, mantiqiy pozitivistlar Vitgenshteyn tomonidan olg'a surilgan falsafiy gaplarni ma'nosiz gaplar sifatida tushunish lozim degan fikriga tayansalar, boshqa tomondan - ular XIX asr pozitivizm an'alarini, eng avvalo frantsuz olimi O.Kont va avstriya olimi E.Maxlarning an'anasini davom ettiradilar. Pozitivizm o'zini ijobiy ta'limot, ya'ni fan sifatida tan olinishini talab qiladi. Voqelikning har bir sohasi muayyan bir fan orqali o'rganiladi. o'z kuchini ishga solish uchun metafizika maydonning o'zi qolmaydi.

Gaplarni analitik va sintetik gaplarga bo'lish fanni neopozitiv tarzda tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Analitik gap-bu shunday gapki, uning haqqoniyligi uning o'z mazmunidan kelib chiqqan holda belgilanadi, sintetik gapda esa biz uni ko'rmaymiz. Analitik gaplarga misollar keltiramiz: «Kvadratning barcha burchaklari to'g'ri burchaklidir», «To'g'ri burchak qarshisida teng tomonlar yotadi, burchak va tomonlar mos keladi». Ta'rif bo'yicha kvadratdagi barcha burchaklar to'g'ri burchak, jismlar esa allaqanday cho'zilgan holatni eslatadi. Sintetik mazmundagi gapga misollar keltiramiz: «Stol ustida kitob yotibdi», «Talabalar kulishni yaxshi ko'rishadi». Ta'rifga ko'ra stol, unda kitob yotishi albatta shart bo'lgan allaqanday bir narsa hisoblanmaydi. Sintetik gaplarning haqiqiyliги empirik yo'llar bilan aniqlanadi.

Neopozitivistlar fandagi barcha gaplar yo analitik gaplar yohud sintetik gaplar bo'ladi, deb hisoblaydilar. Analitik gaplar aprior - ya'ni azaldan ma'lum gaplar bo'lib, ular mantiqan zarur bo'ladi, sintetik gaplar esa - empirik gaplar bo'lib, ular mantiqan olganda zarur bo'lmaydi. Shunga muvofiq barcha fanlarni eksperimental (fizika, kimyo, psixologiya, tarix, sotsiologiya) hamda noeksperimental (mantiq va matematika) fanlarga ajratish mumkin. Falsafaning gaplari analitik gaplar ham emas, va sintetik gaplar ham emas, ular ularning fikricha ma'nosizdir. Aytaylik, men quyidagi falsafiy bir gapni qarab chiqayotgan bo'lay: «Materiya birlamchi, ong ikkilamchidir». Materiya tushunchasidan ongni chiqarib tashlab bo'lmaydi, shuning uchun bizning gapimiz analitik gap hisoblanmaydi. Ayni bir vaqtda men eksperimental tarzda materiya bilan ishlay olmayman, binobarin bizning gapimizni empirik tarzda tekshirib bo'lmaydi, ya'ni u sintetik gap hisoblanadi. Shunday qilib, qarab chiqilayotgan falsafiy gap ma'nosiz gap bo'lib chiqadi.

Neopozitivistlarning tanqidchilari, ayniqsa, amerikalik faylasuf Kuayn, ularning analitik va sintetik gaplarni bir-biridan ajratilishini absolyutlashtirishda ayblaydi. Haqiqatda esa ularning bir-biri bilan o'zaro bog'liq ekanligini hisobga olish lozim. Buning ma'nosi shuki, eksperiment vaqtida umuman, nazariya, shu jumladan, analitik gaplarning haqqoniyliги tekshirib chiqiladi, ularni ham xuddi falsafiy gaplarni tekshirganday tekshirib chiqiladi: Agar falsafiy gaplar haqiqatdan ham foydali bo'lsa, u holda ular haqiqiy, ya'ni haqiqatni ifodalagan gaplar hisoblanadi. Kuaynning tanqidini ko'pchilik neopozitivistlar tan olib, uni qo'llab-quvvatlaydilar. Biroq faylasuf Karnap unga qarshi e'tiroz bildirib, ko'p hollarda gaplarning analitik va sintetik gaplarga bo'linishi saqlanib qoladi, deb tasdiqlaydi. Masalan, sun'iy tillarni konstruktsiya qilish vaqtida faqat analitik gaplar bilan ishlash asosiy vazifa hisoblanadi.

Verifikatsiyalash (Haqiqatni isbotlamoq). Verifikatsiya printsipiga binoan, sintetik gaplarning ilmiy jihatdan to'g'ri, haqiqiy gap ekanligi eksperiment orqali tasdiqlanadi. Vitgenshteyndan keyin neopozitivistlar uning elementar gaplar to'g'risidagi tasavvurlaridan foydalanadilar (ular bu gaplarni kuzatish gaplari, protokol gaplari deb atashgan), ularni bevosita faktlar orqali tekshirib ko'rishadi. Murakkab sintetik gap (ko'pincha bu matndir) soddalashtirilib elementar gaplarga aylantirilishi lozim, keyin esa ular faktlar bilan taqqoslanib ko'riladi. Aytaylik, men quyidagi gapning haqqoniy, to'g'ri gap ekanligiga ishonch hosil qilmoqchiman: «Ushbu gruppada barcha talabalarning bo'ylari 160 sm dan yuqori». Endi ushbu gap: «Talaba A ning bo'yi 160 sm dan ortiq», - degan tipdagi elementar soddaga aylantiriladi.

Bir qarashda verifikatsiya printsipiga rioya etish sintetik gaplar bilan ishlanilayotganda haqiqiy bilimga erishish uchun kafolat berilayotganday bo'lib tuyuladi. Lekin neopozitivistlarning o'zlari tekshirib aniqlashlaricha, verifikatsiyalashtirish tadbirlari orqali ishlanganda har doim ham maqsadga erishilavermaydi. Gap shundaki verifikatsiyalashtirish printsipining o'zini

tekshirishning iloji yo'q. Sintetik gaplarning haqiqiyligini har qanday shu tipdagi gaplar haqiqat deb topilishi va shundayligi tekshirib chiqilganligini isbot qilib bo'lmaydi. Verifikatsiyalash printsiplari faqat analitik gaplarga tegishlidir deb ham bo'lmaydi, chunki ulardan farqli o'laroq ushbu printsiplarni eksperiment bilan bog'liq, unga taalluqli bo'ladi. Undan chiqd-verifikatsiyalashtirish talabi shu qadar aniq bo'ladiki, uni oddiy ko'z bilan ko'rish mumkinday tuyuladi. Holbuki, neopozitivistlar fanni xuddi shunga o'xshagan gaplardan tozalashni istagan edilar. Verifikatsiyalashtirish printsiplari neopozitivistlarni murakkab ahvolga solib qo'ydi. Agar hamma narsani ochiq ko'z bilan va bir xil usulda tekshirishning iloji bo'lganda edi, fan g'oyat qat'iy bir tadbirga aylanib qolgan bo'lur edi. Biroq, bunda barcha qoidalar maksimal darajada umumiy xarakterga ega bo'ladi, nazariy qonunlar shundayki, ularni verifikatsiyalashtirish mumkin emas. Bunday qaraganda o'lim go'yo barchaga barobardek bo'lib tuyuladi, lekin buni qanday qilib tekshirib bo'ladi? Xuddi shuningdek, gipotezalar ya'ni taxminiy bilimlarni ham verifikatsiyalash yo'li bilan tekshirish - ya'ni haqiqatni isbotlash mumkin emas. Bundan shunday xulosa chiqadiki, neopozitivistlar verifikatsiyalashtirish printsipligiga haddan tashqari katta ahamiyat berib yuborishgan ekan.

Verifikatsiyalashtirish printsiplarining tahlili shuni ko'rsatadiki, mohiyati bo'yicha u falsafiy printsiplarni bo'lib, uni aslo bema'ni usul deb bo'lmaydi. Buning ma'nosi shundaki, neopozitivistlar falsafaga tanqidiy munosabatda bo'lganlarida haddan tashqari qattiqlik qilgan ekanlar.

Etikadagi emotivizm. Neopozitivistlar verifikatsiyaga tushmaydigan axloqqa oid gaplar, demakki, na haqiqiy, na soxta bo'lgan gaplardan iborat bo'ladi deb hisoblaganlar. Ularning ma'nosi axloqiy emotsiyalarni ifodalashdan iborat bo'lgan. («emotivizm» atamasi ham shundan kelib chiqqan). Britaniyalik neopozitivist A. Ayerning ta'kidlashicha axloq - bu bilish emas, balki his - tuyg'udir; uni ilmiy yo'l bilan asoslash mumkin emas. Ayni bir vaqtda neopozitivistlar axloqiy, siyosiy, estetik ko'rsatmalarni, aniq kishilar, ijtimoiy guruhlarining istaklari, his - tuyg'ularini o'rganish mumkinligini inkor etmaydilar. Bu ish bilan yana boshqalar qatorida sotsiologlar ham, psixologlar ham, tarixchilar ham shug'ullanadilar, chinakam, haqiqiy bilim ideallari gumanitar fanlardan begonadir, deb hisoblaydilar. Oradan yillar o'tgach, emotivistlar o'z pozitsiyalarini sezilarli darajada o'zgartiradilar, endi ularni axloqiy fikr - mulohazalar tabiiy fanlardagi gaplardan ko'ra ko'proq qiziqтира boshlaydi. Angliyalik olim R. Xear etika buyrug' (farmoyish) berishidan boshlanishini ko'rsatib beradi («bunday qil», «buni qilma», «bu yaxshi, bu esa yomon»). Buyrug', farmoyishlar berib bo'lingach, mantiq qonunlari kuchga kiradi: qoidalarga amal qilgan holda, bir gapdan boshqa gaplarni keltirib chiqaraverish mumkin.

Shunday qilib, neopozitivizm yoki mantiqiy - mantiqiy pozitivizm ilmiy bilim ma'nosini sezilarli darajada aniqlab, tushuntirib berdi; ko'pgina yangi muammolarni, shu jumladan, falsafiy ma'nodagi muammolarni ham hayotga olib kirdi. Falsafiy bilimga kelganda shuni aytish kerakki, bu bilim postpozitivistlarning asarlarida ancha yuksak darajaga ko'tarildi.

Postpozitivizm.

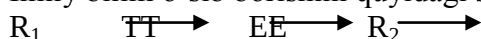
Postpozitivizm degani - bu neopozitivizm o'rniga kelgan juda ko'p kontsepsiyalarning umumiy nomidir. Turli xil postpozitivizm kontsepsiyalarining tarafdorlari ko'p sohalar bo'yicha bir-birlari bilan kelisha olmaydilar. Neopozitivizmning eskirib qolgan ta'riflarini tanqid qiladilar, lekin ularga nisbatan o'zlarining izchil munosabatlarini saqlab qoldilar. Xuddi neopozitivistlarga o'xshab, postpozitivistlar ham bilishning rotsional usullariga asosiy e'tiborni qaratadilar. Ingliz faylasufi Karl Popper eng mashhur postpozitivistlardan biri hisoblanadi.

Popper uchun verifikatsiya (tekshirish mumkinligi) kontsepsiyasining muvaffaqiyatsizlikka uchrashi, ilmiy gaplarga nisbatan noto'g'ri fikrlarning bo'lgani tasodifiy emas. Verifikatsiyaning metodologiyasi ishonch - e'tiqodga asoslanadi. Unga ko'ra, bilim mutlaqo haqiqatdan yiroq bo'lishi mumkin. Bunday deb o'ylash hayoliy bir tasavvur. Ertami - kechmi eski nazariya o'rniga yangi nazariya keladi, shu vaqtgacha haqiqiy, to'g'ri deb kelinayotgan fikrlar endi noto'g'ri, adashish bo'lgan deb tan olinadi. Shuning uchun epistemologiya, ya'ni

ilmiy bilish falsafasining vazifasi nazariyalar izlashda emas, balki bilimni rivojlantirish muammosini hal qilishdan iboratdir. Bilimni rivojlantirishga ratsional bahs - munozara yo'li bilan erishiladi. Bunda hech shubhasiz mavjud bo'lgan bilimlar tanqid ostiga olinadi. Shuning uchun Popper o'z falsafasini tanqidiy ratsionalizm deb atagan.

Xo'sh, unda ilmiy ixtirolar mantig'i qanday bo'ladi? Induktivistlar fikriga qarama - qarshi o'laroq, Popper, olimlar faktlardan nazariyalar tomon ko'tarila borib emas, balki gepotezalardan alohida aytilgan fikrlarga o'tish yo'li bilan ixtiro qiladilar, deb hisoblaydi. Bunda olimlar gipotetik-deduktiv usuldan foydalanadilar. Umumiy xarakterdagi gepotezalardan gap tuzadilar. Bu gaplar bevosita bayoniy gaplar bilan qiyoslab, taqqoslab chiqiladi. Agar nazariya bilan bayoniy gaplar nisbatan bir-biriga muvofiq kelsa olimlar ham kelishadilar, u holda nazariya vaqtincha tasdiqlangan deb hisoblangan. Hech bir nazariyani mutlaqo to'g'ri deb topish mumkin emasligi tufayli unga gipotetik xarakterdagi ta'rif beriladi, ya'ni ushbu nazariyani qonunlar emas, balki haqiqatga o'xshab ketadigan tasdiqlar hosil qiladi. Har qanday nazariya ham ishonchli emas, unda xatolar mavjud bo'lishi mumkin (follibilizm printsipligiga ko'ra). Nazariyani mutlaqo to'g'ri deb tasdiqlash mumkin emas, lekin uni rad etish mumkin. Nazariyani sohtalashtirish tadbiri nazariya tajriba ma'lumotlariga zid kelib qolgan taqdirda o'tkaziladi, gohida birgina tajriba bo'yicha olingan faktga qarab nazariya sohtalashtiriladi. Sohtalashtirilgan nazariya yangisi bilan almashtiriladi, keyinchalik bu nazariyaga ham ratsional tanqidning yangi - yangi zarbalari yog'ila boshlaydi.

Ilmiy bilim o'sib borishini quyidagi sxema orqali ifoda etish mumkin:

Bunda R_1 -dastlabki muammo; TT-sinovchi nazariyalar; EE-xatolarning -ya'ni TT tarkibida mavjud bo'lgan xatolarning bartaraf etilishi; R_2 -yangi muammo.

Har xil gipotetik-deduktiv strukturalar o'zlarining qay darajada yashovchan ekanliklari bilan bir-biridan farq qiladi. Organizmlar olamida muhitga ko'proq darajada moslashgan organizmlar tirik qoladi, fan olamida esa bir-biriga nisbatan eng ko'p darajada qarama - qarshi bo'lmagan - ya'ni ziddiyatsiz kontseptsiyalar yashab qoladi.

Faqat shunday bir kontseptsiya ilmiy nazariya deb tan olinadiki, u albatta tajriba qilib olingan ma'lumotlarni bir-biri bilan solishtirib, qiyoslab ko'rish imkoniyatini bersin va, binobarin, uni istagan bir paytda falsifikatsiya qilish - ya'ni sohtalashtirish mumkin bo'lsin. Fandan farqli o'laroq, falsafani sohtalashtirish mumkin emas, ya'ni falsafa ilmiy xarakterga ega emas. Biroq, ilmiy kuchga ega bo'lmagan falsafa shunday ma'noga egaki, usiz hech bir fan rivojlana olmaydi. Popper fan bilan falsafa demarkatsiyasi (ya'ni ularning chegarasini belgilab berish) muammosini shu tarzda hal etadi. Uning fikricha, bu erda falsafa ilmiy bilimlarni anglab etish vositasi sifatida maydonga chiqadi hamda, jumladan, ratsional -tanqidiy bahs-munozaralar, follibilizm, falsifikatsionizm printsiplari - tamoyillarini o'z ichiga oladi.

Popper ilmiy bilimlar o'sib rivojlanib borishining ko'pgina nozik tomonlarini ifodalab berishga muvaffaq bo'lgan. Lekin u yaratgan kontseptsiya ham tanqidga uchraydi. Asosan, Popper ilmiy bilimlar o'sishini gipotezalar bilan kuzatish faktlari o'rtasidagi duelga o'xshatganligi uchun uni tanqid qiladilar. To'g'ri-da, axir gipoteza va kuzatish faktlaridan tashqari ijtimoiy va texnik olamlar, boshqa ko'pgina omillarning yig'indisi ham mavjud-ku! Ular ham ilmiy bilimlarning o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, xuddi o'sha falsifikatsiya-sohtalashtirish printsiplini olib ko'raylik. Bunda shuni nazarda tutish kerakki, olimlar ilmiy tanqid natijasida muayyan nazariyada bayon etilmagan kuzatish faktlarini aniqlagan vaqtlarida ham uning xizmatidan foydalanishni to'xtatishga -uni batamom rad etishga aslo shoshilmay turadilar. Masalan, Nyuton mexanikasi buning misolidir. Bunda uning o'ziga qarshi chiqarilgan juda ko'p faktlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, hozirgi zamon olimlari undan keng miqyosda foydalanib kelmoqdalar. Xuddi shunga o'xshash, Popper tomonidan olg'a surilgan talablar ham normativ xarakterga egadir, bu esa o'sha talablarga har doim ham amal qilinavermaslik kerak, degan ma'noni anglatadi.

Endi o'z xususiy kontsepsiyalarini ishlab chiqqan boshqa bir qator postpozitivistlarning qarashlarini ko'rib chiqamiz. Ingliz olimi Imre Lakatos o'zining ilmiy - tekshirish programmasi metodologiyasini olg'a surgan. Popper fikriga ko'ra, bir nazariya o'rniga boshqa nazariya keladi, eski nazariya batamom rad etiladi. Lakatos nazariyalarni bir-biri bilan qiyoslab ko'rish muhim ekanligini ta'kidlab o'tdi. Bunda u shunchaki nazariyalarning o'zini bir-biriga solishtirish bilan cheklanmay, hatto-tadqiqot programmalarini ham taqqoslab ko'rish muhim ekanligini aytib o'tdi. Har bir ilmiy-tadqiqot programmasi bir qancha nazariyadan tarkib topadi. Programmaning «mag'zi» mazkur programmaning bir nazariyasidan boshqa nazariyaga ko'chib o'taveradi, yordamchi gipotezalardan iborat bo'lgan himoya maydoni esa qisman buzilishi mumkin. Nyutonning ilmiy-tadqiqot programmasidagi «mag'zi» mexanikaning uch qonuni va tortilish qonuni hisoblanadi. Mana shu asosda turli sohalarga, masalan, astronomiyaga, nur to'g'risidagi ta'limotga va boshqa sohalarga taalluqli bo'lgan ko'plab nazariyalar rivojlantirilgan. Faqat mana shu «mag'zi» programmaning mag'zi parchalab tashlangandan keyingina eski ilmiy tekshirish programmasidan yangi dasturga o'tish zarur bo'lib qoladi. Yangi progressiv ilmiy tadqiqot programmasi o'zidan oldingi dasturga qaraganda ko'proq darajada empirik mazmunga ega bo'lmog'i kerak.

Lakatos nazariya bilan ilmiy tadqiqot programmasini solishtirib ko'rish zarurligini ta'kidlab o'tar ekan, bilimning rivojlanish jarayonidagi muhim jihatlari ajratib ko'rsata oladi. Bu erda muhimi-nazariya bilan ilmiy tadqiqot dasturlarini bir-biridan farq qilishidadir. Ta'limotlar xilma - xilligini o'zlashtirayotgan har bir kishi uchun u qanday ilmiy tadqiqot dasturi va uning nazariyasi doirasida ish olib borayotganligini anglab olish muhimdir. Bunday anglab olish nazariya bilan programmalarni bir-biriga solishtirib, taqqoslab chiqishni taqazo etadi. Agar tadqiqotchi yoki talaba faqat birgina ilmiy tadqiqot programmasiga ega bo'lsa yohud, yana ham yomoni, faqat birgina nazariyani bilsa, bunda ushbu dastur yoki nazariyani beixtiyor mutlaq haqiqat deb qabul qiladi (axir uni boshqacha qiyoslaydigan hech narsa yo'q-da!). Buning ma'nosi, o'sha sub'ekt o'zining ilmiy statusi, ya'ni haqiqiy vazifasini anglab etmaganligida. U olib borayotgan birgina ilmiy tadqiqot programmasi atrofida qattiq o'ralashib qoladi hamda boshqa programmalarning afzalligini anglab etmaydi va tushunolmaydi.

Postpozitivistlar e'tiborni haqli ravishda ilmiy bilimni rivojlantirish tarixini puxta o'rganish zarurligiga qaratganlar. Fan tarixini o'rganmay turib uning o'zini o'rgana boshlashi - bu bir yoqlama bilimga olib keladi, dogmatizm uchun sharoit yaratib qo'yadi.

Shuni ta'kidlab o'tmoqchimizki, bizning o'quv qo'llanmamizda ana shunday vaziyatlarni hisobga olish zarurligiga harakat qilinadi. Siz, bizning aziz o'quvchimiz, falsafiy programmalarning asosiy muammolari bilan tanishib chiqasiz. Bizning fikrimizcha, mana shu asosiy falsafiy dasturlarning birortasini ham mutlaq mukammal dastur darajasiga ko'tarib bo'lmaydi. Keling, yaxshisi yana postpozitivistlarning qarashlariga qaytaylik.

Amerika faylasufi Pol Feyerabend kumulyativizmni tanqid qildi, kumulyativizmga muvofiq, bilimning rivojlanishi bilimlarni asta-sekin izchillik bilan to'plab borish natijasida sodir bo'ladi. Feyrabend nazariyalarning hech qanday o'lchovga tushmasligi to'g'risidagi tezisni qattiq himoya qilgan olim. Nazariyalar deduktiv tarzda bir-biri bilan bog'liq bo'lmaydi, ular uchun turli tezislar va tushunchalar xarakterli xususiyat bo'ladi. Feyerabend fikriga qaraganda plyuralizm nafaqat siyosatda, hatto fanda ham hukmron bo'lishi zarur. Juda ko'p bir-biriga teng bo'lgan bilim tiplari mavjud. Universal bilimni olish usulining imkoniyatlari Feyerabend tomonidan rad etiladi. Ba'zan, hatto shunday bir ma'nodagi - ya'ni usullar ma'qul, hammasidan ham foydalansa bo'ladi, degan ma'nodagi so'zlarni ham aytgan, ya'ni basharti olimlar jamoasi tomonidan qabul qilingan har qanday nazariyani qabul qilish va undan foydalanish mumkin, deydi u. Ratsionallikning mezonlari absolyut - mutlaq emas, balki ular nisbiydir. Hamma erda va har doim maqbul kelaveradigan ratsionallik mezonlari yo'q. Anarxizm haddan tashqari jozibador siyosiy doktrina bo'la olmaydi deb hisoblaydi Feyerabend. Lekin u bilish falsafasi va fan uchun, o'zini bitta universal usul bilan cheklab qo'yishga moyil bo'lgan kishilar uchun ajoyib vosita bo'lib hizmat qiladi. Basharti ilmiylikning qat'iy mezonlari yo'q ekan, u holda ilmiy faktlarni

ilmiy bo'lmagan faktlar bilan aloqasi mavjud deb o'ylash tabiiy bo'ladi, chunki ular fanga o'z ta'sirini o'tkazadi hamda mustaqil qadriyat xususiyatiga ega bo'ladi. Fan, falsafa, din va hatto magiya ham - hammasi o'z joyida kerak, hammasi ham mustaqil qadriyat xususiyatiga egadir. Feyerabendning xizmati shundaki, u mumtoz fan ideallar bo'lgan barqaror xususiyatlarni bartaraf qilish, ularni rad etishni qat'iy talab qilib chiqqan. Fan-bu nazariyalarning ko'payish jarayonlaridan iborat bo'lib, bu erda yagona bir yo'l yo'q. Biroq shunday bir tasavvur paydo bo'ladiki, go'yo Feyerabend fanni rivojlantirishning barqaror tendentsiyalariga etarli darajada e'tibor bermagan. Axir bunday tendentsiyalar ham mavjud-ku!

Amerika faylasufi **Tomas Kunn** ham xuddi Feyerabend singari fan taraqqiyotini popperial sxemasida olib borilishiga tanqidiy nazar bilan qaragan. Uning asosiy fikri shundan iboratki, ilmiy bilimlarni rivojlantirishda ilmiy hamjamiyatlar faoliyati alohida rol o'ynaydi. Bu erda mantiq, metodologiya emas, balki paradigma normalari belgilovchi ahamiyatga ega bo'ladi, ya'ni ilmiy uyushmalar qabul qilgan, hamda ilmiy an'analarni davom ettirgan e'tiqodlar, qadriyatlar, texnika vositalari katta ahamiyat kasb etadi, o'z mazmuniga ko'ra paradigma nazariyadan hamda ilmiy -tekshirish dasturlaridan ham kengroqdir. Basharti u yoki paradigma hech so'zsiz asosiy o'rinni egallab turgan bo'lsa, u holda normal fan davri muqarrardir. Paradigmaning buzilib ketishi fanda revolyutsiyaga - ilmiy inqilobga olib keladi. Har bir paradigma ratsionallik masalasida o'z mezonlariga ega bo'ladi, bu mezonlar universal hisoblanmaydi. Paradigmalar bir-biri bilan qiyoslanmaydi, ular o'rtasida biroz bo'lsa ham bevosita izchillik mavjud emas. Yangi paradigma eskisini inkor etadi. Ko'pchilik olimlar Kun paradigmalarini o'lchab bo'lmasligi to'g'risidagi o'z kontseptsiyasida ilmiy bilimlarning izchilligiga etarli baho bermaydi deb hisoblaydilar. Kun fanning ilmiy jamoalar faoliyati natijasi ekanligini ta'kidlar ekan, fanda sotsial va psixologik holatlarning alohida ahamiyat kasb etishiga haqli ravishda e'tiborni qaratadi.

Vitgenshteynning lingvistik falsafasi

Lyudvig Vitgenshteyn – Avstriyalik faylasuf, u Kembridj universitetida ko'p yillar mobaynida o'qituvchilik qilgan. Uni ko'pincha G'arb davlatlarida XX asrning eng mashhur faylasufi deb ataydilar. Garchi bu gaplarda mubolag'a elementlari bo'lsa ham, lekin shunday deyish uchun asos borligi hech shubhasizdir.

Til asosiy tahlil predmeti bo'lib qolgan vaqtlarda Vitgenshteyn olib borgan tadqiqotlar hech shubhasiz falsafiy izlanishlarning markazida bo'lgan. XX asr falsafasi uchun xarakterli bo'lgan lingvistik burilish ko'p jihatdan tilning analitik falsafasi tufayli amalga oshirilgan, ushbu falsafa esa Vitgenshteyn tomonidan ishlab chiqilgan edi.

O'z ijodining dastlabki davrlarida Vitgenshteyn yuqorida qarab chiqilgan «Mantiqiy-falsafiy traktat» nomli kitobini yozgan edi. Ushbu kitobni mantiqiy pozitivizm, ya'ni neopozitivizm bo'yicha qo'llanma sifatida foydalanish ham mumkin bo'lgan. o'z ijodining so'nggi davrida Vitgenshteyn o'z qarashlariga sezilarli darajada muhim o'zgarishlar kiritadi. Faylasuf vafotidan keyin, 1953 yilda birinchi marta bosilib chiqqan «Falsafiy tadqiqotlar» nomli kitobida tilning analiziga yangicha yondashuvlarning bayon etilganini ko'ramiz. Aynan mana shu yondashuv hozirgi zamon faylasuflarining ko'pchiligi uchun yangilik bo'lib o'z tarafdorlarini topdi. Hozir ham u ko'pchilik ingliz universitetlarida o'qitiladigan falsafa kursining markazida turadi hamda bundan keyingi olib borilayotgan ilmiy ishlarning predmeti hisoblanmoqda.

Vitgenshteynning «Falsafiy tadqiqotlar» nomli asarida tilni «an'anaviy» tushunilishi g'oyat qattiq tanqid qilinadi, uning «Mantiqiy-falsafiy traktati»da ham shu haqida mufassal to'xtab o'tiladi. Tilning eng sodda kontseptsiyasi nom (so'z)ning ahamiyatini muayyan ma'noda tushunish asosiga qurilgandir. So'z qaysi ob'ektga qaratilgan bo'lsa, o'sha ob'ekt so'zga muvofiq keladi, deb hisoblanadi. So'zlardan gap tuziladi, ularning yig'indisi esa tilni hosil qiladi, deb hisoblaydilar. So'zlar va gaplar nimanidir anglatadi. Biz «ushbu stol», «mening qo'lim», «Er planetasi o'z o'qi atrofida aylanadi», «Elektron mavjud» degan vaqtimizda har safar so'z yoki gapning ma'nosi orqali ba'zi bir ob'ektlar yoki ularda sodir bo'layotgan jarayonlar haqida

ma'lumot beramiz. Tasavvurning boyib borishi to'la ravishda qat'iy bo'lib tuyuladi-bu erda nimani ham «talashish» mumkin? Lekin keyinchalik Vitgenshteyn bunday qarashlarni keskin tanqid qiladi.

Gap shundaki, nom bilan uning ma'nosi o'rtasida muvofiqlikning mavjudligi aniq hisoblanmaydi. Vitgenshteyn fikriga ko'ra, so'zlarning ma'nosi ularning qo'llanishi orqali belgilanadi. So'zning ahamiyati-uning qo'llanilishidadir, biroq aslo uning ma'no anglatishida emas. Aytaylik, so'z haqiqatdan ham ma'no ifodalaydi, deb o'ylab ko'raylik, bunday vaqtda biz tezda ziddiyatlarga duch kelamiz. So'zni bolalar va kattalar tomonidan qo'llanilishi, uning olim bo'lmagan kishi va olimlar tomonidan qanday qo'llanishini bir-biriga solishtirgan zahotingiz, darhol muayyan nomuvofiqlik aniqlanadi. Odamning qo'li nima? Elektron nima? Bu xildagi savollarga har xil javoblar olasiz. Hamon shunday bo'lgach, qandaydir barqaror, hammaga ma'lum birorta ma'noni anglatadigan so'zning o'zi bo'lmas ekan-da? degan xulosa chiqib qoladi. Sizga so'z ob'ektni anglatadi deb isbotlay boshlasalar, o'sha zahoti ob'ekt so'z bo'lmasa ham ma'lumku, - deb isbotlashga o'tadilar, lekin aslida shunday emas-ku o'sha ob'ekt bo'lmasa, uni ifodalagan so'z ham bo'lmaydi-ku.

Odamlar so'zdan foydalanishadi, bunda ular so'z orqali o'zlari haq ekanliklariga bir-birini ishonitirishadi, bir-biriga ishonadilar. So'zdan foydalanganda ba'zi bir qoidalariga amal qiladilar. Bu qoidalar grammatika qoidalariga yoki hatto mantiq qoidalariga ham to'g'ri kelmaydi. Bu erda boshqa qoida-hayot qoidalari to'g'risida gap boradi. Til – bu turmush shaklidir. Hayot tilda o'z mohiyatini ko'radi. Til yana o'yin faoliyatining bir shaklidir. Aniq til o'yini oqibatini oldindan aytib bo'lmaydi. Muayyan bir hodisani bayon etish uchun foydalaniladigan til o'yinlaridagi so'zlar hammaga taalluqli emas - ular to'la umumiylikka ham ega bo'lmaydi. Ularda faqat «oilaviy» o'xshashlikkina mavjud bo'lib, ular bir oiladagi aka - ukalar va opa-singillar singari bir-biriga o'xshab ketadi, bundan ortiq bo'lmaydi. Buning ma'nosi shuki, Vitgenshteyn umumiy tushunchalar realligini rad etadi. Shunday qilib, til-bu faoliyatdir, hayotiy o'yin shaklidir, o'yin qoidalari avval boshdan berib qo'yilmagan bo'lib, ular odamlar jamoasida shakllanadi. So'zlarning ahamiyati hayot jarayonida, til o'yini davomida tuziladi. Til o'yini jarayonida e'tiqod, ishonch, sadoqat singari qadriyatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Biz bunda alohida olingan gaplar emas, balki gaplar tizimiga ishonamiz. Faqat asta - sekin, izchillik bilan hayot - turmush deb ataladigan yaxlit bir tushuncha ifoda etiladi, bu ifoda so'z o'yinlari orqali amalga oshiriladi.

Hayot, til, e'tiqod-bular bari insonga xos asosiy qadriyatlar bo'lib, ular azal-azaldan beri mavjud, ularni hech bir boshqa narsa bilan almashtirib bo'lmaydi. Odamlar fan qonuni deb ataydigan gaplar ham boya aytilgan til o'yini, tafakkur mahsulidan o'zga narsa emas. Agar matematika matematik hisoblashlar qoidasi bilan ish olib borsa, falsafa til o'yinlariga amal qiladi, o'yin qoidasini bilmaydigan kishi xato qiladi. Hayotda muvaffaqiyatsizliklarga uchraydi. Falsafiy faoliyat go'yo til shaklida bayonni tahlil etuvchi sifatida maydonga chiqadi. Falsafa so'zni ishlatish usullarini aniqlab berishi, ya'ni unga aniqlik, tiniqlikni qaytarishi, tildan turli xil bema'ni keraksiz so'zlarni olib tashlashi lozim. Tabiiy til falsafiy analizning haqiqiy predmeti hisoblanadi. Bunday tabiiy til o'z mazmuniga ko'ra mantiq va matematika tili singari «takomillashgan» tillardan ancha ustun turadi. Bu erda «takomillashgan» degan so'zning qo'shtirnoq ichiga olib qo'yilishining sababi Vitgenshteyn mantiq va matematika fanlarini mensimasligida emas. Aslo unday emas. Vitgenshteyn mantiq - matematika va texnika fanlarining nozik jihatlarini juda yaxshi tushungan olim bo'lgan. Lekin baribir, mantiq va matematika tillarining takomillashib ketganiga ortiqcha baho bermaslik kerak. Mantiq va matematika tili-bu asosan olimlar tomonidan tuzib chiqilgan ba'zi bir o'yin qoidalaridan iboratdir. Mantiq va matematika qoidalari o'zgartirilishi mumkin, bunday hodisa vaqti-vaqti bilan sodir bo'lib turadi.

Vitgenshteyn falsafiy fikrlashning yangicha usulini taklif etadi. Bu usul ko'p yillar mobaynida g'arb falsafasi xarakterini belgilab kelgan. Til amaliyotini (bu orqali esa qator falsafiy muammolarni ham) puxta tahlil etilishi, ilmiy gaplar bilan kundalik turmushdagi gaplarning bir-

biriga yaqinligini aniqlash, til o'yinlarining konstruktiv ijodiy xarakterda bo'lishini ta'kidlab o'tish, til bilan reallik, sub'ekt va ob'ekt nisbatlari to'g'risidagi qotib qolgan-dogmatik tasavvurlarni tanqid qilish-bularning hammasi Vitgenshteyn til falsafasida bayon etib berilgan. Shu bilan birga Vitgenshteynni tanqid qilishgan va hozir ham tanqid qilishadi. Uni til praktikasiga nisbatan butun inson hayotiy sferasi sohasidagi ma'lumotlari noto'g'riligida, ob'ektiv reallik to'g'risidagi biz bilgan bilimlarni inkor etishda va binobarin, agnostitsizm pozitsiyasiga toyib ketishda, sub'ekt bilan ob'ekt o'rtasidagi aloqalarni mensimaslikda ayblaydilar.

Teosofiya

E.P.Blavetskaya (1831-1891) Tibet va Hindiston bo'ylab ko'p sayru - sayohatlarga chiqqan rus yozuvchisi va mutafakkiridir. U hind falsafasining ta'siri ostida 1875 yilda Nyu-Yorkda teosofiya jamiyatiga asos soladi.

1875-1891 yillarda yozilgan ko'pgina kitob va maqolalar Blavatskaya ma'naviyatga, fikrni har qanday tashqi ta'sirlar zulmidan ozod qilishga, keng ma'noda sabr-toqatli bo'lishga, kishilar va xalqlar o'rtasida birodarlikni qaror toptirishga da'vat etgan. U inson tabiatidagi ilohiylikni va osmondagi ulug' Zot bilan muloqotga kirishish imkoniyatlari mavjudligini g'oyat zo'r ko'tarinkilik bilan ta'kidlagan.

E. Blavatskayaning asosiy asari «Sirli doktrina» (t. 1-2, 1888) deb ataladi. Unda barcha zamonlar va xalqlarning ilmiy falsafiy va diniy tafakkurini tahlil etishga harakat qilingan. Kitob 1937 yilda Riga shaxrida birinchi marta rus tilida bosilib chiqdi. Blavatskayaning o'zi o'z teosofiyasi ma'nosini quyidagicha ifoda etgan: birlikka etaklovchi barcha narsalar-yaxshilikdir; ajralishiga olib boradigan hamma narsa-yomonlikdir.

E. Blavatskaya yaratgan ushbu asosiy asarning eng muhim mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Haqiqat bir xalq yoki qandaydir biror ta'limot, birorta din erishgan, qo'lga kiritgan narsa emas. «Sirli Doktrina» bu o'sha sanab o'tilgan narsalar barchasining mohiyatidan iborat bo'lib, u barcha dinlarning tashqi tomonidagi qobiqini olib tashlab, ularning barchasini bir-biri bilan yarashtiradi, ... har qanday buyuk o'zga din negizi boshqa dinlar asosi bilan bir xil, bir-biriga o'xshash ekanligini ko'rsatib beradi.. Blavatskaya barcha diniy ramzlardagi tub (ezoterik) mohiyat - mazmun bir xil ekanligini ochib berishi orqali turli dinlarni bir-biri bilan birlashtirishga harakat qilgan.

2. Blavatskaya o'z ta'limotini teosofiya deb atagan. Bu bilan u o'z asarini ma'lum dinlardan ajratib ko'rsatgan. «Bizdan bu teosofiya yangi bir din emasmi?-deb so'rashadi, deya yozadi u. Yo'q, hech qachon, mutlaqo unday emas, bu-din emas, xuddi shuningdek, uning falsafasi ham yangi emas... fikr yurituvchi odamning o'zi singari ushbu ta'limot ham ko'xnadir». Buning ustiga Blavatskaya insoniyat tarixida umuman «Yangi ta'limot, biror xalqning din asoschilari bo'lmagan, yangi din yoxud yangi haqiqat ixtirochisi ham bo'lamagan, deb hisoblaydi. Ixtirochi deb tasavvur qilingan barcha kishilar ilgari ma'lum bo'lgan gaplarni bizga etkazib beruvchilar (Adeptlar), vositachilar bo'lishgan. Ular haqiqiy ustozlar emas, balki yangi shakl va ta'riflarning mualliflari bo'lishgan, xolos. Ular yaratgan ta'limotlar asosida yotgan haqiqatlar esa bashariyatning o'zi singari ko'xna bo'lgan»

3. «Sirli Doktrina» Dzian Stantsalarga, ya'ni Blavatskaya tomonidan birinchi marta chop etilgan Vedalardan oldingi, qadimgi kitoblarga asoslangan. Blavatskayaning fikriga muvofiq, Stantsalar-«bu kosmik evolyutsiyaning mavhum, algebraik formulasidir», undagi etti Stantsiya esa-«ushbu mavhum formulaning etti termini-atamasidir, ular evolyutsion jarayonning etti buyuk bosqichini bayon etib beradi» (ular to'g'risidagi ma'lumotlarni «Puranalar»da ham, Bibliyadagi «Yaratilish kunlari» to'g'risidagi sahifalarda ham uchratish mumkin).

4. Blavatskayaning dunyoqarashi Kosmogenez va antropogenezning ko'xna, qadimgi g'oyalarini tahlil etish asosiga qurilgan. Ularda Sharq monastirlari va butxona-ibodatxonalarining ko'xna - qadimgi matnlardan foydalanilgan. Ushbu matn (stantsa)larning ko'pchiligi allaqachon iste'moldan chiqib ketgan va faqat «maxsus» mashhur kishilargina o'qiy oladigan hamda ular orqali bizlarga etkazilgan, allaqachon yo'qolib ketgan qadimgi tilda yozilgan. Stantsalarning

Veda, Puran, Upanishad, Vaviloniyaning «Raqamlar kitobi», Bibliya va boshqa kitoblardagi qadimgi hind matnlari bilan ko'pgina umumiy, mushtarak jihatlari mavjud. E.P. Blavatskayaning fikri bo'yicha, qadimgi kitoblardagi ko'pchilik matnlarda hamma bilishi shart bo'lmagan sirli gaplar-tabiati sirlari yashiringan. Aks holda ushbu sir - sinoatlarni bilib olib, ulardan oqilona foydalana bilmaslik natijasida butun bashariyat uchun xavfli bo'lgan g'oyat katta falokatlar yuz berishi mumkin. Shuning uchun ushbu qadimgi matnlar ramz timsollar orqali yashirib - shifrlab qo'yilgan, ularni ochadigan kalitlar nihoyatda ehtiyot qilib saqlangan. Blavatskaya, qadimgi ramziy timsollarning ko'pchiligi to hozirgi kunlarga ham bizlarga tushunarli emas deb hisoblaydi.

Qadimgi kitoblar metafizikasiga ko'ra, borliqning asosi Buyuk Uchlik: ya'ni uch katta omil hisoblanadi: absolyut, ya'ni mutlaq omil (Parabraman) ayni bir vaqtda Materiya va ong ma'nosini ham anglatadi. «Triada, ya'ni uchlik ildiz bo'lib, undan boshqa barcha narsalar kelib chiqadi, Buyuk Nafas endi Kosmik-fazoviy xarakter kasb etadi va u fikrga asos-negiz bo'ladi». Kosmik omil-Ildiz-Substantsiya (Mulaprakripi) ayni bir vaqtda Tabiat ob'ektiv rejalarining asosida yotgan Absolyut, ya'ni Mutlaq aspekt hisoblanadi. «Kosmik Fikr-negiz-bu har qanday individual Ongning ildizidir... Kosmik, ya'ni fazoviy Substantsiya-bu Materiya differentsiatsiyasining turli bosqichlaridagi substrat hisoblanadi». Ushbu Absolyutning har ikkala aspekti ham zarur. Ong materiyaning faqat shu o'tkazgichi (upadxi) orqaligina namoyon bo'ladi; ya'ni unga jismoniy asos-negiz zarur bo'ladi. Ikkinchi tomondan olganda Kosmik Fikr-asos bo'lmasa, Kosmik Substantsiya hech bir ma'nosiz bir omil bo'lib qolib ketgan bo'lur edi.

Olamning-Koinotning paydo bo'lishi va yo'q bo'lib ketishi Blavatskaya tomonidan qadimgi matnlar asosida ifodalanib, ular «Buyuk kuf - suf» yoki «Ilohiy nafas» orqali «Nafas chiqarish» hamda «Nafas olish» tarzida ifoda etiladi. «Xudo nafasidan chiqqan fikr Kosmosga aylanadi». Dzian Kitobida bunday deyilgan: «Dunyolarning paydo bo'lishi va yo'qolib ketishi bamisoli suvning ko'tarilishi va pasayishi (qaytishi)ga o'xshaydi». Qadimgi - ko'xna matnlarda obrazli, ramziy shaklda buni Olamlar paydo bo'lishi va yo'qolib ketishi mumkin, deb berilgan. Hozirgi vaqtda olimlar ushbu muammo bilan shug'ullanmoqdalar. Lekin, ma'lum bo'lishicha qadimgi zamonlarda ham odamlar ushbu masalalar - Kosmos muammolari bilan shug'ullanib, bu xususda erkin fikr yuritganlar, biroq o'sha bilimlarning ko'p qismi yo'qolib ketgan.

Moddalarning atomistik tuzilishi to'g'risidagi qadimgi dunyo kishilarining qarashlari diqqatga sazovor. Moddalar mayda zarralardan iborat bo'lishi ularga allaqachon ma'lum bo'lgan. Masalan, biz hozir qo'llaydigan Parabraman tushunchasi qadimgi hindlarda-mayda zarrachalar va ayni bir vaqtda butun Koinot degan ma'noni anglatgan. Ko'xna matnga ko'ra, Brama tarqalib borib, oxiri Koinotga aylanadi; - qadimgi hindlar shunday deb hisoblashgan. Bu tushuncha qadimgi xaldeylarda ham mavjud. Buni Blavatskaya quyidagicha sharhlaydi: ularning xudosi-Anu. «Anu» degani-bu sanskrit tilida-«atom» degani. Annyamsam-eng kichik narsalarning mayda zarralari. Vedantlarning falsafasida Prabraman xuddi eng kichik atomlarning eng mayda zarralari hamda katta sferalarning hammasidan ham ulkani yoxud Koinot tarzida bayon etilgan.

5. Blavatskayaning fikricha, qadimgi matnlarni o'rganish bizni bashorat qilishga o'rgatadi. Chunonchi, Blavatskaya shunday ma'lumotlarni misol qilib keltiradiki, ularda quyosh tizimidagi planetalarning vujudga kelishi va ularning harakati ramziy shaklda bayon etiladi... Ularda etti sayyora ko'rsatilgan bo'lib, bu ularning - qadimgi kishilarning ettinchi sayyorani (garchi uni Uran deb atagan bo'lsalar ham) bilganliklaridan guvohlik beradi. Ular sayyoralarni harakatga keltirib turadigan va ularning yo'nalishini belgilab beradigan kuch - energiya to'g'risida ham bilganlar. Ushbu energiyani ular Fohat deb atashgan.

Fohat energiyasi to'g'risida stantsalardan birida bunday deb yozilgan: fohat o'z ishini boshlar ekan, dastlab eng quyi shohlik uchqunlarini ajratib chiqaradi hamda ulardan g'ildirak qismlarini hosil qiladi; «g'ildiraklar» kosmik energiya hosil bo'ladigan kuchning markazi bo'ladi... Ezoterik dogmalardan birida aytilishicha, har bir atom tarkibida jimirlab harakat boshlagan kuch bora - bora aylanma harakatga o'tadi. Ilohiy kuch uni uyurmali shamol-shiddatli Bo'ronga aylantiradi. Bo'ron spiral shaklidagi harakatni vujudga keltiradi. Haqiqatdan ham, juda qadim

zamonlardan beri Koinot ramziy tarzda spiral, ya'ni dovul harakatini ifodalab kelingan. Ushbu ramziy ifoda juda qadim zamonlardan boshlab to bizning kunlarimizgacha etib kelgan. Dastlabki materiyaning spiralsimon harakat qilish qonunini, Blavatskayaning yozishicha, faqat qadimgi hindlarga emas, balki yunonlar ham bilishgan. Olimning fikricha, yunon faylasuflari Misteriyada eng dono olimlar bo'lgan. Ular bu bilimni misrliklardan o'rganishgan, misrliklar esa xaldeylardan o'rganishgan.

Xaldeylar ezoteriya maktabi braminlarining shogirdalari bo'lishgan. Levkipp va Demokrit, atomlar bilan sferalarning aylanma harakati Olam yaralganidan beri mavjud, deb ta'lim berganlar. Er o'z o'qi atrofida aylanishi to'g'risidagi doktrina Pifagorning barcha shogirdlari (shu jumladan, - Geraklit) tomonidan miloddan ilgari besh asrdan ko'proq vaqt mobaynida o'qitib kelingan.

Blavatskayaning ta'kidlashicha, Arximed (bizning eramizdan uch asr ilgari) erning aylanish vaqtini xuddi hozirgi zamon astronomlari singari aniqlik bilan hisoblab chiqqan. Dastlabki aylanish xalqlari nazariyasi Anaksagorga eramizdan 500 yil ilgari ma'lum bo'lgan.

Blavatskaya qadimgi matnlar asosida kelajakda ochilishi mumkin bo'lgan ko'pgina ixtirolar to'g'risida yozib, hammani hayron qoldirdi (atom energiyasiga o'xshab ketadigan fazoviy kuch ta'siriga asoslangan dahshatli qurol to'g'risida; yomg'ir yog'diradigan, bo'ron boshlaydigan, dushmanni parokanda qiladigan hamda uni chuqur uyquga cho'mdiradigan qurol va boshqalar to'g'risidagi fikrlari shular jumlasidandir). Olima o'zining ushbu «noqulay fikrlari» o'z asrida (XIX asrda) qabul qilinmasligini, faqat XX asr olimlarigina «Sirli Doktrina» to'qib chiqarilgan gaplar emasligini tushunadilar, deb yozgan edi. Bu gaplar taxmin emas, deb ta'kidlab o'tgan edi u, balki bilimga asoslangan faktlarni ta'kidlab o'tilgan edi, xolos.

E.P.Blavatskaya va amerikalik polkovnik G.Olkott tomonidan 1875 yilda Nyu-Yorkda tashkil etilgan teosofiya jamiyatining faoliyati keyinchalik Evropa va Amerikaning ko'pgina mamlakatlariga tarqalib ketdi. 1879 yilda jamiyatning markazi Hindistonga ko'chirilgan. Olcott vafoti (1907)dan keyin A.Bezant jamiyatning prezidenti bo'ladi. Keyinchalik teosofiya jamiyati parchalanib ketadi va undan R. Shtayner boshliq antroposofiya ajralib chiqadi.

R.Shtayner antroposofiysi

Antroposofiya (yunoncha antropos-odam va sofiya-donolik, degan so'zlardan olingan) bu «maxfiy» ruhiy-ma'naviy kuchlar egasi bo'lgan inson to'g'risidagi madaniy ilohiy ta'limotdir. Ushbu ta'limot okkultizm, ya'ni duxonlik, azayimxonlik, issiq-sovuq, afsun kabi hurofotlarga ishonitiruvchi mistik ta'limot bo'lib, u nemis mistik olimi Rudolf Shtayner nomi bilan bevosita bog'liqdir; chunki u XX asr boshlarida ushbu ta'limotni rivojlantirgan. Mazkur ta'limot teosofiyadan ajralib chiqqan bo'lib, Shtayner uni «eksperimental» fanga aylantirishni hohlagan edi. Ushbu fanning maqsadi alohida mashqlar (musiqa mashg'ulotlari, meditatsiya tadbirlari va hokazolar) yordamida odamning yashirinib yotgan qobiliyatlarini ochib berishdan iborat bo'lgan.

Shtayner antroposofiysi bir nechta bo'limlardan iborat bo'lgan. Platon g'oyalariga asoslangan ijtimoiy - siyosiy ta'limot, xo'jalik yuritishning alohida tizimi to'g'risidagi ta'limot shular jumlasidandir. Ushbu ta'limotga ko'ra ruhsiz mexanizatsiya davri barham topib, uning o'rniga o'simliklarning bioritmlarini tadbqiq etish asosida «yangicha dehqonchilik» barpo etiladi va hakozo.

Antroposofik jamiyatga Shtayner tomonidan 1913 yilda Shveytsariyada asos solingan edi. XX asrning dastlabki choragida Shtayner ta'limoti Evropaning bir qator mamlakatlarida keng miqyosda tarqaldi.

Shtayner (1861-1925) Gyotening tabiat falsafasi to'g'risida ta'limotining izdoshlaridan bo'lgan (uning tabiiy-ilmiy asarlariga muharrirlik qilgan va ularni sharhlab maqolalar yozgan), shuningdek, Ch.Darvin va nihoyat, F.Nitssening hayot falsafasi ta'sirida bo'lgan. R.Shtaynerning asosiy asarlari-«Teosofiya: Dunyoni tuyg'udan tashqari bilishga kirish va bunda insonning o'rni», «Sirli bilimga kirish ocherki», «Qadimiylik va xristianlik misteriyasi» va

boshqalardan iborat. Ushbu asarlar XX asrning boshlarida yozilgan bo'lib, ularda kosmologiya va bashariyat tarixi antroposofik nuqtai nazardan talqin etiladi.

Shuni ham nazarda tutish kerakki, Shtayner intensiv ravishda lektsiyalar o'qish-ma'ruza qilish faoliyati bilan shug'ullangan hamda XX asrning boshlarida nafaqat Germaniyada, hatto Rossiyada ham hur fikrlilikning etakchi daholaridan biri bo'lgan. Uning lektsiya-ma'ruzalarini juda katta auditoriyalarda tinglashgan. Kitoblari esa ko'p tillarga tarjima qilingan. Shtayner Xristologiya bo'yicha lektsiyalar tsiklini o'qiydi. Insoniyat evolyutsiyasida Xristosning ahamiyatini tushunishdagi fikrlar 1913 yilda u bilan Teosofiya jamiyatining rahbariyati o'rtasida ziddiyat chiqishga olib keladi va natijada R.Shtayner o'z tarafdorlari bilan birga Teosofiya jamiyati a'zolidan chiqadi.

Shtaynerning falsafiy ta'limoti taqdiri totalitar davlatlarda ko'pgina gumanistik nazariyalar taqdiri singari ayanchli bo'ldi. Bugungi kunda uning kitoblarini ko'pgina mamlakatlarning hatto ilmiy kutubxonalari katalogidan topish mushkul. 1933 yilda Shtayner asarlari irqchi natsistlar tomonidan Germaniyada ham taqiqlab qo'yiladi.

Shtayner faqat nazariyotchi emas, shu bilan birga amaliyot bilan shug'ullanuvchi olim edi. U yangi pedagogikaning asosiy qoidalarini ta'riflab bergan va birinchi Valdorf maktabiga asos solgan edi. 1921 yilda uning izdoshlari tomonidan Arlesxaymda Klinik Terapevtik institut ochilgan edi. Ularning faoliyati negizida inson mohiyatini tushunish yotar edi.

Hozirgi vaqtda R. Shtayner merosidan 350 tomdan ko'proq ilmiy asarlar chop etilgan. Ko'pgina mamlakatlarda kimyoviy o'g'itlardan foydalanishni inkor etadigan hamda tuproqning tabiiy unumdorligini tiklashga yordam berishga qaratilgan xo'jalik yuritish tadbirlari keng miqyosda amalga oshirilmoqda. Ushbu mamlakatlarda antroposofik klinikalar hamda farmatsevtik fikrlar, davolash-pedagogika muassasalari, evritmiya maktablari ochilmoqda va boshqa ko'pgina tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Endi Shtaynerning asosiy g'oyalariga murojaat qilamiz.

1. Faylasuf o'zini «tuyg'udan tashqari kuzatuvchi» deb atagan. U his-tuyg'ulardan tashqari bo'lgan olamni bilmay turib kishining bilimi to'liq bo'lishi mumkin emas, deb hisoblagan. Mana shu bilim tufayli individda ruhiy-ilohiy javhar topiladi hamda kishida «oliy tuyg'u» paydo bo'ladi. «Har bir kishining qalb ko'zi ochilishi mumkin va u qachon ochilishi faqat vaqtigagina bog'liqdir, xolos» deb yozadi olim.

Shtayner bilish chegaralarini kengaytirish tarafdori bo'lgan. Buning uchun har bir kishida to'la imkoniyatlar mavjuddir, biroq bundan avval u kishida «bilish-ya'ni bilim olish kuchlari rivojlanmog'i kerak».

2. Shtaynerning fikricha «oliy bilim olishga kishi «oliy ko'rish» yordamida, ya'ni insondagi ma'naviylikning muayyan darajasi orqali erishadi. Kishida «Ma'naviy iste'dod» bo'lishi lozim. Shtayner uni «ilohiy» bilim va tuyg'u «ilohiy donishmandlik», ya'ni teosofiya deb ataydi.

Xo'sh, bu qanday bilim? Birinchidan, bu inson mohiyatini bilishdir. Odam xuddi badan, yurak va ruh singari dunyo bilan uch yo'l orqali bog'langandir. Badani tufayli odam o'z atrofidagi narsalarni (masalan, O'tloqdagi gullarni) idrok etadi. Yurak odamga narsalarni (O'tloqdagi gullarni) o'zining shaxsiy turmushi bilan bog'lashga va undan bahra olishga yoki qoniqish hosil qilmaslikka, quvonishga yoxud tashvish tortishga xizmat qiladi. Qalb insonni «xudoga yaqinlashtiradi», unga narsalarning ma'no-mag'zini ochadi. Badan odamni buyumlarga esh qiladi; qalb insonga o'z shaxsiy olamini topish imkonini beradi; ruh esa odamga tashqi dunyoni ochadi hamda uning sirli ma'nosini tushunishga yordam beradi. Bunda ushbu tashqi dunyo odamga go'yo o'z sirlarini aytib, uni bu sirlardan voqif qila boshlaydi, «inson o'z nigohini yulduzli osmonga qaratadi: uning qalbi uzra kechayotgan his - hayajon uning o'ziga tegishlidir; lekin ko'kka qarab u ma'nosini anglab olgan, o'z fikri, ruhiga singdirib olgan yulduzlarning mangu amal qiladigan qonunlari unga emas, balki yulduzlarning o'zigagina taalluqli bo'ladi» deb yozadi olim.

Binobarin Shtayner ta'kidlab o'tgan birinchi fikr shuki, odam uch olam fuqarosidir: u o'z gavdasi-badani bilan his - tuyg'u organlari orqali idrok etiladigan olamga tegishli bo'ladi; o'z

qalbi orqali u o'zining shaxsiy dunyosini yaratadi; uning ruhi orqali unga shunday bir olam ochiladiki, bu olam yuqoridagi har ikkala olamdan ham yuqori turadi.

Ikkinchidan, Shtaynerning fikriga ko'ra, ushbu bilim «ruh bilan taqdirning bir-biriga qo'shilib, qorishib ketishi» bo'ladi. Buni u shunday izohlaydi. Tashqi dunyodan olinadigan taassurot o'tkinchidir. Men gulni ko'rib turibman, u mening ro'paramda turibdi, men uni his etayapman. Idrok etish holati vujudga kelishi uchun tashqi dunyodagi predmetning mavjudligi zarur. Lekin men qalbimda gul to'g'risidagi haqiqatni bilib olganim hozirgi vaziyat bilan birga yo'qolib ketmaydi. Bunday haqiqatning mavjud bo'lishi menga bog'liq bo'lmaydi. Bu haqiqat men o'sha gulni ko'rmasimdan oldin ham mavjud bo'lgan. Hozirgi holat bilan haqiqat orasida qalb yurak turadi, u go'yo bir daqiqalik xolat bilan abadiylik o'rtasidagi vositachiga o'xshaydi."

Shu fikrni davom ettiradigan bo'lsak, tana - badan o'z o'tmishdoshining, undagi qiyofaning takrorlanishidir. Xo'sh, odamning ruhi-chi? U ham, Shtaynerning fikriga ko'ra, muayyan qiyofadir. Hatto bir xil muhitda tarbiya olgan va shakllangan ikki kishining ruhiy qiyofasi bir xil bo'lmaydi. Binobarin, kishilar hayotga turli xil qiyofada keladilar. Ruhiy jihatdan olganda, har bir inson o'zicha, o'ziga xos bo'lgan alohida qiyofada tug'iladi.

Ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan irsiylik odamga xos bo'lgan xususiyatdir. Men ruhiy odam sifatida o'zim tug'ilishimga qadar mavjud bo'lgan bo'lishim kerak. Men o'zimdan oldin o'tib ketgan avlodlarim ichida mavjud emas edim, chunki ular ruhiy jihatdan mutlaqo boshqa odamlar bo'lishgan. Shundan xulosa chiqarib Shtayner aytadiki, hayotda insoniy ruh o'z-o'zining takrori, o'zining ilgari o'tmish hayotlaridagi ko'rgan kechirganlari mevasi bo'lishi o'z - o'zining takrori hisoblanadi, u «o'zlik ruhi» degan tushunchani iste'molga kiritadi. Hayot - bu boshqalar hayotining takrorlanishidir va u o'zlik ruhi o'zining o'tmishi hayotida o'zi uchun ishlab chiqqan narsalarning hammasini o'zi bilan birga olib keladi. «Hayotiy ruh»odam ruhini bir shaxs turmushidan boshqasining turmushiga o'tkazadi. Ruhning hayoti mana shu insoniy ruhning o'zi tomonidan yaratilgan taqdirning oqibati bo'lib, u qadimgi ta'limotlarda karma deb atalgan. Ruh boshqa shaklga kirish qonuniga bo'ysunadi.

Yuqorida keltirib o'tilgan asarlardan tashqari Shtaynerning boshqa ilmiy ishlari ham g'oyat qiziqarlidir. Uning «Sirshunoslik ocherki»deb atalgan okkult fani va uning mazmuni to'g'risidagi «Qadimgi misteriyalar va xristianlik» deb atalgan Sharq va antik dunyo mistikasi hamda xristianlikni ommaning ongiga singdirgan va dindan o'z quroli sifatida foydalangan xristianlikning sirli mohiyati to'g'risidagi asarlari shular jumlasidandir.

Shtayner, xristianlik haqiqatni ayrim kishilar emas, balki hamma tushunishi uchun ko'maklashgan, deb hisoblagan. Xristianlikda din-e'tiqod bilan yonma-yon turgan.

Shtaynerning mashhur bo'lib ketishiga u yaratgan yangicha fan-nostandart Falsafa sabab bo'ldi. Shtayner o'zi olib borgan tadqiqotlarning ilmiy xarakterini o'zining barcha asarlarida ta'kidlab o'tgan. O'z tili bilan aytganda, u «Yangi universal fan» ixtiro qilgan. O'ziga o'xshagan shu xildagi tadqiqot olib borayotgan olimlarni u «ruh sinovchilari» deb atagan.

Shtayner antroposofiyasidagi o'z mazmuniga ko'ra mistik-irratsionalistik kontseptsiya mana shulardan iborat. Ko'rinib turibdiki, E.P.Blavatskaya bilan Shtayner ko'p jihatdan bir-biriga o'xshab ketadigan kontseptsiyalar ishlab chiqishgan. Ushbu kontseptsiyalar ayrim jihatlari bilangina bir-biridan farq qiladi. E.Blavatskaya o'zining «Sirli doktrina» degan asarida g'oyat katta diniy - falsafiy ma'lumotni sintez qilib, g'oyat qiziqarli nazariy kontseptsiya yaratdi. Shtayner ushbu g'oyalarni davom ettirib, odam hayotida, uning faoliyatidagi turli sohalarida mistik tajribalar o'tkazib yuqoridagi g'oyalarni amaliy hayotga tadbiq etishga harakat qildi.

3. Yuqorida keltirilganidek, XX asrning ijtimoiy hayoti qanchalik takrorlanmas voqeliklarga to'la bo'lgan bo'lsa, uning falsafasi esa undanda sermazmun, undanda xilma-xillikka ega bo'ldi. Mazkur to'lalilik va xilma-xillik o'zbek xalqining ajralmas huquqi - o'z taqdirini o'zi belgilash huquqining 1991 yil 31 avgusti ro'yobga chiqishi bilan yanada to'ldirildi. O'zbek xalqining muqaddas orzusi ushaldi - O'zbekiston tinch, parlament yo'li bilan o'zining haqiqiy davlatchiligiga erishdi. Respublikada demokratik huquqiy jamiyat asoslarini vujudga keltirishning real asosi vujudga keldi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi o'ziga xos ijtimoiy olam hisoblanadi. Mazkur borliq ijtimoiy ongda o'ziga xos tarzda aks ham etadi. Shu asosda falsafaning olam - odam tizimi va uning falsafasi ifodalanadi.

Mustaqillik hayotiy faoliyatdir. U millionlab kishilarning moddiy va ma'naviy faoliyatining ibtidosidir. Mazkur ibtido har kuni har kishi tomonidan amalga oshiriladigan ijodiy mehnat, izlanish orqali mustahkamlanuvchi va rivojlauvchi reallikdir. Uning falsafasi haqida gap ketganda birinchi galda biz mustaqilligimizning va o'z taraqqiyotimizning shart-sharoitlari va zaminlarini mulohaza qilmog'imiz lozim. Mazkur holat aholining milliy tarixiy turmush va tafakkur tarzi, xalq an'analari va urf-odatlaridan kelib chiqadi. O'zbek xalqi azaldan uyg'un jamoa bo'lib yashagan, kattalarni hurmat qilish, oila va farzandlar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, millatidan, dinidan qat'iy nazar odamlarga xayrihohlik bilan munosabatda bo'lish, Vatanga mehr-muhabbat, mehnatsevarlik, ma'rifatparvarlikka nisbatan alohida hurmat-ehtiromlar bilan qarash bu xalqning tabiatini belgilab kelgan. Bu sifat mustaqilligimizning betakror ekanligini va uning o'ziga xos tarzda mavjudligi va taraqqiyotini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Mazkur omil asosida mustaqillik borlig'i o'ziga xos mohiyatga ega bo'ladi. Chunki, ijtimoiy jihatdan bir butunlikka ega bo'lgan mamlakatning umumiy maqsadi yo'lida ichki mayda-chuyda ikir-chikirlarni chekkaga surib qo'yib birlasha oladigan, hamda ruhiy bir butunlikni qudratli kuchga aylantira oladigan xalq uchun hal qilinishi mumkin bo'lmagan muammoning o'zi bo'lmaydi.

Ma'lumki, qaysi bir millat ichida nomoslik, ziddiyat kuchli bo'lsa, u millat zaif ijtimoiy birlik hisoblanib oxir-oqibatda o'limga mahkum etilgan millatdir. Shu bois, har bir millatda millatning ruhiy bir butunligini ta'min qilish uchun shu millat allomalari tomonidan turli xil darajadagi, yo'nalishdagi va shakldagi ta'limotlar yaratiladi. O'zbekiston nafaqat o'z xalqi, millati birligi, axloqiy komilligi, imon butunligi uchun xizmat qiluvchi nodir ta'limotlar, falsafiy tizimlar yurti, balki u butun insoniyatni insofga, soflikka, inoqlikka da'vat etguchi munavvar ta'limotlarni yaratgan Imom Al-Buxoriy, Imom At-Termiziy kabi buyuk allomalar yurti hamdir. Shuning uchun ham mustaqillikni bilish, tushunish va uni qadrlash tuyg'usi xalqimizda avloddan avlodga o'tib kelayotgan merosdir.

Ayni vaqtda mustaqillik teran tushunilishi kerak bo'lgan ijtimoiy reallik hamdir. Bunda biz millatimiz va davlatchiligimiz tarixini izchillik bilan bilishimiz, o'rganishimiz, undan falsafiy xulosalar chiqara olishimiz va xulosalarni mustaqillikni mulohaza qilishda, uni mustahkamlashda keng qo'llanilishiga jiddiy ahamiyat bermog'imiz lozim. Ayni paytda milliy tariximiz so'zsiz o'zining mohiyatiga ko'ra mustaqillik uchun kurash tarixining ma'naviy birligi bo'lgan buyuk allomalarimizning falsafiy qarashlari hamdir. Mazkur falsafiy qarashlarni tiklash, ularni o'rganish va baholash madaniyati mustaqillik falsafasining muhim jihatini tashkil qiladi.

Mustaqillik falsafasi haqida gapirilganda yana shu jihatga ahamiyat berish kerakki, har qanday ijtimoiy birlik ayni vaqtda mutlaq o'ziga o'xshagan va ayni vaqtda boshqa ijtimoiy birliklar bilan bevosita va bilvosita muntazam munosabatda bo'luvchi reallikdir. Shundan kelib chiqqan holda milliy mustaqilligimiz negizida jahon xalqlari erishgan muvaffaqiyatlar va ularning sintezi ham muhim o'rin egallaydi. Ular milliy davlatchilik va milliy mustaqillikning taraqqiyotiga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda O'zbekiston demokratik tamoyillarni ijtimoiy hayotning hamma jabhalariga izchillik bilan nafaqat tatbiq qilayotgan, balki uni ijodiy rivojlantirayotgan davlat hamdir. Albatta demokratiya hamma joyda demokratiyadir. Lekin u har bir milliy davlat hayotida uning tarixiy taraqqiyotidan, milliy mentalitetidan ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitidan, ana'ana va urf-odatidan kelib chiqqan holda o'ziga xos tarzda ishlaydi va yashaydi. Demokratiya tashqaridan keltiriladigan yoki boshqa bir davlat hayotining ikkinchi bir davlat hayotiga ko'chiriladigan hodisa emas. U shu xalqning hayoti, intilishi, maqsadidan kelib chiqadigan va shu xalqning hohishi va irodasiga mos bo'lgan hodisadir. Shuning uchun O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik jarayonlarni qayta bichishga va qayta tikishga urinayotganlarning faoliyati nafaqat XX asr falsafasidagi, balki undan oldingi davrdagi falsafiy tizimlarning birortasiga mos kelmaydi.

Demokratiya sharoitida albatta davlat va uning tarkibiy qismi bo'lgan hokimiyatga munosabat o'zgaradi. Chunki hokimiyat jamiyat nazorat ostida bo'ladi. Saylash va saylanish mexanizmining amal qilishi, davlat rahbarlarining hisob berib turishi matbuot erkinligi, jamoat tashkilotlarining faolligi – bularning hammasi davlatning mutlaq g'oyalarga erishishiga yo'l qo'ymaydi. Ya'ni shaxs va jamiyat, davlat o'zaro yaqinlashib boradi. Bir-biriga hisob berish kuchayadi. Natijada shaxs va davlat manfaatlari uyg'unlashib boradi, so'zsiz mazkur jarayonlarning negizida xalqimizga xos bo'lgan davlat rahbariga qat'iy ishonch, o'zaro hurmat-e'tibor, ma'naviy uyg'unlik yotadi. Mazkur uyg'unlik qanchalik kuchli bo'lsa u umumijtimoiy shunday kuchli immunitetni tashkil qiladiki, unga ta'sir qiluvchi har qanday informatsion va boshqa kuchlarning barcha hatti harakatlari oqibatsiz yakunini topadi. Buni biz mamlakatimiz tarixida sodir bo'lgan buzg'unchiliklar, bu buzg'unchiliklarni qo'llab-quvvatlagan va qo'llab-quvvatlayotgan kuchlarning besamara intilishlarida ko'rib turibmiz.

Mustaqillik borlig'i haqida gapirganimizda biz uning iqtisodiy turmushida sodir bo'lgan jiddiy o'zgarishlar falsafasi haqida fikr yuritmog'imiz lozim bo'ladi. O'zbekiston mustaqillikka erishgan kundan boshlaboq inson manfaatlariga qaratilgan mehnatni rag'batlantirish kuchli mexanizmiga ega bo'lgan va aholining ijtimoiy nochor qatlamini davlat yo'li bilan himoya qiladigan bozor iqtisodiyotini qaror toptirishga kirishdi. So'zsiz bu iqtisodiyot uning oldingi iqtisodiy turmush tarziga mutlaq o'xshamagan hodisadir. Bozor iqtisodiyotida eng serharakat sub'ekt - bu fuqaro, uning manfaati, uning tadbirkorligi hisoblanadi. Tadbirkorlikning keng quloch yoyishi va uning iqtisodiyotda belgilovchilik rolining ortib borishi ijtimoiy hayotdagi bir qator qadriyatlarni yangi mazmun bilan boyitishni ham talab qilmoqda. Chunki faqat bozorgina ishlab chiqaruvchining hukmini sindirish, ishlab chiqarishni iste'molchining manfaatlariga bo'ysundirish, mahsulotga bo'lgan talabni aniq hisobga olishni talab qiladi. Faqat bozorgina tejamlil xo'jalik yuritishning kuchli oqilona jihatlarni yaratadi, faqat bozorgina yangiliklarga fan-texnikaning eng so'nggi yutuqlariga talabchanlik bilan munosabatda bo'lishni taqozo etadi.

Bozorga o'tilgan sari iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlatning roli jiddiy o'zgarib boradi. Davlatning burchi tarkib topib kelayotgan ishbilarmonlik tuzilmalarini qaror toptirish va rivojlantirishga yordam ko'rsatishdan iborat bo'lib boraveradi. Davlat ijtimodiy-iqtisodiy jarayonlarga bevosita davlat sektori orqali ta'sir ko'rsatadi, xolos. Shunday qilib iqtisodiyotda tadbirkor shaxsning o'rni va roli ortib boraveradi. Jamiyatda boqimanda shaxsga mutlaq o'rin qolmaydi. Buni tushunish so'zsiz bir kunda amalga oshmaydi. Jamiyat a'zolarining ma'lum bir qismi yuqorida keltirilgan haqiqatni boshqalarga nisbatan oldinroq ilg'ab oladi va ular ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning oldingi qatorlarida boradilar, ayrimlari keyinroq, buni fahmlaydilar va o'zlaridagi ichki qobiqni qiyinchilik bilan engadilar va ular tadbirkorlik faoliyatiga asta-sekinlik bilan qo'shiladilar. Bu mantiqda eng muhimi millatimizning ilg'or tadbirkorlari o'zlarining qarashlarini, o'zlariga yaqin bo'lgan kishilarga tezroq singdirishga, topgan boyliklarini mamlakatda ishlab chiqarishni kengaytirishga qisqa qilib aytganda millatni boyitishga xizmat qilinishdadir. Shuning uchun ham yurtboshimiz o'zlarining **“Bizning maqsadimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir”** nomli kitoblarida xususiy tarmoqning jadal rivojlanishini uning mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi ko'payishini ta'minlash muhim ustivor vazifa sifatida ko'rsatadilar.

O'z-o'zini tekshirish uchun nazorat savollari:

1. “Nemis mumtoz falsafasi” deyilganda qanday falsafani tushunasiz?
2. Nemis mumtoz falsafasiga qanday xususiyatlar xos?
3. I.Kantni nega nemis mumtoz falsafasining asoschisi deymiz?
4. F.Gegelning nemis mumtoz falsafasidagi o'rni qanday?
5. Gegelning dialektik metodi va idealistik sistemasi deyilganda nimani tushunasiz?
6. L.Feyerbax nima sababdan nemis mumtoz falsafasining so'nngi vakili hisoblanadi?
7. L.Feyerbaxning antropologik falsafasi deyilganda qanday falsafiy qarashlar tushuniladi?

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –T.: O'zbekiston 1992.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida"gi Qarori. Xalq so'zi, 2006 yil 26 avgust
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 29 fevraldagi PQ-805 son Qarori bilan tasdiqlangan "Yoshlar yili" Davlat dasturi.
4. Karimov I.A. Yuksak m'naviyat- engilmas kuch. T-2008.
5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. //Muloqot, 1998, 5-son.
6. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002y.
7. S.Yo'ldoshev va boshq. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi. T-; 2002y.
8. Axmedova M. Falsafa asoslari. (lotin yozuvida). T.:2006.
9. Falsafa Toshkent Milliy universiteti. Toshkent 2005 y.
10. Davronov Z. Falsafa. TMI: 2006

6 mavzu. Borliq falsafasi

R E J A :

4. **Borliq tushunchasining mohiyati va ma'nosi. Borliq haqidagi tarixiy kontseptsiyalar.**
5. **Borliqning mavjudlik shakllari va usullari.**
6. **Materiya, harakat, fazo va vaqt birligi masalasi va uning echimi.**
7. **Tabiat tushunchasi. Ekologik muammolarning falsafiy muammosi.**

Falsafa o'rganadigan qaysi bir muammoni olmaylik, bu muammo borliq muammosi bilan bog'liq ekanligini ko'ramiz. Haqiqatdan ham, borliq, unga munosabat masalasi falsafiy qarashlarda markaziy o'rinni tashkil qiladi. Bu bejiz emas, albatta. Chunki borliq muammosi falsafadagi har qanday dunyoqarash va metodologik muammolarning asosi hisoblanadi. Darhaqiqat, diniy va ilmiy, idealistik va materialistik dunyoqarashlar o'rtasidagi bahslar, qarama-qarshiliklar borliq muammosi atrofida, ya'ni borliq azaldan mavjudmi, u xudo yoki mutlaq ruh tomonidan yaratilganmi, degan masala yuzasidan olib borilgan tortishuvlardan iboratdir.

Xo'sh, borliq o'zi nima? Borliq tushunchasi nimani bildiradi? Nima uchun borliq tushunchasi falsafa paydo bo'lgandan beri ya'ni qadimgi dunyodan bugungi kungacha faylasuflar e'tiborini o'ziga jalb qilib keladi? Bu savollarga javob berish uchun biz borliqning inson va insonlar hayoti bilan bog'liq real ildizlarini yoritishimiz lozim.

Ma'lumki kishilar qadimgi davrdan o'zlarini qurshab turgan tabiat va ular yashab turgan jamiyat, inson va insoniyat haqidagi, xususan o'zlari haqida ham o'ylay boshlaganlar. Ular tabiat va jamiyatda, o'z hayotlarida sodir bo'lgan turli-tuman o'zgarishlarni kuzatganlar. Bu narsalar ular ko'z o'ngida reallik sifatida kelganlar: ya'ni ular bor mavjud, lekin ba'zi narsalar vaqt o'tishi bilan yo'q bo'lganlar, ya'ni mavjud bo'lmay qolganlar; aksincha, ba'zi yo'q narsalar paydo bo'lib, bor bo'lganlar, ya'ni mavjud bo'lganlar. Shular asosida kishilarda «mavjudlik», va «mavjudsizlik» haqida qarashlar paydo bo'la boshlagan.

Kishilar o'zlarining ham dunyoga kelishi /paydo bo'lishi/, yashashi va nihoyat, dunyodan ketish /o'lishi/ kabi jarayonlarni kuzatganlar, ular haqida ham fikr qila boshlaganlar. Shular asosida keyinchalik dinda «bu dunyo» va «u dunyo» / «narigi dunyo»/ ya'ni kishilarning real hayotlari kechadigan dunyo va vafot etishi bilan ularning ruhlari boradigan dunyo to'g'risida tasavvurlar paydo bo'la boshlagan.

Kishilar o'z kundalik tajribalari asosida o'z onglarida fikr yuritib, o'zlari yashayotgan dunyoning ayni hozir mavjudligiga uning o'zlaridan oldin ham mavjud bo'lganligiga, o'zlaridan keyin ham mavjud bo'lishiga, o'zlarining esa o'tkinchi, vaqtincha yashab, so'ng dunyodan o'tib ketishlariga ishonch hosil qila boshlaganlar. Bu ishonchlar asosida ularda «borliq» va «yo'qlik» haqida qarashlar paydo bo'ladi.

Lekin bu o'rinda dunyoning mavjudligi, ya'ni borlig'i to'g'risida bahs yuritgan faylasuflar bu masalaga turlicha yondashganlar: ularning ba'zilari: dunyo avval ham bo'lgan, hozir ham mavjud bundan keyin ham mavjud bo'ladi, deyishsa; boshqalari: dunyo avval mavjud

bo'lmagan u xudo yoki ruh tomonidan yaratilgan; insonni ham dunyodagi hamma narsalarni, xususan, insonni ham xudo yoki ruh yaratgan shundan buyon ular mavjud deganlar. Uchinchi xil mutafakkirlar esa dunyo o'z o'zidan yaralgan, xudo, uning yaralishiga faqat sababchisi bo'lgan xolos, u shundan buyon mavjud, degan qarashni ilgari surishgan. To'rtinchi xil mutafakkirlar bo'lsa dunyo oldin ham bo'lgan, hozir ham mavjud, bundan keyin ham mavjud bo'ladi; dunyoni hech kim yaratmagan u cheksiz va chegarasiz, deyishgan.

Shunday qilib, dunyoning yaratilganligi uning fazo va vaqtda chegaralanganligi, chekliligi, cheksiz va chegarasizligi, shu bilan birga uning bir butunligi, doimiyliigi, abadiyligi to'g'risidagi qarashlar bilan almashinib borgan.

Bu borada kishilar o'zlarining o'tkinchi muvaqqat hayotlari bilan cheksiz va abadiy mavjud bo'lgan dunyo, tabiat bilan boshqa kishilarning hayoti va ishlari bilan o'zlarigacha bo'lgan va o'zlaridan keyin keladigan avlodlarning hayot va faoliyatlari haqidagi qarashlari bilan solishtirishlari orqali fikr qilishib, keyinchalik doimiylik va o'tkinchilik kabi qarashlarni hosil qila borganlar. Ularning bu qarashlari tabiiyki, o'zlarining shaxsiy hayotidagi tajribalaridan kelib chiqqan bo'lib, ular butun koinotga ham o'zlarining o'tmishi va kelajagiga ham, o'z tajribalariga taalluqli bo'lgan. Binobarin dunyoning doimiyliigi va vaqtinchaligi, uning fazo va vaqtda chekliligi va cheksizligi to'g'risidagi qarashlar butun insoniyat tarixida dastlab afsonalar va diniy qarashlarda, keyinchalik falsafa va fanlarda ifodalanib, muhokama qilinib kelingan. Bu muhokamalarning hammasi bir so'z bilan aytganda, borliq muammosi bilan bog'liq bo'lib kelgan ularning barchasi bilan mantiqiy xulosasi shu bo'lganki, dunyo avval ham bo'lgan, hozir ham mavjud va bundan ham keyin mavjud bo'ladi. Demak, dunyo doimiy, abadiydir. Ammo shu abadiy dunyodagi ayrim narsalar turli tuman jonsiz va jonli organizmlar, hatto insonlar va ularning faoliyati bir butun jamiyat, shubhasiz, vaqtincha, o'tkinchidir. Bundagi borliq muammosining butun ildiz, ma'nosi va mazmuni shunday ediki; bir butunlik sifatidagi dunyoning doimiy mavjudligi va uni tashkil etgan narsalarning: notirik va tirik organizmlar, ya'ni tabiat, insonlar, jamiyat va ularning faoliyatlarining o'tkinchiligi ziddiyatli birligni tashkil qilishidir.

Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, borliq muammosi falsafada o'rganish dunyo «hozir, shu erda mavjud» degan qarashdan boshlanib bu qarashlar bir butun dunyoning cheksiz va doimiy mavjudligi undagi predmet va hodisalarning, shu jumladan, insonlarning ham vaqtinchaligi va o'tkinchiligi to'g'risidagi qarashlarga tomon rivojlanib borgan. Bu borliq to'g'risidagi falsafiy muammoning birinchi tomonidir. Borliq muammosining falsafiy tahlili shuni ko'rsatadiki, dunyo bir butun, abadiy mavjud, lekin uni tashkil etgan narsalar o'z mavjudligi jihatdan har xil, o'tkinchidir. Bir butunlik sifatidagi dunyo undagi mavjud narsalardan ajralmasdir. Bir jihatdan bir butun dunyo bilan uni tashkil qilgan narsalar, hodisalar va mavjudotlar o'rtasida farq bo'lsa, ikkinchi jihatdan, dunyo o'zini tashkil qilgan narsalar, mavjudotlar bilan ajralmas birligidagi butunlikni hosil qiladi. Bunda borliq to'g'risidagi falsafiy muammoning dunyoning birligi masalasi bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi tomoni kelib chiqadi.

Kishilar o'zlari faoliyat ko'rsatadigan dunyoda yashar ekanlar, o'z faoliyatlarida doimiylikni o'tkinchi narsalar bilan bog'lashga, bir butun dunyo bilan har xil narsalar va hodisalar o'rtasidagi ob'ektiv munosabatlarni bilishga kirishadilar. Ular o'zlari ham dunyodagi turli tuman narsalardan va ularda amal qiladigan qonuniyatlardan ham foydalangan holda turli tuman yangi predmet va hodisalarni yangidan yaratib, ulardan o'z hayotlarida foydalanadilar.

Shu bilan birga, kishilar o'z kundalik amaliy, ijtimoiy faoliyatlarida dunyodagi predmet va hodisalar bilan, o'zlarini qurshagan tabiat bilan, boshqa kishilar va bir butun jamiyat bilan muayyan munosabatlarda bo'lib, dunyodagi mavjud predmet va hodisalarning ba'zilar ular ongidan hohish irodasidan tashqarida, ularga bog'liq bo'lmagan holda mavjud ekanliklariga boshqa predmet va hodisalar esa ularga, ular ongiga hohish va irodalarga bog'liq mavjud bo'lishiga ishonch hosil qilib borganlar. Ular bu jarayonda tabiat bilan jamiyat o'zlari bilan o'zgalar, inson bilan tabiat, inson bilan jamiyat, inson bilan uning ongi, inson bilan inson, moddiy narsalar bilan ma'naviy narsalar, tana bilan jon /ruh/ o'rtasida umumiy birlik aloqadorlikni aniqlash bilan birga ular o'rtasida muhim farqlar borligini ham bilib borganlar.

Bora-bora ular insonning o'zida ham tana bilan /jon/, tabiiylik bilan ijtimoiylik bir-birlaridan ajralmagan holda mavjudligini, birligini ham bila borganlar. Lekin kishilarning borliq muammosini falsafiy anglashi ularning dunyoning birligini ilmiy tushunishi emas, balki uning zaruriy asoslarini izlashdan iborat buladi. Chunki dunyoning borlig'i uning birligi uchun shart bo'lsada dunyoning birligi uning borlig'ida emas edi. Dunyoning haqiqiy birligi uning moddiyligidadir.

Shuni aytish kerakki borliq tushunchasi bunday moddiylikdan tashqari ma'naviylikni ham o'z ichiga oladi. Bu jihatdan inson ongi ham barcha ongli va ongsiz faoliyatlar va ong mahsulotlari, ma'naviy va ruhiy hodisalar ham borliq tushunchasi tarkibiga kiradi. Chunki «ong hech qachon anglangan borliqdan boshqa narsa bo'lishi mumkin emas, kishilarning turmushi esa ular hayotining real jarayonlaridir» Bu borliq to'g'risidagi falsafiy muammoning uchinchi tomonini tashkil etadi.

Demak borliq keng ma'noda eng umumiy tushuncha sifatida bir butun dunyo va undagi predmet va hodisalardan tortib, inson hayoti, ongi, ishlash yashash faoliyatining barcha ob'ektiv va sub'ektiv sharoitlari hatto jamiyatda sodir bo'ladigan butun jarayonlardan iborat hamma realliklarni o'z ichiga oladi. Borliq tushunchasi falsafiy jihatdan juda keng ma'noda bir butun reallik sifatida tushuniladi. Shu sababli unga, yuqorida aytilganlardan tashqari inson hali o'zlashtirib, bilib ulgurmagan, tabiat hodisalari ham, tabiat boyliklaridan foydalangan holda insoniyat ishlab chiqargan ya'ni yaratgan barcha predmet va hodisalar, jarayonlar ham kishilarning ijtimoiy hayotlari ham ularning o'zlari, fikrlari, g'oyalari, qarashlari ular yashaydigan joylar, ular mehnat qiladigan korxonalar, o'qiydigan va ishlaydigan tashkilotlar ham, jamiyatdagi barcha ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy mafkuraviy va ma'naviy munosabatlar ham kiradi.

Binobarin, har bir kishining hayot faoliyati uning o'zi ham, atrofdagi o'zga kishilar uchun ham ma'lum reallik hisoblanadi. Shu bilan birga har bir kishi alohida narsaga, alohida kishiga, muayyan reallik sifatida munosabatda bo'ladi. Kishilar, shu bilan birga, o'z faoliyatlarida tabiiy boyliklar bilan bir qatorda, ma'naviy boyliklarni ham yaratadilar. Falsafada bu tabiiy-moddiy va ma'naviy boyliklar ham alohida o'ziga xos reallik xarakteriga ega bo'lgan borliq sifatida qaraladi. Demak, moddiy predmet va hodisalar bilan bir qatorda, ma'naviy hodisalar ham borliq tushunchasi tarkibiga kiradi. Umuman borliq muammosini tadqiq etishda falsafa kishilarning amaliy, ma'naviy-ahloqiy, siyosiy, huquqiy, diniy va shular kabi faoliyatlariga va bilimlariga asoslanadi. U bunda borliq kategoriyasini u bilan uzviy bog'liq bo'lgan «mavjudlik», «reallik» va boshqa shular kabi bir qator falsafiy kategoriyalar yordamida o'rganadi.

Falsafa borliq tushunchasini eng umumiy tushuncha sifatida o'ziga boshlang'ich kategoriya qilib qabul qiladi. Lekin borliq kategoriyasini falsafaga bunday boshlang'ich kategoriya qilib kiritishga falsafada ikki yo'nalish vakillari o'z e'tirozlarini bildiradilar. Birinchi yo'nalish vakillari borliq kategoriyasi narsalarning konkret xossalarini ifodalamasligi sababli uni falsafadan chiqarib tashlash kerak, degan g'oyani ilgari suradi. Bu e'tirozning noto'g'riligi shundaki, falsafiy kategoriyalar narsalarning konkret belgilarini emas, aksincha, dunyodagi eng umumiy aloqadorliklarni, eng umumiy tomonlarni ifodalaydilar.

Borliq kategoriyasi esa xuddi shunday eng umumiy tomonni; ya'ni hamma moddiy va ma'naviy predmet va hodisalarni realligini ifodalaydi. Ikkinchi yo'nalish vakillari esa, borliq avvalo, mavjudlik orkali ifodalanar ekan borliq kategoriyasini ishlatishda ehtiyoj yo'q, chunki borliq tushunchasi mavjudlik tushunchasiga nisbatan hech bir yangilik bermaydi deyishadi. Gap shundaki, borliq falsafiy kategoriya sifatida faqat mavjudliknigina ifodalab qolmasdan, balki

mavjudlikka nisbatan umumiyroq va kengroq mazmunga ega bo'lgan reallikni bildiradi.

Demak falsafada borliq kategoriyasi dunyo, tabiat, inson, jamiyat, inson ongi, uning individuallashgan va moddiylashgan ko'rinishlarining shunchaki mavjudligini emas, balki ulardagi umumiy xarakterga ega bo'lgan reallikka xos eng umumiy aloqadorlikni ifodalaydi. Binobarin dunyo, undagi predmet va hodisalar o'zlarining barcha xususiyatlari va hodisalari bilan birgalikda mavjud bo'lib, ular o'z realliklari bilan umumiy birlikka egadir, ular o'rtasidagi umumiy aloqadorlik borliq kategoriyasida ifodalanadi.

Borliq tushunchasi falsafiy kategoriya sifatida kishilar bilishining ikkinchi - yuqori boskichi - abstrakt tafakkurgagina xos bo'lib, fikr jarayonda kishilar bu tushuncha orqali dunyodagi alohida narsalar, ularning konkret belgilari haqida emas, balki dunyodagi barcha narsalar, voqea va hodisalar jarayonlar o'rtasidagi eng umumiy tomon- ularning realligi haqida fikr yuritadilar.

Borliq kategoriyasi va uning o'ziga xos xususiyatlaridan hamda uning falsafada tutgan o'rnidan kelib chiqib, to'g'ri fikr yuritish bizni bir kator sohalarda xatolarga yo'l qo'yishimizning oldini oladi. Masalan, borliqni narsalarga yoki fikrning mavjudligiga o'xshatish unchalik to'g'ri bo'lmaganidek, uni faqat moddiy narsalarga nisbatan qo'llash yoki aksincha, uni faqat ma'naviy narsalar: sof fikr g'oyalar, faqat ong va uning maxsulotlariga nisbatan ishlatish ham qo'pol xatodir. Lekin shunga qaramay borliqqa shunday yondoshishlar falsafa tarixida ham, hatto hozirgi vaqtda ham uchrab turadi. Chunki borliq muammosi hamma vaqt faylasuflarni qiziqtirib kelgan.

Masalan, qadimgi yunon materialistlaridan Demokrit bo'linmas eng mayda zarrachatomni borliq, deb tushungan bo'lsa, o'sha davr yunon idealist faylasuflaridan Platon sezgi a'zolari bilib bo'lmaydigan doimiy va o'zgarmas «g'oyalar dunyosi» ni borliq, deb biladi. O'rta asr faylasuflari ham borliq muammosi atrofida qizg'in bahslar olib borishgan, ma'lumki, bu davrda din yagona hukmron ideologiyaga aylanganligi natijasida falsafa ham dinning xizmatkori bo'lgan. Shunga ko'ra o'rta asr sxolastik falsafasida xudo /olloh/ oliy borliq sifatida talqin qilingan.

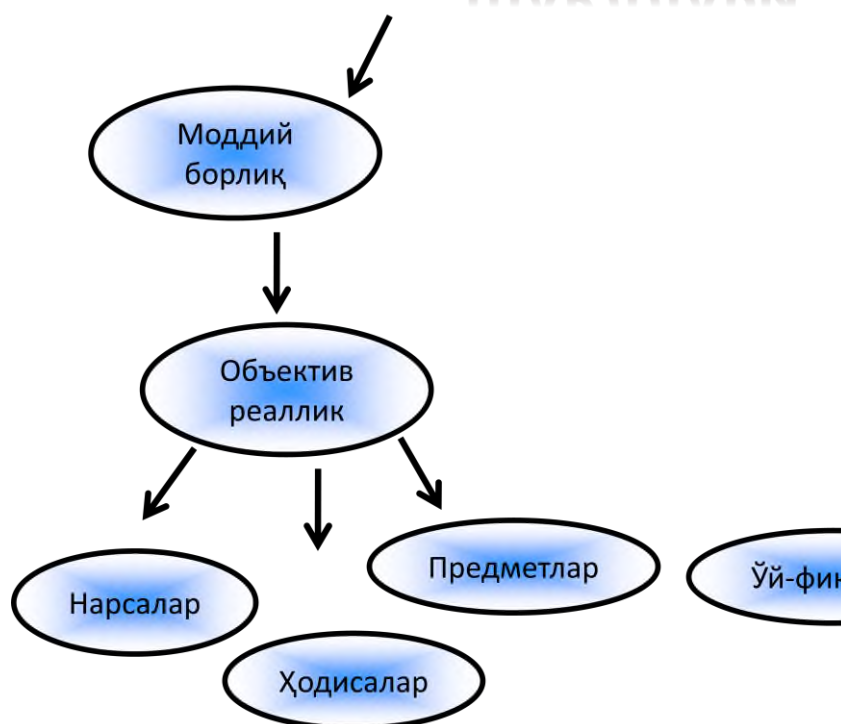
Ибн Сино(980-1037)

Bizning O'rta Osiyolik mutafakkirlarimiz ham o'z qarashlarida xudo /olloh/ ni oliy borliq, yaratuvchi kuch, deb bilganlar, jumladan, Ibn Sinoning borliqning uch xil shakli haqidagi quyidagi fikrlari xarakterlidir:

1. Yaratilmaydigan va yo'qolmaydigan, ya'ni doimiy borliq. Bu oliy borliq Olloh borlig'idir.
2. Yaratiladigan, paydo bo'lib, rivojlanib, so'ng yana yo'qoladigan ya'ni o'tkinchi borliq. Bu borliq olloh yaratgan moddiy narsalar, xususan, tabiatdagi predmet va hodisalar; inson va jamiyat borlig'i.
3. Inson aqliy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan borliq. Bu

inson ongining borlig'i, ya'ni **ma'naviy borliqdir.**

БОРЛИҚ ШАКЛЛАРИ

Borliqni Gegel ham o'zicha tushunadi. Gegelda borliq mutlaq g'oyadir, borliq bilan tafakkur bir-biriga mos keladi. Tafakkur borliqning ichki mohiyatidir, shuning uchun aqlga muvofiqdir.

Barcha sub'ektiv idealistlar: butun borliq sub'ekt, ya'ni inson sezgi va idroklarining yig'indisi /kompleksi/, kombinatsiyasidan iborat, deyдилar. Xullas, falsafa tarixida borliqni qaysi

ma'noda va qanday tushunishdan qat'iy nazar, ya'ni qadimgi yunon faylasuflari o'ylaganlaricha, borliqni substantsiya /asos/ ma'nosidami yoki Shekspirning Gamleti o'ylaganicha, shaxs hayoti va taqdiri ma'nosidami, baribir, borliq kategoriyasi falsafada chuqur mazmunga ega bo'lgan asosiy boshlang'ich tushunchadir.

Borliq kategoriyasi falsafiy kategoriyalar ichida boshlang'ich kategoriya bo'lib, o'tmishdagi va hozirgi davrdagi juda ko'p faylasuflar o'z qarashlarini kategoriya orqali ifodalashadi. Shu tufayli falsafada borliq to'g'risida ta'limot-ontologiya²⁰ paydo bo'lgan. Bu ta'limot atrofida falsafada qizg'in tortishuvlar va munozaralar davom etadi.

2. Borliqning asosiy shakllari. Borliq o'zining mavjudlik shakllariga ko'ra xilma-xildir. Xo'sh, bu shakllar qanday ko'rinishlarda mavjud?

Avvalambor, bizni qurshab turgan yaxlit bir butun dunyo, olam – bu eng umumiy borliq bo'lib u ko'pdan ko'p real mavjud narsalar, predmetlar, hodisalar, holatlar, organizmlar, tizimlar, elementlardan iboratdir. Ular o'rtasidagi bog'lanishlar va aloqadorliklar, ularning umumiy tomonlari borliq kategoriyasida ifodalanadi. Shu bilan birga, bu narsa va hodisalarning har biri o'ziga xos, nodir, boshqalarida bo'lmagan tomonlarga, xususiyatlarga ham ega. Lekin inson o'z faoliyatida ularni bilish jarayonida borliqning bu turli ko'rinishlari qanchalik xilma-xil bo'lmasin ularni bir-birlariga o'xshash tomonlaridan kelib chiqib umumlashtirishga, gruppalashtirishga ma'lum yaxlit bir tizimlarga birlashtirishga kirishadi. Shuni aytish kerakki, bunday inson yakka, ayrim narsa va hodisalarni ularga nisbatan butunlikka birlashtirib, har bir yakka, ayrimlikning mavjudlik xususiyatiga e'tibor bergan holda ularning borliq ko'rinishdagi ma'lum umumiylik jihatdan bu narsa va hodisalarning mavjudlik usuli va mavjudlik sharoitlaridagi o'xshashliklaridan kelib chiqib ularni turli gruppalariga, turlarga ajratadi. Dunyodagi barcha mavjud narsa hodisalarni ular borlig'ining ko'rinishlariga ko'ra, turli shakllarga ajratish va birlashtirish kishilarning kundalik hayotidagi oddiy jarayonlardir. Chunonchi ular o'z amaliy faoliyatlarida o'zlari anglamagan yoki anglagan holda, borliqning turli shakllari o'rtasidagi umumiylik va farqlarga, albatta, e'tibor beradilar. Borliq shakllarini bilishda ularni farqlash, ajratish kishilarning amaliy faoliyatida dunyoni tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun falsafiy muammolarni o'rganish borliq kategoriyasining mazmunini o'rganishdan, borliqning asosiy shakllarini tahlil qilishdan boshlanadi.

Shuni aytish kerakki, falsafadagi materializm va idealizm borliqning shakllari muammosiga turlicha yondashadi. Bunda materializm o'z e'tiborini moddiy borliqqa qaratib uni birlamchi, belgilovchi deb hisoblaydi. Idealizm esa, odatda, borliqning ma'naviy shakllariga alohida e'tibor beradi, u ma'naviy borliq shakllarini birlamchi, belgilovchi deydi.

Bir qadar izchil falsafa esa borliq shakllarini dastlab bir-biridan farq qiluvchi va ayni vaqtda bir-biri bilan o'zaro aloqadorlikda bo'lgan quyidagi turlarga ajratadi:

1. Insondan, inson ongidan tashqarida ob'ektiv reallik sifatida mavjud bo'lgan predmetlar, hodisalar, jarayonlardan iborat moddiy borliq.
2. Faqat inson ongida, ong bilan bog'liq sub'ektiv reallik sifatida mavjud bo'lgan fikrlar, g'oyalar, qarashlar tarzidagi borliq. Bu ma'naviy borliqdir. Borliqning bu turlari o'rtasidagi farq nisbiydir, chunki ular bir-birlariga o'tib turishadi. Shu bilan birga, ularning har biri o'z navbatida yana bir qancha shakllarga ko'rinishlarga bo'linadi.

Insonni qurshab turgan tabiat, tabiatni tashkil qilgan turli predmet va hodisalar, barcha noorganik va organik moddalar dunyosi, o'simliklar va hayvonot dunyosi, kishilarning o'zi va ularning o'zaro ijtimoiy munosabatlaridan tashkil topgan jamiyat - bularning barchasi moddiy borliq ko'rinishlaridir. Shunga ko'ra moddiy borliqni quyidagi konkret turlarga, ajratish mumkin:

1. Tabiiy borliq yoki tabiat borlig'i.
2. Insoniy borliq yoki inson borlig'i.
3. Ijtimoiy olam yoki jamiyat borlig'i.

²⁰ **Онтология** юнунча: **ontos-**избекча: борлиқ философиядаги борлиқ таълимотидир.

Moddiy borliqning bu turlarining har biri o'z tabiatlari jihatidan yana bir necha ko'rinishlarga bo'linadi. Ularni bunday ko'rinishlarga bo'lishning o'zi nisbiydir, chunki ularning hech biri sof emas, biri ikkinchisi bilan, ikkinchisi uchinchisi bilan va hokazo qorishib ketganlar.

Moddiy borliq turlari ma'naviy borliq bilan uzviy bog'lanib ketgandir. Ma'naviy borliq inson ongi bilan bog'liq barcha ma'naviy va madaniy hodisalar, fikrlar, g'oyalar, qarashlar ijtimoiy ong shakllari, inson va jamiyatning bir butun ma'naviy-madaniy hayotidir. Shu jihatdan ma'naviy borliqning quyidagi ikki ko'rinishi farq qiladi:

1) individuallashtirgan ma'naviy borliq;

2) ob'ektivlashtirgan ma'naviy borliq;

Borliqning bu yuqorida ko'rib o'tgan turlari va shakllari, ularga xos dialektikani tushunib olish uchun biz ularning har biri ustida alohida-alohida to'xtalib o'tamiz.

1. «Tabiiy» borliq yoki tabiat borlig'i

Tabiiy borliq o'zaro bog'liq, lekin bir-biridan farq qiluvchi quyidagi ikki ko'rinishdan iboratdir:

1) tabiatdagi predmet va hodisalarning, buyumlarning, jism va jarayonlarning asl borlig'i.

2) tabiatdagi predmet va hodisalar asosida inson tomonidan yaratilgan narsalarning tabiiy borlig'i.

Tabiiy borliqning birinchi ko'rinishi insongacha, insondan va uning ongidan tashqarida unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud predmet va hodisalar, jarayon va holatlarni o'z ichiga olgan tabiatdir. Bu ba'zi adabiyotlarda «birlamchi tabiat» deb ham ataladi. «Birlamchi tabiat» moddiy borliqning shakli sifatida insongacha mavjud bo'lgan, insondan va uning ongidan tashqarida, unga bog'liq bo'lgan holda mavjud bo'lmagani uchun ham, alohida reallik ko'rinishdagi borliq hisoblanadi. Bu borliq odatda bizni o'rab turgan tabiatdan iborat dunyo borlig'idir. Tabiiy borliqning bu shakli inson faoliyatining dastlabki sharti sifatida insongacha ob'ektiv mavjud bo'lgan tabiatdagi predmetlar, hodisalar va jarayonlarga xosdir.

«Birlamchi tabiat» borliqning alohida o'ziga xos real shakli sifatida, avvalo, u insongacha, undan tashqarida, unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud, deb ta'riflanar ekan, bu ta'rif quyidagilardan kelib chiqadi:

Birinchidan, inson tabiat to'g'risida fikr yuritir ekan, uning insongacha, insondan oldin ham real mavjud bo'lganini inson va uning ongi tabiat taraqqiyoti va jamiyatning paydo bo'lishi bilan paydo bo'lgandan keyin ham ularga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib kelayotgani, bundan keyin ham abadiy bo'lishi to'g'risidagi fikrlar ko'pdan ko'p faktlar, tajriba va ilmiy dalillar asosida qolaversa, qachonlardir yashagan, hozir yashayotgan kishilarning shaxsiy-amaliy tajribalari, hayotiy kuzatishlari va nazariy xulosalari tomonidan isbotlanganligidir.

Ikkinchidan, «birlamchi tabiat» insondan tashqari va unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, inson esa uning mahsuli ekanligi, inson usiz yashay va faoliyat ko'ra olmasligidir, hatto inson «birlamchi tabiat»siz biron-bir narsa yarata olmasligidir. «Birlamchi tabiat»ni tashkil etuvchi predmet va hodisalar ob'ektiv reallik sifatida, insonga bog'liq bo'lmagan o'z qonunlari asosida o'zgaradi, taraqqiy etadi, o'z-o'zini yaratadi. Bu «birlamchi tabiat» makonda cheksiz, vaqtda abadiydir, u hamma vaqt va hamma erda doimo mavjud. Inson shu «birlamchi tabiat» materiallari asosida amaliy faoliyati va ongi bilan «ikkilamchi tabiat»ni yaratadi.

«Ikkilamchi tabiat»ning vujudga kelishi insonga, «birlamchi tabiat»ga, undagi predmet va hodisalar, jarayonlarga ularning konuniyatlarini insonning bilishiga bog'liqdir. «Ikkilamchi tabiat» o'z mavjudlik shakli va reallik sharoitlariga ko'ra uning yuzaga kelishi yashashi jihatdan o'zining yuzaga kelishida asos bo'lgan «birlamchi tabiat»ga o'xshaydi. Lekin shu bilan birga, «ikkilamchi tabiat» o'zining vujudga kelishi, yashashida inson mehnati va bilimi bilan bog'liqligi jihatidan «birlamchi tabiatdan farq qiladi. Aniq kilib aytsak «ikkilamchi tabiat» inson paydo bo'lgandan keyin inson tomonidan yaratiladi, shu jihatdan u inson faoliyati va ongining mahsulidir. «Ikkilamchi tabiat» inson tomonidan yaratilgandan keyin u inson ongidan, insondan tashqarida ob'ektiv mavjud bo'ladi. Bu jihatdan «ikkilamchi» predmet va hodisalari ham

ob'ektivdir. «Ikkilamchi tabiat» predmet va hodisalari ijtimoiy hayotda inson ehtiyojini qondirish zaruriyati, ijtimoiy turmushda biron-bir funktsiyani bajarish zarurati tufayli yaratiladi. Masalan, bizning asosiy yozuv qurolimiz bo'lgan ruchkani olaylik. Ruchka o'z materialiga ko'ra «birlamchi tabiat» resurslariga oid. Uni qayta ishlab, unga o'z mehnati va ongini, inson uni «ikkilamchi tabiat»ga aylantirib uzining yozuv qurolini yaratgan.

Umuman, «ikkilamchi tabiat» predmet va hodisalari «birlamchi tabiat» materiallari inson mehnati, ongi, bilimi hamda shular asosida yaratilgan predmet va hodisalarning ijtimoiy funktsiyalarining birligidan iboratdir.

«Birlamchi» va «ikkilamchi tabiat»lar borlig'i haqidagi fikrlarimizni quyidagicha yakunlash mumkin: ular o'zaro aloqadorlikda bo'lib, bir tomondan, bir-biri bilan umumiylikka o'xshashlikka, birlikka ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, bir-biriga nisbatan farqlarga ham ega.

«Birlamchi tabiat» fazoda cheksiz, vaqtda abadiy borliq bo'lsa, «ikkilamchi tabiat» inson mavjudligi bilan uning faoliyati va ongi bilan, bir butun jamiyat bilan bog'liq holda mavjud bo'ladi, u fazo va vaqtda boshlanishiga va tugashiga ega.

«Birlamchi tabiat» inson bilan uni bilib borayotgan bitmas tuganmas cheksiz dunyo /olam/ bo'lsa: «ikkilamchi tabiat» esa inson tabiat qonunlarini bilib olishi tufayli ular asosida yaratgan predmet va hodisalar protsesslar dunyosidir.

«Ikkilamchi tabiat», bir tomonda, «birlamchi tabiat» kabi ob'ektiv, real borliq bo'lib, u inson ongidan tashqarida mavjud bo'lsa, ikkinchi tomondan u insonga bog'liq hamdir, chunki unda kishilarning maqsadlari, g'oyalari, bilim va mehnatlari mujassamlashgan bo'ladi. «Ikkilamchi tabiat» predmet va hodisalari borlig'i «birlamchi» tabiat va kishilik /inson/ borlig'ini bog'lovchi; ular chegarasidagi borliq bo'lib, tabiat borlig'ining o'ziga xos shakli sifatida «birlamchi tabiat» borlig'iga nisbatan ham, inson borlig'iga nisbatan ham nisbiy mustaqil borliqdir.

Borliqning o'ziga xos nodir shakllaridan yana biri- bu inson borlig'idir. Inson borlig'i alohida kishi borlig'i va butun insoniyat borlig'i ko'rinishlarida mavjud bo'lishi jihatdan o'ziga xos noyobdir. Biroq bu inson borlig'ida inson mavjudligi bilan birga, tabiat va jamiyatdagi hamma mavjud narsalar uchun umumiy bo'lgan tomonlar, xususiyatlar ham mavjuddir. Bu jihatdan inson borlig'i o'z tabiati va mohiyatiga ko'ra eng murakkab borliq shaklidir, u hamma borliq shakllarining ma'lum tomonlarining dialektik birligidan iboratdir.

Inson borlig'ida, avvalo, insonning tabiat taraqqiyotining mahsuli sifatida tabiiy borliqning har ikki shakliga oid tomonlar bilan, insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli sifatida unda ijtimoiy va ma'naviy borliqning ham hamma shakllariga xos tomonlarining jami birgalikda mujassamlangan.

Umum falsafiy nuqtai nazaridan qaraganda, inson, dastavval, tabiatning eng oliy tirik mavjudoti bo'lib, uning mavjudligining asosini inson tanasidagi hayot tashkil qiladi. Insonning tanasi bunda tabiiy jism sifatida boshqa tabiiy tirik jismlar bilan bir xil, ular ega bo'lgan barcha xususiyatlarga egadir. Ya'ni u ham paydo bo'lish, o'sish, rivojlanish, ulg'ayish, qarish, o'lish, bir holatdan boshqa holatga o'tish va hokazo xususiyatlarga ega. Bu tanada ham, birinchi navbatda, hayot jarayoni, ya'ni oqsil tanachalarining yashash usuli - moddalar almashish jarayoni kechishi lozim.

Inson tanasi bunda tabiatdagi barcha notirik va tirik jismlarda amal qiladigan qonunlarga bo'ysunadi. Lekin bu insonning jonli tanasining o'zi inson borlig'ini tashkil qilmaydi. Chunki inson borlig'i, avvalo, alohida kishining individual borlig'i va bir butun insoniyat borlig'i shakllarida mavjud bo'ladi.

Alohida kishining individual borlig'i esa dastlab tana va ruhning birligidan iborat bo'lib, u shu alohida kishining individual hayoti va faoliyati, uning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari, yashashi, his-tuyg'u va fikrlari, maqsad va istaklari, tilak va orzulari, o'z-o'zini anglashi, dunyoni bilishi, individual ongi va tafakkuri, narsalarga, kishilarga, tabiat va jamiyatga munosabatlarining jamini o'ziga qamrab oladi.

Bir butun insoniyatning borlig'i esa kishilik jamiyatining butun hayoti: uning o'tmishi, hozirgi va kelajagiga oid moddiy va ma'naviy turmushi, ishlab chiqarishi, ijtimoiy munosabatlari, ijtimoiy ong va hokazolardan iborat.

Inson borlig'i bu jihatdan ham tabiat, ham jamiyat va ham ruhiyat konunlariga bo'ysunadi.

Inson borlig'i har biri o'zicha nisbiy mustaqil bo'lgan inson mavjudligining uch jihati, quyidagi o'lchov bilan xarakterlanadi:

Inson dastavval, his qiluvchi va fikrlovchi jonli tanaga ega bo'lgan alohida real tabiiy individ sifatida mavjuddir. Shu bilan birga, inson, tirik tabiatning **homo sapiens** turiga oid, uning evolyutsiyasi tufayli kelib chiqqan alohida, o'ziga xos noyob bir oliy mavjudot hamdir. Insonning bu noyobligini uning ruhiy dunyosi tashkil qiladi. Lekin inson ayni vaqtda ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning mahsuli bo'lgan ijtimoiy mavjudot hamdir. Bular inson mavjudligining uch o'lchovi sifatida inson borlig'ining boshlang'ich xarakteristikalaridir.

Inson borlig'i, bir jihatdan, kishi va kishilar ongiga nisbatan ob'ektiv, ya'ni ular ongidan tashqarida mavjud bo'lsa, boshqa jihatdan u kishi va kishilar ongiga bog'liqdir. Aksincha inson borlig'i ongdan, ruhdan butunlay alohida mavjud emas. Chunki inson borlig'i tabiiylikning, moddiylikning, ma'naviylikning individuallikning, shaxsiy va ijtimoiylikning dialektik birligidan iboratdir.

Inson tanasi «birlamchi tabiat» sifatida bir holatdan ikkinchi holatga, bir ko'rinishdan boshqa ko'rinishga o'tadi, butunlay yo'qolib ketmaydi. Lekin boshqa jihatdan, inson tanasi «ikkilamchi tabiat» sifatida o'tkinchi, o'zgaruvchan, chekli, paydo bo'luvchi, rivojlanuvchi, nihoyat, o'luvchi xususiyatlarga ham egadir. Inson tanasining tirik bo'lishi insonning yashab turishi uchun oziq-ovqatga, kiyim-kechakka, turar joyga, issiq va sovuqdan saqlanishga, nasl qoldirishga va shular kabi turli-tuman moddiy ehtiyojlari qondirilgan bo'lishi kerak. Bu inson borlig'ining shunday xususiyatiki insonning jonli organizm sifatida mavjudligini bu ehtiyojlarni qondirmasdan turib, ta'minlab bo'lmaydi. Bular inson hayotining birinchi darajali moddiy ehtiyojlarini tashkil etadi. Shu bilan birga, inson hayoti uchun ma'naviy ehtiyojlar: ahloq, huquq, san'at, siyosat, fan va din kabilar ham katta rol o'ynaydi.

Masalan, har bir kishining bir butun jamiyatning yurish-turishi, odobi va hulqini, o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi ahloqiy normalarga bo'lgan ehtiyojlarni olaylik. Inson bularsiz ham o'z hayotini tashkil eta olmaydi. Biz yuqorida inson borlig'i uning tanasi va ruhining dialektik birligi tufayli mavjuddir, dedik. Haqiqatdan ham, har bir kishining miyasi, asab tizimi, ruhiyati va ma'naviyati uning tanasi /jismi/ va o'z faoliyatida katta rol o'ynaydi. Ruhan sog'lom kishi jismonan ham baquvvat bo'ladi. Shu bilan birga, tananing sihat-salomatligi ham kishining ma'naviy hayotiga katta ta'sir qiladi. Shuning uchun ham xalqimiz: «Yaxshi dam mehnatga hamdam», «Sog'lom tanda - sog' aql» maqollarini bekorga yaratmagan.

Bu narsa butun insonning hayotiga ham taalluqlidir.

Falsafada inson borlig'i borliqning bir butun borlig'ida qanday ahamiyatga ega va unda qanday o'rin tutadi? - degan masala faylasuflarni qiziqtirib keladi.

Oddiy qaraganda, inson, uning hayoti poyonsiz va cheksiz dunyoda hech bir arziyas narsa, qisqa, oddiy epizodga o'xshab tuyuladi. Aslida esa butunlay boshqa narsani ko'rish mumkin. Inson dunyoda faqat mavjud bo'lib qolmasdan, balki u o'z o'zini angelaydi, o'zi yashayotgan dunyoni biladi, dunyoga va o'ziga juda katta ta'sir qiladi, dunyoni va o'zini o'zgartirib, o'zlashtirib boradi, madaniyatni, san'atni, dinni va fanni, huquqni va siyosatni yaratadi, ijod qiladi. Inson bunda avvalo o'z borlig'ini bilish uchun, o'z borlig'i uchun qayg'uradi. U bir butun borliq tizimida o'zining ziddiyatli rolini anglab olishi, o'z borlig'i va dunyo borlig'i oldida o'z ma'suliyati, javobgarligini sezishi, his qilishi muhimdir. Inson uchun yana ham muhimroq narsa - bu har bir kishining o'zi va butun insoniyat taqdiri uchun, inson zoti va insoniyat tsivilizatsiyasi oldidagi ma'suliyatini to'g'ri anglashidir.

Bunda kishining ma'naviy yuksakligi va aqli rasoligi muhim rol o'ynaydi. Chunki har bir alohida kishining hayoti, faoliyati uning o'zi uchun ham, boshqa hamma kishilar va butun jamiyat hayoti uchun ham real hayot, real faoliyatdir. Bundagi har bir kishining o'z tanasi, o'z

ruhiyati, o'z o'tmishi hozirgi va kelajagi boshqa kishi va kishilar tanasi, ruhiyati o'tmishi, hozirgi va kelajagiga nisbatan alohida reallik, alohida borliq sifatida mavjud bo'ladi. Bu bilan birga har bir alohida kishining individual ongi, his-tuyg'ulari va fikrlari ham o'z-o'ziga boshqa kishi va kishilar, bir butun insoniyat ongiga, his-tuyg'u va fikrlariga nisbatan ham real bog'liqdir. Shuning uchun kishi ongida uning atrofidagi butun borliq bilan birga, uning individual borlig'i ham o'z-o'zini anglash sifatida aks etgan bo'ladi. Kishi ongida nafaqat tabiiy narsalar, shu bilan birga, barcha ma'naviy g'oyaviy narsalar ham uning amaliy nazariy faoliyatida o'zlashtirilib, haqiqiy o'ziga xos reallikni kasb etadi. Bu o'z tabiatiga ko'ra ma'naviy borliq deyiladi.

Ma'naviy borliq aslida inson borlig'ining bir ko'rinishi bo'lib u individual ong va ijtimoiy ong jarayonlarini o'z ichiga oluvchi ma'naviylik, ma'naviy qadriyatlar va ma'naviy boyliklardan iboratdir.

Tarixda sodir bo'lgan va bo'ladigan ko'pchilik voqea hodisalar inson va insoniyatning kelajagi, kishi va kishilarning hayoti va taqdiri ko'p jihatdan ma'naviyligi ma'naviy boyliklar bilan bog'liqligi ma'lumdir. Shu nuqtai nazardan ma'naviylikni borliqning o'ziga xos bir shakli sifatida alohida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Ma'naviylik inson va insoniyatning muhim fazilatlaridan biridir. U inson /kishi va kishilar/ ruhiyati bilan chambarchas bog'liqdir. Ma'naviylik - bu ko'p qirrali ong va ongsizlik jarayonlarini o'z ichiga oluvchi insonning kundalik hayoti tajribalari, uning tabiat, atrofidagi kishilar va jamiyat bilan bo'lgan munosabatlarida hosil qilgan malakalari, ko'nikmalari, uning shaxs sifatida shakllanishi davomida egallangan ahloqiy, siyosiy, huquqiy, diniy, falsafiy, shuningdek fanlarni o'rganish asosida olgan bilimlari, badiiy texnik va ilmiy ijodlarining jamidir.

Ma'naviylikni, ya'ni ma'naviy boylikning shakllaridan kelib chiqib, ikki turga bo'lib o'rganish mumkin. Ularning birinchisi- individ ongi va ruhiyati bilan bog'liq individuallashgan ma'naviy borliq bo'lsa, ikkinchisi- individ ongi va ruhiyatidan tashqari ularga bog'liq bo'lmagan

ob'ektivlashgan ma'naviy borliqdir.

Individuallashgan ma'naviy borliqning tashuvchisi- bu individ ongi va ruhiyatidir. Ular individ- alohida kishi miyasining xossalari bo'lib inson borlig'ining ajralmas qismlaridir. Konkret kishining xis tuyg'ulari, ichki ruhiy kechinmalari, orzu istaklari, xotirasi, taa'surotlari, fikrlari, hayollari, qarashlari, g'oyalari, individual ongi, ong osti va ongsizlik jarayonlar individuallashgan ma'naviy borliqning elementlaridir. Individuallashgan ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda sodir bo'ladigan jarayonlarning mavjudligini bevosita tashqaridan turib sezish, kuzatish, bilish mumkin emas. Ularni ilg'ash his qilishning birdan - bir yo'li - individning - konkret kishining o'z ongida, o'z ruhiyatida o'zgarayotgan jarayonlar to'g'risida o'ziga o'zi hisob berishdir. Fan sohasida hali kishi miyasida sodir bo'ladigan ong faoliyatini, ruhiy jarayonlarni butunlay to'laligicha bilish, qayta tiklash yoki qayd qilib qo'yishga hozircha erishilgani yo'q.

Biz shu paytgacha, odatda ularning sub'ektiv taassuroti qoldirgan biz uchun tabiiy yoki ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan ko'rinishlarini ajratib olib, qayd qilib kelamiz, xolos.

Individuallashtgan ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati yana shundaki, unga xos jarayonlar individning dunyoga kelishi bilan paydo bo'ladi va olamdan o'tishi bilan birga yo'qoladi.

Individuallashtgan ma'naviy borliqning xususiyatlarini asosan ruhshunoslik fani o'rganiladi. Ma'naviy borliqning bu ko'rinishi hozirgacha ong haqida fanlarda, xususan falsafada nisbatan kam tadqiq qilingan, tadqiq qilingan bo'lsa ham, unga ko'proq bevosita yondashib kishi ongidagi jarayonlarni uning hatti harakatlaridan kelib chiqib izohlaganlar. Lekin individ ongini bilvosita o'rganishga kirishgan bir qator fanlar xususan, ruhshunoslik fani keyingi vaqtlarda ma'lum yutuqlarga erishish bilan bir qatorda bu sohada ko'pgina qiyinchiliklarga ham duch kelmoqda. Shulardan biri ongning real mavjudligi masalasi bo'lib unda bir tomondan, ong jarayonini individ miyasi va asab sistemasidagi tabiiy va biologik jarayonlardan ajralgan holda o'rganish mumkin emasligi bo'lsa, ikkinchi tomondan ong ma'naviy hodisa bo'lganidan, uning moddiy narsalar sifatida tadqiq kilib bo'lmayotganligidir. Shu bilan birga, ong jarayonlari haqida fikr yuritishning murakkabligi yana shundaki, ularni tilda, nutqda to'la berib bo'lmaydi. Chunki miyada ongli jarayonlardan tashqari hali anglanmagan ong osti va ongsizlik jarayonlari ham kechadi. Individuallashtgan ma'naviy borliq shu sababli faqat individ ongi, ong jarayonlarigina emas, balki mana shu hali anglanmagan ong osti va ongsizlikni ham o'z ichiga oladi.

Shu munosabat bilan bu hodisani o'rgangan olimlar o'rtasida ong osti, anglanmagan, ongsizlik hodisalar mavjudmi, agar mavjud bo'lsa, ularni qanday izohlash mumkin? - degan savollar tug'iladi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida bu savollar yuzasidan psixologlar va faylasuflar o'rtasida qizg'in munozaralar kelib chiqadi. XX asr boshlarida bu muammoni psixiatrlar, xususan, Z. Freyd va uning izdoshlari qizg'in o'rgana boshlaydilar. Ular o'z

eksperimental tadqiqotlari bilan ong osti anglanmagan va ongsizlik jarayonlarining individ miyasida, uning ruhiyatida mavjudligini e'tirof etadilar. Keyinchalik ularni qo'llab-quvvatlagan bir qator psixologik /ruhshunos/ va faylasuflar ongsizlikni individ ruhiy faoliyatining muhim bir tomoni sifatida izohlashadi.

Z.Freyd va uning izdoshlarining tushuntirishlaricha individ miyasi va asab tizimiga ongsizlikning uch darajasi hosdir.

1-daraja. Bu darajada ongsizlik inson tanasining yashashini ta'minlab, tana vazifalarini koordinatsiya qiladi, hamda tananing bir qator oddiy biologik ehtiyojlarini qondirishni nazorat qiladi. Bu nazorat inson tomonidan o'z o'zidan, aynan anglab olinmagan holda ko'p hollarda aniq amalga oshiriladi. Kishidagi ayrim intilish va hohishlar, tushlar, ichki ruhiy holatlar ongsiz jarayonlar asosida sodir bo'ladi.

2-daraja. Bu darajadagi ongsizlik inson ma'lum davrgacha anglab etmagan, aslida onglilik bilan tutashib ketgan, lekin keyinchalik anglangan fikrlarni o'z ichiga oladi. Masalan, «tilimning uchida turibdi», «miyamga bir fikr keldi» deganda, avvalo, ong ostida vujudga kelgan, lekin hali anglanmagan, keyinchalik esa anglanadigan fikrlar yaqqol misol bo'la oladi.

3-daraja. Ongsizlikning bu darajasi badiiy, ilmiy, hayoliy jarayonlarda intuitiv asosida qiyosiy va fikriy jarayonlarga xosdir. Bu jarayonlarda ongsizlik intuitsiyalar ishi bilan yuzaga chiqadi. Ong osti, anglanmagan va ongsizliklarning mavjudligini bilishning qiyinligi shundaki ular inson ruhiy jarayonida onglilikda namoyon bo'lish hollarida, birinchidan, to'liq yuzaga chiqmaydi: ikkinchidan ularni ong sohibi ongi ushlab qolgan ayrim ko'rinishlar tarzida anglagan bo'ladi. Lekin shunga qaramay inson ruhiy jarayonini chuqur o'rganish ularning mavjudligidan dalolat beradi. Umuman, individuallangan ma'naviy borliqni chuqurroq o'rganish lozim. Ma'naviy borliqning bu shakliga individning o'z-o'zini anglashi ham kiradi. O'z-o'zini anglash individuallashgan ma'naviy borliq tarkibida muhim o'rin tutadi. /uning tabiati va o'ziga xos xususiyatlari «Ong muammosi» mavzusida ochib berilgan/.

Xullas, individuallashgan ma'naviy borliqni alohida borliq sifatida o'rganilar ekan, inson borlig'idan, umuman, bir butun olam borlig'idan alohida ajratib qaramaslik kerak. Chunki, bir butun olamsiz inson bo'lmaganidek insonsiz ong ham individsiz individuallashgan borliq ham bo'lmaydi, u individning individual ruhiy-ijtimoiy hayoti faoliyatida namoyon bo'ladi.

Ma'naviy borliqning ikkinchi ko'rinishi - bu ob'ektivlashgan ma'naviy borliqdir. Bu borliqda individ ongida paydo bo'lgan g'oyalar, qarashlar, fikrlar undan tashqarida chiqib ob'ektivlashadi, reallashadi, moddiylashadi. Natijada endi ular individual ongdan tashqarida yashay boshlaydi. Ob'ektivlashgan ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, u sub'ekt ongidan - individual ongdan chiqib unga bog'liq bo'lmagan holda ob'ektivlashgandan so'ng tabiiy va sun'iy tillar materiallari, ijtimoiy ong va uning shakllarida masalan muayyan san'at asarlari va madaniyat obidalarida ifodalangan g'oyalar qarashlar nazariya va ta'limot shakllarida tarixiy taraqqiyot davomida rivojlanib, takomillashib boradi, va asrlar osha insoniyatga xizmat qilib saqlanib turadi. Ob'ektivlashgan ma'naviy borliqning bir ko'rinishi bu til /nutq/dir. Til /nutq/da ong faoliyatining bir qismi reallashadi. Individual ongdan tashqariga chiqib, ob'ektivlashadi. Tilda ong mahsuli - fikr moddiylashadi: u tovushlar va so'zlardan tashkil topib, gaplar va bayon qilingan nutqlarda ifodalanadi. Dastlab individual ongda paydo bo'lgan g'oyalar va fikrlar endi tovushlar va so'zlar, jumlar va gaplar, matnlarda ongdan tashqarida reallik sifatida mavjud bo'ladilar. Shu realliklar tufayli insoniyat madaniyatni yaratadi, shu realliklar tufayli moddiy va ma'naviy madaniyat boyliklari vujudga keladi va avloddan avlodga o'tib, ularga xizmat qilib, insonni ma'naviy jihatdan boyitib boradi.

Ob'ektivlashgan ma'naviy borliqning vujudga kelishi va mavjud bo'lishini boshqa misolda ham ko'rish mumkin. Masalan, eng qadim zamonda ibtidoiy inson miyasida non qilish, uni pishirish g'oyasi individuallashgan borliq shaklida vujudga kelgan. Bu g'oyani u o'z hayotida qo'llab real nonni qilgan va pishirgan. Non g'oyasi qilingan va pishirilgan nonlarda ob'ektivlashgan. Bu g'oya non qilish va pishirishdagi boshqa kishilarning malaka va tajribalari bilan boyib, rivojlanib borgan, bora bora u chiroyli va mazali nonlar tayyorlash bilimlari va san'atiga aylangan. Bu bilimlar va non yopish san'ati bizning kunlarimizda ham davom etib

kelmoqda. Bundan ko'rinadiki, dastlab individ ongining mahsuli bo'lgan non g'oyasi individuallashgan ma'naviy borliq, shaklidan chiqib keyinchalik real nonlarda reallashadi va ob'ektivlashadi. Bu g'oyani keyingi avlodlar o'z faoliyatlarida yanada rivojlantirib ularga «o'lmas xarakter» kasb etishadi.

Insoniyat yaratgan barcha moddiy va ma'naviy madaniyat va san'at asarlari, madaniy yodgorliklar, kitoblar, formulalar, loyihalar, modellar, ranglar, kuylar, notalar, raqslar - hamma hammasi individual ma'naviyliklarning ob'ektivlashgan, moddiylashgan ko'rinishi ob'ektivlashgan ma'naviy borliqdir. Bu ob'ektivlashgan ma'naviy borliqning mavjud bo'lishida xotira alohida rol o'ynaydi. Hozirgi fan va texnika taraqqiyoti davrida xotirada saqlash va uni foydalanishda «elektron mashinalar xotirasi» muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biz oldin ashula teksti va muzikalarimizni gramplastinkalarga, keyinchalik magnitofon lentalariga hozirda videomagnitofon lentalariga yozib qo'yib, istagan paytda ularni qo'yib eshitib ham ko'rishimiz mumkin.

Demak, ob'ektivlashgan ma'naviy borliq ham insoniyatning ma'naviy moddiy hayotida, madaniyat, fan, san'at, adabiyotning paydo bo'lishi tsivilizatsiyaning rivojlanishida juda katta rol o'ynaydi.

Ma'naviylik, ma'naviy borliqning qanday ko'rinishida mavjud bo'lishidan qat'iy nazar u moddiy asossiz mavjud bo'lmaydi. Individuallashgan ma'naviy borliq individ miyasi, markaziy asab tizimi butun organizm faoliyatining betakror jarayonlari ko'rinishida mavjud bo'lsa ob'ektivlashgan ma'naviy borliq ijtimoiy ong shakllari tarzida inson madaniyatining turli ko'rinishlarida moddiylashgan, ob'ektivlashgan shakllari tarzida namoyon bo'ladi. Bu individuallashgan ma'naviy borliq va ob'ektivlashgan ma'naviy borliqlar bir birlariga o'tib, bir birlarini boyitib, to'ldirib boradilar, ularni o'zaro dialektik munosabatda olib o'rganish lozim.

Sof ma'naviy borliqning o'zi mavjud emas. Sof ma'naviy borliqni e'tirof etish idealizmga olib boradi. Ma'lumki ob'ektiv idealizm vakillaridan biri Platon /Aflotun/ ning qarashicha, moddiy borliqdan alohida unga bog'liq bo'lmagan holda yaxshilik, haqiqat, go'zallik va shu kabi «g'oyalar dunyosi» ob'ektiv mavjud emish. Platon bunda ob'ektivlashgan ma'naviy borliqning o'ziga xos ba'zi xususiyatlarini mutlaqlashtiradi, bo'rttiradi va shu asosida ularni idealistik tushuntiradi. Platon o'z fikrini isbotlash uchun misol keltiradi: masalan, to'quv mokisi buzilgan yoki yo'qolgan taqdirda ham u to'g'risidagi fikr doimo yashayveradi va qaerda mokiga ehtiyoj tug'ilsa bu g'oyadan kishilar foydalanaveradi. Platonning bu fikridan ma'naviy borliq tabiiy borliqqa, inson borlig'iga bog'liq bo'lmagan holda ulardan mustaqil mavjud, degan xulosa kelib chiqmaydi. Aksincha, ma'naviy borliq moddiy borliq bilan birgalikda bir butun borliqni tashkil etishi ma'lum bo'ladi.

Shuning uchun ham falsafa borliqning hamma shakllarini va ko'rinishlarini ularning ichki o'zaro bir birlari bilan aloqadorlikda, o'tishda, bog'lanishda, bir birlariga ta'sir va aks ta'sirda olib o'rganadi va tushuntiradi. Masalan, individuallashgan va ob'ektivlashgan ma'naviy borliqning birgalikdagi ko'rinishida namoyon bo'ladigan axlokiy-ma'naviy printsiplar, huquqiy-tartibot normalari, ideallar, go'zallik, adolat, yoshlik, insoniylik kabi ma'naviy qadriyatlar insoniyat hayotida ayniqsa ijtimoiy olam tizimida muhim rol o'ynaydi. Bunda individuallashgan ma'naviylik yakka individ shaxsining ma'naviy dunyosini belgilasa, ob'ektivlashgan ma'naviylik bir butun, jamiyat ma'naviy hayotini belgilaydi.

Borliqning yana bir shakli- bu ijtimoiy olamdur. Ijtimoiy olam individual yakka shaxs va jamiyat borlig'ining birligidan iborat borliqdir. Ijtimoiy olam deyilganda individual yakka shaxs va jamiyat hayotining hamma tomonlari emas, balki ularning bir butun moddiy hayoti tushuniladi. Jamiyatning moddiy hayoti esa kishilarning o'z hayotlari jarayonida ularning irodalariga bog'liq bo'lmagan ishlab chiqarish munosabatlaridan, bu ishlab chiqarish munosabatlarining jamini o'z ichiga olgan jamiyatning iqtisodiy tizimi, real bazasidan iborat bo'ladi. Jamiyatni dialektik, materialistik tushunishga ko'ra, moddiy ishlab chiqarish usuli, umuman hayotning sotsial /ijtimoiy/, siyosiy va ruhiy jarayonlariga sabab bo'ladi. Kishilarning ongi ularning borlig'ini belgilamaydi. Aksincha, ularning ijtimoiy borlig'i ijtimoiy onglarini belgilaydi. Demak, ijtimoiy olam deganda materialistik falsafada bir butun jamiyatning moddiy

hayotini moddiy ne'matlar ishlab chiqarishi hamda ishlab chiqarish jarayonida kishilar kirishadigan moddiy munosabatlarni tushunamiz. Ijtimoiy olam ijtimoiy ong bilan chambarchas bog'liqdir. Ular bir butun jamiyat hayotining ikki moddiy va ma'naviy tomonlarini tashkil qiladi. Bu masala jamiyat to'g'risidagi mavzuda to'laroq ijtimoiy ong bilan birlikda yoritiladi.

Shuni aytish kerakki, borliq muammosini falsafiy tadqiq qilish uning substantsiya muammosi bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Субстанция масаласи

Субстанция – (асос, негиз); фалсафада нарсанинг моҳияти ҳақидаги таълимот.

1. Монизм – Дунё асосини бир нарса ташкил қилади
2. Дуализм – Дунё иккита асосдан ташкил топган (олий онг – худо ва материя)
3. Плюрализм – (Кўп, хилма хил ва ранг-баранг)

Substantsiya²¹ deyilganda falsafada dastlabki vaqtlarda borliq, tabiat, jamiyat, inson va bir butun dunyodagi barcha predmet va hodisalarning asosini tashkil etadigan moddiy yoki ruhiy birlamchi narsa tushunilgan. Masalan, qadimgi davr materialistik faylasuflar suvni, havoni, apeyronni, olovni, atomlarni, ya'ni moddalarning biron turini substantsiya, deb tushunganlar. O'rta asr Sharq falsafasi namoyondalari Al-Kindiy, Ar-Roziy, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd o'z falsafiy qarashlarida substantsiyani hamma narsaning moddiy asosi va ularning mohiyati, deb qaraganlar.

Idealizm vakillari substantsiya, deb butun mavjudlikning asosi bo'lgan g'oyani, ruhni yoki sub'ekt ongi va shu kabilarni tushunadi. Masalan, qadimgi yunon mutafakkirlaridan Pifagor substantsiya, deb sonlarni tushunadi. Platon esa g'oyani, substantsiya deb qaraydi. XVII asrda yashagan golland faylasufi B.Spinoza esa substantsiya, deb o'z o'zining sababchisi bo'lgan narsani tushunadi. Uning qarashicha, ko'lam va tafakkur ana shu substantsiyaning atributlaridir. Nemis klassik falsafasining vakili I.Kant substantsiya «u shunday bir doimiy narsaki, faqat unga nisbatangina hamma vaqtli hodisalarni aniqlash mumkin» - deydi. I.Kant fikricha, substantsiya - tajriba ma'lumotlarini sintezlashtiruvchi tafakkurning aprior shaklidir.

Gegel esa «mutlaq g'oya», «mutlaq ruh»ni substantsiya, deb qarab, uni narsalarning muhim o'zgaruvchan, rivojlanuvchi tomonlarning yaxlitligidir, mazkur tomonlarda bu yaxlitlik ularning mutlaq inkor etilishi, ya'ni mutlaq quvvat va shu bilan birga, har qanday mazmunning boyligi sifatida ochiladi, - deydi. U substantsiya «mutlaq g'oyaning rivojlanish jarayonida muhim bosqich», «har qanday haqiqiy taraqqiyotning negizi», deb ta'riflaydi. Gegelda substantsiya ayni bir vaqtda ham rivojlanuvchi g'oya - ibtido, ham sub'ekt, ya'ni o'z-o'zini tuzdiruvchi asos, ham shu rivojlanishning momenti sifatida qaraladi.

Umuman, falsafani substantsiya muammosini o'rganishda insonni qurshab turgan dunyoning asosi nima o'tadi? uning asosida bir narsadanmi yoki ko'p narsadan tashkil

²¹ Субстанция / лат. Субстанция - ўзб. Моҳият) фалсафада нарсанинг моҳияти ҳақидаги таълимот.

topganmi? degan savollarga turlicha javob berishadi. Faylasuflarning bir qismi bizni qurshab turgan dunyoning birinchi asos bor deb bilishgan. Ularning bu yagona birinchi asosi to'g'risidagi qarashlari monizm ta'limotini keltirib chiqargan. Lekin **monizm** ta'limoti dunyoning birinchi asosi nima? Materiyami yoki mutlaq g'oya («mutlaq ruh»), ongmi? degan savolga bergan javoblariga ko'ra ikki xil bo'lgan. Dunyoning birinchi asosi materiyadir deb qarovchi monistik ta'limot materialistik monizm deyiladi. Dunyoning birinchi asosi «mutlaq g'oya», «mutlaq ruh» yoki ong deyuvchi monistik ta'limot **idealistik monizm**, deb atalgan.

Faylasuflar orasida dunyoning asosini bir narsa emas balki ikki narsa ham g'oya /ruh/, ham materiya tashkil qiladi deyuvchilar ham mavjud bo'lgan. Masalan, yangi zamon falsafasida frantsuz faylasufi Rene Dekart substantsiya muammosini qarab chiqar ekan u dunyoning asosida ham materiya ham g'oya /yoki ruh/ yotadi deydi. Bunday qarash **dualizm** deb ataladi. Dualizm ta'limotining tarafdorlari dunyoning asosiga bir-biriga bog'liq bo'lmagan ham materiya ham ruh / g'oya/ni qo'yishib, ular o'rtasida hech bir umumiylik yo'q deyishadi. Dualizm ta'limoti odatda teologik va ilmiy tafakkurning o'zaro sig'ishmasligining o'ziga xos ifodasi sifatida paydo bo'ldi.

Substantsiya muammosini hal qilishda monistik va dualistik qarashlardan farqli **plyuralistik** qarashlar ham mavjud. Plyuralistik qarashlardan iborat plyuralizm ta'limoti nuqtai nazaricha, dunyoning asosini yakka bir narsa emas balki ko'p narsalar tashkil qiladi.

7-mavzu. “O’zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari. Falsafa kategoriyalari.”

Reja:

- 8. Umumiy o'zaro aloqa va rivojlanishning dialektik tamoyillari.**
- 9. Qonun tushunchasi va uning tasnifi.**
- 10.Falsafa qonunlari.**
- 11.Falsafa kategoriyalari.**

Borliqni falsafiy tushunish faqat uning turlari va ularning o'ziga xos xossalarini bilib olishdan iborat bo'lmay, balki borliqni tashkil etgan narsa va hodisalarning o'zaro aloqalari va bog'lanishlarini, o'zgarish va rivojlanishlarini bilishni ham taqozo qiladi.

Busiz, olamning bir butun, yaxlit manzarasini tasavvur etib, shuningdek uning haqidagi nazariy xulosaga kelib ham bo'lmaydi. Busiz borliqning holatini, tabiatini, manbai, sababi va harakatga keltiradigan kuchi hamda yo'nalishini tushunishga imkon ham yaratilmaydi. Bu, o'z navbatida, aloqadorlik va taraqqiyot to'g'risidagi ta'limotning falsafiy muammolarini ham o'rganishni taqozo qiladi.

Harakat, taraqqiyot, umumiy bog'lanish va aloqadorlik to'g'risidagi falsafiy ta'limotlar ham falsafa fani bilan birga paydo bo'lgan. Bu muammolar tahlili falsafada «dialektika» tushunchasi orqali ifodalangan. Bu tushuncha falsafa tarixida turli davrlarda turli ma'nolarni ifodalab kelgan. Dialektika dastlabki davrlarda o'zaro bahs, munozara olib boruvchi mutafakkirlarning muhokamalaridagi qarama-qarshi, zid fikrlarning to'qnashuvi va shular asosida haqiqatni aniqlash ma'nosini ifodalagan. Antik davr mutafakkirlarining ma'lumotiga ko'ra, munozarada ishtirok etuvchilar, o'z muhokamalarida bir-birlariga muqobil savollarni

berib, bu savollarga har tomonlama yondoshib, ulardagi bir tomonlamaliklarni bartaraf qilishga uringanlar. Bunda, ular, o'z muhokamalarida har xil nuqtai nazarlarni hisobga olgan holda, ilmiy, nazariy, ahloqiy, siyosiy, huquqiy va shu kabi voqea-hodisalar to'g'risida o'z qarashlarini ishlab chiqqanlar. Ular shundan kelib chiqib, dialektika deganda o'zaro bahslashuv san'atini, munozara asosida haqiqatga erishish usulini tushunganlar. Masalan, antik davr mutafakkiri Suqrot dialektikani bahslarda yo'l qo'yiladigan qarama-qarshi fikrlar o'rtasidagi ziddiyatlarni ochish orqali haqiqatga erishish san'ati, deb tushungan.

Dialektikani bahs san'ati sifatida tushunish hatto o'rta asrlarda ham davom etgan. Buni o'rta asrlar mutafakkiri Per Abelyarning «Ha va yo'q» nomli asari yaqqol tasdiqlaydi.

Dialektikaga munozara san'ati sifatida qarash o'rta asrlarda yashagan O'rta Osiyo mutafakkirlariga ham xos bo'lib, hatto bu narsa Uyg'onish davrlarida ham davom etgan. Bu davr mutafakkirlarida ham dialektika savol-javob san'ati sifatida o'zgacha fikrlarni rad qilish usuli bo'lib xizmat qiladi. Bunga misol qilib G.Galileyning «Dunyoning ikki sistemasi to'g'risidagi bahs» asarini ko'rsatish mumkin. Umuman, dialektika tushunchasining paydo bo'lishi, u o'zining dastlabki davrlardagi tor ma'noni ifodalashiga qaramasdan, o'sha davrlardan to bizning kunlarimizgacha qo'llanib kelingan sermazmun falsafiy suhbat usulining paydo bo'lishida muhim rol o'ynadi va insoniyat madaniyatining rivojlanishiga katta hissa bo'lib qo'shildi.

Asrlar davomida to'planib borgan dialektik munozara madaniyati murakkab muammolarni muhokama qilish, ulardagi turli qarama-qarshi nuqtai nazarlarni ochish, aniqlash va tushunish mahoratining qaror topishi inkor qilib bo'lmas ahamiyat kasb etdi. Bora-bora dialektika qarama-qarshi nuqtai nazarlar, ular o'rtasidagi ziddiyatlarni ochish usuli sifatida qaraladigan bo'ldi.

Shunday qilib, sekin-asta inson ijodiy tafakkuri o'z tabiati bilan dialektik ekanligi haqidagi tasavvur paydo bo'ldi. Lekin ma'lum vaqt o'tishi bilan dialektika faqat kishilarning o'zaro munozaralarigagina xos emasligi ma'lum bo'la bordi. Oqibatda, dialektika faqat inson fikrlash jarayonigagina xos bo'lmasdan, balki u tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarga ham xos, deb qarala boshlandi. Ayniqsa, bu qarash borliq shakllari va turlari o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorliklarning, ular doim o'zgarib, rivojlanib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishlarining aniqlanishi bilan yanada rivojlandi. Natijada, «dialektika» tushunchasi insonni, uni qurshab turgan dunyoni bilish, uni tushunish va izohlashning umumiy usuli ma'nosini ifodalay boshlaydi.

Vaqt o'tishi bilan «dialektika» tushunchasi hamma narsalar: xoh katta, xoh kichik bo'lishiga qaramasdan, o'zgarib, o'zining oldingi xususiyatlarini o'zgartirib, ilgari ega bo'lmagan yangi xususiyatlar hosil qilib borishlarini ham ifodalay boshlaydi. Shu asosda asta-sekin dunyoni dialektik tushunish, borliq va bilishga dialektik qarash qaror topa boshlaydi. Lekin dunyodagi barcha o'zgarish, aloqadorlik va rivojlanishlarni falsafiy jihatdan tushunib etish juda qiyinlik bilan kechdi. Sababi: insoniyat taraqqiyotining juda uzoq davrlarigacha kishilar kosmosni, o'simliklar, hayvonot dunyosini, hatto kishilarning o'zlarini ham o'zgarmas, doimo bir xilda turadi, deb bilishgan. Dunyoning o'zgaruvchanligi, undagi narsa va hodisalarning birbirlariga bog'liqligi to'g'risidagi tasavvurlarning paydo bo'lishi insoniyatning dunyoni bilishi jarayonida juda katta kashfiyot bo'lgan.

Dunyoning o'zgaruvchanligi to'g'risidagi dastlabki fikrlar ham qadimgi Xitoy, Hindiston hamda Yunonistonning falsafiy ta'limotlarida ilgari suriladi. Qadimgi davr faylasuflari, garchi hali harakatning turli ko'rinishlari va xillari to'g'risida ilmiy dalillarga ega bo'lishmasa ham, borliqning umumiy o'zgaruvchi xarakteri haqida o'z davrlari uchun yangi fikrlarni ilgari surishadi.

Kishilar dastlabki vaqtlardan boshlab o'z tajribalarida narsa, hodisalardagi o'zgaruvchan xususiyatlar bilan birga, ularda ma'lum barqaror, o'zgarmas xususiyatlarning ham mavjudligini anglay boshlaganlar. Nihoyat, dunyo o'zgaruvchanmi, yoki o'zgarmasmi? degan savollar paydo bo'lib, bu savollarga mutafakkirlar turli xil javob berganlar. Amaliyot bergan ko'pdan-ko'p ma'lumotlarga va o'z kundalik tajribalariga tayangan ko'pchilik mutafakkirlar dunyo o'zgaruvchan, deyishgan. Lekin bunga qarama-qarshi bo'lgan, dunyo o'zgarmas, barqaror,

deyuvchi mutafakkirlar ham o'zlarining muayyan asoslariga ega bo'lishgan. Natijada, dunyoning, undagi narsa va hodisalarning ham o'zgaruvchan, ham barqaror o'zgarmas xossalari haqidagi qarashlar kelib chiqadi. Haqiqatan ham, narsa va hodisalar ma'lum vaqt ichida har qancha o'zgarsa ham, ayni vaqtda ularning ma'lum tomonlari o'zgarmay qolaveradi. Xullas, bunday qarashlar to'plana borib, narsa va hodisalarning qarama-qarshi tomonlari, ular o'rtasidagi ziddiyatlar haqidagi qarashlar tufayli falsafada rivojlanish g'oyasi kelib chiqadi.

Rivojlanish g'oyasi inson ongida uzoq asrlar davomida shakllanib boradi. Dastlab kishilar rivojlanish to'g'risida hech bir tasavvurga ega bo'lmagan. Lekin keyinchalik ular dunyodagi narsa va hodisalarda yuz beradigan turli xil o'zgarishlarni anglay borib, dunyoning uzluksiz harakatda, o'zgarish va rivojlanishda ekanligini tushuna boshlaganlar. Ular, shu bilan birga, tabiat va jamiyat voqea-hodisalarida juda ko'p davriy, takrorlanuvchi hodisalarni ham bila borganlar. Masalan, yil fasllari, kun bilan tunning o'rin almashishi va shular kabi. Lekin dastlabki davrlarda mutafakkirlar rivojlanishni butunlay yangi narsaning, yangi bosqichning paydo bo'lishi, deb tushunish darajasiga ko'tarila olmaganlar.

Rivojlanishni butunlay yangi sifat o'zgarishi, eskiga nisbatan jiddiy yangining paydo bo'lishi, deb tushunishda Uyg'onish davri Sharq va O'rta Osiyo mutafakkirlari, keyinchalik esa o'rta asr xristian, diniy va tarix falsafasi mutafakkirlari bir qadar oldinga ketadilar. Ularning qarashlarida rivojlanish g'oyasini insoniyat jamiyati tarixiga tatbiq etishga urinishlarni uchratamiz.

Rivojlanish g'oyasini bir butun dunyo rivojlanishi bilan bog'lab tushunishda muhim qadamni birinchi bo'lib frantsuz faylasufi Rene Dekart qo'yadi. U, dunyoni xudo yaratayotib, unga dastlabki turtkini kiritgan va uni harakatga keltirgan, deydi. XVIII asr frantsuz ma'rifatparvarlari Volter va Russo inqilobiy qayta qurishni o'z ichiga olgan tarixiy rivojlanish g'oyasini ilgari surishadi. Ularning izdoshi Kondorse esa o'zining jamiyatning ilgarilama harakati, uzluksiz taraqqiyot to'g'risidagi ta'limotini yaratadi. Bu mutafakkirlar o'z qarashlarida g'oyaviy omillar (masalan: ahloq, din, huquq va shu kabilar) jamiyatni harakatga keltiruvchi, rivojlantiruvchi asosiy kuchlardir, degan g'oyani ilgari suradilar.

Nihoyat, rivojlanish to'g'risidagi har xil qarashlarning sintezi sifatida bir butun taraqqiyot nazariyasi faqat nemis klassik falsafasidagina paydo bo'ldi. Bu falsafaning asoschilaridan biri **Immanuil Kant** rivojlanish g'oyasini quyosh sistemasi va barcha yulduzlar dunyosini izohlashga tatbiq etib, uni hatto insonning ijtimoiy rivojlanishiga, xususan, insonning ahloqiy rivojlanishiga ham joriy etishga urinadi. Kantning shogirdi Gerder esa rivojlanish g'oyasini butun xalqlarning tarixi taraqqiyotiga va insoniyat madaniyati taraqqiyotiga birinchi bo'lib tatbiq etadi. Bu davrga kelganda, dialektika tushunchasi endi rivojlanish g'oyasini ifodalay boshlaydi.

Dialektikani rivojlanish haqidagi har taraflama, mazmun jihatdan boy va chuqur ta'limot sifatida birinchi marta nemis klassik falsafasining buyuk vakili Hegel ishlab chiqdi. Hegelning ulug' xizmati shu bo'ldiki, u birinchi bo'lib, butun tabiiy, tarixiy va ma'naviy dunyoni bir jarayon shaklida, ya'ni uzluksiz harakat qilib, o'zgarib, qaytadan tuzilib, taraqqiy qilib turadigan holda ko'rsatdi va bu harakat bilan taraqqiyotning ichki bog'lanishini ochib berishga urindi. Natijada, insoniyat tarixi insoniyatning o'zining taraqqiyot jarayoni sifatida maydonga chiqdi va endilikda tafakkurning vazifasi bu jarayonning barcha yangilashib yurishlari ichida uning izchil bosqichlarini kuzatib borish va zohiriy tasodiflar orasida bu jarayonning ichki qonuniyatlarini isbot etishdan iborat bo'lib qoldi.

Gegelning taraqqiyot to'g'risidagi bu qarashi dialektika haqidagi falsafiy ta'limotni yanada boyitadi. Hegel birinchi bo'lib dialektikaning barcha kategoriyalari va qonunlarini ta'riflab bergan edi. Lekin dialektika Gegelda mistiklashtirilgan, bir tomonlama, boshi bilan turgan dialektika edi. Chunki Hegelning fikricha, dialektika «fikrning har qanday ilmiy kengaytirilishining harakatlantiruvchi jonidir va u shunday bir printsiptan iboratdirki, bu printsipl yolg'iz o'zi fanning mazmuniga immanent aloqa va zaruriyat kiritadi».

Keyingi davrlarda fan va amaliyot rivoji natijasida dialektika tabiat, jamiyat va tafakkur taraqqiyotining, ulardagi aloqadorlik va bog'lanishlarning eng umumiy qonunlari haqidagi fan; voqelikdagi narsa va hodisalar, ularning fikriy in'ikoslari o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi

printsipalar, ularni doimo o'zgarish va rivojlanishda, ichki ziddiyatlar taqozosi bilan yuz beradigai «o'z harakati»da, deb qaraydigan bilish nazariyasi; har tomonlama boy, ziddiyatlarga to'la tarixiy taraqqiyot haqidagi ta'limot sifatida maydonga chiqadi.

Bu dialektika bir butun borliqning eng umumiy aloqadorligi, o'zgarishi va taraqqiyoti to'g'risidagi ta'limot sifatida ham moddiy dunyoga, ham uning in'ikosi bo'lgan inson bilishiga xos ta'limotdir. Shunga ko'ra bu dialektika o'z ichiga ob'ektiv va sub'ektiv dialektikani oladi. Bunda moddiy dunyoning, undagi narsa va hodisalarning aloqadorlik va bog'lanishlari, ularning harakati, o'zgarish va rivojlanishlari ob'ektiv dialektikani tashkil etadi. Moddiy dunyoning inson miyasidagi in'ikosiga xos bo'lgan bilish jarayonining dialektikasi sub'ektiv dialektika — ob'ektiv dialektikaning kishilar miyasidagi in'ikosidir. Demak, ob'ektiv dialektika — bu narsalar, buyumlar dialektikasidir; sub'ektiv dialektika esa, ob'ektiv dialektikaning inson ongidagi in'ikosi — ya'ni, tafakkur dialektikasidir.

Ob'ektiv dialektika sub'ektiv dialektikani vujudga keltiradi. Bu jihatdan dialektikaga yangicha yondoshish Gegel dialektikasidan tubdan farq qiladi. Gegel dialektikasiga ko'ra fikr, tafakkur dialektikasi narsalar, buyumlar dialektikasini yaratadi, ya'ni sub'ektiv dialektika ob'ektiv dialektikani tug'diradi. Boshqa faylasuflarning ta'limotiga ko'ra esa, aksincha, narsalar, buyumlar dialektikasi fikr, tafakkur dialektikasini yaratadi.

Dialektika borliq, ya'ni tabiat, jamiyat va inson tafakkuridagi aloqadorliklar va rivojlanishlarning umumiy qonuniyatlari haqida bizga to'g'ri yo'nalish berib, dunyoni o'zlashtirish va o'zgartirish yo'llarini ko'rsatib beruvchi nazariyadir, usuldir. Dialektika dunyoning haqiqiy ilmiy manzarasini yaratib, kishilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi. Chunki ilmiy asoslangan dialektika, birinchidan, dunyodagi har bir narsa yoki hodisaning hamma tomonlarining bir-birlariga bog'liq bo'lishi va bir-birlari bilan juda mustahkam aloqador ekanligi to'g'risida chuqur ma'lumot bersa, ikkinchidan, u bosib o'tilgan bosqichlarni takrorlanayotgandek bo'lib ko'rinadigan, lekin ularni boshqacha, yanada yuqoriroq negizda takrorlaydigan taraqqiyot, to'g'ri chiziqli bilan emas, balki spiral tarzda boradigan, ma'lum holatlarda boshlang'ich holga go'yo qaytganday bo'lib ko'ringan, ma'lum tanazzullar va bo'hronlar bilan bo'ladigan ilg'or taraqqiyot to'g'risidagi ta'limot hisoblanadi.

Dialektika kishilarning, ularni qurshab turgan dunyoni bilishining umumiy usuli sifatida dunyoga dialektik qarashni vujudga keltirgan.

Dunyoga dialektik qarash — bu barcha narsa va hodisalarni, ularning inson miyasidagi in'ikoslari — inson bilishini ham o'zaro aloqadorlikda va bog'lanishda, qarama-qarshiliklar birligi va kurashida, miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishida, eskining o'rnini yangi egallashida, xullas, ularni «o'z harakati»da, o'zgarib va rivojlanib turishida, paydo bo'lib va yo'q bo'lib turishida, va ayni vaqtda hamma narsa o'zaro bog'liqlik va aloqadorlikda va o'zaro munosabatda, deb tushunishdir. Bunday tushunish dialektik qarashni vujudga keltiradi. Dunyoga dialektik qarash dialektik tafakkurni yuzaga keltiradi.

Dialektik tafakkur sub'ekt tafakkurining rivojlanish darajasiga ham bog'liqdir. Tabiat va jamiyatda pirovard natijada hamma narsa dialektik tarzda yuz beradi. Bu dialektik jarayon sub'ekt miyasida in'ikos etganda, paydo bo'lgan tasavvur va tafakkur yo metafizik yoki dialektik yo'l bilan hosil qilinishi mumkin. Dialektik tafakkur shu jihatdan inson tafakkuri taraqqiyotining nisbatan yuqori bosqichiga xosdir. Dialektik tafakkur borliqdagi narsa va hodisalar asli qanday bo'lsa, ularning sub'ekt miyasida muayyan fikr shaklida xuddi shunday aks etishidir. Dialektik tafakkur — bu dialektik fikrlash usuli. Dialektik tafakkur ham tabiatshunoslik va ijtimoiy fikr taraqqiyoti bilan o'zgarib, rivojlanib boradi. Uning keyingi davr ijtimoiy taraqqiyot bilan, jahon xalqlari hamjamiyatlarining vujudga kelishi bilan bog'liq yuzaga kelgan shakli, bu — yangicha tafakkurdir. Yangicha tafakkurning asosini jamiyatni dialektik tushunish tashkil qiladi. Dialektik tafakkur usuli o'z mohiyati bilan sofistika, eklektik va dogmatik tafakkur usullaridan tubdan farq qiladi.

Tafakkurning sofistika, eklektik, metafizik-dogmatik usullari dialektik tafakkur usulining muqobillaridir. Ular inson tafakkuri faoliyatining turli qirralari sifatida bir-birlariga ham qarama-qarshi, ham, ayni vaqtda, bir-birlarini to'ldiradilar.

Ularning har birining inson tafakkuri jarayonida o'z o'rni bor. Biz ularning har biri bilan qisqacha tanishib chiqamiz.

Sofistika²². Sofistik tafakkur usuli dastlab qadimgi yunon falsafasida paydo bo'lib, o'rta asrlarda, ayniqsa keng tarqaladi va rivojlanadi.

Qadimgi davr yunon falsafasida biron-bir xunarni yoki biron bir bilim sohasini mukammal egallagan kishilar sofistlar, deb atalgan bo'lsa, keyinchalik o'rta asrlarga kelib, notiqlik, donishmandlik, bilimdonlik bilan nom chiqargan kishilar ham, turli omonim so'zlar asosiga ko'rilgan turli fikrlar bilan kishilarning boshini qotiradigan, ustamonlik bilan ular fikrlarini chalg'itadigan kishilar ham sofistlar, deb atala boshlanadi.

Sofistik tafakkur usuli yoki sofistika muhokama jarayonida bilib turib, ataylab yolg'on asoslardan yolg'on xulosalar chiqarish asosida fikr yuritish usulidir. Shu sababli sofistikani Forobiy «yolg'ondakam donolik» deb, izohlaydi. Uning fikricha, sofistik tafakkur usuli bilan fikr yurituvchi kishi o'rganilishi lozim bo'lgan narsalarni o'rganishda aqlni to'g'ri yo'ldan chalkashtiradi va yolg'onni rost shaklda tasavvur qilishga majbur qilib, kishini to'g'ri fikrlashdan adashtiradi.

Sofistika ijtimoiy ildizlarga ega. Sofistik tafakkur usuli haqiqatni ataylab buzib, yolg'on fikrni haqiqat sifatida ko'rsatishga asoslanadi. Bu narsa doimo ma'lum manfaatdan kelib chiqib qilinadi. Bunga odatda formal mantiq qonunlarining talablaridan kelib chiqib yondashish ham imkon tug'diradi. Sofistik tafakkur usulida kishi rasmiy formal ta'riflar bilan cheklanadi va shu asosda fikr yuritadi. Lekin sofistik tafakkur usulini ham faqat salbiy jihatdan qarash to'g'ri emas. Sababi: sofistik tafakkur usuli ilmiy bilishda, haqiqatni aniqlashda salbiy rol o'ynasa ham, biroq u san'atda, har xil komik vaziyatni yaratishda, badiiy tasvirda ijobiy rol o'ynaydi.

Sofistik tafakkur usuli ham inson tafakkurining bir qirradi, bir tomoni sifatida tafakkurning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Dialektik tafakkurning qaror topishida sofistik tafakkurning o'ziga xos muhim o'rni ham bor. Forobiy yozganidek, mantiq qonunlariga qat'iy bo'ysuniladigan fikr jarayoni sofistik tafakkur usulidan kishini xalos qiladi.

Fikrning mantiqiy bo'lishi uchun u formal mantiq qonunlaridan dialektik mantiq qonunlari darajasiga ko'tarilishi lozim.

Eklektika²³. Dialektik tafakkur usuliga muqobil bo'lgan tafakkur usullaridan yana biri bu eklektikadir.

Eklektik tafakkur usuli ham dastlab qadimgi yunon falsafasida yuzaga keladi. Eklektik tafakkur usuli, ayniqsa, O'rta asr falsafasi va yangi zamon falsafasi sxolastiklari qarashlarida keng qo'llaniladi. Eklektik tafakkur usulida narsa va hodisalarning muhim va nomuhim, asosiy va asosiy bo'lmagan xususiyatlari, ular o'rtasidagi bog'lanishlar mexanik ravishda birlashtirilib, qorishtirilib ifodalanadi. Narsa va hodisalarga, ularning bog'lanishlariga konkret (aniq), muayyan makon va zamonda, muayyan vaziyat va shart-sharoitda yondashmaslik, ulardagi asosiy va ikkinchi darajali tomonlarni hisobga olmaslik asosida eklektik tafakkur usuli paydo bo'ladi. Eklektik tafakkur usuli, ayniqsa, rahbarlikda rahbarning amaliy va nazariy faoliyatida, uning turmush ilgari surayotgan masalalarni to'g'ri hal qilishiga katta xalaqit beradi. U bunda narsa va hodisalarni, ularni tug'dirgan hayotiy muammolarning qaysi biri muhim, qaysi birini birinchi navbatda hal qilishni bilmaydi, u voqealar zanjiridagi asosiy xalqlarni asosiy bo'lmaganlardan ajrata olmaydi.

Eklektik tafakkur usuli turli sohalarda turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Eklektik tafakkur usuli asosida ham formal mantiq qonunlaridan noto'g'ri foydalanish, narsa va hodisalar mohiyatiga yuzaki yondashish yotadi.

Natijada, dogmatik tafakkur qaror topadi.

²² Софистики (юнунча: sorism — атайлаб хато асослар асосида, кўп маъноли сўзларга асосланиб фикр юритиш) — билиб туриб, хато асослардан ёлгон хулоса чиқаришдир. Бу ерда суфийлик фалсафаси эмас, балки ўрта асрларда Европада кенг тарқалган алоҳида фалсафий таълимот назарда тутилди.

²³ Эклектика (юнунча: eklegein — танлайман, дегани) — турли қарама-қарши назарияларни қарашларни аралаш-қуралаш қилиб юбуровчи тафаккур усули.

Dogmatika.²⁴ Dogmatik tafakkur falsafadagi amaliyot va fanning yangi ma'lumotlarini hisobga olmay, konkret makon va zamon bilan bog'liq bo'lmagan, o'zgaras tushunchalar va qoidalar bilan ish ko'ruvchi tafakkur usulidir. Dogmatik tafakkurning asosini metafizika tashkil qilib, u dastlab sofistlik tafakkur usuliga qarama-qarshi o'laroq, vujudga keladi. Dogmatik tafakkurning paydo bo'lishi tarixan metafizik usulning qaror topishi va rivojlanib borishi bilan bog'liqdir. Dastlab tabiatshunoslik fanlari sohasida tabiatni tekshirish usuli sifatida paydo bo'lgan metafizika «tabiatdagi buyumlar va jarayonlarni bir-biridan ajratilgan holda, ular o'rtasidagi umumiy bog'lanishdan tashqarida tekshirishga va shuning natijasida, ularni harakat holatida emas, balki harakatsiz holatida - muhim darajada o'zgaradigan narsa sifatida emas, balki o'lik narsalar sifatida tekshirishga» kishilarni odatlantirib qo'ya boshlaydi. Bunday tekshirish va tushunish bora-bora o'ziga xos dogmatik tafakkur usulini vujudga keltiradi.

Metafizik-dogmatik fikr qiluvchi kishi nazarida, buyumlar va ularning fikrdagi in'ikoslari, ya'ni tushunchalar bir-biridan keyin va bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda tekshirilishi lozim bo'lgan ayrim-ayrim, o'zgaras, qotib qolgan, hamisha bir zaylda turadigan narsalardir. Uning nazarida, buyum yo mavjuddir, yoki mavjud emasdir va xuddi shuningdek, bir narsa ayni zamonda shu buyumning o'zi va yana boshqacha bo'la olmaydi. Musbat narsa bilan manfiy narsa bir-birini mutlaqo istisno qiladi... Bu tafakkur usuli, daf'atan qaraganda, bizga tamomila maqbul bo'lib ko'rinadi.

O'rta asr falsafasida metafizika teologiyaning falsafiy asosi qilib olinishi bilan diniy aqidalarga ishonish talablari kuchayadi. Bu o'z navbatida dogmatik tafakkurning yanada keng tarqalishiga sabab bo'ladi. Faqat dialektikaning paydo bo'lishi bilan, metafizik tafakkurning ilmiy jihatdan asossizligi ma'lum bo'lgandan keyingina, dogmatik tafakkur o'zining falsafiy asosidan mahrum bo'ladi. Lekin dogmatik tafakkur hozir ham mavjud. Dogmatik tafakkurning mavjudligi, avvalo, inson o'z bilish jarayonida ba'zan bilishning biron bir tomoni yoki biron holatini noo'rin mutlaqlashtirishi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bilan birga, dogmatik tafakkurning mavjudligi hozirgi zamon falsafasida olamning o'zgaruvchanligi va rivojlanishi g'oyasini inkor etuvchi antidialektik (ya'ni metafizik) kontseptsiyalarning mavjudligi bilan hamda dialektikani bilmaslik yoki tushunmaslik bilan ham bog'liqdir.

Dogmatik tafakkur, ayniqsa, siyosatda juda xavflidir, u bunda sektantlikka, sub'ektivizmga, amaliyotdan uzilishga, ijodiy jarayonlarni to'xtatishga, ijodiy g'oyalar, nazariya va ta'limotlardan voz kechishga, hamma sohada sodir bo'ladigan yangiliklarni o'z vaqtida payqamaslikka, istiqbolni oldindan ko'rishga to'sqinlik qiladi. Dogmatik tafakkurga ega kishilar, ayniqsa, rahbarlik sohalarida jamiyatga juda katta zarar keltiradilar, ular jahon (jamiyat) taraqqiyotining o'zgargan sharoitlarini hisobga olmasdan, o'zlari ko'nikkan vaziyatga muvofiq eski qarashlarga qattiq yopishib olib, ish tutadilar va fikr yuritadilar. Buni biz O'zbekistonning o'z mustaqil taraqqiyotini boshlab yangicha rivojlanish yo'liga o'tgan davrda ba'zi o'rta bo'g'in rahbar kishilar faoliyatlarida yaqqol uchratdik. Bunga ham sobiq Ittifoq davridagi 74 yillik fanimiz va falsafamiz tarixidan ko'plab misollar keltirish mumkin.

Umuman, dogmatik tafakkurning hamma xildagi ko'rinishlariga qarshi kurash olib borib, dialektik tafakkurni hamma sohada keng qaror toptirish lozim. Faqat dialektik tafakkurgina ijtimoiy taraqqiyotning tarixiy ehtiyojlarini, eski shakllarning yangi rivojlangan mazmunga muvofiq kelmasligini, insoniyatning taraqqiyotini ta'minlovchi yangi shakl va mazmunga o'tishning zarurligini to'g'ri hisobga olishga yordam beradi.

Hozirgi kunda shakllanayotgan sinergetika ham dialektika muammolariga yangicha yondoshish kerakligini ko'rsatmoqda.

Dialektika o'z mohiyati jihatdan umumiy aloqadorlik, bog'lanish, harakat, o'zgarish to'g'risidagi ta'limot sifatida tabiat, jamiyat va inson tafakkuriga xos eng umumiy aloqadorlik va bog'lanishlarni to'g'ri ochib borish asosida kishilarga dunyoni o'zlashtirish va o'zgartirish yo'llarini ko'rsatuvchi metodologik qurol bo'lib xizmat qiladi.

²⁴ Догматика (юнунча сўз бўлиб ўзгармас, қотиб қолган, ақида дегани) — конкрет шарт-шароитларни ҳисобга олмай қўлланиладиган қоида, принцип, фикрди.

Dialektika, avvalo, umumiy aloqadorlik va bog'lanishlar haqidagi fandir. Chunki borliqdagi barcha narsa va hodisalarni umumiy aloqadorlikda va o'zaro bog'lanishda olib qarash borliq haqida dialektik fikr yuritishdir. Haqiqatan ham, borliqdagi hamma narsalar, hodisa va jarayonlar o'zaro bog'liq bo'lib, ular umumiy aloqadorlikda bir-birlariga ta'sir va aks ta'sir qilib turadilar, bir-birlarini taqozo qiladilar. Xoh tabiat va jamiyatda, xoh inson hayoti va tafakkurida bo'lsin, hech bir hodisa yoki voqea, o'zgarish yoki jarayon boshqa hodisa yoki voqealardan, boshqa o'zgarish va jarayonlardan alohida, ulardan ajralgan, ularga bog'liq, bo'lmagan, ular bilan aloqadorliksiz mavjud bo'lmaydi, aksincha, ular bilan doimo o'zaro aloqadorlikda bo'ladi.

Borliqning turli tomonlari, materiyaning turli ko'rinishlari, uning asosiy mavjudlik usullari, harakatning turli shakllari bir-birlari bilan o'zaro umumiy aloqadorlikda bo'lib, bir-birlariga ta'sir va aks ta'sirida, lekin o'zaro bog'lanishda bir-birlarini taqozo qilib turadi.

Dialektikaning o'zaro aloqadorlik printsiplari yalpi umumiy xarakterga egadir. Uning bu yalpi umumiylik shundaki, birinchidan, bu aloqadorlik bir butun borliqqa, ya'ni tabiat, jamiyat, inson, inson tafakkuri va bilishga xosdir; ikkinchidan, bu aloqadorlik borliqning hamma ko'rinishlariga oid barcha narsa va hodisalarni, ularga xos hamma narsa va holatlarni, bir butun inson bilish jarayonini, xullas, bir butun moddiy va ma'naviy olamning hamma bog'lanishlarini o'z ichiga oladi.

Dunyoda boshqa narsalar, hodisalar va jarayonlar bilan tabiiy aloqadorlikda bo'lmagan hech bir narsa, jarayon yo'q. Lekin biz o'z bilish jarayonimizda biron narsa yoki hodisani o'rganar ekanmiz, dastlab uni boshqa narsalar yoki hodisalarning umumiy bog'lanishlaridan ajratamiz. Bu jarayonda biz uning o'ziga xos tomonlari va xususiyatlarini ochib berish uchun bu narsa yoki hodisaning boshqa narsalar va hodisalar bilan bo'lgan hamma aloqa va bog'lanishlarini, hamma aloqadorliklarini aniqlab, bilib boramiz. Narsa va hodisalarni haqiqatdan bilish uchun ularning barcha tomonlarini, barcha aloqalarini va bog'lanishlarini birga olib o'rganmoq, lozim. Biz garchi bunga hech qachon to'la-to'kis erisha olmasak ham, lekin har tamonlama o'rganish talabi bizni xatolardan, noto'g'ri xulosa chiqarishlardan saqlab qoladi. Shu asosdagina biz bu narsa yoki hodisaning bir butun tabiati va mohiyatini to'g'ri bilib olishga erishamiz.

Dialektik aloqadorlik va bog'lanishlar bir butun borliqning turli tomonlari va materiyaning turli ko'rinishlari o'rtasidagina mavjud bo'lmasdan, balki har bir narsa yoki hodisaning ham o'zidagi barcha tomonlari, hamma belgi va xususiyatlari o'rtasida ham mavjuddir.

Chunki har bir narsa yoki hodisaning hamma tomonlari bir-biriga bog'liq bo'lishi va bir-birlari bilan juda mahkam va chambarchas aloqadorligi qonuniy va tabiiy holdir.

Aloqadorlik va bog'lanishlar borliqning turli sohalarida turli-tuman shakllarda namoyon bo'ladi. Bular quyidagilardir: a) «elementar» zarralarning bir-birini taqozo qilishi va aks ta'siri shaklida; b) planetalarning bir-birini tortib va itarib turishlari shaklida. Organik tabiatda: a) tirik organizmlarning modda almashinuvi shaklida; b) tirik organizmlar bilan tabiiy muhit o'rtasidagi bog'lanishlar; v) o'simlik va hayvonot dunyosining o'zaro aloqadorligida; g) hayvonlar va odamlar o'rtasidagi munosabatlarda va h. k. Jamiyatda bo'lsa: a) jamiyat bilan tabiat o'rtasida; b) jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti o'rtasida; v) jamiyat ishlab chiqarish usulining tomonlari: ishlab chiqaruvchi kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasida; g) jamiyatning iqtisodiy bazisi bilan ustqurmasi o'rtasida; d) jamiyat iqtisodiy strukturasi elementlari o'rtasida; e) jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarda ko'rinadi. Tafakkurda bo'lsa: a) bir butun tafakkur jarayonida, tafakkur shakllari o'rtasida: b) tafakkur shakllari va qonunlari o'rtasida; v) tafakkur va borliq o'rtasida. Bilish jarayonida esa: a) hissiy bilish va aqliy bilish o'rtasida; b) bilish bosqichlari va bilish shakllari o'rtasida; v) bilish bilan borliq o'rtasidagi aloqalar va bog'lanishlarda ifodalanadi.

Borliqning aniq sohalariga oid bu aloqadorliklarni turli aniq fanlar o'rganadi. Bunda har bir fan o'z sohasidagi aloqadorliklar zanjiridagi ma'lum, o'rganilgan xalqalarga tayangan holda hali ma'lum bo'lmagan yangi xalqalarni ochib boradi. Bu jarayonda borliqning ma'lum bir turiga oid konkret sohalar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikning yangi bir turi ham ochilishi va ma'lum

oraliq sohalarni o'rganuvchi yangi fanlarning paydo bo'lishi mumkin. Masalan: biofizika, biomexanika, fizikaximiya, geofizika, matematik lingvistika, matematik mantiq va boshqalar shular jumlasidandir.

Umuman, borliq bepoyon aloqadorliklar va bog'lanishlar majmuidir. Turli fanlar bu aloqadorliklar va bog'lanishlarni turli jihatdan o'rganadi. Dialektika esa bir butun borliqqa va uning turli ko'rinishlariga xos bo'lgan eng umumiy aloqadorlikni va bog'lanishlarni o'rganadi va ochib beradi. Dialektikada bunday aloqadorliklarning uch turi mavjud: 1) universal, 2) strukturaviy, 3) deterministik aloqadorliklar. Bu jihati bilan dialektika konkret fanlardan farq qiladi.

Dialektika o'rganadigan borliqning bu eng umumiy aloqadorliklari va bog'lanishlari falsafada quyidagi tushunchalar orqali ifodalanadi. Bular jumlasiga falsafa tarixida quyidagilar kiritilgan:

a) Yakkalik, xususiylik va umumiylik.

Yakkalik, xususiylik va umumiylik borliqdagi narsa va hodisalarning har biriga xos alohida, ma'lum guruhiga xos maxsus va hammasiga xos umumiy tomonlari, xususiyatlari hamda ular o'rtasidagi bog'anish va aloqadorlikni ifodalaydi.

Alohida narsa va hodisagagina xos bo'lib, bu narsa va hodisani boshqa narsa va hodisadan farq qiluvchi, takrorlanmaydigan, individual belgi va xususiyatlar birligi **yakkalik** deyiladi. Yakkalik alohida narsa va hodisalarni ham, ulardagi alohida tomon, belgi va xossalarni ham aks ettiradi.

Ko'pchilik narsa va hodisalarga (yoki ularning turlariga hamda tomonlariga) xos bo'lgan o'zaro o'xshash, bir xil, takrorlanuvchi belgi va xususiyatlar birligini aks ettiruvchi tushuncha **umumiylik** deb ataladi. Umumiylik borliqdagi ko'pchilik narsa va hodisalarga (yoki ularning tomonlariga) xos bo'lgan umumiy belgi va xususiyatlarning fikriy in'ikosidir. Umumiylik bir sinf yoki bir turga kirgan narsa va hodisalarni ham ifodalaydi. Chunki borliqda har bir narsa va hodisa boshqa narsa va hodisalar bilan albatta, biror umumiy tomonga, xossaga, belgi va xususiyatga egadir.

Narsa va hodisalarga xos maxsus tomonlar, xususiyatlar birligi **xususiylik** kategoriyasida ifodalanadi. Xususiylik kategoriyasi narsa va hodisalardagi alohidalik va umumiylik kabi tomonlar o'rtasidagi alohidalikka nisbatan umumiy, umumiylikka nisbatan alohida bo'lgan tomonlar, belgilar, xususiyatlar va aloqadorliklarni ifodalaydi.

Bir butun borliqdagi hamma narsa va hodisalarga xos bo'lgan tomonlar, belgi va xususiyatlar eng umumiylikdir. Eng umumiylik hajm jihatdan boshqa kengaytirib bo'lmaydigan universal tushunchadir. Masalan: Ahmad → odam → tirik mavjudot, nihoyat → materiya → borliq. «Borliq» tushunchasi bu erda eng umumiylikdir.

Yakkalik, xususiylik va umumiylik bir-biri bilan o'zaro dialektik munosabatda bo'ladi. Binobarin, yakkalik bilan umumiylik xususiylik orqali bog'langan bo'lib, ular o'zaro aloqadorlikdadir. Xususiylik yakkaliklardan tashkil topib, umumiylikni alohidalik bilan bog'laydi. Umumiylik esa yakkaliklardan ajralgan holda bo'lmaydi, balki yakkaliklarning umumiy xususiyatlari, belgilari, tomonlari, bog'lanishlari shaklida har bir yakkalikning o'zida mavjud bo'ladi. Demak, har bir konkret narsa va hodisa yakkalik, xususiylik va umumiylikning birligidan iboratdir.

Yakkalik, xususiylik va umumiylik dialektikasi shundan iboratki, ma'lum sharoitda yakkalik xususiylikka, xususiylik umumiylikka va aksincha, ular bir-biriga o'tishi mumkin. Ob'ektiv olamda har qanday yangilik dastlab yakkalik sifatida paydo bo'lib, so'ngra u o'sib, rivojlanib xususiylik va umumiylik xarakterini kasb etadi.

Lekin bundan har qanday yakkalik xususiylikka, xususiylik esa umumiylikka o'taverar ekan, degan fikr yuritmaslik kerak. Bunday bo'lishi uchun ular taraqqiyotning asosiy tendentsiyasiga mos kelishi shart. Yakkalik, xususiylik va umumiyliklarning o'zaro bog'lanishlarini dialektik nuqtai nazardan tushunish ob'ektiv voqelikni to'g'ri bilish uchun juda muhimdir. Chunki, insonning borliqni bilishi ham yakkalikdan xususiylikka va undan umumiylikka borishdan iboratdir. Bu umumiylikni biz narsa va hodisalarni va ularda

ifodalanuvchi yakkaliklar va xususiyliklarni bilish orqali anglab etamiz. Biz, dastavval, sezgi a'zolarimiz yordamida yakkalikni, yakka narsa va hodisalarni idrok qilamiz. So'ngra tafakkurimizda shu hissiy idrokimizda vujudga kelgan mavjud faktlarni analiz va sintez qilib, ularning muhim tomonlarini nomuhim tomonlaridan, umumiy tomonlarini alohida tomonlaridan ajratamiz, ularni o'zaro bir-biri bilan birlashtiramiz, bir-biriga taqqoslaymiz, shular asosida fikrimizda ularni ifodalovchi tushunchalarni hosil qilamiz. Bu hosil qilgan tushunchalarda narsa va hodisalarning ham yakka tomonlari, ham ularning muayyan turkumiga xos bo'lgan xususiy tomonlari, hamda shu narsa va hodisalarning butun bir sinfiga oid bo'lgan umumiy tomonlari ifodalanadi.

b) Mohiyat va hodisa.

Mohiyat narsa va hodisalarning ichki, eng muhim o'zaro bog'lanishlari, shu bog'lanishlarning qonuniy aloqadorliklarini ifodalaydi. Hodisa esa shu narsa va jarayonlarni tashkil etuvchi tomonlar, xususiyatlar va bog'lanishlarning namoyon bo'lish shakli, mohiyatning ifodalanishidir. Masalan, hamma tirik mavjudotlarning mohiyati ulardagi modda almashish jarayoni bo'lmasa, tiriklik jarayoni — hayot ham bo'lmaydi. Modda almashish jarayoni butun hayot jarayonining asosiy mohiyatini tashkil etadi. Lekin bu modda almashuv jarayoni har bir tirik organizmda juda xilma-xil ko'rinishlarda sodir bo'ladi. Bu ko'rinishlar — hodisalar.

Mohiyat va hodisa o'zaro umumiy va o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Bu xususiyatlar quyidagilardan iboratdir:

1. Mohiyat ichki aloqalarni, hodisa esa tashqi aloqalarni ifodalaydi. Masalan, inson daraxtning shitirlashini, qushlarning sayrashini eshitadi. Bu hodisalarning sababi turlicha bo'lsada, ularning mohiyati bittadir, ya'ni havo zarralarining tebranishidir. Biroq inson buni birdan payqay olmaydi. Dastlab u hodisa sifatida yuz bergan narsani faxmlaydi, so'ng uning mohiyatini bila boshlaydi.

Mohiyat narsalarning ichki aloqadorligi bo'lgani sababli, u chuqur tahlil qilish va izlanish natijasida, amaliyot jarayonida bilib boriladi. Hodisa esa aksincha, hissiy organlar orqali bevosita idrok etiladi. U hissiy organlarimizga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etib, u yoki bu sezgi va idroklarimizni hosil qiladi.

2. Mohiyat bilan hodisa o'zaro birlikda bo'lishi bilan, ular bir-biriga qarama-qarshi ham, shu sababli ular hech vaqt bir-biriga aynan mos kelmaydi. Ularning qarama-qarshiligi borliqdagi narsalarning o'z tabiatidan kelib chiqadi. Mohiyat hodisada yashirin bo'ladi va uni bevosita hissiy organlar orqali bilish mumkin emas. Hodisa — narsalarning namoyon bo'lishi shakli sifatida mohiyat bilan hech vaqt mos kelmaydi. Agar narsalarning namoyon bo'lish shakli bo'lgan hodisa mohiyat bilan bevosita mos kelganda edi, u holda har qanday fan ortiqcha bir narsa bo'lib qolgan bo'lur edi. Fanning vazifasi borliqning ko'pdan-ko'p hodisalari, ularning tashqi tomonlari va belgilari ostida yashirinib yotgan, ularning asosini tashkil qiladigan mohiyatlarni izlab topishdan iborat.

3. Mohiyat nisbatan doimiyligi va barqarorligi bilan hodisadan farq qiladi. Mohiyat va hodisa munosabatini daryoning yuzidagi ko'piklar va uning ostidagi suvning tez oqimiga o'xshatish mumkin. Bunday daryo harakatining yuzidagi ko'piklar hodisa bo'lsa, ularning ostidagi suvning tez oqimlari mohiyatdir. Lekin uning ustidagi ko'piklar ham mohiyatning o'ziga xos ifodasidir.

4. Mohiyatning nisbiy doimiyligi va barqarorligini, hodisaning o'zgaruvchanligini mutlaqlashtirmaslik lozim. Chunki mohiyat ham, hodisa ham o'zgarib boradi. Lekin mohiyat hodisaga nisbatan sekin o'zgaradi, u ma'lum barqarorlikka ega.

Mohiyat va hodisa o'zaro umumiy tomonlarga ega. Masalan: a) har qanday mohiyat hodisada namoyon bo'ladi, hodisa esa mohiyatning u yoki bu holda ko'rinishidir; b) mohiyat va hodisa ob'ektiv xarakterga ega bo'lib, ular inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda ham mavjuddir; v) mohiyat ham, hodisa ham doimo o'zgarishda va rivojlanishda bo'ladi. Biroq mohiyat va hodisa ziddiyatli xarakterga ham ega. Shu bilan birga, mohiyatning o'zi ham ziddiyatlidir. Dialektika buyumlarning o'z mohiyatidagi ana shu ziddiyatlarni o'rganadi.

Dialektikaning mohiyat va hodisa kategoriyalari konkret fanlarning shu sohada erishgan yutuqlarini umumlashtirish asosida doimo boyib, rivojlanib boradi. Ular inson amaliyoti va barcha fanlar yutuqlarini umumlashtirish natijasida kelib chiqqandir. Shu jihatdan mohiyat va hodisa kategoriyalari inson bilimlari tizimining hamma sohalariga tegishli bo'lib, dunyoni bilishning metodologik vositasi sanaladi.

Mohiyat va hodisa bog'lanishlari fan va amaliyotda ham muhim o'rin tutadi. Bunda hodisani mohiyatdan ajrata bilish muhim. Mohiyatni hodisadan ajrata bilmaslik nazariya va amaliyotda jiddiy xatolarga olib keladi.

v) Butun va qism.

Ma'lumki, borliqdagi har bir narsa, hodisa, jarayon bizning ko'z oldimizda bir butunlik sifatida gavdalanadi. Biz ularni o'rganar ekanmiz, ularning qismlardan, bo'laklardan, komponentlardan, elementlardan iboratligini ko'ramiz. Bu qismlar, bo'laklar, komponentlar, elementlar o'zaro muayyan qonuniyatlar orqali birikib, ma'lum tuzilishdagi bir butun narsani, hodisa yoki jarayonni tashkil qiladilar. Bu narsa va hodisalarning ma'lum bir guruhi o'zaro birikib, biron bir sistemani hosil qiladi. Bu esa ma'lum strukturaga ega bo'lib, muayyan elementlardan iborat bo'ladi. Bunday butun, qism, sistema, struktura, elementlar o'zaro dialektik birlikda, bog'lanish va aloqadorlikda mavjud bo'ladi.

Xo'sh, butun va qism deb nimaga aytiladi?

Butun — o'zaro dialektik aloqadorlikda bo'lgan qismlar, bo'laklar, tomonlar, elementlar, komponentlarning uzviy birligidan iborat bo'lgan alohida narsa, hodisa, jarayondir. Masalan, bizni o'rab turgan olam bir butundir.

Qism esa shu butunni tashkil qilgan, uning tarkibidagi ma'lum bo'lak, komponent, elementdir. Masalan, bir butun olamning bir qismi tabiatdir.

Borliqdagi narsa va hodisalarga xos bo'lgan butun va qismlarning o'zaro qonuniyatli aloqadorligi «Butun va qism» kategoriyalarida aks etadi va ifodalanadi. Olamdagi har bir predmet (hodisa, buyum, protsess) ana shu butun va qismlarning dialektik birligidan iborat. Masalan, leksikologiyaga oid «ishchilar» so'zini olsak. Bu so'z: «ish» — «chi» — «lar» kabi ma'noli qismlardan iborat. Bu qismlar o'zaro birikib, bir butun «ishchilar» so'zini hosil qiladi.

Butun va qism o'zaro dialektik aloqadorlikdadir. Butunning umumii tabiati uni tashkil qiluvchi qismlarning umumiy xususiyatlaridan kelib chiqib, butun tarkibidagi har bir qism butunning o'ziga xos xususiyatini ma'lum darajada ifodalaydi. Lekin butunni tashkil qilgan bu qismlar butun tarkibida har biri alohida-alohida emas, balki butunning bo'laklari sifatida ko'rinadi. Unda butunga xos ma'lum xususiyat qismlarga ham xos bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, butun tarkibidagi qismlar butun bilan umumiy birlikka ega bo'lishi bilan birlikda, ular bilan o'zaro ziddiyatda, qarama-qarshilikda bo'lishi ham mumkin. Butunsiz qismlar va qismlarsiz butun yo'q va bo'lishi mumkin emas, ular faqat o'zaro aloqadorlikda, birlikda, birgalikda, bir-birini taqozo qilgan holda mavjud bo'ladi. Bunda butunni tashkil qiluvchi qismlar ham o'zaro bir-birlari bilan ta'sir va aks ta'sir qilib turishadi. Butun va qismlarning bu o'zaro ta'sir va aks ta'sir qilib turishlari natijasida butun va qismlarning o'zgarishi va rivojlanishi sodir bo'ladi. Bundan tashqari, har bir butun va qismlar ob'ektiv reallikdagi boshqa butunlik va qismlar bilan ham muayyan aloqadorlikda va bog'lanishda bo'ladi.

g) Sistema, struktura va element.

Borliqdagi narsa va hodisalar sistema, struktura va element aloqadorligiga ham ega bo'ladi. Chunki ular ma'lum sistemalar tarzida mavjud bo'lib, o'z tuzilishi va tarkibiga ko'ra esa muayyan strukturaga ega hamda qator elementlardan tashkil topgan bo'ladi.

Sistema — bu borliqdagi o'zaro bog'liq, muayyan tartibdagi bir-biriga ta'sir va aks ta'sir qilib turuvchi narsalar, hodisalar va jarayonlarning qonuniyatli birligidir.

Struktura esa shu sistemani tashkil etgan narsalar, hodisalar va jarayonlarning tartibi, tuzilishi, tarkibi, joylashishi va ifodalanishidir. Struktura har bir narsa yoki hodisaning, har bir sistemaning ajralmas tub xususiyati bo'lib, u muayyan elementlardan tashkil topadi.

Element sistema strukturasini tashkil qilgan, nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan tuzilmadir. Har bir sistema o'z strukturasiga ko'ra bir qancha o'zaro chambarchas bog'liq va aloqadorlikda bo'lgan elementlardan iborat bo'ladi.

Sistema, struktura va element kategoriyalari narsa va hodisalarga xos bo'lgan ana shu moddiy sistemalar, strukturalar va elementlarning aqliy in'ikoslaridir.

Odatda, har bir sistema, o'zining tuzilishiga ko'ra alohida sistemachalarga ajralishi, nisbiy mustaqil elementlarga bo'linishi, ularning o'zaro uzviy bog'liqligi, bir butunlikni tashkil etishi kabi xususiyatlarga egadir. Bunda sistemalar ierarxiyasi shundaki, doimo bir qancha sistemachalar birikib, yangi, hajm jihatidan kengroq sistemani hosil qila boradi. Bu holat yanada yuqorilashib borib, natijada, bir-biriga kiruvchi, bir-biri bilan bog'liq, biriga nisbatan ikkinchisi kengroq bo'lib boradigan sistemalarning oliy birligi — bir butun borliqni qaror toptiradi.

Umuman, har bir sistemaning tashkil topishi va mavjud bo'lishida uning strukturalari muhim rol o'ynaydi. Ayni shu struktura sistemadagi o'zaro ta'sir va aks ta'sir qiluvchi moddiy tarkiblarni elementlarga aylantiradi.

Dialektika uchun sistema, struktura va element kategoriyalarining o'zaro aloqadorligini, ularning bir-biriga o'tishlarini va har biriga xos alohida xususiyatlarini ko'rsatish, ularning o'zaro umumiyliigi va bir-biridan farqlarini aniqlash ayniqsa muhimdir.

Struktura narsa va hodisalardagi, ulardan tashkil topgan sistemalardagi o'zaro bog'liq quyidagi uch ma'noni ifodalaydi:

1. Struktura narsa yoki hodisaning bir xil yoki har xil jinsligini, uning muayyan nisbiy mustaqil qismlarga, elementlarga, komponentlarga bo'linishini ifodalaydi.

2. Struktura narsa yoki hodisani tashkil etuvchi qismlar, bo'laklar, komponentlar va elementlarning o'zaro bir-biriga ta'sir va aks ta'sirlarini, ular o'rtasidagi aloqadorlik va bog'lanishlarni, bu bog'lanishlarga oid qonuniyatlarni ifodalaydi.

3. Struktura, nihoyat, narsa yoki hodisaning qanday elementlardan tashkil topganligidan qat'iy nazar, bu elementlarning organik birligini, ularning yaxlitligi va bir butunligini ifodalaydi. Shuning uchun strukturani bilish bu, birinchidan, uning elementlarini aniqlash, ikkinchidan, mazkur elementlarning o'zaro aloqadorliklarini aniqlash, nihoyat, uchinchidan, bu elementlar bir butunligining o'ziga xos tabiatini tushunib olishdir.

Demak, struktura kategoriyasi butun bir sistemani tashkil etuvchi elementlar aloqadorligining o'ziga xos usullarini va bu bir butunlik doirasidagi elementlarning o'zaro munosabatlarini ifodalaydi. Bunda har bir element strukturaning nisbiy mustaqil komponent bo'lishi bilan birga, o'zaro muayyan qonuniyatlar asosida birlashib, bir butun sistemani vujudga keltiradi.

Keyingi vaqtlarda tabiatshunoslik va ijtimoiy fanlar sohalarida tadqiqot ob'ektini chuqurroq o'rganish maqsadida sistemali yondashish, strukturaviy analiz usullari ishlab chiqildi. Bu usullarning qo'llanilishi ularning samaradorligi va istiqbolli ekanligini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, sistemali yondashish usuli o'zining muhimligi, o'rganilayotgan predmet va hodisalardagi barcha aloqadorlik va bog'lanishlarni hisobga olishi bilan dialektik usullarning tarkibiy qismini tashkil etadi.

d) Mazmun va shakl.

Mazmun va shakl ham kishilarning borliqni bilishida katta rol o'ynaydi.

Xo'sh, mazmun va shakl nima?

Mazmun — narsa yoki hodisani aynan shu narsa yoki hodisa sifatida ifodalovchi jarayonlar, muhim elementlar va o'zgarishlarning majmuidan iborat.

Shakl — mazmunning mavjudlik usulini, uning strukturasini, ya'ni tuzilishini ifodalovchi, narsa va hodisalarning ichki va tashqi tomonlarining birligidan iborat. Mazmunni tashkil etuvchi xususiyatlar, ziddiyatlar, elementlar shaklsiz ifodalanmaganidek, ularning mavjudlik usuli, strukturalari, tuzilishi ham mazmunsiz namoyon bo'la olmaydi. Demak, mazmun va shakl muayyan bir narsa yoki hodisaning bir-biri bilan dialektik aloqador bo'lgan ikki tomonidir.

Ob'ektiv olamda narsa va hodisaga oid bo'lmagan sof mazmun ham, sof shakl ham yo'q. Aksincha, faqat muayyan mazmun va shakl birligiga ega bo'lgan narsalar va hodisalargina mavjuddir. Bunda hamisha muayyan mazmun muayyan shaklda ifodalanib, muayyan shakl muayyan mazmunga ega bo'ladi.

Borliqdagi har bir narsa va hodisa o'z mazmun va shakl birligi tufayligina mavjud bo'lsa-da, ular shu birlikni vujudga keltirishda turlicha rol o'ynaydi. Shakl esa, aksincha, mazmunni ifodalaydi. Qisqa qilib aytganda, mazmun shaklni belgilaydi.

z) Sabab va oqibat.

Narsa va hodisalar o'zlarining paydo bo'lishlari, shakllanish va rivojlanishlarida birlari bilan aloqadorlikda va sababiy bog'lanishlarda bo'lishib, ularning biri sabab, ikkinchisi shu sabab tufayli kelib chiqqan oqibat bo'ladi. Ularning o'zaro bunday aloqadorligi sababiy bog'lanish deyiladi. Bu sababiy bog'lanishda bir narsa yoki hodisa ikkinchi bir narsa yoki hodisani vujudga keltiradi.

Xo'sh, sabab va oqibat nima?

Bir hodisadan oldin kelib, uni vujudga keltirgan hodisa yoki hodisalar guruhi **sabab** deb ataladi. Sababning bevosita yoki bivosita ta'siri bilan yuz beradigan hodisa **oqibat** deyiladi. Masalan, qo'llarimizni bir-biriga ishqalaganimizda qo'llarimiz qiziydi. Bu erda ikki hodisa: ishqalanish va issiqlikning guvohi bo'lib turibmiz. Lekin bunda ishqalanish issiqlikni keltirib chiqarmoqda, ya'ni ishqalanish issiqlikning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Demak, ishqalanish sabab, issiqlik - oqibat bo'lmoqda.

Odatda borliqdagi har bir hodisaning paydo bo'lishi va rivojlanishida o'z sababi bo'ladi va ayni vaqtda uning o'zi ham boshqa hodisalarning kelib chiqishi va rivojlanishiga sabab bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ayrim hodisalarni tushunmoq uchun biz ularni umumiy aloqadorlikdan ayirib olishimiz hamda ularni alohida-alohida tekshirishimiz lozim. Bunday holda esa bir-biri bilan almashinib turuvchi harakatlardan biri sabab tarzida, boshqasi oqibat tarzida ko'z oldimizda namoyon bo'ladi.

Sabab bilan oqibatning o'zaro aloqadorligi sababiyat deb ataladi. Tabiat va jamiyatdagi sabab-oqibat bog'lanishlarning kishilar fikridagi ifodasi sababiyat kategoriyasining paydo bo'lishiga olib kelgan. Sababiyat hodisalar o'rtasidagi shunday ichki aloqadorlikki, bunda har doim bir hodisa mavjud bo'lar ekan, uning ketidan muqarrar ravishda ikkinchisi sodir bo'ladi.

Kishilarda bir hodisa boshqa hodisaga sabab bo'ladi, degan tasavvur ularning amaliyoti asosida kelib chiqqan.

Sababiyat borliqda umumiy, har tomonlama xarakterga ega. Sababsiz oqibatlar yo'q va bo'lishi ham mumkin emas, hamma narsaning o'z sababi bor. «Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi» — deydi xalqimiz. Sababiyat ob'ektivdir, u borliqqa inson aql-idroki yoki qandaydir G'ayritabiiy kuchlar tomonidan kirilgan emas. Sababiyat aksincha, borliqning o'ziga xos aloqadorligi bo'lib, u inson tomonidan shu borliqni bilish jarayonida ochiladi. Ayrim hodisalarning sababi hozircha ma'lum bo'lmasa ham, u keyinchalik fan va ijtimoiy amaliyot taraqqiyoti davomida kashf etiladi. Sabab oqibatga aktiv ta'sir qiladi. Bu ta'sirning xususiyati shundan iboratki, u sababning hal qiluvchi kuchiga asoslangan bo'ladi.

Borliqda doimo ma'lum vaqt muayyan aniq shart-sharoit mavjud bo'lgan taqdirdagina, sabab oqibatni keltirib chiqaradi. Lekin bu ma'lum sabab doimo bir xil ma'lum oqibatni keltirib chiqaradi, degani emas. Bunda oqibatning kelib chiqishi aniq shart-sharoitlar, aniq vaziyatlar bilan bog'liq bo'ladi.

Sababni oqibatni keltirib chiqaruvchi shart-sharoitlardan farq qilish zarur.

Sabab va oqibat vaqt jihatdan ketma-ket kelib, bunda sabab oqibatdan oldin, oqibat sababdan keyin keladi, ya'ni sabab oqibatni keltirib chiqaradi. Lekin borliqda ketma-ket keluvchi har qanday predmetlar va hodisalar bir-birlari bilan sababiy bog'lanishda bo'lavermaydi. Masalan, qishdan so'ng bahor, bahordan so'ng yoz, yozdan so'ng kuzning kelishi sabab va oqibat bog'lanishi emas, ular bir-birlarini keltirib chiqarishmaydi. Bu hodisalarning ro'y berishi Erning Quyosh atrofida o'z holatini o'zgartirgan holda aylanishi sababli sodir bo'ladi.

Odatda sababni bahonadan ham farq qilish lozim. Bahona bevosita oqibatdan oldin sodir bo'ladigan biror hodisa yoki voqea bo'lib, u o'z mohiyati bilan oqibat sifatida ro'y bergan hodisaning haqiqiy va asosiy sababi bo'la olmaydi. Bunda bahona sababning oqibatini keltirib **chiqarish**da turtki bo'lishi, oqibatning sodir bo'lish jarayonini tezlatuvchi omil rolini o'ynashi mumkin. Masalan, bunga 1991 yil 19—21 avgustdagi favqulodda davlat komitetini misol qilib keltirish mumkin. Bu o'rinda eski Ittifoq emirilishini, uning o'rniga yangi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishining sabablari butunlay boshqa narsalar edi.

Borliqdagi barcha narsa va hodisalar o'z tabiiy ob'ektiv sabablari asosida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Tabiat hech qachon oldindan belgilangan maqsadlarni qo'ya olmaydi va qo'ymaydi ham. Jamiyatda esa ahvol boshqacha, chunki jamiyatda ongli mavjudotlar — insonlar faoliyat ko'rsatadilar, ular o'z faoliyatlarini oldindan belgilangan ma'lum maqsadlar asosida amalga oshiradilar. Maqsadga muvofiq faoliyat ko'rsatish faqat insonlarga xosdir. Jamiyatda kishi nimani qilmoqchi bo'lsa, avvalo, u o'zicha buni o'ylaydi, uning haqida fikr yuritadi, bu ish yuzasidan ma'lum reja tuzadi, uni amalga oshirish uchun o'z oldiga ma'lum maqsadlarni qo'yadi va ularga erishish uchun harakat qiladi. Bunda maqsad kishining o'zi tomonidan belgilangani uchun, odatda u ko'pincha tashqi shart-sharoitlarga bog'liq, emasday tuyuladi. Aslida, insonning har qanday maqsadi (niyati, hatto orzusi ham) ob'ektiv sabablar asosida tarixiy shart-sharoitlar ta'sirida, uning miyasida zaruriy ravishda paydo bo'ladi.

Umuman, insonning orzu-maqsadlari tabiat va jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv sabablari va qonuniyatlarini qat'iy hisobga olish asosida paydo bo'lib, uning butun faoliyati, kuch-g'ayrati shu orzu va maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi. Borliqdagi sabab va oqibat aloqadorliklarini to'g'ri bilish kishilarning o'z oldilariga qo'ygan amaliy masalalarini ijobiy hal qilishda asosiy omillardan biridir. Shu bilan birga, jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotidagi salbiy hodisalarni bartaraf qilishda ham, kishilarning ongi va xulq-atvorida mavjud bo'lgan salbiy holatlarga qarshi kurashda ham sabab va oqibat kategoriyalari muhim ahamiyatga ega.

Borliqdagi sababiy bog'lanishlarning murakkab zanjirida zaruriy va tasodifiy aloqadorliklar ham muhim rol o'ynaydi. Bunday aloqadorliklarni zaruriyat va tasodif kategoriyalari ifodalaydi.

j) Zaruriyat va tasodif.

Narsa va hodisalarning mohiyatidan, ularning ichki muhim bog'lanishlaridan muayyan sharoitda qat'iy ravishda kelib chiqadigan, kelib chiqishi muqarrar bo'lgan voqea yoki hodisa **zaruriyat** deb ataladi. Narsa va hodisalarning mohiyati bilan bog'liq bo'lmagan, tashqi ta'sir va ikkinchi darajali omillar bilan bog'liq, bo'lgan, ayni sharoitda yuz berishi ham, yuz bermasligi ham mumkin bo'lgan hodisa yoki voqea **tasodif** deyiladi. Zaruriyat va tasodif o'zaro bog'liq bo'lgan, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydigan borliqdagi narsa va hodisalarning o'zgarishi va rivojlanishiga oid aloqadorlikning ikki tomonidir. Ular bir-biri bilan o'zaro bog'liq va ayni vaqtda bir-biridan farq ham qiladi. Bu farq, avvalo, ularning o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Zaruriyatning bunday o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar: 1) zaruriyatning sababi o'zida bo'ladi, u mazkur narsa yoki hodisaning ichki tabiatidan kelib chiqadi, u mohiyat bilan bog'liq; 2) zaruriyat narsa va hodisaning muhim, takrorlanib turadigan ichki aloqadorliklarning natijasidir; 3) zaruriyat narsa va hodisaning oldingi bo'lgan o'zgarish va rivojlanishlari orqali qonuniy tayyorlangan bo'ladi; 4) zaruriyat muqarrarlik xususiyatga ega bo'lib, albatta, yuz beradi; 5) zaruriyat umumiy xarakterga ega; 6) nihoyat, zaruriyat doimo qonuniyat bilan bog'liq, bo'ladi.

Tasodif zaruriyatdan farqli o'laroq, muayyan sharoitda yuz berishi ham, yuz bermasligi ham mumkin, u shu tarzda ham, boshqacha tarzda ham yuz berishi mumkin. Tasodif ayni vaqtda narsa yoki hodisaning mohiyatidan kelib chiqmaydi, u beqaror va vaqtinchadir. Ammo tasodif ham sababsiz yuz bermaydi. Uning sababi, odatda, narsa yoki hodisaning o'zida bo'lmay, balki undan tashqarida tashqi shart-sharoitlarda bo'ladi. Tasodif ham o'ziga xos quyidagi xususiyatlar bilan xarakterlanadi: 1) tasodifning sababi o'zida emas, balki boshqa narsa va hodisadadir, u ichki sabab asosida emas, tashqi sabablardan kelib chiqadi; 2) tasodif borliqdagi nomuhim bog'lanishlardan kelib chiqadi; 3) u narsa yoki hodisaning butun rivojlanish davomida emas,

balki turli jarayonlarning ta'sirida sodir bo'ladi; 4) tasodif narsa va hodisalar rivojlanishining yo'nalishini belgilab bermaydi, shunga ko'ra u muqarrar emas; 5) tasodif umumiy emas, balki individual xarakterga ega; 6) tasodif, nihoyat, qonun bilan bog'liq emas.

Umuman, zaruriyat va tasodif borliqdagi narsa va hodisalar o'zaro aloqadorligining turli shakllari sifatida mavjud bo'lib, ular ob'ektivdir, ya'ni ularning mavjudligi va amal qilishi inson hohishi va irodasiga bog'liq emas.

Zaruriyat va tasodif o'zaro dialektik bog'liqdir, bunda tasodif zaruriyatning ichki tizimida yashiringan bo'lgani kabi, zaruriyat ham tasodiflar tizmasida, ularning takrorlanishida mavjud bo'ladi, boshqacha aytganda, ular bir-birisiz, alohida-alohida mavjud bo'lolmaydi.

Fanning vazifasi borliqdagi narsa va hodisalarning o'zaro bog'lanishlarida yashirinib yotgan, insonga noma'lum bo'lgan ichki zaruriy aloqadorliklarni va ular tizimidagi tashqi tasodiflarni aniqlashdan iboratdir.

Borliqdagi qat'iy zaruriyat doimo tasodiflar tizmasida hukmronlik qilib, tadqiqotchi o'z tadqiqoti jarayonida tasodifiy hodisalar tizmasida mavjud bo'lgan tasodiflarni tadqiq qilish, ularning bir-birlari bilan aloqadorliklarini aniqlash, ular tizmasida mavjud bo'lgan, lekin yashirinib yotgan zaruriyatni ochish, jamiyatda insoniyat uchun noqulay bo'lgan voqea-hodisalarning ro'y berishlarining oldini olishga imkon beradi.

Borliqdagi narsa va hodisalarning hozir qanday ekanligi, kelajakda qanday bo'lishini biz imkoniyat va voqelik kategoriyalarisiz tushuna olmaymiz.

i) Imkoniyat va voqelik.

Imkoniyat va voqelik o'zgarish va rivojlanish jarayonidagi narsa va hodisalarning ikki xil davrini, ikki xil holatini, bu davrlarning o'zaro munosabatini o'zlarida ifodalovchi kategoriyalardir.

Voqelik — bu hozir real mavjud bo'lgan, yashab turgan narsa va hodisalardir. Lekin bu hodisalar rivojlanish jarayonida birdaniga hozirgi holatda bo'lmay, balki dastlab imkoniyat holatida bo'lgan bo'lib, ular o'zlarining ma'lum kelib chiqish davriga, vaqtiga, tarixiga ega. Voqelik o'zining paydo bo'lish davridan oldin imkoniyat shaklida mavjud bo'ladi.

Imkoniyat — bu voqelikning kurtak holdagi ko'rinishidir, u yuzaga chiqmagan voqelikdir. Shu bilan birga, imkoniyat voqelikni keltirib chiqaruvchi, rivojlanishning ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlari ham bo'lishi mumkin. Imkoniyat ob'ektiv qonuniyatlardan kelib chiqadi, ular tomonidan yaratiladi.

Imkoniyat va voqelik kategoriyalarini, ularning o'zaro dialektikasini chuqur bilib olish kishilarning amalii faoliyatida, ilmiy tekshirish ishlarida katta ahamiyatga ega.

Imkoniyat va voqelik kategoriyalarining mazmuni ongdan tashqaridagi ob'ektiv olamdan olinadi. Bu kategoriyalar bir butun moddiy yoki ruhiy jarayonning ikki tomonini aks ettiruvchi, o'zaro dialektik munosabatdagi kategoriyalardir. Shuning uchun imkoniyat va voqelikni bir-biridan farq qilish lozim, chunki ularni aralashtirib yuborish nazariyaning rolini inkor etishga, insonning tabiat va jamiyatni o'zgartiruvchi faoliyatini tushunmaslikka, amaliqtning ahamiyatini yo'qqa chiqarishga olib keladi. Ularni aralashtirib yuborish yo'q narsani bor, deb bilishga, yangining kurash jarayonida eski ustidan g'alaba qilishni ko'rmaslikka olib boradi.

Imkoniyatlar yangi, endi vujudga kelayotgan, rivojlanayotgan va eski, umrini tugatayotgan real kuchlar sifatida progressiv va konservativ bo'lishi mumkin.

Eskilikni ifodalovchi imkoniyat rivojlanish jarayonida voqelikka aylanib qolishi ham mumkin, lekin bu harakatning ichki qonuniyatidan, uning tub xarakteridan kelib chiqmaydi. Shuning uchun eskilikni ifodalovchi imkoniyatning voqe bo'lishi vaqtinchadir.

Imkoniyat voqelikka birdan aylanmaydi. U eski voqelik ichida, avvalo, kurtak shaklida mavjud bo'lib, so'ng rivojlanib borib, tobora reallasha boradi va ma'lum davrda, ma'lum shart-sharoit tufayli voqelikka aylanadi. Imkoniyat reallasha borgan sari, uning mavjud eski voqelik bilan kurashi ham keskinlashib boradi. Shunga ko'ra, imkoniyatni formal, abstrakt va real imkoniyatlarga ajratib o'rganiladi. Quruq fikriy izchillik jihatidagina to'g'ri bo'lgan, lekin real asosga ega bo'lmagan imkoniyat formal imkoniyatdir. Formal imkoniyat ob'ektiv rivojlanish qonuniyatlaridan kelib chiqmaydi. Shuning uchun ham u hech qachon voqelikka aylanmaydi.

Amalga oshishi uchun hali shart-sharoitlar to'liq etilmagan, lekin amalga oshishi qonuniy bo'lgan, narsa va hodisaning o'zgarish va rivojlanish mantig'idan kelib chiquvchi imkoniyat abstrakt imkoniyat deyiladi. Abstrakt imkoniyat rivojlanish jarayonida ma'lum ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlar etilganda, real imkoniyatga aylanadi.

Real imkoniyat — bu rivojlanishning asosiy tendentsiyasini ifodalovchi, hozirgi sharoitda uning ichki mohiyatidan kelib chiquvchi imkoniyatdir. Real imkoniyat konkret, ayni vaqtda amalga oshishi mumkin bo'lgan imkoniyatdir.

Ijtimoiy taraqqiyotda imkoniyatning voqelikka aylanishida ob'ektiv shart-sharoit hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ob'ektiv shart-sharoitlar — bular inson ongidan tashqarida mavjud bo'lgan shart-sharoitlardir. Biroq jamiyatdagi real imkoniyatlarni voqelikka aylantirishda ongli faoliyatning roli ham g'oyat kattadir. Buning ma'nosi shuki, jamiyat imkoniyatlarining voqelikka aylanishida sub'ektiv omil muhim ahamiyatga ega. Sub'ektiv omil — bu xalq ommasi, uning ongliligi va aktiv amaliy faoliyatidan iborat. Shuning uchun ham imkoniyat va voqelik dialektikasini o'rganish masalasi jamiyatni boshqarishda juda katta ahamiyatga ega. Bunda sub'ektiv omil ob'ektiv shart-sharoitlarga asoslanadi. Ularsiz sub'ektiv omilning o'zi hech narsani yuzaga keltira olmaydi, chunki ob'ektiv shart-sharoitlar sub'ektiv faoliyatga nisbatan birlamchi va belgilovchidir.

Ijtimoiy taraqqiyot yo'llarini hamisha butun ichki murakkabligi va ziddiyatligi bilan tasavvur etish kerak. Biroq bu jarayonlarning markazida doimo inson, uning manfaatlari va qiziqishlari turmog'i lozim. Falsafiy dunyoqarashning o'ziga xos eng muhim xususiyati ham mana shundan iborat.

Umuman, dialektikada yuqoridagi deterministik aloqadorliklarni ifodalaydigan kategoriyalar o'zaro bir-birlari bilangina emas, balki boshqa barcha kategoriyalar bilan ham chambarchas bog'liqlikda o'rganishni talab qiladi.

Dialektikaning ikkinchi jihati uning taraqqiyot to'g'risidagi ta'limot ekanligidir. Chunki tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar, ularning inson miyasidagi in'ikoslari — bizning tasavvur va tushunchalarimiz o'zaro bog'liq va aloqador, bir-biriga ta'sir va aks ta'sir etib turishi ularning doimiy ravishda harakatda, o'zgarish va rivojlanishda bo'lishini taqozo etadi, ularning yangilari paydo bo'lib, eskilari yo'q bo'lib turadi. Narsa va hodisalarning harakati, o'zgarish va rivojlanishlari ularning o'zaro aloqadorligi va bog'lanishlari asosida sodir bo'ladi. Bizni qurshab turgan barcha narsa va hodisalar: galaktikalardan tortib yulduzlargacha, yulduzlardan tortib Er va Quyoshgacha, Erning o'zidan tortib, undagi turli-tuman moddalar, o'simliklar va hayvonot dunyosigacha, kishilik jamiyatidan tortib to inson va uning tafakkurigacha hamma-hammasi doimo harakat, o'zgarish va rivojlanishdadir. Bir butun borliqda sodir bo'ladigan harakat, o'zgarish va rivojlanish umumiy xarakterga egadir. Biz «Borliq» mavzusini o'rganganimizda, harakat borliqning umumiy yashash usuli, uning ajralmas xossasi ekanligi bilan tanishgan edik. Kundalik hayotda «harakat» deganda, odatda, narsa va hodisalarning oddiy o'rin almashuvi tushuniladi. Dialektikada esa harakat chuqurroq tushuniladi. Bunday «o'zgarish» tushunchasi hajm jihatdan «harakat» tushunchasiga kiradi. Chunki har qanday o'zgarish harakatdir, lekin har qanday harakat o'zgarish emasdir. O'zgarish narsa va hodisalarning bir holatdan ikkinchi holatga, bir ko'rinishdan boshqa ko'rinishga o'tishidir. Masalan, yangi buyumning eskirishi va shular kabi. Biroq «o'zgarish» o'z ichiga «rivojlanishni» oladi, garchi har qanday o'zgarish rivojlanish bo'lmasa ham.

Rivojlanish esa bu - progress²⁵ tomon o'zgarishdir. Rivojlanish, aslida shunday o'zgarishki, bunda muayyan yunalishdagi yangi holat eski holatning, yuqori bosqich quyi bosqichning o'rnini olib, eski narsa va hodisalar yo'qolib, ular o'rnini yangi narsa va hodisalar oladi. O'zgarish esa rivojlanishdan shu bilan farq qiladiki, u o'z ichiga regress²⁶larni ham oladi.

²⁵ Прогресс (лотинчи progress сүзидан олинган бўлиб, янгининг ривож, олдинга томон ҳаракат, ривожланишда қуйи босқичдан юқори босқичга ўтиш. дегани) — илгарилаб борадиган тараккиёт.

²⁶ Регресс (лотинча regress — сўзидан олинган бўлиб, орқага томон ҳаракат, қайтиш дегани) — салбий томон ўзгариш, ортга қайтиш, юқоридан қуйи томон бориш.

Rivojlanish — bu progressdan iborat o'zgarish bo'lib, keng ma'noda quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga qarab ilgarilab boruvchi harakatdir. Rivojlanish shunday o'zgarishki, u narsa va hodisalarning quyi bosqichi o'rnini yuqoriroq bosqich olishidir. Rivojlanish boshqa jihatdan narsa va hodisalarning miqdor va sifat jihatdan tubdan o'zgarib, boshqa narsa va hodisalarga aylanishidir. Rivojlanish, umuman olganda, to'g'ri chiziqli bo'ylab harakat emas, uni bunday tushunish xatodir. Bunday tushunishni tabiat rivojlanishi ham, jamiyat tarixi ham rad etadi. Har qanday real rivojlanish spiralsimon holda, uning har bir yangi o'rami oldingisiga qaraganda kengroq boyroq, mazmunliroq, yuqoriroq, asosda egri-bugri yo'llar bilan sodir bo'ladi.

Fan va ijtimoiy-tarixiy amaliyot shuni ko'rsatadiki, tabiat, jamiyat, inson va inson tafakkuriga xos bo'lgan asosiy umumiy xususiyatlardan biri — bu ularda progress tomon rivojlanishning, ya'ni taraqqiyotning mavjudligidir.

Noorganik tabiatda rivojlanish moddiy ob'ektlarning, ulardagi o'zaro aloqadorlik va harakat turlarining tobora murakkablashib borishi tarzida namoyon bo'ladi.

Organik tabiatda esa rivojlanish tirik organizmlarning tashqi muhitga moslashuvi asosida, ulardagi tabiiy va sun'iy tanlanish jarayonida eski, sodda turlarning o'rniga yangi, murakkabroq turlarning paydo bo'lib, ularning takomillashib borishida ifodalanadi.

Insonning rivojlanishi deyilganda esa, odamning tobora ijtimoiylasha borib, mehnat, til, ong va ahloqning ta'siri tufayli ijtimoiy zot — insonga aylana borishi, nihoyat, ibtidoiy jamoa tuzumi kishisidan to hozirgi davr kishisigacha bosib o'tilgan bosqichlar tushuniladi.

Progress tomon rivojlanish, ayniqsa, jamiyat hayotida yaqqol ko'zga tashlanadi. Jamiyatdagi rivojlanish bir quyi ijtimoiy-iqtisodiy bosqichdan unga nisbatan progressivroq, yuqoriroq ijtimoiy-iqtisodiy bosqichlarga o'tib borish asosida ro'y beradi.

Inson tafakkuri jarayoniga xos rivojlanish esa, bu inson bilishining bilmaslikdan bilishga tomon, to'la bo'lmagan bilimlardan to'laroq bilimlarga tomon, oddiy bilishdan ilmiy bilishga tomon yuksalib borishidir.

Biz ko'rib o'tgan sohalarning har birida progress tomon rivojlanish o'ziga xos shakllarda yuz beradi. Shu bilan birga, ularning hammasiga xos rivojlanishning umumiy tomonlari ham bo'lib, ular birlikda bir butun dunyoning umumiy rivojlanish manzarasini ifodalaydi.

Umuman, biz rivojlanish atamasini juda ko'p ishlatamiz, u bizga tushunarlidek, tuyuladi. Aslida esa, bu tushuncha ifodalagan jarayon, biz o'ylagandek, unchalik sodda emas. «Rivojlanish» tushunchasi ko'p hollarda olg'a qarab borishning sinonimi sifatida «progress» tushunchasiga tenglashtiriladi. Bugungi kunda insoniyat jamiyatining rivojlanishi, unda sodir bo'layotgan o'zgarishlar rivojlanishning murakkab jarayon ekanligidan dalolat bermoqda.

Unda muayyan davriy o'zgarish bilan bir qatorda, progressga tomon takrorlanmas o'zgarishlar, turli xil zigzaglar mujassamligi ham ma'lum bo'lmoqda. Ayniqsa, keyingi paytlarda jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar tahlikali tendentsiyalar, halokatlar xavfi bo'lgan jarayonlarni ham o'z ichiga olishligi ravshan bo'lmoqda. Bu jarayonlarni to'g'ri tushunib olish va ularga to'g'ri yondoshib, to'g'ri xulosalar chiqarish uchun bizga yangicha fikrlash juda zarur bo'lmoqda. Masalan, bizning shu paytgacha o'ylamasdan tabiat boyliklaridan talon-tarojlik bilan foydalanib kelishimiz natijasida bugungi kunda tabiat o'z boshidan umumiy tanazzul (tanglik)ni kechirishi xavfi paydo bo'ldi. Shuning uchun tabiat va jamiyatda yuz berayotgan hozirgi jarayonlarning tahlili rivojlanishning falsafiy tushunchasini qayta ko'rib chiqishni taqozo qilmoqda. Bunga sabab rivojlanish jarayonida turli xil o'zgarishlarning ziddiyatli xarakterlari namoyon bo'layotganligidir.

Rivojlanish jarayoni shu bilan birga, o'z tabiatiga ko'ra turlicha yo'nalishdagi, bir-biriga qarama-qarshi va ayni vaqtda bir-biridan ajralmas tendentsiyali tomonlarga ham ega. Bu tendentsiyalar differentsiatsiya²⁷ va integratsiya²⁸ jarayonlarining birligidan iboratdir.

²⁷ Дифференциация (лотинча differentia — сўздан олинган бўлиб, бўлиниш, парчаланиш, тармокланиш, фаркланиш маъноларини билдиради) — ривожланиш жараёнида нарса на ходисаларнинг турли кўриниш ва шаклларга кириши.

Shuni aytish kerakki, rivojlanishning turli tomonlari, bosqichlari, uning konkret xususiyatlari turli konkret fanlar tomonidan o'rganilib, ularning har biri o'zining sohasiga oid alohida rivojlanish nazariyalarini ishlab chiqadi va mukammallashtirib boradi. Masalan, hozirgi zamon kosmologiyasi koinot, ayrim galaktikalar, turlicha kosmik ob'ektlarning kelib chiqishi kabi nazariyalarni ishlab chiqmoqda. Evolyutsion biologiya esa tirik organizmlarning rivojlanishi, ularda sodda turlardan murakkab turlarning qanday kelib chiqishi haqida o'z nazariyalariga ega. Tarix fanida esa kishilik jamiyatining rivojlanish qonuniyatlari haqida turli nazariyalar mavjud; tilshunoslik fani bo'lsa turli tillarning rivojlanish qonuniyatlari haqidagi nazariyalarni ishlab chiqqandir. Bular rivojlanishning turli konkret maxsus sohalariga oid nazariyalardir.

Rivojlanishning turli maxsus fanlar sohalariga oid bunday nazariyalarining umumiy jihatlarini dialektikaning taraqqiyot nazariyasida ifodalanadi. Dialektikaning taraqqiyot nazariyasi esa bir butun borliqning harakati, o'zgarishi va rivojlanish qonunlari va printsiplarini o'z ichiga olgan umumfalsafiy ta'limotdir. Taraqqiyotning bu umumfalsafiy nazariyasining vujudga kelishi va shakllanishi ham o'z tarixiga ega.

a) Miqdor va sifat o'zgarishlari birligi.

Bizni qurshab turgan narsa va hodisalarni o'rganar ekanmiz, ular bir-birlaridan o'zlarining turli xususiyatlari bilan farqlanishlarini ko'ramiz. Bunda ularni bir-biridan farq qildiruvchi narsa — ularning sifatidir.

Sifat deb, narsa va hodisalarga nisbiy barqarorlik bag'ishlaydigan, ularning ichki muayyanligini ta'minlaydigan, bir narsa va hodisani ikkinchi narsa va hodisadan farq qildiradigan barcha muhim belgi va xususiyatlarning birligiga aytiladi.

Sifat bir narsa yoki hodisani boshqa narsa yoki hodisadan ajratib turadigan shunday muayyanlikka, uning o'zgarishi uning o'rniga boshqa narsa va hodisani vujudga keltiradi.

Tabiat va jamiyat juda ko'p xilma-xil narsalar, voqea va hodisalarning birligidan tashkil topgan. Ularning bundai xilma-xilligi narsa va hodisalar o'rtasidagi sifatli tafovutlarning ifodasidir. Masalan, noorganik tabiat bilan organik tabiat sifat jihatdan bir-biridan farq qiladi. Organik tabiat o'z atrofidagi muhit bilan uzluksiz modda almashinib turadi. Noorganik tabiatda bunday modda almashinish bo'lmaydi, o'z navbatida, organik tabiatning turli qismlari o'rtasida, masalan, o'simliklar bilan hayvonlar o'rtasida ham sifat jihatdan farq bor. Biroq, inson ularga nisbatan butunlay boshqacha sifatga ega.

Odatda bir narsa yoki hodisaning sifati boshqa narsa yoki hodisa bilan bo'lgan munosabatida aniqlanadi. Shu bilan birga, sifat bir narsani ikkinchi bir narsadan ajratibgina qolmasdan, balki uning boshqa narsalar bilan bog'liqligini ham ko'rsatadi. Shuning uchun muayyan sifatga ega bo'lgan narsa va hodisalarni bir-biridan ajratib, bir tomonlama o'rganish bilan chegaralanmay, balki ularni bir-biri bilan bog'laydigan umumiy xususiyatlari asosida ham o'rganish zarur. Agar organik tabiatdagi tirik organizmning atrof-muhit bilan modda almashinishi to'xtab qolsa, bu organizm halok bo'ladi, o'zining tiriklik sifatini yo'qotadi, chunki tirik organizmning tirikligi, undagi hayotning mohiyati modda almashinuvidan iborat.

Narsa va hodisalarning sifati ularning xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Har bir narsa yoki hodisa ko'pgina xususiyatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlardan bir qanchasi birikib, shu narsa yoki hodisaning muayyan sifatini tashkil qiladi. Bunda sifat bilan xususiyat bir narsa emasligi ma'lum bo'ladi. Sifat narsa va hodisaning umumiy xarakteristikasini berib, uning mohiyatini ifodalaydi. Xususiyatlar esa sifatning ifodasidir, ularning muhim va nomuhim xususiyatlari o'zgarishi bilan ularning sifati ham o'zgarishi mumkin. Bundan ma'lum bo'ladiki, narsa va hodisalarning muhim xususiyatlari ularning sifatining o'zgarishlarida katta rol o'ynaydi.

Narsa va hodisalar nomuhim xususiyatlarini yo'qotishlari yoki yangidan hosil qilishlari natijasida, ular o'z sifatlarini o'zgartirmaydilar. Agar bu narsa va hodisalar o'zlarining muhim xususiyatlarini yo'qotsa yoki o'zgartirsalar, ular yangi sifatga o'tadilar. Masalan, benzin uchun

²⁸ Интеграция (лотинча integratio — сўзидан олинган бўлиб, бир бутун ҳолга келиш, бирикиш каби маъноларни билдиради) — ривожланиш жараёнида турли қисмларга бўлинган нарса ва ҳодисалар томонларининг қайтадан бирикиши.

rang muhim xususiyat emas. Benzin rangini yo'qotgani yoki boshqa rangga kirgani bilan u boshqa suyuqlikka aylanmaydi. Tez yonuvchanlik esa benzinning muhim xususiyatidir. Benzin o'zining bu xususiyatini biror sabab bilan yo'qotsa, u dvigatel uchun yonilg'i bo'lmay qoladi, natijada, sifat jihatidan boshqa ximiyaviy moddaga aylangan bo'ladi.

Narsa va hodisalarning sifat va xususiyatlari ham ob'ektivdir.

Shuni aytish kerakki, borliqdagi narsa va hodisalar bir-biridan faqat sifatlari bilan emas, balki miqdorlari bilan ham farqlanadilar. Ularning sifatlari doimo miqdorlari bilan birga mavjuddir.

Narsa va hodisalardagi son, hajm, daraja kabi tomonlarning muayyanligi **miqdor** deb ataladi. Narsa va hodisalarda miqdor turlicha ifodalanadi. Ularda miqdor bir holatda son tariqasida, ikkinchi holatda o'lchov daraja tariqasida, uchinchi holatda esa narsa va hodisalarning makondagi o'zaro munosabati (uzunligi, kengligi, balandligi) tariqasida ifodalanadi.

Ijtimoiy hodisalarning miqdor muayyanligini, tabiat hodisalarida bo'lganidek, hamma vaqt ham aniq ifodalab bo'lmaydi. Lekin bunda ham sifat va miqdor birlikda bo'ladi. Masalan, bir ijtimoiy tuzum ikkinchi ijtimoiy tuzumdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyoti, ishlab chiqarish munosabatlarining xarakteri jihatidan farq qilishi bilan birga (sifat), ishlab chiqarishning o'sish sur'ati, unumli mehnat bilan shug'ullanuvchi odamlarning soni, milliy daromadning ma'lum miqdori, uning jamiyat a'zolariga taqsimlanishi (miqdor) va shu kabilar bilan farq qiladi.

Miqdor ham sifat kabi ob'ektiv mavjud bo'lib, u predmet va hodisalarning eng muhim tomonini ifodalaydi.

Shuning uchun narsa va hodisalarni o'rganishda ularning miqdor va sifatini, uzviy bog'liqligini e'tiborga olmoq lozim. Har bir narsa va hodisa muayyan miqdor va sifat birligidan iborat me'yorga ham ega bo'ladi. **Me'yor** narsa va hodisalarning miqdor va sifat birligini qamrab oluvchi chegaradir. Boshqacha qilib aytganda, sifat bilan miqdorning birligi me'yor, deyiladi. Me'yor narsa va hodisalarning shunday muayyanligiki, uning buzilishi narsa yoki hodisaning sifatining o'zgarishiga, uning boshqa sifatga o'tishiga, ya'ni boshqa narsa va hodisaga aylanishiga olib keladi.

Ijtimoiy hodisalarda me'yorning roli juda kattadir. Ayniqsa, san'atda me'yor juda muhimdir. Tabiat va inson go'zalligini me'yordan chiqib ifodalash mumkin emas. Me'yor ma'naviy-ahloqiy hodisalarga ham taalluqlidir. Har bir ijtimoiy tuzumda uning ahloqiy normalari doirasidan chiqib ketilsa, u jinoyatga aylanib ketadi. Chunki bu chegaradan, ya'ni me'yor doirasidan chiqish bilan bir faoliyat boshqa bir faoliyatga aylanadi. Bunday holda odatda boshqa sifat va miqdor birligiga asoslangan yangi me'yor vujudga kelgan bo'ladi.

Narsa va hodisalar o'z mavjudligining ma'lum davrlarida sifat va miqdor birligini, ya'ni oldingi sifatlarini saqlaydilar. Bu davrda ularda faqat muhim bo'lmagan miqdor o'zgarishlari sodir bo'ladi. Biroq, bu jarayon vaqtinchadir. Taraqqiyotning ma'lum bosqichida miqdor o'zgarishlari shunday darajaga etadiki, endi yangi miqdor o'zgarishlari mumkin bo'lmay qolishi tufayli, zaruran sifat o'zgarishlariga o'tadi. Masalan, misning xarorati 600°S yoki 1000°S ga etkazilganida ham, uning agregat holati o'zgarmaydi, ammo harorat 1083°S ga etganda mis eriy boshlaydi, ya'ni u yangi sifatiga o'tadi. Bunda narsaning eski sifat chegarasining buzilishi natijasida, uning oldingi me'yori ham o'zgaradi, ya'ni yangi sifat va miqdorga ega bo'lgan yangi me'yordagi narsa vujudga keladi.

Borliqdagi narsa va hodisalarda sifat o'zgarishi ulardagi miqdor va sifatning o'zgarishlari natijasida sodir bo'ladi. Bunda miqdor o'zgarishlari sifat o'zgarishlariga o'tgani kabi, sifat o'zgarishlari ham miqdor o'zgarishlariga o'tadi. Rivojlanish jarayonidagi bir-biridan farq qiluvchi bu ikki xil sifat va miqdor o'zgarishlari, uzluksizlik va uzilishning birligi sifatida namoyon bo'ladi. **Uzluksizlik** — bu narsa va hodisalarning rivojlanishidagi miqdor o'zgarishlarini o'z ichiga oladi. Bu uzluksiz rivojlanish davrida narsa va hodisalarning rivojlanishi miqdor o'zgarishlarini o'z ichiga oladi. Bu uzluksiz rivojlanish davrida narsa va hodisalarda ichki o'zgarishlar yuz bersa-da, bu o'zgarishlar shu narsa yoki hodisa mohiyatini butunlay o'zgartirib yubormaydi. Bunda narsa yoki hodisa o'zining oldingi sifatini saqlab qoladi.

Uzilish esa shu narsa va hodisalar rivojlanishida endi yangi miqdor o'zgarishlari mumkin bo'lmay qolgan bir paytda yuz beradigan sifat o'zgarishlarini ifodalaydi. Uzilish — bu o'zgarish va rivojlanish jarayonida narsa yoki hodisaning bir sifat muayyanligidan ikkinchi sifat muayyanligiga o'tishi demakdir. O'zgarish va rivojlanishda miqdorning sifatga o'tishi, eski sifatning yangi sifatga aylanish jarayoni falsafada uzluksizlikning uzilishi, deyiladi. Ayni shu uzluksizlikning uzilishi tufayli bir sifatdan ikkinchi sifatga o'tish jarayonini falsafada sakrash, deb ataladi. Sakrash narsa va hodisalarning butun uzluksiz rivojlanish davomida tayyorlanib, shu uzluksiz rivojlanish momenti tugab, uzilish sodir bo'lishi oilan zaruriy ravishda yuz beradi. Masalan, moddiy olam rivojlanishida noorganik tabiatdan organik gabiating paydo bo'lishi, ayni vaqtda buyuk sakrash bo'lgan. Sakrash birdaniga, to'satdan bo'ladigan holatgina emas balki yangi sifat elementlari ko'payishi orqali yuz beradigan tadrijiy jarayon hamdir.

Sakrash o'z xarakteriga ko'ra tabiat va jamiyatda xilma-xil bo'lib, ular bir-birlaridan farq qiladilar. Masalan, tabiatdagi sakrashlar undagi eski sifatdan yangi sifatga o'tishlar insonning irodasiga bog'liq, bo'lmagan holda, tabiiy-tarixiy jarayonning oqibati sifatida yuz beradi.

Ijtimoiy hayotdagi sakrashlar esa tabiatdagi sakrashlardan farq, qilib, ular kishilar tomonidan ob'ektiv zaruriyatlarni anglash natijasida tayyorlanadi va amalga oshiriladi. Jamiyat taraqqiyotidagi sakrashlarning o'ziga xos tomoni shuki, bu sakrashlar eski ijtimoiy tuzumni yo'q qilish va yangi ijtimoiy tuzumni o'rnatadigan ijtimoiy inqiloblar, tadrijiy rivojlanishlar orqali amalga oshiriladi. Sakrashlar inson tafakkuri taraqqiyotiga, uning bilimlar tizimining rivojlanib borishiga ham xosdir. Ilm-fan sohasida sekin-asta to'planib borgan faktlar, ma'lumotlar va bilimlar asosida inson o'z aql-idroki bilan ixtiro va kashfiyotlar qilishi, yangi qonuniyatlarni ochishi mumkin.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib sakrashlarni ikki turga bo'lish mumkin: birinchisi — **portlash** yo'li bilan bo'ladigan sakrashlar, ikkinchisi — sekin-asta **tadrijiy** yo'l bilan bo'ladigan sakrashlar. Birinchi tur sakrashlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bunda narsa va hodisalarning yangi sifatga o'tishi tezlik bilan yuz beradi. Masalan, kimyoviy jarayonlarda reaksiyaga kirishgan modda tezlik bilan eski sifatdan yangi sifatga o'tadi, boshqa kimyoviy moddaga aylanadi.

Sakrashning ikkinchi turida esa eski sifat elementlarining asta-sekin yo'qolib borishi va yangi sifat elementlarining asta-sekin to'planishi natijasida yangi sifat paydo bo'ladi. Bunday sakrash turiga tilning rivojlanishini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Demak, har qanday o'zgarish, har qanday rivojlanish miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro bir-biriga o'tishi orqali sodir bo'ladigan jarayonlardan iborat.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishini bilish faqat ilmiy bilish uchungina emas, balki amaliy faoliyat uchun ham katta ahamiyati bor. Masalan, respublikamiz mustaqillikka erishdi. Lekin uni saqlash, mustahkamlash va rivojlantirish bizdan har doim chidam va matonat bilan ishlashni talab qiladi. Chunki, O'zbekistonning o'z taraqqiyot yo'li «soxta inqilobiy sakrashlarsiz, fojiali oqibatlarisiz va kuchli ijtimoiy larzalarsiz, evolyutsion yo'l bilan normal, madaniyatli taraqqiyotga o'tish — tanlab olingan yo'lning asosiy mazmuni va mohiyatidir.»²⁹ O'zbekistan haqiqiy demokratik va rivojlangan davlatga aylanishi uchun (ya'ni yangi sifatga ega bo'lishi uchun) juda ko'p iqtisodiy, siyosiy va ma'rifiy tadbirlarni amalga oshirish kerak. Bunda yoshlarning, bo'lajak yuqori malakali mutaxassislarning jonbozlik ko'rsatishlari hal qiluvchi ahamiyatga ega.

b) Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi.

Borliqdagi har bir narsa yoki hodisa qarama-qarshi tomonlarning birligidan iborat bo'ladi. Har bir narsa va hodisa bir-birini taqozo qiluvchi va bir-birini o'zaro inkor etuvchi tomonlar, xususiyatlar va tamoyillarga ega. Masalan, elektr manfiy va musbat, tabiatda esa o'zaro tortilish va itarilish, tirik organizmda assimilyatsiya va dissimilyatsiya kabilar. Ana shu bir-birini taqozo etuvchi va o'zaro bir-birini inkor qiluvchi tomonlar o'rtasidagi munosabat **ziddiyat** deb ataladi. Xuddi shu ziddiyat qarama-qarshi tomonlar o'rtasidagi kurash va

²⁹ Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992, 10-бет.

rivojlanishning sababi, manbai bo'lib hisoblanadi. Rivojlanishning har bir bosqichi o'ziga xos ziddiyatlar va turli qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va hal bo'lishidan iborat.

Qarama-qarshiliklar va ularning o'zaro munosabati, ziddiyat va ularning birligi jamiyatga, ijtimoiy hodisalarga, insonga, inson faoliyatiga, hatto uning bilish jarayoniga ham xosdir.

Taraqqiyot ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va bartaraf etilishi jarayonidan iborat ekanligini tushunib olish uchun ayniyat, tafovut, ziddiyat, qarama-qarshilik kabi tushunchalarning o'zaro munosabatlarini bilib olish lozim. Narsa va hodisalardagi o'zaro o'xshash tomonlar birligi **ayniyat** deyiladi. Ayniylik narsa va hodisalarning tomonlari va xususiyatlarining birga mavjudligini ifodalaydi. Har bir narsa yoki hodisada ayniylik bilan birga, tafovut ham mavjud bo'ladi. **Tafovut** narsa va hodisalar tomonlarining har birining farq qiluvchi jihatlarining ifodalanishidir. Borliqda o'z qarama-qarshi tomonlariga ega bo'lmaydigan narsa va hodisa bo'lmaydi. Binobarin, ularda ayniyat ham, tafovut ham bo'ladi.

Tafovutlarning rivojlanishi ziddiyatning kelib chiqishiga olib keladi. Ziddiyatning mavjudligi taraqqiyotning manbai va harakatga keltiruvchi kuchini taqazo etadi.

Dialektikada **qarama-qarshilik** deb, borliqdagi narsa, hodisa va jarayonlarning o'zaro bir-birini istisno qiladigan, shu bilan birga, bir-birini taqozo etuvchi tomonlari, tamoyillari va kuchlarining o'zaro munosabatlari tushuniladi. Umuman, qarama-qarshiliklarni, ular orasidagi ayniyat, tafovut, ziddiyatlarni o'rganish qarama-qarshiliklar birligi va kurashi haqidagi ta'limotning mohiyatini bilishga yordam beradi.

Chunki, har qanday narsa va hodisalarning o'zgarishi va rivojlanishi ulardagi mavjud ziddiyatlar birligi va kurashi natijasida yuz beradi. Ziddiyatlar rivojlanib, keskinlashgan holatida hal qilinmasa, konfliktga aylanishi mumkin. Ziddiyatlarning hal qilinishi o'zgarish va rivojlanishga, bir sifatda narsa yoki hodisaning boshqa sifatda narsa yoki hodisaga aylanishiga, yoki narsa yoki hodisa o'rniga yangi narsa va hodisa paydo bo'lishiga olib keladi.

Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi hamma sohada amal qiladi. Tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyoti ayni shu sababga binoan sodir bo'ladi. Ziddiyatlarning mohiyatini bilmay taraqqiyotning sabablarini tushunib bo'lmaydi.

Lekin har bir sohada ziddiyatlarni konkret o'rganmoq va ularni alohida o'ziga xos hal bo'lish yo'llarini to'g'ri bilmoq katta ahamiyatga ega. Buning uchun ziddiyatlarning xillari, ularning narsa va hodisalar rivojlanishi jarayonidagi rolini to'g'ri va aniq bilib olish lozim.

Ziddiyatlar juda xilma-xildir. Ular narsa va hodisalarning harakati va rivojlanishida turlicha rol o'ynaydi hamda har xil vazifani bajaradi. Ular, odatda, ichki va tashqi, asosiy va asosiy bo'lmagan, antagonistik va noantagonistik ziddiyatlarga bo'lib o'rganiladi.

Ichki ziddiyat — bu narsa va hodisalarning o'z ichidagi qarama-qarshi tomonlar, kuchlar o'rtasidagi ziddiyatlardir.

Tashqi ziddiyat esa narsalar va hodisalar o'rtasidagi ziddiyatlardir. Lekin ichki va tashqi ziddiyatlarni bunday bo'lish nisbiy xarakterga ega. Chunki, bir munosabatda ichki ziddiyat boshqa munosabatda tashqi ziddiyat bo'lishi mumkin. Masalan, turli tuzumdagi davlatlararo ziddiyat tashqi ziddiyat, ammo kishilik jamiyati miqyosida olinsa ular ichki ziddiyatlardir.

Ichki va tashqi ziddiyatlar rivojlanish jarayonida bir xil rol o'ynamaydi. Rivojlanishning mohiyatini asosan, ichki ziddiyat belgilaydi. Tashqi ziddiyatlar rivojlanishga bilvosita, ya'ni ichki ziddiyatlar orqali ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, biz hozir mustaqil O'zbekistonning istiqboli, uni rivojlantirish rejalarini tuzyapmiz. Bunda respublikamizning rivojlanishi, istiqboli ko'p jihatdan mamlakatning ichidagi iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy muammolarni to'g'ri, ishning ko'zini bilib hal qilishimizga bog'liq. Biroq, respublikamiz xalqaro hamjamiyatlarda, mustaqil davlatlar hamdo'stligida yashamoqda. Tashqi aloqa va munosabatlardagi muammolarni ham to'g'ri aniqlab hal qilinmasa, respublikamiz oldida turgan muhim vazifalarni amalga oshirib bo'lmaydi. Demak, rivojlanish, asosan ichki muammolarni hal qilishga bog'liq, bo'lsa ham, lekin tashqi ziddiyatlarni ham nazardan chetda qoldirib bo'lmaydi. Hayotda ichki va tashqi ziddiyatlarning o'zaro aloqadorligi va o'zaro ta'sirini qat'iy hisobga olib ish tutgan taqdirdagina muvaffaqiyat qozonish mumkin.

Ziddiyatlarni o'z xarakteriga, ularning narsa va hodisalarning rivojlanishidagi ahamiyatiga qarab asosiy va asosiy bo'lmagan ziddiyatlarga ham bo'lish mumkin. Narsa va hodisalarning mohiyatini, ularning kelib chiqish va rivojlanish qonuniyatlarini belgilab beradigan ziddiyat asosiy ziddiyat deyiladi. Asosiy ziddiyat taraqqiyotda hal qiluvchi rol o'ynaydi va boshqa barcha ziddiyatlarga ta'sir ko'rsatadi. Asosiy bo'lmagan ziddiyatlar esa narsa va hodisalarning ma'lum bir taraqqiyot bosqichida ular mohiyatini belgilamaydigan, rivojlanishini o'zgartirish kuchiga ega bo'lmagan ziddiyatlar bo'lib, ularning rivojlanishga ta'siri konkret vaqtga va sharoitga bog'liqdir.

Shuni ham aytish kerakki, ziddiyatlarning qaysi biri asosiy va asosiy emasligini aniqlash rivojlanishning asosiy sabablarini to'g'ri belgilashning yo'lidir. Bu esa oson ish emas. Asosiy ziddiyatni mavjud ziddiyatlar orasidan topish uchun ziddiyatlarni maydonga chiqargan sharoitni, vaziyatni, bundagi qarama-qarshi tomonlarni va ular birligidan tashkil topgan narsaning mohiyatini, boshqalardan farqini, har bir ziddiyatning shu mohiyatga bo'lgan munosabatini aniqlash lozim. Asosiy ziddiyatlarni aniqlash esa ijtimoiy amaliyot jarayonida va bu amaliyot natijalarini tafakkur orqali analiz va sintez qilish natijasida amalga oshadi.

Asosiy ziddiyatlar orasida ularning biri bosh ziddiyatni tashkil qilishi mumkin. **Bosh ziddiyat** deb, rivojlanishning u yoki bu bosqichining mohiyatini belgilab beradigan asosiy ziddiyatga aytiladi. Bosh ziddiyat asosiy ziddiyatlar ichida muhim o'rin tutadi, ularga nisbatan taraqqiyot jarayonida belgilovchi rol o'ynaydi. Ijtimoiy taraqqiyotda bosh ziddiyatni aniqlab olish mamlakat taraqqiyotini to'g'ri belgilab olishda muhim ahamiyatga ega.

Jamiyat hayotiga xos ziddiyatlarni tahlil qilganda, yana **antagonistik** va **noantagonistik** ziddiyatlarni ham farq qilish zarur. Antagonistik ziddiyatlar jamiyatdagi manfaatlari bir-biriga tubdan zid bo'lgan kuchlar, ijtimoiy guruhlar va tabaqalar o'rtasidagi ziddiyatlardir. Noantagonistik ziddiyatlar jamiyatdagi manfaatlari bir-biriga mos keladigan yoki manfaatlarni o'zaro kelishtirish mumkin bo'lgan ijtimoiy guruhlar va tabaqalar o'rtasidagi ziddiyatlardir. Antagonistik ziddiyatlar konfliktlarga olib kelishi ham mumkin. Bunday holda ular bir tomonning mag'lubiyati va ikkinchi tomonning g'alabasi bilan hal qilinadi. Umuman, hamma ziddiyatlarni o'z vaqtida hal qilib borish zarur, aks holda ularning keskinlashib borishi kutilmagan oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Shu bilan birga, ziddiyatlar masalasiga, ularni hal etishning shakl va usullariga ham dialektik tafakkur asosida yondashish lozim. Jamiyat ziddiyatlari xilma-xil shakl va usullar bilan bartaraf etilishi mumkin. Ulardan ba'zilar eskining emirilib borishi va yangining qaror topib borishi asosida hal qilinib borilsa, boshqalari ayni shu ziddiyatlarni tashkil qilgan qarama-qarshi tomonlarni o'zaro kelishtirish, muosay-madoraga keltirish, bir-birlari bilan o'zaro siyosiy muzokaralar olib borish, bitimlar tuzish, hamjihatlik va hamkorlikka erishish yo'llari bilan bartaraf etilishi va shu asosda taraqqiyotni ta'minlash mumkin. Keyingi vaqtda jamiyatdagi ziddiyatlarni hal qilishda qo'llanilayotgan samarali usullardan biri **konsensus** (o'zaro kelishuv)dir.

Yangicha tafakkurning qaror topishi bilan jamiyat ziddiyatlarini hal qilishda Gegel qayd qilib o'tgan konsensus usulidan foydalanish maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi. Hozirgi davrda konsensus usuli jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynamoqda. Ayniqsa, uzoq muddatlar davomida bir-biriga qarama-qarshi bo'lib kelgan davlatlar, jamiyatdagi qarama-qarshi tomonlar, kuchlar, ijtimoiy guruhlar, harakatlar va partiyalar o'rtasidagi ziddiyatlarni jamiyatning umumiy manfaatlaridan kelib chiqib hal qilishda konsensus usuli juda qo'l kelmoqda. Bu usul jahon xalqlarini milliy totuvlikka, o'zaro hamkorlikka, hamjihatlik va birlikka, barqarorlikka erishishida muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Konsensus usuli o'zaro tinch yo'l bilan olib borilayotgan muzokaralar, muloqotlar, referendumlar, xalqaro huquq normalari asosida ma'lum bir bitimga kelishuvlar, shular asosida eng muhim hujjatlar qabul qilishlar orqali olib borilmoqda. Jamiyatdagi bunday ziddiyatlarni hal qilishda, ayniqsa, xalqaro tashkilot (BMT va shu kabi)larning obro'-e'tiboridan foydalanish, xalqaro hamjamiyatga teng huquqli a'zo bo'lish va ularning jahon taraqqiyotiga ta'sirining ortib borishi ham muhim omil bo'lmoqda.

Ziddiyatlarni o'rganayotganda konkret sharoitni hisobga olish kerak. Davr va sharoitning o'zgarishi bilan antagonistik va noantagonistik ziddiyatlarni echish shakllari ham o'zgarishi mumkin. Chunki ziddiyatlar ham o'zgarib, bir-biriga o'tib turadi.

Har bir sohaga xos ziddiyatlarning o'ziga xos hal bo'lish shakllari mavjud. Tabiatdagi ziddiyatlar, odatda stixiyali o'z-o'zicha paydo bo'lib, rivojlanib, so'ng o'zlariga xos qonuniyatlar asosida hal etiladi. Jamiyatda esa ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va hal qilinishi o'ziga xos qonuniyatlar asosida kishilar tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, jamiyatdagi antagonistik ziddiyatlar yo bu ziddiyatni tashkil etgan tomonlar o'zaro muzokaralar olib borish orqali, yoki birining g'alabasi, ikkinchisining mag'lubiyati bilan hal qilinadi.

Umuman olganda, o'zgarish va rivojlanish jarayonida turli-tuman ziddiyatlar paydo bo'lishi, rivojlanishi va turlicha hal qilinishi mumkin. Bu bilan ziddiyatlar butunlay tugamaydi. Ularning eskilari o'rniga yangilari paydo bo'lib, ular ham ma'lum vaqtdan so'ng eskirib, o'rnini yana yangilari olib, shu asosda rivojlanish cheksiz davom etaveradi.

Yuqorida aytilganlardan shunday xulosa chiqarish mumkin: ichki va tashqi, asosiy va asosiy bo'lmagan, antagonistik va noantagonistik ziddiyatlarni bir-biridan farq qilish zarur, lekin ular o'rtasida mutlaq chegara yo'q. Voqelikda ular o'zaro chirmashib ketadilar, bir-biriga o'tib turadi va taraqqiyotda xilma-xil rol o'ynaydilar. Shuning uchun ziddiyatlarning har biriga konkret yondoshish, ular namoyon bo'ladigan sharoitni, vaziyatni, shu taraqqiyot jarayonida o'ynaydigan rolini to'g'ri hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

v) Taraqqiyotda vorislik va davomlilik (inkorni inkor).

Taraqqiyotdagi vorislik va davomlilik inkorni inkor etish yo'li bilan amalga oshib boradi. Bu muammoni o'rganishni inkor tushunchasi nimani ifodalashini aniqlab olishdan boshlash lozim.

Borliqning hamma sohasida doimo eski, umri tugayotgan narsa va hodisalarning barham topishi va yangi narsa va hodisalarning vujudga kelish jarayoni sodir bo'lib turadi. Bunday eskining yangi bilan almashinishi **inkor**, deb ataladi. «Inkor» atamasini falsafaga Hegel kiritgan. Uning nuqtai nazaricha, inkor g'oyaning, fikrning rivojlanish bosqichidir.

Inkor tushunchasi kundalik ongda «yo'q», so'zi bilan qo'shilib ketadi, inkor qilmoq — «yo'q,» demakdir, biror narsani rad etmoqdir. Lekin dialektikada inkor kundalik ongda ishlatiladigan tushunchadan farq qiladi. Dialektikada inkor qilish to'g'ridan-to'g'ri «yo'q», demak emas, yoki narsani mavjud emas, deb e'lon qilmoq yoki uni har qanday usul bilan yo'qotib tashlamoq emas.

Inkorni dialektik tushunish yangining eski bilan oddiy almashuvi bo'lmasdan, balki yangi eskining bag'rida vujudga kelib, undagi sog'lom tomonlardan foydalanib, qaror topishini tan olishdir. «Ichki inkor» taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchidir, deb Hegel bekorga aytgan emas.

Dialektik inkor ayni bir vaqtda «yo'q» deyish bilan «ha» deb, ya'ni inkor etish bilan birga tasdiqlashni ham o'z ichiga oladi. U barcha narsani butunlay rad etuvchi nigilistik qarashdan holi bo'lib, bir paytda sodir bo'ladigan emirilish bilan yaralishni, xullas, narsa va hodisalarning yo'qolishi va paydo bo'lishini bog'lab ilgarilab rivojlanish holatini ifodalaydi. Bu dialektik inkorning muhim jihatini tashkil qiladi.

Dialektik inkorning muhim ikki jihati mavjud: birinchisi, eskining o'rniga yangining kelishi tabiiy-tarixiy jarayon bo'lganligi uchun taraqqiyotning muhim sharti hisoblansa; ikkinchisi, u yangini eski bilan vorisiy bog'liq, ekanligini ham ifodalaydi.

Inkorni inkor etish haqida to'xtalib o'tishdan avval uni nega shunday deb atalishini izohlamoq lozim. Dialektikaning bu tamoyilining ikki marta takrorlanuvchi inkorda ifodalanishi moddiy olamdagi narsa va hodisalarning doimiy ravishda o'zgarib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib borishi va oqibatda, rivojlanish uzluksiz ekanligidan kelib chiqadi. Har bir mavjud bo'lgan narsa va hodisa o'zigacha bo'lgan sifat va miqdorning inkor etilishining mahsuli, shu bilan birga, ana shu narsa va hodisalarning o'zi ham sharoitning o'zgarishi, vaqtning o'tishi bilan inkor etilishga mahkumdur. Demak, har bir narsa va hodisaning o'zgarishi va rivojlanishi hamisha ikki

va undan ko'proq inkor etishlar bilan amalga oshadi. Inkorni inkor ana shu inkorlarning sodir bo'lishi bilan rivojlanishning davom etishini ifodalaydi. Bunday bitta inkor narsa va hodisalardagi o'zgarish va rivojlanishning bir momentini tashkil etsa, «inkorni inkor» atamasi ularning muayyan zanjirini bir necha davrini ifodalaydi.

Inkorni inkorning yana bir muhim belgisi shuki, taraqqiyotdagi davriylikning tugallovchi xalqasida, ya'ni navbatdagi inkor bosqichida uning oldingi bosqichdagi ba'zi belgilar takrorlanadi (don o'simlikdan yana donlarga aylanadi).

Inkorni inkorning amal qilishi tufayli taraqqiyot to'g'ri chiziqli shaklida emas, balki **aylana** shaklida bo'ladi, uning oxirgi nuqtasi boshlang'ich nuqtaga yaqinlashadi. Lekin bu yaqinlashuv uning oxirgi nuqta bilan tutashishi bo'lmasdan, balki yuqori bosqichda sodir bo'lishi sababli taraqqiyot spiral shaklga ega bo'ladi. Bu spiralning har bir yangi o'rami oldingi o'ramiga nisbatan yuqoriroq, bosqichda yuzaga kelgan bo'ladi. Ana shu ma'noda taraqqiyotning dialektik nazariyasida «spiralsimon» atamasi ishlatiladi.

Dialektik inkorga ko'ra, taraqqiyotning spiralsimon xarakteri o'zining quyidagi uch jihati ega: birinchidan, inkorni inkorda, dastavval, narsa va hodisalar abadiy o'zgarmasdan qola olmasligi, davrning o'tishi bilan har bir narsa va hodisa o'zgarishi, bu o'tishda esa yangi sifat faqat emirilayotgan narsa zaminida paydo bo'lishini ochib beradi. Buni **destruktsiya** deyiladi. Ikkinchidan, u emirilayotgan (inkor etilayotgan) narsa bilan paydo bo'layotgan yangi narsa o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, ularning bir-biriga bo'lgan munosabatini ochib beradi. Buni **kumulyatsiya** deyiladi. Uchinchidan, inkor etilayotgan narsa oldin erishgan yutuqlarni, uning rivojlanishga qodir bo'lgan ba'zi belgi va xususiyatlarni saqlab qolish, ulardan foydalanish asosida yuz beradi. Buni **konstruktsiya** deb yuritiladi. Shu asosda o'zgarish, rivojlanish sodir bo'ladi. Bunday inkorni inkorning muhim belgisi, ya'ni narsa va hodisalarning ilgarilab rivojlanishi, yangilikning engilmasligi mantiqan o'z-o'zidan kelib chiqadi. Chunki har bir narsa va hodisa uzluksiz o'zgarishlar, ya'ni o'sishlar va emirilishlar, paydo bo'lish va yo'q bo'lish jarayonini kechirib turadi. Demak, yangi vujudga kelgan sifat, albatga, inkor etilayotgan eski sifatdan ustun va bir qadam olg'a ketgan bo'ladi. Bu tabiat, jamiyat va inson tafakkuriga xos bo'lgan ob'ektiv jarayondir.

Yuqorida aytilgan, bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan uch jarayonning birligi hozirgi kunda O'zbekistonning mustaqilligini mustahkamlash va rivojlantirishda o'z ifodasini topmoqda. Biz uchun hozir jamiyatimizda eskirgan ijtimoiy munosabatlarni iloji boricha dialektik izchillik va ziyraklik bilan o'z vaqtida bartaraf etish, yangi paydo bo'layotgan bozor iqtisodiyotiga oid munosabatlarni o'z vaqtida payqab olish, ularni rivojlantirish yutuqlarimizning ko'payishiga keng imkoniyatlar ochib beradi. Davlat tomonidan amalga oshirilayotgan va xalqimiz keng qo'llab-quvvatlayotgan bozor munosabatlari jamiyatimizdagi xo'jasizlik, shahar va qishloqlarda mehnatni tashkil qilishning eski samarasiz usullari, hayotning hamma sohalarida boshqarishning buyruqbozlik usullari, jamiyatga zarar etkazuvchi ekologik va ma'naviy buzilishlarning tugatilishiga olib keladi.

Inkorni inkor jarayonida oddiydan murakkablikka, quyidan yuqoriga qarab boruvchi, ilgarilab boruvchi rivojlanish sodir bo'ladi. Shuning uchun inkorni inkor jarayonining xarakterli xususiyatlaridan biri — uni orqaga qaytarib bo'lmasligidir. Buning sababi shundaki, har bir yangi bosqich ilgarigi bosqichlarning butun boyligini o'zida sintezlashtirib, taraqqiyotning yanada yuqoriroq shakllari uchun zamin yaratadi. Bu sintez «inkorni inkor» deyiladi. Inkorni inkor tufayli har bir paydo bo'lgan yangilik shuning uchun sintez deyiladiki, unda eskining rivojlanishiga qodir bo'lgan tomonlari saqlanib qolib, ular yangida paydo bo'lgan tomonlar bilan uzviy birikkan bo'ladi va shu asosda rivojlanishning navbatdagi bosqichini ta'minlaydi. Xuddi shu yo'l bilan taraqqiyotning yo'nalishi belgilanadi.

Taraqqiyotning yo'nalishi haqida turli davrlarda turlicha qarashlar mavjud bo'lgan. Uzoq davrlar taraqqiyotning yo'nalishini noto'g'ri tushunish oqibatida, faylasuflar hamma narsalar davriy takrorlanuvchi o'zgarishdan yoki bekik doira ichida doimiy aylanishlardan iborat, deb qaraganlar. Ba'zi olimlar taraqqiyotni to'g'ri chiziqli bilan boruvchi yoki takrorlanib turuvchi bosqichlardan iborat, deb tushunganlar, masalan, frantsuz olimlari Lamark va Sent-Ilerlar tirik

tabiatda taraqqiyot uzluksiz va sakrashlarsiz to'ppa-to'g'ri yo'ldan ilgarilab boradi, desalar; italiyalik faylasuf J.Viko, jamiyat o'z boshidan doimiy ravishda takrorlanib turuvchi uch bosqichni (go'daklik, yigitlik va etuklik davrini) kechirib turadi, deydi.

Shuni ham aytish kerakki, taraqqiyot jarayonida ma'lum darajadagi takrorlanishlarni uchratamiz. Lekin ularning har biri oldingi holatning oddiy o'zgarishsiz takrorlanishidan iborat bo'lmay, balki yangicha, o'zgacha yuqoriroq bosqichda sodir bo'lishidir, bundagi inkorni inkor oddiy va to'g'ri yo'l bilan sodir bo'lmay, balki o'ziga xos murakkab, egri-bugri yo'l bilan spiralsimon yo'nalishda sodir bo'ladi. Bundagi taraqqiyot jarayoniga xos inkor va inkorni inkor momentlarida bo'ladigan vaqtinchalik orqaga chekinishlar, takrorlanishlar bilan bir qatorda, ilgarilab boradigan rivojlanishni ham ko'ra bilish inkorni inkorning mohiyatini tashkil qiladi.

Tarixda, jumladan O'zbekiston sharoitida bir necha bor jamiyatni orqaga qaytaruvchi katta yo'qotishlar va qurbonlarga olib kelgan quruq inkorlar bo'lgan. Aslida, real tarixiy rivojlanish ideallashtirilgan ko'rinishidan yiroq bo'lib, o'z qadriyatlarini yo'qotmagan holda, mukammallashib boruvchi bosqichlardan iborat bo'ladi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda eski va eskirayotgan narsalarni inkor etish va ularning o'rniga yangilarini qurish, yaratish uchun kurash davom etmoqda. Jamiyatda yuz berayotgan bozor iqtisodiyoti tug'dirayotgan o'zgarishlarni har bir kishi to'g'ri tushunib olishi lozim. Respublikani sifat jihatidan o'zgartirish, uni yuksak taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga kiritish uchun hozirgi davrda har bir kishidan ko'proq kuch-g'ayrat sarflashni, o'z faoliyatiga baho berishda xolis, printsiptial bo'lishni, omilkorlik va fidokorlikni talab qiladi. O'zbekistonning mustaqilligini mustahkamlash uchun faqat iqtisodiy o'zgarishlar qilish etarli emas, shu bilan birga, siyosiy, madaniy va ma'naviy o'zgarishlar ham qilish, faol ijtimoiy siyosat olib borish, inson to'g'risida g'amxo'rlik, uning hayotiy manfaatlarini himoya qilish ham zarur.

Mustaqillik bizdan bilimdonlikni va yuksak darajada mutaxassislikni talab qiladi. Endilikda ishlab chiqarishni, fan va texnikani boshqarish, mehnatni, shubhasiz, yuqori darajada tashkil qilish va shu kabilar har tomonlama tayyorgarliksiz, chuqur bilimlarsiz bo'lishi mumkin emas.

Mustaqillik — mustamlakachilikni qat'iyan bartaraf etish, taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi ma'muriy buyruqbozlik mexanizmni butunlay buzib tashlash, O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy rivojlantirishning ishonchli va samarali mexanizmini yaratish demakdir.

Mustaqillik umuminsoniy va milliy ahloq normalarini buzish hollaridan xolos etish, ijtimoiy adolat tamoyillarini izchillik bilan amalga oshirish demakdir. Bu degani: so'z bilan ishning, huquq, bilan burchning birligini ta'minlash, xalollik va vijdon bilan ishlab, yuqori unumli mehnatni tashkil qilish, unga haq to'lashda tekischilik tendentsiyalarini, iste'molchilik kayfiyatini bartaraf etish, inkor qilish demakdir.

Shunday qilib, borliq va bilishga xos inkor va inkorni inkorlar benihoya davom etaveradi. Bu abadiy davom etadigan jarayonda dialektikaning barcha tamoyillari birgalikda amal qiladi. Bunda inkorni inkor hech bir narsa yoki hodisa abadiy o'zgarmasdan qola olmasligini, aksincha, eski o'rnini muqarrar yangi egallashini, ammo ular o'rtasida vorisiy aloqalar mavjudligini ifodalaydi.

8- mavzu. Bilish falsafasi

Reja:

- 5. Ong va ruhiyat.**
- 6. Bilishning mazmun va mohiyati.**
- 2. Sensualizm va ratsionalizm. Agnostitsizm.**
- 3. Bilim - bilishning maqsadi va asosiy natijasi.**
- 4. Bilish va haqiqat. Amaliyot – haqiqat mezoni.**

Falsafada uzoq davrlar ong o'zi nima? U qanday shart-sharoitlar asosida kelib chiqadi? – degan savollarga ilmiy javob bera olmay keldilar. Bunga sabab uzoq davrlar tabiatshunoslik fanlari etarli rivojlanmaganligi ham faylasuflarga bu savollarga ilmiy javob berishga imkon bermasdi. Shu tufayli ular ong birlamchimi yoki materiya birlamchimi, degan savollarga turlicha javob berish bilan cheklanib umuman, ong genezisi uning paydo bo'lish masalasini o'rta qo'ymay keldilar.

Umuman olganda, ong doim bo'lgan emas. Anorganik tabiat asosida organik tabiatning kelib chiqqan dastlabki davrlarida ham hali ong bo'lmagan. Ong organik olam taraqqiyotining juda yuksak bosqichida kelib chiqadi. Tabiatshunoslik fanlarining bergan ma'lumotlariga ko'ra, Er shari bir vaqtlar shunday bir holatda bo'lganki, unda na inson va na umuman, boshqa bironta jonzo bo'lmagani va bo'lishi ham mumkin emasligini tabiat ilmlari ijobiy ravishda tasdiqlaydi. Organik tabiat keyinroq yuz bergan hodisadir, uzoq davom etgan taraqqiyot samarasidir.

Tabiat o'z taraqqiyot qonunlariga ko'ra, noorganik tabiatdan organik tabiatga tomon, organik tabiat esa tirik quyi mavjudotlarning turlaridan yuqori murakkab turlariga tomon rivojlanib boradi. Tabiat o'z taraqqiyotining shunday bir yuksak bosqichida oliy biologik tur - odamni va uning g'oyatda murakkab, yuksak darajada uyushgan miyasini vujudga keltiradi. Ong ana shu odam miyasining ijtimoiy omillar natijasida voqelikni oliy aks ettirishdan iborat alohida layoqati, xossasi sifatida paydo bo'ladi. Ong inson miyasida borliqning oliy aks etish shakli sifatida ijtimoiy taraqqiyot natijasida, ijtimoiy omillar asosida paydo bo'ladi. Ong, shu bilan birga, har qanday miyaning faoliyati emas, u faqat inson miyasining faoliyatidir.

Idealizm vakillari ongning kelib chiqishini g'ayriilmiy tushuntiradi. Ob'ektiv idealizm namoyondalari ongni birlamchi hisoblashib, ulardan xususan Hegel ong qandaydir alohida g'ayrimoddiy asosning, ya'ni «mutlaq g'oya», «mutlaq ruh»ning namoyon bo'lishi, degan fikrini ilgari suradi. Uning nuqtai nazaricha, ong insonga shu «mutlaq g'oya», «mutlaq ruh» tomonidan berilgan, u shu «g'oya» yoki «ruh»ning xossasidir. Ob'ektiv idealistlar, butun borliq ana shu «g'oya» yoki «ruh»ning mahsuli deb, da'vo qiladilar.

Subektiv idealistlarning fikricha, butun borliqni, sub'ekt ongi vujudga keltiradi, sub'ekt sezgilari, idrok va tasavurlari esa faqat sub'ekt ongi sifatida real mavjuddir, borliq tabiat ana shu sub'ekt ongiga bog'liqdir. Ularning nuqtai nazaricha, sub'ekt ongi birlamchidir.

Materializm vakillari esa materiyaning birlamchiligini va ongning ikkilamchiligini qayd qiladi. Ular ongning tabiati va mohiyati to'g'risidagi masalani qarab chiqar ekan, ong yuksak tashkil topgan inson miyasidagi voqelikning oliy psixik in'ikosi va o'z mohiyati jihatidan ijtimoiy hodisa ekanligini aytishadi.

Biz, ong inson miyasining ichki funktsiyasi, uning ruhiy-holati, deymiz. Xo'sh, inson miyasining o'zi nima? Inson miyasi murakkab tuzilishga ega moddiy narsadir. U organik-tabiat taraqqiyotining oliy bosqichi, inson organizmining muhim qismi, uning fikrlash organidir. Organik tabiat evolyutsiyasi natijasida juda ko'p murakkab tirik organizmlar, hatto yuksak tashkil topgan hayvonlar kelib chiqqan bir vaqtda ham, hali ularning birontasida o'z tuzilishi, xususiyatlari va imkoniyatlari jihatdan odam miyasiga tenglasha oladigan miya bo'lmagan. Hatto odamga juda yaqin turgan kramonon (xomo sapiens - aqlli odam) - maymun odam miyasi ham odam miyasiga nisbatan quyi bosqich hisoblanadi.

Odam miyasi odam organizmidagi barcha nerv to'qimalarining markazidir, u shu to'qimalar asosida butun organizmning ish faoliyatini, uning tashqi muhit bilan bo'lgan munosabatlarini boshqarib turadi. Bu munosabatlarning hammasi odam miyasining ish faoliyati natijasida yuz beradi. Agar miyaga biror shikast etsa yoki u kasallansa, buning oqibatida uning normal ish faoliyati izdan chiqadi. Unda ong yo'qoladi. Miyaga etgan shikast tuzalishi yoki kasallik davolanishi bilan, u normal ishlab, yana ongli faoliyat yuz bera boshlaydi. Bu narsa ongning muayyan ravishda miya bilan bog'liqligini yaqqol ko'rsatadi.

Odam miyasi g'oyat murakkab bo'lib, u nerv xujayralari - neyronlardan tuzilgan. Fiziologiyada yaqin paylarga odam miyasi 14-16 mlrd. hujayralardan iborat, deb kelinar edi. Keyingi vaqtlarda olingan ma'lumotlarga ko'ra, faqat bosh miyadagi miyachaning o'zi (bu

miyacha markaziy nerv tizimini tartibga solib turadi) 100 mlrd.ga yaqin hujayralardan iborat ekanligi ma'lum bo'ldi.

Odam miyasi bosh miyaning yuqori qismi katta yarim sharlardan, markaziy nerv sistemasining quyi bo'limlari-orqa, cho'zinchoq, o'rta, oraliq miyadan iboratdir. U g'oyatda murakkab o'zaro quyi qismlarning yuqori qismlarga bo'ysunishi tarzida tuzilgan. Tashqi ta'sirlarning analizi va sintezi hamda xatti-harakatni boshqarishning eng oddiy shakllari markaziy nerv tizimining quyi bo'limlarida: ya'ni orqa miya, cho'zinchoq miya, o'rta va oraliq miyalar tomonidan; eng murakkab shakllari esa bosh miya katta yarim sharlari tomonidan amalga oshiriladi. Bosh miya katta yarim sharlari muayan po'st bilan o'ralgan bo'lib, bu po'st odam ongi uchun hal qiluvchi ahamiyatga egadir. U juda murakkab turli qismlardan tashkil topgan bo'lib, bu qismlarning har biri juda ko'p markazlar komplekslaridan iboratdir. Bu markazlar komplekslari ko'rish, eshitish, hid bilish, tam bilish, teri sezgisi, turli faoliyat va hatti-harakatlar markazlariga bo'linadi. Bu markazlarning har biri o'ziga xos bir necha ming neyron tolalarining o'zaro tutashidan iborat bo'lib, ular bosh miya po'stining faoliyatida muhim funktsiyalarni bajaradi. Ular tashqaridan olingan ta'sirlarning ma'lum turini analiz, sintez qilib, umumlashtirib, tashqi ta'sirga nisbatan muayyan javob hozirlaydi. Bosh miya yarim sharlari po'stida joylashgan bu markazlar ko'pdan-ko'p nerv tolalari orqali tegishli sezgi a'zolari bilan hamda ichki va tashqi tana organlari bilan bog'langandir.

Fanning aniqlashicha, bosh miya yarim sharlari po'stidagi bu markazlar komplekslari yuksak tashkil topgan hayvonlar miyasida va odam miyasida deyarli bir xildir. Lekin odam miyasida ular hayvon miyasidan farqli o'laroq ko'rish nutq, eshitish nutq, hid bilish nutq, tam bilish nutq, harakatlanish nutq markazlari sifatida faoliyat ko'rsatadilar. Shu bilan birga, odam bosh miya yarim sharlari po'stlarida hayvonlar bosh miya yarim sharlari po'stlarida bo'lmagan murakkab markazlar ham mavjuddir. Bu murakkab markazlar nerv tizimi evolyutsiyasining so'nggi bosqichlarida odam bosh miya yarim sharlari po'stlarida yuzaga kelgandir.

Bosh miya yarim sharlari po'stlaridagi bu markazlar sezgi a'zolari bilan analizatorlar orqali bog'langandir, ularga ko'rish, eshitish, tam bilish, hid bilish, harakatlanish va boshqa analizatorlarning uchlar kelib tutashgandir. Markazlarning o'zlari ham o'zaro neyronlar orqali tutashgan bo'lib, ular juda ko'p miqdorda o'zaro vaqtli aloqalar o'rnatadilar. Markazlarni o'zaro tutashtiruvchi va ularni analizatorlar bilan bog'lovchi neyronlar nerv impulslerini bir markazdan boshqa markazlarga bir lahzada o'tkaza oladi, ular tashqaridan kelayotgan signallarni qabul qilib olib, ularni har tomonlama analiz, sintez qilib, umumlashtiradi. Bunda markazlarning normal ishlab turishini ta'minlovchi po'st ostki qatlamlari ham muhim rol o'ynaydi. Ular irsiy, nasldan-naslga o'tadigan tug'ma instinktiv faoliyatlarning a'zolaridir.

Hozirgi davr fiziologiyasining ma'lumotlari hatto shu narsani bermoqdaki, bosh miya yarim sharlari po'stlarining har biri o'ziga xos nisbatan alohida funktsiyalarni bajarib, muayyan masalalarni echar ekan. Masalan chap yarim shar po'stida nutq markazlari joylashgan, o'ng yarim sharda esa informatsiyalarni so'z bilan ifodalovchi «qobiliyatli» markazlar yo'q ekan. Aksincha, bosh miya o'ng yarim sharida predmetni idrok qiluvchi markazlar mavjud bo'lib, ular tashqaridan bo'ladigan signallarni qabul qilib, ularni analiz - sintez qilib, umumlashtirib, chap yarim shari po'stidagi nutq markazlariga uzatar ekan. Bosh miya chap yarim shari po'stidan joylashgan nutq markazlari bu informatsiyalarni nutqqa, so'zlar va gaplarga aylantirar ekan.

Bosh miya yarim sharlari po'stlarida bunday markazlarning «oddiy», «murakkab», «o'ta murakkab» ko'rinishlari mavjud ekan. Bunday markazlar bosh miya yarim sharlari po'stlarida juda ko'p ekan. Ularning hammasi birlikda odamning ongsiz va ongli faoliyatini asosini tashkil qilar ekan.

Demak, odam miyasi ong organi sifatida murakkab tuzilishiga va o'ziga xos ajoyib ichki layoqatga ong faoliyatini yuzaga keltiruvchi xususiyatlarga ega ekan. Odam miyasining bu xususiyatlari ongning kelib chiqishida tabiiy asosni tashkil etadi.

Endi ong voqelik in'ikosining oliy shakli ekanligini ko'rib chiqaylik.

Ong inson miyasining xossasi bo'lishi bilan birga, u voqelik in'ikosining oliy ruhiy shakli hamdir. Ong voqelikning oliy ruhiy in'ikosi ekanligini tushunib olish uchun biz in'ikosning o'zi nima, u borliqning qanday xususiyati ekanligi bilan tanishib chiqishimiz zarur.

Falsafa in'ikosni borliqning hamma turlari va ko'rinishlariga xos umumiy hususiyatdir, deb o'rgatadi. Biz in'ikos borliqning umumiy, universal xususiyati, xossasi, deb o'rganamiz. Xo'sh in'ikos nima?

In'ikos ob'ektiv olamdagi predmet va hodisalarning o'zaro ta'sirida namoyon bo'ladigan jarayondir. In'ikos bir ob'ektning boshqa ob'ektlar ta'sirini o'zida qoldirish, uni saqlash yoki bu ta'sirni aks ettirish, unga muayyan tarzda aks ta'sir bilan javob berish kabi xususiyatlardir. In'ikos bo'lishi uchun, avvalo, in'ikos etiluvchi va in'ikos ettiruvchi ob'ektlar bo'lishi, in'ikos etiluvchi ob'ekt in'ikos ettiruvchi ob'ektga muayyan ta'sir qilishi va bu ta'sirni in'ikos ettiruvchi o'zida aks ettirishi lozim. Shundagina in'ikos hosil bo'ladi. In'ikosning xarakteri ayni choqda bu ob'ektlarning xususiyatlariga, ularning o'zaro ta'sir qilish darajasiga va bu ta'sirlarni aks ettirish usullariga bog'liqdir. Shunga ko'ra borliqning turli xil ko'rinishlariga turli xil in'ikos shakllari xosdir. In'ikosning «elementar» shakllarini noorganik tabiat jismlarida uchratish mumkin. Masalan, toza polda yoki tuproqli yo'lda yurganimizda, oyog' kiyimimizning izi qoladi. Bu mexanik in'ikosdir. Temir yo'l relslari yozda issiqdan kengayadi. Bu fizik in'ikosdir. Yoki biror bir temir buyum zax erda qoldirilsa, u zanglab oksidlanadi. Bu kimyoviy in'ikosdir. Noorganik tabiatga xos bu in'ikos shakllari in'ikos etiluvchining in'ikos ettiruvchiga qilgan ta'sirining oddiy mexanik izi yoki undagi fizik o'zgarish yo bo'lmasa, oddiy kimyoviy ta'sirga uchrashlaridir. Ular o'z xarakteri jihatdan passiv in'ikoslardir. Falsafiy adabiyotlarda noorganik tabiatga xos bo'lgan bu kabi «passiv» in'ikoslarni aks etish, deb atash qabul qilingan.

Organik tabiat kelib chiqishi bilan in'ikos butunlay o'zgaradi. Endi in'ikos aks etiluvchining aks ettiruvchiga ta'siri va bu ta'sirga javoban aks ettiruvchida, uning ichki holatida sodir bo'ladigan o'zgarish bilan bog'liq qarshi ta'sir bilan javob berish, ta'sirni tanlab aks ettirish layoqatidan iborat bo'la boshlaydi. Organik tabiatning dastlabki sodda ko'rinishlarida bunday in'ikos tashqi muhitning ta'siriga uchrash, yorug'likka, namlikka, suvga intilish, issiqlik manbaiga tomon og'ish, og'irlik kuchiga berish, ta'sirning xarakteriga qarab, turli holat va turli shakl olish tarzda yuz bera boshlaydi. Organik tabiat in'ikoslarining bu dastlabki ko'rinishlarining xar biri o'zining muayyan faollik xususiyati bilan ajralib turadi. Shunga ko'ra falsafiy adabiyotlarda in'ikos termini ko'proq organik tabiatga xos bo'lgan in'ikoslarni ifodalaydi.

Organik tabiatning dastlabki ko'rinishlarida in'ikos **tuyish, his qilish, ta'sirlanish, seskanish, iztiroblanish** kabi shakllarda yuzaga keladi, ular **organik in'ikos shakllari** deyiladi. In'ikosning bu organik shakllari hayot bilan birga paydo bo'lib, organik tabiatning muhim xususiyatlari hisoblanadi. Ular organik tabiatning asosiy mohiyati-modda almashuvi bilan muqarrar bog'liq yuzaga keladi. In'ikosning bu shakllari tirik oqsil vujudga kelgan hamon, u bilan tashqi muhitning bog'linishida namoyon bo'ladi. Bunda eng sodda tirik organizmlar tashqi ta'sirga javoban bir qadar mustaqil reaksiyalar ko'rsatadigan, seskanadigan va iztiroblanadigan bo'ladilar.

In'ikosning organik tabiatga xos bu dastlabki shakllari eng sodda tirik organizmlarga tashqaridan bo'ladigan ta'sir natijasida kelib chiqadigan planli harakatlardir.

Lekin organik tabiat ko'rinishlari bo'lgan dastlabki eng oddiy tirik organizmlarning paydo bo'lishidayoq in'ikos ularning hayotida katta rol o'ynaydi. Bu tirik organizmlarning rivojlanib, o'zgarib borishi bilan ularga xos in'ikos shakllari ham o'zgarib, yangi-yangi turlari paydo bo'lib boradi.

Buni o'simliklarda yaqqol ko'rish mumkin. O'simliklarda eng kuchli rivojlangan organik in'ikos shakllaridan biri **tropizmlardir**. Tropizmlar ta'sirlanuvchanlikning rivojlangan ko'rinishlaridir. Tropizm turlaridan biri fototropizm bo'lib, u o'simlikning quyosh nurlari ta'siriga javoban yuzaga keltiradigan reaksiyasidir. Bunda o'simliklar mumkin qadar ko'proq quyosh nurlariga intiladilar. O'simliklarning barglariga quyosh nuri qay tomondan ko'proq tushsa, barglar, asosan, o'sha tomonga qarab o'sadi. Gulli o'simliklarning ko'pchiligi esa quyosh

harakatiga moslashib, unga qarab o'zlarini harakatlantirib boradi. Bunga, hammamizga ma'lum, kungaboqar yaqqol misol bo'la oladi.

Organik tabiat o'z taraqqiyotida tirik organizmlarning tobora murakkab turlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Tirik organizmlarning bu yangi murakkab turlarining paydo bo'lishi o'z navbatida ular bilan bog'liq biologik in'ikosning yanada takomillashgan yangi shakllarini yuzaga keltiradi. Bu yangi biologik shakllarning dastlabkisi **sezish** bo'ladi.

Sezish, biologik in'ikosning oldingi sodda shakllarni singari, tashqi dunyoning tirik organizmga ta'siri natijasida yuzaga kelsa ham, biroq unda tashqi ta'sirlantiruvchilar doirasi ancha kengaygan, organizmning ana shu ta'sirlantiruvchilarning ta'siriga biron-bir tarzda psixik javob reaksiyasini hosil qilishidir. Sezishning kelib chiqishi sezgi a'zolarining, shu bilan birga, nerv tizimining qaror topishi bilan chambarchas bog'liqdir. Rivojlanib borayotgan tirik organizmlarning tobora takomillashib borishi bilan ular tanasining turli o'rinlaridagi turli to'qimalar tabaqalashib, ixtisoslashib boradi. Bunda tananing turli qismlarida tanaga bo'ladigan tashqi ta'sirni yaxshi qabul qiladigan turli xil plastik to'qimalar paydo bo'lib yanada rivojlanib borib, asta-sekin organizm bilan tashqi muhit o'rtasida vositachi rolni bajaruvchi alohida organlarga-**sezgi a'zolariga aylana boradi**. Bu organlarda bora-bora muayyan in'ikos funksiyalarini bajarishga moslashgan yangi to'qimalar tashkil topib, ular xilma-xil, tag'in ham ko'proq, ixtisoslashgan xususiyatlar kasb eta boradi. Shu asosda tirik organizmlarda ta'sirlanuvchi yoki iztiroblanuvchi manba tananing bevosita ta'sirga uchragan uchastkasidan bu ta'sirlarni tananing iztiroblanmagan qismiga o'tkazuvchi tolalar zanjiri paydo bo'ladi. Bu tolalar zanjiri organik tabiat evolyutsiyasi davomida asta-sekin ixtisoslashgan to'qima tolalariga aylanib, ular rivojlanib, takomillashib borib, nerv tolalarining, keyinchalik esa nerv tizimining paydo bo'lishiga olib keladi.

Tirik organizmlarda nerv tizimining paydo bo'lishi bilan biologik in'ikos printsiplial ahamiyatga ega bo'lgan yangi xususiyatlar kasb etadi. Endi nerv tizimi mavjud bo'lgan tirik organizmlarda tashqi ta'sir natijasida yuz beradigan in'ikos muhit bilan organizm o'rtasidagi bu organizm uchun biologik ahamiyati bo'lgan omillar (biotik faktorlar) orqaligina vujudga kelmasdan, bu tirik organizm uchun bevosita biologik ahamiyati bo'lmagan omillar (abiotik faktorlar) orqali ham yuz bera boshlaydi. Tirik organizmlar endi rang, hid, tovush kabilarni ajratadigan, ta'mni, sovuq va issiqni, quruqlik va namlikni sezadigan, turli xil mexanik, fizik, kimyoviy va boshqa ta'sirlarga o'zlaricha muayn holda javob beradigan bo'lishadi. Bu ularning o'zini qurshab turgan tashqi muhitga moslanuvchanligini, aktivligini oshiradi. Natijada, shu paytgacha tirik organizmlarning o'zini va ularning muhit bilan aloqasini boshqarib kelgan nerv tizimi organizmning o'zini va uning muhit bilan aloqasini idora qiluvchi yangi maxsus organ-markaziy nerv tizimidan iborat bosh miyaning tashkil topishiga olib keladi.

Bosh miyaning paydo bo'lishi bilan tirik organizmlardagi nerv markazlari bosh miyaga nisbatan organizmga oid ikkinchi darajali funksiyalarni bajaradigan bo'ladilar. Ular organizm uchun uncha katta ahamiyati bo'lmagan ta'sirlarni qabul qilib, ularga javob qaytaradigan bo'lib qoladilar. Buni biz baqa misolida ko'rishimiz mumkin. Agar baqaning boshini kesib tashlab, so'ngra uning oyog'iga biror narsani tegizsak, bu ta'sir darrov uning umurtqadagi miyasiga etadi va baqa oyog'ini tortib oladi. Agar baqaning oyog'iga ninaga o'xshash biron narsani suqib olsak, baqa organizmi hech qanday javob reaksiyasi qaytarmaydi. Chunki uning umurtqadagi miyasi bunga javob berish imkoniyatiga ega emas, bu ta'sirga javob beruvchi bosh miyasi esa uzib tashlangan.

Bosh miya, umuman, dastlabki davrlarda tirik organizmlarning barcha boshqa faoliyatlari bilan birga in'ikos faolitini ham boshqaruvchi organ sifatida faoliyat ko'rsatadi. U hashoratlar, qushlar va sodda hayvonlarda organizmning o'zini, uning in'ikos faoliyatini boshqarganligi bilan hali ong organi bo'lmaydi.

Organik tabiat evolyutsiyasida yuksak tashkil topgan hayvonlarning paydo bo'lishi bilan ma'lum darajada uyushgan miya qaror topadi. Bunday miya ot, it, delfin, bo'ri, maymun kabi hayvonlarga xos miyadir. Lekin bunday miya ham ong organi bo'la olmaydi. Shunday qilib, organik tabiat evolyutsiyasida organizmlarning rivojlanib, yuksak tashkil topgan hayvonlarning

qaror topishi psixik in'ikosning rivojlanib, uning yangi-yangi shakllarining kelib chiqishiga olib keladi.

Psixik in'ikos shakllarining evolyutsiyasini o'rganish odam ongi kelib chiqishining tabiiy genetik asosini yoritishda katta rol o'ynaydi. Chunki ong voqelikni psixik in'ikos ettirishning oliy ruhiy shaklidir. Shu tufayli biz quyida psixik in'ikos shakllarining yuzaga kelishi va ularga xos xususiyatlari bilan tanishib chiqamiz.

Psixik in'ikos-bu biologik in'ikosning ancha rivojlangan va shu bilan birga, o'ziga xos yangi bir bosqichdagi ko'rinishidir. Psixik in'ikosning dastlabki shakli - bu sezgidir. Sezgi, sezish qobiliyati rivojlanib borib, **shartsiz** va **shartli reflekslarni** instinktlarni hosil qila boradi. Sezish qobiliyatini takomillashtirib borish, idrok va **tassavurlarni**, nihoyat **tafakkurni** keltirib chiqaradi.

Organik tabiat evolyutsiyasida nerv markazlari, nerv tizimiga ega bo'lgan tirik mavjudotlarning paydo bo'lishi bilanoq psixik in'ikosning **shartsiz** va **shartli** refleks ko'rinishlari yuzaga keladi.

Shartsiz reflekslar-bular tirik organizmlarda biologik faktorlarga javoban yuzaga keladigan, ularning o'z hayotlari davomida bir qator avlodlar taraqqiyoti jarayonida avloddan-avlodga o'tib mustahkamlanib boruvchi psixik reaksiyalardir. Masalan, asalarining gul nektarlarini topishi shartsiz reflekslarga yaqqol misol bo'la oladi. Shartsiz reflekslar tug'ma xarakterga egadir.

Tirik organizmlarda biologik faktorlarning signallariga javoban yuzaga keladigan, har bir organizmning individual hayot sharoitida, uning yashash jarayoni muayyan paytda paydo bo'lib, so'ng yo'qoladigan reaksiyalar **shartli reflekslar**, deyiladi.

Masalan, akvariumdagi baliqlarga har safar ovqat berishdan oldin qo'ng'iroq chalib, so'ng ovqat berilsa, bu protsess ko'p marta takrorlansa, keyinchalik qo'ng'iroq chalinib, ovqat berilmagan holda ham, baliqlar akvarium ichida bezovtalanib, ovqat eyish uchun izlana boshlaydi. Qo'ng'iroq bilan yuzaga kelgan baliqlardagi ovqat eyishga oid reaksiyasi shartli reflekslardir.

Bunda qo'ng'iroq ovozi shartli ta'sirlovchi vosita hisoblanib, baliqlar hayotida bir necha marta takrorlanishi ularning shartli reflekslarini tug'diradi. Agar qo'ng'iroq chalinib, ovqat bermaslik bir necha marta qaytarilsa, baliqlarda qo'ng'iroqqa nisbatan hosil qilingan psixik reaksiya yo'qoladi.

Shartsiz va shartli reflekslar o'zaro bog'liqdir. Ular tirik organizmning tashqi dunyo ta'sirlariga qonuniy javoblaridir. Tirik organizmlar shartsiz va shartli reflekslar hosil qilish yo'li bilan muhitga moslashib boradi. Tirik organizmlarda yuzaga keladigan bunday reflekslarning jami ularning o'zlari yashayotgan sharoitning psixik in'ikosidan boshqa narsa emas.

Tirik organizmlarning tashqi muhit bilan aloqasi va aks ta'sirining qancha keng va xilma-xil bo'lib borishi bilan ularning muhitni yanada yuksakroq psixik in'ikos ettirish qobiliyati o'shancha chuqurroq taraqqiy etadi va takomillashib boradi. Bu esa o'z navbatida ularda psixik in'ikosning murakkabroq shakli - **instinktlarni** yuzaga keltiradi.

Instinktlar murakkab shartsiz va shartli reflekslarning birligidan tashkil topgan bo'lib, ular organizmning tashqi ta'sirlarga javoban ko'rsatadigan psixik reaksiyalaridir. Instinktlar hashoratlar, qushlar va hayvonlar psixikasining xarakterli tomonlaridir, ular bu hashoratlar, qushlar va hayvonlarda turlicha namoyon bo'ladi. Masalan, asalarilar oltiqirrali uyalar yasaydi; chumolilar «ko'p qavatli» inlar quradi; qushlar doimiy uchib o'tgan yo'llardan uchib o'tadi; kundo'zlar daryolarga «to'g'on» quradi; baliqlar o'zlari tuxumdan chiqqan joylarga tuxum tashlaydi va boshqalar. Bularning hammasi instinktlardir. Bu instinktlar shu tirik organizmlarning muayyan evolyutsiyasi jarayoni to'plangan tug'ma «tajribalari»dir. Ular psixik in'ikos sifatida mutlaqo o'zgarmas narsalar emas. Instinktlar tirik organizmlar jarayoni protsessida o'zgarib, rivojlanib boradi, ya'ni quyi bosqichdagi instinktlar yuqori bosqichlardagi instinktlar bilan almashib boradi. Bunda tirik organizm evolyutsiyaning qancha yuqori bosqichida tursa, undagi instinktlarning yuzaga chiqishi o'shancha ko'proq individual xususiyatlar kasb etib, shuncha ko'p yangi belgilar namoyon bo'lib boradi. Ayniqsa, yuksak

tashkil topgan hayvonlarda instinktlar ko'pincha ularning individual hayoti davrida vujudga kelgan malaka va ko'nikmalar bilan chatishib ketadi. Chunki yuksak tashkil topgan hayvonlarda instinktlar bilan birgalikda, psixik in'ikosning yuksakroq shakllari bo'lgan sezgilarning turli xillari, yo faoliyatining ancha yuqori elementlari, tasavvurning boshlang'ich shakllari, qisqasi, bilishning birinchi bosqichi hisoblangan «premetli tafakkur» ham yuzaga kelgan bo'ladi.

Yuksak tashkil topgan xayvonlarda psixik in'ikos, planli harakat qilish qobiliyati nerv sistemasining taraqqiy etishiga muvofiq ravishda rivojlanadi va sut emizuvchi hayvonlarda bu narsa ancha yuqori darajaga etadi.

Ammo yuqori darajada rivojlangan bunday hayvonlarda yuz beradigan psixik in'ikos shakllari qanchalik darajada yuqori bo'lmasin, ular odamlarda yuz beradigan ruhiy in'ikos shakllaridan keskin farq qiladi. Bu farq shundaki, yuqori darajada rivojlangan hayvonlar, birinchi navbatda, o'z yashashlarining asosiy biologik sharoitlariga bevosita bog'liq bo'lgan predmet va hodisalarni in'ikos ettiradilar. Ularning bosh miyalarida bu predmet va hodisalarning in'ikoslari sezgilar, idrok va tasavvurlar anglangan in'ikos darajasiga ko'tarilmaydi. Chunki bu predmet va hodisalar hayvonlar miyasida ular biologik sharoitlarining informatsiya signallari sifatida aks etadi, ya'ni hayvonlar psixik in'ikosida ob'ektiv voqelikdagi predmet-hodisalarning o'zlari informatsiya signallari bo'lib xizmat qiladi. Xayvonlar psixik in'ikosini yuzaga keltiradigan bunday informatsiya signallarining jamini I.P.Pavlov birinchi signal, sistemasi, deb atagan edi. Birinchi informatsion signal sistemasi asosida yuzaga keluvchi hayvonlar ruhiy in'ikoslar: sezgi, idrok va tasavvur shakllaridan iborat bo'ladi. Yuksak darajada rivojlangan hayvonlarga xos birinchi informatsion signal sistemasi va shu asosda yuzaga keladigan sezgi, idrok va tasavvur yuqoriroq bosqichda odamlarga ham xosdir. Ular odamlarda ko'proq taraqqiy topgan va kamolga etgan bo'ladi. Shuning uchun odamlarga xos sezgi, idrok va tasavvurlar psixik in'ikosning o'ziga xos yuqori shakllaridir. Bunga sabab shuki, hayvonlarda psixik in'ikos biologik faktorlar bilangina cheklanib qolganligi uchun hosil bo'lgan sezgi, idrok va tasavvur obrazlari ular miyasida ong faktiga aylanmaydi. Odamlarning ruhiy in'ikosi biologik faktorlardan tashqari, ijtimoiy faktorlar bilan ham bog'langanligi uchun, ularda sezgi, idrok va tasavvur obrazlari ong faktiga aylanadi. Bu aylanishni har bir kishi million-million marta kuzatgan va har qadamda haqiqatan kuzatadi.

Odam miyasi va uning ko'proq taraqqiy topgan oliy nerv tizimi yuksak rivojlangan qushlar va hayvonlarning miyasi va oliy nerv sistemasiga nisbatan, sezgi, idrok va tasavvur kabi psixik in'ikos shakllarining yangi sifat xususiyatlarini keltirib chiqargan. Shunga ko'ra odamlarning sezish va idrok qilish qobiliyati istisnosiz ravishda har qanday yuksak darajada rivojlangan jonivorlarning sezish va idrok qilish qobiliyatidan bir necha marta yuqori turadi. Bu faoliyat hatto hayvonlardan juda kam farqlangan eng ibtidoiy odamlarda ham bir qancha ustun bo'lgan. Bu shuning uchunki, odamlarning sezgi organlari in'ikos ettira oladigan hamma narsani yuksak tashkil topgan hayvonlar sezgi organlari xuddi o'shanday in'ikos ettirishga qodir emas. Odamga qaraganda it ancha ko'p nozikroq iskash quvvatiga ega, lekin u odam uchun turli narsalarning muayyan belgilaridan iborat bo'lgan hidlarning yuzdan bir hissasini ham farq qila olmaydi».

Shuni aytish kerakki, odam sezgi organlari hayvon sezgi organlaridan, odam ruhiy in'ikos shakllari hayvon psixik in'ikos shakllaridan quyidagi faktorlarga ko'ra farq qiladi:

1. Odam mehnat qiladi, qurol yasaydi, qisqasi, ijtimoiy faoliyat ko'rsatadi.
2. Odam birinchi informatsion signal sistemasidan tashqari, ikkinchi informatsion signal sistemasiga, ya'ni nutq va til orqali bo'ladigan informatsion signal sistemasiga ham ega.

Odamning sezgi, idrok va tasavvurlari, uning butun in'ikos jarayoni ikkinchi signal sistemasi bilan birga yuzaga keladi. Odam miyasining in'ikosida ikkinchi informatsion signal sistemasi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ikkinchi informatsion signal sistemasini odamning nutqi, uning tili tashkil etadi. Ikkinchi informatsion signal sistemasi tufayli odam ob'ektiv olamdagi predmet va hodisalarni o'z miyasida tafakkur orqali in'ikos ettiradi. Odam ruhiy in'ikosining bunday bevosita tafakkur shaklida ham bo'lishi uning hayvonlar ruhiy in'ikosidan farq

qildiruvchi asosiy tomonidir. Bu omillarning qaror topishi bilan ruhiy in'ikosning oliy shakli odam ruhiy in'ikosi - ong kelib chiqdi. Shunday qilib, biz ongning kelib chiqishining tabiiy-ilmiy bayoni bilan tanishib chiqdik.

Shuni aytish kerakki, odam miyasida ong, tafakkur qilish faqat tabiiyot taraqqiyoti natijasida, in'ikosning oliy ruhiy shakli sifatida genetik asosdagina emas, balki, ijtimoiy taraqqiyot natijasida ma'lum sotsial-iqtisodiy shart-sharoitlar, tarixiy imkoniyatlar va zaruriyatlar asosida paydo bo'ladi. Garchi ongning ilk tarixi biologik in'ikosning dastlabki shakllaridan boshlangan bo'lsa ham, lekin ong tub ma'noda ijtimoiy taraqqiyot mahsulidir. Ongning haqiqiy tarixi, uning kelib chiqishi va rivojlanishi jamiyatning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ongning shakllanishi dastlab odamsimon maymunlarning odamlarga aylanish jarayonida, ularning tabiatdagi tayyor mahsulotlarni o'zlashtirishdan mehnat qilishga o'tib, tabiat predmetlaridan mehnat qurollarini yasay boshlashlari bilan, o'zlarining esa borgan sari ijtimoiylasha borib, jamiyat bo'lib uyusha borish jarayoni yuz bergan. U jamiyat bo'lib uyushgan ibtidoiy kishilarning o'zlari tayyorlagan mehnat qurollari bilan moddiy boyliklar ishlab chiqara boshlashlari va o'z miyalarida tug'ilgan fikrlarini nutq orqali tilda ifodalay boshlashlari bilan yuzaga kelgan. Shu jihatdan ong o'z tabiatiga ko'ra tabiiy organ bo'lgan odam miyasining mahsuli bo'lsa ham, o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiydir. Bir tomondan, organik tabiat taraqqiyoti, ikkinchi tomondan, asosan, ijtimoiy hayotning-jamiyatning kelib chiqishi ongning paydo bo'lishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Odamsimon maymunlarning odamlarga aylanish jarayonidagi qat'iy burilish - bu ularning to'rt oyoqlab yurishga tik yurishdan va oldingi oyoqlari qo'l funktsiyasi uchun bo'shatilishdan boshlanadi. Qo'llar esa boshqa funktsiyalar uchun mutaxassislashib, mehnat jarayonida - qurol yasash, yangi-yangi, yana ham murakkab operatsiyalarga moslashib, asta-sekin takomillashib boradi. Natijada, odam qo'lari maymun «qo'llari» ega bo'lmagan, mohirlik, ustalik kabi turli-tuman malakalarni hosil qila boradi. Odam qo'llari har xil mehnat qurollarini yasash va ular yordamida tayoqni yoki toshni yo'nib o'tkir qilish, hayvonlarni ovlash, eyish uchun yaroqli ildizlarni qazib olish kabi murakkab ishlarni bajaradigan bo'ladi. Odam qo'llari endi eng yuqori bosqichdagi odamsimon maymunning taraqqiy qilmagan qo'llaridan butunlay farq qiladigan bo'ladi. Chunki «birorta maymun o'z qo'li bilan hech qachon hatto bironta eng qo'pol tosh pichoq ham yasagan emas».

Mehnat qurollarini tayyorlash va ulardan muayyan maqsad uchun foydalanish jarayonda odam qo'llari faqat mehnat organi bo'lib qolmasdan, ayni vaqtda u mehnatning mahsuliga ham aylanadi.

Odam qo'llarining bunday takomillashib borishi, o'z navbatida, organizmning boshqa qismlariga, xususan, miyaga, uning rivojlanishiga kuchli ta'sir qila boshlaydi. Bunobarin, qo'lga foyda keltirgan jamiki narsa shu qo'l xizmat qilgan butun tanaga ham foyda keltiradi. «Qo'lning taraqqiy qilishi natijasida, mehnat natijasida, tabiat ustidan boshlangan hukmronlik, ilgariga qarab bosilgan har bir yangi qadam sayin odamning bilim darajasini kengaytira bordi. U tabiat buyumlarida doimiy ravishda yangi, shu vaqtgacha ma'lum bo'lmagan xususiyatlarni ocha bordi...»

Demak, mehnat tufayli odamning qo'llari, uning miyasi va butun organizmi o'zgarib, rivojlanib kamol topib boradi. Mehnat qilish, qurollar yasash va ular yordamida muayyan faoliyat ko'rsatib, tabiatga ta'sir o'tkazish odamning hayvonat olamidan insoniyat jamiyatiga o'tishda hal qiluvchi qadami bo'ladi.

Ikkinchi tomondan, mehnatning o'zi ham tobora takomillashib ijtimoiylashib boradi, u tobora mahsuldorroq, samaraliroq, anglangan, ma'lum maqsadga yo'naltirilganroq bo'la boshladi. Mehnat qurollarining rivojlanishi mehnat taqsimotining dastlabki shakllarining kelib chiqishiga olib keladi. Endi odamlarning ba'zilar faqat mehnat qurollarini yasash va sozlash bilan, ba'zilar ovchilik bilan, ba'zilar dala ishlari, dexqonchilik bilan, ba'zilar esa faqat uy ishlari bilan shug'ullanadigan bo'ldilar. Bu narsa urug' va jamoa a'zolarini bir-biriga yanada mahkamroq bog'lib ularni yanada jipslashishga olib keldi. Kishilar o'rtasidagi bir-biriga yordam qilish, birgalashib ishlash endi tez-tez uchraydigan hodisaga aylanib bu birgalashib ishlashning

foydasini jamoaning har bir a'zosi borgan sayin ravshanroq anglay bordi. Mehnatning bunday rivojlanib borishi shunday zaruriyat va ehtiyojlarni paydo qiladiki, natijada, odam tanasining ba'zi a'zolari, xususan, bo'g'zi va og'iz bo'shliqlari takomillashib, ma'no jihatdan farq qiluvchi tovushlarni, so'zlarni chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday imkoniyatga ega bo'lgan uyushgan kishilar shu darajaga etadilarki, ularda bir-birlariga nimanidir aytish ehtiyoji tug'iladi. Bu ehtiyoj o'ziga kerakli organni hamda u bilan bog'liq nutq va tilni vujudga keltiradi. Shunday qilib, avvalo, mehnat (qurol yasash va moddiy boyliklar ishlab chiqarish), so'ngra shu mehnat jarayoni paydo bo'lgan nutq va til ongning shakllanishi va rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Mehnat, nutq (til) va ongning o'zaro ta'sir va aks ta'siri odam miyasini yanada taraqqiy ettiradi. «Miyaning yanada taraqqiy qilishi bilan bir qatorda, uning eng yaqin qurollari bo'lmish sezgi a'zolari ham taraqqiy qilib bordi. Miya va sezgi organlarining takomillashib borishi odamning abstraksiyalash, umumlashtirish va zehn ishlatish qobiliyatining taraqqiy etishiga olib keladi. Odam endi ob'ektiv olamdagi predmet va hodisalarni idrok etganda, ularni mavhumlashtirib, umumlashtirib ifodalaydigan bo'ladi. Endi predmet va hodisalarning muhim belgi va xususiyatlari, ular o'rtasidagi turli xil munosabatlar odam miyasida **tushuncha, hukm va xulosa** shakllarida, xullas, fikr shaklida in'ikos eta boshlaydi. Natijada, odamda abstrakt tafakkur qaror topadi.

Abstrakt tafakkur ob'ektiv olamdagi predmet va hodisalarning odam miyasidagi mavhumlashgan va ayni vaqtda konkretlashgan va xulosa shakllarida fikriy in'ikosidir. Abstrakt tafakkur til bilan uzviy bog'langan, u til orqali nutqda so'zlar va gaplarda reallashadi. Til kishining o'zaro aloqa qilish va fikr almashuv quroli sifatida tafakkurning yuzaga chiqish shaklidir, u «reallashgan ongdir». Dialektik falsafa ong bilan tilning o'zaro bog'liqligini qarab chiqar ekan, til ham ong singari qadimiy ekanligini, til boshqa kishilar uchun va faqat shu bilan birga, har bir kishining o'zi uchun ham mavjud bo'lgan amaliy, haqiqiy ongdir, deydi, ong singari, til ham faqat ehtiyojdan, boshqa kishilar bilan munosabatda bo'lishdan iborat qat'iy zaruriyatdan kelib chiqqan, deb tushuntiradi.

Til va tafakkur bu yuqoridagi ko'rib o'tgan umumiy xususiyatlaridan tashqari, ularning har biriga, o'ziga xos xususiyatlariga ega. Tafakkur tabiat va jamiyatdagi aloqa va bog'lanishlarni tushuncha, xukm, xulosa chiqarish shakllarida fikrda in'ikos ettirib, kishilarga dunyoni aql yordamida bilish va uni aktiv o'zgartirish quroli bo'lib xizmat qiladi. Til esa kishilar o'rtasida fikr almashish vositasi, ularning o'zaro aloqa qilish quroli, tafakkurning moddiylashgan ko'rinishidir.

Tafakkur va tilning o'zaro bunday munosabatini va ularning o'ziga xos tomonlarini yoritib berish ongning kelib chiqishi va mohiyatini ilmiy tushunishga katta yordam beradi. Shuni aytish kerakki, ong mehnat va til tufayli, ularning ta'sirida paydo bo'lgan bo'lsa ham, o'z o'rnida u mehnat va tilga ham aks ta'sir qiladi.

Ongning mehnat va tilga aks ta'siri ularning har ikkalasining yanada rivojlanishi uchun yangi-yangi imkoniyat ochib beradi. Bunday ilgariga qarab bo'layotgan taraqqiyot odam hayvonot dunyosidan ajralib chiqqandan keyin ham to'xtamaydi, balki, aksincha, yanada taraqqiy qila boradi. Natijada, tayyor odamning paydo bo'lishi bilan birlikda yana yangi elementning, ya'ni jamiyatning vujudga kelishi ro'y beradi.

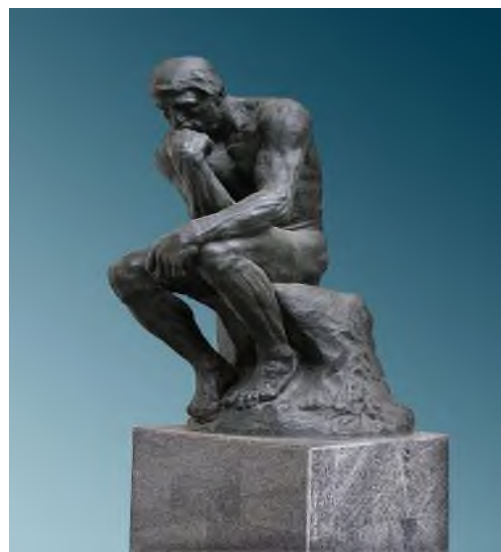
Ongning bunday aks ta'siri jamiyatning rivojlanib borishi bilan tobora ortib boradi. Natijada, kishilar tobora murakkabroq ishlarni bajaradigan, o'z oldilariga yuksakroq maqsadlarni qo'yadigan bo'la boradilar. Maymunsimon ota bobolarimizning insonga aylanib borishimizda, ayniqsa, go'shtni pishirib iste'mol qila boshlashi muhim qadam bo'ladi. Chunki modda almashuvi uchun organizm muhtoj bo'lgan eng muhim moddalar pishgan ovqatda qariyb tayyor holda mavjud edi, pishgan ovqat odamda hazm qilish jarayonini qisqartiradi. Pishgan go'shtlik ovqat ayniqsa miyaga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Buning orqasida miya o'zining oziqlanishi va rivoj topishi uchun lozim bo'lgan moddalarni ilgariga qaraganda, ko'proq ola boshlaydi, bu hol miyaning bo'g'indan-bo'g'inga, avloddan-avlodga o'tib, tezroq va to'laroq takomillashuviga imkon beradi.

Pishgan go'shtlik ovqat iste'mol qilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ikki yangi narsaga olib keladi: 1-dan olovdan foydalanishga va 2-dan, hayvonlarni qo'lga o'rgatishga sabab bo'ladi. Bu omillar odamning va jamiyatning taraqqiyoti uchun shu qadar katta rol o'ynaydilarki, natijada, odam eyishga yaraydigan hamma narsani iste'mol qiladigan bo'lib, har qanday iqlimda ham yashashga o'rganadi. Bu narsa kishilarga bir xil issiq iqlimdan sovuqroq joylarga ko'chish imkonini beradi, shu bilan birga u kishilarda sovuq va namlikdan saqlanadigan turar joy va kiyim-kechaklarga ehtiyoj tug'iladi. Bu ehtiyojlar esa mehnatning yangi sohalarini va faoliyatning yangi turlarini vujudga keltiradi. Bular bari odamni hayvonlardan borgan sari ko'proq uzoqlashtiradi.

Jamiyat taraqqiyotining dastlabki paytlarida kishilarning o'z faoliyatlarini va tevarak atrofdagi olamni anglashi holi cheklangan bo'lib, ularning ongi sezgilar, idroklar va tassavvurlar hamda ular asosida yuzaga keladigan bir qadar sodda, oddiy umumlashgan, abstraklashgan fikrlardan iborat bo'ladi. Bu paytlarda ong hali hissiy idrok etiladigan eng yaqin muhitni, boshqa odamlar bilan bevosita aloqa va munosabatlarni anglashdan iborat bo'ladi, xolos.

Ammo keyinchalik mehnatning yangi sohalarining, ijtimoiy faoliyatning yangi turlarining vujudga kela borishi, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashib borishi ongning yanada taraqqiy etib borishiga olib keladi. Ayniqsa, qo'l, so'zlash organlari va miyaning birgalashib ishlashi orqasida, ayrim shaxslargina emas, balki jamiyatda ham odamlar tobora murakkabroq ishlarni bajarish, o'z oldilariga tobora yuqoriroq maqsadlarni qo'yish va ularga erishish qobiliyatini hosil qila bordilar. Mehnatning o'zi bo'g'indan-bo'g'inga ko'proq xilma-xil, ko'proq mukammal, ko'proq har taraflama bo'la bordi. Ovchilik va chorvachilik yoniga dehqonchilik, so'ngra yigirish va to'qish, ma'danlar ishlash, kulolchilik hunari, kemachilik ishi qo'shildi. Savdo va hunarlar bilan bir qatorda, nihoyat, san'at va fan maydonga keldi, qabilalardan millatlar va davlatlar o'sib chiqdi. Huquq va siyosat taraqqiy qildi, ular bilan birga esa odamning miyasida kishilik turmushining hayoliy ilohiy in'ikosidan iborat bo'lgan din taraqqiy qildi.

Shunday qilib, jamiyatning taraqqiy etib borishi bilan, ong tobora ijtimoiylashib borib, ijtimoiy ongni vujudga keltirdi. Demak, mehnat va til tufayli odam ijtimoiy xarakter kasb etib, jamiyatning paydo bo'lishi va rivojlanib borishi bilan uning o'zi jamiyat a'zosi insonga, uning ongi esa ijtimoiy ongga aylanib bordi. Shunga ko'ra odamning o'zini ijtimoiy mavjudot, uning ongini ijtimoiy-tarixiy hodisa deymiz.

Insonning o'zini qurshagan dunyoga bo'lgan munosabatlaridan biri bilishdir. Inson o'z hayoti davomida faqat tashqi dunyoni, ya'ni tabiat va jamiyatnigina bilib qolmasdan, balki o'zini, o'zining ruhiy-ma'naviy dunyosini ham bilib boradi.

Insonning dunyoni bilishini falsafa ham, boshqa hamma aniq fanlar ham o'rganadi. Bunda aniq fanlar dunyoning turli aniq tomonlarini, ularning qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganadi va ochib beradi.

Falsafa esa, aniq fanlardan farqli ravishda, inson bilishining tabiati va mohiyatini nima tashkil qiladi? Uning eng muhim qonuniyatlari va xususiyatlari nimalardan iborat? degan savollarga javob qidirib va javob berib keldi. Shu sababli, falsafada inson bilishining falsafiy muammolari bilan shug'ullanmagan birorta ham falsafiy oqim, birorta ham faylasuf yo'q. Aksincha, hamma falsafiy oqimlar va falsafiy yo'nalishlar bu sohaga oid o'z qarashlarining ma'lum tizimini ishlab chiqqanlar. Natijada, falsafada inson bilishining tabiati va mohiyati haqida turli xil ta'limotlar, turli xil qarashlar va nazariyalar kelib chiqdi. Biz ularning ba'zilari bilan tanishib chiqamiz.

Bir guruh faylasuflar insondan, uning ongidan tashqari dunyo mavjud emas, dunyo faqat bizning ongimizda, bizning sezgi va idroklarimiz yig'indisi (kompleksi va kombinatsiyalari) dan iborat xolos. Binobarin, biz o'z sezgi va idroklarimiznigina bila olamiz, deyishadi.

Boshqa bir guruh faylasuflar esa insonning dunyoni va o'zini bilishiga shubha bilan qaraydilar, inson dunyoni to'liq bila olmaydi, deyishib, inson bilishini cheklaydi yoki dunyoni bilishni butunlay inkor qiladilar. Ulardan skeptitsizm³⁰ ta'limoti vakillari inson bilishining nisbiyligi, uning turli sharoitlar va vaziyatlar bilan bog'liq ekanligini aytishib hamma e'tirof qiluvchi, isbot talab qilmaydigan inson bilimlarining bo'lishi mumkinligiga shubhalanadilar. Falsafiy ta'limotlardan biri bo'lgan agnostitsizm³¹ vakillari esa inson dunyoni bila olmaydi bilishga qodir emas, degan g'oyani ilgari suradi. Masalan, ingliz agnostik faylasufi D.Yum ta'limotiga ko'ra, bilish ob'ekti, bizning bilishlarimizning manbai ob'ektiv borliq emas, balki sub'ektiv sezgi va idroklarimizdir, biz o'z sezgi va idroklarimiz chegarasidan tashqarida nima borligini bila olmaymiz, deyiladi.

Nemis faylasufi I. Kant esa insondan va uning ongidan tashqarida ob'ektiv borliqning mavjudligini e'tirof qilgan holda, undagi predmet va hodisalarni «narsalar biz uchun» va «narsalar o'zida» ga bo'ladi. Uning qarashicha, «narsalar biz uchun» ni inson bila oladi, «narsalar o'zida»ni esa inson bila olmaydi. Kantning «narsalar biz uchun» bu insonni qurshab to'rgan predmetlar va hodisalar, shu jumladan, tabiat ham. «Narsalar o'zida» esa bular: erkinlik, o'lmaslik, g'ayritabiiy kuchlar, xudo va shu kabilardir. Ularni inson hech qachon to'liq bila olmaydi. Kant o'z bilish nazariyasida e'tiqodga o'rin qoldirish, uni mustahkamlash uchun aqlni tanqid qiladi va cheklaydi. U inson aqlini nazariy va amaliy aqlarga bo'ladi: amaliy aql, uningcha, cheklangan. Uning qarashicha, inson tajriba va amaliyot bilan har qanday bilimga ham ega bo'lavermaydi. Inson bilishida insonning tajribasiga bog'liq bo'lmagan aprior (lotincha aprior so'zidan olingan bo'lib o'zbekchaga: tajribadan oldin, azaldan degani) bilimlar bo'ladi. Bu aprior bilimlar tug'ma bilimlardir. Inson aqli bu bilimlarga tajribagacha ega bo'lgan bo'ladi.

Kantning fikricha, falsafiy bilimlar ayni shunday aprior bilimlardan iborat. Kant ilmiy bilimning ishonchliliigi va haqiqatliliigi uning eng umumiyliigi va zaruriyligi bilan belgilanadi, deydi. Xullas Kant o'z falsafasida bilish nazariyasini birinchi bo'lib falsafiy muammo sifatida atroflicha, har tomonlama qarab chiqqan faylasufdir.

Umuman, insonning borliqni bilishi masalasida izchil agnostitsizm, skeptitsizm bilan birikib ketib, nigilizmga olib keladi.

³⁰ Скептицизм - юнонча: скептома - ўзбекча: шубҳаланаман дегани

³¹ агностицизм - юнонча: «а» ва «гносис» - ўзбекча: билишни инкор киламан.

o'zini bilishi, haqiqatga erishishi mumkin, deyishadi. Ular inson bilishining roli aqida ham hikmatli fikrlar aytishgan.

O'rta asr arab faylasuflarining ilg'or vakillari xususan Markaziy Osiyo mutafakkirlari: Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, A. Navoiylar insonning dunyoni va o'zini bilish masalasi haqida to'xtalib, inson tabiat va jamiyatni hamda o'zini bilishga qodir, inson bilishi sezgi va idroklardan boshlanib, tafakkurga tomon rivojlanib boradi, Inson aqli - faol, u inson bilishining asosiy qurolidir, deyishadi. Ular inson bilishi ma'lum narsalardan noma'lum narsalar tomon rivojlanib boradi deyishadi³².

Tasavvuf falsafasi vakillari esa o'z qarashlarida insonning hissiy bilishi tashqi bilishni tashkil qilishni, aqliy bilish esa ichki bilishni tashkil qilishini aytishib, ularning o'zaro bog'liqligini ham uqtirganlar. Shu bilan birga, ular inson dunyoni va o'zini bilishi uchun kamolotga erishmog'i

Улугбек портрети

lozim,

Lekin bu kamolotga erishish quruq intilish bilan emas, balki o'qib o'rganish, bilimlarni va hunarlarni egallash jamiyatda boshqa kishilar bilan o'zaro muloqotda va munosabatda bo'lish orqali yuzaga keladi, deyishadi.

XVII - XVIII asr Evropa faylasuflari ham insonning dunyoni va o'zini bilish haqidagi qimmatli fikrlarni bildirishadi. Masalan, ingliz faylasufi F.Bekon, inson bilishi sezgilardan boshlanadi, bilishning manbai tajribadir, sezgilar orkali olingan dalillarni inson tafakkur yordamida qayta ishlab chiqadi, deydi. U inson bilish jarayoni fan va amaliyot bilan bog'liq ekanligini ularga xizmat qilishi lozimligini aytadi. Frantsuz faylasufi Dekart esa insonning dunyoni va o'zini bilishi masalasi haqida to'xtalib, birdan bir to'g'ri bilish tafakkurdir, deydi. Inson bilishning haqiqatligi tajriba bilan emas, balki aql bilan aniqlanadi, deb bilishda sezgi a'zolarining faoliyatiga ishonmaydi.

Frantsuz ma'rifatparvarlari: Didro, Golbax, Gelvetsiy, Volter va Lametrilar esa insonning bilish masalasida fikr yuritishib, sezgilar tafakkurning asosi ekanligini, ular inson bilishining quyi boshlang'ich bosqichi, tafakkur esa eng yuqori, murakkab bosqichi ekanligini aytishadi.

Nemis klassik falsafasining buyuk vakili Gegel esa inson bilishini mutlaq ruhning inson qiyofasida o'z-o'zini anglashidir, deydi.

Nemis klassik falsafasining so'nggi vakili L.Feyerbax esa insonning dunyoni bilishini e'tirof etib; dunyo insondan va uning ongidan tashqarida mavjud, inson bilishi tabiatning uning sezgilari va tafakkuridagi to'g'ri in'ikosi ekanligini aytadi. Insonda, deydi u, dunyoni bilish uchun qancha sezgi a'zosi kerak bo'lsa, shuncha sezgi a'zolari bor. Uningcha, sezgilar bilish jarayonining boshlang'ich bosqichi bo'lib, ular insonni tashqi dunyo bilan bog'laydi. Feyerbax fikricha, sezgilar insonni tabiat bilan tanishtiradi, lekin uni (tabiatni!) tushuntirmaydi. Inson bilishining yuqori bosqichi tafakkurdir. Tafakkurning asosiy vazifasi esa sezgilarda yig'ilgan ma'lumotlarni to'plash, solishtirish, tahlil qilish, izohlash, umumlashtirish, shular asosida ularning ichki mazmunini ochish va ulardan xulosalar chiqarishdir. Tafakkur tashqi dunyoni bevosita, chuqurroq aks ettiradi.

³² Masalan, Abu Nasr Forobiy aqliy bилишни ҳар томонлама асослаб, инсон тафаккури билиш қобилиятининг чексизлигини, унинг борлиқни билишдаги ролини, ақл ҳақиқат мезони эканлигини, у илм - фан, маърифат орқали ривожланиб боришини таъкидлайди.

Bulardan tashqari, XVII- asrlarda, dastlab sharq falsafasida so'ngra Evropada yuzaga kelgan inson bilishining aqliy bilishdan farq qiluvchi bevosita paykash, bevosita bilish shakli - «bilishning uchinchi xili» (spinoza) haqidagi qarashlar paydo bo'ladi. Bu bilish shakli intuitiv³³ bilish, deb ataladi.

Xullas, asrimizning o'rtalarigacha bo'lgan faylasuflar insonning dunyoni va o'zini bilishini turlicha tushunib va tushuntirib keldilar. Ularning deyarli ko'pchiligi «inson bilishi nima?» degan savolga aniq javob bera olmay, inson bilish jarayonini bir tomonlama tushuntirdilar. Xususan, metafizik materialistlar bilishni dunyodagi predmet va hodisalarning inson miyasidagi oddiy in'ikosi, deyishib, bilish jarayoniga xos hissiy va aqliy bosqichlarni bir-biridan alohida bo'lgan bilish shakllari sifatida qaraydilar. Ular bunda bilishning yuzaga kelishida amaliyotning rolini, bilish jarayonini amalga oshiruvchi bilish sub'ektining faolligini, bilish jarayonining dialektikasini tushunib etmagan edilar.

БИЛИШ – ИНСОННИ ТАБИАТ, ЖАМИЯТ ВА ЎЗИ ТЎҒРИСИДА БИЛИМЛАР ҲОСИЛ ҚИЛИШГА ҚАРАТИЛГАН АҚЛИЙ МАЪНАВИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИДИР.

Bilishning dialektik-materialistik nazariyasiga ko'ra, insonning dunyoni va o'zini bilish imkoniyati va darajasi, avvalo, ijtimoiy sharoitga, ishlab chiqaruvchi kuchlar va ularning ehtiyojlariga, ishlab chiqarish munosabatlarining xarakteriga bog'liqdir. Turli ijtimoiy - iqtisodiy davrlardagi kishilarning bilish darajasi fan taraqqiyoti, texnika rivojining darajasi va ko'лами, jamiyat ishlab chiqarish usuli qo'ygan vazifalari bilan belgilanadi. Inson dunyo va o'zini bilishi bilan cheklanmaydi, balki bu bilish natijasida hosil qilgan bilimlari orqali u tabiat va jamiyatni, dastavval, o'zini, o'z ongini, o'z ma'naviy dunyosini o'zgartiradi.

Bilishning falsafiy nazariyasiga ko'ra, inson bilishi moddiy va ma'naviy borliqning uning miyasidagi muayyan maqsadga qaratilgan faol in'ikosidir. Inson bilishining manbai esa aynan shu moddiy va ma'naviy borliq, ularni tashkil qilgan predmetlar, hodisalar va jarayonlardir. Bu predmetlar, hodisalar va jarayonlar insonga ta'sir qilib, uning miyasida in'kos etadi. Ular moddiy va ma'naviy borliqning inson miyasidagi sub'ektiv obrazlari, ramzlari va belgilaridir. Inson bilishi, avvalo, moddiy va ma'naviy borliqning xususiyatlariga va shu bilan birga, ularni faol in'ikos ettiruvchi inson miya mexanizmining rivojlangan darajasiga bog'liqdir. Inson o'z miyasida faqat tabiiy va ijtimoiy olamni, ularning qonuniyatlarinigina aks ettirib qolmasdan, balki o'zining ma'naviy-ruhiy va insoniy borlig'ini ham in'ikos ettiradi.

Inson bilishi, o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy bo'lib, u inson ijtimoiy amaliy faoliyatining bir shakli sifatida tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining qonunlarini inson tomonidan o'zlashtirishning real jarayoni tarzida, inson bilishi sub'ekt va ob'ektning o'zaro munosabatida vujudga keladi. Bunday bilish sub'ektining bilish ob'ekti bilan o'zaro munosabati inson bilishining mohiyatini tashkil qiladi.

Xo'sh, inson bilishining sub'ekti va ob'ekti nima? Ularning o'zaro munosabatlari qanday?

Umumiy ma'noda aytganda, inson-bilishning sub'ekti (sohibi)ni; insonni qurshab turgan borliq esa bilishning ob'ektini tashkil etadi. Lekin biz bilamizki, abstrakt inson ham, abstrakt

³³ Интуиция (лот.:intueri- сўздан олинган бўлиб, ўзб.:бевосита билиш, бевосита пайкаш, дегани) - мантикий муҳокама қилмасдан, тўсатдан ғайри ақлий билишни ифодаловчи тушунча.

borliq ham yo'q va bo'lmaydi. Shu sababli bilishning sub'ektini borliqdagi predmet va hodisalar bilan bevosita yoki bivosita muayyan tabiiy va ijtimoiy munosabatlarda bo'luvchi, jamiyatning konkret bosqichiga xos, ijtimoiy mohiyatga ega bo'lgan aniq bir kishi yoki kishilar guruhi tashkil qiladi. Bilishning ob'ektini esa bilish sub'ektining bilish doirasiga kirgan, uning bilishiga qaratilgan, borliqdagi konkret predmetlar, hodisa va jarayonlar tashkil etadi. Bilishning sub'ekti va ob'ekti bilan bir qatorda, bilishning predmeti ham mavjud bo'lib, bu bilish ob'ektining sub'ekt bilan sub'ekt bilishiga qaratilgan, sub'ektning bilish faoliyati doirasiga kiradigan tomonlari, xususiyatlari va munosabatlaridir.

Bilishning sub'ekti, ob'ekti va predmeti o'zgarmas, qotib qolgan emas, balki bilish jarayonida ular doimo o'zgarib, eskilari o'rnini yangilari olib boradi. Shu bilan birga ayni bir vaqtdagi va ayni bir makondagi sub'ekt va ob'ekt boshqa bir vaqt va boshqa bir makonda sub'ekt va ob'ekt munosabatida bo'lmashligi mumkin. Insonning bilish jarayonida sub'ekt bilishi zarur bo'lgan ob'ektni bilib olgach, bu ob'ekt sub'ektning bilish darajasidan chiqariladi va u bilishning ob'ekti bo'lmay qoladi.

Insonning bir butun bilishi ana shu «sub'ekt-predmet-ob'ekt» munosabatlari asosida yuzaga keluvchi ijtimoiy tarixiy jarayondir. Inson bilishining tabiatini ayni shu

«субъект-предмет-объект»

o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish asosida to'g'ri tushunish mumkin. Bunda doimo sub'ektning faolligi muhim rol o'ynaydi.

Bilishda sub'ektning faolligi uning muayyan maqsadga qaratilgan amaliy-ijtimoiy faoliyatida namoyon bo'ladi. Inson borliqni faqat bilib olish uchungina o'rganmaydi, balki borliq va uning qonunlarini bilib olish asosida tabiatga va jamiyatga faol ta'sir ko'rsatadi; ularni o'zlashtiradi va o'zgartiradi – shu asosida uning o'zi ham o'zgarib boradi. Bu inson bilishining amaliyot bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Aslida inson bilishi uning amaliy-ijtimoiy faoliyati asosida vujudga keladi. Inson o'z amaliy va nazariy-ijtimoiy faoliyati jarayonida borliq va uning qonunlarini bilib boradi.

Amaliyot, insonning tabiatni, jamiyatni va o'zini bilishi, ularni o'zlashtirishi sohasidagi faol faoliyati sifatida bilishning boshlang'ich nuqtasi va asosi bo'lib xizmat qiladi. Inson o'z hayotining birinchi qadamlaridanoq boshlab o'ziga tirikchilik vositalari: oziq-ovqat, turar-joy topish uchun mehnat qilishga majbur bo'lgan. U o'zining bu mehnati jarayonida tabiat kuchlariga duch kelib, ularni asta-sekin o'rganib, bilib borgan. Inson o'z hayotini saqlab qolish uchun ishlab chiqarishni tashkil qilib, uni yanada rivojlantirishga harakat qila borgan. Bu undan juda ko'p narsalarni bilishni talab qiladi. U mehnat qurollarini yaratish, ular bilan tabiatga ta'sir qilish, er maydonlarini o'lchash turar-joylar qurish, o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni hisoblash va shular kabi ishlarni amalga oshira boradi. Bu ishlar insonning o'ziga uning bilishiga ham aks ta'sir ko'rsatib, insonning bilish qobiliyati rivojlanib boradi. Shu bilan bir qatorda, ijtimoiy amaliyot inson bilishi oldiga turli vazifalarni qo'yib ularni hal qilishda insonga yordam beradi. Bunday ijtimoiy amaliyot inson bilishining harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy amaliyot insonning tabiat va jamiyat hodisalarining hamda o'zini bilish uchun turli xil asbob-uskunalar, har xil qurilmalar, mexanizmlar, kompyuterlar bilan qurollantirib, uning borliqni bilishini yanada chuqurlashtiradi.

Ijtimoiy amaliyot inson bilishining maqsadi hamdir. Chunki inson o'z bilishi natijalaridan, hosil qilgan bilimlarida doimo o'z amaliy ijtimoiy faoliyatlarida o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun foydalanadi. Shu asosda ular o'z oldilariga qo'ygan maqsadlarini amalga oshiradilar.

Demak, ijtimoiy amaliyot inson bilishning asosi, manbai, harakatlantiruvchi kuchi va maqsadi hamdir. Inson bilishning darajasi doimo jamiyat ishlab chiqarishi amaliyotining darajasi va imkoniyatlari bilan belgilanadi. Jamiyat ishlab chiqarish amaliyotining bu ehtiyojlari doimo inson bilishining yanada rivojlanishida, uning taraqqiy etishiga olib keladi. Chunki bu

ehtiyojlarga javob berish natijasida yangi-yangi bilimlar paydo bo'ladi, bu bilimlarni ma'lum guruhlarga ajratib, ularni sistemalashtirib borish tufayli har turli fanlar vujudga keladi.

Insoniyat ega bo'lgan hamma bilimlar kishilarning ijtimoiy amaliyotlari tufayli yuzaga kelgan, ular bilishlarining mahsulidir.

Endi inson bilishining turlari bilan tanishib chiqaylik.

Inson bilishini shartli ravishda bir necha turlarga bo'lib o'rganish mumkin. Dastlab inson bilishini borliq qanday holda in'ikos etganligiga qarab, oddiy va ilmiy bilishlarga ajratish mumkin.

Oddiy bilish kishilarning odatdagi o'z kundalik hayotlarida borliqdagi predmet va hodisalarni bevosita o'z sezgi organlari va oddiy tafakkur qilishlari orqali bilishdir. U kishilarning kundalik hayotiy tajribalari, malakalari va amaliy ishlari orqali hosil bo'lib, odatda «sog'lom fikrlar»da o'z ifodasini topgan bo'ladi. Oddiy bilish hamma kishilarga xos bilishdir.

Ilmiy bilish esa, oddiy bilishdan farqlanib, u borliqdagi predmet va hodisalarning qonuniyatlarini, ularning mohiyatini bilishdir. Ilmiy bilish, odatda ilmiy tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar olib borish asosida amalga oshadi. Shu sababli ilmiy bilish uzoq davom etadigan, muayyan usullar va yo'llar bilan amalga oshiriladigan murakkab ziddiyatli bilishdir. Shu tufayli ilmiy bilish bilan hamma kishilar emas, balki bir guruh yoki alohida kishilar: tadqiqotchilar, olimlarga shug'ullanadilar (quyida bu haqda alohida to'xtalamiz).

Bulardan tashqari, inson bilishida bilishning qanday paydo bo'lishi jihatidan **hissiy bilish**, **mantiqiy bilish**, **intuitiv bilish**, g'oyibona bilish kabi ko'rinishlari ham farq qilinadi.

Hissiy bilish, deyilganda, odatda, insonning his qilishi sezgi a'zolari orqali predmet va hodisalarni, ularning tashqi tomonlarini, tashqi belgi va xususiyatlarini bevosita idrok qilish tushuniladi. Insonning bu bilishi, deyarli hayvonlarga ham xos bo'lgan bilish bilan bir xil xususiyatlarga ega bo'lgan bilishdir (lekin ular tub farqlarga ham ega).

Mantiqiy bilish esa insonning predmet va hodisalarni tafakkur orqali umumlashtirib, mavhumlashtirib va konkretlashtirib, ularni fikrda bilishidir (kuyida ular haqida alohida to'xtalamiz).

Intuitiv bilish esa, odatda kishi biror narsa yoki hodisa haqida muayyan tasavvurlar va bilimlarga ega bo'lgan, uning fikri ma'lum muammo yoki masalani echishga yo'naltirilgan, shu asosda o'z fikrini rivojlantirayotgan bir paytda ro'y beradi. Intuitiv bilish ham inson bilish jarayonining muhim jihatini tashkil qiladi va uning borliqni bilishida muhim rol o'ynaydi. Intuitiv bilish, hissiy va mantiqiy bilishlardan farq qilib, u o'z tabiatiga ko'ra, hech bir bevosita hissiy idroksiz va mantiqiy muhokamasiz biron bir yangi tasavvur yoki yangi fikrning birdaniga, kutilmaganda tug'ilishidir.

Fanda uzoq davr intuitiv bilishning mexanizmi ma'lum bo'lmay keladi. Shu sababli intuitiv bilish haqida har xil qarashlar, har xil yondashishlar, turli tuman ta'limotlar paydo bo'ldi. Ba'zilar uni ilohiylashtirib, intuitiv bilish faqat buyuk va mumtoz kishilargagina xos, degan fikrlarni bildirishdilar.

Ba'zilar esa, intuitiv bilishni odatda faqat ijodiy jarayonga, ya'ni ilmiy kashfiyotlar, ilmiy ixtirolarga va badiiy ijod jarayoniga xos, degan qarashlarni ilgari surishdilar. Ularning nuqtai nazaricha, intuitiv bilish, bu ijodiy jarayonda fikrning rivojlanishida eski fikrdan yangi fikrga o'tish, ya'ni sakrashdan iboratdir. Boshqa bir guruh tadqiqotchilarining fikricha, intuitiv bilish - bu badiiy ijod bilan bog'liq, yangi g'oyaning tug'ilishidir, degan fikrlarni bildirishadi.

Haqiqatdan ham, intuitiv bilish insonning ijodiy faoliyati bilan bog'liq bo'lib, bunda tadqiqotchi yoki ijodkorning butun fikri-zikri biron narsa bilan qattiq band bo'lgan paytda, uning miyasiga hech kutilmaganda biror yangi fikr, yangi g'oya bilan to'satdan kelib qolishi mumkin.

Keyingi davrda olib borilgan tadqiqotlar intuitiv bilishning paydo bo'lishi inson miyasining ongsiz yoki ong osti faoliyati bilan bog'liq ekanligini ko'rsatmoqda. Intuitiv bilishning o'rgangan tadqiqotchilar intuitiv bilish fakti haqiqatdan ham inson bilish jarayoniga xos ekanligini qayd qilishib, uni hissiy va mantiqiy bilishlar bilan bog'liqligi, shu sababli intuitiv bilishning bevosita sezish, bevosita xis qilish, bevosita idrok qilish, bevosita yangi fikrga birdaniga kelish kabi shakllari mavjudligini aytishmoqda. Ammo intuitiv bilish kishining oldingi tajriba, ko'nikma, malaka va erishgan bilimlariga asoslangan holda yuzaga kelishini, busiz intuitiv bilishning bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlashmoqda.

Intuitiv bilish, aslida inson bilish jarayonining bir jihati sifatida faqat ijodiy jarayonga xos bo'lmasdan, balki u insonning oddiy kundalik amaliy bilish faoliyatiga ham xosdir. Buni biz bolalar uchun aytiladigan topishmoqlarga berilgan javoblarda, oddiy kundalik muammo va masalalarni hal qilishda, shaxmat o'yinida, krossvord va shu kabilarni echish misollarida yaqqol ko'ramiz. Intuitiv bilish inson bilishining hamma boshqa shakllari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bilish jarayonida ularni to'ldiradi.

Inson bilishini turlarga bo'lishda intuitiv bilishdan farqli ravishda qadimdan **g'oyibona bilish** haqida ham turli fikrlar mavjud... g'oyibona bilish inson bilishining shunday turiki, bunda kishi uzoq masofadan turib sodir bo'lgan yoki sodir bo'ladigan hodisa va voqeani bilishi, xis qilishi, bu hodisa va voqeaning qanday sodir bo'lishi unga ayon bo'ladi. Kishilar biron ishni qilmoqchi bo'lsa, bu ishning natijasi haqida oldindan: «shunday bo'lishi kerak, bunga men qat'iy ishonaman», «oyog'im tortmovdi», «negadir ko'nglim g'ash» degan fikr va mulohazalarni aytishadi.

Lekin shuni aytish kerakki, g'oyibona bilishning hozircha mexanizmi fanga ma'lum emas. Shu sababli ko'pincha g'oyibona bilishni kishilar ilohiylashtirib, bunday bilish faqat aziz-avliyolarga, alohida g'ayritabiiy kishilarga xos deb qaralib kelinmoqda.

Inson bilishining yana uning ijtimoiy hodisalar bilan bog'liqligiga ko'ra, uni mifologik bilish, diniy bilish, falsafiy bilish, badiiy-estetik bilishlarga ajratish ham mumkin. Bilishning bu turlari inson bilish sohalarining turli tomonlarini tashkil qiladi. Shulardan inson bilishining bir turi bo'lgan falsafiy bilish esa falsafaning muhim bir bo'limini tashkil qilib, bilishning umumiy tabiati va mohiyatini, bilishning sub'ektiv va ob'ektiv munosabatini, bilishdan amaliyotning roli kabi masalalar bilan bir qatorda, bilish jarayonining dialektik xarakteri, bilishda haqiqat muammosi kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Moddiy va ma'naviy borliq o'z tabiatiga ko'ra dialektik bo'lganligidan, ularning in'ikosidan iborat insonning bilishini ham dialektik jarayon deb tushunib, uning mohiyatini ham o'rganish lozim.

Inson bilishi dialektik xarakterga egadir. Ya'ni inson bilishi bilmaslikdan bilishga tomon, aniq bo'lmagan bilishlardan aniqroq bilishlarga, to'liq bo'lmagan, qisman bilishlardan to'liqroq bilishlarga tomon, oddiy bilishlardan murakkab ilmiy bilishlarga tomon boradi. Inson bilish jarayoni hissiy bilishdan aqliy bilishga, jonli mushohadalardan abstrakt tafakkurga tomon va aksincha borishdan iborat dialektik jarayondir. Borliqning inson miyasida in'ikos etishi odatdagi predmetning oynadagi yoki buyumning rasmdagi aks etishi kabi «o'lik», «harakatsiz», «mavxum» ziddiyatlarsiz holda bo'lmay, balki «jonli», «konkret», harakat, o'zgarish va rivojlanishda, ziddiyatlarning kelib chiqishi, ularning hal bo'lishi, bir quyi bosqichning o'rnini, unga nisbatan yuqoriroq yangi bosqichning olib borishidan iboratdir. Xullas, insonning borliqni bilish hissiy bilishdan aqliy bilishga tomon, va aksincha, intuitiv bilishdan mantiqiy bilish tomon dialektik yo'l bilan sodir bo'ladi. Bunday hissiy bilish va aqliy bilish bir butun inson bilishining bir-birlari bilan chambarchas bog'liq ikki: «quyi» va «yuqori» bosqichlaridir.

Hissiy bilish - inson bilishining dastlabki birinchi bosqichi bo'lib bilish jarayoni ayni shu hissiy bilishdan boshlanadi. Natijada, miyada predmet va hodisalarning tashqi tomonlari, tashqi belgilari aks etib ularni miyada signallari va hissiy obrazlari hosil bo'ladi.

Aqliy bilish esa bilishning yuqori bosqichi bo'lib, unda inson bilishi hissiy bilish orqali hosil bo'lgan faktlar va ma'lumotlarni tafakkurda qayta ishlash natijasida, borliqdagi predmet va hodisalarning fikriy belgilari, simvollari va obrazlari yaratiladi. Xullas, hissiy bilish va aqliy bilish bilish jarayonining bir-biriga bog'liq ikki bosqichi bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi, ular bir-biridan ajralmas. Bu bosqichlarning har biri o'ziga xos muayyan shakllarda yuzaga keladi.

Inson bilishining hissiy bilish bosqichi: his qilish, sezgi, idrok va tasavvur kabi shakllarda sodir bo'ladi. His qilish - inson bilishining shunday shakli, unda kishi o'z-o'ziga, atrofdagi narsa, hodisalarga, kishi yoki kishilarga bo'lgan munosabatida o'zining muayyan holatga kirishi, muayyan holda bo'lishidir. Sezgi esa hissiy bilishning dastlabki shakllaridan bo'lib, u insonning borliqni bilishining ma'lum shaklidir. Sezgilari insonning sezgi a'zolariga borliqdagi predmet va hodisalarning bevosita yoki bilvosita ta'siri natijasida yuzaga keladigan hissiy obrazlardir. Sezgilarni hosil qiluvchi bunday sezgi a'zolari insonda tashqi va ichki holatlarda joylashgan bo'lib ular: ko'rish, ta'm bilish, hid bilish, teri sezgisi va eshitish sezgi a'zolaridir, qolganlari ichki sezgi a'zolari hisoblanadi. Bu sezgi a'zolari insonning borliqni bilishida o'ziga xos bir vosita bo'lib, ular orqali predmet va hodisalar haqidagi dastlabki ma'lumotlar inson miyasiga qabul qilinadi. Inson bu sezgi a'zolari orqali borliqdagi predmet va hodisalarni tashqi belgi va xususiyatlarini bilib oladi. Borliqdagi turli predmet va hodisalarning belgi va xususiyatlari esa inson sezgi a'zolariga ta'sir etib, turli xil sezgilari hosil qiladi.

Sezgilari o'z ifodalanish shakliga ko'ra yakka-yakka, alohida, aniq, sub'ektiv bo'lsalar ham, ammo o'zlari ifodalagan mazmunga ko'ra ob'ektivdir. Biroq his qilish va sezgilari insonning borliqni bilishi uchun hali etarli emas. Buning uchun inson o'zining hissiy bilishida his qilish va sezgilari shakllarida hosil qilgan ma'lumotlarni to'plab, umumlashtirib ularni, bir butun holda in'ikos ettirishi ham lozim bo'ladi. Hissiy bilishning bunday yangi shakli idroklar.

Idrok his qilish va sezgidan farqli o'laroq, borliqdagi predmet va hodisalarni yaxlit holda, bir butun ko'rinishda ularning hamma asosiy tashqi belgi va xususiyatlarini umumlashtirgan holda in'ikos ettiruvchi hissiy bilishning nisbatan yuqoriroq shaklidir. Idrok predmet va hodisalarning bir butun yaxlit hissiy obrazidir. U o'zida his qilish va sezgilari shakllaridagi obrazlarni jamlab ifodalovchi xususiyatga ega. Biroq insonning hissiy bilishi idroklar bilan ham cheklanib qolmaydi. Hissiy bilishda his qilish, sezgilari va idroklar shakllarida yuzaga kelgan hissiy ma'lumotlar inson miyasida qayta ishlanib, hissiy bilishning yangi, yuksakroq shaklini hosil qiladi. Bu tasavvurdir.

Tasavvur - ilgari idrok etilgan, ammo ayni vaqtda bevosita idrok etilmayotgan predmet va hodisalarning inson miyasidagi qayta ishlanib, tiklangan hissiy obrazdir. Tasavurning o'ziga xos xususiyati shundaki, u borliqdagi predmet va hodisalar bilan ayni vaqtda bevosita bog'lanishda bo'lmagan holda, ularning ilgari paydo bo'lgan obrazlari asosida qayta tiklanishidir. Ammo inson o'z tasavvurida, shu bilan birga oldin idrok etilgan predmet yoki hodisaga, ularga o'xshash yangi predmet va hodisalarning hissiy obrazlarini ham hosil qilishi mumkin. Masalan, hozir biz mustaqil O'zbekistonning mavjud imkoniyatlari, shart-sharoitlaridan kelib chiqib, uning kelajakda rivojlangan mamlakatlar safidan o'rin olishi, ya'ni buyuk davlat bo'lishini tasavvur qilmog'imiz mumkin.

Hissiy bilishning tasavvur shaklida predmet va hodisalarning ikkinchi darajali, muhim bo'lmagan xususiyatlari tashlab yuborilib faqat ayrim muhim xususiyatlarigina in'ikos etgan bo'ladi. Shu tufayli tasavvur predmet va hodisalarni umumlashtirgan, mavhumlashtirgan darajada aniq hissiy shaklida in'ikos ettiradi. Bu jihatdan tasavvurda, hech shubhasiz tafakkurning ba'zi elementlari paydo bo'ladi. Lekin u hali hissiy bilish chegarasidan chiqib ketmagan bo'ladi. Bunga sabab: tasavurning individual xarakterga egaligi, uning predmet va hodisalar tashqi tomonlari, tashqi aloqadorlik va bog'lanishlarinigina o'zida ifodalab ularning ichki tomonlarini, ulardagi o'zgarish, rivojlanish qonunlarini in'ikos ettira olmasligidir.

Umuman olganda, insonning hissiy bilish shakllari ma'lum darajada cheklangan, bir tomonlama, to'liq bo'lmagan bilishdir.

Inson borliqdagi predmet va hodisalarning ichki tomonlarini, ularning o'zgarish va rivojlanish qonunlarini, bir so'z bilan aytganda ularning mohiyatini faqat aqliy bilish orqaligina bila oladi.

Aqliy bilish - predmet va hodisalarning mohiyatini bilishdir. Insonning borliqni aqliy bilishi - bu uning tafakkuri orqali borliqdagi predmet va hodisalarning fikr shakllarida bilishdir. Aqliy bilish borliqdagi predmet va hodisalarning inson miyasidagi umumlashgan, mavhumlashgan va konkretlashgan fikriy ifodalanishidir.

Aqliy bilishda inson tafakkuri borliqdagi predmet va hodisalarning izchil bog'lanishlari va aloqadorliklarini, ularning harakat, o'zgarish va rivojlanish qonunlarini ma'lum bir fikr shakllari: tushuncha, hukm va xulosa chiqarish kabilarda ifodalanadi. Bunda hissiy bilish obrazlari tafakkur esa o'zida hissiy bilish bergan ma'lumotlarini qayta ishlab, ularni umumlashtirib, mavhumlashtirib, ayni bir vaqtda, aniqlashtirib, analiz va sintez qilib, aniqlikdan mavhumlikka va yana undan aniqlikka keltirib, ma'lum hukm, tushunchalari va xulosalarini hosil qiladi. Tafakkur hosil qilgan aqliy bilishning bu fikriy shakllari tilda so'zlar va gaplarda ifodalanadi.

Aqliy bilishning dastlabki shakli hukmlardir.

Hukm - aqliy bilishning shunday fikriy shakliki, unda borliqdagi muayyan predmet va hodisalar, ular o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorliklar haqida tasdiq yoki inkor fikr ifodalanadi. Inson o'z tafakkurida bir yoki bir necha hukmlarni mantiqiy o'zaro bog'lab, turli usullar asosida ularning eng muhim xususiyatlarini ajratib olib, biror tushuncha hosil qiladi.

Aqliy bilishning navbatdagi shakli tushunchadir. Tushuncha predmet va hodisalar, ularning muhim va zaruriy belgi va xususiyatlarining umumlashtirilgan, mavhumlashtirilgan va ayni chog'da aniqlashtirilgan fikriy obrazidir. Masalan, «inson», tushunchasini olaylik. Bu tushuncha hamma kishilik jamiyatiga xos bo'lgan, mehnat qiluvchi, mehnat qurollari va mehnat vositalarini yaratuvchi hamda ular asosida moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiquvchi: ong, tafakkur, til va nutq kabi muhim va zarur belgi va xususiyatlarga ega bo'lgan bioijtimoiy mavjudot insonning fikri shaklidir.

Xulosa chiqarish esa aqliy bilishning shunday shakliki, unda bir yoki bir necha hukmlar asosida yangi hukm- yangi fikr hosil bo'ladi.

Xulosa chiqarish inson aqliy bilish bosqichining yukori shaklidir. Odatda xulosa chiqarishning bir necha turlari mavjud bo'lib, ularni «mantiq» fani o'rganadi.

Shunday qilib, insonning bilish jarayoni hissiy bilish shakllari: his etish, sezgi, idrok va tasavvurlardan boshlanib, aqliy bilish shakllari: hukm, tushuncha va xulosa chiqarish shakllarida tafakkurda qayta ishlanib, bilishning «quyi» boskichidan «yukori» boskichi tomon ko'tarilib boradi.

Insonning borliqni bilishidan asosiy maqsadlaridan biri bu haqiqatni bilishdir. Xo'sh, haqiqat nima? Haqiqat to'g'risidagi falsafiy ta'limot nimadan iborat?

Haqiqat masalasini ilmiy asosda hal qilishning yagona yo'li - bu inson bilimlari bilan ob'ektiv borliqdagi real predmet va hodisalar o'rtasidagi munosabatlarni ilmiy asosda yoritib berishdir.

Haqiqat - bu inson bilimlarida borliqning to'g'ri in'ikos etishi, predmet va hodisalar asli qanday bo'lsa, ularni inson o'z miyasida xuddi shunday in'ikos ettirgan bilimlardir. Haqiqat - bu borliqdagi predmet va hodisalar yoki ularning belgi va xususiyatlarini o'zi emas, balki ular haqidagi inson bilimlarining o'sha predmet va hodisalarning asliga ularning belgi va xususiyatlariga mos kelishidir.

Inson o'z bilish jarayonida kashf etgan tabiat va jamiyat qonunlari haqiqatlardir. Ular o'zlari ifodalagan mazmunlariga ko'ra, bir jihatdan insonga, uning ongiga bog'liq bo'lmasa ham, boshqa jihatdan, ya'ni inson fikrida ifodalanish shakliga ko'ra sub'ektivdir; inson ularni o'z ongida aks ettiradi. Haqiqatdan ham, bizning sezgilarimiz, idrok va tasavvurlarimiz, tafakkurimiz va bir butun ongimiz ob'ektiv borliqdagi predmet va hodisalarni to'g'ri in'ikos ettiradi, ular o'z mazmunlari jihatidan shu predmet va hodisalarga mos keladi.

Lekin haqiqatni bilish – murakkab jarayondir. Bizning borliq haqidagi bilimlarimiz birdaniga, tayyor holda yuzaga kelmaydi. Biz borliqdagi predmet va hodisalarning avval tashqi tomonlarini, so'ngra esa ichki tomonlarini bilib boramiz. Bunda bizning bilimlarimiz nisbiy haqiqatlardan mutlaq haqiqatlarga tomon boradi.

Nisbiy haqiqat – bu bizning borliqdagi predmet va hodisalar to'g'risidagi taxminan to'g'ri, lekin to'liq bo'lmagan bilish jarayonida tuzatilib, to'ldirilib borilishi lozim bo'lgan bilimlarimizdir.

Mutlaq haqiqat esa – bu borliqdagi predmet va hodisalar haqidagi har tomonlama to'liq, aniq, mukammal, kelgusida tuzatilmaydigan, to'ldirilmaydigan bilimlardir. Bunday bilimlar inson tafakkurining ob'ektga cheksiz yaqinlashib borishi asosida, cheksiz nisbiy haqiqatlarning jami sifatida qaror topadi. Bu jihatdan nisbiy va mutlaq haqiqatlar o'zaro chambarchas bog'liqdir, ular bir-birlaridan ajralmasdir, har qanday mutlaq haqiqat nisbiy haqiqatlarning cheksiz birligidan yuzaga keladi. Har bir nisbiy haqiqatda mutlaq haqiqatning donasi, zarrasi, ulushi mavjud bo'ladi. Shu asosda inson bilishi nisbiy haqiqatlardan mutlaq haqiqatga tomon boradi. Inson bilishi hech qachon mutlaq haqiqatga to'liq ega bo'lmaydi, balki unga cheksiz yaqinlashib boradi.

Ilm-fan taraqqiyotida har bir yangi bosqich nisbiy haqiqatlar sifatida mutlaq haqiqatning mazmuniga yangi-yangi zarralar qo'shib boradi. Borliq bepoyon va cheksiz bo'lgani kabi insonning uni bilishi ham cheksiz davom etadi. Nisbiy haqiqatlarning mutlaq haqiqatga cheksiz yaqinlashib boruvchi chegaralari tarixan shakliy bo'lsa ham, lekin bu mutlaq haqiqatning mavjudligi shubhasizdir.

Inson bilimlarining rivojlanish yo'li hamma vaqt silliq va oson kechavermaydi. Bilishda haqiqat sari qo'yilgan har bir qadam fikrlar va qarashlarning keskin kurashlari jarayonida ro'y

berib, bunda avvalgi erishilgan bilimlar va qarashlar har doim cheklangan topilib, ularning o'rnini to'laroq mukammalroq bilimlar va qarashlar olib boradi.

Shu bilan birga, haqiqat mavhum emas, balki u aniq bilimlardir. Chunki o'zgarmas, qotib qolgan bilimlar yo'q, inson bilimlari doimo o'zgarib boradi. Ayni bir vaqtda, ayni bir nisbatda haqiqat bo'lgan bilim boshqa bir vaqtda va boshqa bir nisbatda haqiqat bo'lmasligi mumkin. Bu shuni ko'rsatadiki, bilimlarimizning haqiqatligi ular ifodalagan mazmunning o'zgarishi bilan o'zgarib borishidadir. Har bir bilimning haqiqatligi doimo ma'lum joyga, o'ringa, vaqt va vaziyatga, kishi bilimining imkoniyatiga va bilim darajasiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun har qanday bilimning haqiqatligini aniqlashda uni ma'lum makon va vaqt bilan bog'liq holda olib, unga ma'lum aloqadorlik va bog'lanishlardan kelib chiqib munosabatda bo'lish lozim.

Haqiqatning aniqligidan kelib chiqib, shuni aytish kerakki, hamma zamonlar, hamma makonlar, hamma davrlar sharoitda ham to'g'ri bo'ladigan, o'zgarmaydigan haqiqatlar yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Shuning uchun haqiqatning aniqligini hisobga olish inson faoliyatining hamma sohalarida juda katta ahamiyatga ega. Umuman, bilish nazariyasining nisbiy haqiqat va mutlaq haqiqatlar dialektikasini to'g'ri bilish, haqiqatning aniqligini to'g'ri hisobga olish kishilarning amaliy faoliyatlarida juda muhim o'rin tutadi. Aksincha, ularni to'g'ri hisobga olmaslik bilish nazariyasi sohasida ikkita yanglish xatoga, ya'ni dogmatizm va relyativizmga olib keladi.

Dogmatizm insonning borliqni bilishida bilimlarning mutlaq tomonlarini bo'rttirib, ularning nisbiy tomonlarini inkor etishdir. U faqat mutlaq haqiqatni e'tirof etib, bilimlarga o'zgarmas, qotib qolgan bilimlar sifatida qaraydi. Shu bilan birga, dogmatizm inson bilishiga oid u yoki bu qoidani aniq sharoit, joy va vaqt bilan bog'lanmagan holda olib, uni hamma vaqt har qanday sharoitda qo'llash natijasida kelib chiqadi. Dogmatizm inson bilish faoliyatining hamma sohalarida ham namoyon bo'lishi mumkin. U insonning borliqni bilishga, uni amaliy va nazariy o'zlashtirish va o'zgartirishga to'sqinlik qiladi.

Relyativizm esa, dogmatizmdan farqli o'laroq, inson bilishida hosil bo'lgan bilimlarning nisbiy tomonlarini mutlaqlashtirib, inson bilimlari faqat nisbiy haqiqatlardan iborat, deb, mutlaq haqiqatni butunlay inkor qilish tufayli kelib chiqadi. Bu oqim vakillarining fikricha, inson borliq va uning qonunlarini faqat qisman bilar emish, nisbiylik inson bilimlarining hammasiga xos emish. Bu bilan ular inson bilimlarining hammasini nisbiy, deb e'lon qilib, mutlaq haqiqatning borligini, uning inson bilishiga xosligini butunlay rad qiladi. Relyativizm shu sababli bilishda muqarrar ravishda yo agnostitsizmga, yoki sub'ektivizmga olib boradi. Shuni ham aytish zarurki, relyativizm umuman olganda, bir butun inson bilish jarayoniga xosdir, chunki bizning bilishimiz nisbiy haqiqat bo'lgan bilimlardan mutlaq haqiqatga tomon rivojlanib boradi. Bunda relyativizm bor, lekin bilimlarimiz faqat nisbiy haqiqatlardan iborat, deb, relyativizمنى bilish nazariyasiga asos qilib olish agnostitsizmga va skeptitsizmga olib keladi.

Bilishning dialektik-materialistik nazariyasi dogmatizm va relyativizmga qarshi kurashib, inson bilimlari ham nisbiy, ham mutlaq haqiqatlarning birligidan iboratligini qayd qiladi.

Inson qadimdan boshlab o'z bilimlarining haqiqatligini, uning xatodan farqini ajratuvchi mezonni topishga harakat qilib kelgan. Shu sababli falsafada bilimlarning haqiqatligi mezoni muammosi va uni hal qilishga doir turlicha qarashlar paydo bo'lgan. Bunday qarashlarning dastlabkisi bu haqiqatning formal mantiq mezonidir. Bu mezonga ko'ra, bilim haqiqat bo'lishi uchun bu bilimni ifodalovchi fikr ikkinchi biror fikrga muvofiq kelishi yoki bu bilim boshqa bilimdan zaruran kelib chiqishi lozimdir. Lekin bunga idealistlar va materialistlar turlicha yondashganlar. Masalan, ob'ektiv idealistlar haqiqatning mezoni, deb mutlaq g'oyaning o'z-o'ziga mos kelishini tushunadilar. Sub'ektiv idealistlar esa, haqiqatning mezoni sub'ektning o'zi yoki uning tafakkuridir, sub'ekt nimani haqiqat, deb bilishi uning o'ziga, hohishiga bog'liq, deyishadi. Ba'zi sub'ektiv idealistlar esa bilimlarning haqiqatlik mezonini sub'ekt tasavvurlari va tushunchalarining aniq va ravshan bo'lishidan, ularning umumahamiatliligidan yoki sub'ektiv tajribalardan axtaradilar. Materialistlar bo'lsa, bilimlarning haqiqatlik mezoni deb amaliy faoliyatni oladilar. Ular bilish nazariyasida amaliyot inson bilimlarining to'g'ri yoki xatoligini aniqlovchi mezondir.

XX asr nepozitivizm oqimi vakillari o'z bilish nazariyalarida haqiqatning mezoni deb kogerentsiya printsipini oladilar. Bu printsipga ko'ra ular haqiqatning mezoni deb bilimning o'z-o'ziga mos kelishini tushunadilar. Nepozitivizmning boshqa bir guruhi vakillari esa bilimlarning haqiqatlik mezoni sifatida verifikatsiya printsipini ilgari suradilar. Bu printsipga ko'ra, bilimlarni hissiy tajriba, kuzatish, eksperiment yo'llari bilan tekshirish mumkin. Biroq bizga ma'lumki, fanlarda paydo bo'lgan ba'zi g'oyalar va qarashlarning haqiqatligini bunday hissiy tajribalar asosida tekshirib bo'lmaydi. Shu sababli ingliz faylasufi K.Popper verifikatsiya printsipi bilan tekshirishni «nazariyani tasdiqlovchi dalillarga qarama qarshi, ularni rad qiluvchi, faktlarni qidirib topish bilan takomillashtirish» g'oyasini ilgari suradi. K.Popperning bu g'oyasi fanlardagi nazariy tizimlarning tatbiq etilish chegaralarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Biroq u inson bilimlarining haqiqatligini isbotlovchi mezon bo'la olmaydi.

Pragmatizm oqimi vakillari esa, har qanday ishning, amalning va bilimning haqiqatlik mezoni uning insonga keltiradigan foydasi bo'lishi kerak, deyishadi. Haqiqatda esa foydali bo'lish, foyda keltirish - bular inson bilimlarining haqiqatlik mezoni emas.

Ekzistentsializm falsafasi vakillari bo'lsa, inson bilimlarining haqiqatlik mezoni - bu har bir kishining o'z ehtiyoji, maqsad va manfaatlaridir, deyishadi. Ularning qarashicha hech qachon ikki kishining ehtiyoji, intilishlari bir-biriga to'la mos kelmaydi. Shu sababli haqiqatning barchaga baravar bo'lgan mezoni bo'lishi mumkin emas.

Inson bilimlarining haqiqatligi yoki xatoligi odatda uning bu bilimlardan o'z amaliy faoliyatida foydalanishida ma'lum bo'ladi. Haqiqat bo'lgan bilimlar uni o'z ko'zlagan maqsadiga to'g'ri olib boradi, xato bilimlar esa uning faoliyatini muvaffaqiyatsizlikka olib keladi. Shuning uchun bilishning dialektik-materialistik nazariyasi inson bilishning haqiqatlik mezoni deb amaliyotni oladi. Chunki insonning har qanday sohaga oid yangi bilimining haqiqat ekanligini aniqlamoq uchun, albatta, uni amaliyotda tekshirib ko'riladi. Amaliyot inson bilish jarayonida hosil bo'lgan har bir bilimning haqiqatligini tasdiqlash bilan birga, hosil qilgan bu bilimning cheklanganligini, bir tomonlamaligini hatto xato yoki g'ayri ilmiyligini ham aniqlab beradi. Lekin shuni ham aytish kerakki, amaliyot ham inson bilimlarining haqiqatlik mezoni sifatida mutlaq emas. Sababi: inson bilimlarining haqiqatligi yoki xatoligi amaliyotda tasdiqlanishi aslo to'liq bo'lmaydi. Shuning uchun barcha davrlarda inson bilimlarining barcha sohalarida hali haqiqatligi to'la tasdiqlanmagan yoki xatoligi to'la aniqlanmagan ko'pgina muammo va gipotezalar mavjudki, ular kelgusi avlodlar tomonidan tuzatilib, to'ldirilib, tasdiqlanib yoki hal qilinib boriladi. Shu boisdan ma'lum sharoitlarda inson bilishi erishgan fundamental bilimlarning haqiqatligini amaliyotda tasdiqlash yoki xatoligini rad qilish uchun ba'zan bir necha daqiqa, bir necha soat yoki bir necha kun talab qilinsa, ba'zan bu muddat bir necha o'n yil yoki bir necha yuz, hatto minglab yillarni o'z ichiga olishi mumkin.

Umuman, amaliyot haqiqat mezoni sifatida insonning to'g'ri bilimlarini xato bilimlardan farq qilishda katta ahamiyatga ega. Bu mezon, birinchidan, inson bilimlari borliqning to'g'ri in'ikosi ekanligini tasdiqlasa, ikkinchidan, u borliqni noto'g'ri aks ettiruvchi qarashlarning xatoligini ochib beradi.

Ma'lumki, har bir fan sohasida ilmiy izlanishlar olib boruvchi tadqiqotchi o'z ob'ektini o'rganishga kirishar ekan, o'rganayotgan predmet yoki hodisa haqidagi bilimlarga birdaniga ega bo'lmaydi. Buning uchun u bu predmet yoki hodisa ustida ma'lum davr ichida tinmay turli xil izlanish va tadqiqotlar olib boradi va o'z tadqiqot jarayonida turli xil yo'llar, usullar va vositalardan foydalanadi, ruhiy va aqliy jarayonlarni kechiradi. Shundan keyingina u o'zi tadqiqot olib borayotgan predmet yoki hodisa yuzasidan ma'lum yangi bilimlarni hosil qilishi mumkin.

Tadqiqotchining o'z tadqiqoti jarayonida yangi bilimlarga erishish uchun qo'llaydigan turli xil usullari, yo'llari va vositalari ilmiy bilishning metodlari deyiladi.

Ilmiy bilishning metodlari tadqiqotchining tadqiqot ob'ektini bilishi uchun qo'llagan amaliy va nazariy faoliyat usullaridir. Bu metodlarning ilmiy bilishdagi vazifasi: tadqiqotchiga o'rganayotgan predmet yoki hodisa haqida, uning tabiati va mohiyatini, ularni ifodalaydigan

qonun va qonuniyatlarni ochishda yordam berishdan, shu asosda tadqiqotning muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlashdan iboratdir.

Ilmiy tadqiqot ishlarida tadqiqotning xarakteri va uning natijasida hosil bo'lgan yangi bilimlar ko'p jihatdan tadqiqotchining o'z faoliyatida qanday metodlarni tanlaganiga, ulardan qanday foydalanganiga bog'liq. Tadqiqotchi tomonidan to'g'ri tanlangan metodlar tadqiqotni muvaffaqiyatli yakunlashiga olib keladi. Aksincha, noto'g'ri tanlangan yoki noto'g'ri qo'llangan metodlar tadqiqotchini o'z izlanishlarida boshi berk ko'chaga kiritib qo'yib, uning tadqiqotining muvaffaqiyatsiz, samarasiz bo'lishiga olib kelishi mumkin.

To'g'ri tanlangan ilmiy bilish metodlari tadqiqotchilarning izlanishlarida tadqiqot yo'lini yorituvchi bir mash'aldir.

Ilmiy bilishda to'g'ri tanlangan metod shu metod yordamida qilingan ilmiy kashfiyotga nisbatan qimmatliroq ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Bunday metod bilan tadqiqotchi bir emas, balki bir necha ilmiy kashfiyotlar qilishi mumkin.

Ilmiy bilish metodlarini o'rganish falsafada metodologiyaning paydo bo'lishiga olib keladi. Metodologiya ilmiy bilish metodlari haqidagi falsafiy talimot sifatida o'zida kishilar dunyoqarashi printsiplari, ularning bir butun amaliy va nazariy faoliyatlariga tadbiq o'rganadi. Metodologiya termini falsafada ko'p ma'onlidir. U bir o'rinda borliqni ilmiy bilish va o'zgartirishning metodlari haqidagi nazariyani ifodalasa, ikkinchi o'rinda u butun ilmiy bilish metodlarining yig'indisi ma'nosini ifodalaydi. Uchinchi bir o'rinda esa, metodologiya termini insonning borliqni ilmiy bilish va o'zgartirishning eng umumiy metodi ma'nosida qo'llanadi.

Ilmiy bilish metod va metodologiya terminlari bir-biri bilan juda yaqin va o'zaro chambarchas bog'liqdir. Metodologiyaga ko'ra ilmiy tadqiqotlarga qo'llaniladigan metodlar bir-birlaridan o'z tabiati, xarakteri, qo'llanish sohalari, qo'llanish ko'lamiga, darajali jihatdan farq qiladilar. Ular bir-birlaridan ilmiy bilishning empirik va nazariy darajalariga bog'liqligi jihatidan ham farq qiladilar. O'z qo'llanish ko'lamiga ko'ra ilmiy metodlarning ba'zilari hamma ilmiy tadqiqotlarda qo'llanilsa, boshqa bir xillari ko'pchilik fan sohaslaridagi olib boriladigan tadqiqotlarda, uchinchi bir xillari esa alohida, ayrim fan sohaslarida olib boriladigan tadqiqotlardagina qo'llaniladi.

Ilmiy bilishning eng umumiy ilmiy metodining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u tadqiqotchilarning har qanday ongli amaliy va nazariy faoliyatida, hamma va har qanday ilmiy tadqiqot sohasida qo'llaniladi.

Ilmiy bilishning empirik darajasiga oid umumiy ilmiy metodlari - bular ko'pchilik yoki bir guruh fan sohaslarida qo'llaniladigan, ilmiy bilishning empirik bosqichiga oid bo'lgan metodlardir.

Ilmiy bilishning nazariy darajasiga oid umumiy ilmiy metodlari esa olib boriladigan ilmiy tadqiqotlarning nazariy bosqichda qo'llaniladigan metodlardir.

9-mavzu. Falsafada metodologiya muammosi

REJA:

- 1. Falsafa dialektika, metafizika, sinergetika usullari**
- 2. Dialektikaning umumiy aloqadorlik va taraqqiyot tamoyili.**
- 3. O'zbekiston jamiyati taraqqiyotini tushuntirishda dialektik tamoyillarning uslubiy ahamiyati.**
- 4. Metodologiya metodlarning metodi**
- 5. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi va uning boshqa fanlar bilan aloqasi**

Borliqni falsafiy tushunish faqat uning turlari va ularning o'ziga xos xossalarini bilib olishdan iborat bo'lmay, balki borliqni tashkil etgan narsa va hodisalarning o'zaro aloqalari va bog'lanishlarini, o'zgarish va rivojlanishlarini bilishni ham taqozo qiladi.

Busiz, olamning bir butun, yaxlit manzarasini tasavvur etib, shuningdek uning haqidagi nazariy xulosaga kelib ham bo'lmaydi. Busiz borliqning holatini, tabiatini, manbai, sababi va harakatga keltiradigan kuchi hamda yo'nalishini tushunishga imkon ham yaratilmaydi. Bu, o'z navbatida, aloqadorlik va taraqqiyot to'g'risidagi ta'limotning falsafiy muammolarini ham o'rganishni taqozo qiladi.

Harakat, taraqqiyot, umumiy bog'lanish va aloqadorlik to'g'risidagi falsafiy ta'limotlar ham falsafa fani bilan birga paydo bo'lgan. Bu muammolar tahlili falsafada «dialektika» tushunchasi orqali ifodalangan. Bu tushuncha falsafa tarixida turli davrlarda turli ma'nolarni ifodalab kelgan. Dialektika dastlabki davrlarda o'zaro bahs, munozara olib boruvchi mutafakkirlarning muhokamalaridagi qarama-qarshi, zid fikrlarning to'qnashuvi va shular asosida haqiqatni aniqlash ma'nosini ifodalagan. Antik davr mutafakkirlarining ma'lumotiga ko'ra, munozarada ishtirok etuvchilar, o'z muhokamalarida bir-birlariga muqobil savollarni berib, bu savollarga har tomonlama yondoshib, ulardagi bir tomonlamaliliklarni bartaraf qilishga uringanlar. Bunda, ular, o'z muhokamalarida har xil nuqtai nazarlarni hisobga olgan holda, ilmiy, nazariy, ahloqiy, siyosiy, huquqiy va shu kabi voqea-hodisalar to'g'risida o'z qarashlarini ishlab chiqqanlar. Ular shundan kelib chiqib, dialektika deganda o'zaro bahslashuv san'atini, munozara asosida haqiqatga erishish usulini tushunganlar. Masalan, antik davr mutafakkiri Suqrot dialektikani bahslarda yo'l qo'yiladigan qarama-qarshi fikrlar o'rtasidagi ziddiyatlarni ochish orqali haqiqatga erishish san'ati, deb tushungan.

Dialektikani bahs san'ati sifatida tushunish hatto o'rta asrlarda ham davom etgan. Buni o'rta asrlar mutafakkiri Per Abelyarning «Ha va yo'q» nomli asari yaqqol tasdiqlaydi.

Dialektikaga munozara san'ati sifatida qarash o'rta asrlarda yashagan O'rta Osiyo mutafakkirlariga ham xos bo'lib, hatto bu narsa Uyg'onish davrlarida ham davom etgan. Bu davr mutafakkirlarida ham dialektika savol-javob san'ati sifatida o'zgacha fikrlarni rad qilish usuli bo'lib xizmat qiladi. Bunga misol qilib G.Galileyning «Dunyoning ikki sistemasi to'g'risidagi bahs» asarini ko'rsatish mumkin. Umuman, dialektika tushunchasining paydo bo'lishi, u o'zining dastlabki davrlardagi tor ma'noni ifodalashiga qaramasdan, o'sha davrlardan to bizning kunlarimizgacha qo'llanib kelingan sermazmun falsafiy suhbat usulining paydo bo'lishida muhim rol o'ynadi va insoniyat madaniyatining rivojlanishiga katta hissa bo'lib qo'shildi.

Asrlar davomida to'planib borgan dialektik munozara madaniyati murakkab muammolarni muhokama qilish, ulardagi turli qarama-qarshi nuqtai nazarlarni ochish, aniqlash va tushunish mahoratining qaror topishi inkor qilib bo'lmas ahamiyat kasb etdi. Bora-bora dialektika qarama-qarshi nuqtai nazarlar, ular o'rtasidagi ziddiyatlarni ochish usuli sifatida qaraladigan bo'ldi.

Shunday qilib, sekin-asta inson ijodiy tafakkuri o'z tabiati bilan dialektik ekanligi haqidagi tasavvur paydo bo'ldi. Lekin ma'lum vaqt o'tishi bilan dialektika faqat kishilarning o'zaro munozaralarigagina xos emasligi ma'lum bo'la bordi. Oqibatda, dialektika faqat inson fikrlash jarayonigagina xos bo'lmasdan, balki u tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarga ham xos, deb qarala boshlandi. Ayniqsa, bu qarash borliq shakllari va turlari o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorliklarning, ular doim o'zgarib, rivojlanib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishlarining aniqlanishi bilan yanada rivojlandi. Natijada, «dialektika» tushunchasi insonni, uni qurshab turgan dunyoni bilish, uni tushunish va izohlashning umumiy usuli ma'nosini ifodalay boshlaydi.

Vaqt o'tishi bilan «dialektika» tushunchasi hamma narsalar: xoh katta, xoh kichik bo'lishiga qaramasdan, o'zgarib, o'zining oldingi xususiyatlarini o'zgartirib, ilgari ega bo'lmagan yangi xususiyatlar hosil qilib borishlarini ham ifodalay boshlaydi. Shu asosda asta-sekin dunyoni dialektik tushunish, borliq va bilishga dialektik qarash qaror topa boshlaydi. Lekin dunyodagi barcha o'zgarish, aloqadorlik va rivojlanishlarni falsafiy jihatdan tushunib etish juda qiyinlik bilan kechdi. Sababi: insoniyat taraqqiyotining juda uzoq davrlarigacha kishilar kosmosni, o'simliklar, hayvonot dunyosini, hatto kishilarning o'zlarini ham o'zgarimas, doimo bir xilda turadi, deb bilishgan. Dunyoning o'zgaruvchanligi, undagi narsa va hodisalarning bir-

birlariga bog'liqligi to'g'risidagi tasavvurlarning paydo bo'lishi insoniyatning dunyoni bilishi jarayonida juda katta kashfiyot bo'lgan.

Dunyoning o'zgaruvchanligi to'g'risidagi dastlabki fikrlar ham qadimgi Xitoy, Hindiston hamda Yunonistonning falsafiy ta'limotlarida ilgari suriladi. Qadimgi davr faylasuflari, garchi hali harakatning turli ko'rinishlari va xillari to'g'risida ilmiy dalillarga ega bo'lishmasa ham, borliqning umumiy o'zgaruvchi xarakteri haqida o'z davrlari uchun yangi fikrlarni ilgari surishadi.

Kishilar dastlabki vaqtlardan boshlab o'z tajribalarida narsa, hodisalardagi o'zgaruvchan xususiyatlar bilan birga, ularda ma'lum barqaror, o'zgarmas xususiyatlarning ham mavjudligini anglay boshlaganlar. Nihoyat, dunyo o'zgaruvchanmi, yoki o'zgarmasmi? degan savollar paydo bo'lib, bu savollarga mutafakkirlar turli xil javob berganlar. Amaliyot bergan ko'pdan-ko'p ma'lumotlarga va o'z kundalik tajribalariga tayangan ko'pchilik mutafakkirlar dunyo o'zgaruvchan, deyishgan. Lekin bunga qarama-qarshi bo'lgan, dunyo o'zgarmas, barqaror, deyuvchi mutafakkirlar ham o'zlarining muayyan asoslariga ega bo'lishgan. Natijada, dunyoning, undagi narsa va hodisalarning ham o'zgaruvchan, ham barqaror o'zgarmas xossalari haqidagi qarashlar kelib chiqadi. Haqiqatan ham, narsa va hodisalar ma'lum vaqt ichida har qancha o'zgarsa ham, ayni vaqtda ularning ma'lum tomonlari o'zgarmay qolaveradi. Xullas, bunday qarashlar to'plana borib, narsa va hodisalarning qarama-qarshi tomonlari, ular o'rtasidagi ziddiyatlar haqidagi qarashlar tufayli falsafada rivojlanish g'oyasi kelib chiqadi.

Rivojlanish g'oyasi inson ongida uzoq asrlar davomida shakllanib boradi. Dastlab kishilar rivojlanish to'g'risida hech bir tasavvurga ega bo'lmagan. Lekin keyinchalik ular dunyodagi narsa va hodisalarda yuz beradigan turli xil o'zgarishlarni anglay borib, dunyoning uzluksiz harakatda, o'zgarish va rivojlanishda ekanligini tushuna boshlaganlar. Ular, shu bilan birga, tabiat va jamiyat voqea-hodisalarida juda ko'p davriy, takrorlanuvchi hodisalarni ham bila borganlar. Masalan, yil fasllari, kun bilan tunning o'rin almashishi va shular kabi. Lekin dastlabki davrlarda mutafakkirlar rivojlanishni butunlay yangi narsaning, yangi bosqichning paydo bo'lishi, deb tushunish darajasiga ko'tarila olmaganlar.

Rivojlanishni butunlay yangi sifat o'zgarishi, eskiga nisbatan jiddiy yangining paydo bo'lishi, deb tushunishda Uyg'onish davri Sharq va O'rta Osiyo mutafakkirlari, keyinchalik esa o'rta asr xristian, diniy va tarix falsafasi mutafakkirlari bir qadar oldinga ketadilar. Ularning qarashlarida rivojlanish g'oyasini insoniyat jamiyati tarixiga tatbiq etishga urinishlarni uchratamiz.

Rivojlanish g'oyasini bir butun dunyo rivojlanishi bilan bog'lab tushunishda muhim qadamni birinchi bo'lib frantsuz faylasufi Rene Dekart qo'yadi. U, dunyoni xudo yaratayotib, unga dastlabki turtkini kiritgan va uni harakatga keltirgan, deydi. XVIII asr frantsuz ma'rifatparvarlari Volter va Russo inqilobiy qayta qurishni o'z ichiga olgan tarixiy rivojlanish g'oyasini ilgari surishadi. Ularning izdoshi Kondorse esa o'zining jamiyatning ilgarilama harakati, uzluksiz taraqqiyot to'g'risidagi ta'limotini yaratadi. Bu mutafakkirlar o'z qarashlarida g'oyaviy omillar (masalan: ahloq, din, huquq va shu kabilar) jamiyatni harakatga keltiruvchi, rivojlantiruvchi asosiy kuchlardir, degan g'oyani ilgari suradilar.

Nihoyat, rivojlanish to'g'risidagi har xil qarashlarning sintezi sifatida bir butun taraqqiyot nazariyasi faqat nemis klassik falsafasidagina paydo bo'ldi. Bu falsafaning asoschilaridan biri **Immanuil Kant** rivojlanish g'oyasini quyosh sistemasi va barcha yulduzlar dunyosini izohlashga tatbiq etib, uni hatto insonning ijtimoiy rivojlanishiga, xususan, insonning ahloqiy rivojlanishiga ham joriy etishga urinadi. Kantning shogirdi Gerder esa rivojlanish g'oyasini butun xalqlarning tarixi taraqqiyotiga va insoniyat madaniyati taraqqiyotiga birinchi bo'lib tatbiq etadi. Bu davrga kelganda, dialektika tushunchasi endi rivojlanish g'oyasini ifodalay boshlaydi.

Dialektikani rivojlanish haqidagi har taraflama, mazmun jihatdan boy va chuqur ta'limot sifatida birinchi marta nemis klassik falsafasining buyuk vakili Hegel ishlab chiqdi. Hegelning ulug' xizmati shu bo'ldiki, u birinchi bo'lib, butun tabiiy, tarixiy va ma'naviy dunyoni bir jarayon shaklida, ya'ni uzluksiz harakat qilib, o'zgarib, qaytadan tuzilib, taraqqiy qilib turadigan holda ko'rsatdi va bu harakat bilan taraqqiyotning ichki bog'lanishini ochib berishga urindi.

Natijada, insoniyat tarixi insoniyatning o'zining taraqqiyot jarayoni sifatida maydonga chiqdi va endilikda tafakkurning vazifasi bu jarayonning barcha yanglishib yurishlari ichida uning izchil bosqichlarini kuzatib borish va zohiriy tasodiflar orasida bu jarayonning ichki qonuniyatlarini isbot etishdan iborat bo'lib qoldi.

Gegelning taraqqiyot to'g'risidagi bu qarashi dialektika haqidagi falsafiy ta'limotni yanada boyitadi. Hegel birinchi bo'lib dialektikaning barcha kategoriyalari va qonunlarini ta'riflab bergan edi. Lekin dialektika Gegelda mistiklashtirilgan, bir tomonlama, boshi bilan turgan dialektika edi. Chunki Hegelning fikricha, dialektika «fikrning har qanday ilmiy kengaytirilishining harakatlantiruvchi jonidir va u shunday bir printsiptan iboratdirki, bu printsipti yolg'iz o'zi fanning mazmuniga immanent aloqa va zaruriyat kiritadi».

Keyingi davrlarda fan va amaliyot rivoji natijasida dialektika tabiat, jamiyat va tafakkur taraqqiyotining, ulardagi aloqadorlik va bog'lanishlarning eng umumiy qonunlari haqidagi fan; voqelikdagi narsa va hodisalar, ularning fikriy in'ikoslari o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi printsiplar, ularni doimo o'zgarish va rivojlanishda, ichki ziddiyatlar taqozosi bilan yuz beradigai «o'z harakati»da, deb qaraydigan bilish nazariyasi; har tomonlama boy, ziddiyatlarga to'la tarixiy taraqqiyot haqidagi ta'limot sifatida maydonga chiqadi.

Bu dialektika bir butun borliqning eng umumiy aloqadorligi, o'zgarishi va taraqqiyoti to'g'risidagi ta'limot sifatida ham moddiy dunyoga, ham uning in'ikosi bo'lgan inson bilishiga xos ta'limotdir. Shunga ko'ra bu dialektika o'z ichiga ob'ektiv va sub'ektiv dialektikani oladi. Bunda moddiy dunyoning, undagi narsa va hodisalarning aloqadorlik va bog'lanishlari, ularning harakati, o'zgarish va rivojlanishlari ob'ektiv dialektikani tashkil etadi. Moddiy dunyoning inson miyasidagi in'ikosiga xos bo'lgan bilish jarayonining dialektikasi sub'ektiv dialektika — ob'ektiv dialektikaning kishilar miyasidagi in'ikosidir. Demak, ob'ektiv dialektika — bu narsalar, buyumlar dialektikasidir; sub'ektiv dialektika esa, ob'ektiv dialektikaning inson ongidagi in'ikosi — ya'ni, tafakkur dialektikasidir.

Ob'ektiv dialektika sub'ektiv dialektikani vujudga keltiradi. Bu jihatdan dialektikaga yangicha yondoshish Hegel dialektikasidan tubdan farq qiladi. Hegel dialektikasiga ko'ra fikr, tafakkur dialektikasi narsalar, buyumlar dialektikasini yaratadi, ya'ni sub'ektiv dialektika ob'ektiv dialektikani tug'diradi. Boshqa faylasuflarning ta'limotiga ko'ra esa, aksincha, narsalar, buyumlar dialektikasi fikr, tafakkur dialektikasini yaratadi.

Dialektika borliq, ya'ni tabiat, jamiyat va inson tafakkuridagi aloqadorliklar va rivojlanishlarning umumiy qonuniyatlari haqida bizga to'g'ri yo'nalish berib, dunyoni o'zlashtirish va o'zgartirish yo'llarini ko'rsatib beruvchi nazariyadir, usuldir. Dialektika dunyoning haqiqiy ilmiy manzarasini yaratib, kishilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi. Chunki ilmiy asoslangan dialektika, birinchidan, dunyodagi har bir narsa yoki hodisaning hamma tomonlarining bir-birlariga bog'liq bo'lishi va bir-birlari bilan juda mustahkam aloqador ekanligi to'g'risida chuqur ma'lumot bersa, ikkinchidan, u bosib o'tilgan bosqichlarni takrorlanayotgandek bo'lib ko'rinadigan, lekin ularni boshqacha, yanada yuqoriroq negizda takrorlaydigan taraqqiyot, to'g'ri chiziq bilan emas, balki spiral tarzda boradigan, ma'lum holatlarda boshlang'ich holga go'yo qaytganday bo'lib ko'ringan, ma'lum tanazzullar va bo'hronlar bilan bo'ladigan ilg'or taraqqiyot to'g'risidagi ta'limot hisoblanadi.

Dialektika kishilarning, ularni qurshab turgan dunyoni bilishining umumiy usuli sifatida dunyoga dialektik qarashni vujudga keltirgan.

Dunyoga dialektik qarash — bu barcha narsa va hodisalarni, ularning inson miyasidagi in'ikoslari — inson bilishini ham o'zaro aloqadorlikda va bog'lanishda, qarama-qarshiliklar birligi va kurashida, miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishida, eskining o'rnini yangi egallashida, xullas, ularni «o'z harakati»da, o'zgarib va rivojlanib turishida, paydo bo'lib va yo'q bo'lib turishida, va ayni vaqtda hamma narsa o'zaro bog'liqlik va aloqadorlikda va o'zaro munosabatda, deb tushunishdir. Bunday tushunish dialektik qarashni vujudga keltiradi. Dunyoga dialektik qarash dialektik tafakkurni yuzaga keltiradi.

Dialektik tafakkur sub'ekt tafakkurining rivojlanish darajasiga ham bog'liqdir. Tabiat va jamiyatda pirovard natijada hamma narsa dialektik tarzda yuz beradi. Bu dialektik jarayon

sub'ekt miyasida in'ikos etganda, paydo bo'lgan tasavvur va tafakkur yo metafizik yoki dialektik yo'l bilan hosil qilinishi mumkin. Dialektik tafakkur shu jihatdan inson tafakkuri taraqqiyotining nisbatan yuqori bosqichiga xosdir. Dialektik tafakkur borliqdagi narsa va hodisalar asli qanday bo'lsa, ularning sub'ekt miyasida muayyan fikr shaklida xuddi shunday aks etishidir. Dialektik tafakkur — bu dialektik fikrlash usuli. Dialektik tafakkur ham tabiatshunoslik va ijtimoiy fikr taraqqiyoti bilan o'zgarib, rivojlanib boradi. Uning keyingi davr ijtimoiy taraqqiyot bilan, jahon xalqlari hamjamiyatlarining vujudga kelishi bilan bog'liq yuzaga kelgan shakli, bu — yangicha tafakkurdir. Yangicha tafakkurning asosini jamiyatni dialektik tushunish tashkil qiladi. Dialektik tafakkur usuli o'z mohiyati bilan sofistika, eklektik va dogmatik tafakkur usullaridan tubdan farq qiladi.

Tafakkurning sofistika, eklektik, metafizik-dogmatik usullari dialektik tafakkur usulining muqobillaridir. Ular inson tafakkuri faoliyatining turli qirralari sifatida bir-birlariga ham qarama-qarshi, ham, ayni vaqtda, bir-birlarini to'ldiradilar.

Ularning har birining inson tafakkuri jarayonida o'z o'rnini bor. Biz ularning har biri bilan qisqacha tanishib chiqamiz.

Sofistika³⁴. Sofistik tafakkur usuli dastlab qadimgi yunon falsafasida paydo bo'lib, o'rta asrlarda, ayniqsa keng tarqaladi va rivojlanadi.

Qadimgi davr yunon falsafasida biron-bir xunarni yoki biron bir bilim sohasini mukammal egallagan kishilar sofistlar, deb atalgan bo'lsa, keyinchalik o'rta asrlarga kelib, notiqlik, donishmandlik, bilimdonlik bilan nom chiqargan kishilar ham, turli omonim so'zlar asosiga ko'rilgan turli fikrlar bilan kishilarning boshini qotiradigan, ustamonlik bilan ular fikrlarini chalg'itadigan kishilar ham sofistlar, deb atala boshlanadi.

Sofistik tafakkur usuli yoki sofistika muhokama jarayonida bilib turib, ataylab yolg'on asoslardan yolg'on xulosalar chiqarish asosida fikr yuritish usulidir. Shu sababli sofistika Forobiy «yolg'ondakam donolik» deb, izohlaydi. Uning fikricha, sofistika tafakkur usuli bilan fikr yurituvchi kishi o'rganilishi lozim bo'lgan narsalarni o'rganishda aqlni to'g'ri yo'ldan chalkashtiradi va yolg'onni rost shaklda tasavvur qilishga majbur qilib, kishini to'g'ri fikrlashdan adashtiradi.

Sofistika ijtimoiy ildizlarga ega. Sofistik tafakkur usuli haqiqatni ataylab buzib, yolg'on fikrni haqiqat sifatida ko'rsatishga asoslanadi. Bu narsa doimo ma'lum manfaatdan kelib chiqib qilinadi. Bunga odatda formal mantiq qonunlarining talablaridan kelib chiqib yondashish ham imkon tug'diradi. Sofistik tafakkur usulida kishi rasmiy formal ta'riflar bilan cheklanadi va shu asosda fikr yuritadi. Lekin sofistika tafakkur usulini ham faqat salbiy jihatdan qarash to'g'ri emas. Sababi: sofistika tafakkur usuli ilmiy bilishda, haqiqatni aniqlashda salbiy rol o'ynasa ham, biroq u san'atda, har xil komik vaziyatni yaratishda, badiiy tasvirda ijobiy rol o'ynaydi.

Sofistik tafakkur usuli ham inson tafakkurining bir qirradi, bir tomoni sifatida tafakkurning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Dialektik tafakkurning qaror topishida sofistika tafakkurning o'ziga xos muhim o'rnini ham bor. Forobiy yozganidek, mantiq qonunlariga qat'i bo'ysuniladigan fikr jarayoni sofistika tafakkur usulidan kishini xalos qiladi.

Fikrning mantiqiy bo'lishi uchun u formal mantiq qonunlaridan dialektik mantiq qonunlari darajasiga ko'tarilishi lozim.

Eklektika³⁵. Dialektik tafakkur usuliga muqobil bo'lgan tafakkur usullaridan yana biri bu eklektikadir.

Eklektik tafakkur usuli ham dastlab qadimgi yunon falsafasida yuzaga keladi. Eklektik tafakkur usuli, ayniqsa, O'rta asr falsafasi va yangi zamon falsafasi sxolastiklari qarashlarida keng qo'llaniladi. Eklektik tafakkur usulida narsa va hodisalarning muhim va nomuhim, asosiy va asosiy bo'lmagan xususiyatlari, ular o'rtasidagi bog'lanishlar mexanik ravishda birlashtirilib,

³⁴ Софистики (юнунча: sophism — атайлаб хато асослар асосида, кўп маъноли сўзларга асосланиб фикр юритиш) — билиб туриб, хато асослардан ёлгон хулоса чиқаришдир. Бу ерда суфийлик фалсафаси эмас, балки ўрта асрларда Европада кенг тарқалган алоҳида фалсафий таълимот назарда тутилди.

³⁵ Эклектика (юнунча: eklekein — танлайман, дегани) — турли қарама-қарши назарияларни қарашларни аралаш-куралаш қилиб юбуровчи тафаккур усули.

qorishtirilib ifodalanadi. Narsa va hodisalarga, ularning bog'lanishlariga konkret (aniq), muayyan makon va zamonda, muayyan vaziyat va shart-sharoitda yondashmaslik, ulardagi asosiy va ikkinchi darajali tomonlarni hisobga olmaslik asosida eklektik tafakkur usuli paydo bo'ladi. Eklektik tafakkur usuli, ayniqsa, rahbarlikda rahbarning amaliy va nazariy faoliyatida, uning turmush ilgari surayotgan masalalarni to'g'ri hal qilishiga katta xalaqit beradi. U bunda narsa va hodisalarni, ularni tug'dirgan hayotiy muammolarning qaysi biri muhim, qaysi birini birinchi navbatda hal qilishni bilmaydi, u voqealar zanjiridagi asosiy xalqlarni asosiy bo'lmaganlardan ajrata olmaydi.

Eklektik tafakkur usuli turli sohalarda turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Eklektik tafakkur usuli asosida ham formal mantiq qonunlaridan noto'g'ri foydalanish, narsa va hodisalar mohiyatiga yuzaki yondashish yotadi.

Natijada, dogmatik tafakkur qaror topadi.

Dogmatika.³⁶ Dogmatik tafakkur falsafadagi amaliyot va fanning yangi ma'lumotlarini hisobga olmay, konkret makon va zamon bilan bog'liq bo'lmagan, o'zgarmas tushunchalar va qoidalar bilan ish ko'ruvchi tafakkur usulidir. Dogmatik tafakkurning asosini metafizika tashkil qilib, u dastlab sofistlik tafakkur usuliga qarama-qarshi o'laroq, vujudga keladi. Dogmatik tafakkurning paydo bo'lishi tarixan metafizik usulning qaror topishi va rivojlanib borishi bilan bog'liqdir. Dastlab tabiatshunoslik fanlari sohasida tabiatni tekshirish usuli sifatida paydo bo'lgan metafizika «tabiatdagi buyumlar va jarayonlarni bir-biridan ajratilgan holda, ular o'rtasidagi umumiy bog'lanishdan tashqarida tekshirishga va shuning natijasida, ularni harakat holatida emas, balki harakatsiz holatida - muhim darajada o'zgaradigan narsa sifatida emas, balki o'lik narsalar sifatida tekshirishga» kishilarni odatlantirib qo'ya boshlaydi. Bunday tekshirish va tushunish bora-bora o'ziga xos dogmatik tafakkur usulini vujudga keltiradi.

Metafizik-dogmatik fikr qiluvchi kishi nazarida, buyumlar va ularning fikrdagi in'ikoslari, ya'ni tushunchalar bir-biridan keyin va bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda tekshirilishi lozim bo'lgan ayrim-ayrim, o'zgarmas, qotib qolgan, hamisha bir zaylda turadigan narsalardir. Uning nazarida, buyum yo mavjuddir, yoki mavjud emasdir va xuddi shuningdek, bir narsa ayni zamonda shu buyumning o'zi va yana boshqacha bo'la olmaydi. Musbat narsa bilan manfiy narsa bir-birini mutlaqo istisno qiladi... Bu tafakkur usuli, daf'atan qaraganda, bizga tamomila maqbul bo'lib ko'rinadi.

O'rta asr falsafasida metafizika teologiyaning falsafiy asosi qilib olinishi bilan diniy aqidalarga ishonish talablari kuchayadi. Bu o'z navbatida dogmatik tafakkurning yanada keng tarqalishiga sabab bo'ladi. Faqat dialektikaning paydo bo'lishi bilan, metafizik tafakkurning ilmiy jihatdan asossizligi ma'lum bo'lgandan keyingina, dogmatik tafakkur o'zining falsafiy asosidan mahrum bo'ladi. Lekin dogmatik tafakkur hozir ham mavjud. Dogmatik tafakkurning mavjudligi, avvalo, inson o'z bilish jarayonida ba'zan bilishning biron bir tomoni yoki biron holatini noo'rin mutlaqlashtirishi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bilan birga, dogmatik tafakkurning mavjudligi hozirgi zamon falsafasida olamning o'zgaruvchanligi va rivojlanishi g'oyasini inkor etuvchi antidialektik (ya'ni metafizik) kontseptsiyalarning mavjudligi bilan hamda dialektikani bilmaslik yoki tushunmaslik bilan ham bog'liqdir.

Dogmatik tafakkur, ayniqsa, siyosatda juda xavflidir, u bunda sektantlikka, sub'ektivizmga, amaliyotdan uzilishga, ijodiy jarayonlarni to'xtatishga, ijodiy g'oyalar, nazariya va ta'limotlardan voz kechishga, hamma sohada sodir bo'ladigan yangiliklarni o'z vaqtida payqamaslikka, istiqbolni oldindan ko'rishga to'sqinlik qiladi. Dogmatik tafakkurga ega kishilar, ayniqsa, rahbarlik sohasida jamiyatga juda katta zarar keltiradilar, ular jahon (jamiyat) taraqqiyotining o'zgargan sharoitlarini hisobga olmasdan, o'zlari ko'nikkan vaziyatga muvofiq eski qarashlarga qattiq yopishib olib, ish tutadilar va fikr yuritadilar. Buni biz O'zbekistonning o'z mustaqil taraqqiyotini boshlab yangicha rivojlanish yo'liga o'tgan davrda ba'zi o'rta bo'g'in

³⁶ Догматика (юнонча сўз бўлиб ўзгармас, котиб қолган, акида дегани) — конкрет шарт-шароитларни ҳисобга олмай қўлланиладиган қоида, принцип, фикрдир.

rahbar kishilar faoliyatlarida yaqqol uchratdik. Bunga ham sobiq Ittifoq davridagi 74 yillik fanimiz va falsafamiz tarixidan ko'plab misollar keltirish mumkin.

Umuman, dogmatik tafakkurning hamma xildagi ko'rinishlariga qarshi kurash olib borib, dialektik tafakkurni hamma sohada keng qaror toptirish lozim. Faqat dialektik tafakkurgina ijtimoiy taraqqiyotning tarixiy ehtiyojlarini, eski shakllarning yangi rivojlangan mazmunga muvofiq kelmasligini, insoniyatning taraqqiyotini ta'minlovchi yangi shakl va mazmunga o'tishning zarurligini to'g'ri hisobga olishga yordam beradi.

Hozirgi kunda shakllanayotgan sinergetika ham dialektika muammolariga yangicha yondoshish kerakligini ko'rsatmoqda.

Dialektika o'z mohiyati jihatdan umumiy aloqadorlik, bog'lanish, harakat, o'zgarish to'g'risidagi ta'limot sifatida tabiat, jamiyat va inson tafakkuriga xos eng umumiy aloqadorlik va bog'lanishlarni to'g'ri ochib borish asosida kishilarga dunyoni o'zlashtirish va o'zgartirish yo'llarini ko'rsatuvchi metodologik qurol bo'lib xizmat qiladi.

Dialektika, avvalo, umumiy aloqadorlik va bog'lanishlar haqidagi fandir. Chunki borliqdagi barcha narsa va hodisalarni umumiy aloqadorlikda va o'zaro bog'lanishda olib qarash borliq haqida dialektik fikr yuritishdir. Haqiqatan ham, borliqdagi hamma narsalar, hodisa va jarayonlar o'zaro bog'liq bo'lib, ular umumiy aloqadorlikda bir-birlariga ta'sir va aks ta'sir qilib turadilar, bir-birlarini taqozo qiladilar. Xoh tabiat va jamiyatda, xoh inson hayoti va tafakkurida bo'lsin, hech bir hodisa yoki voqea, o'zgarish yoki jarayon boshqa hodisa yoki voqealardan, boshqa o'zgarish va jarayonlardan alohida, ulardan ajralgan, ularga bog'liq, bo'lmagan, ular bilan aloqadorliksiz mavjud bo'lmaydi, aksincha, ular bilan doimo o'zaro aloqadorlikda bo'ladi.

Borliqning turli tomonlari, materiyaning turli ko'rinishlari, uning asosiy mavjudlik usullari, harakatning turli shakllari bir-birlari bilan o'zaro umumiy aloqadorlikda bo'lib, bir-birlariga ta'sir va aks ta'sirida, lekin o'zaro bog'lanishda bir-birlarini taqozo qilib turadi.

Dialektikaning o'zaro aloqadorlik printsipi yalpi umumiy xarakterga egadir. Uning bu yalpi umumiyli shundaki, birinchidan, bu aloqadorlik bir butun borliqqa, ya'ni tabiat, jamiyat, inson, inson tafakkuri va bilishga xosdir; ikkinchidan, bu aloqadorlik borliqning hamma ko'rinishlariga oid barcha narsa va hodisalarni, ularga xos hamma narsa va holatlarni, bir butun inson bilish jarayonini, xullas, bir butun moddiy va ma'naviy olamning hamma bog'lanishlarini o'z ichiga oladi.

Dunyoda boshqa narsalar, hodisalar va jarayonlar bilan tabiiy aloqadorlikda bo'lmagan hech bir narsa, jarayon yo'q. Lekin biz o'z bilish jarayonimizda biron narsa yoki hodisani o'rganar ekanmiz, dastlab uni boshqa narsalar yoki hodisalarning umumiy bog'lanishlaridan ajratamiz. Bu jarayonda biz uning o'ziga xos tomonlari va xususiyatlarini ochib berish uchun bu narsa yoki hodisaning boshqa narsalar va hodisalar bilan bo'lgan hamma aloqa va bog'lanishlarini, hamma aloqadorliklarini aniqlab, bilib boramiz. Narsa va hodisalarni haqiqatdan bilish uchun ularning barcha tomonlarini, barcha aloqalarini va bog'lanishlarini birga olib o'rganmoq, lozim. Biz garchi bunga hech qachon to'la-to'kis erisha olmasak ham, lekin har tamonlama o'rganish talabi bizni xatolardan, noto'g'ri xulosa chiqarishlardan saqlab qoladi. Shu asosdagina biz bu narsa yoki hodisaning bir butun tabiati va mohiyatini to'g'ri bilib olishga erishamiz.

Dialektik aloqadorlik va bog'lanishlar bir butun borliqning turli tomonlari va materiyaning turli ko'rinishlari o'rtasidagina mavjud bo'lmasdan, balki har bir narsa yoki hodisaning ham o'zidagi barcha tomonlari, hamma belgi va xususiyatlari o'rtasida ham mavjuddir.

Chunki har bir narsa yoki hodisaning hamma tomonlari bir-biriga bog'liq bo'lishi va bir-birlari bilan juda mahkam va chambarchas aloqadorligi qonuniy va tabiiy holdir.

Aloqadorlik va bog'lanishlar borliqning turli sohalarida turli-tuman shakllarda namoyon bo'ladi. Bular quyidagilardir: a) «elementar» zarralarning bir-birini taqozo qilishi va aks ta'siri shaklida; b) planetalarning bir-birini tortib va itarib turishlari shaklida. Organik tabiatda: a) tirik organizmlarning modda almashinuvi shaklida; b) tirik organizmlar bilan tabiiy muhit o'rtasidagi bog'lanishlar; v) o'simlik va hayvonot dunyosining o'zaro aloqadorligida; g) hayvonlar va

odamlar o'rtasidagi munosabatlarda va h. k. Jamiyatda bo'lsa: a) jamiyat bilan tabiat o'rtasida; b) jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti o'rtasida; v) jamiyat ishlab chiqarish usulining tomonlari: ishlab chiqaruvchi kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasida; g) jamiyatning iqtisodiy bazisi bilan ustqurmasi o'rtasida; d) jamiyat iqtisodiy strukturasi elementlari o'rtasida; e) jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarda ko'rinadi. Tafakkurda bo'lsa: a) bir butun tafakkur jarayonida, tafakkur shakllari o'rtasida; b) tafakkur shakllari va qonunlari o'rtasida; v) tafakkur va borliq o'rtasida. Bilish jarayonida esa: a) hissiy bilish va aqliy bilish o'rtasida; b) bilish bosqichlari va bilish shakllari o'rtasida; v) bilish bilan borliq o'rtasidagi aloqalar va bog'lanishlarda ifodalanadi.

Borliqning aniq sohalariga oid bu aloqadorliklarni turli aniq fanlar o'rganadi. Bunda har bir fan o'z sohasidagi aloqadorliklar zanjiridagi ma'lum, o'rganilgan xalqalarga tayangan holda hali ma'lum bo'lmagan yangi xalqalarni ochib boradi. Bu jarayonda borliqning ma'lum bir turiga oid konkret sohalar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikning yangi bir turi ham ochilishi va ma'lum oraliq sohalarini o'rganuvchi yangi fanlarning paydo bo'lishi mumkin. Masalan: biofizika, biomexanika, fizikaximiya, geofizika, matematik lingvistika, matematik mantiq va boshqalar shular jumlasidandir.

Fan yoki kurs borliqdagi ob'ektlarni o'rganish uchun harakat qiladi. O'z ob'ektini, predmetini, muammosini tanlaydi. O'qitiladigan barcha fan va kurslar ushbu jarayonsiz o'z mavqeiga ega bo'la olmaydi. Falsafaning usul muammosi mavzusi ham bundan istisno emas. Boz ustiga shiddat bilan o'tayotgan zamon falsafiy fanlarni qayta-qayta o'rganishga majbur qilayotir. Ayniqsa, uning metodologik va nazariy jihatlariga zamon talablari asosida yondashishga undamoqda. Shu munosabat bilan bakalavriat ta'limi jarayoniga kiritilgan falsafaning usul muammosini tushunishga, uning mohiyatini, mazmunini chuqur anglashga jalb etadi.

Ma'lumki, falsafa va fanda, ularning tarixida usul muammosi muhim o'rin tutgan. Tadqiqotchi o'z faoliyatida o'zi tanlagan mavzu, muammoni tarixini bilmay turib, yangi fikrni berolmasligi tabiiy yoki falsafada nazariy va amaliy muammolarni tushunmasdan turib izlanishga kirishish, kelajakda tadqiqotchini boshi berk ko'chaga olib kirishi ehtimoldan uzoq emas. Jumladan, buyuk mutaffakirlar tomonidan falsafa fanining nazariy jihatlarini ishlab chiqilganligini o'rganish va zamonaviy uslubiyotlar bilan taqqoslash albatta zarur. Bu o'z navbatida turli kamchiliklardan holi qiladi.

Falsafa fanida usullar muammosi mavjud. Ilmiy tadqiqotda prognozlashtirish, ilmiy bashorat qilish, dalil va dalillash, ijodda dialektika va sinergetika, ijodda tilning o'rni, tilni formallashtirish, ijodda mantiq faoliyati, axborot tizimlarini globallashtirish va ijod, O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni yangi bosqichga ko'tarishdek ilmiy ijod metodologiyasining o'rni, ilmiy usulning xususiy uslubdagi texnologik usullar va boshqa shu kabi mavzular borki, bular falsafa fanining metodologiyasi predmetini tashkil qiladi.

Predmetga kiritilgan mazkur muammolar tabiiy, mexanik, ijtimoiy-gumanitar sohalarining barchasiga taalluqli bo'lsada, ushbu kurs uchun tayyorlangan qo'llanma ko'proq moliyaviy, iqtisodiy jarayonlarga diqqatni jalb etadi. Mazkur sohadagi mutaxassisliklar uchun tayyorlanadigan xodimlarni falsafaning mohiyati va mazmuni bilan tanishtiradi. Shulardan kelib chiqib, o'z maqsadini amalga oshiradi. Bu maqsadlar asosan quyidagilar bo'lib, ularga bakalavrlar asosiy e'tiborni qaratishlarini talab etadi: kursning predmeti, tuzilmasi, vazifalarini, ilmiy bilish va ilmiy usullar dunyoni tushunishga doir umumfalsafiy, umumilmiy va xususiy ilmiy uslublarni hamda vositalarni bilish; empirik, nazariy, va intuitiv bosqichlarni, fanning rivojlanishida falsafa fanining umummetodologik o'rnini, mavhumlashtirish, tasavvurlar va o'zgarishlarni ishlab chiqishda umumilmiy shakl va uslublarni tahlil qilish; dialektika, sinergetika qonun va kategoriyalaridan, tamoyillaridan o'z ilmiy tadqiqotlari ijodida foydalanishni bilish; o'z fikrlarini dalillay olish va metodologik tartibni ijodiy tortishuvlarida himoya qila olish; iqtisodiy tadqiqotlarda tizimli tartibiy yondashuvni ham ularda modellashtirishning ilmiy jihatlarini o'zlashtirish; I.A.Karimovning bozor iqtisodiyotiga o'tish

jarayonidagi metodologik ko'rsatmalaridan ijodiy foydalanish, milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasining ijod qilishdagi o'rnini tushunib olish va boshqa shu kabi muammolardir.

Demak, Falsafa fanining vazifalari yuqoridagi xulosalardan kelib chiqishi tabiiydir. Bu vazifalar avvalo, bakalavriatlar oldin olgan bilimlarini ilmiy ijod va tadqiqotlarda foydalanish malakalarini singdirish, ilmiy fikrlash ko'nikmalarini hosil qilish; falsafiy va iqtisodiy nazariyalarning dialektik munosobatlarni aniqlay bilish va chuqurroq o'zlashtirish; ijoddagi yangi zamonaviy usullardan habardor bo'lish va ularni hayotga tatbiq etish; ilmiy materiallar to'plashni o'rgatish; taniqli olimlarning falsafa haqidagi ta'limotlari bilan tanishtirish kabilaridir. Ayniqsa, hozirgi zamon talablaridan kelib chiqqan holda respublikamizdagi o'zgarishlarni hisobga olib, I.A.Karimov asarlarini metodologik asos qilib olinishi muhim ahamiyatga ega. Bu asarlar ilmiy tadqiqotchining milliylik va umuminsoniylik jihatlarini kuchaytirishga yordam beradi.

Mazkur kurs I.A.Karimovning mamlakatimizda fan va innovatsiya faoliyatida rivojlantirish sohasidagi ishlarni muntazam takomillashtirish haqidagi farmonini amalga oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Metodologiya metodlarining metodi.

Metodologiya so'zining ma'nosi: metod-uslub, logos-ta'limotdir. ya'ni uslublar haqidagi ta'limotdir. Demak, **Metodologiya barcha bilim usublari va o'zlashtirishlar haqidagi ta'limotdir.** Ma'lumki, barcha aniq fanlar o'zlarining bilish usullariga ega bo'lib, bu usullar o'z predmeti, ya'ni o'z fanini ob'ektlarini tahlil qilish va xulosalar qilishga yordam beradi. Ayni paytda barcha fanlar uchun universal bo'lgan metodlar ham bo'lib, bular falsafiy fanlar metodlaridir. Ana shu falsafiy metodlar aniq fanlar usullarning metodologiyasi bo'lib hisoblanadi. Metodologiya boshqa metodlarni boyitadi, ularga ob'ektlarni bilish uchun ko'maklashadi. O'z navbatida, aniq fanlar metodlari metodologiyani mazmun va mohiyatini kengayishiga yordam beradi.

Metodologiya har bir sohada yangi bilimlarni olishga ko'maklashadi. Metodologiyaga zaruriyat taraqqiyotning boshlang'ich bosqichlaridyoq ko'zga tashlangan edi. Olamni sir asrorlarini bilish xulosalar chiqarish va ulardan insonlar o'z faoliyatida foydalanishning o'zi ushbu xususiyatini talab etar edi. Masalan, qadimgi Misrda geometriyani paydo bo'lishi erlarni o'lchash, daryolar o'zanlarini aniqlash bilan bog'liq edi. Ammo uning falsafiy jihatdan asoslanishi yana bir umumiy-universal uslubni talab qilar edi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish, texnika, san'at, madaniyat, fanning elementlarini paydo bo'lishi metodologiyaga bo'lgan talabni yanada kuchaytirdi. Metodologiyani ishlab chiqishda antik dunyo faylasuflari-Geraklit, Sokrat, Platon, Aristotelning xizmatlari kattadir. Jumladan, Sokrot o'z ta'limotini yaratar ekan, predmet va hodisalarni dialektik tafakkur qilish usuli bilan bilish mumkinligini o'rta tashlagan edi. Platon esa olamni bilishga mantiqiy yondashish kerakligini uqtirgan edi. Aristotel ta'limotida esa haqiqatga erishishning usuli bu-induktsiya va deduktsiya jarayonlaridir. Ushbu sohadagi Aristotel ta'limotini yangi zamon faylasuflaridan biri Frensis Bekon davom ettirgan edi. Bekon qarashlari esa o'z navbatida, Rene Dekart kabi buyuk faylasufning metodologiyaga, bo'lgan ijobiy munosobatlarini shakllantirdi.

Metodologiyaning muhim xususiyati yana shulardaki, hodisalarga bir-butun, sistemali yondashishni talab etadi. Bu esa voqelik haqida to'la tasavvur olishga ko'maklashadi. Aniq metodlarga nisbatan keng ko'lamli bo'lganligi uchun metodologiyaga asoslangan bilimlarni inkor qilish osonlikcha kechmaydi. Metodologiya orqali bilimlar xazinasi ko'payadi, kengayadi. Ob'ektlar haqida turli tamoyillar ishlab chiqiladi. Kategoriyalar ya'ni yangi tushunchalar paydo bo'ladi. Ilmiy tadqiqotlarning yangi ko'lamli turlari namoyon bo'ladi. Predmet va hodisalar taraqqiyotining yangi qonuniyatlari rivojlanish tendentsiyalari aniqlanadi. Aniqrog'i shu jarayonlar uchun metodologiya xizmat qiladi. Demak, metodologiyani metod to'ldiradi. Metod so'zi grek tilidan olingan bo'lib-bilish, tadqiqot yo'li, usuli degan ma'nolarni anglatadi.

Binobarin, **metod insonning ob'ekt sir-asrorlarini anglashga qaratilgan nazariy amaliy-faoliyati usulidir.**

Metod ishlab chiqarish sohasida biror narsani yasash, yaratish bo'lsa, dehqonchilikda esa o'simliklarni parvarish qilishdir. Metodlar orqali olingan bilimlar nazariya va amaliyotda samarali yutuqlarga olib keladi. Shu sababli metodning boshlang'ich faoliyati bu ilmiy nazariyadir.

Metodlar maxsuslik xarakteriga ega. Bilish jarayoni ana shu maxsus metodlarga suyanadi. Maxsus metodlar bilish jarayonining barcha sohalariga taalluqlidir. Masalan, analiz va sintez, tajriba, modellashtirish, formalashtirish, statistik metodlar ana shunday xususiyatlarga egadirlar. Ushbu metodlar qanchalik qimmatli ahamiyatga ega bo'lmasin ularni metodologiyaga aylantirib bo'lmaydi. Metod va metodologiyaning o'zlariga xos xususiyatlari bor. Metodologiya sifatida fanlar tarixida fanlar uchun metafizika, dialektika, sofistika, eklektika, endilikda esa sinergetika foydalanilgan va foydalanilmoqda.

Metodologiya turlari mavjud bo'lib ularga:

1) falsafiy; 2) umum ilmiy; 3) maxsus ilmiy turlarini olish mumkin.

Falsafa fanning kategoriya va qonunlari ilmiy bilish jarayonlarini barcha sohalarini o'zida mujassamlashtiradi. Chunki ular barcha sohalarga tegishlidir.

Umumilmiy metodologiya deyilganda, **bir necha fanlarga taalluqli bo'lgan metodlar hisobga olinadi.** Ulardan bir necha fanda foydalaniladi va ob'ekt haqidagi haqiqatga erishiladi. Masalan, analiz va sintez, tajriba metodlari umum ilmiy metodologiya turlaridir. Bu metodlardan fanlararo tadqiqotlarda foydalaniladi.

Maxsus ilmiy metodologiya bu-alohida fanlar ob'ektlarini bilishda foydalaniladigan metodlar. Ya'ni bir fan doirasida xizmat qiladigan metodlardir.

Bilish-inson faoliyatining ajralmas qismi bo'lib predmet va hodisa, olam to'g'risida tasavvurga ega bo'lishdir. Bilish orqali u yoki bu voqelik inson ongida aks etadi. Shu sababli, fanlarning barchasi bilish jarayonidan foydalanib o'z funksiyasini bajaradi. Fanning ma'lum turi erishgan kashfiyot, ikkinchi fan turiga ta'sir qiladi. Fan va ilmiy ijod bilan shug'ulanayotgan kishi tafakkuri ob'ektga doimiy yaqinlashavoraveradi. Chunki bilim jarayoni murakkab holda kechadi. Turli bosqichlarni bosib o'tadi. Bu bosqichlar sezgilar, idrok, tasavvurni o'z ichiga oladi. Barcha fanlardagi ob'ektlarni bilish uchun ulardagi jarayonlarni bilish zarurdir. Bilish dialektik xarakterdadir. U ziddiyatlar orqali amalga oshadi. Bilimda aks etish jarayoni muhim rol o'ynaydi. Aks etishsiz bilish amalga oshmaydi. Shu jihatdan aytish mumkinki, barcha fanlar ob'ektlarini o'rganish ham aks etish (in'ikos)ga bog'liq.

Bilish yordamida barcha fanlardagi qonun va qonuniyatlar ochiladi. Tabiat predmetlarini xilma-xilligi o'rganiladi. Bularning barchasida metod va metodologiya qo'llaniladi. Tashqi olam predmetlari va hodisalar bilish ob'ektlaridir. Bu ob'ektlar fanlarda aks etadi. Fanlar qaramog'idadir. Ta'kidlash lozimki, amaliy faoliyat ehtiyojlari bilish jarayonining yo'nalishini belgilab beradi. Echish zarur bo'lgan muhim muammolarni o'rta qo'yadi. Fanlar rivojlanish sur'atlarining shart-sharoitlarini aniqlab beradi. Moddiy noz ne'matlar ishlab chiqarish bilish muammolarini hal qilish uchun turli asbob uskunalar, texnik vositalar, jihozlar etkazib beradi. O'z navbatida bilish faoliyati ham ishlab chiqarishda mujassamlashadi, bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanadi.

Falsafa singari boshqa fanlar ham bilish bilan bog'langan, aloqada. Bilish orqali boshqa fanlar ham rivoj topadi. Bilish insonning faoliyatida empirik va nazariy jihatdan namoyon bo'ladi. **Empirik bilish-predmet va hodisalarni inson bilan bevosita yoki asbob uskunalar orqali o'zaro ta'sir ko'rsatish jarayonidir.** Bu bilishning o'ziga xos metodlari kuzatish, tasvirlash kabilardir. Bilishning empirik darajasida predmet va hodisalarni tashqi ko'rinishlari xossalari qayd etiladi, dalillar to'planadi. **Bilishning nazariy bosqichi-insonning predmet va hodisalar mohiyatiga tafakkur orqali kirib borishidir.** Bunda metodologiya fani (iqtisodiy, siyosiy, texnikaviy) orqali tafakkur yordamida u yoki bu sohalarni modellashtiradi, gipoteza, intuitsiya, faraz, dalillar orqali fikran shakllantiradi. Demak, falsafiy tafakkur mantig'i bilish nazariyasi bilan mustahkam aloqadadir. Bilish nazariyasi barcha fanlarda mavjuddir. O'z

navbatida, barcha fanlar, jumladan: iqtisodiy fanlar bilan shug'ullanayotganlar ham falsafadagi usul va uslubiyot mohiyatini tushunmasalar kashfiyotlarga erishishlarning amri maholdir.

Iqtisodiy tadqiqotlar ham, ta'kidlaganimizdek, metodologiyaga suyanida ularning ilmiyligi yanada kuchayadi, chunki ular ham bilish jarayoni bilan bog'liq. Iqtisodiy, moliyaviy, bank tizimi, soliq sohalari bilan shug'ullangan olimlar ham o'z faoliyatida metodlardan, turli xil yondoshuvlardan, yo'nalishlardan foydalanishga majbur, ularsiz o'z tadqiqotini amalga oshira olmaydi. Aytish lozimki, O'zbekistonning hozirgi taraqqiyotini belgilab berishda O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov iqtisodiyotni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi qilib belgilashi bejiz emas. Prezident iqtisodiyotchi sifatida istiqbol, iqtisodiyotiga bog'liqligini ilmiy asoslab berdi. Shu sababli ham iqtisodchilar ilmiy ijodida I.A.Karimov asarlari metodologiya sifatida xizmat qiladi. Demak, iqtisodiy tadqiqotchilar ilmiy ijod metodologiyasini iqtisodiy jarayonlarning bilish metodlari haqidagi ta'limot sifatida qabul qilishi lozim. U, ilmiy jarayon va ijodiy usul, vosita, tamoyil hamda qoidalarini yig'indisidir. Shu munosabat bilan aytish mumkinki, bo'lajak mutaxassislar ilmiy tadqiqot va falsafani mukammal o'rgansalar, kundalik faoliyatlaridagi qiyinchiliklarni engilroq echadilar, ularni bartaraf etishlari osonlashadi. Falsafada usul va tamoyillarni o'zlashtirish birinchi galdagi vazifadir. Bu o'rinda har bir bo'lajak mutaxassis falsafiy metodologiyaga jiddiy e'tiborini qaratishi lozim. Chunki, iqtisodiy sohani bilish usullari ham falsafiy metodologiya bilan aloqada, munosabatdadir.

Iqtisodiy sohadagi ta'limotlarni to'plash axborot tizimiga ham bog'liqdir. Ilmiy izlanish axborotlarsiz amalga oshmaydi. Ayniqsa, hozirgi davr kashfiyotlari turli axborotlarning to'planishga ham bog'liqdir. Ma'lumki, har bir mamlakat o'zining iqtisodiy taraqqiyotiga ega. Ana shu iqtisodiy taraqqiyotlarni o'rganish va xulosalar chiqarish ilmiy izlanuvchining bilim saviyasini yanada oshiradi. Amaliy faoliyatida qo'llashiga imkon yaratadi. Bu esa yosh tadqiqotchini kelajagini, ayniqsa, ilmiy faoliyatini mustahkamlashga yordam beradi. Bu joyda axborot sohasida so'z yuritgan bo'lsakda, ammo uni keyingi mavzularni birida kengroq yoritishga harakat qilamiz.

10-mavzu: "Jamiyatning falsafiy tahlili"

Reja:

- 1.Jamiyat tushunchasi. Jamiyatni diniy, naturalistik va falsafiy tushunish.**
- 2.Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti, ularning birligi. Moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishning jamiyat hayotidagi o'рни.**
- 3.Ijtimoiy faoliyatlar va munosabatlar, ularning turlari va shakllari.**

«Jamiyat» tushunchasi arabcha so'z bilan atalgan bo'lib, uning lug'aviy ma'nolari o'zbek tilida: «umumiylik», «birlik», «majmua», «jamlangan» deganidir. Bu tushuncha kishilarning umumiy ijtimoiy faoliyatlari va munosabatlarining birligi, ularning muayyan maqsad asosida uyushgan usuli va shaklini ifodalaydi. Bu tushunchaning kundalik ongda va ilmiy, falsafiy adabiyotlarda qo'llaniladigan tor va keng ma'nolari mavjud. «Jamiyat» tushunchasi tor ma'noda ma'lum kishilarning biror maqsad yoki faoliyat asosida uyushgan birligini yoki insoniyat hayoti va taraqqiyotining muayyan aniq bosqichini ifodalaydi. Masalan: «O'zbekiston xotin-qizlar jamiyati», «feodalizm jamiyati» kabi. «Jamiyat» tushunchasi keng ma'noda falsafiy jihatdan insonlarning ijtimoiy faoliyat jarayonida o'zaro ijtimoiy munosabatlar orqali uyushgan ijtimoiy birligini, uning o'ziga xos uyushish usuli va mavjudlik shaklini ifodalaydi. Bu tushuncha ilmiy va falsafiy adabiyotlarda «kishilik jamiyati» yoki «jamiyat» shaklida qo'llaniladi. U eng umumiy va mavhum tushunchalardan biridir.

Jamiyat haqidagi qarashlar birdaniga paydo bo'lgan emas. Kishilarda dastlab jamiyat to'g'risida hayoliy mifologik qarashlar, undan keyin asta-sekin diniy qarashlar paydo bo'ladi. Diniy qarashlarga ko'ra, jamiyat xudo tomonidan yaratilgan bo'lib, u xudoning insonlarga bergan in'omidir. Jamiyatni diniy tushunishga ko'ra, jamiyatning mohiyatini, uning mavjudligi

va taraqqiyotini ilohiy kuchlar, shaxsan xudo belgilaydi, jamiyatdagi har qanday hodisa va voqea xudoning irodasi bilan sodir bo'ladi.

Jamiyatning rivojlanib borishi bilan, ilm-fanning paydo bo'lishi va rivojlana boshlashi bilan jamiyat haqidagi qarashlar ham o'zgarib va rivojlanib boradi.

Kishilikning buyuk aql egalari, boshqa sohalarida bo'lganidek, jamiyat haqida, uning mohiyati, paydo bo'lishi va rivojlanishi qonuniyatlarini bilishga, shu asosda o'z istiqbollarini belgilashga harakat qilishib, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirib borganlar.

Umuman, eng qadimgi davrlardan boshlab jamiyat haqida mifologik, diniy, tabiiy-ilmiy va nihoyat, falsafiy qarashlar paydo bo'la boshlagan. Buni biz bizgacha etib kelgan qadimiy yozma yodgorliklardan, xususan, muqaddas diniy kitoblardan bilib olamiz. Chunonchi,

Markaziy Osiyo xalqlari muqaddas kitobi «Avesto»da jamiyat haqida, uning mohiyati, mazmuni haqida, jamiyat hodisalari haqida qimmatli qarashlar bayon qilingan. Bulardan tashqari, qadimgi Hindiston, Xitoy va Yunonistonga oid manbaalarda ham jamiyatni boshqarish, adolatli jamiyatni qurish haqida, jamiyatning mohiyati va rivojlanishi haqida ajoyib qarashlar o'z ifodasini topgan. Xususan, qadimgi yunon faylasuflari Aflotun va Arastular takomil topgan, mo''tadil jamiyatni barpo qilish g'oyalarini ilgari surishgan. Bu mutafakkirlarning jamiyat haqidagi qarashlarini buyuk vatandoshlarimiz Forobiy, Beruniy, Ibn Sino va boshqalar o'rta asrlarda yanada rivojlantirganlar. Masalan, Forobiy uzining «Fozil odamlar shahri» asarida kishilar o'zlarining insoniyliklari asosida birikib, jamiyatni tashkil qilishi va shu insoniyliklaridan kelib chiqib tinch-totuv yashashlari lozimligini aytadi.

Beruniy esa jamiyat kishilar tomonidan o'z ehtiyojlarini tushunib, o'zlariga o'xshash kishilar bilan o'zaro «shartnoma» asosida birga yashashdan iboratligini, ular birgalikda faoliyat ko'rsatishlari, mehnat qilishlari zarurligini aytadi.

Ibn Sino bo'lsa, jamiyat kishilarning o'zaro kelishuvlari, bir-birlariga yordamlashish asosida tashkil topishi, uning a'zolari esa adolatli qonunlar asosida yashashlari lozimligini yozadi.

Jamiyatning rivojlanib borishi davomida jamiyat haqida turli xil qarashlar, ilmiy bilimlar ham rivojlanib, boyib bordi.

Natijada, shu narsa ma'lum bo'ldiki, jamiyat nihoyatda murakkab va ziddiyatli ijtimoiy organizm bo'lib, uning mohiyatini ijtimoiy hodisalar va jarayonlar tashkil qiladi. Jamiyat tabiatning ajralmas bir qismi, jamiyat tabiat taraqqiyoti asosida kelib chiqqan, u tabiat taraqqiyotining oliy mahsuli, shu tufayli jamiyatda ham tabiat qonunlari amal qiladi, degan qarash qaror topdi. Bu qarashni Evropada XVIII asr frantsuz mutafakkirlari ilgari surishadi. Ular o'z asarlarida tabiat qonunlari bilan ijtimoiy, ya'ni jamiyat qonunlarini aynanlashtirib, ular o'rtasidagi muhim farqni tushunib etmadilar.

Jamiyatni bunday tushunish, o'z mohiyati bilan uni naturalistik tushunish edi. Jamiyatni bunday tushunish uni mifologik va diniy tushunishga nisbatan olg'a tashlangan qadam bo'lsa ham, lekin jamiyatni bunday tushunish ham hali uni bir tomonlama tushunish edi.

Nihoyat, jamiyatni bir butun holda, olib o'rganish, uning mohiyatini tushuntirishga qaratilgan turli xil falsafiy nazariyalar vujudga kela boshlaydi. Bu nazariyalarning biri nemis mumtoz falsafasining buyuk vakili F.V.Gegel nazariyasidir. Gegel jamiyat mohiyatini va uning taraqqiy etishini o'zining «mutlaq g'oya»si bilan bog'lab, «mutlaq g'oya» o'z-o'zidan rivojlanib, avval u tabiatga aylanadi, so'ng, «mutlaq g'oya» tabiat qiyofasida rivojlanib borib, jamiyat paydo bo'ladi.

Jamiyatda «mutlaq g'oya», «mutlaq ruh» qiyofasini oladi. «Mutlaq ruh» jamiyatni harakatga keltiruvchi va uni boshqaruvchi kuchdir, deydi. Hegelning fikricha, «mutlaq g'oya» insondan oldin mavjud bo'lib, jamiyatdagi barcha hodisa va voqealar, jarayonlar shu «mutlaq g'oya»ning begonlashuvidan boshqa narsa emasdir.

Nemis mumtoz falsafasining so'nggi vakili L.Feyerbax esa jamiyat mohiyatini din bilan bog'lab, jamiyatning taraqqiyotini dinning taraqqiyotidan keltirib chiqarib izohladi. Uning qarashicha, jamiyatni rivojlantirish uchun dinni takomillashtirish, yangi din yaratish lozimdir.

Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan O'zbekistonning o'ziga xos va o'ziga mos taraqqiyot yo'li va uning besh tamoyili ayni shu zaruriyatni anglab, unga berilgan javob bo'ldi. Bugungi kunda O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tishida bu besh tamoyil uning rivojlanishining yangi istiqbollari belgilovchi asosiy omillar sifatida xizmat qilmoqda.

Jamiyatni falsafiy jihatdan tahlil qilish uchun, avvalo, jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti nima ekanligini bilish zarur. Binobarin, bir butun jamiyat hayoti moddiy va ma'naviy hayotning birligidan tashkil topgan bo'ladi. Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Xo'sh, jamiyatning moddiy hayoti nima?

Jamiyatning moddiy hayoti deyilganda jamiyatdagi kishilarning o'zlari, ularning yashashlari, shaxs sifatida kamol topishlari va inson sifatida faoliyat ko'rsatishlari uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar joy, yoqilg'i, kommunikatsiya vositalari, moddiy ne'matlar, moddiy shart-sharoitlar jami tushuniladi. Jamiyatning moddiy hayoti moddiy ishlab chiqarish asosida yuzaga keladi. Moddiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida vujudga keladigan xilma-xil shakldagi iqtisodiy munosabatlar ham jamiyatning moddiy hayotiga kiradi.

Moddiy ishlab chiqarish jamiyat moddiy hayotining muhim va hal qiluvchi shartidir, moddiy ne'matlar ishlab chiqarilmasa yoki to'xtasa, jamiyat moddiy hayoti izdan chiqadi, jamiyatning yashashi mumkin bo'lmay qoladi. Jamiyatning moddiy hayoti falsafada «ijtimoiy olam», deb ataladi. Jamiyatning moddiy hayotini tashkil etgan ijtimoiy olam bir butun olamning o'ziga xos bir shakli bo'lib, moddiy olamning bir turidir. Shu jihatdan ijtimoiy olamda amal qiladigan qonunlar ham ob'ektiv xarakterga egadir, ular kishilarning ongi va irodasidan tashqarida, ularga tobe bo'lmagan holda mavjud bo'ladi.

Lekin yuqorida aytib o'tilganidek, jamiyatning moddiy hayoti uning ma'naviy hayotisiz mavjud bo'la olmaydi. Buning uchun biz jamiyatning ma'naviy hayoti nima ekanligini ham bilishimiz zarur.

Xo'sh, jamiyatning ma'naviy hayoti nima?

Jamiyatning ma'naviy hayoti deyilganda, odatda jamiyatni tashkil etuvchi kishilarning ongi, tafakkuri, dunyoqarashlari, xotirasi, aqli va farosatlari, ma'naviy ruhiy dunyolaridan tortib, jamiyatdagi ilm-fan, ta'lim-tarbiya, san'at va adabiyot, ahloq, din, siyosat va huquq, ilmiy va diniy tashkilotlar, ilmiy muassasalar, maktablar, litseylar, kollejlari, oliy o'quv yurtlari, akademiyalar, muzeylar, teatrlar, ommaviy axborot vositalari, nashriyotlar va redaksiyalarda xizmat qiladigan xodimlarning aqliy-ijodiy intellektual boyliklarining jami tushuniladi. Jamiyatning ma'naviy hayoti, bir jihatdan, jamiyat moddiy hayotining in'ikosi bo'lsa, boshqa jihatdan, u o'ziga xos qonuniyatlarga, xususiyatlarga, o'ziga xos mohiyatga ega bo'lgan nisbiy mustaqil hodisadir. Jamiyatning ma'naviy hayoti moddiy hayotsiz, moddiy hayoti esa ma'naviy hayotsiz ular bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi. Ma'naviy hayotning ravnaq topishi yoki inqirozga yuz tutishi moddiy hayotning ravnaq topishi yoki inqirozga yuz tutishiga olib keladi va aksincha.

Jamiyatning ma'naviy hayoti ma'naviy ishlab chiqarish orqali yuzaga keladi, boshqacha aytganda, u ma'naviy ishlab chiqarishning mahsulidir. Ma'naviy ishlab chiqarish orqali jamiyat ma'naviy hayotini tashkil etuvchi ilm-fan, diniy, ahloqiy, siyosiy, huquqiy, badiiy - estetik qadriyatlar, ma'naviy ne'matlar yaratiladi. Keng ma'noda olinganda, jamiyatning ma'naviy hayoti - bu ma'naviyat va ma'rifatni tashkil qiladi. Jamiyat ma'naviy hayotining ma'lum qismi jamiyat moddiy hayotining in'ikosi sifatida, ularda jamiyat a'zolari: kishilar, etnik va ijtimoiy guruhlar, sinflar va ijtimoiy qatlamlarning tasavvurlari, tushunchalari, qarashlari, g'oyalari, manfaat va maqsadlari ifodalanadi. Shu jihatdan falsafiy adabiyotlarda jamiyatning ma'naviy hayotini «ijtimoiy ong» tushunchasi bilan atashadi.

Ijtimoiy falsafada ijtimoiy ong va ijtimoiy olam munosabati tortishuvli masalalardan biri hisoblanadi. Yaqin yillarga qadar ularning birini birlamchi, ikkinchisini ikkilamchi degan qarash falsafada hukmron qarash edi. Hamma gap ularning dialektik munosabatda ekanligiga jiddiy e'tibor berilmagan edi. Bugun biz bu munosabatga hayotiylik nuqtai-nazaridan qaraymiz va xulosa chiqaramiz.

Bundan tashqari, jamiyatning ma'naviy hayoti bilan jamiyatning ijtimoiy ongi bir narsa, ya'ni ekvivalent hodisalar emas. Ular bir nisbatdagina shunday bo'lishi mumkin, boshqa nisbatlarda va boshqa holatlarda bunday bo'lishi mumkin emas. Haqiqatda, jamiyatning real hayotiga oid har qanday ijtimoiy hodisa yoki voqea moddiylik va ma'naviylikning birligidan iborat bo'ladi, ularda moddiylik va ma'naviylikni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Shuning uchun jamiyatning moddiy hayotiga «asosiy va «belgilovchi» deb qarash bir tomonlama qarash bo'lib, u jamiyat ma'naviy hayotining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va rolini mensimaslikka, unga nisbatan e'tiborsizlikka olib keladi. To'g'risini aytganda, jamiyatning real ijtimoiy hayotida moddiy hayot ham, ma'naviy hayot ham o'z o'rnida belgilovchi va asosiy rol o'ynaydi.

Bir butun jamiyat ishlab chiqarishi moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishning birligi asosida jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti vujudga keladi. Bunda ishlab chiqarish jarayoni, ishchi kuchi va iqtisodiy munosabatlar, mehnatni tashkil etish, ijodiy va oqilona ish yuritish, fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqarishga joriy etish ma'naviyat va ma'rifatsiz yuzaga kelmaydi. Bundan xulosa qilish mumkinki, jamiyatning moddiy hayoti ma'naviy hayotisiz, ma'naviy hayoti moddiy hayotisiz mavjud bo'lmaydi, ular jamiyat rivojlanishida bir-birlariga ta'sir va aks ta'sir qilishib, bu ta'sir va aks ta'sirlari nihoyatda murakkab jarayonlarda kechadi.

Shukrlar bo'lsinki, mustaqillikka erishishimizning birinchi qadamidan boshlab bunday xatoliklarni tuzatishga, ya'ni dinning umuminsoniy qadriyat, ma'naviyat va madaniyatning muhim tarkibiy qismi ekanligi e'tirof etilib, milliy an'ana va qadriyatlarni tiklashga kirishdik. Prezidentimiz I.A.Karimov o'zlarining birinchi risolalaridayoq jamiyatimizni yangilash va rivojlantirishning ma'naviy negizlarini ko'rsatib berib: «Ma'naviyat insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir. U yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi». «Taraqqiyot taqdirini ma'naviy etuk odamlar hal qiladi». «Agar iqtisodiy o'sish, taraqqiyot - jamiyatning tanasi bo'lsa, ma'naviyat uning ruhi, aqli va jonidir»... - deb jamiyat ma'naviy hayotiga, ma'naviyatga muhim ahamiyat berdilar. Bu Prezidentimiz faoliyatlarida bugungi kunda ham izchil davom ettirilmoqda.

Shuni aytish kerakki, jamiyat insonlarning o'zaro ijtimoiy aloqalari, bog'lanishlari, munosabatlari natijasida yuz beradigan ijtimoiy faoliyatlar majmuidir. Ijtimoiy faoliyat jamiyat moddiy va ma'naviy hayoti barcha jihatlarining qaror topishi, mavjudligi va rivojlanishining asosidir.

Ijtimoiy faoliyatlar deyilganda, jamiyatni tashkil qiluvchi kishilarning moddiy va ma'naviy ne'matlarni, ularning o'zlarini ishlab chiqarish, ularni ko'paytirish, jamiyat a'zolarini tarbiyalash, o'qitish, ularni jismonan va ruhan kamolotga etkazish, jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini takror hosil qilish, takomillashtirish va rivojlantirishga qaratilgan nazariy va amaliy hatti-harakatlar tushuniladi. Ijtimoiy faoliyatlarsiz jamiyat, uning moddiy va ma'naviy hayoti, ulardagi rang - barang tomonlar va jihatlarini ham tasavvur qilib bo'lmaydi.

Jamiyatdagi ijtimoiy, faoliyatlar tarkibini iktisodiy, siyosiy, huquqiy, ahloqiy, diniy ilmiy, badiiy va hokazo faoliyatlar tashkil qiladi. Ijtimoiy faoliyatlar jamiyat a'zolarining shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish, ular manfaatlariga xizmat qilish maqsadida amalga oshiriladi. Ehtiyojlar va manfaatlar bunda ijtimoiy faoliyatlarni harakatga keltiruvchi kuch, jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotining tayanchi bo'lib xizmat qiladi. Ularda jamiyat a'zolarining qiziqishlari, maqsadlari, rag'batlari, hohish va irodalari o'z ifodasini topadilar. Bu ehtiyojlar va manfaatlar o'z tabiatlariga ko'ra moddiy yoki ma'naviy bo'lishib, doimo jamiyat a'zolarining niyatlarida aks etib, ularni anglab olishgach, ular kishilar ijtimoiy faoliyatlarining qonuniyatlari sifatida namoyon bo'lishadi.

Ijtimoiy ehtiyojlar va manfaatlar jamiyat a'zolarining mehnat jarayonida, ijtimoiy ishlab chiqarishlarga qatnashishlarida, ularning o'zaro bir-birlari bilan munosabatlarida, jamiyat ishlariga faol aralashuvida paydo bo'ladi, ular jamiyatning o'zgarib rivojlanib borishi bilan o'zgarib va rivojlanib boradi.

Ijtimoiy ehtiyojlar va manfaatlar jamiyatda qondirilib borishi kerak, aks holda, jamiyatda nosog'lom, ziddiyatli vaziyatlar vujudga kelishi mumkin. Jamiyat ehtiyojlari va manfaatlari ishlab chiqarish oldiga doimo muayyan vazifalarni qo'yadi, ularni amalga oshirish, ularni

qondirish uchun ma'lum shart-sharoit tug'dirib beradi. Ijtimoiy ehtiyojlarsiz va manfaatlarsiz jamiyat ishlab chiqarishi yo'q va bo'lmaydi.

Jamiyatda kishilarning o'z ehtiyojlari va manfaatlarini qondirish uchun mehnat qilishlari, mehnat qurollarini yasashlari, moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishlari ularning birinchi tarixiy aktlaridir. Ular ayni shu jarayonda o'z qobiliyatlarini ishga solish, ijtimoiy ehtiyojlarini va manfaatlarini qondirish asosida ijtimoiy mazmun kasb etishadi. Ularning bu jarayonda yuzaga keladigan mehnat malakalari, bilimlari, fikrlari, qarashlari, iroda va emotsiyalari - bularning bari jamiyatda yuz beradigan ijtimoiy munosabatlar natijasida paydo bo'ladi. Xuddi shu ijtimoiy munosabatlar bizga jamiyatning mohiyatini to'g'ri tushunish kalitini beradi. Bu ijtimoiy munosabatlar jamiyat a'zolarining o'zaro bir-birlari bilan bo'ladigan munosabatlardan boshqa narsa emas, jamiyat esa, aslida, jamiyat a'zolarining o'zaro ijtimoiy munosabatlarda bo'lishidir.

Jamiyat ijtimoiy munosabatlardan tashqari bo'lmaganidek, ijtimoiy munosabatlar ham jamiyatdan tashqarida bo'lishi mumkin emas. Ijtimoiy munosabatlardan tashqari, alohida olingan jamiyat, so'zning tub ma'nosida, o'zining jamiyatligini yo'qotadi, bunday jamiyat hech bir realligi bo'lmagan, quruq abstraktsiyadan iborat oddiy so'z bo'lib qoladi. Binobarin, jamiyatning nima ekanligini, uning mohiyatini to'g'ri tushunib olish uchun ijtimoiy munosabatlar nima ekanligini, ularning qanday turlari va shakllari borligini, ular o'rtasidagi bog'lanish va aloqalarni birlikda olib o'rganish lozim.

Ijtimoiy munosabatlar kishilarning jamiyatdagi ijtimoiy faoliyatlari jarayonida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlardir. Ular jamiyatdagi turli ijtimoiy jamoalar, guruhlar sinflar, qatlamlar, ularni tashkil qilgan kishilar, jamiyat ijtimoiy strukturasi kiruvchi turli elementlar, xususan, oila, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlardan iboratdir.

Ijtimoiy munosabatlarni dastlab moddiy va ma'naviy - mafkuraviy munosabatlarga bo'lish mumkin.

Moddiy ijtimoiy munosabatlari umumiy holda iqtisodiy munosabatlar sifatida ko'rinadi.

Siyosiy, huquqiy, ahloqiy, diniy, estetik, badiiy, ilmiy, mafkuraviy munosabatlar ma'naviy-g'oyaviy ijtimoiy munosabatlardir.

Ijtimoiy munosabatlarni yana ularning tabiati va xarakterlariga ko'ra ham bir qancha turlarga ajratish mumkin. Masalan: hukmronlik va tobelik, o'zaro tenglik, hamkorlik, hamjihatlik, o'zaro yordam va boshqalar. Bu munosabatlar jamiyat ijtimoiy hayotida va rivojlanishida o'ziga xos o'ringa ega va o'ziga xos rol o'ynaydi. Shuni aytish kerakki, jamiyat rivojlanishining har bir bosqichida eski jamiyat ijtimoiy munosabatlarining qoldiqlari va yangi kelgusi jamiyat ijtimoiy munosabatlarining kurtaklari bo'ladi. Bu shuni ko'rsatadiki, o'tish davrida faqat shu jamiyatning o'ziga xos «sof» jamiyat ham, unga xos «sof» ijtimoiy munosabatlar ham bo'lmaydi. Jamiyatning rivojlanishi bilan, ijtimoiy munosabatlar ham eskirganlari asta-sekin «o'lib» (yo'qolib), yangilari paydo bo'lib, o'zgarib rivojlanib boraveradi. Demak, xulosa qilib, ijtimoiy munosabatlarga shunday ta'rif berish mumkin:

Jamiyatda jamiyat a'zolari tomonidan o'zaro birgalikda amalga oshiradigan ijtimoiy faoliyatlari ijtimoiy munosabatlar shakllarida sodir bo'ladi.

Ijtimoiy munosabatlar deb jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ahloqiy, diniy, ilmiy, estetik, ma'naviy-ma'rifiy va mafkuraviy faoliyatlari jarayonida ijtimoiy guruhlar, etnik va ijtimoiy qatlamlar, sinflar, millatlar, xalqlar, davlatlar, mamlakatlar o'rtasida yuz beradigan va vujudga keladigan turli-tuman, xilma-xil aloqalar va munosabatlarga aytiladi. Ijtimoiy munosabatlar ijtimoiy faoliyatlar bilan uzviy va chambarchas bog'liq. Ijtimoiy munosabatlar orqali jamiyatda ijtimoiy guruhlar, sinflar, davlatlar, partiyalar - barcha ijtimoiy-siyosiy kuchlar o'zlarining hamma va har qanday faoliyatlarini amalga oshiradi. Ijtimoiy munosabatlar jamiyatda real ijtimoiy kuchlar faoliyatlari natijasida vujudga keladi. Yashaydi va mavjud bo'ladi. Biroq, ijtimoiy munosabatlar paydo bo'lgach, katta faolikka va barqarorlikka ega bo'lib, jamiyatga sifat muayyanligini beradi. Bunda shu narsaga ham e'tibor berish lozimki, jamiyatning o'zgarishi va rivojlanishi bilan ba'zi ijtimoiy munosabatlar eskirishi, jamiyat rivojlanishiga xizmat qilmay, to'sqinlik qila boshlashi mumkin. Bunday hollarda eskirgan ijtimoiy munosabatlar yangi ijtimoiy munosabatlar tomonidan o'z-o'zidan siqib chiqariladi.

Xuddi shunday narsa bizda O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi bilan ro'y berdi. O'zbekiston o'ziga xos va o'ziga mos taraqqiyot yo'lini belgilab olib, kelgusida buyuk davlat, huquqiy demokratik fuqarolik jamiyatini qurishni maqsad qilib belgiladi. Bu maqsadga erishishda hozirgi davrda kuchli rivojlangan davlatlar tajribalarida sinalgan va xalqimiz tabiatiga mos bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish vositasidan foydalanish va uni amalga oshirish zaruriyati turildi. Bugungi kunda Yurtboshimiz rahnamoligida mamalakatni peshma-pesh isloh qilish, demokratlashtirish, yangilash va modernizatsiya qilish jarayonida bozor iqtisodiyoti munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tib ozod va obod Vatanni bunyod etmoqdamiz.

11- mavzu. Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot)

Reja:

1. Inson – falsafaning ob'ekti.
2. Falsafiy antropologiyaning shakllanishi va rivojlanishi.
3. Falsafada inson tabiati mushohadasi.
4. Insonning tabiiy, psixologik, til va faoliyat borlig'i, ular o'rtasidagi munosabat.
5. Inson hayotining ma'nosi. Inson oliy qadriyat sifatida.
6. Insonning umri, o'limi va manguiligi.

Insonning tabiati va mohiyatini nima tashkil qilishini bilishga qiziqish qadim davrlardan boshlangan. Inson paydo bo'libdiki, u o'zini qurshagan dunyoni, unda o'zining o'rnini o'rganib keladi. U bunda o'zining kimligi va nimaligi, qanday ishlarta qodir ekanligini boshqa tirik mavjudotlardan qaysi jihatlari bilan farq qilishi va qanday tomonlari bilan ularga o'xshash ekanligini, uning insoniy fazilatlarini nimalardan iborat va ular qanday qaror topishi, inson hayotining

ma'nosi va mazmunini nimalar tashkil qilishi, inson umri, uning o'limi va manguiligi nima ekanligini bilishga qadimdan harakat qilib keladi. Shuning oqibatida, bugungi kunga kelib, inson to'g'risida turli xil: mifologik, diniy, ilmiy va falsafiy qarashlar paydo bo'lgandir.

Hozirgacha, bizga ma'lum bo'lgan 2,5-3 ming yildan beri falsafa va boshqa turli aniq fanlar - turli ilm sohalari, ulargacha esa mifologiya va din ham insonni turli tomondan, turli vositalar, yo'llar bilan o'rganib ularning har biri insonni o'zicha, o'ziga xos jihatdan izohlab, tushuntirib kelishadi. Shular asosida inson to'g'risida turlicha tasavvurlar, turli xil ta'limotlar, turli-tuman nazariya kontsepsiya paydo bo'ladi.

KO'P HUYAYRALI MAVJUDOTLARNING PAYDO BO'LGANIGA (VEND DAVRI) 2,5 milliard yildan oshdi. Birinchi XOMOSAPINUSning shakllanganiga 60.000 yil kerak bo'lgan. Ilm-fan 300 yil oldin taraqqiy etgan.

Dastlab inson to'g'risida mifologik qarashlar, tasavvurlar paydo bo'ladi. Bu tasavvur va qarashlarga ko'ra, inson o'zini tabiatdan hali to'liq ajralmagan, o'zini tabiatning bir qismi deb, tabiat hodisalarini tabiat bilan bo'lgan munosabatlarini hayoliy, ya'ni fantastik holda tushunadi.

Jamiyatning rivojlanib borishi bilan inson haqidagi tasavvurlar yanada rivojlanishi tufayli diniy qarashlar paydo bo'lib, shakllanib boradi. Diniy qarashlarga ko'ra, din insonni xudo yaratganini, uni olamdagi hamma tirik mavjudotlardan yuqori turuvchi oliy mavjudot – mukarram zot, deb tushuntiradi. Shu bilan birga, din xudoning irodasiga bo'ysinishi, xudo nimani xohlasa inson shuni qilishini uqtiradi. Inson to'g'risidagi diniy qarashlarga ko'ra, xudo insonning hamma faoliyatlarini oldindan belgilab qo'yishi, uning taqdiri oldindan ma'lumligi aytiladi. Islom dini nuqtai nazaridan esa inson Olloh tomonidan loydan yaratilgan bo'lib, unga Olloh nafasi orqali jon ato qilgan. Inson hamma tirik mavjudotlarning sarvari, u Ollohning erdagi xalifasidir, u hatto farishtalardan ham yuqori turadi. Insonga Olloh haqni tanishi uchun ongni, aqlni ato qilgan. Insonning hayoti «Bu dunyo» va «U dunyo»dan iborat. Inson «Bu dunyo»da vaqtinchalik, omonat yashaydi. «U dunyo»da esa inson bog'iy yashaydi. «Bu dunyo»- o'tkinchi, «U dunyo» abadiy dunyodir. Qiyomat kuni jami inson qaytadan tiriladi.

Inson «Bu dunyo»da qilgan yaxshi ishlari, olgan savoblari uchun «U dunyo»da taqdirlanadi, ya'ni «jannatga tushadi». Aksincha, «Bu dunyo»da qilgan gunohlari, yomon ishlari uchun «U dunyo»da jazolanadi, ya'ni «do'zax»ga tashlanadi va h.k.

Inson muammosini qadimdan boshlab deyarli ko'pchilik aniq fanlar ham o'rganib keladi. Xususan, insonni antropologiya, psixologiya, pedagogika, meditsina fanlari, san'at va madaniyat sohalariga oid: adabiyotshunoslik, estetika, etika fanlari; tilshunoslik fanlari ham o'rganib kelishadi. Bulardan tashqari, tarix, iqtisod, siyosatshunoslik, huquqshunoslik fanlari ham inson hayotining u yoki bu tomonlarini o'rganadi. Insonning tanasi uning tashqi va ichki tuzilishi, undagi hayot jarayoni kabi tabiiy tomonlarini anatomiya, fiziologiya, biologiya, gistologiya, genetika singari tabiatshunoslik fanlari o'rganadi. Lekin bu barcha sanab o'tilgan fanlar insonni turli tomondan, uning turli konkret jihatlarini o'rganadi xolos. Ularning hech biri insonni bir butun holda olib, uning umumiy tomonlarini, ya'ni mohiyatini va tub xususiyatlarini o'rganmaydi. Bu vazifani qadimdan falsafa fani bajarib keladi. Qadimdan boshlab inson muammosi falsafa o'rganib kelgan barcha muammolarning markazida bo'lib kelgan. Falsafa inson muammosini, boshqa barcha aniq fanlar to'plagan ma'lumotlar va erishgan bilimlarni umumlashtirib, ularga tayangan holda, insonni bir butun borliqning o'ziga xos bir shakli sifatida o'rganib keladi.

Lektsiya falsafa insonning bir butun borliqning o'ziga xos alohida bir shakli sifatida olib o'rganib kelgan bo'lsa ham, unga turli davrlarda turlicha munosabatda bo'lib, uni turlicha tushuntirib va izohlab kelgan. Natijada, falsafaning o'zida ham inson muammosiga oid bir-biridan farq qiluvchi, bir-birini to'ldiruvchi va tuzatuvchi har xil qarashlar, g'oyalar, ta'limotlar, kontseptsiyalar, nazariyalar yuzaga keladi. Falsafa, shu bilan birga, inson muammosini o'rganar ekan, u eng avvalo, uni borliqning o'ziga xos bir shakli sifatida, ya'ni inson borlig'ining, uning o'ziga xos umumiy tomonlari va xususiyatlarini, uning umumiy qonuniyatlarini hamda uning borliqning boshqa shakllari va ko'rinishlaridan farqlarni, ular bilan o'zaro aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini ham qarab chiqadi.

Falsafa insonning o'zi o'rganadigan asosiy muammolaridan biri sifatida olib, uni o'z o'rganish predmetining asosiy ob'ekti hisoblaydi. Lekin falsafa bunda insonni borliqning bir shakli, inson bilishining ob'ekti sifatida emas, balki falsafiy kategoriya bo'lgan bilishning universal sub'ekti sifatida olib, uning borliqqa, ya'ni ob'ektga - insonning dunyoga va o'ziga munosabatini o'rganadi.

Falsafa inson muammosini o'rganishni dastlab «inson» tushunchasi nimani ifodalashini, u «individ», «odam» va «shaxs» tushunchalari bilan qanday munosabatda, bu tushunchalar insonning qanday tomonlari va jihatlarini ifodalashlarini qarab chiqishdan boshlaydi.

Falsafada «inson» tushunchasi eng umumiy tushuncha bo'lib, u o'zida hamma insonlarga xos ham tabiiy-biologik, ham ruhiy-ma'naviy va ham ijtimoiy jihatlarini birlikda umumlashgan holda mujassamlashtirgan insoniy borliqni ifodalaydi. Bu jihatdan «inson» tushunchasi «individ», «odam» va «shaxs» tushunchalariga nisbatan mazmun jihatdan boy, hajm jihatdan keng bo'lgan umumiy tushunchadir. «Individ»³⁷ tushunchasi biologik mavjudot bo'lgan alohida bir tur, ya'ni «xomosapinus» (aqli odam)ning bir vakili - yakka odam ma'nosini ifodalaydi. Individ uchun yakka odamlilik belgisi muhim bo'lib, tabiiy-biologik, ruhiy-ma'naviy va ijtimoiy jihatlar nomuhim belgilardir.

«Odam»³⁸ tushunchasi esa ko'proq insonning biologik turga mansublik jihatlarini ifodalab, uning tabiiy-biologik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Bu tushuncha shu bilan birga, insonga xos nasl-nasabni ham ifodalaydi. «Odam» tushunchasining bu jihatlarining muhim belgilarini tashkil qiladi.

³⁷ Индивид- (лотинча: *individum*- сўзидан олинган бўлиб, ўзбекча: бўлинмас» дегани) якка одам, якка бир кишини ифодаловчи тушунча.

³⁸ Эслатма: Шарқ халқларида, хусусан, Марказий Осиё мутафаккирларида «инсон» тушунчаси ўрнида доим «одам» тушунчаси қўлланилган. Инсон боласи туғилгандан кейин камол топиб одамга айланади. Масалан, ота-оналар фарзандларига «Қачон одам бўласан?» дейишади. Ҳазрат А.Навоийда ҳам «одам» тушунчаси шу маънода ишлатилган.

«Shaxs» tushunchasi esa ana shu individ, ya'ni odam bolasining jamiyatda ijtimoiy muhit ta'siri, ta'limi va tarbiyasi natijasida ulg'ayib, kamol topib, ijtimoiy zotga, jamiyat a'zosiga aylangan yakka kishini ifodalaydi.

ИНДИВИД →

“Хомосапинус”
Ақлли, якка одам, инсо

ОДАМ →

Инсоннинг биологик
турга мансублиги

ШАХС →

Ижтимоий муҳит
таъсирида одамнинг
шаклланиши

ИНСОН →

Жисм+жон+индивид+
руҳ+маънавийлик

Demak, insonning mohiyatini bir butun holda individga, odamga va shaxsga xos bo'lgan jami xususiyatlarning majmuyi tashkil qiladi. Inson mohiyatining asosiy belgisini uning ijtimoiy jihati - ijtimoiy munosabatlar tashkil etadi. Shu sababli muayyan davr, muayyan jamiyat kishisi - insonning qanday xususiyatlarga egaligini, uning qanday ijtimoiy qiyofa kasb etganligini tushunmoq va tushuntirmoq uchun mazkur jamiyat ijtimoiy munosabatlari tizimidan kelib chiqmoq zarur. Ijtimoiy munosabatlarni esa ko'p jihatdan insonning tabiiy - biologik xususiyatlari, yanada ko'proq darajada ruhiy - ma'naviy va boshqa xususiyatlari belgilaydi. Insonning mohiyati uning ham jisman, ham ruhan, ham ma'nan xususiyatlari bilan chambarchas bog'langan.

Bunda gap shundaki, inson deyilganda: jismoniy tanaga ega bo'lgan individ, jonli mavjudot, ya'ni odam, o'z shaxsiga ega, ijtimoiy faoliyat ko'rsatadigan, fikrlaydigan va o'z fikrini nutq orqali bayon qiladigan, ongga va tilga ega bo'lgan, jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar sohibi - ijtimoiy zot tushuniladi. Insonga ijtimoiy xususiyatlar bilan bir qatorda, tabiiy-biologik, ruhiy - ma'naviy xususiyatlar ham xosdir. Bu xususiyatlarning jami birlikda, haqiqatan ham, insonni ijtimoiy mavjudodga aylantiradi.

Inson muammosini falsafiy tahlil qilishda inson mohiyatining bu jihatlarini ham hisobga olish zarur.

Falsafada inson muammosini tahlil qilishda uning mohiyatini, butun faoliyatini faqat tabiiy, (ya'ni jismoniy va biologik) jihati bilan izohlab, inson mohiyati uning tabiiy tomonlarining ifodasidan iborat deb, tushuntiruvchi nazariyalar ham mavjud. Bu nazariyalar inson muammosini tahlil qilishda insonning ruhiy-ma'naviy va ijtimoiy jihatlarini, uning jamiyat mahsuli - ijtimoiy zot ekanligini, insoniyat tarixini, ijtimoiy taraqqiyot, qonunlarini e'tiborga olmaydilar. Masalan, bunday nazariyalardan biri biologik kontsepsiya namoyondalari inson mohiyatini tushuntirishda yakka individning tabiiy-biologik xususiyatlardan kelib chiqib, jamiyatni tashkil qilgan kishilarni o'zaro faqat tabiiy, biologik jihatlar bilan bog'langan, deyishib insonning ruhiy-ma'naviy va ijtimoiy tomonlarini e'tiborsiz qoldiradilar.

Inson haqidagi ikkinchi bir psixologik nazariya - bu «ruhiy tahlil» kontsepsiya vakillarining qarashlari bo'lib, unda inson mohiyatini insonning ruhiyatidan, unga xos har xil instinktlar va ularning holatlaridan kelib chiqib izohlanib, insonning tabiiy-biologik va ijtimoiy jihatlariga etarli e'tibor bermaydilar.

Psixologik, ya'ni ruhiy tahlil nazariyalarining ba'zi vakillari hatto inson muammosini tahlil qilish ekanlar, shaxsni «xudbinlik instinktlari», «shaxsiy boylik to'plash instinktlari»,

«urushqoqlik» va hatto «bir-birini o'ldirish instinktlari» asosida sharhlab uning mohiyatini shu xususiyatlar orqali tushuntiradilar.

Inson mohiyatini bunday izohlash insonning tabiiy va biologik hamda ijtimoiy xususiyatlarini kishilarning aqliy ahloqiy jihatlarini buzib ko'rsatishga olib keldi.

Aslida Falsafa inson muammosini o'rganar ekan, u eng avvalo, insonni borliqning o'ziga xos bir shakli sifatida olib, uni eng murakkab borliq sifatida, uning o'ziga xos eng muhim tomonlari, xususiyatlarini, uning borliqning boshqa shakllari va ko'rinishlari bilan o'zaro bog'lanishlarini, aloqadorlik tomonlarini hamda ulardan tub farqlarini qarab chiqishi lozim. Falsafa shu bilan birga, inson muammosini o'zi o'rganadigan asosiy muammolardan eng asosiysi sifatida o'z o'rganish predmetining markaziy ob'ekta hisoblaydi. Lekin falsafa bunda insonni o'zining borliqni bilish ob'ekta sifatida emas, balki falsafiy kategoriya bo'lgan universal sifatida olib, uning bir butun borliqqa, ya'ni insonning o'ziga va butun dunyoga munosabatini o'rganadi. Shu sababli faylasuflar qadimdan boshlab insonning o'ziga xos muhim, boshqa barcha tirik mavjudotlardan farq qildiruvchi xususiyati deb, uning aqlini tushunganlar.

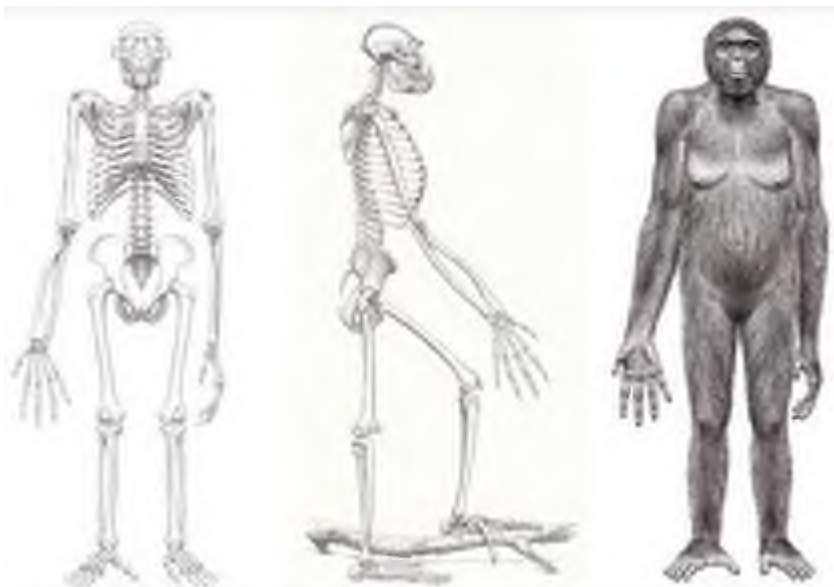
Shu tufayli ular insonni dastlab o'z asarlarida «aqli mavjudot», «aqli hayvon» deb ta'riflaganlar. Keyinchalik jamiyatning taraqqiyoti asosida ular insonni «siyosiy hayvon», «ijodkor hayvon», «tarixning ijodkori», «gapiradigan, tilga va nutqqa ega hayvon», dunyoga diniy munosabatda bo'luvchi mavjudot», deb izohlay boshlagan. Ma'lum davrlardan keyin esa ba'zi faylasuflar insonni «ma'lum maqsadga yo'naltirilgan, xulq-atvorga ega bo'lgan mavjudot», deb tushuntira boshlaydilar.

Klassik falsafada Aflotun va Arastudan boshlab insonning mohiyatini biror-bir substantsional boshlang'ich: mutlaq g'oya, mutlaq ruh, ong aql, tabiat kabi omillar bilan bog'lab tushuntirib va izohlab kelishadi.

Bugungi kunda o'tmishda hosil qilingan inson to'g'risidagi ko'pchilik qarashlar, hukmron mavqega ega bo'lgan falsafiy kontseptsiyalar keyingi davrlarda fan-texnika sohalarida yuz bergan yangi ilmiy kashfiyotlar, natijalariga zid kelgan holda, ular rad qilinmoqda. Oqibatda, insonni cheklangan, bir tomonlama metafizik asosda tushuntiruvchi ko'pchilik kontseptsiyalar va nazariyalar «barham topib, ularning o'rnini ekstentsional - fenomenalogik, antropologik, ya'ni insonni uning aniq hayotiy vaziyatidan, pozitsiyasidan, uning har xil individual - ruhiy hayotidan, individual va ijtimoiy borlig'idan kelib chiqib izohlovchi, tushuntiruvchi nazariyalar ola boshladi.

Inson muammosini o'rganishda insonga konkret ijtimoiy va ruhiy jihatlardan yondashish G'arbiy Evropa falsafasidagi hayot falsafasi (vakillari: F.Nitshe, Diltey, Bergson) oqimi qarashlarida, personalizm va nihoyat, «ruhiy tahlil» (asoschisi Freyd) oqimi vakillari qarashlarida o'zining yorqin ifodasini topdi.

Inson muammosini tahlil qilishda insonni antropologik jihatdan izohlovchi va tushunuvchi kontseptsiya ham mavjud bo'lib tushunish ham qadimdan yuzaga kelgan. Bu kontseptsiyaning eng yorqin ifodasini nemis mumtoz falsafaning vakili L.Feyerbax falsafiy qarashlarida namoyon bo'lgan. Uning falsafiy qarashlarida inson o'z mohiyati jihatidan tabiat taraqqiyotining mahsuli - tabiat farzandi, ya'ni eng oliy tirik mavjudotdir.

Lekin asrimiz so'ngida, ya'ni XXI asr bo'sag'asida inson muammosiga, uni tushunish va izohlashda, insonning mohiyatini tahlil qilishda yangicha qarashlar paydo bo'ldi.

XVIII Butunjahon falsafiy kongressida jahon hamjamiyatini tashvishga solayotgan umumbashariy muammolardan biri falsafadagi inson muammosi alohida eng dolzarb muammo ekanligi qayd qilinib o'tildi. Bunda insondagi biologik va ijtimoiylikning nisbati masalasini qayta ko'rib chiqish muhim ekanligi aytiladi.

XX asrning so'nggi - XXI asr bo'sag'asida jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar, fan va texnika sohalarida, texnologiya jarayonida yuz bergan yangiliklar planetamizda yashovchi ko'pchilik kishilar hayotida tubdan yangi burilish olib keldi. Ayniqsa, hech ko'rilmagan darajada jahonda narkomaniya, narkobiznes, uyushgan jinoyatchilik, terrorizm va shu kabilar avj olib, insoniyat tabiiy muhitga va tabiiy jarayonlarga yanada ko'proq salbiy ta'sir qila boshladi. Shu sababli jahon falsafiy fikri takror va takror inson muammosiga, uning mohiyati masalasiga murojaat qilmoqda.

Buning boisi, inson mohiyati haqidagi oldingi cheklangan, bir tomonlama qarashlar, kontseptsiyalar, nazariyalar va ta'limotlar bugungi kunda inson muammosiga oid ko'pchilik hayotiy va zarur masalalarni hal qilishga to'sqinlik qilayotganligidir. Bu hozirgacha inson mohiyati haqidagi oldingi tabiiy-biologik va ijtimoiy kontseptsiyalarni jiddiy ma'noda qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Shu sababli endi insonni falsafiy o'rganishda uni faqat antropologik, biologik va ijtimoiy jihatdan o'rganish etarli emasligi, bunda insonning paydo bo'lishidagi antroqenezis va sotsiogenezislar bilan bir qatorda keyingi davrlarda gen injeneriyasi berayotgan bilimlar bilan, diniy, ilmiy, estetik va etik qarashlarga oid, ayniqsa inson ruhiyati va ma'naviyatiga oid yutuqlarga ko'ra yondoshish ham zarur ekanligi aytilmoqda. Shu bilan birga, hozirgi kunda insonning o'zi eng oliy qadriyat ekanligi, erkinlik, insonparvarlik, mustaqillik, demokratiya, fuqarolik huquqiy jamiyat haqidagi g'oyalar insonning jisman va aqlan, moddiy va ruhiy-ma'naviy kamoloti masalalari eng muhim masalalar ekanligi qayd qilinmoqda.

Inson muammosiga yana ham chuqurroq kirib borish uchun insonni tabiiy-biologik, ruhiy-ma'naviy va ijtimoiy jihatlarning birligi sifatida olib o'rganish inson mohiyatini bir qadar to'laroq tushunishga imkon berishi aytilmoqda. Shu boisdan «inson va tabiat», «inson va jamiyat», «tabiat va jamiyat», «inson, jamiyat va shaxs» munosabatlari falsafada qaytadan yangicha tafakkur asosida ko'rib chiqilib, yangicha baholanishlarini talab qilmoqda.

Insonning mohiyatini o'rganish, avvalo, uning odam sifatida boshqa barcha turdagi tirik mavjudotlardan, xususan, hayvonlardan, hatto odamga juda yaqin maymunlardan farqlanuvchi qanday tabiiy-biologik xususiyatlarga ega ekanligini aniqlashni taqozo qiladi.

Inson biologik oliy tur - odam sifatida barcha tirik mavjudotlar kabi havodan nafas oladi, oziq-ovqat iste'mol qiladi, uning tanasi ham to'qimalardan iborat, unda ham doimo modda almashuv - assimilyatsiya va dissimilyatsiya, to'qimalarning paydo bo'lishi, ko'payishi,

bo'linishi, emirilishi va o'lishi kabi jarayonlar kechadi. Insonning tanasi ham boshqa hayvonlar tanalari kabi tabiiy-biologik qonunlarga bo'ysunadi. Lekin inson oliy biologik tur - odam sifatida barcha hayvonlardan, shu jumladan, maymunlardan ham, tubdan farq qilib, u o'ziga xos tashqi va ichki tuzilishi, ko'rinishi jismoniy va ruhiy, ahloqiy va xulqiy jihatlariga ham ega. Shunga ko'ra insonning faqat tabiiy-biologik jihatlarini hali uning mohiyatini tashkil qilmaydi.

Qadimdan boshlab faylasuflar insonni hayvonlardan ajratib turadigan asosiy tafovutlardan biri deb, **inson xulqini** qayd qilganlar. Insonning xulqi uning ongi yordamida boshqariladi, u insonda ijtimoiy muhit ta'sirida, jamiyatning ta'limi, tarbiyasi va madaniyati orqali shakllanadi.

Lekin ko'pchilik mutafakkirlar inson bilan hayvonlarni ajratib turadigan muhim farq bu - **insonning ongi**, insonda ongning mavjudligi, deb tushuntiradilar. Bunday yondashuv ma'lum darajada to'g'ri. Biroq inson bilan hayvonlar o'rtasidagi bu farq ulardagi asosiy va muhim farqlardan faqat bittasidir, xolos. Bunda boshqa muhim farqlarni ham hisobga olish zarur. Masalan, ko'pchilik mutafakkirlar va faylasuflar insonni hayvonlardan farq qildiruvchi muhim belgi - bu insonga xos **til, nutq tili**, degan fikrni ham bildirishgan.

Ba'zi mutafakkir faylasuflar insonni hayvonlardan farq qildiruvchi muhim omil, bu - **madaniyatdir**, deyishadi. Madaniyat faqat insoniyatgagina xos bo'lib, u insonning inson sifatida shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Boshqa bir guruh mutafakkir faylasuflar esa insonni hayvonlardan ajratuvchi muhim farq - bu insonga xos **ahloqdir**, deyishadi.

Haqiqatdan ham hayvonlardan, avvalo, o'zining odob-ahloqi bilan farq qiladi, hayvonlar esa odob-ahloqqa ega emas. Ahloq insonda inson ulg'aygan ijtimoiy muhit: oila, bog'cha, mahalla, maktab, ko'cha-ko'y, uni qurshagan kishilar ta'sirida qaror topadi.

Shuni aytish kerakki, biz yuqorida ko'rib chiqqan insonga xos xulq ham, ong ham, til ham, madaniyat va ahloq ham hamma-hammasi jamiyatda ijtimoiy muhitda, jamiyatning ta'limi, bilimi va tarbiyasi tufayli vujudga keladigan ijtimoiy omillardir. Jamiyat esa kishilarning ijtimoiy uyushgan birligi, ijtimoiy munosabatlar jamidan iboratdir. Jamiyat biologik individlarning oddiy yig'indisi yoki odamlar to'dasi, galasi emas. Biologik individlarning bunday birliklari poda, to'da yoki gala, deb ataladi. Lekin ularning hech birida insoniy fazilatlar, insonlar jamoasiga xos belgi va xususiyatlar mavjud emas. Hayvonlarga xos bu birliklar, asosan, instinktlar, tabiiy-biologik xususiyatlar asosida tashkil topadi.

Shularni hisobga olgan holda faylasuflar: inson faqat oliy biologik tur, ya'ni odam bo'libgina qolmasdan, u eng avvalo, ijtimoiy mavjudot - ijtimoiy zot, deyishib, insonni hayvonlardan butunlay farq qildiruvchi omil bu uning ana shu ijtimoiy tomonlaridir, degan fikrni bildirishgan.

Bizga ma'lumki, o'rta asrlarlarda Sharq faylasuflari, xususan, Markaziy Osiyo mutafakkir faylasuflari tomonidan o'z vaqtida to'g'ri ko'tarilgan bu masala haqida juda teran va chuqur fikrlar aytilgan bo'lishiga qaramay, unga e'tibor berilmay kelindi.

Haqiqatan ham o'rta asr, Uyg'onish davri Sharq faylasuflari, xususan Markaziy Osiyo buyuk mutafakkirlari insonni tana va ruhining, jism va jonning birligidan iborat, deyishib, bu haqda ularning har biri o'z ta'limotlarini yaratgan edilar.

Sharq faylasuflari inson ikki qarama-qarshi asos: modda va ruhning birligidan iborat mavjudot, deb ta'kidlaydilar. Ularning qarashicha, ana shu ikki asos: modda va ruh inson vujudida o'zaro mutanosib bo'lishi, biri ustuvorlik qilib, ikkinchisini soyada qoldirmasligi kerak. Agar insonda bu tartib buzilib, moddiylik ruhdan ustun kelsa, unda insonning o'z amaliy faoliyatida salbiy holatlar avj olib, ijobiy fazilatlar keyinga surilib tashlanadi. Aksincha, insonda ruhiy-ma'naviy tomonlar moddiylikdan ustun bo'lsa, u zohidlik, tarki dunyochilikka berilib, real hayot ishlaridan uzoqashishi, o'zini yakkalangan holda his qilib, jamiyatdan begonalishishi mumkin.

Bordi-yu insonda moddiylik va ruhiy tomonlar bir xilda taraqqiy etgan bo'lsa, kishi ham jismonan, ham ma'naviy sog'lom bo'lib, unda aqlu zakovat, insofu diyonat, odobu ahloq, ilmu ma'rifat qaror topib, hayvoniy nafslardan o'zini tiyishi, va qul bo'lishdan saqlanishi, mol-dunyoga haddan ziyod berilmay, unga oqilona munosabatda bo'lishi, har xil xato va

nuqsonlarning oldini olishi mumkin. Ruhiiy-ma'naviiy jihat, insonning ichki ruhiy dunyosining boyligi, teranligi odamni inson qiladigan, uning hayotini mazmunli, turmushini go'zal qiladigan asosiy omildir.

Insonni ma'naviiy, ahloqiiy jihatdan bezaydigan ajoyib fazilatlardan biri - uning halol, pokiza yashashi, birovlarining haqiga zarracha xiyonat qilmaslikdan iboratdir. Harom bilan halolni farqlash, faqat o'z mehnati evaziga yashash, haromdan hazar qilish, tekinko'rlikni, o'g'rilikni, boqimandalikni katta gunohi azim va ahloqsizliq, deb bilish - bular Sharq, xususan, Markaziiy Osiyo mutafakkir-faylasuflarning ilgari surgan eng muhim g'oyalari hisoblanadi.

Demak, insonning mohiyatini faqat yo uning ijtimoiy jihatlaridan kelib chiqib ta'riflash, yoki uni tabiiy biologik va ruhiy-ma'naviiy jihatlaridan ajratgan holda tasavvur qilish bir tomonlama va notug'ridir. Inson muammosini tahlil qilishda ham tabiiy-biologik, ham ruhiy-ma'naviiy va ham ijtimoiy omillarning o'zaro birligiga asoslanib o'rganish to'g'ri bo'ladi. Chunki inson organizmida modda va energiya almashinuvi, tanasining to'qima tuzilishi, tana a'zolarining funktsiyalari, undagi reflekslar, instinktlar, asab tizimi, tanadagi qon aylanishi, tananing atrof-muhyatga moslashuvi, undagi hayot jarayonining ta'minlanishi va shu kabilar tabiiy biologik jihatlaridir. Bulardan tashqari, yana undagi ovqatlanish, modda almashinuvi, zurriyod qoldirish va shular kabilar ham tabiiy-biologik xususiyatlardir.

Lekin inson bolasi dunyoga kelgandan keyin o'z-o'zini, atrof-muhitni dunyoni bilishi, o'qishi, o'rganishi, tarbiyalanishi, diniy va dunyoviiy ilmlarni egallashi, diniy, ahloqiiy, estetik, badiiiy, huquqiiy, siyosiiy qarashlarga ega bo'lishi, o'zining ichki ma'naviiy dunyosini hosil qilish, mustaqil fikrlovchi shaxsga aylanishi kabi uning ma'naviiy-ruhiy jihatlarini ham borki, bularsiz uning insonligi mumkin bo'lmaydi.

Shu bilan birga, inson bolasi ijtimoiy muhitda kamol topishi, boshqa kishilar ta'siri, ta'limi, tarbiyasida bo'lishi, kishilar bilan o'zaro ijtimoiy munosabatlarda bo'lishi, o'zi ham ijtimoiy faoliyat ko'rsatishi, fikrlashi, jismoniiy va ma'naviiy qobiliyatlarini rivojlantirishi moddiiy va ma'naviiy boyliklar ishlab chiqarishi zarur. Bular uning ruhiy-ma'naviiy va ijtimoiy jihatlaridir. Ular insonda tug'ma bo'lmay, balki tarixiiy taraqqiyotning, ijtimoiy, iqtisodiiy va ma'naviiy munosabatlarning mahsulidir.

Insonning bu ko'rib chiqqan tabiiy-biologik, ruhiy-ma'naviiy va ijtimoiy jihatlarining hech biri insonda alohida mavjud bo'lmay, balki ular o'zaro bir-birlari bilan chambarchas bog'lanib ketgan bo'lib, ular o'zaro ta'sir va aks ta'sirda bir-birini rivojlantirib, boyitib, takomillashib, o'zgarib boradi.

Insonga nisbatan faqat sof ijtimoiy va ruhiy nazardan yondashuv, uning tabiiy biologik jihatlarini e'tiborga olmaslik, uni tashqi tabiiy muhitdan ajratib qarash ham uni g'ayri tabiiy kuchdir, degan xulosaga olib keladi. Buning noto'g'riligi shundaki, inson ham boshqa tabiiy-biologik tirik mavjudotlar kabi tug'ilish, o'sish, ulg'ayish, tashqi tabiiy muhitga moslashish, kasallanish, qarish, keksayish va o'lish kabi jarayonlarni boshidan kechiradi.

Fanning hozirgi taraqqiyoti insonning iste'dodi, qobiliyati, biror soha yoki mutaxassislikka, hunarga moyil bo'lishida biologik omillarning katta ta'siri borligini isbotladi. O'z navbatida, ruhiy va ijtimoiy omillar ham kishilarning tabiiy-biologik jihatlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ruhiiy va ijtimoiy omillar kishilarning jismoniiy rivojlanishiga, nasl qoldirishga, salomatligiga, umrining uzayishiga katta ta'sir qiladi. (Bu ta'sir ijobiiy yoki salbiy bo'lishi mumkin). Xalq bekorga «Sog' tanda sog'lom aql»,- demaydi. Va aksincha, ruhan sog'lom bo'lgan kishi jismonan ham baquvvat bo'ladi.

Xullas, insonning bioruhiy ijtimoiy mavjudot sifatida ta'riflanishi va izohlanishi falsafaning insonni o'rganuvchi boshqa fanlar sohasida olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar uchun katta metodologik ahamiyatga ega bo'ladi.

Inson muammosini o'rganishda inson hayotining ma'nosi va mazmuni masalasini to'g'ri tushunish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun inson hayotining ma'nosini nima belgilaydi, uning mazmunini nimalar tashkil qiladi? Inson qanday yashasa, uning hayoti mazmunli kechadi?... kabi savollarga javob berish lozim bo'ladi. Ochig'ini aytganda, insoniyat paydo bo'lgandan boshlab bu savollarga javob izlab keladi. Bu savollarga javob berish falsafada inson

muammosining muhim tomonini tashkil qiladi. Chunki bu masala inson o'zini anglashga kirishgan vaqtdan boshlab uzoq davrlar davomida kishilar dunyoqarashning muhim jihatini tashkil qilib keladi. Shuning uchun ham diniy va dunyoviy, milliy va umuminsoniy masalalar bilan shug'ullanib kelgan buyuk olimlar, davlat rahbarlari va shu kabilardan tortib, oddiy kishilargacha bu masalani o'z hayotida hech kim chetlab o'tmagan.

Ma'lumki, har bir insonga hayot bir marta beriladi, shu jihatdan har bir kishining dunyodagi yashash betakror, uning bu dunyoda vaqtincha va o'tkinchi, hech kim bu dunyoda abadiy yashash mumkin emas. Inson bu dunyoda qancha yashamasin, qanday yashamasin, baribir, bir kun kelib, bu dunyodan ko'z yumadi, uni tark etadi, ya'ni u vafot etadi. Har qanday sharoitda ham inson uchun bu dunyoda o'lim muqarrardir. Shu sababli inson bu dunyodan nom-nishonsiz o'tib ketmasligi uchun imkoni boricha harakat qilish lozim. Inson dunyoga keldimi, u hayotda shunday ish qilishi, shunday yashashi kerakki, u umrining oxirida o'limi oldidan o'z hayoti bekorga o'tmaganligi, bir marta yashashga berilgan umr bekorga elga sovrilmaganligi, ayniqsa, o'zi uchun, o'z oilasi, bola-chaqalari farzandlari, eli, xalqi, millati va Vatani uchun yaxshi ishlar qilib, uning umri samarali, ma'noli kechganligi, mazmunli o'tganligiga qoniqish hosil qilib, bu hayotdan rozi bo'lgan holda ko'z yumishi lozim.

Buning uchun har bir kishi bu dunyoga kelgandan keyin, avvalo, o'z hayot yo'lini to'g'ri aniqlab to'g'ri belgilashi, hayotdan o'z o'rnini to'g'ri topishi, hayotda ongli yashashi, o'z hayotini to'g'ri qurishi, o'z oldiga buyuk va olijanob maqsadlar qo'yib, ularni amalga oshirish uchun doimo sabot va qunt bilan harakat qilish, kurash olib borishi zarur. Chunki har bir inson bu dunyoga kelar ekan, u hur va ozod hamda baxtli yashashga ham tabiiy va ham ijtimoiy jihatdan haqlidir.

Inson, aslida, dunyoga baxt uchun, baxtli hayot qurish va kechirish uchun, hayotning moddiy va ma'naviy ne'matlaridan to'liq barhamand bo'lib yashash uchun keladi. Shuning uchun inson dunyoda kelajakka doimo yaxshi umid bilan yashaydi. U o'z oldiga doimo yaxshi orzu-havaslarini qo'yib, shu orzu-havaslariga erishsam, farzandlarimning baxti va kamolini ko'rsam, deb; men ko'rmagan baxtli kunlarni farzandlarim, nabiralirim ko'rsa deb, yaxshi va qutlug' niyatlar qiladi, kelajakka katta umidlar bilan boqadi. Bunday qarash milliy istiqlol g'oyamizning ob'ektiv omili rolini ham o'ynaydi. Xalqimiz, millatimizning hamjihatlikda kelajak orzu-umidlari bilan yashashi va mehnat qilishi yurtimizni obod va farovonlik sari etaklaydi.

Falsafa inson hayotining ma'nosi va mazmuni deganda avvalo, insonning dunyoda o'zining boshqa kishilarga kerakligini anglab yashashini, uning hayotda o'z yo'lini to'g'ri belgilab, hayotda o'z o'rnini to'g'ri topishini, qilgan yaxshi va ezgu ishlarining beiz ketmasligiga ishonch hosil qilib, o'z mehnatiga yarasha jamiyatda izzat-ikromga ega bo'lishini, uning mehnatiga boshqalar hurmat bilan qarab, uning qadr-qimmatini joyiga qo'yishini, uning mehnati va ishlari qadrlanishini, unga berilgan umrining samarasiz o'tmaganligini tushunadi.

Inson hayotining ma'nosi, aslida, har bir kishi o'zining kamolotga tomon doim beto'xtov, uzluksiz harakat qilib, intilib yashashidir. Lekin uning kamolotga etdim, deb unga intilish, harakat qilishdan to'xtashi, insonning o'z-o'zini mahv etlishidir.

Shuning uchun inson hayotining mazmuni va ma'nosi, avvalo har bir kishining hayot yo'lini to'g'ri aniqlash, uning hayotdan o'z o'rnini to'g'ri topishi bilan belgilanadi. Bu haqda Prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi aytganlari ayni haqiqatdir: «Har qanday odam ham o'smirlik chog'ida, endigina voyaga etib kelayotgan davrida jamiyatdan o'zining munosib o'rnini topishi kerak. Aks holda, bu narsa noxush oqibatlarga, ba'zan esa og'ir fojialarga, hatto ijtimoiy larzalarga ham sabab bo'ladi. Yosh yigit-qizlarimizning ishda, turmushda, oila va jamoa orasida o'z o'rnini topolmaslik holatlari ularning jamiyatda o'z qadrlarini yo'qotishiga olib keladi. O'z qadriga, o'z sha'niga ega bo'lmagan inson hayotda ko'p-ko'p to'siqlarga duchor bo'ladi, beqaror va salbiy ta'sirlarga tez beriladi, uning shaxs sifatidagi emirilishi ham tez kechadi». Aksincha: «Dunyoga umid bilan qadam qo'yib kelayotgan navqiron inson hayotdan munosib o'rnini topsa, turmushidan, taqdiridan, Vatanidan rozi bo'lib yashaydi, umr bo'yi bunyodkorlik faoliyati bilan mashg'ul bo'ladi»...

Inson hayotining qadr-qimmati esa o'z hayotini ongli va mazmunli qurishi, ma'lum maqsadlar asosida yashashi, shu maqsadlari yo'lida kurashishi, boshqa kishilarga nafi va yordami tegishi, o'zidan, avvalo, yaxshi ishlar, yaxshi nom qoldirishi, o'z ishlari va hayotni davom ettiruvchi tarbiyalab o'stirishi, eli, yurti vatani manfaatlari uchun kurashishi, savob ishlarni ko'p va xo'p qilishi asosida qaror topadi. Lekin buning uchun u yoshligidan qunt va sabot bilan o'qish, ilm-ma'rifat o'rganishi, yuksak ma'naviyatli bo'lib kamol topishi zarur. Shundagina u komil inson bo'lib etishadi.

«Komil inson deganda biz,- deb yozadi Prezidentimiz Islom Karimov,- avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz. Ongli, bilimli odamni oldi-qochdi gaplar bilan aldab bo'lmaydi. U har bir narsani aql, mantiq tarozisiga solib ko'radi. O'z fikr o'yi, xulosasini mantiq asosida qurgan kishi etuk odam bo'ladi».

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli bunyodkorlik ishlari birinchi galda inson qadrini ulug'lashga qaratilgan. Mamlakatda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning amalga oshirilishi, olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy ishlar insonni tushunish, insonni qadrlash, insondek yashash jarayonining mohiyatini chuqurroq tushunish imkonini bermoqda. Bu imkoniyatlarning barchasi istiqlol bergan imkoniyatlardir. Mamlakatimiz fuqarolarining birinchi galdagi burchlari ana shu istiqloolni mustahkamlash uchun safarbar bo'lishdir. Istiqloolning mustahkamlanishi esa ayni vaqtda insonning o'z imkoniyatlarini yanada kengroq ochishi uchun shart-sharoit yaratadi. Ushbu dialektika mustaqil yurtimiz taraqqiyoti dialektikasining muhim jabhasini tashkil etadi.

12- mavzu. Globallashuvning falsafiy muammolari

Reja:

5. Falsafa va hozirgi zamon.
6. Globallashuv hodisasi.
7. Umumbashariy muammolar, ularning asosiy yunalish va namoyon bulish xususiyatlari.
8. O'zbekiston va global muammolar.
9. Respublikamiz tabiati va uni asrab-avaylash muammolari.
10. Umumbashariy muammolarni urganishning tarbiyaviy ahamiyati.

Falsafa va hozirgi zamon. Falsafa nafaqat insonning azaliy muammolari va g'am-tashvishlarini, balki uning so'nggi yillarda fan-texnika taraqqiyoti ta'sirida tobora jadalroq sur'atlarda, shu jumladan dunyo miqyosida o'zgarayotgan real hayoti kundalik amaliyotini ham aks ettiradi. Shu munosabat bilan yuzaga kelayotgan yangi hodisalar, g'ayrioddiy qiyinchiliklar va alohida sharoitlar olimlarning ham, faylasuflarning ham e'tiborini tortmoqda.

Bunda falsafaning fandan ustunligi shundaki – u o'z xulosalarida tafsilotlar va muayyan dalillarga mahkam yopishib olmaydi, ayrim, uzuq-yuluq va o'tkinchi narsalarni osongina chetlab o'tadiki, bu unga asosiy e'tiborni ishning mohiyatiga qaratish, rivojlanishning eng muhim omillari va asosiy jarayonlarini qayd etish imkonini beradi. Falsafaning mazkur fazilatlarini insonning ijtimoiy munosabatlar tizimida yoki «jamiyat-tabiati» tizimida yuzaga kelayotgan murakkab, kompleks vazifalarni hal qilishga majbur bo'layotgan hozirgi sharoitlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan falsafiy tahlilning, muhim narsalarni ikkinchi darajali narsalardan, qonuniy narsalarni tasodifiy narsalardan farqlash, tarixiy rivojlanishda ob'ektiv jarayonlarning sub'ektiv omillardan farqi kabi usullari va metodlari hozirgi zamonda insoniyat duch kelgan olamshumul muammolarni nazariy anglab etish va amalda bartaraf etish uchun ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Globallashuv hodisasi. Hozirgi davr haqida aniqroq tasavvur hosil qilish uchun XX asr boshigacha jahon tarixi asosan mustaqil rivojlangan va bir-biriga jiddiy ta'sir ko'rsatmagan tsivilizatsiyalardan iborat bo'lganini nazarda tutish muhimdir. Hozirgi zamonda dunyo so'nggi yuz yillik ichida yuz bergan jamiyat hayoti barcha jabhalarining faol integratsiyalashuvi natijasida sezilarli darajada o'zgardi va yaxlit bir butun organizmga aylandi. Buning oqibati o'laroq, ayrim xalqlar va butun insoniyatning ijtimoiy ongida global jarayonlar va ularning ta'sirida yuzaga kelgan umumiy (dunyo miqyosidagi) muammolar bilan belgilangan jiddiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Jahon hamjamiyati o'z rivojlanishining yangi bosqichiga qadam qo'ygani, u avvalgi bosqichlardan nafaqat o'zgarishlar miqyosi, balki faollik darajasi va universal xususiyati bilan ham farq qilishi ayon bo'ldi.

Bu o'zgarishlarning butun majmui, shuningdek ularning sabablari 1990-yillarda globallashuv (lot. globus – er kurrasi) deb nomlandi. Globallashuv jamiyat hayotining turli jabhalarida butun Er sayyorasi uchun yagona bo'lgan tuzilmalar, aloqalar va munosabatlarning shakllanishi, universallashuv jarayonidir. Shuningdek globallashuv global makonning tutashligi, yagona jahon xo'jaligi, umumiy ekologik o'zaro aloqadorlik, global kommunikatsiyalar va shu kabilar bilan tavsiflanadi.

Globalistika. Jahon rivojlanishining eng yangi tendentsiyalarini anglab etish borasidagi ko'p sonli sa'y-harakatlar globallashuv jarayonlarining mohiyati, tendentsiyalari va sabablarini, ular ta'sirida yuzaga kelayotgan global muammolarni aniqlash va bu jarayonlarning oqibatlarini anglab etishga qaratilgan fanlararo ilmiy tadqiqotlar sohasi – globalistika paydo bo'lishiga olib keldi. Kengroq ma'noda «globalistika» atamasi globallashuvning turli jihatlarini va global muammolarga oid ilmiy, falsafiy, madaniy va amaliy tadqiqotlarni, jumladan ularning natijalarini, shuningdek ularni ayrim davlatlar darajasida ham, xalqaro miqyosda ham

iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jabhalarda amalga joriy etish borasidagi amaliy faoliyatni ifodalash uchun qo'llaniladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, globalistika odatda ilmiy bilimning tabaqalanishi natijasida yoki turdosh fanlar tutashgan joyda paydo bo'ladigan ayrim fanlar qatoriga kirmaydi. Uning vujudga kelishi zahirida qarama-qarshi jarayonlar – hozirgi zamon faniga xos bo'lgan integratsiyalashuv jarayonlari yotadi. Globalistika tadqiqotlar va bilishning shunday bir jabhasiki, bu erda turli fanlar bir-biri bilan uzviy aloqada, har biri o'z predmeti va metodi nuqtai nazaridan, globallashtiruvning turli jihatlarini tahlil qiladi, global muammolarni bir-biridan alohida va yaxlit tizim sifatida o'rganib, ularning echimlarini taklif qiladi.

Globalistika mustaqil ilmiy yo'nalish va ijtimoiy amaliyot sohasi sifatida 1960-yillarning oxirlarida shakllana boshladi, lekin uning paydo bo'lishi uchun ob'ektiv asoslar ancha oldin yuzaga kelgan edi. **Global jarayonlarning shakllanish tarixi.** Hozirgi globallashtiruv jarayonlarining ilk nishonalarga XV asr oxirlaridan boshlab duch kelish mumkin, XIX asr boshiga kelib esa u amalda real shakl-shamoyil kasb etdi. Bu pirovardida yagona geografik, ma'lum darajada iqtisodiy va siyosiy jahon maydoni shakllanishiga olib kelgan Buyuk geografik kashfiyotlar yuz bergan davr edi. Ayni shu davrda dunyoni tushunishga nisbatan geotsentrik yondashuvlar geliotsentrik yondashuvlarga o'rin bo'shatdi, insoniyat esa, nihoyat, kun va tunning almashishini to'g'ri talqin qilishga muvaffaq bo'ldi. Fan falsafadan ajralib chiqib, bilimlar to'planishi va texnikaning rivojlanishiga kuchli turtki berdi, fan-texnika taraqqiyoti va sanoat inqilobi yuz berishiga sabab bo'ldi. So'nggi zikr etilgan voqealar pirovard natijada insonning tabiatni o'zgartiruvchi imkoniyatlari va uning atrof muhit bilan munosabatini butunlay o'zgartirdi.

Er kurrasi shar (globus) ko'rinishida ekanligini nazariy va amaliy jihatdan isbotlab insoniyat o'z tarixida birinchi bo'lib savdo-sotiq sohasida dunyo darajasiga chiqdi va dunyo miqyosida xalqaro munosabatlarga asos soldi. Ayni shu davrda ilk transmilliy savdo kompaniyalari vujudga keldi. Tez orada ularning faoliyati sof savdo chegarasidan tashqariga chiqdi va ular qullarni qo'lga kiritish va ularni ekspluatatsiya qilish, bosib olingan hududlarda plantatsiyalar va manzilgohlar barpo etish jarayonida ishtirok eta boshladi, nihoyat, o'z davlatlari amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatining asosiy ijrochisiga aylandi.

Bularning barchasi jiddiy migratsiya jarayonlari yuz berishiga ham sabab bo'ldi; xususan, mustamlakachilar qora tanli qullarni Afrikadan Amerikaga ommaviy tarzda tashib keltira boshladilar va shu tariqa uning demografik tarkibini butunlay o'zgartirdilar. Shuning o'ziyiq globallashtiruv turli xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti bilan avvalboshdan uzviy bog'liq bo'lgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

XVII asr boshlariga kelib sharq va g'arb savdogarlari ulkan hududlarni o'zlashtirdilar va deyarli butun dunyo bo'ylab joylashdilar. Shu tariqa ular insoniyat tarixida birinchi bo'lib yagona global iqtisodiy va siyosiy tizimning zaruriy asoslarini yaratdilar va mazkur tizim shakllanishi uchun zamin hozirladilar.

Shunday qilib, XV-XVI asrlarda yuz bergan buyuk geografik kashfiyotlar jahon tarixining rivojlanish jarayonida tub burilish yasadi va «Evropa siyosatining keskin, misli ko'rilmagan darajada kengayishiga olib keldi. Dunyo chegaralari muayyan darajada kengaydi. Endilikda Evropa mamlakatlari o'rtasidagi turli ziddiyatlarga mustamlakalar uchun kurashda raqobat ham qo'shildi». Shu tariqa yangi xalqaro iqtisodiy va siyosiy munosabatlarga, turli madaniyatlarning o'zaro ta'siriga va G'arbiy Evropa dengiz davlatlarining o'zlari kashf etgan er kurrasining turli hududlaridagi ekspansiyasiga asos solindi.

Fundamental globallashtiruv dunyo miqyosidagi aloqalar, tuzilmalar va munosabatlar yuzaga kelishi bilan bog'liq. Mazkur jarayonlar natijasida dunyo o'zining deyarli barcha jihatlarida yaxlit bir butun organizm sifatida uzil-kesil shakllandi. Fundamental deb nomlanuvchi bunday globallashtiruvning ilk alomatlari XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi, XX asr o'rtalariga kelib esa u to'la darajada borliqqa aylandi.

Ayni shu davrda dunyoni iqtisodiy bo'lib olish yakunlandi va buning natijasida turli mamlakatlar va xalqlarning kuchayib borayotgan o'zaro bog'liqligidan kelib chiqadigan mutlaqo yangicha tushdagi keskin xalqaro muammolar yuzaga keldi. Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiyot, siyosat va ijtimoiy hayotni, balki aloqa va kommunikatsiya vositalarini, shuningdek ma'naviy jabha – madaniyat, fan va falsafani ham qamrab oldi. Turli-tuman xalqaro tashkilotlar, forumlar, s'ezdlar, kongresslar vujudga kela boshladiki, bunga o'sha davrda aloqa va ommaviy kommunikatsiya vositalarining faol rivojlanishi ham imkoniyat yaratdi.

Shunday qilib, amalda butun dunyo kuchli davlatlar va yirik monopoliyalar o'rtasida keskin kurash va ta'sir doiralarini bo'lib olish maydoniga aylandi va bu pirovardda Birinchi jahon urushi boshlanishiga olib keldi. Bu urushda jahonning ko'p sonli xalqlari bevosita yoki bilvosita ishtirok etdi, chunki shu davrgacha dunyo miqyosida yuzaga kelgan iqtisodiy va siyosiy bog'liqlik sayyoraning birorta ham yirik davlatiga urushdan yoki hech bo'lmasa uning ta'siri va oqibatlaridan butunlay chetlashish imkonini bermas edi. Bu mazkur davrdan e'tiboran tarix faqat Evropa tarixi yoki, aytaylik, alohida Xitoy, Rossiya, Amerika, G'arb, Sharq tarixi bo'libgina qolmasdan, insoniyat tarixiga, ya'ni tom ma'nodagi jahon tarixiga ham aylanganidan dalolat beradi.

1918 yilda Birinchi jahon urushining tugashi xalqaro maydonda kuchlarning yangicha nisbati yuzaga kelishiga sabab bo'ldi va turli davlatlarning urushdan keyingi munosabatlari, manfaatlari va qarama-qarshiliklarini yanada tarangroq tugunga bog'lagan oqibatlarga olib keldi, shu tariqa butun dunyoni barcha asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha jahon hamjamiyatiga aylantirdi. Pirovardda Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari oralig'idagi davrda globallashuv jarayonlari yanada bo'rtibroq namoyon bo'ldi. Bu davrda, globallashuvning asosiy belgilari:

- a) biosferaga antropogen ta'sirning kuchayishi va insonning real «geologik kuch»ga aylanishi;
- v) ommaviy madaniyat, avvalo kino, musiqa, adabiyot, keng iste'mol mollari ishlab chiqarish sohasida faol rivojlana boshlashi;
- s) televizorning ixtiro etilishi, vaqt o'tishi bilan u ommaviy madaniyatning asosiy targ'ibotchisiga va globallashuv ramziga aylanishi;
- d) makon va vaqtni ilk bor insonning kundalik hayoti ko'rsatkichlariga qadar uzil-kesil «qisqartirgan» havo kemalarida qit'alararo qo'nmay, to'g'ri uchib o'tishlarda namoyon bo'ldi.

Ammo echilmagan ziddiyatlar va umumiy bog'liqlikning kuchayishi insoniyat tarixidagi eng katta va davomli urush – Ikkinchi jahon urushi boshlanishiga olib keldi. Bu safar dunyo miqyosidagi urushda Er aholisining to'rt dan uch qismi ishtirok etdi, Birinchi jahon urushiga qaraganda bir necha baravar ko'proq qurbonlar berildi.

Dunyo miqyosidagi jarayonlarning globallashuvi nuqtai nazaridan bu urushlarning ikkalasi ham amalda ayni bir global urushning turli bosqichlari edi. Ularning o'rtasidagi farq faqat miqdor ko'rsatkichlarida ko'rinadi. Mohiyat e'tibori bilan, ikkala urush ham ayni bir masalalarni echish – XX asr boshida bo'lib olingan, yaxlit va o'zaro bog'langan dunyoni qayta bo'lib olishga qaratilgan edi. Urush olib borish usullari ham deyarli bir edi, farqi esa, texnik jihozlanish darajasi va miqyosi Ikkinchi jahon urushida bir necha baravar yuqori, mafkuraviy ta'sir esa avvalgi urushda yo mavjud bo'lmagan radio, telefon, yo hali yaxshi rivojlanmagan aviatsiya, dengiz, temir yo'l, avtomobil transporti aloqa va kommunikatsiya vositalaridan keng foydalanish bilan ko'p karra kuchaytirilishida namoyon bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi ham, xuddi avvalgi jahon urushidek, urushdan keyingi dunyoviy tartibning o'ziga xos xususiyatiga aylangan bir qator olamshumul oqibatlarga olib keldi. Ularning orasida eng muhimi shu bo'ldiki, urush mutlaqo yangi qurol turi (atom va reaktiv

qurol) yaratish borasidagi tadqiqotlar va amaliy ishlarni rag'batlantirdi. Mazkur davrda ularning ilk namunalari jangovar sinovdan o'tkazildi va insoniyatga butun dunyoni xarobazorga aylantirish va barcha tirik mavjudotlarni qirib tashlash uchun cheksiz imkoniyatlar yaratdi. Fan-texnika taraqqiyotining ayni shu yutuqlari keyinchalik «sovuq urush» davrida avj olgan qurollanish poygasining mohiyati va mazmunini belgilab berdi va sayyoramizning nozikligi va makonda tutashligini amalda namoyish etdi.

Ikkinchi jahon urushining boshqa bir oqibati jamiyat hayotining ijtimoiy-siyosiy sohasida yuzaga keldi va u turli-tuman xalqaro tashkilotlarning mislsiz darajada o'sishida namoyon bo'ldi. Ularning orasida Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), hech shubhasiz, ajralib turadi. Evropadagi integratsiya jarayonlari ham urushning tugashi bilan bog'liq bo'lib, Buyuk Britaniya bosh vaziri U.Churchill Evropa qo'shma Shtatlarini tuzishga chaqirgan 1946 yilni ularning sanoq boshi deb hisoblash mumkin.

Bosh harbiy jinoyatchilar guruhi va natsistlarning asosiy tashkilotlari ustidan o'tkazilgan Nyurnberg sud jarayoni yana bir muhim tadbir va ayni vaqtda xalqaro munosabatlarni huquqiy tartibga solish sohasida dunyo miqyosidagi hamkorlikning ilk tajribasi bo'ldi. Bu jarayon 1945 yil 8 avgustda g'olib mamlakatlar – SSSR, AQSh, Buyuk Britaniya va Frantsiya tomonidan tashkil etilgan tarixdagi birinchi Xalqaro harbiy tribunal tomonidan amalga oshirildi va hozirgi xalqaro sud tizimini tashkil qilish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi. Ayni shu davrda liberalizm va demokratiya g'oyalari dunyo miqyosida keng tarqala boshladi, ijtimoiy borliq asoslarini, jamiyatning axloqiy negizlari va ijtimoiy rivojlanishning asosiy tamoyillarini qayta anglab etishga qaratilgan jiddiy tadqiqotlar va nazariy ishlovlar majmui paydo bo'ldi.

Globallashuvning serqirraligi. Dunyo miqyosidagi tahdidlar va globallashuv jarayonlarini aholining keng qatlamlari anglab etishi, shuningdek jahon hamjamiyati va unga mos keluvchi qadriyatlarga munosabat, madaniyat, turmush tarzining shakllanishi gldoballashuv serqirraligi bosqichiga xos xususiyat hisoblanadi. 1970-yillardan globallashuv o'z rivojlanishining yangi bosqichiga ko'tarildi va serqirra tus oldi. Ayni shu davrda axborot-texnologiya inqilobining rivojlanishi jadallashdi, mif, din, falsafa, fan, ekologiya bilan bir qatorda global ong ijtimoiy ongning yana bir shakli sifatida paydo bo'ldi.

Globallashuvning serqirragi jahon bozorini sezilarli darajada o'zgartirdi, jahon xo'jaligi o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etib, milliy xo'jaliklardan kuchliroq va muhimroq tus olishiga imkoniyat yaratdi. Quyidagilar globallashuv serqirraligining muhim xususiyatlari hisoblanadi:

a) «rezonans effekti»ning paydo bo'lishi, bunda iqtisodiy yuksalishlar yoki tangliklar bir mamlakatdan u bilan uzviy bog'liq bo'lgan boshqa mamlakatlar va mintaqalarga o'tadi;

v) turli tovarlar va xizmatlar jahon bozorlarining yaratilishi;

s) ko'rsatilgan tovarlar va xizmatlarga jahon narxlarining shakllanishi, ular mazkur tovarlar va xizmatlar milliy ishlab chiqaruvchilarining siyosatini ko'p jihatdan belgilashi.

Iqtisodiyotning internatsionallashuvi va pul rolining unifikatsiyalashuvi bilan bir qatorda ommaviy jamiyat va unga mos keluvchi ommaviy madaniyatning shakllanishi serqirra globallashuvning o'ziga xos xususiyatiga va muayyan darajada uning qonuniy mahsuliga aylandi.

Zamonaviy transport va aloqa vositalari sharofati bilan makon va vaqt omillari amalda muhim ahamiyatga ega bo'lmay qolgan globallashuv sharoitida, til turli xalqlarning iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, maishiy va hokazo aloqalari va muloqoti yo'lidagi oxirgi jiddiy to'siq bo'lib qoldi. Umumiy qabul qilingan tilga ob'ektiv ehtiyoj doimo mavjud bo'lgan, lekin jahon savdosi va kapitallarni bir joydan boshqa joyga o'tkazish hajmlari ko'p karra o'sgan, siyosiy

munosabatlar global darajagacha kengaygan, xalqaro jamoat tashkilotlari, sport musobaqalari, turistik industriya va shu kabilar paydo bo'lgan serqirra globallashuv davrida u ayniqsa kuchaydi. Bugungi kunda ingliz tili bir qator ob'ektiv sabablarga ko'ra madaniyatlararo muloqot tiliga aylandi.

1991 yilda Internet paydo bo'lganidan so'ng dunyo informatsion jihatdan ham uzil-kesil tutashdi. Kompyuter inqilobi va Internet tarmog'ining rivojlanishi chegaralardan boshqa hamma narsa mavjud bo'lgan yangi axborot maydonini vujudga keltirdi.

Globallashuvning serqirraligi siyosatning ham sezilarli darajada o'zgarishiga olib keldi. 1990-yillargacha «sovuq urush» holatida bo'lgan ikki harbiy-siyosiy blokning qattiq qarama-qarshiligi bilan tavsiflangan ikki qutblilik xalqaro munosabatlarning asosiy xususiyati sanalgan bo'lsa, sotsialistik tizim parchalanishi bilan vaziyat butunlay o'zgardi.

So'nggi yillarda milliy davlatlar faoliyati bilan bir qatorda xalqaro munosabatlarning yangi, «noan'anaviy» sub'ektlarining faolligi va ta'siri ham ancha o'sdi. Bu sub'ektlar o'z soni, moliyaviy imkoniyatlari va siyosiy ta'siriga ko'ra ayrim davlatlar bilan bemalol bellasha oladi. Xalqaro munosabatlarning mazkur sub'ektlari orasida eng muhimlari hukumatlararo tashkilotlar, transmilliy korporatsiyalar, xalqaro nohukumat tashkilotlar hisoblanadi. «Yashillar», «muqobillar», antiglobalistlar kabi ijtimoiy harakatlar ham keng dovruq qozondi.

Globallashuvning serqirraligi madaniyat, xalqaro munosabatlar va xalqaro huquq sohasida jiddiy tarkibiy o'zgarishlar yasash bilan bir qatorda axloq, xulq-atvor me'yorlari, qadriyatlarga munosabat va mo'ljallarda ham muhim o'zgarishlarga kuchli ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mutlaqo yangi hodisa – jahon jamoatchilik fikri yuzaga keldi va sayyoramizda o'zini jahon fuqarosi deb hisoblovchi odamlar soni ko'paydi.

Jahon hamjamiyati yangi ming yillik chegarasidan o'tib, o'z tarixiy rivojlanishining butunlay yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Bu bosqich jahon ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy aloqalarining tarqoqligi va parokandaligidan ularning birligi, yaxlitligi, yagonaligi va globalligiga o'tish bilan tavsiflanadi.

Global muammolar globallashuvning oqibati sifatida. Ko'rib chiqilgan globallashuv jarayonlari odamlarga yangi g'am-tashvishlar va ijtimoiy hayotning internatsionallashuvidan kelib chiqadigan yangi (global) muammolar keltirdi. Yuqorida qayd etib o'tilganidek, ular ijtimoiy rivojlanishda, shuningdek «jamiyat-tabiati» tizimida uzoq vaqt mobaynida yuz bergan miqdor va sifat o'zgarishlari mahsuli bo'ldi.

Shuni ta'kidlash lozimki, jahon hamjamiyati nafaqat yanada rang-barang, balki avvalgidan ham ziddiyatliroq shakl-shamoyil kasb etgani bilan tavsiflanadigan hozirgi vaziyat tarixda hech qachon bo'lmagan.

Bir tomondan, u bir-biriga o'xshamaydigan, katta va kichik, rivojlangan va qoloq, tinchliksevar va urushqoq, yosh va qadimgi ko'p sonli madaniyatlar, millatlar va davlatlardan iborat. Boshqa tomondan esa, insoniyat uchinchi ming yillikka yagona organizm sifatida, bir «umumiy uy», aniqroq aytganda, yashash sharoitlari nafaqat tabiiy ko'rsatkichlar, ya'ni yashash uchun yaroqli hudud bilan, balki hayot faoliyati uchun zarur resurslar mavjudligi bilan ham chegaralangan Er deb atalmish katta va odamga to'lib ketgan «kommunal kvartira» aholisi sifatida qadam qo'ydi. Bu to'la anglab etish jarayoni so'nggi o'n yilliklardagina yuz bergan va endilikda u bilan barcha mamlakatlar va xalqlar hisoblashishga majbur bo'lgan borliqdir.

Ayni vaqtda shuni ta'kidlash lozimki, global muammolarning paydo bo'lishi qandaydir yangilishish, kimningdir xatosi yoki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishning ataylab tanlangan strategiyasi natijasi emas. Bu tarix injiqligi yoki tabiiy anomaliyalar mahsuli ham emas. Ushbu muammolarning ildizlari ancha chuqur bo'lib, industrial jamiyat, umuman texnokratik yo'naltirilgan madaniyatning keng miqyosdagi inqirozini yuzaga keltirgan hozirgi tsivilizatsiyaning vujudga kelish tarixiga borib taqaladi.

Mazkur inqiroz odamlarning bir-biri bilan, jamiyat va tabiat bilan o'zaro aloqalarining butun majmuini qamrab oldi va deyarli butun jahon hamjamiyatiga, rivojlanayotgan mamlakatlarga va rivojlangan mamlakatlarga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Insonning atrof muhitga salbiy ta'siri aynan rivojlangan mamlakatlarda, asosan bu erda jadal sur'atlarda va stixiyali tarzda rivojlangan iqtisodiyot bilan bog'liq sabablarga ko'ra oldinroq va bo'rtibroq namoyon bo'ldi. Shu ma'noda 2008 yilda boshlanib, butun dunyoni larzaga solgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi nafaqat rivojlangan sanoat mamlakatlari, balki rivojlanayotgan, ayniqsa bozor munosabatlari qaror topayotgan davlatlarda ham o'z salbiy oqibatini o'tkazmasdan qolmadi. Ayni paytda global moliyaviy inqiroz jahon moliya bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va uni tubdan isloh qilishning zarurligini ko'rsatib berdi. Ushbu moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qanday davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari ko'p jihatdan bir qator omillarga, xususan, mamlakat moliya valyuta tizimi nechog'lik mustahkam ekanligi, milliy kredit institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi, oltin valyuta zahirasi hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati, shuningdek, iqtisodiyotning barqarorlik, diversifikatsiya va raqobatbardoshlik darajasi bilan bog'liq. Darhaqiqat, I.A.Karimov aytganlaridek "mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2010 yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi O'zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi"¹. Bu esa respublikamiz moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining barqaror va ishonchliligi, ularning himoya mexanizmlarini kuchaytirish uchun, xalqaro moliya inqirozining mamlakat bank tizimiga ta'siri darajasini e'tiborga olgan holda, Markaziy bankning pul-kredit siyosati dastaklari, likvidligini tartibga solish instrumentlarini yanada takomillashtirish, bank xizmatlaridagi innovatsiyalarni hisobga olgan holda banklar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni yanada takomillashtirishni talab qiladi. Hozirgi kunda bu vazifa bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Ijtimoiy rivojlanishning jadallashuvi. Bunday rivojlanish, avvalo, atrof muhitning tanazzuliga olib keldi va tez orada insonning o'zi ham tanazzulga yuz tutganini namoyon etdi. Zero inson xulq-atvori, tasavvurlari va fikrlash tarzi uning atrofida yuz bera boshlagan o'zgarishlarga muvofiq o'z vaqtida o'zgarishga qodir bo'lmay qoldi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning jadal sur'atlarda rivojlanishiga esa insonning o'zi va uning fan va texnika sohasidagi yangi va yangi yutuqlar bilan ko'p karra kuchaytirilgan izchil o'zgartiruvchi faoliyati sabab bo'ldi.

So'nggi o'n yilliklarning o'zida fan-texnika yutuqlari o'sishi natijasida jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishida avvalgi yuz yilliklarga qaraganda ko'proq o'zgarishlar ro'y berdi. Bunda o'zgarishlar jarayoni o'sib boruvchi tezlikda rivojlandi va ijtimoiy-iqtisodiy jabhalarda yanada chuqurroq va jiddiyroq o'zgarishlar yasadi. Masalan, verbal (og'zaki) muloqotdan yozuvning yaratilishiga qadar insoniyat taxminan uch million yilga, yozuvdan kitob bosmasi ixtiro qilingunga qadar taxminan besh ming yilga, kitob bosmasidan telefon, radio, televidenie kabi audiovizual vositalar yaratilgunga qadar taxminan besh yuz yilga teng yo'lni bosib o'tgan bo'lsa, odatdagi audiovizual vositalardan zamonaviy kompyuterlarga o'tish uchun ellik yildan kamroq vaqt talab etildi. Misli ko'rilmagan sur'atlarda-atigi 10-15 yil ichida odamlar Internet va uyali aloqa yordamida muloqot qilish uchun cheksiz imkoniyatlarni qo'lga kiritdilar. Yangi ixtirolar yaratilganidan ular amalga joriy etilgunga qadar o'tadigan vaqt ham yanada qisqardi; ular endi aksariyat hollarda yillar bilan emas, balki oylar va hatto kunlar bilan o'lchanadi. XXI asrning eng so'nggi kashfiyotlaridan biri bo'lmish nanotexnologiyalarning (mitti texnologiyalar) yaratilishi insonning barcha sohadagi imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. (Bu haqda Axborot va axborotlashuvning falsafiy asoslari mavzusida batafsil ma'lumot berilgan).

Shunday qilib, atigi ikki-uch yuz yil muqaddam turli millatlar asosan alohida-alohida yashagan, ularning o'zaro aloqalari yaxshi yo'lga qo'yilmagan bo'lsa, endilikda Erda nafaqat «oq dog'lar», ya'ni inson oyog'i etmagan joylar qolmadi, balki tabiiy holatiga inson bevosita

yoki bilvosita ta'sir ko'rsatmagan sof hududlar, suv va fazo bo'shliqlari ham deyarli mavjud emas. Bularning barchasi endi bizning sayyoramizni «umumiy uy», «Koinotdagi orolcha», «qattiq to'lqinlanayotgan okeandagi qayiq», «dunyoviy qishloq» deb, barcha odamlar uchun umumiy tus olgan muammolarni esa - olamshumul, umuminsoniy, global deb nomlash uchun asos bo'lmoqda.

Global tendentsiyalarni anglashning ahamiyati. Jahonda yuz berayotgan o'zgarishlarning ba'zi bir tendentsiyalari olimlar va faylasuflar diqqat markazidan bu o'zgarishlar barchaga ravshan bo'lishidan oldinroq o'rin oldi. Masalan, ijtimoiy rivojlanishga turli tsivilizatsiyalarning oldinma-ketin almashishi sifatida qaragan ingliz tarixchisi A.Toynbi (1889-1975) kompyuter inqilobidan ancha oldin «XX asrda umumjahon tarixi boshlandi» degan xulosaga keldi. Shu tariqa tub o'zgarishlar nafaqat jamiyat qurilishi negizlarida, balki dunyo miqyosida yuz berayotgan ijtimoiy jarayonlarning asosiy tendentsiyalarida ham aks etgani ta'kidlandi.

Hozirgi zamon nemis falsafasining atoqli namoyandasi K.Yaspers (1883-1969) bu xususda yanada aniqroq fikr bildirdi. U 1948 yilda e'lon qilgan «Tarix kurtaklari va uning maqsadi» asarida, jumladan, shunday deb yozadi: «Ilk bor olamshumul ahamiyat kasb etgan bizning tarixan yangi sharoitimiz Erda odamlarning real birligidan iboratdir. Zamonaviy aloqa vositalarining texnik imkoniyatlari sharofati bilan sayyoramiz insonga to'la ochiq bo'lgan yagona yaxlitlikka aylandi» .

Bu, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, tarixiy o'lchovlarga ko'ra jadal sur'atlarda emas, balki misli ko'rilmagan shitob bilan yuz berdi. Bunda dunyoning yagonaligi tarixiy taraqqiyotni belgilovchi muhim omilga aylandi. Ikkinchi jahon urushi jahon hamjamiyatining parokandaligiga uzil-kesil chek qo'ydi. Urush tugagani zahoti K.Yaspers «Shu davrdan e'tiboran yaxlit bir butunning yagona tarixi sifatidagi jahon tarixi boshlanadi, - deb qayd etdi. Endi butun dunyo asosiy muammo va vazifaga aylandi. Shu tariqa tarixning butunlay o'zgarishi yuz beradi. Dunyo mamlakatlari va xalqlari tutashdi. Er kurrasi yaxlit va yagona tus oldi. Yangi xavflar va imkoniyatlar paydo bo'lmoqda. Barcha muhim muammolar dunyo miqyosidagi muammolarga, vaziyat – butun insoniyat vaziyatiga aylandi» .

Borliq, ong, hayotning mazmuni azaliy falsafiy muammolariga va falsafada muttasil muhokama qilinadigan boshqa masalalarga **hozirgi davr shu tariqa ilgari hech qachon mavjud bo'lmagan, mutlaqo yangi mavzu – insoniyatning yagona taqdiri va Erdagi hayotni saqlash**mavzusini qo'shimcha qildi.

XX asrda fan va texnika sohasidagi aqlni lol qoldiradigan natijalar ta'sirida ilk texnokratik ijtimoiy nazariyalar paydo bo'ldi. Shulardan birining muallifi – amerikalik iqtisodchi va sotsiolog T.Veblen jamiyatning rivojlanishida sanoat ishlab chiqarishi va texnika taraqqiyotining etakchi rolini birinchilardan bo'lib falsafiy jihatdan asoslab berdi. Uning fikricha, hozirgi zamon davlati muhandislar va texniklar tomonidan boshqarilishi lozim, chunki ishlab chiqarishni jamiyat manfaatlarida rivojlantirish (bu g'oya T.Veblen texnokratik nazariyasining mag'zini tashkil etadi) faqat ularning qo'lidan keladi va siyosiy hokimiyat ularga ayni shu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun kerak.

Shu davrda yangi tendentsiyalarga nisbatan boshqacha munosabatni ilgari suruvchi yondashuvlar ham paydo bo'ldi. Xususan, tabiat bilan jamiyatning o'zaro munosabati muammolarini anglab etishda V.I.Vernadskiyning roli va u noosferani yaxlit umumbashariy hodisa sifatida tushunishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi.. Shunga o'xshash fikrlarni taniqli frantsuz faylasufi, teolog P.Teyyar de Sharden ham ilgari suradi. Biosferaning tarkibiy qismi sifatida insonning betakrorligini asoslashga harakat qilar ekan, u insonning tabiat bilan munosabatlarini uyg'unlashtirish kontseptsiyasini rivojlantirdi va butun insoniyatning birlashishi yo'lida egoistik niyatlardan voz kechishga chaqirdi .

Shunday qilib, faylasuflar va olimlar XX asrning birinchi yarmidayoq nafaqat yangi davr – umumbashariy hodisalar davri boshlanayotganini, balki bu yangi sharoitlarda odamlar tabiiy va ijtimoiy stixiyaga faqat bahamjihat qarshilik ko'rsata olishi mumkinligini ham anglab etdilar.

Texnooptimizm. Ammo qayd etilgan qarashlar 60-yillarning boshlariga kelib texnokratik kayfiyatlarning yangi to'liqlini bilan chetga surib qo'yildi va qariyb ikki o'n yillik mobaynida ommaviy ongga o'z ta'sirini yo'qotdi. Bunga urushdan keyingi davrda jahonning deyarli barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarini qamrab olgan sanoat yuksalishi sabab bo'ldi. 50-60-yillarda ijtimoiy taraqqiyot istiqbollari G'arbda ham, Sharqda ham aksariyat mamlakatlar uchun porloq bo'lib tuyular edi.. Ijtimoiy ongda har qanday dunyoviy va hatto koinot muammolarini fan va texnika yordamida hal qilish mumkin degan illyuziyani yaratgan texnooptimistik kayfiyatlar kuchaydi Bunday qarashlar «iste'mol jamiyati»ni ijtimoiy rivojlanish maqsadi deb e'lon qilgan ko'p sonli nazariyalarda o'z aksini topdi. Ayni shu davrda «industrial», «postindustrial», «texnotron», «informatsion» jamiyatlarning turli kontseptsiyalarini yaratish ustida faol ish olib borildi.

1957 yilda taniqli iqtisodchi va sotsiolog J.Gelbreyt «Serobgarchilik jamiyati» kitobini e'lon qildi va uning asosiy g'oyalarini keyinchalik o'zining «Yangi industrial jamiyat» deb nomlangan boshqa asarida rivojlantirdi. Uning asarlarida inson fan va texnika sohasida erishayotgan yutuqlarga yuksak va faqat ijobiy baho beriladi, mazkur yutuqlar ta'sirida jamiyat iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmalarida chuqur o'zgarishlar yuz berayotganiga e'tibor qaratiladi.

Taniqli frantsuz faylasufi R.Aron asarlarida, shuningdek, uning 1956-1959 yillarda Sorbonna universitetida o'qilgan ma'ruzalarida, amerikalik siyosatshunos U.Rostouning 1960 yilda chop etilgan va o'z davrida shov-shuvga sabab bo'lgan «Iqtisodiy o'sish bosqichlari. Nokommunistik manifest» kitobida «industrial jamiyat» nazariyasi yanada to'laroq asoslab berildi.

Bu olimlar fikriga ko'ra, fan-texnika inqilobi ta'sirida «odatdagi» agrar jamiyat o'rnini sanoat jihatidan taraqqiy etgan «industrial» jamiyat egallaydi va bu erda bozor sharoitida ommaviy ishlab chiqarish birinchi o'ringa chiqadi. Sanoatning rivojlanish va texnika yutuqlaridan foydalanish darajasi bunday jamiyat progressivligining bosh mezonlariga aylanadi.

Jamiyat hayotining barcha sohalariga kompyuterlarning keng joriy etilishi yangi nazariyalar, chunonchi: «postindustrial», «informatsion» (D.Bell, G.Kan, J.Furaste, A.Turen), «texnotron» (Z.Bjezinskiy, J.J.Servan-Shrayber), «o'ta industrial», «kompyuter» (A.Toffler) jamiyati nazariyalari yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Ularda ijtimoiy taraqqiyotning asosiy mezoni sifatida texnika yutuqlari, aniqrog'i faqatgina ular emas, balki fan va ta'limning rivojlanishi amal qiladi. Kompyuter texnikasi negizida yaratilgan yangi texnologiyalarning amalga joriy etilishi taraqqiyotning muhim mezoni hisoblanadi.

Amerikalik taniqli faylasuf va sotsiolog D.Bell bo'lg'usi ijtimoiy qurilish shakl-shamoyillarini belgilar ekan, hali Internet paydo bo'lishidan ancha oldin shunday degan edi: «Shunga ishonchim komilki, axborot va nazariy bilim postindustrial jamiyatning strategik resurslaridir. Bundan tashqari, o'zining yangi ro'ida ular hozirgi tarixning tub burilish nuqtalaridir» .

D.Bell birinchi burilish nuqtasi sifatida hozirgi jamiyatda «umumiy bilim» sifatida asosiy ishlab chiqaruvchi kuchga aylangan fan xususiyatining o'zgarishini qayd etadi. Ikkinchi burilish nuqtasi yangi texnologiyalar paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lib, ular, sanoat inqilobi davri texnologiyalaridan farqli o'laroq, o'ta moslashuvchan va osongina qayta ixtisoslashtirilishi mumkin. U «Hozirgi texnologiya betakror va ayni vaqtda rang-barang natijalarga erishish uchun ko'p sonli muqobil yo'llar ochadi, bunda moddiy ne'matlar ishlab chiqarish mislsiz darajada o'sadi. Bular – imkoniyatlar, hamma gap ularni ro'yobga chiqarishda» , deb qayd etgan edi.

Texnopessimizm fan texnika yutuqlari insoniyatni boshi berk ko'chaga olib kiradi va pirovardda u halok bo'ladi deb hisoblaydi. Ko'rib chiqilayotgan nazariyalarning ayrim tarafdorlari fan-texnika inqilobining salbiy oqibatlariga, xususan atrof muhitning ifloslanishi muammolariga ma'lum darajada e'tibor bergan bo'lsalar-da, lekin, umuman olganda, ularning hech biri bundan 1980-yillarning o'rtalarigacha jiddiy tashvishga tushmadi. Chunki, fan-texnika taraqqiyoti hamma narsaga qodir ekanligiga ishonch haddan tashqari katta edi.

Ayni zamonda 1960-yillarning oxirlaridan ekologik qiyinchiliklardan tashqari aksariyat davlatlar va hatto qit'alarga tahdid solgan boshqa muammolar: aholining nazoratsiz o'sishi, turli mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasining notekisligi, xom ashyo resurslari va oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash va boshqalar tobora bo'rtibroq namoyon bo'la boshladi. Tez orada ular fan va falsafa diqqat markazidan o'rin olib, qizg'in bahs va munozaralar predmetiga aylandi.

Ko'rsatilgan muammolarni falsafiy tahlil qilish borasidagi dastlabki urinishlarning o'ziyoq texnokratik tendentsiyalarga zid bo'lgan, keyinchalik «texnologik pessimizm» deb nomlangan qarashlarni namoyon etdi. «ekopessimizm», asosiy e'tibor inson faoliyatining salbiy oqibatlari va atrof muhit muammolariga qaratilgan, ularni echish imkoniyatlari salbiy tusda ko'rilgan holdir.

Ko'pgina taniqli olimlar va faylasuflar, xususan G.Markuze, T.Rozzak, P.Gudmen va boshqalar o'z o'tmishdoshlarini shafqatsiz stsentizmida, insonni fan va texnika quliga aylantirishga urinishda ayblab, fan-texnika taraqqiyotiga qarshi chiqdilar. Fan-texnika taraqqiyotiga va umuman ijtimoiy taraqqiyotga qarshi norozilikning yangi to'liqini yuzaga kela boshladi. Bu to'liqin ta'sirida paydo bo'lgan g'oyalar «aksiliste'mol» jamiyatini asoslashga harakat qilar va «o'rtacha odam»ni ozginaga qanoat qilish lozimligiga ishonitirishga qaratilgan edi. Global muammolar paydo bo'lishining aybdorini topishga urinish jarayonida asosiy ayb «zamonaviy texnologiya»ga qo'yildi. Nafaqat fan yutuqlari, balki taraqqiyot g'oyasi ham shubha ostiga olindi. O'z davrida J.J.Russo ilgari surgan «tabiat bag'riga qaytish»ga chorlovlar paydo bo'ldi, iqtisodiy rivojlanishni erishilgan darajada «to'xtatish» taklif qilindi.

Rim klubi. Yuqorida qayd etilgan qarashlardagi tub burilish asosan Rim klubi faoliyati ta'sirida yuz berdi. 1968 yil Rimda o'zining birinchi majlisiga yig'ilgan olimlar, faylasuflar va jamoat arboblarning bu nufuzli xalqaro tashkiloti hozirgi davrning eng muhim umuminsoniy muammolari bo'yicha ma'ruzalar tayyorlash va e'lon qilishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ydi. Bu tashkilotning 1972 yilda e'lon qilingan «O'sish chegaralari» deb nomlangan birinchi ma'ruzasiyoq juda katta shov-shuvga sabab bo'ldi, chunki insoniyat o'zi anglamagan holda «poroxli bochka ustida o'tirib, gugurt o'ynayotgani»ni ko'rsatib berdi. Rim klubining asoschisi va birinchi prezidenti Aurelli Pechchei mazkur tadqiqotga yozgan so'zboshisida shunday deb qayd etgan edi: «Endilikda ona-Erimiz har qanday o'sish sur'atlariga dosh berishga, insonning har qanday erkaliklarini ko'tarishga qodir ekanligiga sog'lom fikrlaydigan odamlarning birortasi ham ishonmaydi. O'sish chegaralari borligi ravshan, lekin ularning qandayligi va qaerdaligini hali aniqlash lozim».

Mazkur ma'ruza mualliflari shunday aniqlash bilan shug'ullandilar. Olingan natijalarning muxtasar mazmuni shundan iborat ediki, sayyoramiz hajmining chegaralari muqarrar tarzda inson imkoniyatining chegaralarini ham nazarda tutadi; moddiy o'sish cheksiz darajada davom etishi mumkin emas; ijtimoiy rivojlanishning haqiqiy chegaralari moddiy omillar bilan emas, balki ekologik, biologik va hatto madaniy omillar bilan belgilanadi. Ular jahon rivojlanishi asosiy tendentsiyalarining kompyuter modelini tuzib, mazkur tendentsiyalar saqlangan holda uchinchi ming yillik boshidayoq insoniyat voqealar ustidan nazoratni butunlay yo'qotishi va natijada halokatga yuz tutishi mumkin, degan to'xtamga keldilar. Bundan ishlab chiqarishning o'sishini to'xtatish, tobora ko'payib borayotgan aholi sonini esa tegishli ijtimoiy siyosat yordamida barqarorlashtirish lozim, degan xulosaga kelindi.

Ma'ruza jahonning ko'plab tillariga o'girildi va dunyo bo'ylab keng tarqaldi, ishlab chiqarishning o'sishini to'xtatish g'oyasi tarafdorlari va muxoliflari o'rtasida qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. So'ngra navbatdagi ma'ruzalar majmui (bugungi kunda ular yigirmatadan oshib ketdi) paydo bo'ldi. Bu ma'ruzalar umuminsoniy muammolarning ko'pgina jihatlarini yoritib berdi va ularga nafaqat olimlar va faylasuflar, balki siyosatchilar, jamoat arboblari, umuman jahon hamjamiyati e'tiborini qaratdi.

Global muammolarni echishda falsafaning roli. Og'ir va murakkab vazifalarni echishda insonga fan doim yordam bergan. Bir paytlar erishib bo'lmaydigan, inson imkoniyatlari darajasidan tashqarida bo'lib tuyulgan narsalarning aksariyatiga aynan fan yordamida erishilgan. Ayni shu sababli global muammolar xavf solayotgani haqidagi ilk ogohlantirishlarning o'ziyoq odamlarni fanga o'z e'tiborini qaratishga, olimlarni esa bu muammolarni echish yo'llarini izlashga majbur qildi.

Yuzaga kelgan vaziyatning o'ziga xosligi va yangiligi shundan iboratki, har qanday muayyan muammolarni ayrim fan yoki bir necha fanlar majmui doirasida o'rganish mumkin bo'lsa, inson, jamiyat va tabiatni ularning ko'p sonli o'zaro aloqalari va o'zaro bog'liqliklarida qamrab oluvchi murakkab tizimdan iborat global muammolarni tadqiq etishga ayrim fanlar qodir emas. Zero o'z tadqiqoti ob'ekti – u yoki bu ayrim muammoni boshqa global muammolar kontekstida talqin qilishga muayyan fanlar doirasi torlik qiladi. Shu sababli u yoki bu fan qaysi muayyan vazifalarni echishidan qat'iy nazar, ular bilan bog'liq jarayonlar va hodisalarga, ya'ni butun vaziyatga, shu jumladan oxir-oqibatda olingan natijalarga nisbatan falsafiy yondashuv doimo tadqiqotning zaruriy sharti hisoblanadi.

Har qanday ayrim fanlar muayyan bosqichda o'z tadqiqot predmetini falsafiy jihatdan anglab etishga u yoki bu darajada muhtoj bo'ladi. Muayyan fan predmetiga va insoniyat oldida turgan muammolarga nisbatan bunday keng yondashuvsiz fundamental kashfiyotlar qilish ham, umuman fanning rivojlanishi ham mumkin emas.

Shunday qilib, ayni holda, bir tomondan, masalalarning falsafiy echimi to'g'risida, boshqa tomondan esa – falsafa fanlarning keng doirasi o'zaro aloqa qilishini rag'batlantirishi, bunda ularning fanlararo birlashuvi muhim o'rin tutishi to'g'risida so'z yuritiladi.

Garchi falsafa odamlarning kundalik hayoti va amaliyotidan ancha uzoqda bo'lgan haddan tashqari umumiy masalalarni o'rganadi, degan fikr mavjud bo'lsa-da, u (falsafa) global muammolarni echishda muhim rol o'ynaydi. Zero, umumiy nazariyalar ba'zan bilimning aksariyat muayyan sohalariga qaraganda ko'proq samara berishi mumkinligi yaxshi ma'lum. Albatta, falsafa siyosiy va boshqa qarorlar qabul qilish jarayoniga muqarrar tarzda va bevosita ta'sir ko'rsatadi, deb aytish uncha o'rinli bo'lmaydi. Zero, uning bosh vazifasi dunyoqarashni shakllantirish va shu tariqa amaliy qarorlar ishlab chiqish jarayoniga bilvosita ta'sir ko'rsatishdan iborat. Uning vazifasi global muammolarning tabiiy-ilmiy va texnikaviy jihatlarini bevosita o'rganishdan emas, balki boshqa fanlar taklif qiladigan tegishli echimlarning falsafiy, metodologik, madaniy va axloqiy negizini ta'minlashdan iborat.

Falsafiy tadqiqot muayyan fanlarning mazkur sohadagi yutuqlariga tayanib, masalaning ayrim jihatlarini mavhumlashtiradi va global muammolarni ular bir-birini qay darajada taqozo etishi nuqtai nazaridan o'rganadi. Boshqacha aytganda, falsafiy yondashuv global muammolarni ularning ijtimoiy ahamiyati va ijtimoiy belgilanganligi nuqtai nazaridan yaxlit o'rganishni nazarda tutadi. Bunday tadqiqot avvalo global muammolarning mohiyatini aniqlashni nazarda tutadi, chunki ularning asl tabiati va genezisini aniqlash bu muammolarning ilmiy va amaliy echimini topish yo'llarini ko'p jihatdan belgilab beradi.

Global muammolarni falsafiy anglab etishning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflar ekanmiz, falsafaning asosiy funktsiyalaridan kelib chiqadigan va bilishning shu shakligagina xos bo'lgan xususiyatlarni qayd etib o'tamiz.

Birinchidan, falsafa, dunyoqarashni shakllantirar ekan, inson faoliyati yo'nalishini ko'p jihatdan belgilaydigan muayyan mo'ljallar beradi. Shu tariqa falsafa o'zining dunyoqarashni shakllantirish va aksiologik funktsiyalarini bajaradi.

Ikkinchidan, turli fanlar doirasida o'rganiladigan murakkab tizimlar haqida yaxlit tasavvur mavjud emasligi bu fanlarning o'zaro hamkorligi yo'lida jiddiy to'siq hisoblanadi. Shu ma'noda falsafaning mazkur fan doirasida yuzaga keladigan nazariyalarni umumlashtiruvchi metodologik funktsiyasi ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ilmiy bilimning integratsiyalashuviga ko'maklashadi.

Uchinchidan, falsafa ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni tarixiy kontekstda tushuntirish imkonini beradi. U jamiyat va tabiat rivojlanishining umumiy qonunlarini ta'riflaydi va shu sababli global muammolarni o'rganishda ularni ijtimoiy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq bo'lgan qonuniy hodisa sifatida tushunishga yo'l ko'rsatadi. Shunday qilib, global muammolarning paydo bo'lishi tasodif yoki insoniyatni halokatga oldindan mahkum etuvchi taqdirning hukmi sifatida emas, balki qarama-qarshiliklarga to'la insoniyat tarixi ob'ektiv rivojlanish jarayonining mahsuli sifatida qaraladi.

To'rtinchidan, falsafa global muammolar rivojlanishining umumiy tendentsiyasini, ularning o'zaro aloqasi va bir-birini taqozo etish darajasini falsafiy nuqtai nazardan anglab etish imkonini beradi.

Beshinchidan, falsafa nazariy fikrlash madaniyatini rivojlantirish uchun imkoniyat yaratish orqali ma'naviy - madaniy funktsiyani bajaradi. Turli xalqlarning falsafa tarixini o'rganish, ularning madaniyati bilan ham tanishish imkonini beradi. Muayyan xalqlar oldida turgan muammolarning birortasini ham ularning madaniyatiga bog'lamasdan echish mumkin emas.

Oltinchidan, global muammolarga oid ilmiy axborotning shiddat bilan o'sib borayotgan oqimida yanada aniqroq mo'ljall olish imkoniyati tabiiy-tarixiy jarayonni yaxlit ko'rish va uni talqin qilishga nisbatan dialektik yondashuv mahsuli hisoblanadi.

Ettinchidan, falsafa inson hayotining mazmuni, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yadiki, bu insoniyatga global muammolar tahdid solayotgan sharoitda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Nihoyat, falsafaning yana bir muhim metodologik funktsiyasi shundan iboratki, u insoniyatning hozirgi muhim muammolari bilan bevosita bog'liq bo'lgan va bashariyat rivojlanishining ob'ektiv tendentsiyalarini tushunish va anglab etishda ulkan rol o'ynaydigan «tabiat», «jamiyat», «tsivilizatsiya», «ijtimoiy taraqqiyot», «fan-texnika inqilobi» kabi boshqa kategoriyalarni ishlab chiqadi.

Hozirgi davrning global muammolarini o'rganishga nisbatan falsafiy yondashuv haqida muayyan tasavvur hosil qilgach, endi globallashuv jarayonlari kuchayishiga qarab ahamiyati oshib borayotgan muammolarning o'zini shu nuqtai nazardan ko'rib chiqamiz.

Global muammolarning mohiyati. «Hozirgi davrning global muammolari» tushunchasi 1960-yillar oxiri – 1970-yillarning boshlarida keng tarqaldi va shundan beri ilmiy va siyosiy muomala(leksikon) hamda ommaviy ongdan mustahkam o'rin oldi. Aksariyat hollarda u global sanalmagan voqealar va hodisalarga nisbatan qo'llaniladigan atama sifatida ishlatiladi. Bunday holga milliy va umumbashariy ahamiyatga molik voqealar tenglashtirilganida, masalan, muayyan bir mamlakatning ijtimoiy muammolarini nazarda tutib, ular «global» deb nomlangan holda duch kelish mumkin.

Falsafada bu vazifani echish uchun tegishli mezonlar belgilangan bo'lib, ularga muvofiq u yoki bu muammo global deb belgilanadi va shu tariqa bunday xususiyatga ega bo'lmagan boshqa ko'p sonli muammolardan farqlanadi.

Etimologik jihatdan «global» atamasi, «globallashuv» atamasi kabi, er kurrasi bilan bog'liq. Ayni shu sababli butun insoniyat manfaatlariga daxldor muammolarni ham, dunyoning turli nuqtalaridagi har bir ayrim insonga tegishli bo'lgan, ya'ni umuminsoniy xususiyat kasb

etadigan muammolarni ham «global» deb nomlash odat tusini olgan. Ular jahon iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining muhim ob'ektiv omili sifatida ayrim mamlakatlar va mintaqalarning rivojlanishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ularni echish aksariyat davlatlar va tashkilotlarning kuch-g'ayratini xalqaro darajada birlashtirishni nazarda tutadi. Ayni vaqtda global muammolarning echilmay qolishi butun insoniyat kelajagi uchun halokatli oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Muammolarning turli darajalari. Global muammolar butun dunyogagina tegishli bo'lmay, uning mintaqalari va hatto ayrim mamlakatlar darajasida namoyon bo'lgani bois, ilmiy adabiyotlarda ularning umuminsoniy ahamiyatini tan olish bilan bir qatorda, ularni mohiyati o'zgacha, ta'sir doirasi esa torroq bo'lgan ayrim, mahalliy, mintaqaviy muammolardan farqlash ham amalga oshiriladi. Turli darajadagi muammolarni «umumiylik», «xususiylik» va «yakkalik» falsafiy kategoriyalarining muayyan ifodasi sifatida o'rganar ekanlar, ularni odatda shunday talqin qiladilarki, xususiy muammolar ayrim muammolar sifatida, mahalliy va mintaqaviy muammolar – xususiy muammolar sifatida, global muammolar esa – umumiy muammolar sifatida amal qiladi. Zikr etilgan muammolarni farqlash zahirida yotuvchi asosiy mezon ham ayni shu yondashuvni belgilaydi. U geografik deb ataladi, chunki makon omilini yoki, boshqacha aytganda, muayyan muammolar mavjud hududni aks ettiradi.

Xususiy muammolar davlat faoliyatining muayyan jabhasiga, ayrim aholi yashaydigan punktlarga yoki kichik tabiiy ob'ektlarga tegishli bo'lgan muammolardir. Bular, odatda, turli avariylar, nosozliklar natijasida yuzaga keladigan har xil muammolar, mahalliy ijtimoiy konfliktlar va sh.k.

Mahalliy muammolar tushunchasi yuqoriroq darajadagi muammolarga, aniqroq aytganda, ayrim mamlakatlarga yoki yirik mamlakatlarning ancha katta hududlariga tegishli bo'lgan muammolarga nisbatan tatbiq etiladi. Bu erda odatda kuchli zilzilalar, yirik suv toshqinlari yoki, masalan, kichik davlatdagi fuqarolar urushi nazarda tutiladi.

Milliy muammolar tushunchasi ijtimoiy-siyosiy va ilmiy muomalada ba'zan muayyan davlat yoki milliy hamjamiyatning ma'lum qiyinchiliklari, g'am-tashvishlarini aks ettiradi. Miqyos darajasiga qarab ular mintaqaviy yoki mahalliy muammolar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mintaqaviy muammolar ayrim qit'alar, dunyoning yirik ijtimoiy-iqtisodiy hududlari yoki ancha yirik davlatlarda yuzaga keladigan muhim masalalar doirasini qamrab oladi. Bunday muammolarga Sharqiy Evropaning bir necha mamlakatlari hududi radioaktiv zaharlanishiga olib kelgan Chernobil fojiasi yoki bir qator davlatlarni qamrab oluvchi ancha katta hududlarda yuz bergan iqlim o'zgarishlari misol bo'lishi mumkin. Masalan, 1968 yilda Saxel mintaqasida yuz bergan qurg'oqchilik «asr falokati» degan nom oldi. U Afrika qit'asining 18 davlatini qamrab oldi, bunda ocharchilik natijasida 250 mingdan ko'proq odam halok bo'ldi, taxminan 18 million bosh qoramol nobud bo'ldi, xavfli kasalliklarning epidemiyalari yuzaga keldi, bu ulkan mintaqahududi esa deyarli to'la sahroga aylandi.

Global muammolar butun er kurrasini, uning nafaqat odamlar bevosita yashaydigan qismini, balki Erning qolgan yuzasi, er osti bo'shliqlari, atmosfera, gidrosfera va hatto inson faoliyati doirasiga kiruvchi kosmik fazoni qamrab olishi bilan izohlanadi.

Shunday qilib, global muammolar to'g'risida so'z yuritilganda butun sayyora nazarda tutiladi, uning eng yirik tarkibiy birligi sifatida esa mintaqahudud qabul qilinadi. Bunda mintaqalar soni va ularning miqyosi ko'rib chiqilayotgan muammolar xususiyati bilan belgilanadi. Masalan, dunyo miqyosidagi iqtisodiy qoloqlik muammosini tadqiq etishda odatda butun sayyorani ikki mintaqahudud – rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga ajratish bilan kifoyalaniladi. Demografik, energetik muammolar yoki xom ashyo muammolarini o'rganishda esa, mintaqahudud soni ko'payadi va har safar tadqiqotning muayyan maqsadlari bilan belgilanadi.

Bunda shuni qayd etish lozimki, har qanday muammo sayyoraning istalgan mintaqasiga nisbatan muhim sanalgan, ya'ni ularning har birida namoyon bo'lgan holdagina global deb hisoblanishi mumkin. Aks holda bir yoki bir necha mintaqalarning muammolari (yoki bundan ham kichikroq miqyosdagi muammolar) to'g'risida so'z yuritiladi.

Bundan barcha global muammolar ayni vaqtda mintaqaviy ahamiyat ham kasb etadi, lekin mintaqaviy darajada aniqlangan barcha muammolar ham global bo'lavermaydi, degan xulosa kelib chiqadi. O'z-o'zidan ravshanki, global muammolar soni kamroq bo'ladi. Boshqa darajalarga kelsak, global muammolar bevosita mahalliy yoki xususiy ko'rinishga ega bo'lmasligi yoki bu erda uncha sezilmasligi mumkin.

Masalan, Antarktidada yoki sayyoramizning atrof muhit ifloslanadigan asosiy markazlari va manbalaridan ancha uzoqda joylashgan boshqa burchaklarida havo yoki suv havzalarining holati qoniqarli bo'lishi, tabiiy muhitga antropogen ta'sir esa deyarli sezilmasligi mumkin. Shunga qaramay bu keskinlik darajasi tabiiy muhitga antropogen ta'sirning notekisligiga bog'liq bo'ladigan ekologik muammoning global xususiyatiga shak-shubha tug'dirmaydi. O'z navbatida, barcha mahalliy yoki xususiy muammolar global muammolar bilan bog'lanavermaydi, zero ularning soni taqqoslab bo'lmaydigan darajada ko'proqdir.

Keltirilgan mulohaza global va mintaqaviy muammolarni nafaqat ilmiy balki, amaliy jihatdan ham farqlash imkonini beradi, chunki barcha global muammolar o'z miqyosida o'zgarmaydigan yagona tizim – butun sayyora tegishlidir. Shu sababli mazkur tizim uchun ularning soni ma'lum tarixiy bosqichda muayyan hisoblanadi. Ayni vaqtda boshqa darajadagi muammolar sonining aniq hisobini yuritish mumkin emas, zero mintaqalarning va turli hududlarning chegaralari tadqiqotning maqsad va vazifalariga qarab shartli olinadi.

Globallik mezonlari. Fan va falsafada global muammolarni yanada aniqroq tavsiflash uchun yuqorida zikr etilgan «geografik» mezondan tashqari bu muammolarni boshqa tomondan – ularning sifati, va muhim xususiyatlari nuqtai nazaridan tavsiflovchi qo'shimcha mezonlar qo'llaniladi.

Birinchidan, global muammolar o'z mohiyatiga ko'ra nafaqat ayrim kishilarning manfaatlariga, balki butun insoniyat taqdiriga daxldordir. Ikkinchidan, ularni bartaraf etish uchun butun sayyora aholisi hech bo'lmasa aksariyat qismining kuch-g'ayratini birlashtirish va ular bahamjihat, izchil ish ko'rishi talab etiladi.

Uchinchidan, bu muammolar dunyo rivojlanishining ob'ektiv omili hisoblanadi va biron-bir mamlakat ularni e'tiborga olmasligi mumkin emas.

To'rtinchidan, global muammolarning echilmagani kelajakda butun insoniyat va uning yashash muhiti uchun jiddiy, balki tuzatib bo'lmaydigan oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Qayd etilgan mezonlardan tashqari ba'zan global muammolarning boshqa bir qator xususiyatlari ham ko'rsatiladi. Xususiy, mahalliy va mintaqaviy muammolardan farqli o'laroq, global muammolar nisbatan turg'unroqdir. Ular globallikning yuqorida sanab o'tilgan barcha mezonlariga mos kelishdan oldin zimdan va uzoq shakllanadi, echilishiga qarab esa (nazariy jihatdan) quyi darajaga tushib, dunyo miqyosida o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin. Ammo tendentsiyalarni teskari yo'nalishda o'zgartirish kamida butun jahon hamjamiyatining izchil harakatlarini talab etuvchi o'ta og'ir ish bo'lib, hali bunga erishilganicha yo'q. Global muammolar mavjudligining nisbatan qisqa tarixiga nafaqat ularning quyi darajaga tushishi, balki susayish hollari ham ma'lum emasligining sababi ana shundadir.

Global muammolarning boshqa bir muhim xususiyati – ularning barchasi bir-biriga shu darajada bog'liqki, ulardan birini echish hech bo'lmasa unga boshqa muammolarning ta'sirini hisobga olishni nazarda tutadi.

Global muammolarning tasnifi. Global muammolarning keltirilgan mezonlari va o'ziga xos xususiyatlari asosan mazkur sohadagi aksariyat tadqiqotchilarning qarashlarini aks ettiradi va global muammolarni boshqa barcha muammolardan farqlab, aniq aytish imkonini beradi.

Bunda u yoki bu muammoning keskinlik va muhimlik darajasini belgilash, uning boshqa muammolar bilan o'zaro nisbatini aniqlash uchun odatda turli tasniflashlar amalga oshiriladi, ular alohida guruhlarga ajratiladi.

Tasniflash birdan-bir maqsad hisoblanmaydi, balki hozirgi davrning o'ta keskin ziddiyatlarini kompleks o'rganishning muhim elementi sifatida amal qiladi va mazkur muammolarni ularning o'zaro aloqasi va bir-birini taqozo etishi nuqtai nazaridan o'rganish imkonini beradi. U muhim aloqalarni farqlash, ustuvorliklarni va ob'ektiv mavjud global muammolarning keskinlashuv darajasini aniqlash imkonini beradi. Bundan tashqari, tasniflash global muammolarning tizimli o'zaro aloqasini yanada teranroq tushunishga ko'maklashadi va amaliy qarorlar qabul qilish ketma-ketligini belgilashga yordam beradi.

Izchil va aniq amalga oshirilgan tasniflash bilishning mazkur sohasidagi avvalgi tadqiqotlarni ma'lum darajada sarhisob qiladi va ayni vaqtda bunday tadqiqotlarning rivojlanishida yangi bosqich boshlanganini qayd etadi.

Hozirgi zamonda global muammolarni tasniflashga nisbatan har xil yondashuvlar orasida ayniqsa keng e'tirof etilgan tasnifga muvofiq global muammolarning barchasi ularning keskinlik darajasi va echimining ahamiyatiga, shuningdek real hayotda ularning o'rtasida qanday sababiy bog'lanishlar mavjudligiga qarab uch katta guruhga ajratiladi.

Birinchi guruh eng katta umumiylik va muhimlik darajasi bilan tavsiflanadigan muammolar. Ular turli davlatlar o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadi. Ayni shu sababli ular interijtimoiy global muammolar deb ataladi. Bu erda jamiyat hayotidan urushni bartaraf etish va adolatli dunyoni ta'minlash; yangi xalqaro iqtisodiy tartib o'rnatish kabi ikki o'ta muhim muammo farqlanadi:

Ikkinchi guruh jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan muammolar bo'lib, ular odamlarni energiya, yonilg'i, chuchuk suv, xom ashyo resurslari va shu kabilar bilan ta'minlash kabilardir. Bu guruhga ekologik muammolar, shuningdek Jahon okeani va kosmik fazoni o'zlashtirish ham kiradi.

Uchinchi guruhni «inson – jamiyat» tizimi bilan bog'liq muammolar ya'ni demografiya muammosi, sog'liqni saqlash, ta'lim, xalqaro terrorizm tahdidi ma'naviyat masalalari va shu kabilardir.

U yoki bu muammoning muayyan guruhga kiritilishi ma'lum darajada shartli xususiyat kasb etadi va muhim omillarga, ularni ajratish asoslariga bog'liq bo'ladi. Shu sababli har qanday tasnif masala echimining uzil-kesil varianti sifatida emas, balki murakkab tizimni qayta tuzishning global muammolar o'zaro aloqasi tabiatini yaxshiroq tushunishga ko'maklashadigan usullaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Endi butun insoniyatga jiddiy xavf tug'dirayotgan eng muhim muammolarga qisqacha tavsif beramiz.

Asosiy global muammolar tizimi. Hozirgi davrning global muammolari o'z holatini zamonda tinimsiz o'zgartiradigan yagona, faol va ochiq tizim hisoblanadi, chunki unga umuminsoniy ahamiyatga molik bo'lgan yangi muammolar kirishi, avvalgi muammolar esa, ularning echilishiga qarab, yo'qolishi mumkin. Rim klubining asoschisi va birinchi prezidenti A.Pechchei bu holatga e'tiborni qaratib, insoniyat qarshisida ko'ndalang bo'lgan aksariyat muammolar «bir-biri bilan mahkam chirmashib oldi, ulkan sprut changali yanglig' butun sayyorani o'z iskanjasiga olmoqda... echilmagan muammolar soni o'sib bormoqda, ular yanada murakkabroq tus olmoqda, ularning chirmashuvi yanada chigallashmoqda, ularning «iskanjasi» esa sayyoramizni o'z changalida tobora qattiqroq siqmoqda», 1 deb yozgan edi.

Ammo global ziddiyatlar tuguni qanchalik chigal bo'lmasin, uni fan va falsafa yordamida echish, ya'ni sababni oqibatdan, muhim tafsilotlarni ikkinchi darajali tafsilotlardan, ob'ektivni sub'ektivdan farqlash uchun nazariy jihatdan anglab etish lozim. Dunyo miqyosidagi jarayonlarga ta'sir ko'rsatish uchun odamlarning imkoniyatlari va resurslari cheklanganini

hisobga olib, muammolarning qaysi biri darhol echishni talab qilishi va qaysi biri ikkinchi darajali ahamiyat kasb etishini ham farqlash muhimdir.

Demografik muammo. Hozirgi zamonda insoniyatning eng muhim muammolari orasida, aksariyat davlatlar va mintaqalarda aholi haddan tashqari ko'payishiga sabab bo'layotgan aholining nazoratsiz o'sishi qayd etiladi. Ayrim mutaxassislarning baholashlariga ko'ra, sayyorada mavjud energetika, xom ashyo, oziq-ovqat va boshqa resurslar Erda faqat bir milliardga yaqin kishi («oltin milliard») munosib hayot kechirishini ta'minlashi mumkin. Vaholanki, oxirgi ming yillik mobaynida sayyoramiz aholisi 15 baravar ko'paydi va bugungi kunda 6 milliard kishidan oshib ketdi. Bunda nafaqat miqyos, balki aholining o'sish sur'atlari ham aqlni lol qoldiradi. Xususan, birinchi ikki baravar ko'payish 700 yil ichida, ikkinchisi – 150 yil ichida, uchinchisi – 100 yil ichida va oxirgisi – 40 yildan kamroq vaqt ichida yuz berdi. Shuni aytishning o'zi kifoyaki, 1956 yil Erda 2,8 milliard kishi yashagan bo'lsa, XX asr oxiriga kelib bu raqam 6 milliardga etdi.

XX asrda er kurrasi aholisining «demografik portlash» deb nomlangan mislsiz darajada o'sishi biologik qonunlarning emas, balki stixiyali, notekis ijtimoiy rivojlanish va insoniyat katta mashaqqatlar bilan bartaraf etishga harakat qilayotgan chuqur ijtimoiy ziddiyatlar mahsuli bo'ldi. Bu avvalo rivojlanayotgan mamlakatlarga tegishli bo'lib, ularga jahon aholisi o'sishining o'ndan to'qqiz qismidan ko'prog'i to'g'ri keladi. Bu erdagi vaziyat rivojlangan mamlakatlarga XX asr boshidayoq xos bo'lgan o'lim darajasining yuqoriligi va butun insoniyatga XVIII asrga xos bo'lgan tug'ilish darajasining yuqoriligi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda mehnat unumdorligi darajasi va aholi jon boshiga olinadigan daromad miqdoriga, qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorlik darajasi va qishloq xo'jaligining samaradorligiga, aholining savodxonlik darajasi va umumiy madaniy saviyasiga ko'ra bu mamlakatlar xalqlarining aksariyati hali XIX asrda yashamoqda.

Demografik muammolar juda murakkab va o'ta turg'un bo'lib, ularni tez bartaraf etish mumkin emas. Ularni echish kechga surilgani sari, yanada murakkabroq va chigalroq tus oladi. Shu sababli rivojlanayotgan mamlakatlarda barcha hukumatlar tug'ilish darajasini pasaytirishga qaratilgan demografik siyosatni amalga oshirishga harakat qilmoqda. Jumladan O'zbekistonda 1995 yilda “Oilani rejalashtirish” davlat dasturi qabul qilindi. Bu dasturda har bir oilada farzand tug'ilishini rejalashtirishning ona va bola sog'ligini asrashga yo'naltirilgan sa'y harakatlardan biri bo'lishi bilan bir qatorda, mamlakatda demografik portlashning oldini olish vazifasini bosqichma-bosqich amalga oshirish ko'zda tutilgan. Bu borada barcha viloyatlarda, qishloq va ovullarda reproduktiv salomatlik bo'yicha targ'ibot ishlari olib borilmoqda.

Mazkur muammo rivojlangan mamlakatlarda ham keskinlashdi, lekin bu erda uning aks ko'rinishiga duch kelish mumkin. Umr uzunligining va keksa odamlar sonining o'sishi jarayonida hatto aholining oddiy ko'payishini ham ta'minlamaydigan tug'ilish darajasining pasayishi kuzatilmoqda. Ayni holda depopulyatsiya, ya'ni aholi sonining kamayishi to'g'risida so'z yuritiladiki, (Rossiya aholisi o'rtacha 54 yoshni tashkil qiladi,)bu ham milliy manfaatlar, ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, pensiya ta'minoti va shu kabilarga tegishli qo'shimcha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Rossiyadagi so'nggi 20 yillikdagi demografik jarayonlar bunga yorqin misol bo'ladi. Biroq, keyingi besh yilda bu masalada ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda. Jumladan aholi soni ortishi va o'rtacha umrguzaronlik 4 yilga oshdi.

Ta'lim muammosi. Demografik portlash sabablari ta'lim muammosi bilan uzviy bog'liq. So'nggi yillarda jahonda savodsizlar soni foiz hisobida kamaygan bo'lsa, mutlaq hisobda o'sishda davom etmoqda. Bunda ma'lumotsiz odamlarning hayoti amalda ko'p bolalikni xurofiy aqidalar bilan oqlaydigan arxaik oilaviy an'analarga bo'ysunadi. Pirovardda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi tafovut bu jihatdan ham ortishda davom etmoqda. Hozirgi vaqtda ajabtovur vaziyatni kuzatish mumkin: savodxonlik mutlaq raqamlarda o'sayotgan bir paytda, savodsizlar, ya'ni o'qish, yozish, oddiy arifmetik amallarni bajarishni

bilmaydigan odamlar soni ham o'sib bormoqda (Hindiston aholisining 70%, Pokiston aholisining 60%, Afrika mamlakatlari aholisining 80% savodsiz).

Shu bilan bir qatorda aksariyat odamlarning ma'lumot darajasi yangi texnologiyalar va kompyuter texnikasidan keng foydalanuvchi hozirgi jamiyatda to'laqonli yashash va mehnat qilish imkonini bermasligi bilan bog'liq funktsional savodsizlik ham o'sib bormoqda.

Bu muammoning boshqa bir jihati shundan iboratki, jahonning aksariyat davlatlarida ta'lim olish imkoniyati barchaga teng darajada ta'minlanmagan bo'lib, bu ijtimoiy keskinlikning qo'shimcha manbai hisoblanadi. Shuningdek hozirgi davrda ta'lim sifatini yaxshilash, uning mazmunini ijtimoiylashtirish masalasi ko'ndalang bo'lib turmoqda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki ta'limning ijtimoiylashuvi o'quv jarayonida gumanitar fanlarning o'quv soatlari yoki fanlar sonini ko'paytirish emas balki, tabiiy ilmiy fanlar mazmunini gumanitarlashtirish, har qanday ilmiy kashfiyotni inson manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirishi lozim. Shundagina inson o'z mavjudligini saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonda 1997 yilda qabul qilingan "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida" aynan shu maqsadlarni o'zida ifodalaydi. "O'zbekistonda har yili ta'lim uchun sarflanayotgan xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 10-12 foizini tashkil etadi. Holbuki, jahon tajribasida bu ko'rsatkich 3-5 foizdan oshmaydi"¹. Zero, insonning nafaqat bilim olishi, balki kasbiy malakalarga ega bo'lishi ijtimoiy savodsizlikni bartaraf qilishning muhim omili hisoblanadi. **Sog'liqni saqlash.** Aholi soni va uning yashash sharoiti, shuningdek atrof muhit holati hozirgi davrning yana bir global muammosi bilan uzviy bog'liq. Aksariyat kasalliklar va atrof muhitdagi antropogen o'zgarishlar o'rtasida bevosita va bilvosita aloqa mavjud. Hozirgi odamlar avlodiga atrof muhit ifloslanishining hali o'rganilmagan yoki kam o'rganilgan ko'p sonli fizik (avvalo elektromagnit), kimyoviy va biologik omillari ta'sir ko'rsatmoqda. Avvalo, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar aholisi kasalliklarining tarkibi va xususiyatida yuz bergan o'zgarishlar ayni shu hol bilan izohlanadi.

Bu erda yuqumli kasalliklar bartaraf etilgan bo'lib, ular odamlar o'limining asosiy sabablari hisoblanmaydi. Lekin yurak-qon tomir kasalliklari, ruhiy kasalliklar sezilarli darajada ko'paydi, «tsivilizatsiya kasalliklari» deb nomlangan butunlay yangi kasalliklar: rak, OITS va boshqalar paydo bo'ldi. Bunday kasalliklar, xususan yurak-qon tomir kasalliklari o'sishining asosiy sabablari kam harakatchan turmush tarzi, semirish, chekish, ruhiy zo'riqish, stress holatlari ekanligi aniqlangan. Bu hodisalar insonga tabiatning qudratli kuchlarini jilovlash va o'zini jismoniy mehnatdan asosan xalos etish, mazkur ishni mashinalar, texnika vositalariga yuklab, o'ziga asosan aqliy mehnat, tartibga solish va nazorat qilish funktsiyalarini qoldirish imkonini bergan XX asr tsivilizatsiyasining rivojlanish mahsulidir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda boshqacha vaziyatni kuzatish mumkin: bu erda kasalliklardan azob chekayotganlar soni rivojlangan mamlakatlardagidan ko'proq, kasallikning oldini olish yoki davolanish imkoniyati esa sezilarli darajada kamroqdir. Tibbiyot sifatining pastligi, qashshoqlik va antisanitariya tufayli rivojlanayotgan mamlakatlarda bolalar o'limi, bezgak, sil, traxoma, qoqshol bilan kasallanish darajasi, epidemik yuqumli kasalliklarning paydo bo'lish ehtimoli rivojlangan mamlakatlardagi holat bilan taqqoslab bo'lmaydigan darajada yuqoridir.

So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'yicha yurak qon—tomir kasalliklari kun sayin ortib bormoqda. Bunday kasalliklar aksariyat hollarda o'lim bilan tugaganligi sababli jamiyat uchun katta tahdid sanaladi. Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) hisobotiga ko'ra, 2005 yilda yurak qon-tomir kasalliklaridan 17,5 million inson vafot etgan. Ushbu ko'rsatkich barcha o'lim holatlarining 30 foizini tashkil qiladi. Shu jumladan, 7,6 million kishi yurak ishemik kasalligidan 5, 7 million kishi insult oqibatida hayotdan ko'z yumgan. Hozirgi vaqtda o'rnatilgan internatsional aloqalar natijasida davlatlar o'rtasidagi ulkan yuk oqimlari, odamlarning faol migratsiyasi va kengaygan iqtisodiy munosabatlar olamshumul xususiyat kasb etdi va ko'pgina yuqumli kasalliklarning tarqalish tezligini oshirdi. Notipik zotiljam, qush

grippi, cho'chqa grippi kabi ilgari hech qachon mavjud bo'lmagan, yangi kasalliklarning paydo bo'lishi sabablarini ham ayni shu erdan izlash lozim.

Ayni paytda shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, XX-XXI asrda yangi kasalliklar soni ko'payib borsada, kasalliklarga qarshi kurash vositalari ham takomillashib bormoqda. Jumladan XXI asr fanining eng katta yutug'i sifatida 2008 yilda nemis olimi Xareld tsur Xauzen (1936) ayollarda bachadan saratoni kasalligini "papiloma" virusi keltirib chiqarishini aniqlagan va unga qarshi emlash vositasini yaratgani uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi. Dunyo bo'yicha umumiy saraton kasalligining 5%ini bachadon raki tashkil qilar, va har yili ikki yuz mingga yaqin ayollar shu kasallikdan bevaqt olamdan ko'z yumar edi. Ushbu kasallikka qarshi vaktsinatsiyaning ommalashuvi yuzlab ayollarning sog'ligi garoviga aylanmoqda. Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda 12-14 yoshdagi qizlarda bachadon saratoni kasalligiga qarshi emlash ishlari keng amalga oshirilmoqda. Xareld tsur Xauzenning kashfiyoti asr boshining eng buyuk kashfiyotlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda aholining reproduktiv salomatligi bo'yicha davlat dasturi qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra barcha viloyatlarda skrining markazlari tashkil qilindi, ona va bola salomatligining profilaktikasi, "tez yordam" markazlarining faoliyati yo'lga qo'yildi, aholini notipik gripp kasalligiga qarshi emlash ishlari rejali amalga oshirilmoqda. "Bugungi kunda mamlakatimizning barcha hududlarida bolalarning 98 foizidan ortig'i oldini olish mumkin bo'lgan infeksiyalarga qarshi emlanmoqda. Buning natijasida difteriya, qizamiq kasalliklariga chalinish holatlari keskin kamayganini aytish darkor. 2010 yilda yuqumli kasalliklar bilan og'rish holatlari, jumladan, meningokok infeksiyasi 28 foiz, epidemik parotit 27 foiz, virusli gepatit 13 foizga kamaygani ana shunday tadbirlar samarasidir"². Darhaqiqat, 1997 yilda 1sonli yuqumli kasalliklar ilmiy tadqiqot institutida yangi laboratoriyaning tashkil qilinishi O'zbekistonda (gippotit) odam organizmida sariq kasalligining nafaqat A va V virusi, balki S, D, E viruslarini aniqlash imkonini yaratdi. "" "Sog'liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilish va rivojlantirish, o'ta og'ir yuqumli kasalliklarga barham berish hamda ularni kamaytirish borasida qat'iy choralar ko'rildi. Onalar o'limi darajasi 2 baravardan ko'proq, bolalar o'limi 3 baravar kamaydi....odamlarning o'rtacha umr ko'rishi 67 yoshdan 73 yoshgacha, ayollarning umr ko'rishi esa 75 yoshgacha oshdi"¹. Zamonaviy diagnostika texnologiyalaridan keng miqyosda foydalanishning yo'lga qo'yilishi, surunkali sariq kasalligining oqibati bo'lmish jigar tserrozining kamayishiga va aholining umumiy umrguzaronligini oshishiga olib keldi.

1. Odamzod nasli XX asrning ikkinchi yarmida shunday muammolar domiga tortildi-ki, endilikda ularning iskanjasidan qutulib ketish yoki ketmaslik bugungi kunning eng dolzarb masalasiga aylandi. Agar XX asrning birinchi yarmi oxirlarida insoniyat qarshisida asosan bitta umubashariy muammo — yadro halokatining oldini olish ko'ndalang bo'lib turgan bo'lsa, II jahon urushidan keyin ahvol o'zgardi. Aholi tabiiy o'sishining yuqori darajasi saqlanib qolishi, fan va texnika yutuqlaridan tor manfaatlar yo'lida foydalanishga ro'ju qilinishi va bir qator mintaqalarda murakkab ekologik vaziyatning vujudga kelishi masalani chigallashtirib yubordi. Oqibatda insoniyatning kelajagi to'g'risida turli tipdagi bashoratlar kelib chiqdi. Ana shunday sharoitda har bir aql zakovatli odam «Bunday yo'lda qanday muammolar, qiyinchiliklar, sinovlarga duch kelishimiz mumkinligini etarli darajada aniq tasavvur qilmayapmizmig'» — degan savolni o'z oldiga ko'ndalang qo'yishi va unga javob topishi zarur bo'lib qoldi. Bu savollarni butun jahon xalqlarining ishtirokisiz xal etib bo'lmaydi.

Tabiatga kishilarning zug'umi kuchaya borgan sari tabiiy muvozanatning buzilishi oqibatida kishilarning yashash tarzi, sog'lig'i, ijtimoiy muhitga bo'lgan aks ta'siri tobora halokatli tus ola boshladi. Insoniyat bunday tahlikali holatdan faqatgina, har qanday siyosiy, mintaqaviy, irqiy, milliy, diniy va boshqa manfaatlarini keyinga surib, mushtarak umuminsoniy manfaatlar tevaragida jipslashish, zudlik bilan ta'sirli choralar qo'llash orqaligina qutulishi

mumkin. «Butun dunyo yagona va o'zaro bog'liqdir. Bizning mushtarak burchimiz er yuzini bolalarimiz va nabiralarimizga obod va baxtiyor yashashlari uchun munosib qilib qoldirishdir»³⁹.

Hozirgi paytda insoniyatga xafv solib turgan umumbashariy muammolar deganda butun dunyo, barcha davlatlar va xalqlarning ishtirokisiz echish mumkin bo'lmagan muammolarga aytiladi.

Bunday muammolar quyidagilardir:

- termoyadro urushi xavfining oldini olish va qurollanishni bartarf etish;
- jahon iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotning o'sishi uchun qulay shart-sharoit yaratish;
- iqtisodiy qoloqlikni tugatish; er yuzida qashshoqlik va ochlikka barham berish;
- tabiiy boyliklardan oqilona va kompleks yondashgan holda foydalanish;
- insoniyatning baxt-saodati yo'lida fan-texnika yutuqlaridan foydalanish uchun xalqaro hamkorlikni yanada faollashtirish; (eng xavfli kasalliklarga qarshi kurash, kosmosni o'zlashtirish;
- dunyo okean boyliklari va imkoniyatlaridan unumliroq foydalanish; ozon qatlamining yo'qolish xavfining oldini olish va h.k.);
- insoniyat va uning kelajagi to'g'risidagi o'zaro hamkorlikda jiddiy tadqiqotlar olib borish; kishi organizmining tobora tez sur'atlari bilan o'zgarayotgan sun'iy va tabiiy muhitga moslashish jarayonini ilmiy tahlil qilish.

Insoniyat oldida ana shu xildagi muammolarning ko'ndalang turib qolishining o'ziyoy kishilik tsivilizatsiyasi o'ta murakkab, o'ta qaltis bir jarayonni boshidan kechirayotganligidan darak beradi. Umumbashariy muammolarning ba'zi bir guruhlar mavjudki, ularni hal qilishning o'zidayoq butun planetamizdagi ijtimoiy hayotning keyingi ming yillikdagi aniq manzarasini chizib berish uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Bunday muammolar shartli ravishda uch guruhga ajratiladi:

Birinchidan, hozirgi paytdagi mavjud ijtimoiy kuchlar o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar (ijtimoiy-iqtisodiy sistemalar o'rtasidagi, mintaqaviy ziddiyatlar, davlatlar, milliy va diniy nizolar va h.k.) bo'lib, bular shartli ravishda «intersotsial» muammolar deb hisoblanadi. Ular urush va tinchlik, mehnat resurslaridan foydalanish darajasi va shu kabilarni ham qamrab oladi.

Ikkinchidan, «Inson va jamiyat» o'rtasidagi munosabat bilan bog'liq muammolar bo'lib, bularga ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT); maorif va madaniyat; aholi ko'payishining tez sur'atlar bilan ildam ketishi («Demografik portlash», kishilar salomatligini saqlash, kishi organizmining nihoyatda tez o'zgarib borayotgan ijtimoiy muhitga moslashishi) shuningdek, insoniyatning kelajagi kabi masalalarni kiritish mumkin.

Uchinchidan, «inson — tabiat» munosabatlariga esa xom-ashyo resurslarini tejash, aholini oziq — ovqat va ichimlik suvi bilan ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish kabi muammolar kiradi. Bu guruh muammolar ijtimoiy omillar tasirida vujudga keladi, ularni hal qilishda esa ijtimoiy omillarning o'rnini va ahamiyatini to'g'ri anglagan holdagina masalaning tub mohiyatini tushunish mumkin.

Xuddi shuningdek, sof ijtimoiy global muammolarning echimida tabiiy omillarning bu jarayonga bevosita ulanib ketishini ham nazardan soqit qilmaslik kerak. Ham ijtimoiy, ham tabiiy omillar asosida yuzaga chiqadigan umumbashariy (global) muammolar bir butunlikni tashkil etib, ularga har tomonlama (kompleks) yondashish kerakligini hayotning o'zi taqozo etmoqda. Bu esa, o'z navbatida, falsafa fani zimmasiga katta mas'uliyatlar yuklaydi.

Insoniyatning kelajagi to'g'risida tarixda turli-tuman bashoratlar mavjud, ular bir necha xillarga bo'linadi. Masalan, xalqimizning ilk tarixiy qadriyatlaridan bo'lgan muqaddas «Avesto» yozma yodgorligi ham umumiy bir tarzda insoniyatning kelgusi istiqbolini bashorat qilib, kishilarni mushtarak maqsadlar tomon yo'naltirishga harakat qilgan. Bunday bashoratlar diniy mazmunga asoslangan bo'lib, o'z davri uchun katta ahamiyat kasb etgan edi. «Avesto»da

³⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бнсаҳасида: хавфсизликка тақдид, баръарорлик шартлари, тараъийёт кафолотлари. - Т.: «Ўзбекистон» 1997, 4-бет.

Zardo'sht o'limidan so'ng 3000 yil o'tgandan keyin, erkin farovonlik zamoni keladi, Axura Mazda qudrati Axriman yovuzligi ustidan to'la g'alab qozonadi, deya ishonch bildirilgan edi.

Ikkinchi xil bashoratlar o'rta asrlarda keng tarqalgan, hozirda ham Farb mamlakatlarida keng shuhrat qozonayotgan bir qator Farb futurologiyasi mazmuniga ega. Farb futurologiyasining mashhur namoyandalaridan fon Karman, E. Shervin, G. Kan va boshqalar insoniyatning kelgusi istiqbolini, asosan, yadro halokati yoki boshqa bir umumbashariy global muammolar bilan bog'lab pessimistik manzaralarni chizib ko'rsatishga urinadilar.

Kishilik jamiyatining kelgusi istiqboli to'g'risida jiddiy ilmiy bashoratlar orasida 1968 yilda A. Pechchei tomonidan asos solingan «Rim klubi» a'zolari bo'lgan J. Forrester, D. Medouz, Ya. Tinbergen, A. King va boshqalar tomonidan tayyorlangan hisobotlarning ilmiy ahamiyati nihoyatda katta. Ularda insoniyatning kelgusi istiqbolini shubha ostida qoldirayotgan umumbashariy muammolar ko'lamining kengayib borishi, kishilar tomonidan tabiatga qilinayotgan zug'umning mudhish oqibatlari qanday bo'lishi to'g'risida jiddiy mulohazalar yuritiladi. «Rim klubi» a'zolari tomonidan qilingan bashoratlar ilmiy-falsafiy mazmunga ega bo'lib, unda asosan tajriba sinovidan o'tgan bilimlar va mantiq qonunlari va kategoriyalariga suyangan holda insoniyatning kelajagi to'g'risida muhim ilmiy xulosalar bayon qilingan.

Demak, insoniyat taraqqiyotining kelgusi istiqbolini belgilashdagi eng muhim belgilar sirasiga umumbashariy muammolar tabiatini chuqur anglash, bu muammolarning echimi umuminsoniy mushtarak manfaatlari yo'lida hamjihatlikda qilingan sa'y-harakatlar ekanini alohida ta'kidlash lozim. Ana shunday misollar anchagina. Masalan, 1955 yil 31 yanvarda Frederiko Julio Kyuri (u shu paytda jahon ilmiy xodimlari federatsiyasi tashkilotining prezidenti edi) Nobel mukofoti sovrindori Bertran Rasselga xat orqali murojaat qilib, yadro qurolining juda xavfli tus olayotganligini, bu falokatning oldini olish uchun fan arboblari birgalikda harakat qilishi lozimligini bildiradi. B. Rassel F. Kyuri taklifini qo'llab-quvvatlab, bu murojaatga imzo chekuvchi vakillar bir xil siyosiy oqim tarafdorlari bo'lib qolmasligi, bunda jahondagi barcha kuchlar, har bir xalq, jamiyat vakillari ishtiroki zarurligini ta'kidlaydi. Masalaga bunday yondashish falsafiy tafakkur taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab bergan edi. Bu esa ilmiy-siyosiy adabiyotlarda «yangicha tafakkur uslubi» deb atalgan va jahonning eng atoqli olimlari A. Eynshteyn, F. Julio-Kyuri, M. Born, L. Poling va boshqalar tomonidan imzo qo'yilgan manifestga asos qilib olingan edi. Natijada 1955 yil 9 iyul kuni B. Rassel tomonidan o'tkazilgan press-konferentsiyada «Rassel-Eynshteyn manifesti» nomi bilan shuhrat qozongan, butun er yuzi aholisiga, siyosiy va davlat arboblari qaratilgan mashhur chaqiriq e'lon qilingan. U hozirgi paytda tinchlik va qurolsizlanish uchun kurashuvchi Paguosh harakatini boshlab bergan edi. Manifestda «Biz yangicha fikr qilishga odatlanishimiz kerak. Biz o'z-o'zimizdan u yoki bu guruh mamlakatlarining harbiy g'alabasini ta'minlash uchun nimalar qilish zarur deb emas, balki yadro halokati va uning dahshatli oqibatlari qanday bo'lishi mumkinligi to'g'risida insoniyatni ogohlantirish uchun nimalar qilding deb so'rashimiz kerak», — degan so'zlar bor edi.

«Rassel-Eynshteyn manifesti» chop etilganiga ham mana 45 yil o'tdi. Bu vaqt mobaynida yadro qurollarini ishlab chiqish va sinab ko'rish ko'lamini bir necha barobar ko'paytdi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi o'tgan yarim asr mobaynida qurollanishga 16-18 trl. dollar mablag' sarflandi. Hozirgi kunda harbiy sohalar uchun har yiliga 1 trl. dollar miqdorida mablag' ajratilmoqda. Bir kunda qurol-yaroqqa ajratiladigan mablag' 3,4-3,5 mlrd. dollarni tashkil etmoqda. Taqqoslash uchun quyidagi raqamlarga murojaat qilamiz. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining bezgakka qarshi kurash tadbirlari uchun bir yilda 28-30 mln. dollar ajratishini, Xalqaro nufuzli tashkilot YuNESKOning bir yillik byudjeti 950-980 mln. dollar miqdorida ekanligini hisobga olsak, masala oydinlashadi.

Harbiy-sanoat o'z domiga tabiatning shunday noyob boyliklarini tortayaptiki, bu sarf-harajatlar o'sish sur'atining tezligiga qarab beixtiyor o'z kelajagimiz to'g'risida xomush xayollar og'ushida qolmasdan iloj yo'q. Bu soha faqat tabiiy resurslar bilan cheklanib qolmasdan, balki, o'ta kamyob aql egalari, talantli kishilarning aqliy faoliyatini ham o'z izmiga solib, oqibatda,

ilmiy-texnika taraqqiyotining insoniyat manfaatiga qaratilgan yo'nalishiga asosiy to'siq bo'lib qolmoqda.

Energiya va yoqilg'i resurslaridan tejamli foydalanish muammosi. Davrimizning yana bir muhim belgilaridan biri jahon iqtisodiyotining sur'atini belgilaydigan energiyani iste'mol qilish ko'lami muttasil kengayib borayotganligidir. Agar hozirgi sur'atda jahon iqtisodiyoti davom etadigan bo'lsa, u vaqtda sanoat va xalq xo'jaligining energiyaga bo'lgan ehtiyoji uchun yaqin yillar ichida yiliga 20 mlrd. tonna yoqilg'i talab qilinadi. Bu ko'rsatkich 2025 yilda 35-40 mlrd., XXI oxiriga borib, 80-85 mlrd. tonnani tashkil etishi taxmin etilmoqda.

Vujudga kelayotgan bu holatdan chiqib ketishning yo'li esa bitta, u ham bo'lsa, yoqilg'ining organik moddalar (neft, ko'mir, gaz va x. k.) dan olinadigan energiya salmog'ini kamaytirib, noorganik yoqilg'i manbalar (GESlar, AES, shamol elektrostantsiyalar, quyosh energiyasidan foydalanish, vodorod, geliy va x.k.) dan olinadigan energiya miqdorini muttasil oshirib borish. Quyosh energiyasi, GES va shamol elektrostantsiyalar 2025 yilda bu ehtiyojning 60%ini qondirishi mumkin.

Yaqin kelajakda rivojlanayotgan mamlakatlarda elektr energiyasi ishlab chiqarishni tez sur'atlar bilan ko'paytirib borish ko'zda tutilmoqda. Butun jahonda ishlab chiqarilgan elektr energiyasining qariyb 34% ana shu mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Elektr energiyasining shu qadar tez sur'atlar bilan ishlab chiqarilayotganligi yon atrofdagi tabiiy va ijtimoiy muhitga ta'sir etmasdan iloji yo'q. Masalan, gigant GESlarning qurilishi o'z navbatida ana shu regionning, iqlim sharoitiga, yon atrofdagi shahar va qishloqlarda xalq xo'jaligining ko'pgina tarmoqlariga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin (masalan, ekin maydonlarining qisqarishi, mavjud maydonlarning sho'rlanishi va ishdan chiqishiga olib kelishi mumkin). Atom elektrostantsiyalarining chiqindilarini bartaraf etishning ekologik xavfsizlik masalalari hozirgi davrning echilishi murakkab muammolariga aylandi. Ayniqsa, 1986 yil 26 aprel kuni Chernobil AES IV blokining ishdan chiqishi natijasida juda katta miqdordagi radiatsiyaning xavoga tarqalishi mazkur regionning yashashga mutlaqo yaroqsiz bo'lib qolishiga sababchi bo'ldi.

Insoniyat oldida jahon iqtisodini o'stirish uchun energiyaga bo'lgan ehtiyojni qondirishdan o'zga chora yo'q. Biroq, bugungi kunda elektr energiyasini ishlab chiqarish jarayonida mavjud tabiiy muhitga ta'sir darajasini kamaytirgan holda energiyani ko'proq ishlab chiqarish masalasi ko'ndalang bo'lib turibdi. Shuning uchun ham bu muammoni ijtimoiy taraqqiyotning kelajagini belgilab beradigan eng muhim omillardan biri sifatida jahonshumul ahamiyatga molik muammolar sirasiga kiritilishini hayotning o'zi taqozo etmoqda.

Xom-ashyo resurslaridan foydalanish va ekologik muvozanatni saqlash muammosi. Jahon statistik axborot markazlari bergan ma'lumotlarga qaraganda, XX asrning boshidan to hozirgi kungacha ishlab chiqarilgan ko'mirning 45%, temir rudasining 57%, neftning 76%, tabiiy gazning 80% keyingi 25 yilga to'g'ri kelar ekan. Ana shunday holatni xom-ashyoning boshqa turlari to'g'risida ham gapirish mumkin. Tahlillarga qaraganda, 90-yillarda ishlab chiqarilgan xom-ashyo miqdori 60-70-yillardagiga qaraganda 1,5-2 barobar ko'paygan.

Er yuzida vujudga kelgan bunday holat, bir tomondan, insoniyatni xom-ashyo resurslari bilan ta'minlash imkoniyatlari, hosildor erlar va ichimlik suvi manbalarining kamayib borishi, shuningdek boshqa xom-ashyo zaxiralarining kamayib ketishi kabi boshqa bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Vujudga kelgan ekologik vaziyat, tabiiy muhitning inson organizmiga va uning ishlab chiqarish faoliyatiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Boshqa tomondan esa, fan-texnika taraqqiyotining ko'lami asosida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini xom-ashyo resurslari, foydali qazilmalari bilan etarli miqdorda ta'minlash muammosini ham nazardan soqit qilmaslik kerak. Mazkur muammoni ijobiy hal qilish uchun, iqtisodchilarning tahlillariga ko'ra, jahon mamlakatlarining har biri o'zi ishlab chiqargan yalpi milliy maxsulotning 3-5% miqdorida mablag' ajratishi zarur. Demak, xar yili o'rta hisob bilan 650-850 mlrd. dollar hajmida mablag' ajratilishi talab etiladi.

Juda ko'p rivojlangan mamlakatlarda ichimlik suvining tanqisligidan kiyinchiliklar yuzaga chiqmoqda. Ayni shu mamlakatlardan 42-45% km³ hajmida sanoatdan chiqqan iflos oqava suvlar

suv havzalari, ko'l, dengiz, okean suvlarini o'zining zaharli tarkibi bilan bulg'amoqda. XXI asr boshlariga kelib, toza ichimlik suvlariga bo'lgan ehtiyoj dunyo miqyosida asrimizning 90-yillariga nisbatan yana 2,3-2,5 barobar oshdi.

Dunyo okeaning ifloslanishi, jonli tabiatning yo'qotilishi yanada xavfli tus olmoqda.

Har yili okenlarga 12-15 mln. tonnaga yaqin neft va neft mahsulotlari to'kilmoqda, shaharlarning kengayishi, sanoat korxonalarini qurish uchun ming-minglab gektar er maydonlari ajratib berilmoqda, o'rmonlar kesilib yashil erlar kamaymoqda. Bu tendentsiya, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda xavfli tus olmoqda. Dunyoda har yili 0,8% tropik o'rmonlar yo'qolib bormoqda, 200 ming km² territoriyadagi tropik o'rmonlar kesilib qayta tiklanmay qolmoqda. Hozirgi paytda yiliga 8,3 mln. gektar, yoki minutiga 16 gektar o'rmon yo'qotilmoqda. Tabiiy muvozanatning dunyo miqyosida tez o'zgarishining oqibati hozirning o'zidayoq insonning yashashi va faoliyati uchun o'ta zarur bo'lgan mo'tadil muhitning buzilishiga olib kelmoqda.

Davrimizning yana salbiy belgilaridan biri shundaki, inson faoliyati ko'lamining miqyosi tobora biosferani to'la egallab, endilikda kosmosga ham ta'sir eta boshladi.

Oziq-ovqat muammosi va biosfera. Nihoyatda tez o'sib borayotgan dunyo aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash muammosi keyingi paytlarda jahonning bir qancha mintaqalarida ancha keskinlashdi. Mavjud ma'lumotlarga asosan, dunyo xalqlarining 2F3 qismi doim oziq-ovqat taqchilligi hukm surayotgan mamlakat xalqlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Bu mintaqalarda ekiladigan er maydonlari aholi jon boshiga nisbatan kamayib, 0,2 ga. ni tashkil etmoqda. Holbuki, 1950 yilda bu ko'rsatkich 0,5ga. ni tashkil etgan edi.

Oziq-ovqat zaxiralarining o'sishini, bir tomondan, ishlanadigan er maydonlarini kengaytirish hisobiga, ikkinchi tomondan ekilayotgan maydonlarning hosildorligini oshirish hisobiga ta'minlash mumkin. Keyingi paytlarda hosildorlikni ko'paytirish ustida juda ko'p ishlar qilinib, 80 — yillarning oxirlariga kelib dunyo miqyosida etishtirilgan mahsulot o'sishining 90% hosildorlikni ko'tarish hisobiga to'g'ri keldi. Ammo, bizga ma'lumki, bunday muvaffaqiyatlarga tabiatga haddan ziyod qilingan qattiq zug'um qilish natijasida erishiladi. Juda ko'p erlar bunday tazyiqqa dosh bera olmasdan ishdan chiqqa boshladi. Bu erlarni tabiiy holatiga qaytarish uchun imkoniyat qolmadi.

Bunday tahlikali holatning sabablarini aholining tabiiy o'sishi nihoyatda tez suratlar bilan ko'paygani, ularning ish va oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan intilishi bilan tabiiy muhitning ekologik muvozanatini saqlash uchun etarli mablag'ni topa olmayotganligidan izlash kerak.

Rivojlangan va kam taraqqiy etgan mamlakatlar o'rtasidagi tafovutni yo'qotish ham davrimizning eng chigal jahonshumul muammolari qatoridan o'rin oldi. Rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy texnologiya, ilg'or ishlab chiqarish malakasi va insoniyatning ilmiy-texnika yutuqlari sistemalashtirilgan bilimlar zaxirasi to'planib, shu bilan birga aholining tabiiy o'sish darajasining pastligi boshqa mamlakatlarga nisbatan o'z mamlakati aholisining iqtisodiy yashash tarzining beqiyos darajada yaxshilanishiga olib keldi. Bu mamlakatlarda olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning o'ziga xos tomonlari shundaki, mazkur mamlakatlarda industrilashtirish jarayoni asrimizning 70-yillari boshidayoq tugallanib, eng avval AQSh va keyinchalik Germaniya, Yaponiya va boshqa rivojlangan mamlakatlar ishlab chiqarish taraqqiyotining yanada yuqoriroq bosqichiga o'ta boshladi. Bunda ilmiy-texnika yutuqlari ko'proq talabga mos va yuqori texnologiyani rivojlantirishga ko'p e'tibor berdi, tabiiyki, oqibatda juda katta foyda olina boshlandi. Bunday ishlab chiqarish jarayonida malakasiz yoki kam malaka va bilimga ega bo'lgan ishchi kuchlariga ehtiyoj keskin kamayib ketadi.

Bunda iqtisodiy taraqqiyot darajasi tabiiy resurslar yoki ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan emas, balki ilmiy-bilim, texnologiya, murakkab mashina va uskunalar bilan o'lchanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar bu darajaga etishish uchun bir qator jarayonlardan o'tgan.

Birinchidan, bu mamlakatlar tabiiy boyliklari hisobiga orttirilgan milliy daromad miqdorining mamlakat aholisi jon boshiga tushadigan salmog'i keskin darajada ko'paydi.

Ikkinchidan, mamlakat aholisining tug'ilishini chegaralash, ularga sarflanadigan mablag'ni yuqori texnologiyani egallashda zarur bo'lgan mutaxassislar etkazish uchun sarflash ko'zda tutildi.

Uchinchidan, ilmiy-tadqiqot, oliy o'quv yurtlari va maorifga taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy manba sifatida qarab, birinchi darajali ahamiyat berildi. Chunki yuqori texnologiyani egallash yuqori malakali ilm egalari talab qiladi. Ijtimoiy taraqqiyot darajasini belgilovchi eng asosiy omil ilmiy tafakkur esa jamiyat a'zolarining ma'rifatlilik darajasini belgilab beradi. Bu sohada, butun jahon miqyosida fan va ta'limga 3-4% yalpi milliy mahsulotning miqdorida mablag' ajratilayotgan bir paytda, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 8,3% miqdorda ekanligi kelajakka katta umid bilan qarashga imkon tug'diradi.

Demografik muammolar va uning falsafiy tahlili. XX asr o'zining bir qator belgilari bilan oldingi barcha davrlardan keskin farq qiladi. Xususan, XX asrni yana «demografik portlash» davridir, degan qarashlar ham keng tarqalgan. Bunda qolgan barcha jahonshumul muammolarni keltirib chiqaruvchi bosh sabablardan biri ham aynan er yuzida aholining tez sur'atlar bilan ko'payishi bilan bevosita bog'liq ekanligi nazarda tutiladi. «Demografik portlash» tushunchasi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning qisqa bir davrida, muayyan mintaqa yoki mamlakatda va shuningdek, butun er yuzida tabiiy tug'ilish hisobiga aholi miqdorining nihoyatda tez ko'payishini anglatadi.

Insoniyatning oldida ana shunday xavf borligi to'g'risida dastlab ingliz iqtisodchisi Tomas Robert Maltus (1766-1834 yy.) ogohlantirgan edi. U o'zining «Aholishunoslikning qonuniyati to'g'risida tajribalar» nomli kitobida aholining geometrik progressiya bo'yicha ko'payishini, uning xayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarning ko'payishi arifmetik progressiya bo'yicha ro'y berishini aytgan edi. Maltus bu jarayonning oldi olinmasa, yaqin kelajakda, planetar masshtabda, tabiiy muhit berishi mumkin bo'lgan moddiy ne'matlar miqdori bilan juda tez sur'atlarda ko'payayotgan dunyo aholisi ehtiyoji o'rtasida ziddiyat vujudga kelishini bashorat qilgan edi.

Darxaqiqat, bundan 6-8 ming yillar oldin er yuzida 5 mln. atrofida odamlar istiqomat qilishgan, deb taxmin qilinadi. Bu ko'rsatkich eramizning boshlarida 230 mln., 1-ming yillikning oxiri 2-ming yillik boshlarida, ya'ni Beruniy zamonida 305 mln; 1500 yilda 440 mln; 1800 yilda 952 mln; 1900 yilda 1656 millionni tashkil etgan. XVI asr boshidan XIX asr boshigacha, ya'ni uch asr mobaynida bu ko'rsatkich 174 foizga oshganligini; 1900 yildan to 1999 yilgacha esa bu nisbat sal kam 4 barobar oshganligini kuzatamiz.

XX asrning ikkinchi yarmida er yuzi mintaqalarida aholining tabiiy ko'payish sur'atlari turlicha bo'lib, bu o'z navbatida, Er yuzida mintaqalar, mamlakatlar, xalqlar salmog'ining keskin o'zgarishiga olib kelmoqda. Masalan, 1800 yilda (Napoleon zamonida) Frantsiya aholisi 27 mln. kishini, Er yuzi aholisining 3 foizini tashkil etgan bo'lsa, Filippin orollarida yashayotgan aholi 1,6 mln. kishi miqdorida bo'lib, planeta aholisining umumiy salmog'iga nisbatan 0,16 foizni tashkil etardi. 1999 yil 13 oktyabr kuni Er yuzi aholisi olti milliardlik dovoni bosib o'tdi. Frantsiya aholisi 56,2 mln. ni, Er yuzi aholisi salmog'ining 0,94 foizni, Filippin aholisi ham 65 mln. kishini tashkil etib, jahon aholisidagi salmog'i (1,05%) bo'yicha Frantsiyadan o'zib ketdi. Bu borada milliarddan ko'p aholi yashaydigan Xitoy va shu ko'rsatkich tomon borayotgan Hindiston alohida o'rin tutadi. Xullas, bu masala bir mamlakat doirasidan chiqib jahon muammosiga aylandi. U bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun ham butun jahonda mushtarak faoliyat olib borish zarur.

2. O'zbekiston va global muammolar. Mamlakatimizning kelajagi to'g'risidagi ilmiy-falsafiy bashorat Prezidentimiz I. Karimov tomonidan «O'zbekiston kelajagi buyuk davlat», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» va boshqa bir qator asarlarida asosli ravishda bayon qilib berilgan. Bu asarlarda O'zbekistonning mintaqamizdagi o'ziga xos o'rni, ulkan tabiiy resurslari, demografik omil va inson salohiyatini inobatga olib, boy ma'naviy merosimiz, tarixiy tajriba, milliy qadriyatlarimizga asoslanib, yaqin kelajakda mamlakatimiz, shubhasiz rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o'ringa ega bo'lishi kerakligi bashorat qilingan. Islom

Karimov to'g'ri ta'kidlagani kabi: «Jahon tsivilizatsiyasi xazinasiga ulkan hissa qo'shgan boy tariximiz, buyuk madaniyatimiz, ko'p avlodlar hayoti davomida vujudga kelgan beqiyos tabiiy va aqliy imkoniyatlarimiz, xalqimizning yuksak madaniyati va axloqiy qadriyatlarimiz, zaminimizda yashayotgan odamlarning mehnatsevarligi, saxovatligi, bag'rikengligi va jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rinni egallashga bo'lgan istagi buning garovidir».

Albatta, mamlakatimizda sobiq Ittifoqdan meros qolgan eng global muammo — Orol fojiasi ekanligini bilamiz. Bu borada respublikamiz mintaqadagi davlatlar orasida ko'pdan-ko'p tashabbuslarni o'rta tashlab kelmoqda. Shu bilan birga mamlakatimiz aholisi ham muttasil o'sib bormoqda.

Respublikamizda «demografik portlash» asosan, XX asrning ikkinchi yarmida ro'y berib, bu jarayon (boshqa biror jiddiy omillar ta'sir etmasa) XXI asrning dastlabki o'n yilliklari oxirigacha davom etishi bashorat qilinmoqda. Respublikamizda hozirgi vaziyatda vujudga kelgan o'ziga xos «demografik vaziyat g'oyat muhim xususiyatlardan biridir, — deb qayd qilgan edi Prezident I.A. Karimov, — Jumhuriyatimizda aholi va mehnat resurslari har yili yuksak sur'atlar bilan ortib bormoqda». Jumladan, 1980 yilda aholining bir yillik tabiiy o'sishi 421161 kishini tashkil etdi, bu ko'rsatkich 1989 yilda 480621 kishini; 1997 yilda 580673 kishini tashkil etdi.

O'zbekiston o'z aholisi o'sish bilan bog'liq masalalarni, aytish mumkinki, muvaffaqiyatli hal qilishga kirishdi. Prezidentimizning bozor munosabatlariga o'tishda aholini kuchli ijtimoiy muhofaza qilish siyosati, respublikamizda bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy tengsizlikning oldini olishga xizmat qildi.

Keyingi paytlarda respublika hukumati onalarning sog'lig'ini muhofaza qilish, tug'ilgan xar bir chaqaloq oldida ota va onaning, qolaversa, jamiyatning javobgarlik hissini oshirish borasida, shuningdek farzandning ota-ona va Vatan hamda xalqi oldidagi burchlarini chuqur anglashlari uchun juda katta ma'naviy rag'batlantiruvchi tadbirlar ishlab chiqqanligi o'ta muhim ahamiyat kasb etdi. Shu maqsadda «Sog'lom avlod» jamg'armasining tuzilishi, «Sog'lom avlod uchun» ordenining ta'sis etilishi fikrimizning dalili bo'ladi.

Bugungi kunda o'zbek xalqining qadriyatlari asosida yosh avlod dunyoqarashi shakllantirilganda, shubhasiz ajdodlarimizning o'z Vatani, tabiiy muhitga bo'lgan mehr-muhabbatli bo'lish kabi muqqadas tuyg'usining avlodlardan-avlodga meros bo'lib o'tayotganligini va bu meros oldida chuqur mas'uliyat hissi bo'lishi zarur ekanligini hisobga olish lozim.

Tayanch iboralar

Prognozlash - biror-bir xodisaning istikbollarini maxsus ilmiy takik etish. Uz predmetiga kura tabiiy - ilmiy va prognozlash jarayonini tafovutlash kabul kilingan. Prognozlashda asosiy manba vazifasini tajribadan olingan malumotlar, bashorat kilinayotgan xodisaning istikboliga doir analogiyaga asoslangan baxolar, malum tendentsiyalar ekstropolyatsiyasi, xodisalarning kelajakdagi xolatiga doir modellar va boshkalar utaydi. Prognozlashning uch asosiy uslublari sinfi mavjud: 1. sub'ektiv fikr - muloxazalarni ob'ektivlashtirish maksadida axoli surovini amalga oshirish. 2. ekstrapolyatsiya va interpollashtirish - bashorat kilinayotgan jarayon kursatkichlarining uzgarib borish xususiyatlarini aniklash. 3. modellashtirish - bashorat kilinayotgan xodisaning extimolliigi me'yorlarini tuzish.

«Demografik portlash» - ijtimoiy-tarixiy tarakkiyotning kiska bir davrida, muayyan mintaka yoki mamlakatda va shuningdek, butun er yuzida tabiiy tugilish xisobiga axoli mikdorining nixoyatda tez kupayishini anglatadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Umumbashariy muammolarning vujudga kelish sabablari nimada?
2. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va uning sotsial oqibatlarini nimalarda namoyon bo'lmoqda?
3. Umumbashariy muammolarda demografik omilning o'rni qanday?

4. «Demografik portlash» tushunchasi haqida nima deya olasiz?

ХОРИЖИЙ МАНБАЛАР

1. B.Rassell. Lectures on Logical Antonism, in his Logic and Knowledge. London. 1988.
2. J.Hick. Philosopy of Religion. London. 1990.
3. D.M.Armstrong. Belief, Truth and Knowledge. Cambridge. 1973.
4. T.W.Adorno. Problems of Modernity. London. 1989.
5. Popper K.R. The Lesson of the Century. London and New York. 1997.
6. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Античность.СПб.: Петрополис.1994. Т.1.
7. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Средневековье.СПб.: Петрополис.1994. Т.2.
8. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Новое время.СПб.: Петрополис.1996. Т.3.
9. Фуко М. Археология знания. Киев: Ника-Центр. 1996.
10. Чаггерджи С., Датта Д. Индийская философия. М.: Селена.1994.
11. Ясперс К. Смысл и назначение истории.М.: Политиздат. 1991.
12. Мир философии. М. 1991.
13. Хесле В. Философия и экология. М.: Ками.1994.
14. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. М. 1990.
- 15.Гусейнов А.А. Философия, мораль, политика. М. 2002.
16. Барулин В.С. Основы социально-философской антропологии. М. 2002.
17. Ильин В.В. Философия. Т.2. Ростов-на-Дону. 2006.
18. Балашов Л.Е. Философия. М. 2007.
19. Берков В.Ф. Философия и методология науки. М.2004.
20. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. М.2000.
- Джени Тейчман, Кэтрин Эванс. Философия. Руководство для начинающих. М.1998.
21. Канке В.А. Основы философии. М.1999.
- 22.Спиркин А.Г. Философия. Учебник. М.2001.
23. Ивлева И.М. Философия. М.1999.
24. История философии в кратком изложении. М.1991.
25. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Велби, Изд-во Проспект, 2003.
26. Канке В.А Философия. Учебное пособие. М. 2003.
- 27.Войтов В.Г. Философия. Учебное пособие для аспирантов. М.2003.
28. Губин В.Д. Философия. Учебное пособие. Москва. 2011.

Annotatsiya

Insoniyat azal-azaldan olam va odam nima, ular qanday paydo bo'lgan, voqelik qanday qonuniyatlar asosida yashaydi, o'zgaradi va taraqqiy etadi, degan savollarga javob izlaydi. Umrning mazmuni nimadan iborat, avlodlar ortidan avlodlar kelib-ketaverishida qanday ma'no bor kabi masalalar barchani o'ylantiradi. Falsafa ana shunday masalalar bilan shug'ullanadi. U nihoyatda qadimiy fan. Olam va odamlar o'rtasidagi munosabatlar, inson qadri va umrning maz-muni, dunyodagi o'zgarishlar, o'zaro aloqadorlik va bog'liqlik hamda taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari falsafaning asosiy mavzula-ri hisoblanadi.

Biz yashayotgan dunyo so'nggi yillarda nihoyatda o'zgarib ketdi. Xususan, Vatanimiz tarixida XX asrning 90-yillarida olamshumul voqealar yuz berdi: mamlakatimiz mustaqillikka erishib, o'ziga xos taraqqiyot yo'lini tanladi, rivojlanishning o'zbek modelini amalga oshirishga kirishdi. Xalqimizning huquqiy demokratik jamiyat barpo etish zarurati dunyoqarashni tubdan o'zgartirish, eski aqidalardan tamoman voz kechish, istiqlol mafkurasini shakllan-tirish, xalq ma'naviyatini yuksaltirishni taqozo etmoqda. Bunda ijtimoiy fanlar rivoji ulkan ahamiyat kasb etadi. Falsafa — barcha fanlardan oziklanadigan umuminsoniy va universal fan. Uninghayotiyliги xalq tabiatiga, turmush vatafakkur tarziga nechog'li mos ekani, jamiyat manfaatlari va ezgu intilish-larini qay darajada aks ettira olishiga bog'liq.

Sobiq ittifoq davrida so'z va vijdon erkinligi turli yo'llar bilan bo'g'ib kelingani biryoqlama dunyoqarash zo'rlik bilan sing-dirilgani tufayli falsafa quruq safsata va zerikarli aqidaga aylanib qolgani achchiq haqiqatdir. Shu bois u o'z davri mafkurasini bilan birga o'tmishga aylandi. Bu borada oddiy tilda yozilgan qo'llanmalar, xalqchil kitoblar, afsuski, hali ham etarli emas.

Odatda, mutaxassis bo'lmagan ba'zi kishilar falsafani eng qiyin va eng mavhum fan, deb hisoblaydilar. Buning sababi nimada? Buning boisi shuki, falsafa ko'p yillar mobaynida oddiy va ra-von tilda tushuntirilmas, aksincha, turli qonun va qoidalar, xil-ma-xil ta'limot va g'oyalar majmuidan iborat murakkab fan sifa-tida talqin etilar edi. U yoki bu falsafiy qoida nega kerak, ular-ni o'rganishning qanday ahamiyati bor, muayyan faylasuf aynan biror-bir g'oya yoki ta'limotga ko'proq ahamiyat berganining sababi nimada, nima uchun uning qarashlarida aynan ana shu muammo ustuvor bo'ldi, degan masalalar ko'p hollarda nazardan chetda qolar edi. Falsafa tarixiy voqelik bilan bog'lab tushuntirilmas, falsafiy ta'limotlar o'z asoschilari hayotining uzviy qismi ekani yoddan chi-qarilar edi. Oqibatda nima bo'lar edi? Falsafa mutaxassisi bo'lma-gan talabalarining nihoyatda oz qismigina bu fanning asl mohiyatini tushunib olardi, xolos. Aksariyat yoshlar esa falsafa olamiga kirib bora olmasdan, go'yoki kagga shahar boshlanadigan joyda qolib ketardi. Kun sayin chuqurlashib, fan sirlarini bor murakkabli-gicha tushuntirishda davom etayotgan o'qituvchi sanoqli talabalar bilan birga o'sha shaharga kirardi, ko'chalar, mahallalarni — falsafa dunyosini kezishda davom etardi. Lekin qolgan talabalar esa bu xazinadan bebahra bo'lib, shaharga kirmasdan o'tadigan aylanma yo'ldan borishga majbur bo'lar va shu tariqa falsafaning mohiya-tini durustroqtushunmay, diplom olardi hamda amaliyotga ketardi.

Bundaylar nazarida falsafa tushunarsiz, mavhum va ortiqcha fan bo'lib qoladi, faqat baho olish uchun yodlangan qonun-qoidalar tez orada unutiladi. Ularda falsafa qonunlarini hayotga tatbiq etib bo'lmaydi, bu — foydasiz bilim sohasi, binobarin

uni o'rganishga ketgan vaqt bekorga o'tdi, degan alamli qarash shakllanib qoladi. Agar falsafadan bilim beruvchi o'qituvchining o'zi ham bu sohani bir mahallar chetlab o'tgan sobiq talabalardan biri bo'lsa, masala yanada chigallashadi.

Aslida, falsafaning asosiy vazifasi — inson ongida sog'lom aqlga mos dunyoqarashni shakllantirishdan iborat. Bunday dunyoqarash biror-bir g'oyani zo'rlab singdirish yoki quruq yod oldirish orqali emas, balki ishonitirish, xilma-xil fikrlarni o'rtagatash-lash, muhokama qilish, zarur tushuncha, tamoyillarni aniqlash jarayonida shakllanadi va rivojlanadi.

Ana shularni hisobga olgan holda, mazkur O'UM matnlarida quyidagilarga alohida e'tibor qaratildi: falsafani jahon madaniyati va tsivilizatsiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida o'rganish; falsafiy g'oyalar, muammolar, oqim va yo'nalishlarni tavsiflashda umuminsoniy va milliy qadriyatlarning uyg'unligi tamoyiliga amal qilish; xilma-xil falsafiy oqim, ta'limot va turli qarashlarni bir butun jarayonning ifodasi bo'lgan ilmiy bilimlar tizimi sifatida xolis talqin etish;

Mavzularni aniq sharoit va jarayonlar bilan bog'lab tavsiflash, ularni izohlashda umumbashariy va milliy miqyosdagi dalil va misollarga tayanish; har bir mavzuni O'zbekistonda amalga oshirilayotgan tub o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq holda tushuntirish. Biz bu jarayonda biror-bir g'oya, oqim, yo'nalish yoki falsafiy ta'limotni mutlaqlashtirib, boshqalarining ahamiyatini kamsitish fikridan yiroqmiz. Aksincha, maqsadimiz ularning barchasini xolis talqin etish, falsafa fani, xilma-xil falsafiy oqimlar, ularning ta'limotlari haqida to'g'ri va xolis tasavvurni shakllantirishdan iboratdir.

Rasulev Erkin Xasanovich 8 fevral, 1955 yil Toshkent shahrida tavallud topgan. 2005 yildan buyon Toshkent Moliya instituti “Falsafa va O’DJQNA” kafedrası dotsenti, 2010 yildan “Falsafa va O’DJQNA” kafedrası mudiri. 26 yildan buyon pedagogik faoliyat yuritmoqda. E.Rasulev 5 tadan ortiq o’quv-qo’llanmalar va 70 tadan ortiq maqolalar muallifi.

Sultanova Aziza Rixsivoevna 24 mart, 1967 yil Toshkent shahrida tavallud topgan. 2000 yildan buyon Toshkent Moliya instituti “Falsafa va O’DJQNA” kafedrası katta o’qituvchisi, 18 yildan buyon pedagogik faoliyat yuritmoqda. A.Sultonova 2 ta risola va 40 dan ortiq maqolalar muallifi.

Abdullaeva Gulchexra Mirjalilovna 23 sentyabr, 1967 yil Toshkent shahrida tavallud topgan. 2001 yildan buyon Toshkent Moliya instituti “Falsafa va O’DJQNA” kafedrası katta o’qituvchisi, 15 yildan buyon pedagogik faoliyat yuritmoqda. G.Abdullaeva 5 ta o’quv qo’llanma va 40 dan ortiq maqolalar muallifi.

Foydali maslahatlar

Bugungi XXI asr jamiyatini qurish masalalarini falsafiy tahlil qilish, o'rganish yoshlarimiz, fuqarolarimiz uchun o'ta muhimdir. Mustaqillik davrida hayotimizning barcha jabhalarida o'zgarishlar ro'y bermoqda, tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizda demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish yo'lida izchil faoliyat olib borilmoqda.

Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, uni jadallashtirish omili bo'lmish fanning turli sohalari davrni, zamonni falsafiy mushohada qilishning ham tubdan yangilanishini taqozo qilmoqda. Respublika Prezidenti I.A.Karimovning asarlarida ushbu jarayon mohiyat-mazmunining umumiy yo'nalishlari va an'alariga oid ko'rsatma va xulosalar asoslab berilgan. Bugun milliy falsafiy merosimizga ham, jahon falsafasi namunalari ham yangicha yondashuv talab qilinadi.

Professor-o'qituvchilar uchun:

Mazkur fandan talabalarga dars mashg'ulotlari o'tkazar ekan, avvalo zamonaviy ta'lim texnologiyalari asosida rejalashtirilgan o'quv maqsadlariga binoan o'quv jarayonini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. O'UM "Ta'lim texnologiyasi" da keltirilgan dars o'tish uslubi, ko'rsatilgan tartib va qo'llanilishi lozim bo'lgan metodlar asosida tashkil etilsa, talabalarga fan mavzulari tushunarli bo'ladi.

Mazkur O'UM quyidagi innovatsion yangiliklar kiritildi:

Falsafaning dunyoqarash va metodologik funksiyalari alohida mavzu sifatida ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda ko'rib chiqiladi.

Markaziy Osiyo falsafasi va uning jahon madaniyatidagi o'rni alohida ma'ruza mavzusi sifatida qarab chiqiladi. Bunda, Markaziy Osiyoda falsafiy tafakkurning paydo bo'lishi va evolyutsiyasi kontseptsiya sifatida bayon etiladi.

O'rta asr, uyg'onish davri G'arb falsafasi, Yangi va hozirgi zamon falsafasi va uning asosiy yo'nalishlari ma'ruza va amaliy mashg'ulotda ko'rib chiqiladi. Unda bu davrlarning o'ziga xos xususiyatlari, falsafiy maktablari, oqimlari, namoyondalari, Evropa falsafasidagi empirizm va ratsionalizm, nemis falsafasi, XX asr falsafiy oqimlari haqida fikr yuritiladi. Bunda falsafiy tafakkur mavjudligining bir-birini to'ldiruvchi ikki tomoni dialektik uyg'unlikda tahlil qilinadi.

"Rivojlanish falsafasi. O'zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari. Falsafa kategoriyalari" nomli ma'ruza o'quv dasturiga kiritildi, bunda falsafiy tafakkurni shakllantirish va uni tushuntirishning vositasi bo'lgan kategoriyalar o'rtasidagi dialektik munosabat tahlil qilinadi.

"Falsafiy antropologiya" nomli yangi ma'ruza mavzusi kiritildi, bunda inson muammosi hozirgi zamon falsafasida qanday muhokama qilinayotganligi va uning inson hayoti, o'limi va abadiyligini tushuntirishdagi ahamiyati ochib beriladi.

"Jamiyatning falsafiy tahlili" nomli ma'ruza va amaliy mashg'ulotda, jamiyat tushunchasi, jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti, ularning birligi, ijtimoiy faoliyatlar va munosabatlar, ularning turlari, shakllari, jamiyat hayotida iqtisodiyot va ma'naviyat nisbati, O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish kontseptsiyasining mohiyati, inson huquqi va erkinliklarining toboro kengayib borishi, O'zbekiston taraqqiyotining o'ziga xos jihatlari falsafiy nuqtai-nazardan yoritib beriladi. Iqtisodiyot oliy o'quv yurtlari talabalari iqtisodiyot va ma'naviyatga oid bilimlarni sintezlashi va bu jarayonning ularda mustaqil falsafiy tafakkurni shakllantirishga ko'maklashishi mazkur amaliy mashg'ulotning asosiy masalalari hisoblanadi.

Mazkur fanni o'qitishda tarqatma materiallarni uzluksiz yangilab borish va axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanilgan holda respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasi hamda real ko'rsatkichlardan oqilona foydalanish va uni ko'rgazmalilik ta'minotini ta'minlash foydadan xoli emas.

Mazkur fan bo'yicha bo'lajak kadrlarni muntazam baholab borish va mustaqil fikrlashga undovchi metodlarni qo'llash lozim. Bunda turli mustaqil taqdimotlar tayyorlashni, mavzu o'quv maqsadlari bo'yicha hamda dolzarb ahamiyatga molik mavzularda mustaqil ishlar berish maqsadga muvofiqdir.

Talabalar fanni mukammal o'zlashtirishlari uchun ular quyidagi maslahatlarga amal qilishlari kerak:

Talabalar "Falsafa" fanining har bir mavzusini mukammal o'rganishlari uchun avvalo fanning ob'ektini, predmetini mukammal o'zlashtirishlari kerak. Chunki, o'tilayotgan fanning o'zi nimani o'rgatadi? Uni nima uchun o'rganayapman? Uning mohiyati nimada? va boshqa savollarga mukammal javob bera olishlari kerak.

Dunyoda bo'layotgan o'zgarishlarni kuzatishlari, kezi kelganda ularni tahlil qilishlari hamda tahlillar orqali sodir bo'lgan o'zgarishlar nima uchun bo'layotganligi hamda bundan keyin qanday chora-tadbirlar qo'llanilishi mumkinligi bo'yicha o'z fikrlari asosida mustaqil ish tayyorlab borishlari zarurdir.

Har bir mavzuga tayyorgarlik ko'rganda avvalo umumiy metodologik asos sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Talaba o'zi olgan nazariy bilimni mukammal sinab borishi fan bo'yicha testlarni va mustaqil topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishi lozim.

«Falsafa» fani bo'yicha falsafiy dunyoqarash, inson hayotining mazmuni va mohiyati, moddiy va ma'naviy borliq hamda ijtimoiy hayot o'rtasidagi o'zaro qonuniyatlar to'g'risida:

- falsafiy bilimlarning shakllanishi, tarkibiy tuzilishi va rivojlanishining tarixiy bosqichlari;
- hozirgi dunyoning ilmiy, falsafiy, diniy manzarasi;
- falsafaning asosiy yo'nalishlari va maktablari;
- monistik va plyuralistik falsafiy kontseptsiyalar;
- hozirgi dunyoning globallashtirish jarayoni, insoniyatning ekologik va boshqa global muammolari haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.

Markaziy Osiyo mutafakkirlarining falsafa fani rivojiga va jahon madaniyati falsafasiga qo'shgan hissalarini:

- borliq kontseptsiyasining mazmuni, uning o'z-o'zini tashkil etishi, moddiylik va ma'naviylik tushunchasi, uning mohiyati, dinamik va statik qonuniyatlarini;
 - ijtimoiy falsafa: jamiyat va uning tarkibiy tuzilishi, davlat, demokratiya, fuqarolik jamiyati tushunchalarining mohiyati, ijtimoiy taraqqiyotning bosqichlari va tsivilizatsiya kontseptsiyalarini;
 - ijtimoiy munosabatlar tizimida inson mohiyati, ong va o'z-o'zini anglash ta'limoti, aksiologiya, axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini;
 - dialektika, sinergetika, harakat va rivojlanish, makon va zamon haqidagi ta'limotlarni;
 - tabiiy, gumanitar va boshqa fanlarni o'rganishda umumfalsafiy uslub va tamoyillarni;
 - bilishning umumfalsafiy metodlarini:
- Falsafaning qonun va kategoriyalari, tamoyillarini:
- dunyoqarash va umummetodologik falsafiy printsiplarni;
 - tanqidiy tafakkurni amaliy faoliyatida va ilmiy tadqiqotlarga qo'llash ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.

REFERAT

mavzularini tayyorlashni tashkil etishning shakli va mazmuni.

Referat mavzularini yozishni turli xil shakllari mavjud bo'lib, bunda asosiy e'tibor talabaning berilgan mavzularni mustaqil ravishda, ya'ni auditoriyadan tashqarida bajarishi, o'qib o'rganishi va shu yo'nalish bo'yicha bilim va ko'nikmalarni chuqurlashtirilishiga qaratiladi.

Talaba referat ishni tayyorlashda, muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda, quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fanlar boblari va mavzularini o'rganish;

- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus yoki ilmiy adabiyotlar (monografiyalar, maqolalar) bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- fanga oid statistik ma'lumotlarni o'rganish, ularni tahlil qilish;
- talabaning o'quv, ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fanlar bo'limlari yoki mavzularni chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlari;

“Falsafa” fanidan talabalarning referat ishlarini tayyorlashda, Prezident asarlarini konspektlashtirish va boshqa shakllarda tashkil etilishi tavsiya etiladi. Referat mavzularini belgilashda ma'ruza va seminar mashg'ulotlari mavzularini to'ldirishga harakat qilinishi lozim.

“Falsafa” fanini o'rganishdan asosiy maqsad falsafa fani bo'yicha yo'naltiruvchi bilimlarga ega bo'lish va uning mohiyatini tushunishga harakat qilishda namoyon bo'ladi.

Fan bo'yicha joriy va oraliq nazoratlarga ajratilgan umumiy ballning 55 % (39 ball) saralash ball hisoblanib, ushbu foizdan kam bal to'plagan talaba yakuniy nazoratga kiritilmaydi.

«Falsafa» fanidan talaba bilimini nazorat qilish quyidagi tartibda o'tkaziladi:

Joriy nazoratda fanning har bir mavzusi bo'yicha talabaning bilimi va amaliy ko'nikmalarini aniqlab borish, dolzarb mavzulardan nazorat ishi yozish, konspekt qilish, mustaqil ish topshirish nazarda tutiladi va u seminar mashg'ulotlarida uzluksiz amalga oshiriladi.

Oraliq nazoratda fanning bir necha mavzularini qamrab olgan qismi bo'yicha nazariy mashg'ulotlar o'tib bo'linganidan so'ng, talabaning nazariy bilimlari test yechish va oraliq yozma ish yozish orqali baholanadi, ya'ni uning muayyan savolga javob berishi yoki muammoni yechishdagi mahorati va qobiliyati aniqlanadi. O.N. ma'ruza darslari bo'yicha amalga oshiriladi.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T. 2012
2. I.Karimovning "Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q" asaridagi tarix fanini rivojlantirish borasidagi kontseptual g'oyalarining ahamiyati
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008.
4. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz - Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. T.: O'zbekiston, 2010
5. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida.-T.: O'zbekiston, 2011
6. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida" PF-463-1 29 avgust 1997-yil "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida " O'zbekiston Respublikasi Qonunining 4-moddasiga o'zgartirishlar kiritish haqida 2011yil 13-aprel O'RQ-281
7. Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni Toshkent Sharq 2001-yil. Oily ta'lim meyoriy hujjatlari 3-18 betlar
8. O'zbekiston Prezidentining "Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi " farmoni 2005 yil 14 iyun.
- 8.O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent.: O'zbekiston 2005
9. "Oliy ta'lim to'g'risidagi nizomga o'zgartirishlar kiritish haqida " O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta mahsus ta'lim vazirligi 406-sonli buyrug'i. 2010y. 29 oktabr.
10. "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ayrim farmonlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida "gi 2012y 21-fevraldagi PF-4423sonli qarori.
11. "2011-2016 yillarda oily ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini modernizasiya qilish va mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash dasturi "2012y 20-mart 76.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash va attestatsiyadan o'tkazish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida " 2012y 24 iyuldagi PF-4456.
13. "2012-yilda Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2013-yilgi iqtisodiy dasturning asosiy ustuvor vazifalari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori.

- Manbaa

www.lex.uz

www.gov.uz

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ПРЕЗИДЕНТИНИНГ
ҚАРОРИ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
ПРЕЗИДЕНТА
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

2006 йил 25 - август № ПҚ-451 - 200

Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар
самарадорлигини ошириш тўғрисида

Ватанимиз мустақиллигининг маънавий асосларини мустаҳкамлаш, миллий қадриятларимиз, анъана ва урф-одатларимизни асраб-авайлаш, халқимиз, айниқса, ёш авлод қалби ва онгига она юртга муҳаббат, истиқлолга садоқат туйғуларини чуқур сингдириш масаласи бугунги кунда тобора долзарб аҳамият касб этмоқда.

Бу борада тегишли идора ва ташкилотлар, жумладан, Республика Маънавият ва маърифат кенгаши ҳамда унинг жойлардаги бўлимлари томонидан муайян ишлар амалга оширилаётганини қайд этиш лозим.

Шу билан бирга, халқаро майдонда мафкуравий, ғоявий ва информацион курашлар кучайиб бораётган ҳозирги мураккаб ва таҳликали даврда маънавий-маърифий ишларни замон талаблари асосида ташкил этиш, ёшларимизни турли мафкуравий хуружлардан ҳимоя қилиш, юртдошларимизнинг ҳаётга онгли муносабатини шакллантириш, енгилроқда юз бераётган воқеаларга дахлдорлик ҳиссини ошириш, мамлакатимиз мустақиллиги, тинч-осойишта ҳаётимизга хавф туғдириши мумкин бўлган тажовузларга қарши изчил кураш олиб бориш вазифаси ушбу соҳадаги ишларни, жумладан, Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг фаолияти ва таркибий тузилишини қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Мамлакатимизда миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишларнинг самарадорлигини, уларнинг ҳаётийлиги ва таъсирчанлигини янада ошириш мақсадида ҳамда Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг навбатдаги йиғилишида билдирилган таклифларни инобатга олган ҳолда:

1. Ўзбекистон Республикаси Бош вазирига Республика Маънавият ва маърифат кенгашига раислик қилиш, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раиси, вилоятлар, шаҳар ва туманлар ҳокимларига эса ҳудудий кенгашларга раҳбарлик қилиш вазифаси юклатилсин.

2. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари штатлар жадвалига қўшимча равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раиси, вилоятлар ва